13.6

कुंद

૩-૦-૦
૩-૦-૦
૦-૬-૦
૦-૧૨-૦
૦-૩-૦
૦-૬-૦
૦-૬-૦
૧-૮-૦
૨ ૧-૮-૦
૦-૮-૦
સાથે) ૦-૪-૦
માટે)૦-૨-૦
૦-૧૦-૦
ુભવ-
) ૧-૦-૦
બીજી આવૃત્તિ
૩-૮-૦
-૦-૦

२०४

सं. ४०

कहान जैन शास्त्र माला

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક	૩-૦-૦
આત્મસિદ્ધિ પ્રવચનો	૩-૦-૦
અપૂર્વ અવસર-પ્રવચનો	૦-૮-૦
મોક્ષની ક્રિયા	૦-૧૦-૦
સત્તાસ્વરૂપ	૦-૬-૦
સર્વસામાન્યપ્રતિક્રમણ	૦-૮-૦
દ્રવ્યસંગ્રહ	૦-૭-૦
સમયસાર (ગુટકો)	૦-૫-૦
બારભાવના(કુંદકુંદાચાર્યકૃત)	૦-૪-૦
આત્મધર્મ ફાઈલ વર્ષ ૧	૩-૪-૦
આત્મધર્મ ફાઈલ વર્ષ ૨	૩-૪-૦
આત્મધર્મ ફાઈલ વર્ષ ૩	૩-૪-૦
આત્મધર્મ ફાઈલ (હિંદી) વર્ષ ૧	૩-૧૨-૦
આત્મધર્મ-માસિક (ગુજરાતી) લવાજમ	૨-૮-૦
આત્મધર્મ-માસિક (હિંદી) લવાજમ	૩-૦-૦

प्राप्तिस्थान

श्री जैन स्वाध्याय मंदिर ट्रस्ट
सुवर्णपुरी सोनगढ काठियावाड-

શ્રી. જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ તરફથી.
સ્વાધ્યાય માટે ભેટ   તા. ૨૦

ॐ

सं. ४०

ભગવાનશ્રી કુંદકુંદ-કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા પુ. ૧૭

ૐ

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવાય નમઃ

ભગવાનશ્રીઉમાસ્વામીઆચાર્યવિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર અર્થાત્ તત્વાર્થ સૂત્ર

(ગુજરાતી ટીકા)

२०४

-: ટીકા સંગ્રાહક :-

રામજી માણેકચંદ દોશી

(એડવોકેટ)

— પ્રકાશક —

શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ—(કાઠીયાવાડ)

પહેલી આવૃત્તિ   વીર સં. ૨૪૭૩   કિંમત
પ્રત ૧૦૦૦   ફાગણ સુદ ૧   રૂા. ૩-૮-૦

: મુદ્રણસ્થાન :
શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય
મોટા આંકડિયા–કાઠિયાવાડ

: મુદ્રક :
ચુનીલાલ માણેકચંદ રવાણી

૨૦૪

આ ગ્રંથની પડતર કિંમત લગભગ રૂા. ૫-૮-૦ થાય છે, પરંતુ જેમ બને તેમ વધારે મુમુક્ષુઓ આ સત્શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયનો લાભ મેળવી શકે તે હેતુએ આ શાસ્ત્રની કિંમત રૂા. ૧-૦-૦ ઓછી કરાવવા માટે રાજકોટનિવાસી સત્ધર્મપ્રેમી શેઠ નાનાલાલ કાળીદાસ, બેચરદાસ કાળીદાસ, તથા મોહનલાલ કાળીદાસ તરફથી રૂા. ૧૦૦૦) ની ઉદાર સહાયતા આપવામાં આવેલ છે. તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત, આ ગ્રંથનું કદ વધી જવાને લીધે આ ગ્રંથની કિંમત મુમુક્ષુઓને વધુ પડતી ન લાગે અને સર્વે મુમુક્ષુઓ સહેલાઈથી આ ગ્રંથનો લાભ લઇ શકે તે હેતુ લક્ષમાં લઇને આ ગ્રંથની કિંમત વિશેષ ઘટાડવા માટે શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટના જ્ઞાન ખાતામાંથી રૂા. ૧૦૦૦) આપવામાં આવ્યા છે.

એ રીતે આ ગ્રંથની પડતર કિંમતમાંથી રૂા. ૨) ઘટાડીને તેની કિંમત માત્ર રૂા. ૩-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

જૈનશાસ્ત્રોની કથનપદ્ધતિ સમજીને સાચી શ્રદ્ધા કરવાની રીત

નિશ્ચયનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું, તથા વ્યવહારનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું. શ્રીસમયસાર કલશ ૧૭૩ માં પણ એ જ કહ્યું છે કે—'જેથી બધાય હિંસાદિ વા અહિંસાદિમાં અધ્યવસાય છે તે બધા જ છોડવા એવું શ્રીજિનદેવે કહ્યું છે, તેથી હું (–આચાર્યદેવ) એમ માનું છું કે– જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળો જ છોડાવ્યો છે; તો સત્પુરુષ એક નિશ્ચયને જ ભલા પ્રકારે નિશ્ચયપણે અંગીકાર કરી શુદ્ધજ્ઞાનઘનરૂપ પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કેમ કરતા નથી? (ભાવાર્થ–) અહીં વ્યવહારનો તો ત્યાગ કરાવ્યો છે, માટે નિશ્ચયને અંગીકાર કરી નિજમહિમારૂપ પ્રવર્તવું યુક્ત છે. વળી અષ્ટપ્રાભૃતમાં મોક્ષપ્રાભૃતની ૩૧ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે 'જે વ્યવહારમાં સુતા છે તે યોગી પોતાના કાર્યમાં જાગે છે તથા જે વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના કાર્યમાં સુતા છે,' માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય–પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ–કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઇને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્નઃ–જિનમાર્ગમાં બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તરઃ–જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે, તેને તો "સત્યાર્થ એમ જ છે" એમ જાણવું, તથા કોઇ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને "એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે" એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બન્ને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બન્ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી "આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે" એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બન્ને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

પરમ કૃપાળુ સદ્‌ગુરુ દેવશ્રી કાનજી સ્વામી

અર્પણ

कल्याणमूर्तिश्रीसद्गुरुदेवने

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે, જેઓ સ્વયં મોક્ષમાર્ગે વિચરી રહ્યા છે અને પોતાની દિવ્ય-શ્રુતધારાવડે ભરતભૂમિના જીવોને સતત્પણે મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે, જેમની પવિત્ર વાણીમાં મોક્ષમાર્ગના મૂળરૂપ કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય નિરંતર વરસી રહ્યું છે, અને જેમની પરમ કૃપાવડે આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે એવા, કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવનાર, કલ્યાણમૂર્તિ શ્રી સદ્ગુરુદેવને આ ગ્રંથ અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું........

દાસાનુદાસ
રામજી

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी।
मंगलं कुंदकुंदार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

दंसण मूलो धम्मो

ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે.

—ભગવાનશ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવ—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः

—શ્રીઉમાસ્વામીઆચાર્યદેવ—

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल केचन।
अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥

—શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ—

આભાર અને અભિનંદન

આ ગ્રંથને તૈયાર કરનાર માનનીય મુરબ્બી શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી (એડવૉકેટ) આ સંસ્થાના પ્રમુખ છે. સત્ધર્મની પ્રભાવના માટે તેમને ઘણી ઉચ્ચ ભાવના છે, અને તે માટે તેઓશ્રી સતત્‌પણે પરિશ્રમ લઇ રહ્યા છે.

સં. ૧૯૯૯ માં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું ચોમાસુ રાજકોટ હતું તે વખતે 'સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' ના વિદ્યાર્થીઓને 'મોક્ષશાસ્ત્ર' શીખવવામાં આવતું હતું, તે વખતે તેઓશ્રીને એવી સદ્‌ભાવના જાગી કે આ શાસ્ત્રના ખરા અંતરરહસ્યને જો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવે તો સર્વે જિજ્ઞાસુઓ સહેલાઈથી તેનો લાભ લઈ શકે. અને તેમની એ સદ્‌ભાવનાના ફળરૂપે જ આજે આ વિસ્તૃત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આ વિસ્તૃત ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે તેઓએ ઘણા લાંબા વખત સુધી એકધારો અત્યંત પરિશ્રમ લીધો છે, અને પોતાના બહોળા શાસ્ત્રાભ્યાસનું તેમાં દોહન કર્યું છે. જ્યારે આ ટીકાનું કાર્ય ચાલતું હતું ત્યારે તો લગભગ હમેશાં પરોઢીએ ચાર વાગ્યા પહેલાં પણ ઊઠીને તેઓ લખવા બેસી જતા, અને અત્યારે પણ ઘણી વખત તેમ જોવામાં આવે છે. આવા સત્કાર્યોમાં તેમને કદી થાક લાગતો નથી. તેમની ઉમર ૬૫ વર્ષ લગભગ હોવા છતાં પણ તેમની કાર્યશક્તિ ઘણી અજબ છે ! સં. ૨૦૦૨ ના માગશર સુદ ૧૦ થી તેઓશ્રીએ નવી વકીલાત બંધ કરીને નિવૃત્તિ લીધી છે, અને ત્યારથી તેઓ લગભગ બધો જ વખત સોનગઢમાં જ રહે છે. તેમનામાં સૂક્ષ્મ ન્યાયોને ઝીલવાની શક્તિ, વિશાળ બુદ્ધિ, ઉદારતા અને આ સંસ્થા પ્રત્યેની તેમની તીવ્ર લાગણી એ વગેરેની પ્રશંસા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના મુખેથી પણ મુમુક્ષુઓએ અનેકવાર સાંભળી છે.

તેઓશ્રીએ આ પહેલાં 'મોક્ષની ક્રિયા' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે મુમુક્ષુઓમાં ઘણું પ્રિય થયું છે, તેની બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે 'ધર્મની ક્રિયા' એ નામથી પ્રગટ થઇ છે. આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતું કોઇ પણ લખાણ તેઓશ્રી વાંચી ગયા પછી જ છપાવવામાં આવે છે.

એ ઉપરાંત, છેલ્લાં ચાર વર્ષથી પ્રગટ થતા ‘આત્મધર્મ માસિક’ના તેઓ સંપાદક છે. ‘આત્મધર્મ’ને સરળ અને સુંદર બનાવીને સત્ધર્મ પ્રચાર કરવા માટે તેઓશ્રીએ જે પરિશ્રમ લીધો છે તેના પરિણામે આજે આત્મધર્મનો ઘણો વિસ્તૃત પ્રચાર થયો છે, અને તેના દ્વારા હજારો મુમુક્ષુઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ મેળવે છે. જૈન પત્રોમાં ‘આત્મધર્મ’નું સ્થાન સૌથી અગ્રસ્થાને છે.

તેઓશ્રીએ અનેક પ્રકારે આ સંસ્થાની ઘણી ઘણી સેવા કરી છે, તેઓ આ સંસ્થાના એક આધાર છે, તેમનાથી આ સંસ્થા ગૌરવવંત છે. આવા પ્રમુખ મળ્યા છે તે મુમુક્ષુઓનાં પણ મહાભાગ્ય છે. આ ગ્રંથદ્વારા તો તેઓએ ગુજરાતી જૈનસાહિત્યમાં એક અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથનો ઉમેરો કરીને મોટી ખોટ પૂરી છે, અને એ રીતે તેઓએ સમગ્ર જૈનસમાજની સેવા કરી છે.

તેઓ શાસનની જે સેવા કરી રહ્યાં છે તે બદલ આ સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓ અને સમસ્ત મુમુક્ષુઓ તેમનો અત્યંત આભાર માને છે, અને તેમને બહુમાન પૂર્વક અભિનંદન આપે છે.

વીર સં. ૨૪૭૩
ફાગણ સુદ-૧
સોનગઢ

સર્વે ટ્રસ્ટીઓ વતી
(ટ્રસ્ટી)
પ્રેમચંદ મગનલાલ

આ ગ્રંથની કિંમત સંબંધી વિગતમાં જે રૂ. ૧૦૦૦) શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટના જ્ઞાનખાતામાંથી આપવાનું જણાવ્યું છે તે રકમ રાજકોટના રહીશ સત્ધર્મપ્રેમી ભાઈ શ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ તરફથી, પોતે આજે બ્રહ્મચર્ય લીધું તે શુભ પ્રસંગની ખુશાલીમાં, આપવામાં આવી છે. આ ઉદાર સહાયતા બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.— ફાગણ સુદ ૧.

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા-

—પ્રસ્તાવના—

(૧) શાસ્ત્રના કર્તા તથા તેની ટીકાઓ

આ મોક્ષશાસ્ત્રના કર્તા ભગવાનશ્રીઉમાસ્વામીઆચાર્ય છે ભગવાનશ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવના તેઓ મુખ્ય શિષ્ય હતા અને તેઓ 'શ્રી ઉમાસ્વાતિ' નામથી પણ ઓળખાય છે. ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પછી તેઓશ્રી આચાર્યપદે બિરાજમાન થયા હતા. તેઓશ્રી વિક્રમ સંવતના બીજા સૈકામાં થઇ ગયા છે.

જૈન સમાજમાં આ શાસ્ત્ર અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. આની એક એ વિશેષતા છે કે જૈન આગમોમાં સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વ પ્રથમ આ શાસ્ત્ર રચાયું છે, આ શાસ્ત્ર ઉપર શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામી, શ્રીઅકલંકસ્વામી અને શ્રીવિદ્યાનંદીસ્વામી જેવા સમર્થ આચાર્યદેવોએ વિસ્તૃત ટીકાની રચના કરી છે. શ્રીસર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક, અર્થપ્રકાશીકા આદિ ગ્રંથો આ શાસ્ત્ર ઉપરની જ ટીકાઓ છે. બાળકથી માંડીને મહા પંડિત એ સર્વેને આ શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે. આ શાસ્ત્રની રચના ઘણી જ આકર્ષક છે, ઘણા ટુંકા વાકયોમાં દરેક સૂત્રની રચના છે અને તે સૂત્રો સહેલાઇથી યાદ રાખી શકાય તેવાં છે. ઘણા જૈનો તેના સૂત્રો મોઢે કરે છે. જૈન પાઠશાળાઓના પાઠય પુસ્તકોમાં આ એક મુખ્ય છે. હિંદીમાં આ શાસ્ત્રની ઘણી આવૃતિઓ છપાઈ ગઈ છે.

(૨) શાસ્ત્રના નામની સાર્થકતા

આ શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોનું વર્ણન ઘણી જ ખૂબીથી આચાર્યભગવાને ભરી દીધું છે. પથભ્રાન્ત સંસારી જીવોને આચાર્યદેવે મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે; શરુઆતમાં જ ' સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે ' એમ જણાવીને

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું વર્ણન કર્યું છે, એ રીતે મોક્ષમાર્ગનું પ્રરૂપણ હોવાથી આ શાસ્ત્ર 'મોક્ષશાસ્ત્ર' નામથી ઓળખાય છે. તેમજ આમાં જીવ–અજીવાદિ સાત તત્ત્વોનું વર્ણન હોવાથી 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' નામથી પણ આ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) શાસ્ત્રના વિષયો

આ શાસ્ત્ર કુલ ૧૦ અધ્યાયોમાં વિભકત છે અને તેમાં કુલ ૩૫૭ સૂત્રો છે. પહેલા અધ્યાયમાં ૩૩ સૂત્રો છે, તેમાં પહેલા જ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર એ ત્રણેની એકતાને મોક્ષમાર્ગ તરીકે જણાવીને પછી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું વિવેચન કર્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં ૫૩ સૂત્રો છે, તેમાં જીવતત્ત્વનું વર્ણન છે. જીવના પાંચ અસાધારણ ભાવો, જીવનું લક્ષણ તથા ઇન્દ્રિય, યોનિ, જન્મ, શરીરાદિ સાથેના સંબંધનું વિવેચન કર્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ૩૯ સૂત્રો છે તથા ચોથા અધ્યાયમાં ૪૨ સૂત્રો છે. આ બંને અધ્યાયોમાં સંસારી જીવને રહેવાનાં સ્થાનરૂપ અધો–મધ્ય અને ઊર્ધ્વ એ ત્રણલોકનું વર્ણન છે અને નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય તથા દેવ એ ચાર ગતિઓનું વિવેચન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ૪૨ સૂત્રો છે અને તેમાં અજીવતત્ત્વનું વર્ણન છે; તેથી પુદ્ગલાદિ અજીવદ્રવ્યોનું વર્ણન કર્યું છે; એ ઉપરાંત દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના લક્ષણનું વર્ણન ઘણું ટુંકામાં વિશિષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે– એ આ અધ્યાયની ખાસ વિશેષતા છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૨૭ તથા સાતમા અધ્યાયમાં ૩૯ સૂત્રો છે; આ બંને અધ્યાયોમાં આસ્રવતત્ત્વનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રથમ આસ્રવનું સ્વરૂપ વર્ણવીને પછી આઠે કર્મોના આસ્રવનાં કારણો જણાવ્યાં છે. સાતમા અધ્યાયમાં શુભાસ્રવનું વર્ણન છે, તેમાં બાર વ્રતોનું વર્ણન કરીને તેનો આસ્રવના કારણમાં સમાવેશ કર્યો છે. આ અધ્યાયમાં શ્રાવકાચારના વર્ણનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આઠમા અધ્યાયમાં ૨૬ સૂત્રો છે અને તેમાં બંધતત્ત્વનું વર્ણન છે. બંધના કારણોનું તથા તેના ભેદોનું અને સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. નવમા અધ્યાયમાં ૪૭ સૂત્રો

છે અને તેમાં સંવર તથા નિર્જરા એ બે તત્ત્વોનું ઘણું સુંદર વિવેચન છે, તથા નિર્ગ્રંથ મુનિઓનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે. એટલે આ અધ્યાયમાં સમ્યક્ચારિત્રના વર્ણનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પહેલા અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું હતું અને આ નવમા અધ્યાયમાં સમ્યક્ચારિત્રનું (-સંવર, નિર્જરાનું) વર્ણન કર્યું—એ રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન પૂરું થતાં છેલ્લે દશમા અધ્યાયમાં નવ સૂત્રોદ્વારા મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કરીને શ્રીઆચાર્યદેવે આ શાસ્ત્ર પૂર્ણ કર્યું છે.

સંક્ષેપથી જોતાં આ શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ, પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપ, જીવ-અજીવાદિ સાત તત્ત્વો, ઉર્ધ્વ-મધ્ય-અધો-એ ત્રણ લોક, ચાર ગતિઓ, છ દ્રવ્યો અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય—એ બધાનું સ્વરૂપ આવી જાય છે. એ રીતે આચાર્યભગવાને આ શાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર ઘણી ખૂબીથી ભરી દીધો છે.

(૪) શાસ્ત્રના કથનનો પ્રકાર

આ શાસ્ત્રમાં પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતાથી વસ્તુસ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેમાં એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે-સંબંધ પણ જણાવ્યો છે. પરંતુ વર્તમાન જૈન સમાજમાં 'નય'-સંબંધીના યથાર્થજ્ઞાનની પ્રાયઃ શૂન્યતા દેખાય છે, તેથી સમાજનો મોટો ભાગ આ શાસ્ત્રના સાચા મર્મથી અજ્ઞાત છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ—એવું વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી જ્યાં જ્યાં એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યની સાથે સંબંધ જણાવવામાં આવે ત્યાં ત્યાં એમ સમજવું કે તે સંબંધ માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકપણાનો છે, પણ જુદાં દ્રવ્યોને કર્તાકર્મસંબંધ જરા પણ હોઈ શકતો નથી. જ્યાં પર્યાયનું અને તેના નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવું હોય ત્યાં ઘણી વાર નિમિત્તની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રમાં પણ ઘણી જગાએ નિમિત્તની મુખ્યતાથી કથમ કરવામાં

આવ્યું છે, અને તેવા સૂત્રોની ટીકામાં તે કથનના ભાવોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. તેના અભ્યાસથી જિજ્ઞાસુઓને સત્ય વસ્તુસ્વરૂપ સમજવું સુગમ થશે.

(૫) આ શાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકાના આધારભૂત શાસ્ત્રો

આ ટીકાનો સંગ્રહ મુખ્યપણે શ્રીસર્વાર્થસિદ્ધિ, શ્રીતત્વાર્થરાજવાર્તિક, શ્રીશ્લોકવાર્તિક, શ્રીઅર્થપ્રકાશિકા, શ્રીસમયસાર, શ્રીપ્રવચનસાર, શ્રીપંચાસ્તિકાય, શ્રીનિયમસાર શ્રીધવલાશાસ્ત્ર, તથા શ્રીમોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે સત્શાસ્ત્રોના આધારે કરવામાં આવેલ છે. એ સિવાય બીજાં જે જે સત્શાસ્ત્રનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે સર્વના નામનું લીસ્ટ આ ગ્રંથમાં જુદું છાપવામાં આવ્યું છે.

(૬) પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવશ્રીની કૃપાનું ફળ

પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ અધ્યાત્મયોગી પરમસત્ય જૈનધર્મના મર્મના પારગામી અને અદ્વિતીય ઉપદેશક શ્રી કાનજીસ્વામીને, આ ગ્રંથનું લખાણ તૈયાર કર્યા પછી વાંચી જવા માટે મેં વિનંતિ કરતાં તેઓશ્રીએ તે સ્વીકારવા કૃપા કરી; તેના ફળરૂપે તેઓશ્રીએ જે જે સુધારાઓ સૂચવ્યા તે દાખલ કરી આ ગ્રંથનું લખાણ પ્રેસમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ રીતે આ ગ્રંથ તેઓશ્રીની કૃપાનું ફળ છે– એમ જણાવવા રજા લઉં છું. તેઓશ્રીની આ કૃપા માટે તેઓશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે.

(૭) મુમુક્ષુ વાંચકોને ભલામણ

મુમુક્ષુઓએ આ ગ્રંથનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અને મધ્યસ્થપણે અભ્યાસ કરવો. સત્શાસ્ત્રનો ધર્મબુદ્ધિવડે અભ્યાસ કરવો તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે. આ ઉપરાંત શાસ્ત્રાભ્યાસમાં નીચેની બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખવી:—

૧. સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરૂઆત થાય છે.

૨. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા સિવાય કોઇ પણ જીવને સાચાં વ્રત, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, તપ, પ્રત્યાખ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ હોય નહિ, કેમ કે તે ક્રિયાઓ પ્રથમ પાંચમા ગુણસ્થાને શુભભાવરૂપે હોય છે.

૩. શુભભાવ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંનેને થાય છે, પણ અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે–તેનાથી ધર્મ થશે. પણ જ્ઞાનીઓને તે હેયબુદ્ધિએ હોવાથી, તેનાથી ધર્મ થશે એમ તેઓ કદી માનતા નથી.

૪. આ ઉપરથી શુભભાવ કરવાની ના પાડવામાં આવે છે એમ સમજવું નહિ; પણ તે શુભભાવને ધર્મ માનવો નહિ, તેમ જ તેનાથી ક્રમેક્રમે ધર્મ થશે એમ માનવું નહિ, કેમ કે તે વિકાર હોવાથી અનંત વીતરાગદેવોએ તેને બંધનું કારણ કહ્યું છે.

૫. દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે; એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનું કાંઈ કરી શકે નહિ, પરિણમાવી શકે નહિ, પ્રેરણા કરી શકે નહિ, અસર—મદદ કે ઉપકાર કરી શકે નહિ, લાભ–નુકશાન કરી શકે નહિ, મારી–જીવાડી શકે નહિ, સુખ–દુઃખ આપી શકે નહિ—એવી દરેક દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની સ્વતંત્રતા અનંત જ્ઞાનીઓએ પોકારી પોકારીને કહી છે.

૬. જિનમતમાં તો એવી પરિપાટી છે કે પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય પછી વ્રત હોય; હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ–પરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે, માટે યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવું.

૭. પહેલા ગુણસ્થાને જિજ્ઞાસુ જીવોને જ્ઞાની પુરુષના ધર્મોપદેશનું શ્રવણ, નિરંતર તેમનો સમાગમ, સત્‌શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વાંચન-મનન, દેવદર્શન, પૂજા, ભકિત, દાન, વગેરે શુભભાવો હોય છે. પરંતુ પહેલા ગુણસ્થાને સાચાં વ્રત–તપ વગેરે હોતાં નથી.

(૮) છેવટ

આ શાસ્ત્ર તૈયાર કરવામાં ભાઇ હરિલાલ અમૃતલાલ મહેતા, ભાઇ ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાલિયા, ભાઇ અમૃતલાલ નથુભાઇ મહેતા,

ભાઈ ગુલાબચંદ આણંદજી શાહ, ભાઈ ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ, ભાઈ વનમાળીદાસ પોપટલાલ કોઠારી વગેરે જે જે ભાઈઓએ અનેક પ્રકારની મદદ આપી છે તે બદલ તે સર્વેનો આભાર માનવાની રજા લઉં છું.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં રૂ. ૧૦૦૦) ભેટ આવેલ છે, તે માટે તેના દાતારોનો આભાર આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં માનવામાં આવ્યો છે.

રામજી માણેકચંદ દોશી
—પ્રમુખ—
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ

વીરનિર્વાણ સં. ૨૪૭૩
ફાગણ સુદ-૧

શ્રી મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા
વિષયાનુક્રમણિકા

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું
	મંગલાચરણ	૩
	શાસ્ત્રના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન	૩
	* પ્રથમ અધ્યાય : પાનું ૭ થી ૧૨૨ *	
૧	મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય	૯
	પહેલા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૧૧
૨	સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૧૨
	'તત્ત્વ' શબ્દનો મર્મ	૧૩
	સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય	૧૩
	સમ્યગ્દર્શનનું બળ	૧૭
	સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ ભેદો	૧૭
	સમ્યગ્દર્શનના બીજી રીતે બે ભેદો	૧૮
	સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને પ્રશમાદિ ભાવો	૧૯
	સમ્યગ્દર્શનનો વિષય-લક્ષ	૧૯
	બીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૦
૩	સમ્યગ્દર્શનના ઉત્પત્તિ અપેક્ષાએ ભેદો	૨૦
	ત્રીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૧
૪	તત્ત્વોનાં નામ	૨૨
	સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ	૨૨
	ચોથા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૫
૫	સાત તત્ત્વો, સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા બીજા શબ્દોના અર્થ સમજવાની રીત	૨૬
	નિક્ષેપના ભેદોની વ્યાખ્યા	૨૬
	સ્થાપનાનિક્ષેપ અને દ્રવ્યનિક્ષેપ વચ્ચેનો ભેદ	૨૮
	પાંચમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૮

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૬	સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોને જાણવાનો ઉપાય	૨૯
	પ્રમાણની વ્યાખ્યા	૨૯
	નયની વ્યાખ્યા	૨૯
	યુક્તિ	૩૦
	અનેકાંત તથા એકાંત	૩૦
	સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેકાંતનું સ્વરૂપ	૩૧
	સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેકાંતના દૃષ્ટાંતો	૩૧
	સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાંતનું સ્વરૂપ	૩૨
	સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાંતના દૃષ્ટાંતો	૩૩
	પ્રમાણના પ્રકારો	૩૩
	નયના પ્રકારો	૩૪
	દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એટલે શું ?	૩૪
	ગુણાર્થિકનય શા માટે નહિ	૩૪
	દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયના બીજાં નામો	૩૫
	સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં બીજાં નામો	૩૫
	મિથ્યાદૃષ્ટિનાં બીજાં નામો	૩૫
	જ્ઞાન બંને નયોનું કરવું, પણ પરમાર્થે આદરણીય નિશ્ચયનય છે—એવી શ્રદ્ધા કરવી	૩૫
	વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું ફળ	૩૬
	શાસ્ત્રોમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે તે કઈ રીતે ?	૩૬
	જૈન શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ	૩૬
	નિશ્ચયાભાસીનું સ્વરૂપ	૩૭
	વ્યવહારાભાસીનું સ્વરૂપ	૩૭
	નયના બે પ્રકારો (રાગરહિત અને રાગસહિત)	૩૭
	પ્રમાણ સપ્તભંગી અને નય સપ્તભંગી	૩૮
	આ શાસ્ત્રમાં મુખ્યપણે વ્યવહારનયનું કથન છે	૩૮
	વીતરાગી વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન	૩૯
	મિથ્યાદૃષ્ટિનાં નયો	૩૯
	સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં નયો	૪૦
	રત્નત્રયનો વિષય	૪૦

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું
	નીતિનું સ્વરૂપ	૪૦
	પરિગ્રહનું સ્વરૂપ	૪૧
	નિશ્ચય અને વ્યવહારનો બીજો અર્થ	૪૧
	આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા માટે નય વિભાગ	૪૧
	નિશ્ચયનય અને દ્રવ્યાર્થિકનય, તથા વ્યવહારનય અને પર્યાયાર્થિકનય જુદા જુદા અર્થમાં પણ વપરાય છે	૪૨
	છઠ્ઠા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૪૨
૭	**સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોને જાણવાના અમુખ્ય (ગૌણ) ઉપાય**	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું નિર્દેશ તથા સ્વામીત્વ	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું સાધન	૪૩
	સમ્યગ્દર્શનનું અધિકરણ, તથા સ્થિતિ અને વિધાન	૪૫
૮	**સમ્યગ્દર્શનાદિને જાણવાના બીજા પણ અમુખ્ય ઉપાય**	૪૬
	સત્, સંખ્યા વગેરે આઠ બોલની વ્યાખ્યા	૪૬
	સત્ અને નિર્દેશમાં તફાવત	૪૭
	આ સૂત્રમાં 'સત્' શબ્દ વાપરવાનું કારણ	૪૭
	સંખ્યા અને વિધાનમાં તફાવત	૪૭
	ક્ષેત્ર અને અધિકરણમાં તફાવત	૪૮
	ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમાં તફાવત	૪૮
	કાળ અને સ્થિતિમાં તફાવત	૪૯
	સૂત્રમાં વિસ્તાર બતાવવાનું કારણ	૪૯
	જિનબિંબદર્શન ઇત્યાદિ સમ્યગ્દર્શનનાં કારણો સંબંધી પ્રશ્નોતર	૫૦
	સૂત્ર ૪ થી ૮ નો એકંદર સિદ્ધાંત	૫૨
૯	**સમ્યગ્જ્ઞાનના ભેદો**	૫૩
	મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ પ્રકારનું સ્વરૂપ	૫૩
	નવમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૪
૧૦	**કયા જ્ઞાન પ્રમાણ છે ?**	૫૫
	સૂત્ર ૯-૧૦ નો સિદ્ધાંત	૫૬

સુત્ર નં. વિષય પાનું
૧૧ પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદ ૫૭
સમ્યક્મતિજ્ઞાની જીવ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન હોવાનું જાણી શકે છે. ૫૭
મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને અહીં પરોક્ષ કહ્યાં છે તે સંબંધે વિશેષ ખુલાસો ૫૯
૧૨ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદ ૬૧
૧૩ મતિજ્ઞાનનાં બીજાં નામો ૬૧
૧૪ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે નિમિત્ત ૬૩
મતિજ્ઞાનમાં જ્ઞેયપદાર્થ અને પ્રકાશ નિમિત્ત કેમ નથી? ૬૪
ઉપાદાન—નિમિત્ત સંબંધી ખુલાસો ૬૫
ઉપાદાન—નિમિત્ત કારણો ૬૬
૧૫ મતિજ્ઞાનના ભેદો અને તેનો ક્રમ ૬૮
અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાનું સ્વરૂપ ૬૮
આત્માનું જ્ઞાન થવામાં અવગ્રહાદિ કઇ રીતે છે ? ૬૯
૧૬ અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના વિષયભુત પદાર્થો ૭૦
બહુ, બહુવિધ ઇત્યાદિ બાર પ્રકારોની વ્યાખ્યા ૭૦
દરેક ઇન્દ્રિયદ્વારા થતા બાર પ્રકારના મતિજ્ઞાન અને તે સંબંધી કેટલાક શંકા-સમાધાન ૭૨
૧૭ ઉપર કહેલા બહુ, બહુવિધાદિ ભેદો કોના છે? ૮૦
૧૮ અવગ્રહજ્ઞાનમાં વિશેષતા ૮૧
અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહનાં દૃષ્ટાંતો ૮૧
અવ્યક્ત અને વ્યક્તનો અર્થ ૮૧
અવ્યક્ત અને વ્યક્તજ્ઞાન અર્થાત્ વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ ૮૨
ઈહા, અવાય અને ધારણાનું વિશેષ સ્વરૂપ ૮૨
અવગ્રહાદિ જ્ઞાનોમાં એક પછી બીજું જ્ઞાન થાય જ કે કેમ? ૮૩
'ઈહા' જ્ઞાન સત્ય કે મિથ્યા ? ૮૩
ધારણા અને સંસ્કાર સંબંધી ખુલાસો ૮૪
અવગ્રહાદિ ચાર ભેદોની વિશેષતા ૮૫

સૂત્ર નં. વિષય પાનું

૧૯ વ્યંજનાવગ્રહજ્ઞાન નેત્ર અને મનથી થતું નથી ૮૫

૨૦ શ્રુતજ્ઞાન, તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને તેના ભેદ ૮૬

શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં દૃષ્ટાંતો ૮૬

અક્ષરાત્મક અને અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન ૮૭

શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં મતિજ્ઞાન નિમિત્તમાત્ર છે ૮૭

મતિજ્ઞાન સમાન શ્રુતજ્ઞાન શા માટે નહિ ? ૮૭

એક શ્રુતજ્ઞાન લંબાઈને બીજું શ્રુતજ્ઞાન થાય તેને મતિપૂર્વક કઇ રીતે કહેવાય ? ૮૮

ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુત ૮૮

અનક્ષરાત્મક અને અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન ૮૮

પ્રમાણના બે પ્રકાર ૮૯

'શ્રુત' નો અર્થ ૮૯

અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય અર્થાત્ બાર અંગ અને ચૌદપૂર્વ ૯૦

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે ભેદ ૯૦

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી વિશેષ ખુલાસો ૯૧

સૂત્ર ૧૧ થી ૨૦ સુધીનો સિદ્ધાંત ૯૨

૨૧ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન ૯૩

ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન ૯૩

૨૨ ક્ષયોપશમનૈમિત્તિક અવધિજ્ઞાનના ભેદ તથા તેના સ્વામી ૯૪

અવધિજ્ઞાનના અનુગામી આદિ છ ભેદોની વ્યાખ્યા ૯૪

અવધિજ્ઞાનના અન્ય પ્રકારો ૯૫

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ૯૫

ક્ષયોપશમનો અર્થ ૯૬

ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન સંબંધી ૯૬

સૂત્ર ૨૧—૨૨ નો સિદ્ધાંત ૯૭

૨૩ મનઃપર્યયજ્ઞાનના ભેદ ૯૮

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય ૯૮

'મનઃપર્યય' તથા ઋજુમતિ અને વિપુલમતિની વ્યાખ્યા ૯૯

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	વિપુલમતિમનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય	૯૯
	દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અપેક્ષાએ ઋજુમતિમનઃ-પર્યયજ્ઞાનનો વિષય	૯૯
૨૪	ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં અંતર	૧૦૧
૨૫	અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં વિશેષતા (-તફાવત)	૧૦૧
૨૬	મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૨
૨૭	અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૩
૨૮	મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૪
	સુત્ર ૨૭—૨૮ નો સિદ્ધાંત	૧૦૪
૨૯	કેવળજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૬
	કેવળીભગવાનને એક જ જ્ઞાન હોય કે પાંચ ?	૧૦૬
	સૂત્ર ૨૯ નો સિદ્ધાંત	૧૦૭
૩૦	એક જીવને એક સાથે કેટલા જ્ઞાન હોઇ શકે છે ?	૧૦૮
	સૂત્ર ૯ થી ૩૦ સુધીનો સિદ્ધાંત	૧૦૯
૩૧	મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનમાં મિથ્યાપણું પણ હોય છે.	૧૧૦
૩૨	જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પદાર્થોને જાણે છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ જાણે છે છતાં તેના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન શા માટે કહો છો ? એ સંબંધી પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર	૧૧૧
	અત્યાર સુધીના કથનનો ટુંક સાર	૧૧૧
	સત્ અસત્‌ના ભેદજ્ઞાનવડે મિથ્યાત્વ ટાળવું જોઇએ.	૧૧૨
	જ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકારની વિપરીતતા અને તે ટાળવાનો ઉપાય	૧૧૩
	સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં ત્રણ પ્રકારની વિપરીતતા ટળે છે તેનું વર્ણન	૧૧૪
	સત્ અને અસત્‌ની વ્યાખ્યા	૧૧૫
	જ્ઞાનનું કાર્ય	૧૧૬
	વિપરીત જ્ઞાનના દૃષ્ટાંતો	૧૧૬
૩૩	પ્રમાણનું સ્વરૂપ પુરું થતાં, હવે શ્રુતજ્ઞાનના અંશરૂપ નયનું સ્વરૂપ કહે છે.	૧૧૮

સુત્ર નં. વિષય પાનું
અનેકાંત, સ્યાદ્વાદ અને નયની વ્યાખ્યા ૧૧૮
નૈગમ આદિ સાત નયોનું સ્વરૂપ ૧૧૮
નયના ત્રણ પ્રકાર—જ્ઞાન, શબ્દ અને અર્થનય ૧૨૯
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આત્મા સંબંધમાં ઉતારેલા સાત નયોના અર્થ ૧૨૧
ખરા ભાવો લૌકિક ભાવોથી વિરુધ્ધ હોય છે. ૧૨૨

પ્રથમ અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ-૧

સમ્યગ્દર્શન સંબંધી કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો

પા. ૧૨૩ થી ૧૬૮

(૧) સમ્યગ્દર્શનની જરુરીયાત ૧૨૫
(૨) સમ્યગ્દર્શન શું છે ? ૧૨૫
(૩) શ્રદ્ધાગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ૧૨૬
(૪) જ્ઞાનગુણુંની મુખ્યતાએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ૧૨૭
(૫) ચારિત્રગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ૧૨૮
(૬) દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંબંધી અનેકાંતસ્વરૂપ ૧૨૯
(૭) દર્શન (શ્રધ્ધા), જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણે ગુણોની અભેદદૃષ્ટિએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ૧૩૦
(૮) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું ચારિત્રના ભેદ અપેક્ષાએ કથન ૧૩૧
(૯) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સંબંધે પ્રશ્નોત્તર ૧૩૧
(૧૦) વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ૧૩૨
(૧૧) વ્યવહારાભાસ સમ્યગ્દર્શનને કોઈ વાર વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે. ૧૩૩
(૧૨) સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપાય ૧૩૪
(૧૩) નિર્વિકલ્પ અનુભવની શરુઆત ૧૩૬
(૧૪) સમ્યક્ત્વ પર્યાય હોવા છતાં ગુણ કેમ કહેવાય છે ? ૧૩૬
(૧૫) બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓનું સમ્યગ્દર્શન સમાન છે ૧૩૬
(૧૬) સમ્યગ્દર્શનના ભેદ શા માટે ? ૧૩૭

સુત્ર નં. વિષય પાનું
(૧૭) સમ્યક્ત્વની નિર્મળતાનું સ્વરૂપ ૧૩૮
(૧૮) સમ્યક્ત્વની નિર્મળતામાં પાંચ ભેદ ૧૩૯
(૧૯) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યાનું શ્રુતજ્ઞાનવડે બરાબર જાણે છે ૧૪૦
(૨૦) સમ્યગ્દર્શનસંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોત્તર ૧૪૬
(૨૧) જ્ઞાનચેતનાના વિધાનમાં ફેર કેમ છે ? ૧૫૨
(૨૨) સમ્યગ્દર્શનસંબંધમાં વિચારવા લાયક નવ વિષયો ૧૫૩
(૨૩) સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનચેતનામાં ફેર ૧૬૫
(૨૪) ચારિત્ર ન પળાય તોપણ સમ્યક્શ્રદ્ધા કરવી જ જોઈએ ૧૬૫
(૨૫) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો બીજો અર્થ ૧૬૬
......એ વાત ધર્મની મર્યાદા બહાર છે ૧૬૮

પ્રથમ અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ—૨

❋ સમ્યગ્દર્શન : પા. ૧૬૯ થી ૧૭૭ ❋

સમ્યગ્દર્શન શું અને તેને કોનું અવલંબન ૧૭૧
ભેદના વિકલ્પ આવે ખરા છતાં તેનાથી સમ્યગ્દર્શન નથી ૧૭૨
વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ ૧૭૩
સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સંબંધ કોની સાથે છે? ૧૭૪
શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ક્યારે સમ્યક્ થયાં ? ૧૭૫
સમ્યગ્દર્શનનો વિષય શું ?—મોક્ષનું પરમાર્થકારણ કોણ ? ૧૭૬
સમ્યગ્દર્શન એ જ શાંતિનો ઉપાય છે ૧૭૭
સંસારનો અભાવ સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે ૧૭૭

પહેલા અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ–૩

જિજ્ઞાસુએ ધર્મ શી રીતે કરવો ? પા. ૧૭૮ થી ૨૦૦

પાત્ર જીવનું લક્ષણ ૧૮૦
સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય માટે જ્ઞાનીઓએ બતાવેલી ક્રિયા ૧૮૧
શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવું ? ૧૮૧

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું
	શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક લક્ષણ : અનેકાન્ત	૧૮૨
	ભગવાન પણ બીજાનું કરી શક્યાં નહિ	૧૮૨
	પ્રભાવનાનું સાચું સ્વરૂપ	૧૮૨
	ખરી દયાનું (–અહિંસાનું) ભગવાને કહેલું સ્વરૂપ	૧૮૩
	આનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો શું કરે ?	૧૮૩
	શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન એ જ પહેલી ક્રિયા ...	૧૮૪
	ધર્મ ક્યાં છે અને કેમ થાય ?	૧૮૫
	સુખનો ઉપાયઃ જ્ઞાન અને સત્સમાગમ	૧૮૬
	જે તરફની રુચિ તે તરફનું ઘોલન	૧૮૮
	શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનનું ફળઃ આત્માનુભવ	૧૯૦
	સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલા	૧૯૦
	ધર્મ માટે પહેલાં શું કરવું ?	૧૯૨
	સુખનો રસ્તો સાચી સમજણઃ વિકારનું ફળ જડ	૧૯૩
	અસાધ્ય કોણ અને શુદ્ધાત્મા કોણ ?	૧૯૩
	ધર્મની રુચિવાળા જીવ કેવા હોય ?	૧૯૪
	ઉપાદાન–નિમિત્ત અને કારણ–કાર્ય	૧૯૫
	અંતર અનુભવનો ઉપાય અર્થાત્ જ્ઞાનની ક્રિયા	૧૯૫
	જ્ઞાનમાં ભવ નથી	૧૯૬
	આ રીતે અનુભવમાં આવતો શુદ્ધાત્મા કેવો છે ?	૧૯૭
	નિશ્ચય અને વ્યવહાર	૧૯૭
	સમ્યગ્દર્શન થતાં શું થાય ?	૧૯૮
	વારંવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવો	૧૯૮
	છેલ્લી ભલામણો	૧૯૯

પહેલા અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ–૪

બીજા સૂત્રમાં 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન'ને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું, તેમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષનો પરિહાર : પા. ૨૦૧ થી ૨૧૮

વિષય	પાનું
અવ્યાપ્તિદૂષણનો પરિહાર	૨૦૩
અતિવ્યાપ્તિદૂષણનો પરિહાર	૨૦૭

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	અસંભવદુષણનો પરિહાર	૨૦૮
	સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' કહ્યું તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસો	૨૦૮
	સૂત્ર ૮ માં કહેલ જ્ઞાનસંબંધી વિશેષ ખુલાસો	૨૧૭

* * *

❀ બીજો અધ્યાય : પા. ૨૧૯ થી ૩૦૭ ❀

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૧	જીવના અસાધારણ ભાવો	૨૨૧
	ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોની વ્યાખ્યા	૨૨૧
	આ પાંચ ભાવો શું બતાવે છે?	૨૨૩
	પાંચ ભાવો સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોત્તર	૨૨૪
	ઉપશમભાવ ક્યારે થાય ?	૨૨૫
	ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય	૨૨૭
	પાંચ ભાવો સંબંધી કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ	૨૨૭
	જીવનું કર્તવ્ય	૨૩૦
	પાંચ ભાવો સંબંધી વધારે ખુલાસો	૨૩૧
	આ સુત્રમાં રહેલી નય-પ્રમાણ વિવક્ષા	૨૩૨
૨	પાંચ ભાવોના ભેદો	૨૩૩
૩	ઔપશમિકભાવના બે ભેદ	૨૩૩
	ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્રની વ્યાખ્યા	૨૩૩
૪	ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદો	૨૩૪
	કેવળજ્ઞાનાદિ નવ ક્ષાયિકભાવોની વ્યાખ્યા	૨૩૪
૫	ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદો	૨૩૫
	ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—ચારિત્ર અને સંયમાસંયમની વ્યાખ્યા	૨૩૬
૬	ઔદયિકભાવના એકવીસ ભેદો	૨૩૬
	'ગતિ' ને ઔદયિકભાવમાં કેમ ગણી ?	૨૩૭
	લેશ્યાનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો	૨૩૭
૭	પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદો	૨૩૮

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ, જીવત્વ તથા પારિણામિકનો અર્થ	૨૩૮
	તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસો	૨૩૯
	અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કયા ભાવો કદી થયા નથી	૨૪૦
	ઔપશમિકાદિ ત્રણ ભાવો કયા વિધિથી પ્રગટે ?	૨૪૦
	પાંચ ભાવોમાંથી કયા ભાવ બંધરૂપ છે અને કયા ભાવો બંધરૂપ નથી ?	૨૪૧
૮	જીવનું લક્ષણ	૨૪૧
	ઉપયોગનું સ્વરૂપ	૨૪૧
	આઠમા સુત્રનો સિદ્ધાંત	૨૪૨
૯	ઉપયોગના ભેદો	૨૪૩
	'દર્શન' શબ્દના જુદા જુદા અર્થો અને અહીં લાગુ પડતો અર્થ	૨૪૪
	દર્શનઉપયોગનું સ્વરૂપ	૨૪૪
	સાકાર અને નિરાકાર સંબંધી ખુલાસો	૨૪૫
	આકાર સંબંધી વિશેષ ખુલાસો	૨૪૬
	દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ	૨૪૬
	દર્શનની વ્યાખ્યા સંબંધી શંકા—સમાધાન	૨૪૭
	દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ કઇ અપેક્ષાએ છે ?	૨૪૮
	અભેદ અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાનનો અર્થ	૨૪૮
	દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગ કેવળીપ્રભુને યુગપત્ અને છદ્મસ્થને ક્રમે હોય છે	૨૪૮
૧૦	જીવના ભેદ	૨૪૯
	'સંસાર'નો અર્થ	૨૪૯
	મિથ્યાત્વને કારણે થતા પંચપરાવર્તનનું સ્વરૂપ	૨૫૦
	અસંખ્યાત અને અનંતની સમજણ	૨૫૬
	મનુષ્યભવ સફળ કરવા માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા લાયક વિષયો	૨૫૭
૧૧	સંસારી જીવોના ભેદ (સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી)	૨૫૮
	દ્રવ્યમન અને ભાવમન સંબંધી	૨૫૯
૧૨	સંસારી જીવોના બીજા પ્રકારે ભેદ (ત્રસ, સ્થાવર)	૨૬૦

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	હલનચલન અપેક્ષાએ ત્રસ કે સ્થાવરપણું નથી	૨૬૦
૧૩	સ્થાવર જીવોના ભેદ	૨૬૧
૧૪	ત્રસ જીવોના ભેદ	૨૬૨
૧૫	ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા	૨૬૩
૧૬	ઇન્દ્રિયોના મૂળ ભેદ (દ્રવ્ય અને ભાવ)	૨૬૪
૧૭	દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૨૬૫
૧૮	ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૨૬૫
	લબ્ધિ અને ઉપયોગ સંબંધી ખુલાસો	૨૬૬
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૨૬૭
૧૯	પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં નામ અને તેનો અનુક્રમ	૨૬૭
૨૦	ઇન્દ્રિયોના વિષય	૨૬૮
	આ જીવ અધિકાર હોવા છતાં પુદ્ગલની વાત કેમ લીધી ?	૨૬૯
	સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના ભેદો	૨૬૯
૨૧	મનનો વિષય	૨૭૦
૨૨-૨૩	ક્યા જીવોને કેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે ?	૨૭૧
૨૪	સંજ્ઞી કોને કહે છે	૨૭૧
૨૫	વિગ્રહગતિમાં મન વગર કર્માસ્રવ થવાનું કારણ	૨૭૨
૨૬	વિગ્રહગતિમાં જીવ અને પુદ્ગલનું ગમન કેવી રીતે થાય છે ?	૨૭૩
૨૭	મુક્તજીવોની ગતિ કેવી રીતે થાય છે ?	૨૭૪
૨૮	સંસારી જીવોની ગતિ અને તેનો સમય	૨૭૪
૨૯	અવિગ્રહગતિનો સમય	૨૭૫
૩૦	વિગ્રહગતિમાં આહારક-અનાહારકની વ્યવસ્થા	૨૭૬
૩૧	જન્મના ભેદ	૨૭૭
૩૨	યોનિઓના ભેદ	૨૭૮
૩૩	ગર્ભજન્મ કોને હોય છે ?	૨૭૯
૩૪	ઉપપાદ જન્મ કોને હોય છે ?	૨૮૦
૩૫	સંમૂર્છન જન્મ કોને હોય છે ?	૨૮૦
૩૬	શરીરના ઔદારિકાદિ પાંચ ભેદો	૨૮૧
૩૭	શરીરોની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન	૨૮૨

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૩૮–૩૯	શરીરના પ્રદેશો (–પરમાણુઓ)ની સંખ્યા	૨૮૨
૪૦-૪૧-૪૨	તૈજસ અને કાર્મણશરીરની વિશેષતાઓ	૨૮૩
૪૩	એક જીવને એક સાથે કેટલાં શરીરનો સંબંધ હોય છે?	૨૮૫
૪૪	કાર્મણશરીરની વિશેષતા	૨૮૬
૪૫	ઔદારિકશરીરનું લક્ષણ	૨૮૭
૪૬	વૈક્રિયિકશરીરનું લક્ષણ	૨૮૭
૪૭	દેવ અને નારકી સિવાય બીજાને વૈક્રિયિક શરીર હોય?	૨૮૮
૪૮	વૈક્રિયિક સિવાય બીજા કોઈ શરીરને લબ્ધિનું નિમિત્ત છે?	૨૮૮
૪૯	આહારક શરીરના સ્વામી તથા તેનું લક્ષણ	૨૮૯
૫૦-૫૧-૫૨	કયા જીવોને કયું લિંગ (વેદ) હોય છે તેનું કથન	૨૯૧
૫૩	કોનું આયુષ્ય અપવર્તન (–અકાળમૃત્યુ) રહિત છે?	૨૯૨

ઉપસંહાર : પા. ૨૯૫ થી ૩૦૭

(૧) બીજા અધ્યાયના વિષયોનું ટૂંક અવલોકન ૨૯૫
(૨) પારિણામિકભાવ સંબંધી ૨૯૬
(૩) ઉત્પાદ અને વ્યયપર્યાય ૨૯૬
(૪) પાંચભાવોનું જ્ઞાન ધર્મ કરવામાં શી રીતે ઉપયોગી છે? ૨૯૭
(૫) ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ સંબંધી ૨૯૭
(૬) પાંચભાવો સાથે આ અધ્યાયના સૂત્રોનો સંબંધ ૩૦૦
(૭) નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધ ૩૦૩
(૮) તાત્પર્ય ૩૦૭

✱ ત્રીજો અધ્યાય : પા. ૩૦૯ થી ૩૫૨ ✱

ભૂમિકા (પહેલા ચાર અધ્યાયના વિષયોનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન) ૩૧૦

અધોલોકનું વર્ણન : ૩૧૨ થી ૩૨૦

૧ સાત નરક પૃથ્વીઓ ૩૧૨
૨ તે સાત પૃથ્વીઓના બિલોની સંખ્યા ૩૧૩
નરકગતિની સાબિતિ ૩૧૩
૩–૪–૫ નારકીઓનાં દુઃખનું વર્ણન ૩૧૪

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૬	નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુનું પ્રમાણ	૩૧૬
	નરકમાં પણ સમ્યગ્દર્શન થાય છે	૩૧૭
	નરકમાં ચોથા ગુણસ્થાન ઉપરની ભૂમિકા કેમ નહિ ?	૩૧૮
	સમ્યગ્દૃષ્ટિને નરકમાં કેવું દુઃખ હશે ?	૩૧૮
	નરકમાંથી નીકળેલા જીવોની પાત્રતા કેટલી ?	૩૧૯
	કોઇક સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ પણ નરકમાં શા માટે જાય છે ?	૩૧૯
	‘ સાગર ’ કાળનું માપ	૩૨૦

મધ્યલોકનુ વર્ણન પા. ૩૨૧ થી ૩૫૧

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૭–૮	કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રોનાં નામો, વિસ્તાર અને આકાર	૩૨૧
૯	જંબુદ્વીપનો વિસ્તાર તથા આકાર	૩૨૧
૧૦	જંબુદ્વીપના સાત ક્ષેત્રોનાં નામ	૩૨૨
૧૧	તે સાત વિભાગ કરનારા છ પર્વતોનાં નામ	૩૨૨
૧૨–૧૩	છ કુલાચલ (–પર્વત)ના રંગ વગેરેનું વર્ણન	૩૨૩
૧૬–૧૮	પર્વતો ઉપરનાં સ્થિર સરોવરોનાં નામ તથા તેનું માપ અને તે સરોવરની વચ્ચેના કમળનું પ્રમાણ	૩૨૩
૧૯	સરોવરનાં છ કમળોમાં રહેનારી છ દેવીઓ	૩૨૪
૨૦–૨૨	સાત ક્ષેત્રોની ચૌદ મહાનદીઓનું વર્ણન	૩૨૫
૨૩	તે ચૌદ મહા નદીઓની સહાયક નદીઓ	૩૨૫
૨૪–૨૬	ભરતક્ષેત્રનો તથા આગળનાં ક્ષેત્ર અને પર્વતોનો વિસ્તાર	૩૨૬
	જંબુદ્વીપના ક્ષેત્રો અને પર્વતોનાં માપનું કોષ્ટક	૩૨૭
૨૭	ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં કાળચક્રનું પરિવર્તન	૩૨૮
	ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનું આયુષ્ય, ઊંચાઇ અને આહારસંબંધી કોષ્ટક	૩૨૯
૨૮–૩૧	અન્ય ભૂમિઓની કાળ વ્યવસ્થા તથા આયુષ્યનું માપ	૩૩૦
૩૨	ભારતક્ષેત્રના વિસ્તારનું બીજી રીતે માપ	૩૩૧
૩૩	ધાતકીખંડનું વર્ણન	૩૩૧
૩૪	પુષ્કરાર્દ્ધદ્વીપનું વર્ણન	૩૩૨
૩૫	મનુષ્યક્ષેત્રની હદ	૩૩૨

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૩૬	મનુષ્યોના ભેદ (આર્ય અને મ્લેચ્છ)	૩૩૩
	ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યની આઠ પ્રકારની ઋદ્ધિઓનું વર્ણન	૩૩૩
	અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના પાંચ પ્રકારનું વર્ણન	૩૪૧
	મ્લેચ્છ મનુષ્યોનું વર્ણન	૩૪૩
૩૭	કર્મભૂમિનું વર્ણન	૩૪૪
૩૮	મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય આયુષ્ય	૩૪૫
૩૯	તિર્યંચોની આયુસ્થિતિ અને તેનું કોષ્ટક	૩૪૫
	ક્ષેત્રના માપનું કોષ્ટક	૩૪૬
	મધ્યલોકના વર્ણનનું ટુંક અવલોકન	૩૪૮
	ઉપસંહાર	૩૫૦

❀ ચોથો અધ્યાય : પા. ૩૫૩ થી ૪૦૦ ❀

	ભુમિકા (પહેલા ચાર અધ્યાયનું ટુંક અવલોકન)	૩૫૪

ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન : ૩૫૫ થી ૩૯૩

૧	દેવોનાં ભેદ	૩૫૫
૨	પહેલા ત્રણ પ્રકારના દેવોની લેશ્યા	૩૫૫
૩	ચાર પ્રકારના દેવોના પેટા ભેદો	૪૫૫
૪-૫	ચાર પ્રકારના દેવોના સામાન્યપણે ઇન્દ્ર વગેરે ભેદો	૩૫૬
૬	દેવોમાં ઇન્દ્રની વ્યવસ્થા	૩૫૭
૭-૮-૯	દેવોમાં કામસેવન સંબંધી વર્ણન	૩૫૮
	સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૩૬૧
૧૦	ભવનવાસી દેવોનું વર્ણન	૩૬૨
૧૧	વ્યંતરદેવોનું વર્ણન	૩૬૪
૧૨-૧૫	જ્યોતિષી દેવોના પાંચ ભેદો તથા તેનું વર્ણન	૩૬૫
૧૬-૨૧	વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન	૩૬૬
	શુભપરિણામને લીધે થતા પુણ્યબંધથી કોણ ક્યાં ઊપજે ?	૩૭૧
	દેવમાંથી ચ્યવીને કોણ કેવી પર્યાય ધારણ કરે ?	૩૭૨
	એકવીસમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૩૭૩
	શું દેવગતિમાં સુખ છે ?—તેનો ખુલાસો	૩૭૪

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૩૨	વૈમાનિક દેવોમાં લેશ્યાનું વર્ણન	૩૭૫
૨૩	કલ્પસંજ્ઞા કયાં સુધી છે ?	૩૭૬
૨૪-૨૫	લૌકાંતિક દેવોનું વર્ણન	૩૭૬
૨૬	અનુદિશ અને અનુત્તરવાસી દેવોના અવતારનો નિયમ	૩૭૭
૨૭	તિર્યંચ કોણ છે ?	૩૭૮
૨૮–૩૪	ભવનવાસી અને વૈમાનિક દેવોના આયુષ્યનું વર્ણન	૩૭૮
૩૫–૩૬	નારકીઓના જઘન્ય આયુષ્યનું વર્ણન	૩૮૨
૩૭	ભવનવાસી દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય	૩૮૨
૩૮–૪૨	વ્યંતર, જ્યોતિષિ અને લૌકાંતિક દેવોના આયુષ્યનું વર્ણન	૩૮૨

ઉપસંહાર : પા. ૩૮૩ થી ૪૦૨

	જીવના સ્વરૂપસંબંધી સપ્તભંગી (સ્યાત્ અસ્તિ—સ્યાત્ નાસ્તિ)	૩૮૪
	સાધક જીવને અસ્તિ—નાસ્તિના જ્ઞાનથી થતું ફળ	૩૮૬
	બીજાથી ચોથા અધ્યાય સુધીમાં બતાવેલું અસ્તિ-નાસ્તિનું સ્વરૂપ	૩૮૭
	સપ્તભંગીના બાકીના પાંચ ભંગોની સમજણ	૩૮૮
	જીવમાં ઉતરતી સપ્તભંગી	૩૮૯
	સપ્તભંગીમાં તથા 'અસ્તિ'માં લાગુ પડતા નયો	૩૮૯
	પ્રમાણ, નિક્ષેપ અને સ્વજ્ઞેય	

અનેકાંત : પા. ૩૯૧ થી ૩૯૭

	સપ્તભંગી અને અનેકાન્ત	૩૯૧
	નય	૩૯૩
	અધ્યાત્મના નય	૩૯૩
	ઉપચાર નય	૩૯૪
	સમ્યગ્દષ્ટિનું અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન	૩૯૫
	અનેકાન્ત શું બતાવે છે ?	૩૯૬
	મુમુક્ષુઓનું કર્તવ્ય	૩૯૭
	દેવગતિની વ્યવસ્થા સંબંધી જાણવાયોગ વિગતોનું કોષ્ટક	૩૯૮

* * *

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	❀ અધ્યાય પાંચમો : પા. ૪૦૩ થી ૫૦૦ ❀	
	ભૂમિકા	૪૦૫
૧	ચાર અજીવકાય તત્ત્વોનું વર્ણન	૪૦૬
૨	તે અજીવકાય શું છે? તેનું વર્ણન	૪૦૮
૩	દ્રવ્યમાં જીવની ગણના	૪૦૯
૪	પુદ્ગલ સિવાયનાં દ્રવ્યોની વિશેષતા	૪૧૦
૫	પુદ્ગલ દ્રવ્યનું રૂપીપણું	૪૧૧
૬	ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ ત્રણે દ્રવ્યોની સંખ્યા	૪૧૩
૭	તે ત્રણ દ્રવ્યોનું ગમનરહિતપણું	૪૧૪
૮-૯-૧૦	ધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યોના પ્રદેશોની સંખ્યા	૪૧૫
૧૧	અણુ અપ્રદેશી છે	૪૧૭
	દ્રવ્યોનું અનેકાંતસ્વરૂપ	૪૧૭
	અનેકાંતમાં સંશય નથી પણ બંને પક્ષ નિશ્ચિત છે	૪૧૯
	દ્રવ્યપરમાણુ તથા ભાવપરમાણુનો બીજો અર્થ	૪૨૦
૧૨	સમસ્ત દ્રવ્યોને રહેવાનું સ્થાન	૪૨૧
૧૩-૧૬	ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ અને જીવના અવગાહનનું વર્ણન	૪૨૨
૧૭	ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો જીવ-પુદ્ગલ સાથેનો વિશેષ સંબંધ	૪૨૫
૧૮	આકાશનો બીજા દ્રવ્યો સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ	૪૨૭
૧૯	પુદ્ગલ દ્રવ્યનો જીવ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ	૪૨૮
૨૦	જીવદ્રવ્યનો પુદ્ગલની સાથે નિમિત્તનૈમિતિક સંબંધ	૪૨૯
૨૧-૨૨	જીવોનો ઉપકાર તથા કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર	૪૩૦
	સુત્ર-૧૭ થી ૨૨ સુધીનો સિદ્ધાંત	૪૩૨
૨૩-૨૪-૨૫	પુદ્ગલનાં લક્ષણો, પર્યાયો અને ભેદો	૪૩૩
૨૬-૨૭-૨૮	સ્કંધોની તથા અણુની ઉત્પત્તિનું કારણ	૪૪૦
૨૯	દ્રવ્યોનું સામાન્ય લક્ષણ	૪૪૨
૩૦	સત્નું લક્ષણ	૪૪૫
	ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનું સ્વરૂપ	૪૪૫
	અજ્ઞાનીના વિચાર અને તેને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ	૪૪૭
૩૧	નિત્યનું લક્ષણ	૪૪૯

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૩૨	એક વસ્તુમાં બે વિરુદ્ધધર્મો કેવી રીતે રહે છે તેનો ખુલાસો	૪૫૦
	અર્પિત-અનર્પિત કથનદ્વારા અનેકાન્તસ્વરૂપ અને તેના દૃષ્ટાંતો	૪૫૧
	અનેકાન્તનું પ્રયોજન	૪૫૫
	એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઇ પણ કરી શકે-એ માન્યતામાં આવતા દોષોનું વર્ણન	૪૫૫
	અર્પિત અને અનર્પિતની (મુખ્ય અને ગૌણની) વિશેષ સમજણ	૪૫૯
૩૩	પરમાણુઓમાં બંધ થવાનું કારણ	૪૫૯
૩૪-૩૫	પરમાણુઓમાં બંધ ક્યારે થતો નથી ?	૪૬૦
૩૬	બંધ ક્યારે થાય છે ?	૪૬૩
૩૭	બંધ થતાં નવી અવસ્થા કેવી થાય છે ?	૪૬૪
૩૮	દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ	૪૬૪
	ગુણ અને પર્યાયની વ્યાખ્યા	૪૬૪
૩૯-૪૦	કાળદ્રવ્યનું વર્ણન	૪૬૬
૪૧	'ગુણ'નું લક્ષણ	૪૬૭
૪૨	'પર્યાય'નું લક્ષણ	૪૬૮

ઉપસંહાર : પા. ૪૬૯ થી ૫૦૦

પાંચમા અધ્યાયમાં લેવામાં આવેલા વિષયો	૪૭૦
છએ દ્રવ્યોને લાગુ પડતું સ્વરૂપ	૪૭૦
જીવનું સ્વરૂપ	૪૭૦
અજીવ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ	૪૭૧
સ્યાદ્‌વાદ સિદ્ધાંત	૪૭૪
અસ્તિકાય	૪૭૫
જીવ અને પુદ્‌ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ	૪૭૫
ઉપાદાન-નિમિત્તસંબંધી સિદ્ધાંત	૪૮૦
તે સિદ્ધાંતના આધારે જીવ-પુદ્‌ગલસિવાયના ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૮૨
છ દ્રવ્યોના હોવાપણાની અન્ય પ્રકારે સિદ્ધિ	૪૮૬
છ દ્રવ્યો વિષે કેટલીક માહિતી	૪૮૯
ટોપી. ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૯૧

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું
	મનુષ્યશરીર ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૯૨
	કર્મો ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ	૪૯૪
	દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા	૪૯૫
	ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવ	૪૯૫
	દ્રવ્યની શક્તિ (–ગુણ)	૪૯૬
	છ દ્રવ્યમાંથી પ્રયોજનભૂત	૪૯૮

※ અધ્યાય છઠ્ઠો : પા. ૫૦૧ થી ૫૬૬ ※

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું
	ભૂમિકા	૫૦૩
	સાત તત્ત્વોની સિદ્ધિ	૫૦૩
	સાત તત્ત્વોનું પ્રયોજન	૫૦૫
	તત્ત્વની શ્રદ્ધા ક્યારે થઈ કહેવાય ?	૫૦૬
૧	યોગના ભેદોનું સ્વરૂપ	૫૦૮
૨	આસ્રવનું સ્વરૂપ	૫૦૯
૩	યોગના નિમિતથી આસ્રવના [પુણ્ય–પાપ એવા બે] ભેદો	૫૧૧
	પુણ્ય આસ્રવ અને પાપ આસ્રવ સંબંધમાં થતી વિપરીતતા	૫૧૨
	શુભયોગ તથા અશુભયોગના અર્થો	૫૧૩
	આસ્રવમાં શુભ અને અશુભ એવા ભેદ શા માટે ?	૫૧૩
	શુભ કે અશુભ બંને ભાવોથી સાત કે આઠ કર્મો બંધાય છે છતાં અહીં તેમ કેમ કહ્યું નથી ?	૫૧૩
	શુભ–અશુભ કર્મો બંધાવાના કારણે શુભ–અશુભયોગ એવા ભેદ નથી	૫૧૪
	શુભભાવથી પાપની નિર્જરા થતી નથી	૫૧૪
	ત્રીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૧૫
૪	આસ્રવ સર્વ સંસારીને સમાન ફળનો હેતુ થાય છે કે વિશેષતા છે ?	૫૧૫
	કર્મબંધના ચાર પ્રકાર	૫૧૬
૫	સાંપરાયિક આસ્રવના ૩૯ ભેદ	૫૧૬

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	સમ્યક્ત્વાદિ પચીસ પ્રકારની ક્રિયાનું વર્ણન	૫૧૮
૬	આસ્રવમાં વિશેષતા (-હીનાધિકતા] નું કારણ	૫૨૧
૭	આસ્રવનાં અધિકરણના ભેદ	૫૨૨
૮	જીવ-અધિકરણના ભેદ	૫૨૨
	અનંતાનુબંધી આદિ ચાર પ્રકારના કષાયની વ્યાખ્યા	૫૨૩
૯	અજીવ-અધિકરણ આસ્રવના ભેદો	૫૨૪
૧૦	જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવણના આસ્રવનું કારણ	૫૨૬
૧૧	અસાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ	૫૨૯
૧૨	સાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ	૫૩૧
૧૩	અનંત સંસારનું કારણ જે દર્શનમોહ તેના આસ્રવનું કારણ	૫૩૩
	કેવળી ભગવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૩૪
	શ્રુતના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૩૯
	સંઘના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૪૦
	ધર્મના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૪૧
	દેવના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ	૫૪૧
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૪૧
૧૪	ચારિત્રમોહનીયના આસ્રવનું કારણ	૫૪૨
૧૫	નરકાયુના આસ્રવનું કારણ	૫૪૪
	આરંભ-પરિગ્રહની વ્યાખ્યા	૫૪૫
૧૬	તિર્યંચાયુના આસ્રવનું કારણ	૫૪૬
૧૭-૧૮	મનુષ્યાયુના આસ્રવનું કારણ	૫૪૭
૧૯	બધા આયુઓના આસ્રવનું કારણ	૫૪૯
૨૦-૨૧	દેવાયુના આસ્રવનું કારણ	૫૫૦
૨૨	અશુભનામકર્મના આસ્રવનું કારણ	૫૫૨
૨૩	શુભનામકર્મના આસ્રવનું કારણ	૫૫૩
૨૪	તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ	૫૫૪
	દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ સોળ ભાવનાનું સ્વરૂપ	૫૫૫
	તીર્થંકરોના ત્રણ પ્રકાર	૫૬૦
	અરિહંતોના સાત પ્રકાર	૫૬૦
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૫૬૧

સુત્ર નં. વિષય પાનું
૨૫-૨૬ ગોત્ર કર્મના આસ્રવનું કારણ ૫૬૨
૨૭ અંતરાયકર્મના આસ્રવનું કારણ ૫૬૩
ઉપસંહાર ૫૬૩

અધ્યાય સાતમો : પા. ૫૬૬ થી ૬૩૦

ભૂમિકા ૫૬૯
૧ વ્રતનું લક્ષણ ૫૭૧
આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત ૫૭૪
૨ વ્રતના ભેદ ૫૭૪
આ સૂત્રમાં કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી દૃષ્ટાંતો ૫૭૭
૩ વ્રતોમાં સ્થિરતાનાં કારણો ૫૭૮
૪ અહિંસાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૫૭૮
૫ સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૫૭૯
૬ અચૌર્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૫૮૧
૭ બ્રહ્મચર્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૫૮૨
૮ પરિગ્રહત્યાગવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ ૫૮૩
૯-૧૦ હિંસા વગેરેથી વિરક્ત થવા માટેની ભાવના ૫૮૩
૧૧ વ્રતધારી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવના ૫૮૬
૧૨ વ્રતોની રક્ષા અર્થે સમ્યગ્દૃષ્ટિની વિશેષ ભાવના ૫૮૮
જગતનો સ્વભાવ ૫૮૮
શરીરનો સ્વભાવ ૫૯૧
સંવેગ તથા વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ ૫૯૨
જીવ ન હોય ત્યારે શરીર કેમ ચાલતું નથી તેનો ખુલાસો ૫૯૩
૧૩ હિંસા-પાપનું લક્ષણ ૫૯૪
તેરમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત ૫૯૬
૧૪ અસત્યનું સ્વરૂપ ૫૯૭
સત્યનું પરમાર્થસ્વરૂપ ૫૯૭
૧૫ સ્તેય (-ચોરી) નું સ્વરૂપ ૬૦૦
૧૬ કુશીલ (-અબ્રહ્મચર્ય)નું સ્વરૂપ ૬૦૧

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૧૭	પરિગ્રહનું સ્વરૂપ	૬૦૨
૧૮	વ્રતીની વિશેષતા	૬૦૩
	દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણું	૬૦૪
	અઢારમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૬૦૫
૧૯	વ્રતીના ભેદ	૬૦૬
૨૦	સાગારનું લક્ષણ	૬૦૬
૨૧	અણુવ્રતના સહાયક સાત શીલવ્રતો	૬૦૭
	ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ	૬૦૭
	લક્ષમાં રાખવા લાયક સિદ્ધાંત	૬૦૯
૨૨	વ્રતીને સલ્લેખના ધારણ કરવાનો ઉપદેશ	૬૦૯
૨૩	સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચાર	૬૧૦
	શંકા, કાંક્ષા આદિ પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ	૬૧૨
૨૪-૩૬	પાંચ વ્રત તથા સાત શીલ એ દરેકના પાંચ પાંચ અતિચારોનું વર્ણન	૬૧૩
૩૭	સલ્લેખનાના પાંચ અતિચાર	૬૨૦
૩૮	દાનનું સ્વરૂપ	૬૨૦
૩૯	દાનમાં વિશેષતા	૬૨૩
	નવધા ભક્તિનું સ્વરૂપ	૬૨૪
	દ્રવ્યવિશેષ, દાતૃવિશેષ અને પાત્રવિશેષનું સ્વરૂપ	૬૨૫
	દાન સંબંધી જાણવાયોગ્ય વિશેષ બાબતો	૬૨૬
	ઉપસંહાર	૬૨૭
	અહિંસાદિ વ્રતો આસ્રવ છે, સંવર-નિર્જરા નથી.	૬૨૭

❋ અધ્યાય આઠમો : પા. ૬૩૧ થી ૬૭૦ ❋

	ભૂમિકા	૬૩૩
૧	બંધનાં કારણો	૬૩૩
	બંધનાં કારણો ટળવાનો ક્રમ	૬૩૪
	બંધનાં પાંચ કારણોના અંતરંગ ભાવ ઓળખવા જોઈએ	૬૩૫
	મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ	૬૩૫

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	મિથ્યાદર્શનની ટુંકી વ્યાખ્યાઓ	૬૩૮
	મિથ્યાદર્શનના બે પ્રકાર અને તેની વ્યાખ્યા	૬૩૯
	ગૃહીતમિથ્યાત્વના (એકાંતમિથ્યાત્વાદિ) પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ	૬૪૦
	અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયનું સ્વરૂપ	૬૪૧
	યોગનું સ્વરૂપ	૬૪૬
	કયા ગુણસ્થાને કેટલા પ્રકારના બંધ હોય ?	૬૪૬
	મહાપાપ—મિથ્યાત્વ	૬૪૬
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૬૪૭
૨	બંધનું લક્ષણ	૬૪૭
	જીવ અને પુદ્ગલના નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ	૬૪૭
૩	બંધના ચાર ભેદ અને તેની વ્યાખ્યા	૬૫૧
૪	પ્રકૃતિબંધના આઠ મૂળ ભેદો (–જ્ઞાનાવરણાદિ) નું વર્ણન	૬૫૨
૫–૧૩	જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મના પેટા ભેદોનું વર્ણન	૬૫૩
૧૪ થી ૨૦	જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોની સ્થિતિનું વર્ણન	૬૫૯
૨૧–૨૨	અનુભાગ બંધનું વર્ણન	૬૬૧
૨૩	ફળ આપ્યા પછી કર્મોનું શું થાય છે ?	૬૬૨
	નિર્જરાના પ્રકારોનું વર્ણન	૬૬૨
૨૪	પ્રદેશબંધનું સ્વરૂપ	૬૬૩
૨૫–૨૬	પુણ્યપ્રકૃતિઓનાં તથા પાપપ્રકૃતિઓનાં નામ	૬૬૪
	ઉપસંહાર	૬૬૭

❋ અધ્યાય નવમો : પા. ૬૭૧ થી ૭૮૮ ❋

ભુમિકા : પા. ૬૭૩ થી ૬૮૨

	સંવરનું સ્વરૂપ	૬૭૩
	સંવર–નિર્જરા સંબંધી લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય કેટલીક બાબતો	૬૭૭
	નિર્જરાનું સ્વરૂપ	૬૭૯
૧	સંવરનું લક્ષણ	૬૮૨
૨	સંવરનાં કારણો	૬૮૫

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	ગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૬૮૫
૩	નિર્જરા અને સંવરનું કારણ	૬૮૭
	તપનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભૂલો	૬૮૭
	તપના ફળ સંબંધી ખુલાસો	૬૯૦
૪	ગુપ્તિનું લક્ષણ અને ભેદ	૬૯૦
૫	સમિતિનું સ્વરૂપ અને તેના પાંચ ભેદો	૬૯૨
૬	ઉત્તમક્ષમાદિ દશ ધર્મ અને તેનું સ્વરૂપ	૬૯૬
૭	અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા અને તેનું સ્વરૂપ	૭૦૧
૮	પરિષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ	૭૦૮
	દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને પરિષહ સંબંધી કેટલોક ખુલાસો	૭૦૯
	પરિષહનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભૂલ	૭૧૧
૯	પરિષહના બાવીસ પ્રકાર અને તેનું સ્વરૂપ	૭૧૨
	નવમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૭૧૮
૧૦	દસમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિષહોનું વર્ણન	૭૨૦
૧૧	તેરમા ગુણસ્થાનના પરિષહો	૭૨૨
	કેવળીભગવાનને આહાર હોય નહિ તે સંબંધી કેટલાક ખુલાસા	૭૨૪
	કર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવળીને અન્નાહાર હોય જ નહિ	૭૨૮
	સૂ. ૬ થી ૧૦ નો સિદ્ધાંત અને સૂ. ૮ સાથે સંબંધ	૭૨૯
૧૨	છઠ્ઠાથી નવમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિષહો	૭૩૦
૧૩-૧૬	કયા કર્મના ઉદયથી કયા કયા પરિષહો થાય છે તેનું વર્ણન	૭૩૦
૧૭	એક જીવને એક સાથે થતા પરિષહોની સંખ્યા.	૭૩૨
૧૮	ચારિત્રના સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારો અને તેની વ્યાખ્યાં	૭૩૫
	છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની દશા	૭૩૬
	ચારિત્રનું સ્વરૂપ	૭૩૭
	ચારિત્રમાં ભેદો શા માટે બતાવ્યા ?	૭૩૭
	સામાયિકનું સ્વરૂપ	૭૩૮
	વ્રત અને ચારિત્ર વચ્ચે તફાવત	૭૪૦

નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન

	ભૂમિકા	૭૪૧

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
	નિર્જરાના કારણો સંબંધી થતી ભૂલો અને તેનું નિરાકરણ	૭૪૧
૧૯	બાહ્ય તપના છ પ્રકારો	૭૪૨
	સમ્યક્‌અનશન આદિ છ પ્રકારનું સ્વરૂપ	૭૪૨
	સમ્યક્‌તપની વ્યાખ્યા	૭૪૪
	તપના ભેદો શા માટે ?	૭૪૪
૨૦	આભ્યંતરતપના છ પ્રકારો	૭૪૫
	સમ્યક્‌પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છ પ્રકારોની વ્યાખ્યા	૭૪૬
૨૧	આભ્યંતરતપના પેટા ભેદો	૭૪૬
૨૨	સમ્યક્‌પ્રાયશ્ચિતતપના નવ ભેદો	૭૪૭
	નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિતનું સ્વરૂપ	૭૪૮
	નિશ્ચયપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ	૭૪૮
	નિશ્ચયઆલોચનાનું સ્વરૂપ	૭૪૯
૨૩	સમ્યક્‌વિનયતપના ચાર ભેદ	૭૪૯
	જ્ઞાનવિનયાદિનું સ્વરૂપ	૭૪૯
	નિશ્ચયવિનયનું સ્વરૂપ	૭૪૯
૨૪	સમ્યક્‌વૈયાવૃત્યતપના દસ ભેદ	૭૫૦
	દસ પ્રકારના મુનિઓની વ્યાખ્યા	૭૫૦
	સંઘના ચાર ભેદ તથા તેના અર્થ	૭૫૧
૨૫	સમ્યક્‌સ્વાધ્યાયતપના પાંચ ભેદ	૭૫૧
૨૬	સમ્યક્‌વ્યુત્સર્ગતપના બે ભેદ	૭૫૨
૨૭	સમ્યક્‌ધ્યાનતપનું લક્ષણ	૭૫૩
૨૮	ધ્યાનના ચાર ભેદ	૭૫૫
૨૯	મોક્ષના કારણરૂપ ધ્યાન	૭૫૫
૩૦–૩૩	આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું વર્ણન	૭૫૬
૩૪	ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ આર્ત્તધ્યાનના સ્વામી	૭૫૭
૩૫	રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ તથા તેના સ્વામી	૭૫૮
૩૬	ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ	૭૫૮
૩૭–૩૮	શુક્લધ્યાનના સ્વામી	૭૬૦
૩૯	શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ	૭૬૨

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું
૪૦	યોગઅપેક્ષાએ શુક્લધ્યાનના સ્વામી	૭૬૨
	કેવળીના મનોયોગસંબંધી સ્પષ્ટીકરણ	૭૬૩
	કેવળીને એ પ્રકારના વચનયોગ	૭૬૪
	ક્ષપક તથા ઉપશમક જીવોને ચારે મનોયોગ કઈ રીતે છે ?	૭૬૪
	ક્ષપક તથા ઉપશમક જીવોના વચનયોગ સંબંધી	૭૬૫
૪૧–૪૨	શુક્લધ્યાનના પહેલા એ ભેદોની વિશેષતા	૭૬૫
૪૩	વિતર્કનું લક્ષણ	૭૬૬
૪૪	વિચારનું લક્ષણ	૭૬૬
	યોગસંક્રાન્તિ વગેરેનું સ્વરૂપ	૭૬૭
	અનુપેક્ષા તથા ધ્યાન	૭૬૮
	વ્રત, ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય, બાર પ્રકારનાં તપ વગેરે સંબંધી ખાસ લક્ષમાં રાખવાલાયક સ્પષ્ટીકરણ	૭૬૮
૪૫	પાત્ર અપેક્ષાએ નિર્જરામાં થતી ન્યુનાધિકતા	૭૭૨
	આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત	૭૭૫
૪૬	નિર્ગ્રંથ (–સાધુઓ)ના ભેદ	૭૭૬
	પુલાક, બકુશ વગેરે મુનીઓની વ્યાખ્યા	૭૭૬
	પરમાર્થનિર્ગ્રંથ અને વ્યવહારનિર્ગ્રંથ	૭૭૭
	પુંલાકમુનિ સંબંધી કેટલાક ખુલાસા	૭૭૭
૪૭	પુલાકાદિ મુનિઓમાં આઠ પ્રકારે વિશેષતા	૭૭૮

—ઉપસંહાર : પા. ૭૮૨ થી ૭૮૮—

	'જિન' ના સ્વરૂપ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ	૭૮૨
	'જિનધર્મ'	૭૮૩
	'परिसोढव्या' શબ્દ ઉપરથી પરિષહસંબંધી સ્પષ્ટીકરણ	૭૮૫
	બકુશમુનિને પણ વસ્ત્ર હોતા નથી–તે બાબત સ્પષ્ટીકરણ	૭૮૬

* * *

❀ અધ્યાય દસમો : પા. ૭૮૯ થી ૮૧૮ ❀

	ભૂમિકા	૭૯૧
૧	કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ	૭૯૨

સૂત્ર નં.	વિષય	પાનું.
	'કેવળી' કઇ રીતે કહેવાય છે તેનો ખુલાસો	૭૯૨
	ભાવમોક્ષ અને દ્રવ્ય મોક્ષ	૭૯૩
	કેવળજ્ઞાન થતાં જ મોક્ષ કેમ થતો નથી ?	૭૯૬
૨	મોક્ષનું કારણ અને લક્ષણ	૭૯૭
	મોક્ષ યત્નથી સાધ્ય છે	૭૯૭
૩–૪	મોક્ષદશામાં કયા કયા ભાવોનો અભાવ થાય છે?	૮૦૦
૫	મુક્તજીવોનું સ્થાન	૮૦૧
૬	મુક્ત જીવના ઊર્ધ્વગમનનું કારણ	૮૦૧
૭	પૂર્વપ્રયોગાદિ ચાર પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો	૮૦૨
૮	મુક્તજીવો લોકાગ્રથી આગળ નહિ જવાનું કારણ	૮૦૩
૯	મુક્ત જીવોમાં વ્યવહારનયે ભેદ	૮૦૪
	સિદ્ધોમાં ક્ષેત્ર વગેરે બાર પ્રકારે ભેદનું વર્ણન	૮૦૪

ઉપસંહાર : પા. ૮૦૯ થી ૮૧૮

	મોક્ષતત્ત્વની માન્યતા સંબંધી થતી ભૂલ અને તેનું નિરાકરણ	૮૦૯
	અનાદિ કર્મબંધ નષ્ટ થવાની સિદ્ધિ	૮૧૦
	આત્માને બંધન છે તેની સિદ્ધિ	૮૧૪
	મુક્ત થયા પછી ફરી બંધ કે જન્મ ન થાય	૮૧૪
	બંધ તે જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી	૮૧૫
	સિદ્ધોનું લોકાગ્રથી સ્થાનાંતર થતું નથી	૮૧૬
	અધિક જીવો થોડા ક્ષેત્રમાં રહે છે	૮૧૭
	સિદ્ધ જીવોને આકાર હોય છે	૮૧૭

❀ પરિશિષ્ટ ૧.—પા. ૮૧૯ થી ૮૩૦ ❀

[મોક્ષશાસ્ત્રના આધારે શ્રીઅમૃતચંદ્રસુરિએ જે તત્ત્વાર્થસાર શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેના ઉપસંહારમાં ૨૩ ગાથા દ્વારા આપેલો ગ્રંથનો સારાંશ]

ગાથા (૧)	સાત તત્ત્વોને જાણવાનું પ્રયોજન	૮૧૯
(૨)	મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન	૮૨૦

સુત્ર નં.	વિષય	પાનું.
-	મોક્ષમાર્ગ બે નથી	૮૨૧
(૩-૪)	નિશ્ચય તથા વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ	૮૨૧
(૫-૬)	વ્યવહારી તથા નિશ્ચયી મુનિનું સ્વરૂપ	૮૨૧
(૭)	નિશ્ચયીનું અભેદસમર્થન	૮૨૨
(૮ થી ૨૦)	નિશ્ચયરત્નત્રયનું કર્તા, કર્મ વગેરે સાથે અભેદપણું	૮૨૪
(૨૧)	નિશ્ચય વ્યવહાર માનવાનું તાત્પર્ય	૮૨૮
(૨૨)	તત્ત્વાર્થસાર ગ્રંથનું પ્રયોજન	૮૨૯
(૨૩)	ગ્રંથના કર્તા પુદ્ગલો છે, આચાર્ય નથી	૮૨૯

卐 પરિશિષ્ટ—૨. પા. ૮૩૧-૮૩૨ 卐

[સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો]

દ્રવ્યની લાયકાત સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ ૮૩૧

★ પરિશિષ્ટ—૩. પા. ૮૩૩ થી ૮૩૬ ★

[સાધક જીવની દૃષ્ટિનું સળંગ ધોરણ]

અધ્યાત્મનું રહસ્ય ૮૩૫

વસ્તુસ્વભાવ અને તેમાં કઇ તરફ ઢળવું ૮૩૬

卐 પરિશિષ્ટ—૪ પા. ૮૩૭-૮૩૮ 卐

શાસ્ત્રનો ટુંક સાર ૮૩૭

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

卐

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

॥ ॐ ॥

શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગાય નમઃ
શ્રી સદ્‌ગુરુદેવાય નમઃ
શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર—ગુજરાતી ટીકા

મંગળાચરણ

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेतारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्‌गुणलब्धये ॥

અર્થઃ—મોક્ષમાર્ગના પ્રવર્તાવનાર અર્થાત્ ચલાવનાર, કર્મરૂપી પર્વતોના ભેદનાર અર્થાત્ નાશ કરનાર, વિશ્વના અર્થાત્ બધા તત્ત્વોના જાણનાર—તેને તે ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે હું પ્રણામ કરું છું—વંદન કરું છું.

સંક્ષિપ્ત અવલોકન

(૧) આ શાસ્ત્ર શરુ કરતાં પહેલાં આ શાસ્ત્રનો વિષય શું છે તે ટૂંકમાં જણાવવાની જરૂર છે.

(૨) આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્રનું નામ 'મોક્ષશાસ્ત્ર' અથવા 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' રાખ્યું છે. જગતના જીવો અનંત પ્રકારના દુઃખો ભોગવી રહ્યા છે, તે દુઃખોથી હમેશાને માટે મુક્ત થવા એટલે કે અવિનાશી સુખ મેળવવા તેઓ અહર્નિશ ઉપાયો કરી રહ્યા છે; પણ તેઓના તે ઉપાયો ખોટા હોવાથી જીવોને દુઃખ મટતું નથી, એક કે બીજા પ્રકારે દુઃખ ચાલ્યા જ કરે છે. દુઃખોની પરંપરાથી જીવો શી રીતે મુક્ત થાય તેનો ઉપાય અને તેનું વીતરાગી વિજ્ઞાન આ શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે તેથી તેનું નામ 'મોક્ષશાસ્ત્ર' રાખવામાં આવ્યું છે. મૂળભૂત ભૂલ વિના દુઃખ

હોય નહિ અને તે ભૂલ ટળતાં સુખ થયા વગર રહે જ નહિ એવો અબાધિત સિદ્ધાંત છે. વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના એ ભૂલ ટળે નહિ; તેથી વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ આ શાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યું હોવાથી તેનું નામ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પણ આપવામાં આવ્યું છે.

(૩) વસ્તુના સાચા સ્વરૂપ સંબંધી જીવને જો ખોટી માન્યતા (Wrong Belief) ન હોય તો જ્ઞાનમાં ભૂલ થાય નહિ. જ્યાં માન્યતા સાચી હોય ત્યાં જ્ઞાન સાચું જ હોય. સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક જે કાંઇ વર્તન થાય તે યથાર્થ જ હોય; તેથી સાચી માન્યતા અને સાચા જ્ઞાનપૂર્વક થતા સાચા વર્તનદ્વારા જ જીવો દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે છે એ સિદ્ધાંત આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્રની શરૂઆત કરતાં પહેલા અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે.

(૪) 'પોતે કોણ છે' તે સંબંધી જગતના જીવોની મહાન ભૂલ ચાલી આવે છે. ઘણા જીવો શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તેથી શરીરની સંભાળ રાખવા તેઓ સતત્ પ્રયત્ન અનેક પ્રકારે કર્યા કરે છે. શરીરને જીવ પોતાનું માને છે તેથી શરીરની સગવડ જે ચેતન કે જડ પદાર્થો તરફથી મળે છે એમ તે માને તે તરફ તેને રાગ થાય જ; અને જે ચેતન કે જડ પદાર્થો તરફથી અગવડ મળે છે એમ તે માને તે તરફ તેને દ્વેષ થાય જ. જીવની આ માન્યતાથી જીવને આકુળતા રહ્યા જ કરે છે.

(૫) જીવની આ મહાન ભૂલને શાસ્ત્રમાં 'મિથ્યાદર્શન' કહેવામાં આવે છે; જ્યાં મિથ્યા માન્યતા હોય ત્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ મિથ્યા હોય જ; તેથી મિથ્યાદર્શનરૂપ મહાન ભૂલને મહાપાપ પણ કહેવામાં આવે છે. મિથ્યાદર્શન એ મહાન ભૂલ છે અને તે સર્વ દુઃખનું મહા બળવાન મૂળિયું છે, એવું જીવોને લક્ષ નહિ હોવાથી તે લક્ષ કરાવવા અને તે ભૂલ ટાળી જીવો અવિનાશી સુખ તરફ પગલાં માંડે તે હેતુથી આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્રમાં પહેલો જ શબ્દ 'સમ્યગ્દર્શન' વાપર્યો છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતાં જ તે જ સમયે જ્ઞાન સાચું થાય છે તેથી બીજો શબ્દ

[illegible]

'સમ્યગ્જ્ઞાન' વાપર્યો છે; અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક જ સમ્યક્ચારિત્ર હોઇ શકે તેથી 'સમ્યક્ચારિત્ર' એ શબ્દ ત્રીજો મૂકયો છે. એ પ્રમાણે ત્રણ શબ્દો વાપરતાં 'સાચું સુખ મેળવવાના રસ્તા ત્રણ છે' એમ જીવો ન માની બેસે માટે એ ત્રણેની એકતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે એમ પહેલા જ સૂત્રમાં જણાવી દીધું છે.

(૬) જીવને સાચું સુખ જોઇતુ હોય તો પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જ જોઈએ; જગતમાં કયા કયા પદાર્થો છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે, તેનાં કાર્ય-ક્ષેત્ર શું છે, જીવ શું છે, જીવ કેમ દુઃખી થાય છે-તેની યથાર્થ સમજણ હોય તો જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય; તેથી સાત તત્ત્વોદ્વારા આચાર્ય ભગવાને વસ્તુસ્વરૂપ દસ અધ્યાયોમાં જણાવ્યું છે.

(૭) આ શાસ્ત્રના દસ અધ્યાયોમાં નીચેના વિષયો લેવામાં આવ્યા છેઃ—

૧—આ અધ્યાયમાં મોક્ષનો ઉપાય અને જીવના જ્ઞાનની અવસ્થાઓનું વર્ણન છે.

૨—આ અધ્યાયમાં જીવના ભાવો, લક્ષણ અને જીવનો શરીર સાથેનો સંબંધ તેનું વર્ણન છે.

૩—૪—વિકારી જીવને રહેવાનાં ક્ષેત્રો; એ પ્રમાણે પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં પ્રથમ જીવ તત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૫—આ અધ્યાયમાં બીજા અજીવ તત્વનું વર્ણન છે.

૬—૭—આ અધ્યાયોમાં જીવના નવા વિકાર ભાવો (આસ્રવો) તથા તેનું નિમિત્ત પામીને જીવને સૂક્ષ્મ જડ કર્મ સાથે થતો સંબંધ જણાવ્યો છે; એ રીતે ત્રીજા આસ્રવ તત્વનું વર્ણન કર્યું છે.

૮—આ અધ્યાયમાં જીવને જડ કર્મ સાથે કેવા પ્રકારે બંધ થાય છે અને તે જડ કર્મ કેટલો વખત જીવ સાથે રહે

છે તે જણાવ્યું છે; એ રીતે ચોથાં બંધતત્ત્વનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કર્યું છે.

૯—આ અધ્યાયમાં—જીવને અનાદિથી નહિ થયેલ ધર્મની શરૂઆત સંવરથી થાય છે, જીવની આ અવસ્થા થતાં તેને સાચા સુખની શરૂઆત થાય છે અને ક્રમેક્રમે શુદ્ધિ વધતાં વિકાર ટળે છે તેથી નિર્જરા એટલે કે જડ કર્મ સાથેના બંધનો અંશે અંશે અભાવ થાય છે—એ જણાવ્યું છે; એ રીતે પાંચમું અને છઠ્ઠું એટલે સંવર અને નિર્જરાતત્ત્વ નવમાં અધ્યાયમાં જણાવ્યાં છે.

૧૦—જીવની શુદ્ધિની પૂર્ણતા, સર્વ દુઃખોથી અવિનાશી મુક્તિ અને સંપૂર્ણ પવિત્રતા તે મોક્ષ તત્ત્વ હોવાથી આચાર્ય ભગવાને સાતમું મોક્ષ તત્ત્વ આ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે.

(૮) મંગલાચરણમાં ભગવાનને 'કર્મરૂપી પર્વતોના ભેદનાર' કહ્યા છે. કર્મ બે પ્રકારના છેઃ—૧—ભાવકર્મ, ૨—દ્રવ્યકર્મ. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રથી ભાવકર્મરૂપી પર્વતોને ટાળે છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મ સ્વયં પોતાથી ટળી જાય છે—નાશ પામે છે એવો જીવની શુદ્ધતાને અને કર્મના ક્ષયને નિમિત્ત—નૈમિત્તિક સંબંધ છે—એમ અહીં બતાવ્યું છે. જીવ જડ કર્મનો પરમાર્થે નાશ કરી શકે છે—એમ કહેવાનો હેતુ નથી.

(૯) મંગલાચરણમાં નમસ્કાર કરતાં તીર્થંકર ભગવાન પાસે દેવાગમન, સમોસરણ, ચામર, દિવ્ય શરીરાદિ જે પુણ્યની વિભૂતિ છે તે લીધી નથી કેમકે પુણ્ય તે ગુણ નથી.

(૧૦) મંગલાચરણમાં ગુણોથી ઓળખાણ કરીને ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે. એટલે કે—ભગવાન વિશ્વના અર્થાત્ બધા તત્ત્વોના જાણનાર છે,) મોક્ષમાર્ગના નેતા છે અને તેમણે સર્વ વિકારનો (દોષનો) નાશ કર્યો છે—એમ ભગવાનના ગુણોનું સ્વરૂપ બતાવી ગુણોની ઓળખાણ કરીને તેમની સ્તુતિ કરી છે.

પ્રથમ અધ્યાય

મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ઉપાય

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१॥

અર્થઃ-[सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને [मोक्षमार्गः] મોક્ષનો માર્ગ છે અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

ટીકા

(૧) **સમ્યક્**—આ શબ્દ પ્રશંસાવાચક છે, તે યથાર્થપણું સૂચવે છે. વિપરીત આદિ દોષનો અભાવ તે ‘સમ્યક્’ છે.

દર્શન—શ્રદ્ધા; ‘આમ જ છે-અન્યથા નથી’ એવો પ્રતીતિ ભાવ.

સમ્યગ્જ્ઞાન—સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત પોતાના આત્માનું તથા પરનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન.

સંશય=विरुद्धानेककोटिस्पर्शि ज्ञानं संशयः=‘આ પ્રમાણે છે કે આ પ્રમાણે છે’ એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધતાપૂર્વક બે પ્રકારરૂપ જ્ઞાન તેને સંશય કહે છે; જેમકે આત્મા પોતાના કાર્યને કરી શકતો હશે કે જડના કાર્યને કરી શકતો હશે! એવું જાણવું તે સંશય છે.

વિપર્યય=विपरीतैककोटी निश्चयो विपर्ययः= વસ્તુસ્વરૂપથી વિરુદ્ધતાપૂર્વક ‘આમ જ છે’ એવું એકરૂપ જ્ઞાન તેનું નામ વિપર્યય છે; જેમકે શરીરને આત્મા જાણવો તે વિપર્યય છે.

અનધ્યવસાય=किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः=‘કંઇક છે’ એવો નિર્ધારરહિત વિચાર તેનું નામ અનધ્યવસાય છે. જેમકે ‘હું કોઇક છું’ એમ જાણવું તે અનધ્યવસાય છે.

[નોટઃ-‘જીવ’ અને ‘આત્મા’ એ બન્ને શબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાય છે.]

સમ્યક્ચારિત્ર—(અહીં 'સમ્યક્' પદ અજ્ઞાનપૂર્વકના આચરણની નિવૃત્તિ માટે વાપર્યો છે.) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક આત્મામાં સ્થિરતા તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

આ ત્રણે અનુક્રમે આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ગુણોની શુદ્ધ પર્યાયો (હાલત) છે.

મોક્ષમાર્ગઃ—આ શબ્દ એકવચનમાં છે; તે એમ સૂચવે છે કે મોક્ષના ત્રણ માર્ગ નથી પણ આ ત્રણનું એકત્વ તે મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગ એટલે પોતાના આત્માની શુદ્ધિનો પંથ-રસ્તો-માર્ગ-ઉપાય; તેને અમૃતમાર્ગ, સ્વરૂપમાર્ગ અથવા કલ્યાણમાર્ગ પણ કહેવાય છે.

(૨) આ કથન 'હકાર'થી છે, તે એમ સૂચવે છે કે આનાથી વિરુદ્ધભાવો જેવાં કે રાગ, પુણ્ય વગેરેથી ધર્મ થાય કે તે ધર્મમાં સહાયરૂપ થાય એવી માન્યતા, જ્ઞાન અને આચરણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી.

(૩) આ બાબતમાં શ્રી દ્રવ્યસંગ્રહમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ-

सम्मदंसण णाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे।
ववहारा णिच्चयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा ॥३९॥

અર્થઃ—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણના સમૂદાયને વ્યવહારથી મોક્ષનું કારણ જાણો. નિશ્ચયથી (-ખરી રીતે) પોતાનો આત્મા જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ છે તેને મોક્ષનું કારણ જાણો.

ખુલાસોઃ—નિજ આત્માના ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયકભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે તેથી નિશ્ચય (ખરૂં) કારણ આત્મા પોતે છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાય હોવાથી તે વ્યવહાર (ભેદરૂપ) કારણ છે.

(૪) ભેદ જાણ્યા સિવાય જીવો પોતાનું અભેદ સ્વરૂપ સમજી શકે નહિ તેથી આ શાસ્ત્રમાં મુખ્યપણે ભેદથી (વ્યવહારથી) કથન, જીવનું અભેદ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે, કર્યું છે.

પહેલા સુત્રનો સિદ્ધાંત

(૫) અજ્ઞાન દશામાં જીવો દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે—તેઓને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે. આ ભ્રમણાને 'મિથ્યાદર્શન' કહેવામાં આવે છે. 'દર્શન' નો એક અર્થ માન્યતા થાય છે; તેથી મિથ્યાદર્શનનો અર્થ ખોટી માન્યતા છે. પોતાના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા હોય ત્યાં પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જીવને ખોટું જ હોય; તે ખોટા જ્ઞાનને 'મિથ્યાજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા અને ખોટું જ્ઞાન હોય ત્યાં ચારિત્ર પણ ખોટું જ હોય; આ ખોટા ચારિત્રને 'મિથ્યાચારિત્ર' કહેવામાં આવે છે. અનાદિથી જીવોને 'મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' ચાલ્યાં આવે છે તેથી જીવો અનાદિથી દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે.

પોતાની આ દશા જીવ પોતે કરતો હોવાથી પોતે તેને ટાળી શકે. એ ટાળવાનો ઉપાય 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' જ છે, બીજો નથી એમ અહીં કહ્યું છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બીજા જે ઉપાયો જીવ સતત્ કર્યા કરે છે તે બધા ખોટા છે. જીવ ધર્મ કરવા માગે છે પણ તેને સાચા ઉપાયની ખબર નહિ હોવાથી તે ખોટા ઉપાયો કર્યા વિના રહે નહિ; માટે જીવોએ આ મહાન ભૂલ ટાળવા માટે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જોઇએ. તે વિના ધર્મની શરૂઆત કદી કોઇને થાય જ નહિ. ॥૧॥

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥२॥

અર્થઃ-[तत्त्वार्थश्रद्धानं] તત્ત્વ (વસ્તુ) ના સ્વરૂપ સહિત અર્થ-જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવી તે [सम्यग्दर्शनम्] સમ્યગ્દર્શન છે.

ટીકા

(૧) તત્ત્વોની સાચી શ્રદ્ધાનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. 'અર્થ' એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય; 'તત્ત્વ' એટલે તેનો ભાવ-સ્વરૂપ; સ્વરૂપ (ભાવ) સહિત પ્રયોજનભૂત પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૨) આ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શનને ઓળખવાનું લક્ષણ આપ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન લક્ષ્ય અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા તેનું લક્ષણ છે.

(૩) કોઈ જીવને 'આ જાણપણું છે, આ શ્વેત વર્ણ છે' ઇત્યાદિ પ્રતીતિ તો હોય, પરંતુ દર્શન-જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે અને હું આત્મા છું તથા પુદ્ગલ મારાથી ભિન્ન (જુદો) પદાર્થ છે એવું શ્રદ્ધાન ન હોય તો ઉપર કહેલા માત્ર 'ભાવ'નું શ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી. 'હું આત્મા છું' એવું શ્રદ્ધાન કર્યું પણ આત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું શ્રદ્ધાન કર્યું નહિ તો 'ભાવ'ના શ્રદ્ધાન વિના આત્માનું શ્રદ્ધાન ખરૂં નથી; માટે 'તત્ત્વ' અને તેના 'અર્થ'નું શ્રદ્ધાન હોય તે જ કાર્યકારી છે.

(૪) **બીજો અર્થઃ**-જીવાદિને જેમ 'તત્ત્વ' કહેવામાં આવે છે તેમ 'અર્થ' પણ કહેવામાં આવે છે; જે તત્ત્વ છે તેજ અર્થ છે, અને તેનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જે પદાર્થ જેમ અવસ્થિત છે તેમ તેનું હોવું તે તત્ત્વ છે અને 'અર્યતે' કહેતાં નિશ્ચય કરીએ તે અર્થ છે. તેથી તત્ત્વરૂપ જે નિશ્ચય તે તત્ત્વાર્થ છે. તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૫) વિપરીત અભિનિવેશ (ઊંધા અભિપ્રાય) રહિત જીવાદિનું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. સમ્યગ્દર્શનમાં વિપરીત

માન્યતા હોતી નથી એમ બતાવવા માટે 'દર્શન' પહેલાં 'સમ્યક્'પદ વાપર્યું છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે–એમ ચોથા સૂત્રમાં કહેશે.

(૬) નિશ્ચયથી શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. અભેદ દૃષ્ટિમાં આત્મા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૭) 'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ

'તત્ત્વ' શબ્દનો અર્થ 'તત્પણું–તેપણું' થાય છે. દરેક વસ્તુને તત્ત્વને સ્વરૂપથી તત્પણું છે અને પરરૂપથી અતત્પણું છે. જીવ વસ્તુ હોવાથી તેને પોતાના સ્વરૂપથી તત્પણું છે અને પરના સ્વરૂપથી અતત્પણું છે. જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાતા છે અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓ જ્ઞેય છે તેથી જીવ બીજા સર્વ પદાર્થોથી તદ્દન ભિન્ન છે. જીવ પોતાથી તત્ હોવાથી તેનું જ્ઞાન તેને પોતાથી થાય છે; જીવ પરથી અતત્ હોવાથી જીવને પરથી જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. 'ઘડાનું જ્ઞાન ઘડાના આધારે થાય છે' એમ કેટલાક જીવો માને છે–પણ તે ભૂલ છે. જ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાન પોતાથી તત્ છે અને પરથી અતત્ છે. જીવને દરેક સમયે પોતાની લાયકાત અનુસાર જ્ઞાનની અવસ્થા થાય છે; પર જ્ઞેયસંબંધી પોતાનું જ્ઞાન થતી વખતે પર જ્ઞેય હાજર હોય છે, પણ તે પરવસ્તુથી જીવને જ્ઞાન થાય છે એમ માનનારે જીવને 'તત્ત્વ' માન્યું નથી. જો ઘડાથી ઘડાસંબંધી જ્ઞાન થતું હોય તો અણસમજુ જીવ હોય તેની પાસે ઘડો હોય ત્યારે તેને તે ઘડાનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી; માટે જ્ઞાન પોતાથી થાય છે એમ સમજવું. જીવને જો પરથી જ્ઞાન થાય તો જીવ અને પર એક તત્ત્વ થઈ જાય, પણ તેમ બને નહિ.

(૮) સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય :

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ એ જો મિથ્યાદર્શન સહિત હોય તો ગુણ થવાને બદલે સંસારમાં દીર્ઘકાળ સુધી પરિભ્રમણ કરાવવાવાળા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ ઝેરસહિતના

ઔષધથી લાભ થતો નથી તેમ મિથ્યાત્વ સહિત અહિંસાદિથી જીવનો સંસાર રોગ મટતો નથી. મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં નિશ્ચયથી (ખરેખર) તો અહિંસાદિ હોતાં જ નથી. “ **આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ** ” એ પદ ખાસ લક્ષમાં રાખવા લાયક છે. અનાદિકાળથી જીવને મિથ્યાત્વ દશા ચાલી આવતી હોવાથી જીવનું સમ્યગ્દર્શનમાં રમણ નથી; માટે પહેલાં **સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા આચાર્ય ભગવાન વારંવાર ઉપદેશ કરે છે.**

સમ્યગ્દર્શન વિના જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપમાં સમ્યક્‌પણું આવતું નથી; સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપનો આધાર છે. આંખોથી જેમ મોઢાને શોભા—સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાનાદિકમાં સમ્યક્‌પણું—શોભા—સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સંબંધી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં કહ્યું છે કેઃ—

न सम्यक्त्वसमं किंचित्त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥ ३४ ॥

અર્થઃ— સમ્યગ્દર્શન સમાન આ જીવને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બીજું કોઈ કલ્યાણ નથી અને મિથ્યાત્વ સમાન ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બીજું કોઈ અકલ્યાણ નથી.

ભાવાર્થઃ—અનંતકાળ વીતી ગયો, એક સમય વર્તમાન ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં અનંતકાળ આવશે—એ ત્રણે કાળમાં અને અધોલોક, મધ્યલોક તથા ઊર્ધ્વલોક—એ ત્રણે લોકમાં જીવને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકાર કરનાર સમ્યકત્વ સમાન બીજું કોઈ છે નહિ, થયું નથી, થશે નહિ. ત્રણલોકમાં રહેલા એવા ઇન્દ્ર, અહમેન્દ્ર ભુવનેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, નારાયણ, બલભદ્ર કે તીર્થંકર વગેરે ચેતન અને મણિ, મંત્ર, ઔષધ વગેરે જડ દ્રવ્ય—એ કોઈ સમ્યકત્વ સમાન ઉપકાર કરનાર નથી; અને આ જીવનું સૌથી મહાન અહિત—બૂરું જેવું મિથ્યાત્વ કરે છે એવું અહિત—બૂરું કરનાર કોઈ ચેતન કે અચેતન દ્રવ્ય ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં છે નહિ, થયું નથી, થશે નહિ; તેથી મિથ્યાત્વને છોડવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરો. સમસ્ત સંસારના

દુઃખનો નાશ કરનાર, આત્મકલ્યાણ પ્રગટ કરનાર એક સમ્યક્ત્વ છે, માટે તે પ્રગટ કરવાનો જ પુરુષાર્થ કરો.

વળી સમ્યક્ત્વ એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે એ સંબંધમાં શ્રી અષ્ટપાહુડમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

શ્રાવકે પ્રથમ શું કરવું તે કહે છે—

गहिऊण य सम्मत्तं सुणिम्मलं सुरगिरीव णिक्कंप ।
तं जाणे झाइज्जइ सावय ! दुक्खक्खयट्ठाए ॥

(મોક્ષપાહુડ ગાથા ૮૬)

અર્થ:—પ્રથમ તો શ્રાવકે સુનિર્મળ એટલે કે સારી રીતે નિર્મળ અને મેરૂવત્ નિષ્કંપ, અચળ અને ચળ-મલિન તથા અગાઢ દૂષણ રહિત અત્યંત નિશ્ચળ એવા સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેને (સમ્યક્ત્વના વિષયભૂત એકરૂપ આત્માને) ધ્યાનમાં ધ્યાવવું; શા માટે ધ્યાવવું ? દુઃખના ક્ષય અર્થે ધ્યાવવું.

ભાવાર્થ:—શ્રાવકે પહેલાં તો નિરતિચાર નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વને ગ્રહણ કરી તેનું ધ્યાન કરવું કે જે સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી ગૃહસ્થને ગૃહકાર્ય સંબંધી આકૂળતા, ક્ષોભ, દુઃખ હોય તે મટી જાય, કાર્યના બગડવા-સુધરવામાં વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર આવે ત્યારે દુઃખ મટી જાય. સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવો વિચાર હોય છે કે સર્વજ્ઞે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેમ નિરંતર પરિણમે છે, અને તેમ થાય છે તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માની સુખી-દુઃખી થવું તે નિષ્ફળ છે. આવા વિચારથી દુઃખ મટે, તે પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર છે, તેથી સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે.

હવે સમ્યક્ત્વના ધ્યાનનો મહિમા કહે છે:—

सम्मत्तं जो झायइ सम्माइट्ठी हवेइ सो जीवो ।
सम्मत्तपरिणदो उण खवेइ दुट्ठकम्माणि ॥

(મોક્ષપાહુડ ગાથા ૮૭)

અર્થ:—જે જીવ સમ્યક્ત્વને ધ્યાવે છે તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; વળી તે સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમતાં દુષ્ટ જે આઠ કર્મો તેનો ક્ષય કરે છે.

ભાવાર્થ:—સમ્યક્ત્વનું ધ્યાન એવું છે કે, જો પહેલાં સમ્યક્ત્વ ન થયું હોય તોપણ, તેના સ્વરૂપને જાણી તેને ધ્યાવે તો તે સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય છે. વળી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે જીવનાં પરિણામ એવાં હોય છે કે સંસારના કારણરૂપ જે દુષ્ટ આઠ કર્મો તેનો ક્ષય થાય છે; સમ્યક્ત્વ થતાં જ કર્મની ગુણશ્રેણી નિર્જરા થતી જાય છે. અનુક્રમે મુનિ થાય ત્યારે, ચારિત્ર અને શુક્લધ્યાન તેના સહકારી હોય ત્યારે સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે.

હવે તે વાતને સંક્ષેપમાં કહે છેઃ—

किं बहुणा भणिएणं जे सिद्धा णरवरा गए काले ।
सिज्झिहहि जे वि भविया तं जाणइ सम्ममाहप्पं ॥
(મોક્ષપાહુડ ગાથા ૮૮)

અર્થ:—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે—"ઘણું કહેવાથી શું સાધ્ય છે? જે નરપ્રધાન ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા તથા ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે તે સમ્યક્ત્વનું જ માહાત્મ્ય જાણો!"

ભાવાર્થ:—આ સમ્યક્ત્વનું એવું માહાત્મ્ય છે કે આઠ કર્મોનો નાશ કરી જે ભૂતકાળમાં મુક્તિ-પ્રાપ્ત થયા છે તથા ભવિષ્યમાં થશે તે આ સમ્યક્ત્વથી જ થયા છે અને થશે. તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે વિશેષ શું કહેવું? સંક્ષેપમાં સમજો કે મુક્તિનું પ્રધાન કારણ આ સમ્યક્ત્વ જ છે. એમ ન જાણો કે ગૃહસ્થીઓને શું ધર્મ હોય! આ સમ્યક્ત્વ-ધર્મ એવો છે કે જે સર્વધર્મના અંગને સફળ કરે છે.

જે નિરંતર સમ્યક્ત્વ પાળે છે તે ધન્ય છે—એમ હવે કહે છેઃ—

ते धण्णा सुकयत्था ते सूरा ते वि पंडिया मणुया ।
सम्मत्तं सिद्धियरं सिविणे वि ण मइलियं जेहिं ॥
(મોક્ષપાહુડ ગાથા ૮૯)

અર્થ:-જે પુરુષને મુક્તિનું કરવાવાળું સમ્યક્ત્વ છે, અને તે સમ્યક્ત્વને સ્વપ્નાવસ્થા વિષે પણ મલિન કર્યું નથી-અતિચાર લગાવ્યો નથી, તે પુરુષ ધન્ય છે, તે જ મનુષ્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે અને તે જ પંડિત છે.

ભાવાર્થ:-લોકમાં કંઇ દાનાદિક કરે તેને ધન્ય કહીએ તથા વિવાહ, યજ્ઞાદિક કરે છે તેને કૃતાર્થ કહીએ, યુદ્ધમાં પાછો ન ફરે તેને શૂરવીર કહીએ, ઘણા શાસ્ત્રો ભણે તેને પંડિત કહીએ-આ બધું કથનમાત્ર છે. મોક્ષનું કારણ જે સમ્યક્ત્વ તેને જે મલિન ન કરે, નિરતિચાર પાળે તે જ ધન્ય છે, તે જ કૃતાર્થ છે, તે જ શૂરવીર છે, તે જ પંડિત છે, તે જ મનુષ્ય છે; એ (સમ્યક્ત્વ) વિના મનુષ્ય પશુસમાન છે. એવું સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે.

(૯) સમ્યગ્દર્શનનું બળ

કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાન રાગાદિરૂપ પરિણમતા નથી અને સંસાર અવસ્થાને ઇચ્છતા નથી, તે આ સમ્યગ્દર્શનનું જ બળ જાણવું.

(૧૦) સમ્યગ્દર્શનના ભેદો

જ્ઞાનાદિકની હિનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ, તિર્યંચાદિકના (ઢોર વગેરેના) અને કેવળી તથા સિદ્ધ ભગવાનના સમ્યગ્દર્શનને સમાન કહ્યું છે. તેઓને આત્માની પ્રતીતિ એક જ પ્રકારની હોય છે; પણ સ્વપર્યાયની લાયકાતની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ ભેદ પડે છે, તેનાં નામ-(૧) ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન (૨) ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન (૩) ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન.

ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન-તે દશામાં મિથ્યાત્વકર્મના તથા અનંતાનુબંધી કષાયના જડ રજકણો સ્વયં ઉપશમરૂપ હોય છે, જેમ મેલા પાણીમાંથી મેલ નીચે બેસી જાય છે તેમ, અથવા જેમ અગ્નિને રાખથી ઢાંક્યો હોય તેમ; આત્માના પુરુષાર્થવડે જીવ પ્રથમ સમ્ય-

ગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે ત્યારે ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે.❋

ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન–તે દશામાં મિથ્યાત્વ અને મિશ્રમિથ્યાત્વકર્મનાં રજકણો આત્મપ્રદેશોથી છૂટા પડતાં તેનું ફળ આવતું નથી, અને સમ્યકમોહનિય કર્મનાં રજકણો ઉદયરૂપે હોય છે, તથા અનંતાનુબંધી કષાયકર્મનાં રજકણો વિસંયોજનરૂપે હોય છે.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન–તે દશામાં મિથ્યાત્વપ્રકૃતિના (ત્રણે પેટા વિભાગોના) રજકણો આત્મપ્રદેશોથી તદ્દન ખસી જાય છે, તેથી મિથ્યાત્વ તથા અનંતાનુબંધીની સાતે પ્રકૃતિનો ક્ષય થયો કહેવાય છે.

(૧૧) સમ્યગ્દર્શનના બીજા પ્રકારે ભેદો

સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને આત્માની–તત્ત્વની પ્રતીત એક સરખી હોય છે તોપણ ચારિત્રદશાની અપેક્ષાએ તેઓમાં બે ભેદો પડે છે. (૧) વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન (૨) સરાગ સમ્યગ્દર્શન.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે પોતાના આત્મામાં સ્થિર હોય છે ત્યારે તેને નિર્વિકલ્પ દશા હોય છે; ત્યારે રાગ સાથે બુદ્ધિપૂર્વક જોડાણ હોતું નથી; જીવની આ દશાને 'વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન' કહેવામાં આવે છે; અને જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતામાં સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે રાગમાં તેનું અનિત્ય–જોડાણ થતું હોવાના કારણે તે દશાને 'સરાગ સમ્યગ્દર્શન' કહેવામાં આવે છે. શુભરાગથી ધર્મ થાય કે ધર્મમાં સહાય થાય એમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કદી માનતા નથી–એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું.

❋ નોટ—અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિને ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીની ચાર એમ પાંચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપ હોય છે. અને સાદિમિથ્યાદષ્ટિને ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થતાં, જેને મિથ્યાત્વની ત્રણ પ્રકૃતિ સત્તારૂપે હોય છે તેને, મિથ્યાત્વની ત્રણ અને અનંતાનુબંધીની ચાર એમ સાત પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપે હોય છે અને જે સાદિ મિથ્યાદષ્ટિને એક મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિજ સત્તામાં હોય છે તેને મિથ્યાત્વની એક અને અનંતાનુબંધીની ચાર એમ પાંચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપે હોય છે.

(૧૨) સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને પ્રશમાદિ ભાવો

સમ્યગ્દષ્ટિને રાગ સાથે જોડાણ હોય ત્યારે ચાર પ્રકારના શુભભાવ હોય છે; તેનાં નામ-(૧) પ્રશમ (૨) સંવેગ (૩) અનુકંપા અને (૪) આસ્તિકય.

પ્રશમ=ક્રોધ-માન-માયા-લોભસંબંધી રાગ-દ્વેષાદિકનું મંદપણું.

સંવેગ=સંસાર એટલે કે વિકારી ભાવનો ભય.

અનુકંપા=પોતે અને પર એમ સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાનો પ્રાદુર્ભાવ.

આસ્તિકય=જીવાદિ તત્ત્વોનું જેવું અસ્તિત્વ છે તેવું આગમ અને યુક્તિ વડે માનવું તે આસ્તિકય.

સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને આ ચાર પ્રકારના રાગમાં જોડાણ હોય છે, તેથી એ ચાર ભાવોને ઉપચારથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જીવને સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો તે શુભભાવો પ્રશમાભાસ, સંવેગાભાસ, અનુકંપાભાસ અને આસ્તિકયાભાસ છે-એમ સમજવું. પ્રશમાદિ સમ્યગ્દર્શનનાં ખરા (નિશ્ચય) લક્ષણ નથી, તેનું ખરૂં લક્ષણ પોતાના શુદ્ધાત્માની પ્રતીતિ છે.

(૧૩) સમ્યગ્દર્શનનો વિષય-લક્ષ

પ્રશ્ન:-સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના આત્માને કેવો માને છે?

ઉત્તર:-સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના આત્માને પરમાર્થે ત્રિકાળી શુદ્ધ, ધ્રુવ, અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ માને છે.

પ્રશ્ન:-તે વખતે જીવની વિકારી અવસ્થા તો હોય છે તેનું શું?

ઉત્તર:-વિકારી અવસ્થા સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે તેથી તેને સમ્યગ્દષ્ટિ જાણે છે ખરા પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષ અવસ્થા (પર્યાય, ભેદ) ઉપર હોતું નથી; કારણકે અવસ્થાના લક્ષે જીવને રાગ થાય છે અને ધ્રુવસ્વરૂપના લક્ષે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે.

(૧૪) બીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

સંસાર-સમુદ્રથી રત્નત્રયરૂપી (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી) જહાજને પાર કરવા માટે સમ્યગ્દર્શન ચતુર ખેવટીયો (નાવિક) છે. જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તે અનંત સુખને પામે છે, જે જીવને સમ્યગ્દર્શન નથી તે પુણ્ય કરે તોપણ તે અનંતદુઃખ ભોગવે છે; માટે ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત કરવા જીવોએ તત્ત્વનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના કોઇ જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ; જે જીવો તત્ત્વનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય જ-એમ આ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરે છે. ।।૨।।

સમ્યગ્દર્શનના ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ભેદો

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ।।३।।

અર્થઃ-[तत्] તે સમ્યગ્દર્શન [निसर्गात्] સ્વ ભાવથી [वा] અથવા [अधिगमात्] પરના ઉપદેશ વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકા

(૧) ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનના બે ભેદ છે-(૧) નિસર્ગજ (૨) અધિગમજ.

નિસર્ગજ-જે પરના ઉપદેશ વિના આપોઆપ (પૂર્વના સંસ્કારથી) ઉત્પન્ન થાય તેને નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

અધિગમજ-પરના ઉપદેશાદિથી જે સમ્યગ્દર્શન થાય તેને અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

(૨) જે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે તે જીવે તે વખતે અથવા પૂર્વ ભવે સમ્યગ્જ્ઞાની આત્મા પાસેથી ઉપદેશ સાંભળેલ હોય છે. [તેને દેશનાલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે.] તે વિના કોઇને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ; આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે તે ઉપદેશ સમ્યગ્દર્શનને ઉત્પન્ન કરે છે. સમ્યગ્દર્શન તો જીવ પોતાથી જ પોતામાં પ્રગટ કરે છે, જ્ઞાનીનો ઉપદેશ તો નિમિત્તમાત્ર છે. અજ્ઞાનીનો ઉપદેશ સાંભળી કોઇ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી શકે નહિ. વળી, જો સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરતો હોય તો જે જે જીવો તે ઉપદેશ સાંભળે તેને તેને તે થવું જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી; સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી સમ્યગ્દર્શન થયું એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે—નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટેનું કથન છે.

(૩) અધિગમનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાં જણાવ્યું છે કે 'પ્રમાણ અને નયવડે અધિગમ થાય છે' (પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ તે સૂત્રની ટીકામાં આપ્યું છે, માટે ત્યાંથી જાણી લેવું.)

(૪) ત્રીજા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

જીવને પોતાની ભૂલના કારણે અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે; તેથી જ્યારે તે ભ્રમણા પોતે ટાળે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ જ્યારે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની જિજ્ઞાસા કરે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાની પુરુષના ઉપદેશનો યોગ મળે છે, તે ઉપદેશ સાંભળી જીવ પોતાના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરે તો તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે, કોઈ જીવને આત્મજ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ સાંભળે ત્યારે તરત સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઇને તે ભવમાં લાંબે વખતે કે પછીના ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે; જેને તુરત સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તેને અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન થયું એમ કહેવામાં આવે છે, અને જેને પૂર્વના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન થયું એમ કહેવામાં આવે છે.

જેમ વૈદક સંબંધીનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વૈદકના જ્ઞાની ગુરુની શિક્ષાદ્વારા તે પ્રાપ્ત કરી શકાય પણ વૈદકના અજ્ઞાની દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશદ્વારા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પણ આત્માના અજ્ઞાની એવા ગુરુના ઉપદેશદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી; માટે સાચા સુખના ઉમેદવાર જીવોએ ઉપદેશકની પસંદગી કરવામાં કાળજી રાખવાની જરૂર છે. જો ઉપદેશકની પસંદગી કરવામાં ભૂલ કરે તો જીવ સમ્યગ્દર્શન પામી શકે નહિ-એમ સમજવું. ॥૩॥

તત્ત્વોનાં નામ

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

અર્થઃ-[जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षाः] ૧-જીવ, ૨-અજીવ, ૩-આસ્રવ, ૪-બંધ, ૫-સંવર, ૬-નિર્જરા અને ૭-મોક્ષ એ સાત [तत्त्वम्] તત્ત્વ છે.

ટીકા

૧. જીવઃ-જીવ એટલે આત્મા, તે સદાય જાણનારો, પરથી જુદો ને ત્રિકાળ ટકનારો છે. જ્યારે તે પરનિમિત્તના શુભ અવલંબનમાં જોડાય છે ત્યારે તેને શુભભાવ (પુણ્ય) થાય છે, અશુભ અવલંબનમાં જોડાય છે ત્યારે અશુભભાવ (પાપ) થાય છે; અને જ્યારે સ્વાવલંબી થાય ત્યારે શુદ્ધભાવ (ધર્મ) થાય છે.

૨. અજીવઃ-જેમાં ચેતના-જાણપણું નથી, તેવાં દ્રવ્યો પાંચ છે. તેમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને કાળ તે ચાર અરૂપી છે અને પુદ્ગલ રૂપી—સ્પર્શ રસ, ગંધ, વર્ણસહિત છે.

અજીવ વસ્તુઓ આત્માથી જુદી છે તેમ જ અનંત આત્માઓ પણ એકબીજાથી સ્વતંત્ર-જુદા છે. પર લક્ષ વગર જીવમાં વિકાર થાય નહિ; પર તરફ વલણ કરતાં જીવને પુણ્ય પાપની શુભાશુભ વિકારી લાગણી થાય છે.

૩. **આસ્રવઃ**-વિકારી શુભાશુભ ભાવપણે અરૂપી અવસ્થા જીવમાં થાય તે ભાવ-આસ્રવ અને નવાં કર્મ-રજકણોનું આવવું (આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે રહેવું) તે દ્રવ્ય-આસ્રવ છે.

પુણ્ય-પાપ એ બન્ને આસ્રવના પેટા ભાગ છે.

પુણ્ય-દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, વ્રત વગેરેના શુભ ભાવ જીવને થાય તે અરૂપી વિકારી ભાવ છે-તે ભાવ-પુણ્ય છે, અને તેના નિમિત્તે જડ પરમાણુઓનો જથ્થો સ્વયં (પોતાના કારણે પોતાથી) એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્ય-પુણ્ય છે.

પાપ-હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અવ્રત વગેરેના અશુભભાવ તે ભાવ-પાપ છે અને તેના નિમિત્તે જડની શક્તિથી પરમાણુઓનો જથ્થો સ્વયં બંધાય તે દ્રવ્ય-પાપ છે. પરમાર્થે-ખરેખર આ પુણ્ય-પાપ આત્માનું સ્વરૂપ નથી; તે આત્માની ક્ષણિક અવસ્થામાં પર સંબંધે થતા વિકાર છે.

૪. **બંધઃ**-આત્માનું અજ્ઞાન રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના ભાવમાં અટકી જવું તે ભાવ-બંધ છે અને તેના નિમિત્તે પુદ્ગલનું સ્વયં કર્મરૂપ બંધાવું તે દ્રવ્ય-બંધ છે.

૫. **સંવરઃ**-પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવને (આસ્રવને) આત્માના શુદ્ધભાવદ્વારા રોકવા તે ભાવ-સંવર છે અને તે અનુસાર નવાં કર્મ બંધાતા અટકે તે દ્રવ્ય-સંવર છે.

૬. **નિર્જરાઃ**-અખંડાનંદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના લક્ષના જોરે સ્વરૂપસ્થિરતાની વૃદ્ધિ વડે અશુદ્ધ (શુભાશુભ) અવસ્થાનો અંશે નાશ કરવો તે ભાવ-નિર્જરા અને તેનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું અંશે ખરી જવું તે દ્રવ્ય-નિર્જરા છે.

૭. **મોક્ષઃ**—અશુદ્ધ અવસ્થાનો સર્વથા--સંપૂર્ણ નાશ થઈ આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ પવિત્ર દશાનું પ્રગટ થવું તે ભાવ--મોક્ષ અને નિમિત્તકારણ દ્રવ્ય કર્મનો સર્વથા નાશ [અભાવ] તે દ્રવ્ય--મોક્ષ છે.

(૨) આ પ્રમાણે જેવું સાત તત્ત્વોનું (પુણ્ય--પાપને આસ્રવમાં પેટામાં ગણ્યા છે તેથી અહીં સાત તત્ત્વો કહ્યાં છે) સ્વરૂપ છે તેવું જે જીવ શુભભાવથી વિચારે છે તેને શુદ્ધનું લક્ષ હોય તો વ્યવહાર સમકિત છે. વ્રતાદિના શુભભાવ સંવર નિર્જરામાં ગણે તો આસ્રવતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં ભૂલ આવે. વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં કોઇ પડખે ભૂલ ન આવે તેમ સાત તત્ત્વમાંથી શુદ્ધનય વડે એકરૂપ અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માને તારવી લેવો (તેનું લક્ષ કરવું) તે પરમાર્થ શ્રદ્ધા એટલે કે સમ્યગ્દર્શન છે. [સમયસાર પ્રવચનો ભાગ ૧ પાનું ૩૯૩ થી ૩૯૫]

(૩) સાત તત્ત્વોમાં પહેલા બે તત્ત્વો 'જીવ' અને 'અજીવ' એ દ્રવ્યો છે, અને બીજા પાંચ તત્ત્વો તેમની (જીવ અને અજીવની) સંયોગી અને વિયોગી પર્યાયો (વિશેષ અવસ્થાઓ) છે. આસ્રવ અને બંધ તે સંયોગી છે તથા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તે જીવ અજીવની વિયોગી પર્યાય છે. જીવ અને અજીવ તત્ત્વો **સામાન્ય** છે અને બીજાં પાંચ તત્ત્વો, પર્યાયો હોવાથી **વિશેષ** પણ કહેવાય છે.

(૪) જેની દશાને અશુદ્ધમાંથી શુદ્ધ કરવી છે તેનું નામ તો જરૂર પ્રથમ દેખાડવું જ જોઇએ, તેથી '**જીવ**' તત્ત્વ પ્રથમ કહ્યું; પછી જે તરફના લક્ષે અશુદ્ધતા અર્થાત્ વિકાર થાય છે તેનું નામ આપવું જરૂરી છે તેથી '**અજીવ**' તત્ત્વ કહ્યું. અશુદ્ધદશાનાં કારણ—કાર્યનું જ્ઞાન કરવા માટે '**આસ્રવ**' અને '**બંધ**' તત્ત્વ કહ્યા. એ કહ્યા પછી, મુક્તિનું કારણ કહેવું જોઇએ; અને મુક્તિનું કારણ તે જ થઈ શકે કે જે બંધ અને બંધના કારણથી ઊલટા પ્રકારે હોય; તેથી આસ્રવનો નિરોધ થવો તે '**સંવર**' તત્ત્વ કહ્યું. અશુદ્ધતા—વિકારના નીકળી જવાના કાર્યને '**નિર્જરા**' તત્ત્વ કહ્યું જીવ અત્યંત શુદ્ધ થઇ જાય તે દશા '**મોક્ષ**' તત્ત્વ છે—એ કહ્યું. આ તત્ત્વો સમજવાની અત્યંત જરૂર છે

માટે તે કહ્યાં છે. તેને સમજવાથી જીવ મોક્ષ-ઉપાયમાં લાગી શકે છે. માત્ર જીવ-અજીવને જાણનારૂં જ્ઞાન ઉપયોગી થતું નથી, માટે જેઓ ખરા સુખના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે તેમણે આ તત્ત્વો યથાર્થપણે જાણવા જોઇએ.

(૫) સાત તત્ત્વો હોવા છતાં આ સૂત્રમાં છેડે 'तत्त्वम्' એવો એકવચન બતાવનાર શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ બતાવે છે કે આ સાત તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરી, ભેદ ઉપરનું લક્ષ ટાળી, જીવના ત્રિકાળી-જ્ઞાયકભાવનો આશ્રય કરવાથી જીવ શુદ્ધતા પ્રગટ કરી શકે છે.

(૬) ચોથા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

આ સૂત્રમાં સાત તત્ત્વો કહ્યાં છે; તેમાં પુણ્ય અને પાપનો સમાવેશ આસ્રવ અને બંધ તત્ત્વોમાં થઇ જાય છે. જે વડે સુખ ઉપજે અને દુઃખનો નાશ થાય એ કાર્યનું નામ પ્રયોજન છે. જીવ અને અજીવના વિશેષો (ભેદો) ઘણા છે, તેમાં જે વિશેષોસહિત જીવ-અજીવનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરતાં સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થાય, રાગાદિક દૂર કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય અને તેથી સુખ ઉપજે, તથા જેનું અયથાર્થ શ્રદ્ધાન કરતાં સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન ન થાય, રાગાદિક દૂર કરવાનું શ્રદ્ધાન ન થાય અને તેથી દુઃખ ઉપજે, એ વિશેષોસહિત જીવ-અજીવ પદાર્થ પ્રયોજનભૂત સમજવા. આસ્રવ અને બંધ દુઃખનાં કારણો છે, તથા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સુખનાં કારણો છે; માટે જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવાની જરૂરિયાત છે. આ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા વગર શુદ્ધભાવ પ્રગટ થઇ શકે નહિ. 'સમ્યગ્દર્શન' તે જીવના શ્રદ્ધા ગુણની શુદ્ધ અવસ્થા છે; માટે તે શુદ્ધભાવ પ્રગટ કરવા માટે સાત તત્ત્વોનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. જે જીવ આ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા કરે તે જ પોતાના જીવ એટલે શુદ્ધાત્માને જાણી તે તરફ પોતાનો પુરુષાર્થ વાળી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવી શકે છે. આ સાત (અથવા પુણ્ય-પાપ સહિત નવ) તત્ત્વ સિવાય બીજા કોઇ 'તત્ત્વ' નથી-એમ સમજવું. ॥૪॥

સાત તત્ત્વો, સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા બીજા શબ્દોના અર્થ સમજવાની રીત

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥५॥

અર્થઃ—[नामस्थापनाद्रव्यभावतः] નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવથી [तत्न्यासः] તે સાત તત્ત્વો તથા સમ્યગ્દર્શનાદિનો લોકવ્યવહાર થાય છે.

ટીકા

(૧) બોલનારના મુખથી નીકળેલા શબ્દના, અપેક્ષાના વશે જુદા જુદા અર્થો થાય છે; તે અર્થોમાં વ્યભિચાર (દોષ) ન આવે અને સાચો અર્થ કેમ થાય તે બતાવવા આ સૂત્ર કહ્યું છે.

(૨) એ અર્થોના સામાન્ય પ્રકાર ચાર કરવામાં આવ્યા છે. પદાર્થના ભેદને ન્યાસ અથવા નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. [પ્રમાણ અને નયના અનુસારે પ્રચલિત થયેલા લોકવ્યવહારને નિક્ષેપ કહે છે.] જ્ઞેયપદાર્થ અખંડ છે છતાં તેને જાણતાં જ્ઞેયપદાર્થના જે ભેદ (-અંશ, પડખાં) કરવામાં આવે છે તેને નિક્ષેપ કહે છે. તે અંશને જાણનાર જ્ઞાનને **નય** કહે છે. નિક્ષેપ નયનો વિષય છે. નય નિક્ષેપનો વિષય કરનાર (વિષયી) છે.

(૩) નિક્ષેપના ભેદોની વ્યાખ્યા

નામનિક્ષેપ–ગુણ, જાતિ કે ક્રિયાની અપેક્ષારહિત માત્ર ઈચ્છાનુસાર કોઈનું નામ રાખવું તે નામનિક્ષેપ છે. જેમ કોઈનું નામ 'જિનદત્ત' રાખ્યું, ત્યાં જો કે તે જિનદેવનો દીધેલો નથી તોપણ લોકવ્યવહાર (ઓળખવા) માટે તેનું 'જિનદત્ત' નામ રાખવામાં આવ્યું છે. એક વસ્તુની ઓળખાણ થઈ જાય **તેટલા જ માટે** માત્ર જે સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય તેને નામનિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે.

સ્થાપનાનિક્ષેપ-અનુપસ્થિત (હાજર ન હોય એવી) કોઈ વસ્તુનો બીજી ઉપસ્થિત વસ્તુમાં **સંબંધ** યા **મનોભાવના** જોડીને આરોપ કરી દેવો કે 'આ તે જ છે' એવી ભાવનાને **સ્થાપના** કહેવામાં આવે છે. આ આરોપ જ્યાં થાય છે ત્યાં જીવોને એવી મનોભાવના થવા લાગે છે કે 'આ તે જ છે.'

સ્થાપના બે પ્રકારની થાય છે-તદાકાર અને અતદાકાર. જે પદાર્થનો જેવો આકાર હોય તેવો આકાર તેની સ્થાપનામાં કરવો તે 'તદાકાર સ્થાપના' છે અને ગમે તે આકાર કરવામાં આવ્યો હોય તે 'અતદાકાર સ્થાપના' છે. સદૃશતાને સ્થાપનાનિક્ષેપનું કારણ સમજવું નહિ, પણ **કેવળ મનોભાવના જ તેનું કારણ છે.** જન સમુદાયની એ માનસિક ભાવના જ્યાં થાય છે ત્યાં સ્થાપના નિક્ષેપ માનવો જોઈએ. વીતરાગ-પ્રતિમા જોતાં ઘણા જીવોને ભગવાન અને તેમની વીતરાગતાની મનોભાવના થાય છે, માટે તે સ્થાપનાનિક્ષેપ છે. *

દ્રવ્યનિક્ષેપ-ભૂત, ભવિષ્ય પર્યાયની મુખ્યતા લઈ તેને વર્તમાનમાં કહેવી-જાણવી તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. જેમ શ્રેણિક રાજા ભવિષ્યમાં તિર્થંકર થવાના છે તેને વર્તમાનમાં તીર્થંકર કહેવા-જાણવા, અને મહાવીરભગવાનાદિ ભૂતકાળમાં થયેલ તીર્થંકરોને વર્તમાન તીર્થંકરો ગણી સ્તુતિ કરવી તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે.

ભાવનિક્ષેપ-કેવળ વર્તમાન પર્યાયની મુખ્યતાથી જે પદાર્થ વર્તમાન જે દશામાં છે તે-રૂપ કહેવો-જાણવો તે ભાવનિક્ષેપ છે. જેમ સીમંધરભગવાન વર્તમાન તીર્થંકરપદે મહાવિદેહમાં બિરાજે છે તેમને તીર્થંકર કહેવા-જાણવા, અને મહાવીરભગવાન હાલ સિદ્ધ છે તેમને સિદ્ધ કહેવા-જાણવા તે ભાવનિક્ષેપ છે.

(૪) 'સમ્યગ્દર્શનાદિ' કે 'જીવાજીવાદિ' એવા શબ્દો જ્યાં વાપર્યા હોય ત્યાં કયો નિક્ષેપ લાગુ પડે છે તે નક્કી કરી જીવે સાચો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. :

---

* નોટ-નામનિક્ષેપ અને સ્થાપનાનિક્ષેપમાં એ અંતર છે કે નામનિક્ષેપમાં પૂજ્ય-અપૂજ્યનો વ્યવહાર થતો નથી, પણ સ્થાપનાનિક્ષેપમાં પૂજ્યનો વ્યવહાર થાય છે.

(૫) સ્થાપનાનિક્ષેપ અને દ્રવ્યનિક્ષેપ વચ્ચેનો ભેદ

"In Sthapna the connotation is merely attributed. It is never there. It cannot be there. In Dravya it will be there or has been there. The common factor between the two is that it is not there now, and to that extent connotation is fictitions in both."(English Tatvarth Sutram page—11)

અર્થઃ-સ્થાપનાનિક્ષેપમાં બતાવણી માત્ર આરોપિત છે, તેમાં તે [મૂળ વસ્તુ] કદી નથી, તે કદી ત્યાં થઇ શકતી નથી. દ્રવ્યનિક્ષેપમાં તે [મૂળ વસ્તુ] ભવિષ્યમાં પ્રગટશે અથવા ભૂતમાં હતી. એ વચ્ચેનું સામાન્યપણું એટલું છે કે-વર્તમાનકાળમાં તે બંનેમાં વિદ્યમાન નથી, અને તેટલે દરજ્જે બંનેમાં આરોપ છે.

[ઇંગ્લીશ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પાનું-૧૧]

(૬) પાંચમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

ભગવાનના નામનિક્ષેપ અને સ્થાપનાનિક્ષેપ તે શુભભાવના નિમિત્ત છે, તેથી વ્યવહાર છે; દ્રવ્યનિક્ષેપ તે નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર હોવાથી પોતાની શુદ્ધ પર્યાય થોડા વખતમાં પ્રગટશે એમ સૂચવે છે. ભાવનિક્ષેપ તે નિશ્ચયપૂર્વક પોતાની શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી ધર્મ છે, એમ સમજવું. નિશ્ચય અને વ્યવહારનયનો ખુલાસો હવે પછીના સૂત્રની ટીકામાં કરવામાં આવ્યો છે. ॥૫॥

સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વોને જાણવાનો ઉપાય

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

અર્થ:—સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય અને જીવાદિ તત્ત્વોનું [अधिगमः] જ્ઞાન [प्रमाणनयैः] પ્રમાણ અને નયોથી થાય છે.

ટીકા

(૧) **પ્રમાણ**—સાચા જ્ઞાનને-નિર્દોષ જ્ઞાનને અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે. અનંતગુણ યા ધર્મના સમુદાયરૂપ પોતાનું તથા પરવસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રમાણદ્વારા જાણવામાં આવે છે. પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ દેશને (બધાં પડખાંને) ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે.

નય—પ્રમાણદ્વારા નક્કી થએલી વસ્તુના એક દેશને જે જ્ઞાન ગ્રહણ કરે તેને નય કહે છે. પ્રમાણદ્વારા નક્કી થએલ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક એક અંગનું જ્ઞાન મુખ્યપણે કરાવે તે નય છે. વસ્તુઓમાં ધર્મ અનંત છે તેથી તેના અવયવો અનંત સુધી થઈ શકે છે, અને તેથી અવયવના જ્ઞાનરૂપ નય પણ અનંત સુધી થઈ શકે છે. શ્રુતપ્રમાણના વિકલ્પ, ભેદ કે અંશને નય કહેવામાં આવે છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં જ નયરૂપ અંશ પડે છે. જે નય છે તે **પ્રમાણ-સાપેક્ષરૂપ** હોય છે. (મતિ, અવધિ કે મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં નયના ભેદ પડતા નથી.)

(૨) "Right belief is not identical with blind faith. It's authority is neither external nor autocratic. It is reasoned knowledge. It is a sort of a sight of a thing. You cannot doubt it's testimony. So long as there is doubt, there is no right belief. But doubt must not be suppressed, it must be destroyed. Things have not to be taken on trust. They must be tested and tried by every one him-self. This Sutra lays down the mode in which it can be done. It refers the inquirer to the first laws of thought and to the universal principles of all reasoning, that is to logic under the names of PRAMAN and NAYA. (English Tatvarth Sutram page 15)

અર્થ:-સમ્યગ્દર્શન તે આંધળી શ્રદ્ધા સાથે એકરૂપ નથી, તેનો અધિકાર આત્માની બહાર કે સ્વચ્છંદી નથી; તે યુક્તિપૂર્વકના જ્ઞાન સહિત હોય છે; તેનો પ્રકાર વસ્તુના દર્શન [દેખવા] સમાન છે. જ્યાંસુધી [સ્વસ્વરૂપની] શંકા છે ત્યાંસુધી સાચી માન્યતા નથી. તે શંકાને દબાવવી ન જોઈએ પરંતુ તેનો નાશ કરવો જોઈએ. [કોઈને] ભરોસે વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની નથી. દરેકે પોતે પોતાથી તેની પરીક્ષા કરી તેને માટે યત્ન કરવો જોઈએ. તે કયા પ્રકારે થઈ શકે છે તે આ સૂત્ર બતાવે છે. વિચારણાના પ્રાથમિક નિયમો તથા તમામ યુક્તિને લગતા વિશ્વના સિદ્ધાંતોને પ્રમાણ અને નયનું નામ આપી તેનો આશ્રય લેવા સત્યના શોધકને આ સૂત્ર સૂચવે છે.

[ઈંગ્લીશ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પાનું-૧૫]

(૩) યુક્તિ

પ્રમાણ અને નય તે યુક્તિનો વિષય છે. સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે આગમજ્ઞાન છે. આગમમાં જણાવેલા તત્ત્વોનું યથાર્થપણું યુક્તિદ્વારા નક્કી કર્યા સિવાય તત્ત્વોના ભાવોનું યથાર્થ ભાસન થાય નહિ, માટે અહીં યુક્તિદ્વારા નિર્ણય કરવા જણાવ્યું છે.

(૪) અનેકાન્ત—એકાંત

જૈનશાસ્ત્રોમાં અનેકાન્ત અને એકાંત એ શબ્દો ખૂબ વાપરવામાં આવે છે, તેથી તેનું ટૂંક સ્વરૂપ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

અનેકાન્ત=[અનેક+અંત] અનેક ધર્મો;

એકાંત=[એક+અંત] એક ધર્મ;

અનેકાન્ત અને એકાંત એ બન્નેના બબે ભેદો છે; અનેકાન્તના બે ભેદો (૧) સમ્યક્ અનેકાન્ત અને (૨) મિથ્યા અનેકાન્ત; તથા એકાંતના બે ભેદો (૧) સમ્યક્ એકાંત અને (૨) મિથ્યા એકાંત;

સમ્યક્ અનેકાન્ત તે પ્રમાણ છે અને મિથ્યા અનેકાન્ત તે પ્રમાણાભાસ છે. સમ્યક્ એકાંત તે નય છે અને મિથ્યા એકાંત તે નયાભાસ છે.

(૫) સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેકાન્તનું સ્વરૂપ

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમપ્રમાણથી અવિરુદ્ધ એક વસ્તુમાં જે અનેક ધર્મો છે તેને નિરૂપણ કરવામાં તત્પર છે તે સમ્યક્ અનેકાન્ત છે. દરેક ચીજ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી. આત્મા સ્વસ્વરૂપે છે–પરસ્વરૂપે નથી; પર તેના સ્વરૂપે છે અને આત્માના સ્વરૂપે નથી–આ પ્રમાણે જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત છે. અને તત્–અતત્ સ્વભાવની જે ખોટી કલ્પના કરવામાં આવે તે મિથ્યા અનેકાન્ત છે. જીવ પોતાનું કરી શકે અને બીજા જીવનું પણ કરી શકે–એમાં જીવનું પોતાથી અને પરથી એમ બન્નેથી તત્પણું થયું તેથી તે મિથ્યા- અનેકાન્ત છે.

(૬) સમ્યક્ અને મિથ્યા અનેકાન્તના દૃષ્ટાંતો

૧–આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે નથી એમ જાણવું તે સમ્યક્ (સાચું) અનેકાન્ત; આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે પણ છે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૨–આત્મા પોતાનું કરી શકે છે અને શરીરાદિ પર વસ્તુઓનું કાંઈ કરી શકતો નથી–એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત; આત્મા પોતાનું કરી શકે છે અને શરીરાદિ પરનું પણ કરી શકે છે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૩–આત્માને શુદ્ધભાવથી ધર્મ થાય અને શુભભાવથી ધર્મ ન થાય એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;
આત્માને શુદ્ધભાવથી ધર્મ થાય અને શુભભાવથી પણ ધર્મ થાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૪–નિશ્ચયસ્વરૂપને આશ્રયે ધર્મ થાય અને વ્યવહારના આશ્રયે ધર્મ ન થાય એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;

નિશ્ચયસ્વરૂપને આશ્રયે ધર્મ થાય અને વ્યવહારના આશ્રયે પણ ધર્મ થાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૫–વ્યવહારનો અભાવ થતાં નિશ્ચય પ્રગટે એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;

વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય પ્રગટે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૬–આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ થાય અને શરીરની ક્રિયાથી લાભ કે નુકશાન ન થાય એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;

આત્માને પોતાની શુદ્ધ ક્રિયાથી લાભ થાય અને શરીરની ક્રિયાથી પણ લાભ થાય એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

૭–એક વસ્તુમાં પરસ્પર બે વિરોધી શક્તિઓ [સત્-અસત્, તત્-અતત્, નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક વગેરે] પ્રકાશીને વસ્તુને સિદ્ધ કરે તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;

એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની શક્તિ પ્રકાશીને, એક વસ્તુ બે વસ્તુનું કાર્ય કરે એમ માનવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત; અથવા તો સમ્યક્ અનેકાન્તથી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ નિશ્ચિત છે તેનાથી વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપની કેવળ કલ્પના કરી, તેમાં ન હોય તેવા સ્વભાવોની કલ્પના કરવી તે મિથ્યા અનેકાન્ત છે.

૮–જીવ પોતાના ભાવ કરી શકે અને પરવસ્તુને કાંઇ ન કરી શકે એમ જાણવું તે સમ્યક્ અનેકાન્ત;

જીવ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનું કાંઇ ન કરી શકે પણ સ્થૂળ પુદ્ગલોનું કરી શકે એમ જાણવું તે મિથ્યા અનેકાન્ત.

(૭) સમ્યક અને મિથ્યા એકાંતનું સ્વરૂપ.

પોતાના સ્વરૂપે હોવાપણું અને પર-રૂપે નહિ હોવાપણું-આદિ વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેની અપેક્ષા રાખીને પ્રમાણદ્વારા જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો (એક પડખાંનો) વિષય કરનાર નય તે સમ્યક્

એકાંત છે; અને કોઈ વસ્તુના એક ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે વસ્તુમાં રહેલાં અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કરવો તે મિથ્યા એકાંત છે.

(૮) સમ્યક્ અને મિથ્યા એકાંતના દૃષ્ટાંતો

૧–'સિદ્ધ ભગવાનો એકાંત સુખી છે' એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાંત છે, કેમકે 'સિદ્ધ જીવોને બિલકુલ દુઃખ નથી' એમ ગર્ભિતપણે તેમાં આવી જાય છે. સર્વ જીવો એકાંત સુખી છે-એમ જાણવું તે મિથ્યા એકાંત છે, કેમકે તેમાં અજ્ઞાની જીવો વર્તમાન દુઃખી છે તેનો નકાર થાય છે.

૨–'એકાંત બોધબીજરૂપ જીવનો સ્વભાવ છે' એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાંત છે, કેમકે 'છદ્મસ્થ જીવની વર્તમાન જ્ઞાનઅવસ્થા ઓછા ઉઘાડવાળી છે'–એમ તેમાં ગર્ભિતપણે આવી જાય છે.

૩–'સમ્યગ્જ્ઞાન તે ધર્મ છે'–એમ જાણવું તે સમ્યક્ એકાંત છે, કેમકે 'સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય હોય છે'-એમ ગર્ભિતપણે તેમાં આવી જાય છે; 'ત્યાગ તે જ ધર્મ છે'–એમ જાણવું તે મિથ્યા એકાંત છે, કેમકે 'ત્યાગ સાથે સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ' એમ તેમાં આવતું નથી.

(૯) પ્રમાણના પ્રકારો

પ્રમાણના બે પ્રકાર છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ.

પરોક્ષઃ–જે ઇન્દ્રિયોથી સ્પર્શાઇ પ્રવર્તે તથા જે ચક્ષુ અને મનથી વગર સ્પર્શ્યે પ્રવર્તે–એમ બે પર-દ્વારોથી પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે.

પ્રત્યક્ષઃ–કેવળ આત્માથી જ પ્રતિનિશ્ચતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે. પ્રમાણ તે સાચું જ્ઞાન છે, તેના પાંચ ભેદો છે-મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ. તેમાં મતિ અને શ્રુત મુખ્યપણે પરોક્ષ છે, અવધિ અને મનઃપર્યય એ વિકલ[અંશ]પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન તે સકલપ્રત્યક્ષ છે.

(૧૦) નયના પ્રકારો

નય બે પ્રકારના છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. તેમાં જે દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુમાં દ્રવ્યનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને જે પર્યાયનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે પર્યાયાર્થિકનય છે.

દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એટલે શું ? ગુણાર્થિકનય શા માટે નહિ?

શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એમ બે નયો વાપર્યા છે, પણ 'ગુણાર્થિકનય' એમ ક્યાંય વાપરવામાં આવ્યું નથી તેનું કારણ શું ? તે કહેવાય છેઃ—

તર્ક—૧. દ્રવ્યાર્થિકનય કહેતાં તેનો વિષય ગુણ અને પર્યાયાર્થિકનય કહેતાં તેનો વિષય પર્યાય, તથા એ બન્ને ભેગું થઈને પ્રમાણ તે દ્રવ્ય, આ રીતે ગણીને ગુણાર્થિકનય વાપર્યો નથી; આ પ્રમાણે કોઈ કહે--તો એ બરાબર નથી. કેમકે એકલા ગુણ તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય નથી.

તર્ક--૨. દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય દ્રવ્ય અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પર્યાય, તથા તે પર્યાય ગુણનો અંશ હોવાથી પર્યાયમાં ગુણ આવી ગયા, એ રીતે ગણીને ગુણાર્થિકનય વાપર્યો નથી; આ પ્રમાણે કોઈ કહે—તો તેમ પણ નથી. કેમકે પર્યાયમાં આખો ગુણ આવી જતો નથી.

ગુણાર્થિકનય ન વાપરવાનું વાસ્તવિક કારણ

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય એ બે જ નયો વાપરવામાં આવ્યા છે, તે બે નયોનું ખરું સ્વરૂપ એ છે કે—

પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય જીવનીઅપેક્ષિત—બંધ—મોક્ષની પર્યાય છે, અને તે રહિત (બંધ-મોક્ષની અપેક્ષા રહિત), ત્રિકાળી ગુણ અને ત્રિકાળી નિરપેક્ષ પર્યાય સહિત ત્રિકાળી જીવદ્રવ્યસામાન્ય તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે-આ અર્થમાં શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય વાપરવામાં આવ્યા છે, એટલે ગુણાર્થિકનયની જરૂર રહેતી નથી.

જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોના ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વરૂપમાં તેના ગુણ સમાઇ જાય છે માટે જુદા ગુણાર્થિકનયની જરૂર નથી.

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યાર્થિકનય વાપરે છે તેમાં ઊંડું રહસ્ય છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે અને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય ક્ષણિક છે. દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયમાં જુદો ગુણ નથી કેમકે ગુણને જુદો પાડી લક્ષમાં લેતાં વિકલ્પ ઊઠે છે અને વિકલ્પ તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે.*

(૧૧) દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયના બીજાં નામો

દ્રવ્યાર્થિકનયને નિશ્ચય, શુદ્ધ, સત્યાર્થ, પરમાર્થ, ભૂતાર્થ, સ્વાલંબી, સ્વાશ્રિત, સ્વતંત્ર, સ્વાભાવિક, ત્રિકાળી, ધ્રુવ, અભેદ અને સ્વલક્ષી નય કહેવામાં આવે છે.

પર્યાયાર્થિકનયને વ્યવહાર, અશુદ્ધ, અસત્યાર્થ, અપરમાર્થ, અભૂતાર્થ, પરાલંબી, પરાશ્રિત, પરતંત્ર, નિમિત્તાધિન, ક્ષણિક, ઉત્પન્નધ્વંસિ, ભેદ અને પરલક્ષી નય કહેવામાં આવે છે.

(૧૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિના બીજાં નામો

સમ્યગ્દૃષ્ટિને દ્રવ્યદૃષ્ટિ, શુદ્ધદૃષ્ટિ, ધર્મદૃષ્ટિ, નિશ્ચયદૃષ્ટિ, પરમાર્થદૃષ્ટિ, અંતરાત્મા વગેરે નામો આપવામાં આવે છે.

(૧૩) મિથ્યાદૃષ્ટિના બીજાં નામો

મિથ્યાદૃષ્ટિને પર્યાયબુદ્ધિ, સંયોગીબુદ્ધિ, પર્યાયમૂઢ, વ્યવહારદૃષ્ટિ, વ્યવહારમૂઢ, સંસારદૃષ્ટિ, પરાલંબીબુદ્ધિ, પરાશ્રિતદૃષ્ટિ, બહિરાત્મા વગેરે નામો આપવામાં આવે છે.

(૧૪) જ્ઞાન બન્ને નયોનું કરવું પણ તેમાં પરમાર્થે આદરણિય નિશ્ચયનય છે-એમ શ્રદ્ધા કરવી

---

* નયનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવું હોય તેણે પ્રવચનસારમાં છેલ્લે ૪૭ નયો આપ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરવો.

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા કારણ-કાર્યાદિને કોઇના કોઇમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે તેથી એવાં જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

નિશ્ચયનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા કારણ-કાર્યાદિને યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે, તથા કોઇને કોઇમાં મેળવતો નથી તેથી એવાં જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું. એ બન્ને નયોને સમકક્ષી [સરખી હદના] માનવાં તે મિથ્યાત્વ છે.

(૧૫) વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું ફળ

વીતરાગે કહેલો વ્યવહાર અશુભમાંથી બચાવી જીવને શુભભાવમાં લઈ જાય છે; તેનું દ્રષ્ટાંત દ્રવ્યલિંગી મુનિ છે, તે ભગવાને કહેલા વ્રત વગેરે નિરતિચાર પાળે છે અને તેથી શુભભાવવડે નવમી ગ્રૈવેયકે જાય છે, પણ તેનો સંસાર ઉભો રહે છે; અને ભગવાને કહેલો નિશ્ચય શુભ અને અશુભ બન્નેથી બચાવી જીવને શુદ્ધભાવમાં-મોક્ષમાં લઈ જાય છે, તેનું દૃષ્ટાંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે કે જે નિયમા (ચોક્કસ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૬) શાસ્ત્રોમાં બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે તે કઇ રીતે?

જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિઃ-જૈનશાસ્ત્રોમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવાના બે પ્રકાર છે. નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય.

(૧) નિશ્ચયનય એટલે કે વસ્તુ સત્યાર્થપણે જેમ હોય તેમ જ કહેવું તે; માટે નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી જ્યાં કથન હોય ત્યાં તેને તો 'સત્યાર્થ એમ જ છે' એમ જાણવું. અને—

(૨) વ્યવહારનય એટલે કે વસ્તુ સત્યાર્થપણે તેમ ન હોય પણ પર વસ્તુ સાથેનો સંબંધ બતાવવા માટે કથન હોય-જેમકે 'ઘીનો ઘડો.' ઘડો તે ઘીનો નથી પણ માટીનો છે, છતાં ઘી અને ઘડો બન્ને એક જગ્યાએ રહેલાં છે તેટલું બતાવવા તેને 'ઘીનો ઘડો' કહે-

વામાં આવે છે. એ રીતે જ્યાં વ્યવહારથી કથન હોય ત્યાં 'ખરેખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિ બતાવવા માટે ઉપચારથી તે કથન છે' એમ સમજવું.

બન્ને નયોના કથનને સત્યાર્થ જાણવું અર્થાત્ 'આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે' એમ માનવું તે ભ્રમ છે. માટે નિશ્ચય કથનને સત્યાર્થ જાણવું અને વ્યવહાર કથનને સત્યાર્થ ન જાણવું, પણ નિમિત્તાદિ બતાવનારૂં તે કથન છે-એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે બન્ને નયોના કથનનો અર્થ કરવો તે બન્ને નયોનું ગ્રહણ છે. બન્નેને આદરવાલાયક ગણવા તે ભ્રમ છે. સત્યાર્થને જ આદરવાલાયક ગણવું જોઇએ.

[નય=શ્રુતજ્ઞાનનું પડખું; નિમિત્ત=હાજરરૂપ અનુકૂળ પરવસ્તુ.]

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પાનું ૨૫૬ ના આધારે.)

(૧૭) નિશ્ચયાભાસીનું સ્વરૂપ

જે જીવ આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપને સ્વીકારે પણ વર્તમાન પર્યાયમાં પોતાને વિકાર છે તે ન સ્વીકારે-તે નિશ્ચયાભાસી છે, તેને શુષ્કજ્ઞાની પણ કહેવામાં આવે છે.

(૧૮) વ્યવહારાભાસીનું સ્વરૂપ

જીવને શુભભાવથી ધર્મ થાય એમ સ્વીકારે, પણ જીવના ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવને ન સ્વીકારે અને તેથી તે તરફ પોતાનું વજન ન ફેરવે તે વ્યવહારાભાસી છે; તેને ક્રિયાજડ પણ કહેવામાં આવે છે. શરીરની ક્રિયાથી ધર્મ થાય એમ માને તે તો વ્યવહારભાસથી પણ ઘણે દૂર છે.

(૧૯) નયના બે પ્રકારો

નય 'રાગવાળા' તથા 'રાગવગરના' એમ બે પ્રકારના છે; તેમાં આગમનો પ્રથમ અભ્યાસ કરતાં નયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે રાગ-સહિતનય છે; ત્યાં તે રાગ હોવા છતાં **રાગથી ધર્મ નથી એમ જીવ માને તો** તે નયનું જ્ઞાન સાચું છે, પણ જો રાગથી

ધર્મ થાય એમ માને તો તે જ્ઞાન નયાભાસ છે. બન્ને નયોનું સાચું જ્ઞાન કર્યા પછી પોતાની પર્યાય ઉપરનું લક્ષ છોડી પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ જીવ લક્ષ કરે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધભાવ પ્રગટે છે તેથી તે નય રાગરહિતનય છે; તેને 'શુદ્ધ નયનો આશ્રય અથવા શુદ્ધનયનું અવલંબન' પણ કહેવામાં આવે છે; તે દશાને 'નયાતિક્રાંત' પણ કહેવામાં આવે છે, તેને જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને 'આત્માનો અનુભવ' પણ તેને જ કહેવામાં આવે છે.

(૨૦) પ્રમાણ સપ્તભંગી-નય સપ્તભંગી

સપ્તભંગી બે પ્રકારની છે. આ સાત ભંગનું સ્વરૂપ ચોથા અધ્યાયના ઉપસંહારમાં આપેલ છે ત્યાંથી જાણી લેવું. બે પ્રકારની સપ્તભંગી છે, તેમાં જે સપ્તભંગીથી એક ગુણ કે પર્યાયદ્વારા આખું દ્રવ્ય જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ-સપ્તભંગી છે; અને જે સપ્તભંગીથી કહેવામાં આવેલ ગુણ અથવા પર્યાયદ્વારા તે ગુણ કે પર્યાયનું જ્ઞાન થાય તે નય-સપ્તભંગી છે. આ સપ્તભંગીનું જ્ઞાન કરતાં, દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે અને એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ-એવી ખાતરી થવાથી, અનાદિની જીવની ઊંધી માન્યતા ટળી જાય છે.

(૨૧) આ શાસ્ત્રમાં મુખ્યપણે વ્યવહારનયનું કથન છે.

મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયરૂપ અને વ્યવહારરૂપ એમ બે પ્રકારનો નથી, છતાં બે પ્રકારે માનવો તે ભૂલ છે. મોક્ષમાર્ગ બે નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે; તથા જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે-તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રમાં મુખ્યપણે વ્યવહારનયથી કથન છે, કેમકે તેમાં જિજ્ઞાસુઓને સમજાવવા માટે ભેદો અને નિમિત્તોના વર્ણનદ્વારા કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ લક્ષમાં રાખવું કે વ્યવહારનયનાં શાસ્ત્રો ભેદમાં રોકવા માટે નથી પણ ભેદદ્વારા અભેદ આત્માને

સમજાવે છે, તેથી તેને વ્યવહાર-શાસ્ત્રો કહેવામાં આવે છે. જો આત્માનું અભેદપણું જીવ ન સમજે અને માત્ર ભેદને જ જાણે તો તેને રાગ ટળે નહિ અને ધર્મ થાય નહિ; માટે આત્માનું અભેદપણું સમજવાની જરૂર છે. જો ભેદ પાડીને કહેવામાં ન આવે તો જીવો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકે નહિ, માટે ભેદદ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.

(૨૨) વીતરાગી-વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન

જૈનશાસ્ત્રોમાં અનેકાન્તરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે, તથા સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે; માટે જો જીવ તેની ઓળખાણ કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ. તેમાં વીતરાગભાવ પોષવાનું જ પ્રયોજન છે, પણ રાગભાવ (પુણ્ય-પાપભાવ) પોષવાનું પ્રયોજન નથી; માટે જેઓ રાગથી-પુણ્યથી ધર્મ થાય એમ માને છે તેઓ જૈનશાસ્ત્રોના મર્મને જાણતા નથી.

(૨૩) મિથ્યાદૃષ્ટિના નયો

જે મનુષ્યશરીરને પોતાનું માને, હું મનુષ્ય છું એમ માને, શરીર તે હું છું અથવા શરીર મારું છે એમ માને છે એટલે કે શરીરનું કાંઈ કાર્ય જીવ કરી શકે એમ માને છે તે આત્મા અને અનંત રજકણોને એકરૂપ માનતો હોવાથી (અર્થાત્ 'અનંત'ના મેળાપને 'એક' માનતો હોવાથી) મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને તેનું જ્ઞાન તે નિશ્ચય-કુનય છે. હું મનુષ્ય છું એવી માન્યતા પૂર્વક વર્તન કરવું તે તેનો (મિથ્યાદૃષ્ટિનો) વ્યવહાર છે તેથી તે વ્યવહાર-કુનય છે. ખરીરીતે તો તે વ્યવહારને નિશ્ચય ગણે છે જેમકે-'શરીર તે હું'-આ દૃષ્ટાંતમાં શરીર પર છે, તે જીવ સાથે માત્ર એક ક્ષેત્રાવગાહે છે છતાં તેને પોતારૂપ માન્યું તેથી તેણે વ્યવહારને નિશ્ચય ગણ્યો. 'હું તે શરીર' એમ પણ તે માને છે, તેથી તેણે નિશ્ચયને વ્યવહાર ગણ્યો છે. પર દ્રવ્યોનું પોતે કરી શકે અને પર પોતાને લાભ નુકશાન કરી શકે એમ માનતા હોવાથી તેઓ મિથ્યા એકાંતી છે.

(૨૪) સમ્યગ્દષ્ટિના નયો

સમસ્ત સાચી વિદ્યાના મૂળરૂપ પોતાના ભગવાન આત્માના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થવું, આત્માના સ્વભાવની ભાવનામાં જોડાવું અને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિરતા વધારવી તે સમ્યક્ અનેકાન્તદષ્ટિ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના એકરૂપ-ધ્રુવસ્વભાવરૂપ આત્માનો આશ્રય કરે છે તે તેનો નિશ્ચય-સુનય છે, અને અચલિત ચૈતન્યવિલાસરૂપ આત્મવ્યવહાર (શુદ્ધપર્યાય) જે પ્રગટ થાય તે તેનો વ્યવહાર-સુનય છે.

(૨૫) રત્નત્રયનો વિષય

સમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધાગુણની શુદ્ધપર્યાય છે, તેનો વિષય આત્માનો ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ છે. સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ્ઞાનગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેનો વિષય આત્માનો ત્રિકાળી ચૈતન્યભાવ તથા વર્તમાન પર્યાય એ બન્ને છે. સમ્યક્ચારિત્ર તે ચારિત્રગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેનું કાર્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવી અને સિદ્ધદશારૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવું તે છે.

(૨૬) નીતિનું સ્વરૂપ

હરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવે પોતાથી છે અને પર વસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે તે વસ્તુ નથી; તેથી હરેક વસ્તુ પોતાનું જ કાર્ય કરી શકે-એમ જાણવું તે ખરી નીતિ છે. જિનેન્દ્રદેવે કહેલું અનેકાન્તસ્વરૂપ, પ્રમાણ અને નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ નય એ જ ખરી નીતિ છે. જે સત્પુરુષો અનેકાન્ત સાથે સુસંગત દૃષ્ટિવડે અનેકાન્તમય વસ્તુસ્થિતિને દેખે છે તેઓ સ્યાદ્વાદની શુદ્ધિને પામીને-જાણીને જિનનીતિને એટલે કે જિનેશ્વરદેવના માર્ગને-ન્યાયને નહિ ઉલ્લંઘતા થકા જ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે.

નોંધઃ-(૧) અનેકાન્તને સમજાવવાની રીતને 'સ્યાદ્વાદ' કહેવામાં આવે છે. (૨) સમ્યક્-અનેકાન્તને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે તે ટૂંકું કથન છે; ખરી રીતે સમ્યક્-અનેકાન્તનું જ્ઞાન તે પ્રમાણ છે. તેમ જ સમ્યક્ એકાંતને નય કહેવામાં આવે છે તે ટૂંકું કથન છે, ખરી રીતે સમ્યક્ એકાંતનું જ્ઞાન તે નય છે.

(૨૭) પરિગ્રહનું સ્વરૂપ

મિથ્યા એકાંતદૃષ્ટિને વીતરાગ ભગવાન પરિગ્રહ કહે છે, અને તે સમ્યક્ અનેકાન્તદૃષ્ટિ વડે દૂર થઇ શકે છે.

(૨૮) નિશ્ચય અને વ્યવહારનો બીજો અર્થ

નિશ્ચય એ પોતાનું દ્રવ્ય[1] અને પોતાની શુદ્ધ[2] કે અશુદ્ધપર્યાય[3] બતાવવા માટે પણ વપરાય છે; જેમકે સર્વ જીવો દ્રવ્યઅપેક્ષાએ સિદ્ધસમાન છે,[1] આત્માની સિદ્ધપર્યાયને 'નિશ્ચયપર્યાય'[2] કહેવામાં આવે છે, અને આત્મામાં થતા વિકારી ભાવને 'નિશ્ચયબંધ'[3] કહેવામાં આવે છે.

પોતાના દ્રવ્ય કે પર્યાયને જ્યારે નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે ત્યારે, આત્માની સાથે પરદ્રવ્યનો જે સંબંધ હોય તેને આત્માના કહેવામાં આવે તે વ્યવહાર છે-તે ઉપચારકથન છે; જેમકે-જડ કર્મને આત્માનાં કહેવા તે વ્યવહાર છે; જડ કર્મ તે પરદ્રવ્યની અવસ્થા છે, આત્માની અવસ્થા નથી-છતાં તેને આત્માનાં કહેવામાં આવે છે, તે કથન નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા માટે હોવાથી તે વ્યવહારનય છે-ઉપચાર કથન છે.

આ અધ્યાયના ૩૩ મા સૂત્રમાં આપેલા સાત નય તે આત્માને તથા દરેક દ્રવ્યને લાગુ પડતા હોવાથી તેને વ્યવહારશાસ્ત્રમાં નિશ્ચયનયના વિભાગ ગણવામાં આવે છે. એ સાત નયોમાંથી પહેલા ત્રણ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિભાગ છે અને પછીના ચાર પર્યાયાર્થિકનયના વિભાગ છે; પણ તે સાતે નયો ભેદ હોવાથી, અને તેના લક્ષે રાગ થતો હોવાથી-અને તે રાગ ટાળવા યોગ્ય હોવાથી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમાં તે બધાને વ્યવહારનયના પેટા વિભાગો ગણવામાં આવે છે.

આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા માટે નય-વિભાગ

શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે-અહીં (ત્રિકાળ શુદ્ધ કહેવામાં) વર્તમાન વિકારી પર્યાય ગૌણ કરવામાં આવે છે. તે વિકારી પર્યાય-અવસ્થા હોવાથી તે પર્યાયા-

ર્થિકનયનો વિષય છે; અને જ્યારે તે વિકારીદશા આત્મામાં થાય છે એમ બતાવવું હોય ત્યારે, તે વિકારી પર્યાય અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય થાય છે. તે પર્યાય પરદ્રવ્યના સંયોગે થાય છે એમ બતાવવું હોય ત્યારે તે વિકારી પર્યાય વ્યવહારનયનો વિષય થાય છે.

આત્માની અધૂરી પર્યાય પણ વ્યવહારનો વિષય છે, ત્યાં વ્યવહારનો અર્થ ભેદ થાય છે—એમ સમજવું.

નિશ્ચયનય અને દ્રવ્યાર્થિકનય તથા વ્યવહારનય અને પર્યાયાર્થિકનય જુદા જુદા અર્થમાં પણ વપરાય છે.

રત્નત્રય જીવથી અભિન્ન છે એમ જ્ઞાન કરવું તે દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ છે તથા રત્નત્રય જીવથી ભિન્ન છે એમ જ્ઞાન કરવું તે પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ છે, અને રત્નત્રયમાં અભેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે, તથા ભેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે વ્યવહારનયથી મોક્ષમાર્ગ છે.

નિશ્ચયરત્નત્રયનું જે સમર્થન કરવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—ભેદ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારરત્નત્રય છે અને અભેદપ્રવૃત્તિ તે નિશ્ચયરત્નત્રય છે—

(૨૯) છઠ્ઠા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

હે જીવ! પ્રથમ તારે ધર્મ કરવો છે કે નહિ તે નક્કી કર. જો ધર્મ કરવો હોય તો 'પરને આશ્રયે મારો ધર્મ નથી' એવી શ્રદ્ધા દ્વારા પરાશ્રય ઉપર અભિપ્રાયમાં પ્રથમ કાપ મૂક. પરથી જે જે પોતામાં થતું માન્યું છે તે તે માન્યતાને સાચા ભાનવડે બાળી નાખ. જેમ સાત (પુણ્ય-પાપ સહિત નવ) તત્ત્વોને જાણી તેમાંથી જીવનો જ આશ્રય કરવો ભૂતાર્થ છે, તેમ અધિગમના ઉપાયો જે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ છે તેને જાણી તેમાંથી એક જીવનો જ આશ્રય કરવો ભૂતાર્થ છે અને તે જ સમ્યગ્દર્શન છે—એમ સમજવું ॥૬॥

સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા તત્ત્વ જાણવાના અમુખ્ય ઉપાય

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥७॥

અર્થ:-[निर्देश स्वामित्व साधन अधिकरण स्थिति विधानतः] નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન-તેનાથી પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ તથા જીવાદિક તત્ત્વોનો વ્યવહાર થાય છે.

ટીકા

૧-નિર્દેશ-વસ્તુસ્વરૂપના કથનને નિર્દેશ કહે છે.
૨-સ્વામિત્વ-વસ્તુના અધિકારીપણાને સ્વામિત્વ કહે છે.
૩-સાધન-વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણને સાધન કહે છે.
૪-અધિકરણ-વસ્તુના આધારને અધિકરણ કહે છે.
૫-સ્થિતિ-વસ્તુના કાળની અવધિને સ્થિતિ કહે છે.
૬-વિધાન-વસ્તુના ભેદોને વિધાન કહે છે.

ઉપર કહ્યા તે છ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

૧-નિર્દેશ-જીવાદિ સાત તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિજ શુદ્ધાત્માનો પ્રતિભાસ-વિશ્વાસ-પ્રતીતિ.

૨-સ્વામિત્વ-ચારેય ગતિના સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિય ભવ્ય જીવો.

૩-સાધન-સાધનના બે ભેદ છે-અંતરંગ અને બાહ્ય. અંતરંગ સાધન (અંતરંગ કારણ) તો પોતાના શુદ્ધાત્માના ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવ (પારિણામિકભાવ) નો આશ્રય છે; અને બાહ્ય કારણ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિમાં ૧-જાતિસ્મરણ, ૨-ધર્મશ્રવણ અગર ૩-જિનબિંબદર્શન-એ નિમિત્તો હોય છે; દેવગતિમાં બારમા સ્વર્ગ પહેલાં ૧-જાતિસ્મરણ, ૨-ધર્મશ્રવણ, ૩-જિનકલ્યાણકદર્શન અગર ૪-દેવઋદ્ધિદર્શન હોય છે અને

તેનાથી આગળ સોળમા સ્વર્ગ સુધી ૧-જાતિસ્મરણ, ૨-ધર્મશ્રવણ અગર ૩-જિનકલ્યાણક દર્શન હોય છે. નવ ગ્રૈવેયકોમાં ૧-જાતિસ્મરણ અગર ૨-ધર્મશ્રવણ હોય છે. નરકગતિમાં ત્રીજી નરક સુધી જાતિસ્મરણ, ધર્મશ્રવણ અગર દુઃખાનુભવ નિમિત્ત હોય છે. અને ચોથીથી સાતમી નરક સુધી જાતિસ્મરણ અગર દુઃખાનુભવ નિમિત્ત હોય છે.

નોંધ-ઉપર જે ધર્મશ્રવણ જણાવ્યું છે તે ધર્મશ્રવણ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓ પાસેથી કર્યું હોવું જોઇએ.

શંકા-સર્વે નારકી જીવો વિભંગજ્ઞાન દ્વારા એક, બે યા ત્રણાદિ ભવ જાણે છે તેથી બધાને જાતિસ્મરણ થાય છે માટે બધા નારકી જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઇ જવા જોઇએને ?

સમાધાન-સામાન્યરૂપે ભવસ્મરણદ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ પૂર્વભવમાં ધર્મબુદ્ધિથી કરેલાં અનુષ્ઠાનો ઊંધાં (વિફળ) હતાં એવી પ્રતીતિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે, એ લક્ષમાં રાખી ભવસ્મરણને સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ કહ્યું છે. નારકી જીવોને પૂર્વભવનું સ્મરણ હોવા છતાં ઉપર કહેલા ઉપયોગનો ઘણાને અભાવ હોય છે. ઉપર કહેલા પ્રકારવાળું જાતિસ્મરણ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે.

શંકા-નારકી જીવોને ધર્મશ્રવણ કેવી રીતે સંભવે છે, ત્યાં તો ઋષિઓના (સાધુઓના) ગમનનો અભાવ છે ?

સમાધાન-પોતાના પૂર્વભવના સંબંધીઓને ધર્મ ઉત્પન્ન કરાવવામાં પ્રવૃત્ત અને તમામ બાધાઓ રહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોનું ત્યાં (ત્રીજી નરક સુધી) ગમન હોય છે.

શંકા-જો વેદનાનો અનુભવ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય તો બધા નારકીઓને વેદનાનો અનુભવ છે માટે બધાને સમ્યક્ત્વ થવું જોઇએને ?

સમાધાન-વેદના-સામાન્ય સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી; પણ જે જીવોને એવો ઉપયોગ હોય છે કે-આ વેદનાની મિથ્યાત્વને

કારણે ઉત્પત્તિ થઇ છે-તે જીવોને વેદના, સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે; બીજા જીવોને વેદના, સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થતું નથી. (શ્રીધવલા પુસ્તક છઠ્ઠું પાનું-૪૨૨-૪૨૩)

શંકા-જિનબિંબદર્શન પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ કેવી રીતે થાય છે?

સમાધાન-જિનબિંબદર્શનથી [જે જીવ પોતાના સંસ્કાર શુદ્ધ આત્મા તરફ વાળે તેને] નિધત્ત અને નિકાચિતરૂપ મિથ્યાત્વાદિ કર્મકલાપનો પણ ક્ષય દેખવામાં આવે છે; તેથી જિનબિંબદર્શન પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે. [શ્રીધવલા પુસ્તક છઠ્ઠું પાનું ૪૨૭-૪૨૮]

૪-અધિકરણ-સમ્યગ્દર્શનનું આભ્યંતર અધિકરણ આત્મા છે અને બાહ્ય અધિકરણ ત્રસનાડી છે. [લોકાકાશની મધ્યમાં ચૌદ રાજુ લાંબી અને એક રાજુ પહોળી જે સળંગ જગ્યા છે તેને ત્રસનાડી કહેવાય છે.]

૫-સ્થિતિ—ત્રણે પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનની નાનામાં નાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે, ઔપશમિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ તેટલી જ છે, ક્ષાયોપશમિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગર છે અને ક્ષાયિકની સ્થિતિ સાદિ-અનંત છે, તથા સંસારમાં રહેવાની અપેક્ષાએ તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગર તથા અંતર્મુહૂર્ત સહિત આઠ વર્ષ કમ-બે ક્રોડીપૂર્વ છે.

૬-વિધાન-સમ્યગ્દર્શન એક પ્રકારે, અથવા સ્વપર્યાયની લાયકાતની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારે-ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક અથવા આજ્ઞા, માર્ગ, બીજ, ઉપદેશ, સૂત્ર, સંક્ષેપ, વિસ્તાર, અર્થ, અવગાઢ અને પરમ-અવગાઢ એમ દશ પ્રકારે છે. ॥ ૭ ॥

બીજા પણ અમુખ્ય ઉપાય બતાવે છે

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥८॥

અર્થઃ- [च] અને [सत् संख्या क्षेत्र स्पर्शन काल अन्तर भाव अल्पबहुत्वैः] સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાળ, અંતર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ એ આઠ અનુયોગ દ્વારા પણ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

ટીકા

સત્ અને સંખ્યા-તે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના સત્ત્વની અપેક્ષાએ પેટા ભેદ છે. સત્ સામાન્ય છે. સંખ્યા વિશેષ છે.

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શન-તે ક્ષેત્રના પેટા ભેદ છે. ક્ષેત્ર સામાન્ય છે, સ્પર્શન વિશેષ છે.

કાળ અને અંતર-તે કાળના પેટા ભેદ છે. કાળ સામાન્ય છે અંતર વિશેષ છે.

ભાવ અને અલ્પબહુત્વ-તે ભાવના પેટા ભેદ છે. ભાવ સામાન્ય છે, અલ્પબહુત્વ વિશેષ છે.

સત્-વસ્તુના અસ્તિત્વને સત્ કહે છે.

સંખ્યા-વસ્તુના પરિમાણોની ગણતરીને સંખ્યા કહે છે.

ક્ષેત્ર-વસ્તુના વર્તમાન કાળના નિવાસને ક્ષેત્ર કહે છે.

સ્પર્શન-વસ્તુના ત્રણેકાળ સંબંધી નિવાસને સ્પર્શન કહે છે.

કાળ-વસ્તુના સ્થિર રહેવાની મર્યાદાને કાળ કહે છે.

અંતર-વસ્તુના વિરહકાળને અંતર કહે છે.

ભાવ-ગુણને અથવા ઔપશમિક, ક્ષાયિક આદિ પાંચ ભાવોને ભાવ કહે છે.

અલ્પબહુત્વ-અન્ય પદાર્થની અપેક્ષાથી વસ્તુની હીન-અધિકતાના વર્ણનને અલ્પબહુત્વ કહે છે.

અનુયોગ—ભગવાને કહેલો ઉપદેશ વિષય અનુસાર જુદા જુદા અધિકારમાં આવેલો છે, તે દરેક અધિકારને અનુયોગ કહે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા અર્થે પ્રવૃત્ત થયેલો અધિકાર તે અનુયોગ છે.

સત્‌ અને નિર્દેશમાં તફાવત

જો 'સત્‌' શબ્દ સામાન્યથી સમ્યગ્દર્શનાદિનું હોવાપણું કહેનારો હોય તો નિર્દેશમાં તેનો સમાવેશ થઇ જાય, પણ ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ વગેરે ચૌદ માર્ગણાઓ છે તેમાં કઈ જગ્યાએ કયા પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન છે અને કયા પ્રકારનું નથી તે પ્રકારના વિશેષનું જ્ઞાન 'સત્‌' થી થાય છે, 'નિર્દેશ'થી એ જ્ઞાન થતું નથી; એ પ્રમાણે સત્‌ અને નિર્દેશમાં તફાવત છે.

આ સૂત્રમાં 'સત્‌' શબ્દ વાપરવાનું કારણ.

'સત્‌' શબ્દનું એવું સામર્થ્ય છે કે, તે અનધિકૃત પદાર્થોનું (જેનો અધિકાર ન હોય તેવા પદાર્થોનું) પણ જ્ઞાન કરાવી શકે છે. જો 'સત્‌' શબ્દ ન વાપર્યો હોત તો આગલા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન વગેરે તથા જીવ આદિ સાત તત્ત્વોનું જ અસ્તિત્વ ('નિર્દેશ' શબ્દને કારણે) છે એવું જ્ઞાન થાત, અને જીવની ક્રોધ, માન આદિ પર્યાય તથા પુદ્‌ગલના વર્ણ, ગંધ આદિ તથા ઘટ, પટ આદિ પર્યાય—જેનો આ અધિકાર નથી—તેનું અસ્તિત્વ નથી—એવો અર્થ થાત; માટે જીવમાં ક્રોધાદિ છે તથા પુદ્‌ગલમાં વર્ણાદિ છે એવા અનધિકૃત પદાર્થો છે એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે 'સત્‌' શબ્દ આ સૂત્રમાં વાપર્યો છે.

સંખ્યા અને વિધાનમાં તફાવત

પ્રકારની ગણના તે વિધાન છે અને તે ભેદની ગણનાને (ભેદને) સંખ્યા કહે છે; જેમકે સમ્યગ્દૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) ઉપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને (૩) ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ. એ ત્રણ તો પ્રકાર છે, તેની ગણતરી કરવી કે ઉપશમ

સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેટલા, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેટલા અથવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેટલા—એ ભેદગણના છે. આ વિશેષતાનું જ્ઞાન 'સંખ્યા' શબ્દથી થાય છે; ભેદોની ગણતરીની વિશેષતા જણાવવાનું જે કારણ થાય છે, તે 'સંખ્યા' છે.

'વિધાન' શબ્દમાં મૂળ પદાર્થના ભેદો ગ્રહણ કરવા જ માન્યા છે, તેથી ભેદોના અનેક પ્રકારના ભેદોનું ગ્રહણ કરવા માટે સંખ્યા 'શબ્દ' વપરાય છે.

'વિધાન' કહેવાથી ભેદ—પ્રભેદ આવી જાય એમ ગણવામાં આવે તો, વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે 'સંખ્યા' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એમ સમજવું.

ક્ષેત્ર અને અધિકરણમાં તફાવત

'અધિકરણ' શબ્દ થોડીક જગ્યા સૂચવે છે તેથી તે વ્યાપ્ય છે. 'ક્ષેત્ર' શબ્દ વ્યાપક છે, તે અધિક જગ્યા સૂચવે છે. 'અધિકરણ' કહેવાથી સંપૂર્ણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, ક્ષેત્ર કહેવાથી સંપૂર્ણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે; માટે સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞાન માટે 'ક્ષેત્ર' શબ્દ આ સૂત્રમાં વાપર્યો છે.

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમાં તફાવત

'ક્ષેત્ર' શબ્દ અધિકરણથી વિશેષતા સૂચવે છે, તો પણ તે એકદેશનો વિષય કરે છે અને 'સ્પર્શન' શબ્દ સર્વદેશનો વિષય કરે છે. જેમ—કોઇએ પૂછ્યું કે 'રાજા ક્યાં રહે છે?' ઉત્તર આપ્યો કે 'અમુક નગરમાં રહે છે.' અહીં સંપૂર્ણ નગરમાં રાજા રહેતો નથી પરંતુ નગરના એક દેશમાં રહે છે તેથી રાજાનો નિવાસ નગરના એકદેશમાં હોવાથી 'નગર' ક્ષેત્ર છે. કોઇએ પૂછ્યું કે 'તેલ ક્યાં છે?' ઉત્તર આપ્યો કે 'તેલ તલમાં રહે છે.' અહીં સર્વત્ર તેલ રહેવાના કારણે તલ તે તેલનું સ્પર્શન છે; એવી રીતે ક્ષેત્ર અને સ્પર્શન વચ્ચે એક તફાવત છે.

ક્ષેત્ર વર્તમાન કાળનો વિષય છે, સ્પર્શન ત્રિકાળગોચર વિષય છે. વર્તમાન અપેક્ષાએ જળ ઘડામાં છે, પણ તે ત્રિકાળ નથી. ત્રણેકાળ જે જગ્યાએ પદાર્થની સત્તા રહે તેનું નામ સ્પર્શન છે; એવી રીતે ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનનો બીજો તફાવત છે.

કાળ અને સ્થિતિમાં તફાવત

'સ્થિતિ' શબ્દ વ્યાપ્ય છે, તે કેટલાક પદાર્થોના કાળની મર્યાદા બતાવે છે. 'કાળ' શબ્દ વ્યાપક છે, તે બધા પદાર્થોની મર્યાદા બતાવે છે. 'સ્થિતિ' થોડા જ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. 'કાળ' સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. 'કાળ'ના બે પ્રકાર છે. (૧) નિશ્ચયકાળ (૨) વ્યવહારકાળ. નિશ્ચયકાળ તે મુખ્યકાળ છે, અને પર્યાયવિશિષ્ટ પદાર્થોની હદ બતાવનારો અર્થાત્ કલાક, ઘડી, પળ આદિ વ્યવહારકાળ છે-એમ 'કાળ' શબ્દ બતાવે છે. 'સ્થિતિનો અર્થ કાળની મર્યાદા છે અર્થાત્ 'અમુક પદાર્થ અમુક જગ્યાએ આટલો કાળ રહે' તે વાતને 'સ્થિતિ' શબ્દ બતાવે છે; એટલે કાળ અને સ્થિતિ એ બેમાં તફાવત છે.

'ભાવ' શબ્દ નિક્ષેપના સૂત્રમાં છે છતાં અહીં શા માટે?

નિક્ષેપના સૂત્ર (સૂત્ર-૫) માં 'ભાવ'નો અર્થ એવો છે કે-વર્તમાનમાં જે અવસ્થા મોજૂદ હોય તેને ભાવનિક્ષેપ જાણવો અને ભવિષ્યમાં જે અવસ્થા થવાની હોય તેને વર્તમાનમાં છે-એમ કહેવું તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે; અને અહીં (સૂત્ર-૮ માં) 'ભાવ' શબ્દના ઉલ્લેખથી ઔપશમિક, ક્ષાયિક આદિ ભાવોનું ગ્રહણ છે. જેમકે ઔપશમિક પણ સમ્યગ્દર્શન અને ક્ષાયિક આદિ પણ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે; એમ બન્ને ઠેકાણે (સૂત્ર ૫ માં તથા સૂત્ર ૮ માં) 'ભાવ' શબ્દનું જુદું જુદું પ્રયોજન છે.

વિસ્તાર બતાવવાનું કારણ :

કેટલાક શિષ્યો તો થોડું કહેવાથી વિશેષ તાત્પર્યથી સમજી લે છે; અને કેટલાક શિષ્યો એવા હોય છે કે જ્યારે વિસ્તારથી કહેવામાં આવે ત્યારે તે સમજી શકે. પરમ કલ્યાણમય આચાર્યનો ઉદ્દેશ

હરેકને તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો છે. પ્રમાણ-નયથી જ સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે છતાં વિસ્તારકથનથી સમજી શકે તેવા જીવોને નિર્દેશ આદિ તથા સત્ સંખ્યાદિનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જુદાં જુદાં સૂત્રો કહ્યાં છે; માટે 'એક સૂત્રમાં બીજાનો સમાવેશ થઇ જાય છે અને વિસ્તાર વ્યર્થ છે' એવી શંકા વ્યાજબી નથી.

પ્રશ્નઃ-જિનબિંબ (જિનપ્રતિમાના દર્શન) થી સમ્યગ્દર્શન ફળ થવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તો દર્શન કરનાર બધાંને તે ફળ થવું જોઇએ, છતાં બધાંને તે ફળ કેમ થતું નથી?

ઉત્તરઃ-સર્વજ્ઞની સત્તા (હોવાપણા) નો જેણે નિર્ણય કર્યો હોય છે તેને જિનપ્રતિમાના દર્શનથી સમ્યગ્દર્શન ફળ થાય છે, બીજાને થતું નથી. બીજાઓએ સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય તો કર્યો નથી, પણ માત્ર કુળ પદ્ધતિથી, સંપ્રદાયના આશ્રયથી અગર મિથ્યાધર્મબુદ્ધિથી દર્શન-પૂજનાદિરૂપ તેઓ પ્રવર્તે છે, કેટલાક મતપક્ષના હઠાગ્રહીપણાથી અન્યદેવને માનતા નથી, માત્ર જિનદેવાદિના સેવક બની રહ્યા છે. એ બધાને નિયમથી પોતાના આત્મકલ્યાણરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

પ્રશ્નઃ-સર્વજ્ઞની સત્તાનો નિશ્ચય અમારાથી ન થયો તેથી શું થયું? એ દેવ તો સાચા છે માટે પૂજનાદિ કરવાં અફળ થોડાં જ જાય છે?

ઉત્તરઃ-કિંચિત્ મંદકષાયરૂપ પરિણતિ થશે તો પુણ્યબંધ થશે, પરંતુ જિનમતમાં તો દેવના દર્શનથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ ફળ થવું કહ્યું છે તે તો નિયમથી સર્વજ્ઞની સત્તા જાણવાથી જ થશે, અન્ય પ્રકારે નહિ થાય. તેથી જેને સાચા જૈની થવું છે તેણે તો સત્દેવ, સત્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્રને આશ્રયે સર્વજ્ઞની સત્તાનો તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે; પણ જે તત્ત્વનિર્ણય તો નથી કરતા અને પૂજા, સ્તોત્ર, દર્શન, ત્યાગ, તપ, વૈરાગ્ય, સંયમ, સંતોષ આદિ બધાંય કાર્યો કરે છે તેનાં એ બધાંય કાર્યો અસત્ય છે. માટે સત્ આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરંપરા સદ્ગુરુઓનો ઉપદેશ અને સ્વાનુભવ દ્વારા તત્ત્વનિર્ણય કરવો યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન:-મિથ્યાદૃષ્ટિદેવ ચાર કારણોથી પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે છે, એમ કહ્યું-તેમાં એક કારણ 'જિનમહિમા' કહ્યું છે, પણ જિનબિંબદર્શન ન કહ્યું તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:-જિનબિંબદર્શનનો જિનમહિમાદર્શનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે કેમકે જિનબિંબ વિના જિનમહિમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

પ્રશ્ન:-સ્વર્ગાવતરણ, જન્માભિષેક અને પરિનિષ્ક્રમણરૂપ જિનમહિમા જિનબિંબ વિના કરવામાં આવે છે તેથી જિનમહિમાદર્શનમાં જિનબિંબપણાનું અવિનાભાવીપણું ન આવ્યું ?

ઉત્તર:-સ્વર્ગાવતરણ, જન્માભિષેક અને પરિનિષ્ક્રમણરૂપ જિનમહિમામાં ભાવી જિનબિંબનું દર્શન થાય છે. બીજી રીતે જોતાં એ મહિમામાં ઉત્પન્ન થતું પ્રથમ સમ્યક્ત્વ જિનબિંબદર્શન નૈમિત્તિક નથી પણ જિનગુણશ્રવણ નૈમિત્તિક છે.

પ્રશ્ન:-દેવર્દ્ધિદર્શનમાં જાતિસ્મરણનો સમાવેશ કેમ ન થાય ?

ઉત્તર:-પોતાની અણિમાદિક ઋદ્ધિઓને દેખીને જ્યારે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે-આ ઋદ્ધિઓ જિનભગવાને ઉપદેશેલા ધર્માનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થઈ છે, ત્યારે પ્રથમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જાતિસ્મરણનૈમિત્તિક થાય છે; પણ જ્યારે સૌધર્માદિક દેવોની મહાઋદ્ધિઓ દેખીને એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે-સમ્યગ્દર્શનસહિતના સંયમના ફળથી-શુભભાવથી-તે ઉત્પન્ન થઇ છે અને હું સમ્યક્ત્વરહિતના દ્રવ્યસંયમના ફળથી વાહનાદિક નીચ દેવોમાં ઉત્પન્ન થયો છું ત્યારે પ્રથમ સમ્યક્ત્વનું ગ્રહણ દેવર્દ્ધિદર્શન નમિત્તિક થાય છે. એ રીતે જાતિસ્મરણ અને દેવર્દ્ધિદર્શન એ બે કારણોમાં ફેર છે.

નોંધ-નારકીઓમાં જાતિસ્મરણ અને વેદના રૂપ કારણોમાં પણ આ વિવેક લાગુ પાડી લેવો.

પ્રશ્ન:-આણુત, પ્રાણુત, આરણ અને અચ્યુત આ ચાર કલ્પોના મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવોને પ્રથમ સમ્યક્ત્વમાં દેવર્દ્ધિદર્શન કારણ કેમ કહ્યું નથી ?

ઉત્તરઃ-એ ચાર કલ્પોમાં મહર્દ્ધિવાળા ઉપરના દેવોનું આગમન હોતું નથી, તેથી ત્યાં મહર્દ્ધિદર્શનરૂપ પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું નથી, તે જ કલ્પોમાં સ્થિત દેવોની મહર્દ્ધિનું દર્શન પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત થતું નથી; કેમકે તે ઋદ્ધિઓને વારંવાર જોવાથી વિસ્મય થતું નથી. વળી તે કલ્પોમાં શુક્લલેશ્યાના સદ્‌ભાવને કારણે મહર્દ્ધિના દર્શનથી કોઇ વિસ્મયભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી.

નવ ગ્રૈવેયકોમાં મહર્દ્ધિદર્શન નથી, કેમકે ત્યાં ઉપરના દેવોના આગમનનો અભાવ છે, જિનમહિમાદર્શન પણ ત્યાં નથી કેમકે તે વિમાનવાસી દેવો નંદીશ્વરાદિક મહોત્સવ જોવા જતા નથી. અવધિજ્ઞાનથી જિનમહિમાઓ તેઓ દેખે છે, તોય તે દેવોને રાગ ઓછો હોવાથી જિનમહિમાદર્શનથી તેમને વિસ્મય ઉત્પન્ન થતો નથી.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૬ પાનું ૪૩૩ થી ૪૩૬]

સુત્ર ૪ થી ૮ નો એકંદર સિદ્ધાંત

જિજ્ઞાસુ જીવોએ જીવાદિ દ્રવ્યો તથા તત્ત્વોને પિછાણવાં; ત્યાગવાયોગ્ય એવાં મિથ્યાત્વ-રાગાદિ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવા સમ્યગ્દર્શનાદિકનું સ્વરૂપ ઓળખવું. પ્રમાણ-નયોવડે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તથા નિર્દેશ, સ્વામિત્વાદિવડે અને સત્-સંખ્યાદિવડે તેમના વિશેષો જાણવા. ॥ ૮ ॥

હવે સમ્યગ્જ્ઞાનના ભેદ કહે છે

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥९॥

અર્થઃ-[मति श्रुत अवधि मनः पर्यय केवलानि] મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ એ પાંચ [ज्ञानम्] જ્ઞાન છે.

ટીકા

(૧) મતિજ્ઞાન-પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન દ્વારા (પોતાની શક્તિ અનુસાર) જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન છે.

શ્રુતજ્ઞાન-મતિજ્ઞાનદ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થને વિશેષરૂપથી જાણવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

અવધિજ્ઞાન-જે ઇન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના રૂપી પદાર્થોને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની મર્યાદાસહિત પ્રત્યક્ષ જાણે તે અવધિજ્ઞાન છે.

મનઃપર્યયજ્ઞાન-જે ઇન્દ્રિય કે મનના નિમિત્ત વિના જ અન્ય પુરુષના મનમાં સ્થિત રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે.

કેવળજ્ઞાન-જે સર્વ દ્રવ્યો અને તેની સર્વ પર્યાયોને યુગપત્ (એક સાથે) પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવળજ્ઞાન છે.

(૨) આ સૂત્રમાં 'ज्ञानम्' એવો એકવચનનો શબ્દ છે, તે એમ સૂચવે છે કે જ્ઞાનગુણ એક છે તેની આ પાંચ પર્યાય છે; એક પર્યાય જ્યારે ઉપયોગરૂપ હોય ત્યારે બીજી પર્યાય ઉપયોગરૂપ હોય નહિ, તેથી એ પાંચમાંથી એક સમયે એક જ જ્ઞાન-પર્યાય ઉપયોગરૂપ હોય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક હોય છે; સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એ આત્માના જ્ઞાનગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, આત્માથી કોઇ જુદી તે ચીજ નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

“ सम्यग्ज्ञानं पुनः स्वार्थव्यवसायात्मकं विदुः ”

[તત્ત્વાર્થસાર ગાથા-૧૮ પૂર્વાર્ધ, પાનું ૧૪]

અર્થઃ-स्व=પોતાનું સ્વરૂપ. अर्थ=વિષય. व्यवसाय=યથાર્થ નિશ્ચય. જે જ્ઞાનમાં એ ત્રણે શરતો પૂરી પડતી હોય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; અર્થાત્ જો જ્ઞાનમાં વિષય પ્રતિબોધ સાથે સાથે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રતિભાસીત થાય અને તે પણ યથાર્થ હોય તો તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

નવમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

શ્રીજિનેન્દ્રદેવે કહેલા જ્ઞાનના સમસ્ત ભેદને જાણીને, પરભાવોને છોડીને, નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ, જીવ-જે ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર છે-તેમાં જે પ્રવેશે છે તે તુરત જ મોક્ષને પામે છે. ॥૯॥

[જુઓ શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦ ની ટીકાનો શ્લોક]

* * *

ક્યાં જ્ઞાન પ્રમાણ છે?

तत्प्रमाणे ॥१०॥

અર્થઃ-[तत्] તે-ઉપર કહ્યાં તે પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન જ [प्रमाणे] પ્રમાણ (સાચાં જ્ઞાન) છે.

ટીકા

નવમા સૂત્રમાં કહ્યાં તે પાંચ જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, બીજાં કોઈ પણ પ્રમાણ-જ્ઞાન નથી. તેના (પ્રમાણના) બે ભેદ છે-(૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ. ઇન્દ્રિયો કે ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો સંબંધ (સન્નિકર્ષ) એ કોઈ પ્રમાણ નથી-એમ સમજવું; એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી અગર તો ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોના સંબંધથી જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉપર કહેલાં મતિ આદિ જ્ઞાન પોતાથી થાય છે માટે જ્ઞાન પ્રમાણ છે.

પ્રશ્નઃ-ઇન્દ્રિયો પ્રમાણ છે કેમકે તે વડે જ્ઞાન થાય છે.

ઉત્તરઃ-નહિ, ઇન્દ્રિયો જડ છે અને જ્ઞાન તો ચેતનની પર્યાય છે તે જડ નથી; માટે આત્મા વડે જ જ્ઞાન થાય છે.

[જુઓ શ્રી જયધવલા પુસ્તક ૧ પાનું ૫૪-૫૫]

પ્રશ્નઃ--સામો જ્ઞેય પદાર્થ હોય તેનાથી જ્ઞાન થાય તો એ ખરું ને?

ઉત્તરઃ--તે સાચું નથી; જો સામો પદાર્થ (જ્ઞેય) અને આત્મા એ બે મળીને જ્ઞાન થાય તો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ બન્નેનું ફળ જ્ઞાન થયું-તો બન્નેને જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી.

[જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું ૩૩૨]

ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે થઈને એક કાર્ય કરે તો ઉપાદાન અને નિમિત્તનું સ્વતંત્રપણું રહ્યું નહિ; ઉપાદાન નિમિત્તને કાંઈ કરે નહિ અને નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઇ કરે નહિ. તે વખતે એક બીજાને

અનુકૂળ દરેક પોતપોતાથી પોતપોતાને કારણે પોતા માટે હાજર હોય છે. ઉપાદાન નિમિત્ત બન્ને ભેગાં થઈને કામ કરે તો બન્ને ઉપાદાન થઈ જાય--પણ તેમ બને નહિ.

આ બાબતમાં એવો નિયમ છે કે---અપૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ જે વખતે પોતાનો વ્યાપાર કરે ત્યારે તેને લાયક બાહ્ય પદાર્થો એટલે કે ઇન્દ્રિયો, અજવાળું, જ્ઞેય પદાર્થો, ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે (પર દ્રવ્યો) પોતપોતાને કારણે હાજર હોય જ, જ્ઞાનને તેની વાટ જોવી પડે નહિ. નિમિત્ત–નૈમિત્તિકનો અર્થાત્ ઉપાદાન--નિમિત્તનો એવો મેળ હોય છે.

પ્રશ્નઃ--સમ્યગ્જ્ઞાનનું ફળ તમે અધિગમ કહો છો, પણ તે (અધિગમ) તો જ્ઞાન જ છે, તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનનું કાંઇ ફળ ન હોય તેમ લાગે છે?

ઉત્તરઃ--આનંદ (સંતોષ), ઉપેક્ષા (રાગ--દ્વેષ રહિતપણું) અને અજ્ઞાનનો નાશ એ સમ્યગ્જ્ઞાનનું ફળ છે.

[સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું-૩૩૪]

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન પોતાથી જ થાય છે, પરપદાર્થોથી થતું નથી.

સુત્ર ૯--૧૦ નો સિદ્ધાંત

નવમા સૂત્રમાં કહેલાં પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે, તે સિવાય બીજાઓ જુદાં જુદાં પ્રમાણો કહે છે પણ તે વાત ખરી નથી. જે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું હોય તે પોતાના સમ્યક્મતિ અને સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાનવડે પોતાને સમ્યક્ત્વ થયાનો નિર્ણય કરી શકે છે અને તે જ્ઞાન પ્રમાણ અર્થાત્ સાચું જ્ઞાન છે. ॥૧૦॥

પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદ

आद्ये परोक्षम् ॥११॥

અર્થ:—[आद्ये] શરૂઆતના બે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન [परोक्षम्] પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

ટીકા

અહીં પ્રમાણ અર્થાત્ સાચાં જ્ઞાનના ભેદોમાંથી શરૂઆતના બે એટલે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે. એ જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેથી સંશયવાળાં કે ભૂલવાળાં છે—એમ માનવું નહિ. એ તો તદ્દન સાચાં જ છે. એ જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે ઇન્દ્રિય કે મન નિમિત્ત છે તેથી પર અપેક્ષાએ તેને પરોક્ષ કહ્યાં છે, સ્વ અપેક્ષાએ પાંચે પ્રકારનાં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે સમ્યક્મતિજ્ઞાનવાળો જીવ પોતાને સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન છે એમ જાણી શકે ?

ઉત્તર:—જ્ઞાન સમ્યક્ છે માટે પોતાને સમ્યગ્જ્ઞાન થયાનો નિર્ણય બરાબર કરી શકે અને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવી છે માટે તેનો નિર્ણય કરી શકે જ. જો નિર્ણય ન કરી શકે તો પોતાનો અનિર્ણય એટલે અનધ્યવસાય થયો, અને એમ થાય તો તેવું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન:—સમ્યક્મતિજ્ઞાની દર્શનમોહનીય પ્રકૃતિનાં પુદ્ગલોને પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતો નથી અને તેનાં પુદ્ગલો ઉદયરૂપ હોય અને જીવ તેમાં જોડાતો હોય તો તેની ભૂલ ન થાય?

ઉત્તર:—જો ભૂલ થાય તો જ્ઞાન વિપરીત થયું અને તેથી તે જ્ઞાન 'સમ્યક્' ન કહેવાય. જેમ શરીર બગડતાં અસાતાવેદનીયનો ઉદય છે અને સાતાવેદનીયનો ઉદય નથી તેવું કર્મના રજકણો પ્રત્યક્ષ દેખ્યા વગર શ્રુતજ્ઞાનના બળવડે સાચું જાણી શકે છે, તેમ

પોતાના જ્ઞાન–અનુભવથી શ્રુતજ્ઞાનના બળ વડે દર્શનમોહનીય કર્મ ઉદયરૂપ નથી એમ સમ્યક્ (યથાર્થ) જાણી શકે છે.

પ્રશ્ન—સમ્યક્‌મતિજ્ઞાન બીજો જીવ ભવ્ય છે કે અભવ્ય છે તે જાણી શકે?

ઉત્તરઃ—આ બાબતમાં શ્રી ધવલાશાસ્ત્રમાં (પુસ્તક છઠ્ઠું–પાનું) નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ—

“અવગ્રહથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ અર્થને વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ‘ઈહા’ છે. જેમ કોઇ પુરુષને દેખી ‘શું આ ભવ્ય છે કે અભવ્ય છે?’ એ પ્રકારની વિશેષ પરીક્ષા કરવાને ‘ઇહાજ્ઞાન’ કહે છે. ઇહાજ્ઞાન સંદેહરૂપ નથી, કેમકે ઇહાત્મક વિચારબુદ્ધિથી સંદેહનો વિનાશ થઈ જાય છે. સંદેહથી ઉપર અને અવાયથી નીચે તથા અંતરાળમાં પ્રવૃત્ત થતી વિચારબુદ્ધિનું નામ ઇહા છે.

× × × × ×

ઇહાજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થવિષયક સંદેહનું દૂર થઇ જવું તે ‘અવાય’ (નિર્ણય) છે. પહેલાં ઈહાજ્ઞાનથી ‘શું આ ભવ્ય છે કે અભવ્ય છે’ એ પ્રકારે જે સંદેહરૂપી બુદ્ધિ દ્વારા વિષય કરવામાં આવેલો જીવ છે તે ‘અભવ્ય નથી, ભવ્ય જ છે, કેમકે તેમાં ભવ્યત્વના અવિનાભાવી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણ પ્રગટયા છે’—એ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ ‘ચય’ (નિશ્ચય) જ્ઞાનનું નામ ‘અવાય’ છે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યક્‌મતિજ્ઞાન પોતાને તથા પરને સમ્યગ્દર્શન છે—એમ યથાર્થપણે નક્કી કરી શકે છે.

આ મોક્ષશાસ્ત્ર વ્યવહારશાસ્ત્ર હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો ઉપયોગ પર તરફ રોકાયો હોય ત્યારે જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન થાય છે તે સંબંધનું આ સૂત્ર છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિનો તે વખતનો જ્ઞાન–ઉપયોગ પરોક્ષ છે. ગૌણપણે તે બંને જ્ઞાનો નિર્વિકલ્પતા વખતે પ્રત્યક્ષ છે એ તેમાં આવી જાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે વખતે પોતાના ઉપયોગમાં જોડાયો હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આ દશા ચોથા ગુણસ્થાનથી

હોય છે. મતિ–શ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિ વખતે વિશેષ દશાવાળું છે, છતાં શ્રેણિસમાન તો નહિ પણ પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય નિર્વિકલ્પ હોય છે; તેથી મતિ–શ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિ સમયે પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવ્યું છે. મતિ–શ્રુતજ્ઞાન વિના કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેનું આ કારણ છે. (અવધિ–મનઃપર્યયજ્ઞાન વિના કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે.) [પંચાધ્યાયી ભાગ પહેલો, ગાથા ૭૦૮ થી ૭૧૯ સુધી આ સૂત્રની ચર્ચા કરી છે. દેવકીનંદન શાસ્ત્રીકૃત પંચાધ્યાયી પાનું–૩૬૩ થી ૩૬૮]

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને અહીં પરોક્ષ કહ્યાં છે તે સંબંધે વિશેષ ખુલાસો

અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણારૂપ મતિજ્ઞાનને 'સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ' પણ કહેવામાં આવે છે. "ઘડાના રૂપને મેં પ્રત્યક્ષ દીઠું" એમ લોકો કહે છે તેથી તે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.

શ્રુતજ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકાર પડે છે–(૧) સંપૂર્ણ પરોક્ષ, (૨) અંશે પરોક્ષ અને (૩) પરોક્ષ બિલકુલ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ.

(૧) શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે; તેમ જ દૂર એવાં સ્વર્ગ–નરકાદિ બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવાવાળું વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ જ છે.

(૨) આભ્યંતરમાં સુખ–દુઃખના વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે તે, અથવા 'હું અનંત જ્ઞાનાદિરૂપ છું' એવું જે જ્ઞાન–તે ઇષત્–પરોક્ષ છે. (ઇષત્=પરોક્ષ.)

(૩) જે નિશ્ચય ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માની સન્મુખ હોવાથી સુખ સંવિતિ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાન જો કે પોતાને જાણે છે તો પણ ઇન્દ્રિયો તથા મનથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોના સમૂહથી રહિત હોવાના કારણે નિર્વિકલ્પ છે; (અભેદનયે) તેને 'આત્મજ્ઞાન' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે; તે જોઃ કે કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે તો પણ છદ્મસ્થોને ક્ષાયિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક હોવા છતાં તેને 'પ્રત્યક્ષ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નઃ-આ સૂત્રમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલ છે છતાં ઉપર તમે તેને 'પ્રત્યક્ષ' કેમ કહો છો ?

ઉત્તરઃ-આ સૂત્રમાં શ્રુતને પરોક્ષ કહ્યું છે તે સામાન્ય કથન છે; ઉપર જે ભાવશ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું તે વિશેષ કથન છે, પ્રત્યક્ષનું કથન વિશેષની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું.

આ સૂત્રમાં જો ઉત્સર્ગ કથન ન હોત તો મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ ન કહેત; મતિજ્ઞાન જો પરોક્ષ જ હોત તો તર્કશાસ્ત્રમાં તેને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેમ કહેત ? તેથી જેમ વિશેષ કથનમાં તે મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેમ જ નિજ આત્મસન્મુખ જે ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે (તે જો કે કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે તો પણ) તેને વિશેષ કથનમાં પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે.

જો મતિ અને શ્રુત બંને માત્ર પરોક્ષ જ હોત તો સુખ-દુઃખાદિનું જે સંવેદન [જ્ઞાન] થાય છે તે પણ પરોક્ષ હોત, પણ તે સંવેદન પ્રત્યક્ષ છે, એમ દરેક જાણે છે. [જુઓ શ્રી બૃહત્-દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૫-નીચે ટીકા-હિંદી પાનું ૧૩થી૧૫, ઈંગ્લિશ પાનું ૧૭-૧૮.] ઉત્સર્ગ=સામાન્ય,-General ordinance-સામાન્ય નિયમ; અપવાદ=ખાસ નિયમ-Exception-વિશેષ.

નોંધઃ-આવું ઉત્સર્ગ કથન 'ધ્યાન' સંબંધમાં અધ્યાય ૯ ગાથા ૨૭-૫૭ માં કહ્યું છે ત્યાં અપવાદનું કથન નથી કર્યું. [જુઓ બૃહત્ દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૫૭ નીચે હિંદી ટીકા પાનું-૨૧૧] એ રીતે જ્યાં ઉત્સર્ગ કથન હોય ત્યાં અપવાદ કથન ગર્ભિત છે-એમ સમજવું. ॥ ૧૧ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદ

प्रत्यक्षमन्यत् ॥१२॥

અર્થ:-[अन्यत्] બાકીનાં ત્રણ અર્થાત્ અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન [प्रत्यक्षम्] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

ટીકા

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન વિકલ પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ-પ્રત્યક્ષ છે. [પ્રત્યક્ષ=પ્રતિ+અક્ષ] 'અક્ષ' નો અર્થ આત્મા છે. આત્મા પ્રતિ જેનો નિયમ હોય એટલે પર નિમિત્ત ઇન્દ્રિયો, મન, આલોક, ઉપદેશ વગેરે રહિત આત્માને આશ્રયે જે ઉપજે, જેમાં બીજું કાંઈ નિમિત્ત ન હોય એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥૧૨॥

★

મતિજ્ઞાનનાં બીજાં નામો

मतिःस्मृतिःसंज्ञाचिंताभिनिबोधइत्यनर्थांतरम् ॥१३॥

અર્થ:—[मति] મતિ, [स्मृति] સ્મૃતિ, [संज्ञा] સંજ્ઞા, [चिंता] ચિંતા, [अभिनिबोध] અભિનિબોધ, [इति] ઇત્યાદિ [अनर्थांतरम्] અન્ય પદાર્થો નથી અર્થાત્ તે મતિજ્ઞાનનાં નામાંતર છે.

ટીકા

મતિ- મન અગર ઇન્દ્રિયોથી, વર્તમાનકાળવર્તી પદાર્થને અવગ્રહાદિરૂપ સાક્ષાત જાણવો તે મતિ છે.

સ્મૃતિ-પહેલાં જાણેલા, સાંભળેલા કે અનુભવ કરેલા પદાર્થનું વર્તમાનમાં સ્મરણ આવે તે સ્મૃતિ છે.

સંજ્ઞા-તેનું બીજું નામ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. વર્તમાનમાં કોઇ પદાર્થને જોતાં 'આ પદાર્થ તે જ છે કે જેને પહેલાં જોયો હતો,' એ રીતે સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ જ્ઞાનને સંજ્ઞા કહે છે.

ચિંતા-ચિંતવન જ્ઞાન અર્થાત્ કોઇ ચિહ્નને દેખીને 'અહીં તે ચિહ્નવાળો જરૂર હોવો જોઇએ' એવો વિચાર તે ચિંતા છે. આ જ્ઞાનને ઉહ, ઉહા, તર્ક અથવા વ્યાપ્તિજ્ઞાન પણ કહે છે.

અભિનિબોધ-સ્વાર્થાનુમાન-અનુમાન એ તેનાં બીજાં નામ છે. સન્મુખ ચિહ્નાદિ દેખી તે ચિહ્નવાળા પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તે 'અભિનિબોધ' છે.

જો કે આ બધાનો અર્થભેદ છે પણ પ્રસિદ્ધ રૂઢિના બળથી તે મતિના નામાંતર કહેવાય છે. તે બધાના પ્રગટ થવામાં મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ નિમિત્તમાત્ર છે, તે લક્ષમાં રાખી તેને મતિજ્ઞાનનાં નામાંતર કહેવામાં આવે છે.

આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે કે જેણે આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કર્યું ન હોય તે આત્માનું સ્મરણ કરી શકે નહિ; કેમકે સ્મૃતિ તો પૂર્વે અનુભવેલા પદાર્થની જ હોય છે તેથી અજ્ઞાનીને પ્રભુસ્મરણ (આત્મસ્મરણ) હોતું જ નથી; પરંતુ 'રાગ મારો' એવી પક્કડનું સ્મરણ હોય છે કેમકે તેનો તેને અનુભવ છે. એ રીતે અજ્ઞાની ધર્મના નામે ગમે તે કાર્યો કરે તો પણ તેનું જ્ઞાન મિથ્યા હોવાથી તેને ધર્મનું સ્મરણ થતું નથી પણ રાગની પક્કડનું સ્મરણ થાય છે.

સ્વસંવેદન, બુદ્ધિ, મેધા, પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા એ વગેરે પણ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે.

સ્વસંવેદન-સુખાદિ અંતરંગ વિષયોનું જ્ઞાન તે સ્વસંવેદન છે.

બુદ્ધિ-બોધનમાત્રપણું તે બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ, પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા એ મતિજ્ઞાનની તારતમ્યતા (હીન-અધિકપણું) સૂચક જ્ઞાનના ભેદો છે.

અનુમાન બે પ્રકારના છે. એક મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે, બીજો શ્રુતજ્ઞાનનો ભેદ છે. સાધન દેખતાં પોતાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે. બીજાના હેતુ અને તર્કના વાક્ય સાંભળીને જે અનુમાનજ્ઞાન થાય તે શ્રુતઅનુમાન છે. ચિહ્નાદિ ઉપરથી તે જ પદાર્થનું અનુમાન થવું તે મતિજ્ઞાન છે, અને ચિહ્નાદિ ઉપરથી બીજા પદાર્થનું અનુમાન થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે નિમિત્ત

तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तम् ॥१४॥

અર્થઃ-[इन्द्रियानिंद्रिय] ઇન્દ્રિયો અને મન [तत्] તે મતિજ્ઞાનનાં [निमित्तम्] નિમિત્ત છે.

ટીકા

ઇન્દ્રિય-આત્મા (ઇન્દ્ર=આત્મા) પરમ ઐશ્વર્યરૂપ પ્રવર્તે છે. એમ અનુમાન કરાવનારું શરીરનું ચિહ્ન.

નોઇન્દ્રિય-મન; જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્કંધ મનોવર્ગણા નામથી ઓળખાય છે તેનું બનેલું શરીરનું અંતરનું અંગ, તે આઠ પાંખડીના કમળના આકારે હૃદયસ્થાન પાસે છે.

મતિજ્ઞાન થવામાં ઇન્દ્રિય-મન નિમિત્ત થાય છે એમ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે પરદ્રવ્યોના થતા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એમ સમજવું. અંદર સ્વલક્ષમાં મન-ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી. જીવ તેનાથી (મન-ઇન્દ્રિયના અવલંબનથી) અંશે જુદો પડે ત્યારે સ્વતંત્ર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાં ઠરી શકે છે. [સમયસાર-પ્રવચનો ભાગ ૧ પાનું-૫૧૩]

ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ તો એ છે કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણને, જાણવામાં નિમિત્ત થાય; આત્મામાં તે નથી તેથી સ્વલક્ષમાં ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત નથી. મનનો ધર્મ એ છે કે-અનેક વિકલ્પમાં તે નિમિત્ત થાય, તે વિકલ્પ પણ અહીં (સ્વલક્ષમાં) નથી. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા તથા મનદ્વારા પ્રવર્તતું હતું તે જ જ્ઞાન નિજઅનુભવમાં વર્તે છે; એ રીતે આ મતિજ્ઞાનમાં મન-ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી, આ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે, મનનો વિષય મૂર્તિક-અમૂર્તિક પદાર્થો છે તેથી મન સંબંધથી, પરિણામ સ્વરૂપ વિષે એકાગ્ર થઈ અન્ય ચિંતવનનો નિરોધ કરે છે એ કારણે તેને (ઉપચારથી) મનદ્વારા થયું કહેવામાં આવે છે. [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૩૪૫-૩૪૬] આવો અનુભવ ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે. [મો. મા. પ્ર. પાનું-૩૪૯]

આ સૂત્રમાં મતિજ્ઞાનને ઇન્દ્રિય-મન નિમિત્ત છે એમ જણાવ્યું છે, પણ મતિજ્ઞાનમાં જણાતો અર્થ (વસ્તુ) અને પ્રકાશ (અજવાળું, આલોક) ને નિમિત્ત કહ્યાં નથી; તેનું કારણ એ છે કે અર્થ અને પ્રકાશ મતિજ્ઞાનમાં નિમિત્ત નથી. તેમને નિમિત્ત માનવાં એ ભૂલ છે. આ વિષય ખાસ સમજવા જેવો હોવાથી તે શ્રીપ્રમેયરત્નમાળા હિંદી પાનું -૫૦ થી ૫૫ માંથી અહીં ટૂંકમાં આપવામાં આવે છે:—

પ્રશ્ન:—સાંવ્યવહારિક મતિજ્ઞાનનું નિમિત્ત કારણ ઇંદ્રિયાદિ કહ્યા તેમ (જ્ઞેય) પદાર્થ અને અજવાળાને નિમિત્ત કારણ કેમ કહ્યાં નથી?

પ્રશ્નકારની દલીલ-અર્થ-વસ્તુથી પણ જ્ઞાન ઊપજે છે અને પ્રકાશથી પણ જ્ઞાન ઊપજે છે; તેને નિમિત્ત કહેવામાં ન આવે તો બધાં નિમિત્ત કારણો આવી જતાં નથી તેથી સૂત્ર અપૂર્ણ રહે છે.

સમાધાન:-આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે—

'नार्थालोकौकारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥ ६ ॥

(બીજો સમુદ્દેશ)

અર્થ—અર્થ (વસ્તુ) અને આલોક (પ્રકાશ) એ બંને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું કારણ નથી, પણ તે માત્ર પરિચ્છેદ્ય (જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય) છે, જેમ અંધકાર જ્ઞેય છે તેમ જ તે જ્ઞેય છે.

આ ન્યાય સમજાવવા માટે ત્યારપછી સાતમું સૂત્ર આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે-અર્થ અને આલોક હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉપજે જ અને ન હોય ત્યારે ન ઉપજે એવો નિયમ નથી, તેના દૃષ્ટાંતો-

દૃષ્ટાંત-૧:—એક માણસના માથા ઉપર મચ્છરોનો સમૂહ ઉડતો હતો પણ બીજાએ તેને વાળનો ઝુમખો દીઠો-જાણ્યો; અહીં અર્થ (વસ્તુ) જ્ઞાનનું કારણ ન થયું.

દૃષ્ટાંત-૨:-અંધારામાં બિલાડી, ચોર, રાતના ચરનારા વગેરે દેખે છે, તેથી જ્ઞાન થવામાં પ્રકાશ કારણ આવ્યું નહિ.

ઉપર દૃષ્ટાંત ૧ માં તો મચ્છરોનો સમૂહ હતો છતાં જ્ઞાન તો કેશ (વાળ) ના ઝુમખાનું થયું; જો અર્થ જ્ઞાનનું કારણ હોય તો કેશના ઝુમખાનું જ્ઞાન કેમ થયું અને મચ્છરોના સમૂહનું જ્ઞાન કેમ ન થયું? અને દૃષ્ટાંત ૨ માં બિલાડી આદિને અંધારામાં જ્ઞાન થયું; જો પ્રકાશ જ્ઞાનનું કારણ હોય તો તેને અંધારામાં જ્ઞાન કેમ થયું?

પ્રશ્ન:--ત્યારે આ મતિજ્ઞાન શું કારણે થાય છે?

ઉત્તર:--જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ (ઉઘાડ) ની યોગ્યતાને અનુસરીને જ્ઞાન થાય છે; જ્ઞાન થવાનું એ કારણ છે. જ્ઞાનના તે ઉઘાડને અનુસરીને આ જ્ઞાન થાય છે, વસ્તુને અનુસરીને થતું નથી, તેથી વસ્તુ જ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત કારણ નથી એમ સમજવું. આગળ સૂત્ર ૯ માં આ ન્યાય સિદ્ધ કર્યો છે.

જેમ દીપક ઘટ વગેરે પદાર્થોથી ઉપજતો નથી તો પણ તે અર્થનો પ્રકાશક છે. [સૂત્ર-૮]

જે જ્ઞાનની ક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતા છે તે જ વિષય પ્રત્યે નિયમરૂપ જ્ઞાન થવાનું કારણ છે-એમ સમજવું. [સૂત્ર ૯]

જ્યારે આત્માને મતિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિય અને મન એ બંને નિમિત્તમાત્ર છે, તે માત્ર એટલું બતાવે છે કે 'આત્મા' ઉપાદાન છે. નિમિત્ત પોતામાં (નિમિત્તમાં) સોએ સો ટકા કાર્ય કરે છે પણ ઉપાદાનમાં તે અંશમાત્ર કાર્ય કરતું નથી. નિમિત્ત પરદ્રવ્ય છે, આત્મા તેનાથી જુદું દ્રવ્ય છે; તેથી આત્મામાં (ઉપાદાનમાં)

તેનો (નિમિત્તનો) અત્યંત અભાવ છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ક્ષેત્રમાં પેસી શકતું નથી, તેથી નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઇ કરી શકે નહિ; ઉપાદાન પોતામાં પોતાનું કાર્ય પોતાથી સોએ સો ટકા કરે છે. મતિજ્ઞાન તે પરોક્ષજ્ઞાન છે એમ ૧૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે-તે પરોક્ષજ્ઞાન હોવાથી તે જ્ઞાનવખતે નિમિત્તની પોતાથી પોતાને કારણે હાજરી હોય છે. તે હાજર રહેલું નિમિત્ત કેવા પ્રકારનું હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ સૂત્ર કહ્યું છે, પણ 'નિમિત્ત આત્મામાં કાંઇ પણ કરી શકે છે' એમ બતાવવા આ સૂત્ર કહ્યું નથી. જો નિમિત્ત આત્મામાં કાંઇ કરતું હોય તો નિમિત્ત પોતે જ ઉપાદાન થઈ જાય.

વળી 'નિમિત્ત' એ પણ ઉપાદાનને કારણે માત્ર આરોપ છે; જો જીવ ચક્ષુદ્વારા જ્ઞાન કરે તો ચક્ષુ ઉપર નિમિત્તનો આરોપ આવે, અને જો જીવ બીજી ઇન્દ્રિય કે મનદ્વારા જ્ઞાન કરે તો તેના 4 ઉપર નિમિત્તનો આરોપ આવે.

એક દ્રવ્ય પરમાં અકિંચિત્કર છે અર્થાત્ કાંઈ કરી શકતું નથી. અન્ય દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ છે જ નહિ. અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની પર્યાયનો ઉત્પાદક છે જ નહિ; કેમકે દરેક વસ્તુ પોતાના અંતરંગમાં અત્યંત [સંપૂર્ણ] પ્રકાશે છે, પરમાં લેશમાત્ર નહિ; તેથી નિમિત્તભૂત વસ્તુ ઉપાદાનભૂત વસ્તુને કાંઇ કરી શકે નહિ. ઉપાદાનમાં નિમિત્તની દ્રવ્યે-ક્ષેત્રે-કાળે અને ભાવે નાસ્તિ છે, અને નિમિત્તમાં ઉપાદાનની દ્રવ્યે-ક્ષેત્રે-કાળે અને ભાવે નાસ્તિ છે; એટલે એક બીજાનું શું કરી શકે? જો એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનું કાંઇ કરે તો વસ્તુ પોતાનું વસ્તુપણું જ ખોઇ બેસે પણ તેમ બને જ નહિ.

[નિમિત્ત=સંયોગરૂપ હાજર પરવસ્તુ; ઉપાદાન=વસ્તુની પોતાની નિજ શક્તિ] સૂત્ર ૧૦ ની ટીકામાં નિમિત્ત-ઉપાદાન સંબંધી ખુલાસો કર્યો છે માટે ત્યાંથી વાંચી સમજી લેવો.

ઉપાદાન-નિમિત્ત કારણો

દરેક કાર્યમાં બે કારણો હોય છે-(૧) ઉપાદાન (૨) નિમિત્ત. તેમાં ઉપાદાન તો નિશ્ચય (ખરું) કારણ છે અને નિમિત્ત તે વ્યવહારકારણ છે એટલે કે તે (જ્યારે ઉપાદાન કાર્ય કરતું હોય ત્યારે તેને) અનુકૂળ હાજરરૂપ હોય છે. કાર્ય વખતે નિમિત્ત હાજર હોય છે પણ ઉપાદાનમાં તે કાંઈ કાર્ય કરી શકતું નથી તેથી તેને 'વ્યવહારકારણ' કહેવામાં આવે છે. કાર્ય થાય ત્યારે નિમિત્તની હાજરીના બે પ્રકાર છેઃ [૧] ખરેખર હાજરી [૨] કલ્પિત હાજરી. જ્યારે છદ્મસ્થ જીવ વિકાર કરે ત્યારે દ્રવ્યકર્મનો ઉદય હાજરરૂપ હોય જ, ત્યાં દ્રવ્યકર્મનો ઉદય તે વિકારનું ખરેખર હાજરીરૂપ નિમિત્ત કારણ છે, [જો જીવ વિકાર ન કરે તો તે જ દ્રવ્યકર્મની નિર્જરા થઈ કહેવાય છે,] તથા જીવ વિકાર કરે ત્યારે નોકર્મની હાજરી ખરેખર હોય અથવા કલ્પનારૂપ હોય.

નિમિત્ત હોતું જ નથી એમ કહી કોઈ નિમિત્તના અસ્તિત્વનો નકાર કરે ત્યારે, 'ઉપાદાન અપૂર્ણ હોય ત્યારે નિમિત્ત હાજર હોય જ.' એ બતાવાય, પણ એ તો નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. તેથી નિમિત્તનું જ અસ્તિત્વ જે કબૂલ ન કરે તેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી આચાર્યભગવાને નિમિત્ત કેવું હોય તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ કરે એમ જે માને તેની માન્યતા ખોટી છે, તેથી તેને સમ્યગ્દર્શન નથી-એમ સમજવું ॥ ૧૪ ॥

* * *

મતિજ્ઞાનના ક્રમના ભેદો

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

અર્થ:—(अवग्रह ईहा अवाय धारणाः) અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે.

ટીકા

અવગ્રહ—ચેતનામાં જે થોડો વિશેષાકાર ભાસવા લાગે છે તે પહેલાં થનારું જ્ઞાન—તેને 'અવગ્રહ' કહે છે. વિષય અને વિષયી (વિષય કરનાર) નું યોગ્ય સ્થાનમાં આવ્યા પછી આદ્યગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. સ્વ અને પર બન્નેનો [જે વખતે જે વિષય હોય તેનો] પહેલાં અવગ્રહ થાય છે. [Perception]

ઈહા—અવગ્રહ દ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થને વિશેષરૂપ જાણવાની ચેષ્ટાને 'ઈહા' કહે છે. ઇહાનું વિશેષ વર્ણન ૧૧ મા સૂત્રની નીચે આપ્યું છે. [Conception]

અવાય—વિશેષ ચિહ્ન દેખવાથી તેનો નિશ્ચય થઈ જાય તે અવાય છે. (Judgment)

ધારણા—અવાયથી નિર્ણય કરેલા પદાર્થને કાળાંતરે ન ભૂલવો તે ધારણા છે. [Retention]

આત્માના અવગ્રહ-ઈહા-અવાય અને ધારણા

જીવને અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, માટે પ્રથમ આત્મજ્ઞાની પુરુષ પાસેથી આત્માનું સ્વરૂપ સાંભળીને, યુક્તિદ્વારા આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એવો નિર્ણય કરવો........પછી—

પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઇન્દ્રિયદ્વારા તથા મન દ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિ તેને મર્યાદામાં લાવીને એટલે પર પદાર્થો તરફથી પોતાનું લક્ષ ખેંચી આત્મા પોતે જ્યારે સ્વસન્મુખ લક્ષ કરે છે ત્યારે, પ્રથમ સામાન્ય સ્થૂળપણે આત્માસંબંધી જ્ઞાન થયું;

પછી વિચારના નિર્ણય તરફ વળ્યો તે ઇહા, નિર્ણય થયો તે અવાય અને દઢપણે આત્માનો બોધ ધારી રાખ્યો કે 'આમ જ છે, અન્યથા નથી'–તે ધારણા. ત્યાં સુધી તો પરોક્ષ એવા મતિજ્ઞાનમાં ધારણા સુધીનો છેલ્લો ભેદ થયો. પછી આ આત્મા અનંત જ્ઞાનાનંદ શાંતિસ્વરૂપે છે તેમ મતિમાંથી લંબાતું તાર્કિક જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અંદર સ્વલક્ષમાં મન–ઇન્દ્રિય નિમિત્ત નથી. જીવ તેનાથી અંશે જુદો પડે ત્યારે સ્વતંત્ર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાં ઠરી શકે છે.

અવગ્રહ કે ઈહા થાય પરંતુ જો તે લક્ષ ચાલુ ન રહે તો આત્માનો નિર્ણય ન થાય એટલે કે અવાયજ્ઞાન ન થાય માટે અવાયની ખાસ જરૂર છે. આ જ્ઞાન થતી વખતે વિકલ્પ, રાગ, મન કે પરવસ્તુ તરફ લક્ષ હોતું જ નથી, પણ સ્વસન્મુખ લક્ષ હોય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાનું (આત્માનું) જ્ઞાન થતી વખતે આ ચારે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. ધારણા એ સ્મૃતિ છે; જે આત્માને સમ્યગ્જ્ઞાન અપ્રતિહત ભાવે થયું હોય તેને આત્માનું જ્ઞાન ધારણારૂપ રહ્યા જ કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

અવગ્રહાદિના વિષયભૂત પદાર્થ

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥१६॥

અર્થ:—[बहु] બહુ, [बहुविध] બહુ પ્રકાર, [क्षिप्र] ક્ષિપ્ર-જલદી, [अनिःसृत] અનિઃસૃત, [अनुक्त] અનુકત, [ध्रुवाणां] ધ્રુવ, [स इतराणाम्] તેમના ઊલટા ભેદો સહિત અર્થાત્ એક, એકવિધ, અક્ષિપ્ર, નિઃસૃત, ઉકત અને અધ્રુવ એમ બાર પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહ, ઇહાદિરૂપ જ્ઞાન થાય છે.

ટીકા

૧. **બહુ**—એકી સાથે ઘણા પદાર્થોનું અથવા ઘણા જથ્થાનું અવગ્રહાદિ થવું [જેમ લોકોનાં ટોળાનું અથવા ખડની ગંજીનું], ઘણા પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા.

૨. **એક**—અલ્પ અથવા એક પદાર્થનું જ્ઞાન થવું [જેમ—એક માણસનું અથવા પાણીના પ્યાલાનું], થોડા પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવા.

૩. **બહુવિધ**—ઘણા પ્રકારના પદાર્થોનું અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થવું (જેમ કૂતરા સાથેનો માણસ અથવા ઘઉં—ચણા—ચોખા વગેરે ઘણી જાતના પદાર્થો), યુગપત્ ઘણા પ્રકારના પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા.

૪. **એકવિધ**—એક પ્રકારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું (જેમ—એક જાતના ઘઉંનું જ્ઞાન), એક પ્રકારના પદાર્થો જ્ઞાનગોચર થવા.

૫. **ક્ષિપ્ર**—શીઘ્રતાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થવું.

૬. **અક્ષિપ્ર**—કોઈ પદાર્થને ધીરે ધીરે ઘણા વખતે જાણવો-ચિરગ્રહણ.

૭. **અનિઃસૃત**—એકભાગના જ્ઞાનથી સર્વભાગનું જ્ઞાન થવું [જેમ બહાર નીકળેલી સૂંઢને દેખી પાણીમાં ડૂબેલા પૂરા હાથીનું જ્ઞાન થવું], એક ભાગ અવ્યકત રહ્યા છતાં જ્ઞાનગોચર થવું.

૮. નિઃસૃત-બહાર નીકળેલા પ્રગટ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું, પૂર્ણ વ્યક્ત હોય તેવા પદાર્થનું જ્ઞાનગોચર થવું.

૯. અનુક્ત-[નહિ કહેલ]-જે વસ્તુનું વર્ણન આપ્યું નથી તેને જાણવી, જેનું વર્ણન ન સાંભળવા છતાં પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવો.

૧૦. ઉક્ત-કહેલા પદાર્થનું જ્ઞાન થવું, વર્ણન સાંભળ્યા પછી પદાર્થ જ્ઞાનગોચર થવો.

૧૧. ધ્રુવ-ઘણા કાળ સુધી જ્ઞાન એવું ને એવું રહેવું, દૃઢતાવાળું જ્ઞાન.

૧૨. અધ્રુવ-જે ક્ષણે ક્ષણે હીન-અધિક થાય તેવું જ્ઞાન, અસ્થિર જ્ઞાન.

આ બધા ભેદો સમ્યક્‌મતિજ્ઞાનના છે. જેને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું હોય તે જાણે છે કે-આત્મા ખરેખર પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયને જાણે છે, પર તો તે જ્ઞાનનું નિમિત્તમાત્ર છે. 'પરને જાણ્યું' એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. જો 'પરને જાણે છે' એમ પરમાર્થદૃષ્ટિએ કહીએ તો તે ખોટું છે કેમકે તેમ થતાં આત્મા અને પર (જ્ઞાન અને જ્ઞેય) બન્ને એક થઈ જાય; કેમકે "જેનું જે હોય તે તે જ હોય." તેથી ખરેખર 'પુદ્‌ગલનું જ્ઞાન' છે એમ કહીએ તો જ્ઞાન પુદ્‌ગલરૂપ-જ્ઞેયરૂપ થઈ જાય, માટે નિમિત્ત સંબંધી પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયને આત્મા જાણે છે એમ સમજવું. (જુઓ શ્રી સમયસાર ગાથા-૩૫૬ થી ૩૬૫ પાનું ૪૨૩ થી ૪૩૦)

પ્રશ્નઃ—અનુક્ત વિષય શ્રોત્રજ્ઞાનનો વિષય કેમ સંભવે?

ઉત્તરઃ—શ્રોત્રજ્ઞાનમાં 'અનુક્ત' નો અર્થ 'ઇષત્‌ (થોડું) અનુક્ત' કરવો જોઈએ; અને 'ઉક્ત' નો અર્થ 'વિસ્તારથી લક્ષણાદિ દ્વારા વર્ણન કર્યું છે' એવો કરવો, કે જેથી નામમાત્ર સાંભળતાં જ જીવને વિશદ (વિસ્તારરૂપ) જ્ઞાન થઈ જાય તો તે જીવને અનુક્તજ્ઞાન જ થયું એમ કહેવું જોઈએ; તે જ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુક્તનું જ્ઞાન થાય છે એમ સમજવું.

પ્રશ્નઃ-નેત્રજ્ઞાનમાં 'ઉક્ત' વિષય કેમ સંભવે?

ઉત્તરઃ-કોઇ વસ્તુને વિસ્તારથી સાંભળી લીધી હોય અને પછી તે દેખવામાં આવે તો તે સમયનું નેત્રજ્ઞાન 'ઉક્તજ્ઞાન' કહેવાય છે. તેમ જ શ્રોત્રઇન્દ્રિય સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયોદ્વારા પણ 'ઉક્ત'નું જ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્નઃ-'અનુક્ત'નું જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા શી રીતે થાય?

ઉત્તરઃ-શ્રોત્રઇન્દ્રિય સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતું જ્ઞાન હમેશાં અનુક્ત હોય છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા અનુક્તનું જ્ઞાન કેમ થાય તેનો ખુલાસો પહેલા ઉત્તરમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્નઃ-અનિઃસૃત અને અનુક્ત પદાર્થોની સાથે શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થાય છે એમ અમે દેખી શકતા નથી માટે અમે તે સંયોગનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી.

ઉત્તરઃ-તે પણ ઠીક નથી; જેમ જન્મથી જમીનની અંદર પાળવામાં આવેલો પુરુષ કોઈ કારણે બહાર નીકળે તો તેને ઘટ-પટાદિ સમસ્ત પદાર્થોનો આભાસ થાય છે, પરંતુ 'આ ઘટ છે, આ પટ છે' ઇત્યાદિ જે વિશેષજ્ઞાન તેને થાય છે તે તેને પરના ઉપદેશથી જ થાય છે, તે સ્વયં તેવું જ્ઞાન કરી શકતો નથી; તેવી રીતે સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે જે ઇન્દ્રિયોના ભિડાવ થાય છે અને તેનાથી અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે તે વિશેષ જ્ઞાન પણ વીતરાગના ઉપદેશથી જ જાણવામાં આવે છે, આપણી અંદર એવું સામર્થ્ય નથી કે આપણે સ્વયં જાણી શકીએ; માટે કેવળજ્ઞાનીના ઉપદેશથી જ્યારે અનિઃસૃત અને અનુક્ત પદાર્થોના અવગ્રહ વગેરે સિદ્ધ છે ત્યારે તેનો અભાવ કદી કહી શકાય નહિ.

દરેક ઇન્દ્રિયદ્વારા થતા આ બાર પ્રકારના મતિજ્ઞાનનો ખુલાસો.

૧-શ્રોત્રેંદ્રિય દ્વારા

બહુ-એક—તત (તાંતનો શબ્દ), વિતત (તાલનો શબ્દ), ઘન (કાંસાના વાદ્યનો શબ્દ) અને સુષિર (વાંસળી આદિનો શબ્દ)

વગેરે શબ્દોનું એક સાથે અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે, તેમાં તત વગેરે જુદા જુદા શબ્દોનું ગ્રહણ અવગ્રહથી થતું નથી પણ તેના સમૂદાયરૂપ સામાન્યને તે ગ્રહણ કરે છે, એવો અર્થ અહીં સમજવો; અહીં બહુ પદાર્થનો અવગ્રહ થયો.

પ્રશ્ન:—સંભિન્ન સંશ્રોતૃઋદ્ધિના ધારક જીવને તત વગેરે શબ્દે-શબ્દોનું સ્પષ્ટપણે ભિન્નભિન્ન રૂપથી જ્ઞાન હોય છે તો તેને આ અવગ્રહજ્ઞાન હોવાનું બાધિત છે?

ઉત્તર:—તે બરાબર નથી; સામાન્ય મનુષ્યની માફક તેને પણ ક્રમથી જ જ્ઞાન થાય છે, માટે તેને પણ અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે. જે જીવને વિશુદ્ધ જ્ઞાન મંદ હોય તેને તત આદિ શબ્દોમાંથી કોઈ એક શબ્દનો અવગ્રહ થાય છે; આ એક પદાર્થનો અવગ્રહ થયો.

બહુવિધ–એકવિધ–ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં 'તત' આદિ શબ્દોમાં હરેક શબ્દના બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત ભેદોને જીવ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને 'બહુવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વિશુદ્ધતા મંદ રહેતાં જીવ તત આદિ શબ્દોમાંથી કોઈ એક પ્રકારના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે તેને 'એકવિધ' પદાર્થોનો અવગ્રહ થાય છે.

ક્ષિપ્ર–અક્ષિપ્ર–વિશુદ્ધિના બળથી કોઈ જીવ ઘણો શીઘ્ર શબ્દને ગ્રહણ કરે છે તેને 'ક્ષિપ્ર' અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

વિશુદ્ધિની મંદતા હોવાથી શબ્દને ગ્રહણ કરવામાં જીવને ઢીલ થાય છે તેને 'અક્ષિપ્ર' અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

અનિઃસૃત–નિઃસૃત–વિશુદ્ધિના બળથી જીવ જ્યારે કહ્યા વિના અથવા બતાવ્યા વિના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને 'અનિઃસૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

મંદતાને લીધે મોઢામાંથી નીકળેલા શબ્દને જીવ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે 'નિઃસૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવામાં આવે છે.

શંકા—મોઢેથી પૂરા શબ્દના નીકળવાને 'નિઃસૃત' કહ્યો, અને 'ઉક્ત' નો અર્થ પણ તે જ થાય છે તો પછી એમાંથી એક ભેદ કહેવો જોઇએ, બન્ને કેમ કહો છો?

સમાધાન—જ્યાં કોઇ અન્યના કહેવાથી શબ્દનું ગ્રહણ થાય છે જેમકે—કોઇએ 'ગો' શબ્દનું એવું ઉચ્ચારણ કર્યું કે 'અહીં આ ગો શબ્દ છે,' તે ઉપરથી જે જ્ઞાન થાય છે તે 'ઉક્ત' જ્ઞાન છે; અને તે પ્રમાણે અન્યના બતાવ્યા વિના શબ્દ સામે હોય તેનું 'આ અમુક શબ્દ છે' એમ જ્ઞાન થવું તે નિઃસૃત જ્ઞાન છે.

અનુક્ત-ઉક્ત—જે વખતે સમસ્ત શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં ન આવ્યું હોય, પણ મોઢામાંથી એક વર્ણ નીકળતાં જ વિશુદ્ધતાના બળવડે અભિપ્રાયમાત્રથી સમસ્ત શબ્દને કોઇ અન્યના કહ્યા વગર ગ્રહણ કરી લે કે 'તે આ કહેવા માગે છે'—તે સમયે તેને 'અનુક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવાય છે.

વિશુદ્ધિની મંદતાથી જે સમયે સમસ્ત શબ્દ કહે ત્યારે કોઇ અન્યના કહેવા ઉપરથી જીવ ગ્રહણ કરે છે તે સમયે 'ઉક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થયો કહેવાય છે. **અથવા**—

તંત્રી વા મૃદંગાદિકમાં કયો સ્વર ગાવામાં આવશે તેનો સ્વરસંચાર કર્યો ન હોય તે પહેલાં જ કેવળ તે વાજિંત્રમાં ગાવામાં આવનારા સ્વરનો મિલાપ થાય તે જ સમયે જીવને વિશુદ્ધિના બળથી એવું જ્ઞાન થઇ જાય કે 'તે આ સ્વર વાજિંત્રમાં વગાડશે,' તે જ સમયે 'અનુક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વિશુદ્ધિની મંદતાના કારણે વાજિંત્રદ્વારા તે સ્વરને ગાવામાં આવે તે સમયે જાણવો તે 'ઉક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ છે.

ધ્રુવ—અધ્રુવ—વિશુદ્ધિના બળથી જીવે જે પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં શબ્દને ગ્રહણ કર્યો તે પ્રકારે નિશ્ચયરૂપથી કેટલોક કાળ ગ્રહણ કરવાનું ચાલુ રહે–તેમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ઓછું–અધિક ન થાય તે ‘ ધ્રુવ ’ પદાર્થનો અવગ્રહ છે.

વારંવાર થતા સંક્લેશ તથા વિશુદ્ધ પરિણામોરૂપ કારણોથી જીવને શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિકનું કાંઈક આવરણ અને કાંઈક ઉઘાડ (ક્ષયોપશમ) પણ રહે છે, એવી રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિના આવરણની ક્ષયોપશમરૂપ વિશુદ્ધિની કાંઈક પ્રકર્ષ અને કાંઈક અપ્રકર્ષ દશા રહે છે, તે વખતે અધિકતા–હીનતાથી જાણવાને કારણે કાંઈક ચલ–વિચલપણું રહે છે તેથી તે ‘અધ્રુવ’ પદાર્થનો અવગ્રહ કહેવાય છે; તથા ક્યારેક તત વગેરે ઘણા શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક થોડાનું, ક્યારેક ઘણાનું, ક્યારેક ઘણા પ્રકારના શબ્દોનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક એક પ્રકારનું, ક્યારેક જલદી, ક્યારેક ઢીલથી, ક્યારેક અનિઃસૃત શબ્દનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક નિઃસૃતનું, ક્યારેક અનુક્ત શબ્દનું ગ્રહણ કરવું, ક્યારેક ઉક્તનું—એમ જે ચલ-વિચલપણે શબ્દનું ગ્રહણ કરવું તે સર્વે ‘અધ્રુવાવગ્રહ’નો વિષય છે.

શંકા–સમાધાન

શંકા–‘બહુ’ શબ્દોના અવગ્રહમાં તત આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ માન્યું અને ‘બહુવિધ’ શબ્દોના અવગ્રહમાં પણ તત આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ માન્યું તો તેમાં શું ફેર છે?

ઉત્તર–જેમ વાચાળતારહિત કોઈ વિદ્વાન ઘણા શાસ્ત્રોના વિશેષ વિશેષ અર્થ કરતો નથી અને એક સામાન્ય (સંક્ષેપ) અર્થ જ પ્રતિપાદન કરે છે, અન્ય વિદ્વાન ઘણા શાસ્ત્રોમાં રહેલા એક બીજાથી ફેર બતાવનારા ઘણા પ્રકારના અર્થોને પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ બહુ અને બહુવિધ બન્ને પ્રકારના અવગ્રહમાં સામાન્યરૂપે તત આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ છે તો પણ જે અવગ્રહમાં તત આદિ શબ્દોના એક, બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત

પ્રકારના ભેદોનું ગ્રહણ છે અર્થાત્ અનેક પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદયુક્ત તત આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ છે તે બહુવિધ-બહુ પ્રકારના શબ્દોને ગ્રહણ કરવાવાળો અવગ્રહ કહેવાય છે; અને જે અવગ્રહમાં ભેદ-પ્રભેદ રહિત સામાન્યરૂપથી તત આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ છે તે બહુ શબ્દોનો અવગ્રહ કહેવાય છે.

૨- ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયદ્વારા

બહુ-એક-જે સમયે વિશુદ્ધિના બળથી જીવ ધોળા, કાળા, લીલા આદિ વર્ણોને (રંગોને) ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'બહુ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે. જે સમયે મંદતાના કારણે જીવ એક વર્ણને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'એક' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

બહુવિધ-એકવિધ—જે સમયે વિશુદ્ધિના બળથી જીવ શુકલ-કૃષ્ણાદિ હરેક વર્ણના બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ-પ્રભેદોને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'બહુવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

જે સમયે મંદતાના કારણે જીવ શુકલ, કૃષ્ણાદિ વર્ણોમાંથી એક પ્રકારના વર્ણને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'એકવિધ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર—જે સમયે તીવ્ર ક્ષયોપશમ (વિશુદ્ધિ) ના બળથી જીવ શુકલાદિ વર્ણને જલદી ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'ક્ષિપ્ર' પદાર્થનો અવગ્રહ છે.

વિશુદ્ધિની મંદતાના કારણે જે સમયે ઢીલથી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'અક્ષિપ્ર' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

અનિઃસૃત-નિઃસૃત—જે સમયે વિશુદ્ધિના બળે જીવ કોઈ પચરંગી વસ્ત્ર, કામળી, ચિત્ર, વગેરેના એકવાર કોઈ ભાગમાંથી પાંચ રંગને દેખે છે તે સમયે જો કે શેષ ભાગનું પચરંગીપણું તેણે દીઠું

નથી તથા તે સમયે તેની સામે આખું વસ્ત્ર ખુલ્લું કર્યા વગરનું જ રાખ્યું છે તોપણ તે વસ્ત્રના સમસ્ત ભાગોને પચરંગીપણું છે એમ તે ગ્રહણ કરે છે તે 'અનિઃસૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ છે.

જે સમયે વિશુદ્ધિની મંદતાને કારણે જીવની સામે બહાર કાઢીને રાખેલ પચરંગી વસ્ત્રના પાંચે રંગોને જીવ ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તેને 'નિઃસૃત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

૩-૪-૫—ઘ્રાણેન્દ્રિય-રસેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય

ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપર્યુક્ત બાર પ્રકારના અવગ્રહના ભેદો શ્રોત્ર અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની માફક સમજી લેવા.

ઇહા, અવાય અને ધારણા

ચાલુ સૂત્રનું મથાળું 'અવગ્રહાદિના વિષયભૂત પદાર્થ' એમ છે; તેમાં અવગ્રહ–આદિ કહેતાં, જેવી રીતે બાર ભેદ અવગ્રહના કહ્યા તેવી જ રીતે ઇહા, અવાય અને ધારણા જ્ઞાનોનો પણ વિષય માનવો.

શંકા-સમાધાન

શંકા–જે ઇન્દ્રિયો પદાર્થને સ્પર્શીને જ્ઞાન કરાવે છે તે પદાર્થોના જેટલા ભાગો (અવયવો) સાથે સંબંધ થાય તેટલા જ ભાગોનું જ્ઞાન કરાવી શકે, અધિક અવયવોનું નહિ. શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, સ્પર્શન અને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે માટે જેટલા અવયવોની સાથે તે ભિડાય તેટલા જ અવયવોનું જ્ઞાન કરાવી શકે, અધિકનું નહિ. છતાં અનિઃસૃત અને અનુક્તમાં તેમ થતું નથી કેમકે ત્યાં પદાર્થોનો એક ભાગ દેખી લેવાથી કે કહેવાથી સમસ્ત પદાર્થનું જ્ઞાન માનવામાં આવે છે, તેથી શ્રોત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોથી જે અનિઃસૃત તથા અનુક્ત પદાર્થોનો અવગ્રહ, ઈહાદિક માને છે તે વ્યર્થ છે?

સમાધાન–એ શંકા ઠીક નથી. જેમ કીડી આદિ જીવોના નાક તથા જીભ સાથે, ગોળ આદિ દ્રવ્યોનો ભીડાવ નથી થતો તો

પણ તેની ગંધ અને રસનું જ્ઞાન કીડી આદિને થાય છે; કેમકે ત્યાં અત્યંત સૂક્ષ્મ-જેને આપણે દેખી શકતા નથી--તેવા ગોળ વગેરેના અવયવોની સાથે કીડી આદિ જીવોના નાક તથા જીભ ઇન્દ્રિયોનો એક બીજા સાથે સ્વાભાવિક સંયોગસંબંધ રહે છે; તે સંબંધમાં કોઇ બીજા પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે સંબંધ રહેવાથી તે પ્રાપ્ત થઇને જ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. તેવી રીતે અનિઃસૃત અને અનુક્ત પદાર્થોના અવગ્રહ વગેરેમાં પણ અનિઃસૃત અને અનુક્ત પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનો પોતાની ઉત્પત્તિમાં પર પદાર્થોની અપેક્ષા નહિ રાખવાવાળો સ્વાભાવિક સંયોગસંબંધ છે, તેથી અનિઃસૃત અને અનુક્ત સ્થળો પર પણ પ્રાપ્ત થઇને ઇન્દ્રિયો પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, અપ્રાપ્ત થઇને નહિ.

અનુક્ત-ઉક્ત-સફેદ-કાળા અથવા સફેદ-પીળા આદિ રંગોની મેળવણી કરતા કોઇ પુરુષને દેખીને 'તે આ પ્રકારના રંગોને મેળવીને અમુક પ્રકારનો રંગ તૈયાર કરવાનો છે' એમ, વિશુદ્ધિના બળથી કહ્યા વિના જ જાણી લે છે તે સમયે તેને 'અનુક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે; અથવા-

બીજા દેશમાં બનેલા કોઇ પચરંગી પદાર્થને કહેતી વખતે, કહેનાર પુરુષ કહેવાનો પ્રયત્ન જ કરી રહ્યો છે, પણ તેના કહ્યા પહેલાં જ, વિશુદ્ધિના બળથી જીવ જે સમયે તે વસ્તુના પાંચ રંગોને જાણી લે છે તે સમયે તેને પણ 'અનુક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વિશુદ્ધિની મંદતાને કારણે પચરંગી પદાર્થને કહેવાથી જે સમયે જીવ પાંચ રંગોને જાણે છે ત્યારે તેને 'ઉક્ત' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

ધ્રુવ-અધ્રુવ-સંક્લેશ પરિણામ રહિત અને યથાયોગ્ય વિશુદ્ધતા સહિત જીવ જેમ પહેલામાં પહેલો રંગને જે જે પ્રકારે ગ્રહણ કરે

છે તે જ પ્રકારે નિશ્ચળરૂપથી કાંઇક કાળ તેવા જ તેના રંગને ગ્રહણ કરવાનું બન્યું રહે છે, કાંઇ પણ ઓછું-વધારે થતું નથી, તે વખતે તેને 'ધ્રુવ' પદાર્થનો અવગ્રહ થાય છે.

વારંવાર થતા સંકલેશ પરિણામ અને વિશુદ્ધિ પરિણામોને કારણે જીવને જે વખતે કાંઇક આવરણ રહે છે અને કાંઇક ઉઘાડ પણ રહે છે તથા ક્ષયોપશમ કંઇક ઉત્કૃષ્ટ, કંઇક અનુત્કૃષ્ટ એવી બે દશા રહે છે ત્યારે, જે સમયે કાંઇક હીનતા અને કાંઇક અધિકતાને કારણે ચલ-વિચલપણું રહે છે તે સમયે તેને 'અધ્રુવ' અવગ્રહ થાય છે. અથવા—

કૃષ્ણ આદિ ઘણા રંગોને જાણવા અથવા એક રંગને જાણવો, બહુવિધ રંગોને જાણવા કે એકવિધ રંગને જાણવા, જલદી રંગને જાણવા કે ઢીલથી જાણવા, અનિઃસૃત રંગને જાણવો કે નિઃસૃત રંગને જાણવો, અનુક્તરૂપને જાણવો કે ઉક્તરૂપને જાણવો-એવો જે ચલ-વિચલરૂપે જીવ જાણે છે, તે અધ્રુવ અવગ્રહનો વિષય છે.

વિશેષ સમાધાન—આગમમાં કહ્યું છે કે-ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન, અને મન એ છ પ્રકારનું લબ્ધ્યક્ષર શ્રુતજ્ઞાન છે. 'લબ્ધિ' એટલે ક્ષયોપશમરૂપ (ઉઘાડરૂપ) શકિત અને 'અક્ષર' નો અર્થ અવિનાશી છે; જે ક્ષયોપશમ શકિતનો કદી નાશ ન થાય તેને લબ્ધ્યક્ષર કહેવામાં આવે છે, આ ઉપરથી સિદ્ધ થઇ જાય છે કે અનિઃસૃત અને અનુકત પદાર્થોનું પણ અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે. લબ્ધ્યક્ષર જ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનો ઘણો સૂક્ષ્મ ભેદ છે. જ્યારે એ જ્ઞાનને માનવામાં આવે છે ત્યારે અનિઃસૃત અને અનુકત પદાર્થોના અવગ્રહાદિ માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

આ સૂત્ર પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ભેદોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

અવગ્રહ-ઈહા-અવાય અને ધારણા એ ૪,

પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ છ દ્વારા ઉપરના ચાર પ્રકારે જ્ઞાન, =[૪×૬] ૨૪ તથા વિષયોની અપેક્ષાએ બહુ-બહુવિધ આદિ ૧૨=[૨૪×૧૨]=૨૮૮ ભેદો છે. ॥ ૧૬ ॥

અવગ્રહાદિ વિષયભૂત પદાર્થભેદો જે ઉપર કહ્યા તે ભેદો કોના છે?

अर्थस्य ॥१७॥

અર્થઃ-ઉપર કહેલા બાર અથવા ૨૮૮ ભેદો (अर्थस्य) પદાર્થના (દ્રવ્યના-વસ્તુના) છે.

ટીકા

આ ભેદો વ્યક્ત પદાર્થના કહ્યા છે; અવ્યક્ત પદાર્થને માટે અઢારમું સૂત્ર કહેશે.

કોઇ કહે કે-'રૂપાદિ ગુણો જ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે, માટે રૂપાદિ ગુણોનો જ અવગ્રહ થાય છે-નહિ કે દ્રવ્યોનો.' આ કહેવું બરાબર નથી-એમ અહીં બતાવ્યું છે. 'ઇન્દ્રિયોદ્વારા રૂપાદિ જણાય છે' એમ બોલવાનો માત્ર વ્યવહાર છે; રૂપાદિગુણ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે તેથી એવો વ્યવહાર થાય છે કે 'મેં રૂપ જોયું, મેં ગંધ સૂંઘી;' પણ ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યથી જુદાં નહિ હોવાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ પદાર્થો સાથે થાય છે, માત્ર ગુણ-પર્યાયો સાથે થતો નથી. ॥૧૭॥

અવગ્રહ જ્ઞાનમાં વિશેષતા

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१८॥

અર્થઃ-[व्यञ्जनस्य] અપ્રગટરૂપ શબ્દાદિ પદાર્થોનું [अवग्रहः] માત્ર અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે--ઇહાદિક ત્રણ જ્ઞાન થતાં નથી.

ટીકા

અવગ્રહના બે ભેદ છે—(૧) વ્યંજન-અવગ્રહ (૨) અર્થ-અવગ્રહ.

વ્યંજનાવગ્રહ—અવ્યક્ત-અપ્રગટ પદાર્થના અવગ્રહને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.

અર્થાવગ્રહ—વ્યક્ત-પ્રગટ પદાર્થના અવગ્રહને અર્થાવગ્રહ કહે છે.

અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહનાં દૃષ્ટાંતો

૧-ચામડીને ચોપડી સ્પર્શી ત્યારે થોડાક વખત (તે વસ્તુનું જ્ઞાન શરૂ થવા છતાં) તે જ્ઞાન પોતાને પ્રગટરૂપ હોતું નથી, તેથી તે ચોપડીનું જ્ઞાન જીવને અવ્યક્ત-અપ્રગટ હોવાથી તે જ્ઞાનને વ્યંજનાવગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

૨-ચોપડી ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં, પ્રથમ જે જ્ઞાન પ્રગટરૂપ થાય છે તે વ્યક્ત અથવા પ્રગટ પદાર્થનો અવગ્રહ (અર્થાવગ્રહ) કહેવાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયોદ્વારા હોય છે; વ્યંજનાવગ્રહ પછી જ્ઞાન પોતાને પ્રગટરૂપ થાય છે તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે. ચક્ષુ અને મનદ્વારા અર્થાવગ્રહ જ થાય છે.

'અવ્યક્ત'નો અર્થ

જેમ એક માટીના કોરા વાસણને પાણીના છાંટા નાંખી ભીંજાવવું શરૂ કરવામાં આવે ત્યારે થોડાક છાંટા પડતા છતાં પણ તે

એવા સૂકાઇ જાય છે કે જોનાર તે ઠામને ભીંજાએલું કહી શકતા નથી, તો પણ યુક્તિથી તો 'તે ભીનું છે' એ વાત માનવી જ પડે છે; તેવી રીતે કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા એ ચાર ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયો સાથે ભીડાવાથી જ્ઞાન પેદા થઇ શકે છે તેથી પ્રથમ જ, એક-બે સમય સુધી વિષયનો મંદ સંબંધ રહેતો હોવાથી જ્ઞાન (થવાની શરૂઆત થયા છતાં) પ્રગટ જણાતું નથી, તો-પણ વિષયનો સંબંધ શરૂ થઇ ગયો છે તેથી જ્ઞાનનું થવું પણ શરૂ થઇ ગયું છે-એ વાત યુક્તિથી અવશ્ય માનવી પડે છે. તેને (તે શરૂ થઈ ગયેલા જ્ઞાનને) અવ્યક્ત જ્ઞાન અથવા વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.

જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહમાં વિષયનું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ જણાવામાં નથી આવતું ત્યારે પછી વિશેષતાની શંકા તથા સમાધાનરૂપ ઇહાદિજ્ઞાન તો ક્યાંથી જ થઇ શકે ? તેથી અવ્યક્તનો અવગ્રહમાત્ર જ હોય છે-ઈહાદિક હોતાં નથી.

'વ્યક્ત'નો અર્થ

મન તથા ચક્ષુદ્વારા થતું જ્ઞાન વિષય સાથે ભિડાઇને (સ્પર્શાઇને) થતું નથી પણ દૂર રહેવાથી જ થાય છે; તેથી મન અને ચક્ષુદ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન 'વ્યક્ત' કહેવાય છે. ચક્ષુ તથા મનદ્વારા થતું જ્ઞાન અવ્યક્ત હોતું જ નથી, તેથી તે દ્વારા અર્થાવગ્રહ જ થાય છે.

અવ્યક્ત અને વ્યક્તજ્ઞાન

ઉપર કહેલ અવ્યક્તજ્ઞાનનું નામ વ્યંજનાવગ્રહ છે. જ્યારથી વિષયની વ્યક્તતા ભાસવા લાગે છે ત્યારથી તે જ્ઞાનને વ્યક્તજ્ઞાન કહે છે-તેનું નામ અર્થાવગ્રહ છે. આ અર્થાવગ્રહ (અર્થ સહિત અવગ્રહ) બધી ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા થાય છે.

ઈહા

તે અર્થાવગ્રહ પછી ઈહા થાય છે. અર્થાવગ્રહજ્ઞાનમાં કોઇ

પદાર્થની જેટલી વિશેષતા ભાસી ચૂકી છે તેનાથી અધિક જાણવાની ઈચ્છા થાય તો તે જ્ઞાન સત્ય (નક્કી કરવા) તરફ વધારે ઝૂકે છે તેને ઈહાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; તે (ઈહા) સુદૃઢ હોતી નથી. ઈહામાં પ્રાપ્ત થયેલ સત્ય વિષયનો જો કે પૂર્ણ નિશ્ચય નથી હોતો તો પણ જ્ઞાનનો અધિકાંશ ત્યાં થાય છે. તે (જ્ઞાનના અધિકાંશ) વિષયના સત્યાર્થગ્રાહી જ હોય છે તેથી ઈહાને સત્ય જ્ઞાનોમાં જાણવામાં આવ્યું છે.

અવાય

'અવાય'નો અર્થ નિશ્ચય અથવા નિર્ણય થાય છે; ઈહા પછીના કાળ સુધી ઈહાના વિષય પર લક્ષ્ય રહે તો જ્ઞાન સુદૃઢ થઈ જાય છે અને તેને અવાય કહે છે. જ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા અને અવાય એ ત્રણે ભેદોમાંથી અવાય ઉત્કૃષ્ટ અથવા સર્વથી અધિક વિશેષજ્ઞાન છે.

ધારણા

ધારણા એ અવાય પછી થાય છે, પરંતુ તેમાં કાંઈક અધિક દૃઢતા ઉત્પન્ન થવા સિવાય બીજી વિશેષતા નથી. ધારણાની સુદૃઢતાને કારણે એક એવો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે કે જે થઈ જવાથી, બાહ્ય નિમિત્ત સામે હોય ત્યારે પૂર્વના અનુભવનું સ્મરણ થઈ શકે છે.

એક પછી બીજું જ્ઞાન થાય જ કે કેમ ?

અવગ્રહ થયા પછી ઈહા થાય અગર ન પણ થાય. અવગ્રહ પછી ઈહા થાય તો એક ઈહા જ થઈ છૂટી જાય અને ક્યારેક ક્યારેક અવાય પણ થાય. અવાય થયા પછી ધારણા થાય અગર ન પણ થાય.

ઈહાજ્ઞાન સત્ય કે મિથ્યા ?

જે જ્ઞાનમાં બે વિષય એવા આવી પડે કે જેમાં એક સત્ય હોય અને બીજો મિથ્યા હોય, તો (તેવા પ્રસંગે) જે અંશની ઉપર જ્ઞાન કરનારનું અધિક ધ્યાન હોય તેને અનુસાર એ જ્ઞાનને સત્ય કે મિથ્યા માની લેવું જોઈએ. જેમ—એક ચંદ્રમાને દેખતાં જો બે

ચંદ્રમાનું જ્ઞાન થાય અને ત્યાં જો દેખનારનું લક્ષ્ય કેવળ ચંદ્રમાને સમજી લેવાની તરફ હોય તો તે જ્ઞાનને સત્ય માનવું જોઈએ, અને જો દેખનારનું લક્ષ્ય એક-બે એવી સંખ્યા નકકી કરવા તરફ હોય તો તે જ્ઞાનને અસત્ય (મિથ્યા) માનવું જોઈએ.

આ નિયમને અનુસરીને ઈહામાં જ્ઞાનનો અધિકાંશ વિષયનો સત્યાંશગ્રાહી જ હોય છે તેથી ઈહાને સત્યજ્ઞાનમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

'ધારણા' અને 'સંસ્કાર' સંબંધી ખુલાસો

શંકા-ધારણા નામ કોઇ ઉપયોગ જ્ઞાનનું છે કે સંસ્કારનું ?

શંકાકારની દલીલ-જો ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનું નામ ધારણા હોય તો, તે ધારણા સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ નહિ થાય, કેમકે કાર્ય-કારણરૂપ પદાર્થોમાં પરસ્પર કાળનું અંતર રહી શકતું નથી. ધારણા ક્યારે થાય છે અને સ્મરણ ક્યારે, તેમાં કાળનું મોટું જ અંતર પડે છે; જો તેને (ધારણાને) સંસ્કારરૂપ માની સ્મરણના સમય સુધી વિદ્યમાન માનવાની કલ્પના કરીએ તો તે પ્રત્યક્ષનો ભેદ થતો નથી, કેમકે સંસ્કારરૂપ જ્ઞાન પણ સ્મરણની અપેક્ષાએ મલિન છે. સ્મરણ ઉપયોગરૂપ હોવાથી પોતાના સમયમાં તે બીજો ઉપયોગ થવા દેતું નથી અને પોતે કાંઇક વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ ધારણા સંસ્કારરૂપ હોવાથી તેના રહેવા છતાં પણ અન્ય-અન્ય અનેક જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થતા રહે છે અને સ્વયં તે ધારણા તો અર્થનું જ્ઞાન જ કરાવી શકતી નથી. [આ શંકાકારની દલીલ છે, હવે તેનું સમાધાન કરે છે.]

સમાધાન-'ધારણા' ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનું નામ પણ છે અને સંસ્કારનું પણ નામ છે. ધારણાને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ગણી છે અને તેની ઉત્પત્તિ પણ અવાયની પછી જ થાય છે; તેનું સ્વરૂપ પણ અવાયની અપેક્ષાએ અધિક દઢરૂપ છે, તેથી તેને ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનમાં ગર્ભિત કરવું જોઇએ.

તે ધારણા સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે અને કાર્યના પૂર્વ ક્ષણમાં કારણ રહેવું જ જોઈએ માટે તેને સંસ્કારરૂપ પણ કહી શકાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે સ્મરણના સમય સુધી રહે છે; તેને કોઇ કોઈ જગ્યાએ ધારણાથી જુદું ગણાવ્યું છે અને કોઇ કોઈ જગ્યાએ ધારણાના નામથી કહ્યું છે. ધારણા તથા તે સંસ્કારમાં કારણ-કાર્ય સંબંધ છે. તેથી જ્યાં ભેદવિવક્ષા મુખ્ય હોય ત્યાં જુદાં ગણવામાં આવે છે અને જ્યાં અભેદવિવક્ષા મુખ્ય હોય ત્યાં જુદું નહિ ગણતાં કેવળ ધારણાને જ સ્મરણનું કારણ કહ્યું છે.

ચાર ભેદોની વિશેષતા

એ રીતે અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા એ ચાર મતિજ્ઞાનના ભેદો છે; તેનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર તરતમ—વધારે વધારે શુદ્ધ હોય છે અને તેને પૂર્વ-પૂર્વ જ્ઞાનનું કાર્ય સમજવું જોઇએ. એક વિષયની ઉત્તરોત્તર વિશેષતા તેના દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તેથી તે ચારે જ્ઞાનોને એક જ જ્ઞાનના વિશેષ પ્રકાર પણ કહી શકાય છે. મતિ-સ્મૃતિ આદિની માફક તેમાં કાળનો અસંબંધ નથી તથા બુદ્ધિ-મેધાદિની માફક વિષયનો અસંબંધ તેમાં નથી. ॥૧૮॥

न चक्षुरनिंद्रियाभ्याम् ॥१९॥

અર્થ:-વ્યંજનાવગ્રહ [चक्षुः अनिंद्रियाभ्याम्] નેત્ર અને મનથી [न] થતો નથી.

ટીકા

મતિજ્ઞાનના ૨૮૮ ભેદ ૧૬ મા સૂત્રમાં આપ્યા છે, અને વ્યંજનાવગ્રહ ચાર ઈન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે તેથી તેના બહુ, બહુવિધ આદિ ૧૨ ભેદ ગણતાં ૪૮ ભેદ થાય છે; એ રીતે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ પ્રભેદ થાય છે. ॥૧૯॥

* * *

શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન, ઉત્પત્તિનો ક્રમ તથા તેના ભેદ

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥२०॥

અર્થઃ-[श्रुतम्] શ્રુતજ્ઞાન [मतिपूर्वं] મતિજ્ઞાન પૂર્વક હોય છે-અર્થાત્ મતિજ્ઞાન પછી થાય છે, તે શ્રુતજ્ઞાન [द्व्यनेकद्वादशभेदम्] બે, અનેક અને બાર ભેદવાળું છે.

ટીકા

(૧) સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય ચાલે છે, [જુઓ સૂત્ર ૯] માટે આ સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાનને લગતું સૂત્ર છે-એમ સમજવું. મિથ્યાશ્રુતજ્ઞાન સંબંધમાં ૩૧ મું સૂત્ર છે.

(૨) **શ્રુતજ્ઞાનઃ**-મતિજ્ઞાનથી ગહણ કરવામાં આવેલા પદાર્થથી, તેનાથી જુદા પદાર્થને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે; તેનાં દૃષ્ટાંતોઃ—

૧-સદ્ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી, આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું-તેમાં ઉપદેશ સાંભળવો તે મતિજ્ઞાન છે, પછી વિચાર કરી આત્માનું ભાન પ્રગટ કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

૨-શબ્દથી ઘટાદિ પદાર્થોનું જાણવું-તેમાં 'ઘટ' શબ્દ સાંભળવો તે મતિજ્ઞાન છે અને તે ઉપરથી ઘડા પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

૩-ધૂમાડાથી અગ્નિનું ગ્રહણ કરવું-તેમાં ધૂમાડો આંખે દેખી જ્ઞાન થયું તે મતિજ્ઞાન છે અને ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

૪-એક માણસ 'વહાણ' એવો શબ્દ સાંભળે છે, તે મતિજ્ઞાન છે. પૂર્વે વહાણના ગુણો સાંભળ્યા અથવા વાંચ્યા હતા તે

સંબંધી [‘વહાણુ’ શબ્દ સાંભળી] જે વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારો શ્રુતજ્ઞાન છે.

(૩) મતિજ્ઞાનદ્વારા જાણેલા વિષયનું અવલંબન લઈ જે ઉત્તરતર્કણા (બીજા વિષય સંબંધી વિચારો) જીવ કરે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે— ૧–અક્ષરાત્મક, ૨–અનક્ષરાત્મક. ‘આત્મા’ શબ્દ સાંભળી આત્માના ગુણોનું હૃદયમાં પ્રગટ કરવું તે અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે. અક્ષર અને પદાર્થને વાચકવાચ્ય સંબંધ છે. ‘વાચક’ તે શબ્દ છે તેનું જ્ઞાન મતિજ્ઞાન છે; અને તેના નિમિત્તે ‘વાચ્ય’નું જ્ઞાન થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે. પરમાર્થે જ્ઞાન કોઈ અક્ષર નથી, અક્ષર તો જડ છે, તે પુદ્‌ગલસ્કંધની પર્યાય છે; તે નિમિત્ત માત્ર છે. ‘અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું તે કાર્યમાં કારણનો (નિમિત્તનો) માત્ર ઉપચાર કર્યો છે- એમ સમજવું.

(૪) શ્રુતજ્ઞાન તે જ્ઞાનગુણની પર્યાય છે, તે થવામાં મતિજ્ઞાન નિમિત્તમાત્ર છે. શ્રુતજ્ઞાન પહેલાં જ્ઞાનગુણની મતિજ્ઞાનરૂપ પર્યાય હોય છે, અને તે પર્યાયનો વ્યય થતાં શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટે છે; તેથી મતિજ્ઞાનનો વ્યય શ્રુતજ્ઞાનનું નિમિત્ત છે, તે ‘અભાવરૂપ નિમિત્ત’ છે; એટલે કે મતિજ્ઞાનનો જે વ્યય થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતું નથી, શ્રુતજ્ઞાન તો પોતાના ઉપાદાન કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. [મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે.]

(૫) પ્રશ્નઃ—જગતમાં કારણની સમાન કાર્ય થાય છે, તેથી મતિજ્ઞાન સમાન શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ?

ઉત્તરઃ—ઉપાદાન કારણની સમાન કાર્ય થાય છે, પણ નિમિત્ત કારણ સમાન કાર્ય થતું નથી. જેમ ઘડો થવામાં દંડ, ચક્ર, કુંભાર, આકાશ આદિ નિમિત્ત કારણો છે, પણ ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો તે દંડ, ચક્ર, કુંભાર, આકાશ આદિની સમાન નથી,

ભિન્ન સ્વરૂપે જ (માટી સ્વરૂપે જ) છે. તેમ શ્રુતજ્ઞાનના ઉત્પન્ન થવામાં મતિ નામ (ફક્ત નામ) માત્ર બાહ્ય કારણ છે, વળી તેનું સ્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનથી ભિન્ન છે.

(૬) શ્રુતજ્ઞાન એકવાર થયા પછી વિચાર લંબાય ત્યારે બીજું શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન વચ્ચે આવ્યા વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્નઃ–તેવા શ્રુતજ્ઞાનને 'मतिपूर्व' (મતિપૂર્વક) એ સૂત્રમાં આપેલી વ્યાખ્યા કેમ લાગુ પડે?

ઉત્તરઃ–તેમાં પહેલું શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થયું હતું તેથી બીજું શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે એવો ઉપચાર કરી શકાય છે. સૂત્રમાં 'पूर्व' પહેલાં 'साक्षात्' શબ્દ વાપર્યો નથી, માટે શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષાત્ મતિપૂર્વક અને પરંપરા મતિપૂર્વક–એમ બે પ્રકારે થાય છે–એમ સમજવું.

(૭) ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુત

શ્રુતજ્ઞાનમાં તારતમ્યતાની અપેક્ષાએ ભેદ પડે છે; અને તેના નિમિત્તમાં પણ ભેદ પડે છે. ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુત એ બન્નેમાં બે, અનેક અને બાર ભેદ પડે છે. ભાવશ્રુતને ભાવાગમ પણ કહી શકાય છે, અને તેમાં દ્રવ્યઆગમ નિમિત્ત હોય છે. દ્રવ્યઆગમ (શ્રુત) ના બે ભેદ–૧–અંગપ્રવિષ્ટ અને ૨–અંગબાહ્ય છે; અંગપ્રવિષ્ટના બાર ભેદ છે.

(૮) અનક્ષરાત્મક અને અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન

અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાનના બે ભેદઃ–પર્યાયજ્ઞાન અને પર્યાયસમાસ છે. સૂક્ષ્મ નિગોદિયા જીવને ઉત્પન્ન થતી વખતે જે પહેલે સમયે સર્વ જઘન્ય શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે પર્યાયજ્ઞાન છે. બીજો ભેદ પર્યાયસમાસ છે. સર્વ જઘન્ય જ્ઞાનથી અધિક જ્ઞાનને પર્યાયસમાસ કહે છે. [તેના અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ ભેદ છે.] નિગોદિયા જીવને સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી પણ મિથ્યાશ્રુત હોય છે; માટે આ બે ભેદ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યા છે એમ સમજવું.

(૯) સમ્યક્ અને મિથ્યા એવા બે ભેદ નહિ લેતાં, સામાન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર કરીએ તો દરેક છદ્મસ્થ જીવને મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. સ્પર્શવડે કોઈ વસ્તુનું જાણવું થયું તે મતિજ્ઞાન છે; અને તેના સંબંધથી 'આ હિતકારી નથી' ઈત્યાદિ જ્ઞાન થવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તે અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે. એકેન્દ્રિયાદિક અસંજ્ઞી જીવોને અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન જ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને બન્ને પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.

(૧૦) પ્રમાણના બે પ્રકાર

પ્રમાણ બે પ્રકારનાં છે—૧-સ્વાર્થ પ્રમાણ, ૨-પરાર્થ પ્રમાણ. સ્વાર્થ પ્રમાણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને પરાર્થ પ્રમાણ વચન-રૂપ છે. શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાન સ્વાર્થ પ્રમાણ છે. શ્રુતપ્રમાણ સ્વાર્થ-પરાર્થ બંનેરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ અને વચનરૂપ છે. શ્રુત ઉપાદાન છે, વચન તેનું નિમિત્ત છે. [વિકલ્પનો સમાવેશ વચનમાં થઈ જાય છે.] પરાર્થપ્રમાણનો અંશ તે 'નય' છે. [જુઓ પંચાધ્યાયી ભાગ-૧ પાનું-૬૪૪ દેવકીનંદન કૃત; જૈન સિદ્ધાંત દર્પણ પાનું-૨૨; રાજવાર્તિક-પાનું-૧૫૩; સર્વાર્થસિદ્ધિ : પાનું-૫૬ અધ્યાય-૧ સૂત્ર-૬]

(૧૧) 'શ્રુત'નો અર્થ

શ્રુતનો અર્થ 'સાંભળેલો વિષય' અથવા 'શબ્દ' એવો થાય છે. જો કે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન પછી થઈ શકે છે તો પણ વર્ણ-વવા લાયક તથા શિક્ષાયોગ્ય સર્વ વિષયો તેમાં (શ્રુતજ્ઞાનમાં) આવે છે, અને તે સાંભળીને જાણી શકાય છે, એ રીતે 'શ્રુતજ્ઞાન'માં શ્રુતનો (શબ્દનો) સંબંધ મુખ્યતાથી છે; તે કારણે શ્રુતજ્ઞાનને શાસ્ત્રજ્ઞાન (ભાવશાસ્ત્રજ્ઞાન) પણ કહેવામાં આવે છે. (શબ્દો સાંભળીને જે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે તે સિવાય બીજા પ્રકારનું પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.) સમ્યગ્જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ સાંભળવા ઉપરથી પાત્ર જીવોને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે છે તે અપેક્ષાએ તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

(૧૨) રૂઢીના બળથી પણ મતિપૂર્વક થતા આ વિશેષ જ્ઞાનને 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે.

(૧૩) શ્રુતજ્ઞાનને વિતર્ક પણ કહેવામાં આવે છે. [અધ્યાય ૯ સૂત્ર-૩૯]

(૧૪) અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય

અંગપ્રવિષ્ટના બાર ભેદનાં નામ—૧-આચારાંગ, ૨-સૂત્રકૃતાંગ, ૩-સ્થાનાંગ, ૪-સમવાયાંગ, ૫-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ અંગ, ૬-જ્ઞાતૃધર્મકથા અંગ, ૭-ઉપાસક અધ્યયનાંગ, ૮-અન્તકૃતદશાંગ, ૯-અનુત્તરૌપપાદિક અંગ, ૧૦-પ્રશ્નવ્યાકરણ અંગ, ૧૧-વિપાકસૂત્રાંગ અને ૧૨-દૃષ્ટિપ્રવાદ અંગ.

અંગબાહ્ય શ્રુતમાં ચૌદ પ્રકીર્ણક હોય છે. આ બાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વની રચના, જે દિવસે તીર્થંકર ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ છૂટે તે દિવસની રાત્રે ગણધર ભગવાન આગલા-પાછલા બે પહોરના એકેક અંતર્મુહૂર્તમાં જ કરે છે.

(૧૫) આ બધાં શાસ્ત્રો નિમિત્ત માત્ર છે; ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં તેને અનુસરીને તારતમ્યતા હોય છે—એમ સમજવું.

(૧૬) મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ

પ્રશ્નઃ—જેમ મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે—તો પછી તેમાં ભેદ શું છે?

શંકાકારનાં કારણો—ઇન્દ્રિય અને મનથી મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન વક્તાના કહેવાથી અને શ્રોતાના સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વક્તાની જીભ અને શ્રોતાના કાન તથા મન એ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણો છે; એ રીતે મતિ-શ્રુત બન્નેના ઉત્પાદક કારણ ઇન્દ્રિયો અને મન થયાં, માટે તેને એક માનવાં જોઈએ.

ઉત્તરઃ—મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને એક માનવાં તે બરાબર નથી. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંને ઇન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે- એ હેતુ અસિદ્ધ છે; કેમકે જીભ અને કાનને શ્રુતજ્ઞા-

નની ઉત્પત્તિમાં કારણ માનવાં તે ભૂલ છે. જીભ તો શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં કારણ છે, શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ નથી. કાન પણ જીવને થતા મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે, શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ નથી; તેથી શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં બે ઇન્દ્રિયોને કારણ બતાવી, મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન બંનેને ઇન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહી, બન્નેની એકતા માનવી તે મિથ્યા છે. તે બે ઇન્દ્રિયો શ્રુતજ્ઞાનમાં નિમિત્ત નથી. એ રીતે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને મનના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે પદાર્થનો ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા મતિજ્ઞાનથી નિર્ણય થઈ ગયો હોય તે પદાર્થનું મનદ્વારા જે વિશેષતાથી જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે; માટે બન્ને જ્ઞાન એક નથી પણ જુદા જુદા છે.

(૧૭) વિશેષ ખુલાસો

૧–ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા 'આ ઘડો છે' એમ નિશ્ચય કર્યો તે મતિજ્ઞાન છે; ત્યારપછી એ ઘડાથી જુદા, અનેક સ્થળો અને અનેક કાળમાં રહેવાવાળા અથવા ભિન્ન રંગોના સમાન જાતિના બીજા ઘડાનું જ્ઞાન કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એક પદાર્થને જાણ્યા બાદ સમાન જાતિના બીજા પ્રકારને જાણવા તે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે.—અથવા—

૨–ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા જે ઘડાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારપછી તેના ભેદોનું જ્ઞાન કરવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે; જેમકે–અમુક ઘડો અમુક રંગનો છે, અથવા અમુક ઘડો માટીનો છે–અમુક ઘડો તાંબા–પિત્તળનો છે; એવી રીતે ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા નિશ્ચય કરી તેના ભેદ–પ્રભેદને જાણનારું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તે જ (મતિજ્ઞાને જાણેલા) પદાર્થના ભેદ–પ્રભેદનું જ્ઞાન તે પણ શ્રુતજ્ઞાન છે.—અથવા—

૩–'આ જીવ છે' કે 'આ અજીવ છે' એવો નિશ્ચય કર્યા પછી જે જ્ઞાનથી સત્‌–સંખ્યાદિદ્વારા તેનું સ્વરૂપ જાણવામાં

આવે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે; કેમકે તે વિશેષસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા થઇ શકતું નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાનનો વિષય નથી પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે. જીવ-અજીવ જાણ્યા પછી તેના સત્-સંખ્યાદિ વિશેષોનું જ્ઞાન માત્ર મનના નિમિત્તથી થાય છે. મતિજ્ઞાનમાં એક પદાર્થ સિવાય બીજા પદાર્થનું કે તે જ પદાર્થના વિશેષોનું જ્ઞાન થતું નથી; માટે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન જુદાજુદા છે. અવગ્રહ પછી ઇહાજ્ઞાનમાં તે જ પદાર્થનું વિશેષજ્ઞાન છે અને ઇહા પછી અવાયમાં તે જ પદાર્થનું વિશેષ જ્ઞાન છે; પણ તેમાં (ઇહા કે અવાયમાં) તે જ પદાર્થના ભેદ-પ્રભેદનું જ્ઞાન નથી, માટે તે મતિજ્ઞાન છે-શ્રુતજ્ઞાન નથી. (અવગ્રહ, ઇહા, અવાય એ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે.)

સૂત્ર ૧૧ થી ૨૦ સુધીનો સિદ્ધાંત

જીવને સમ્યગ્દર્શન થતાં જ સમ્યક્‌મતિ અને સમ્યક્‌શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે-એમ સમજવું. આ સમ્યક્‌મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના જે ભેદ આપ્યા છે તે જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા થવા માટે આપ્યા છે; પણ તે ભેદમાં અટકી, રાગમાં રોકાઇ રહેવા માટે આપ્યા નથી; માટે તે ભેદોનું સ્વરૂપ જાણી જીવે પોતાના ત્રિકાળી અખંડ અભેદ ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ વળી નિર્વિકલ્પ થવાની જરૂર છે. ॥૨૦॥

અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥२१॥

અર્થઃ-[भवप्रत्ययः] ભવપ્રત્યય નામનું [अवधिः] અવધિજ્ઞાન [देवनारकाणाम्] દેવ અને નારકીઓને હોય છે.

ટીકા

(૧) અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છેઃ- ૧- ભવપ્રત્યય, ૨- ગુણપ્રત્યય. પ્રત્યય, કારણ અને નિમિત્ત એ ત્રણે એકાર્થવાચક શબ્દો છે. અહીં 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાએ કહેલ છે, અંતરંગ નિમિત્ત તો દરેક પ્રકારના અવધિજ્ઞાનમાં અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય છે.

(૨) દેવ અને નારક પર્યાય ધારણ કરતાં, જીવને જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. જેમ પક્ષીઓમાં જન્મ થવો તે જ આકાશમાં ગમનનું નિમિત્ત છે, નહિ કે શિક્ષા, જપ, તપ આદિક; તેમ જ નારકી અને દેવની પર્યાયમાં ઉત્પત્તિમાત્રથી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. [અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે તોપણ અહીં સમ્યક્ કે મિથ્યાના ભેદ વગર સામાન્ય અવધિજ્ઞાનને માટે 'ભવપ્રત્યય' શબ્દ વાપર્યો છે.]

(૩) ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન દેવ, નારકી તથા તીર્થંકરોને (છદ્મસ્થ દશામાં) હોય છે, તે નિયમથી દેશાવધિ હોય છે; તે સમસ્ત પ્રદેશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) 'ગુણપ્રત્યય'—કોઈ ખાસ પર્યાય (ભવ) ની અપેક્ષા ન રાખતાં, જીવના પુરુષાર્થવડે જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણપ્રત્યય અથવા ક્ષયોપશમનિમિત્તક કહેવાય છે. ॥૨૧॥

ક્ષયોપશમ નિમિત્તક અવધિજ્ઞાનના ભેદ તથા તેના સ્વામી

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

અર્થઃ- [क्षयोपशमनिमित्तः] ક્ષયોપશમ નિમિત્તક અવધિજ્ઞાન [षड्विकल्पः] અનુગામી, અનનુગામી, વર્દ્ધમાન, હીયમાન, અવસ્થિત, અનવસ્થિત-એવા છ ભેદવાળું છે, અને તે [शेषाणाम्] મનુષ્ય તથા તિર્યંચને થાય છે.

ટીકા

(૧) **અનુગામી**-જે અવધિજ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશની માફક જીવની સાથે સાથે જાય તેને અનુગામી કહે છે.

અનનુગામી-જે અવધિજ્ઞાન જીવની સાથે સાથે ન જાય તેને અનનુગામી કહે છે.

વર્દ્ધમાન- જે અવધિજ્ઞાન શુક્લપક્ષના ચંદ્રની કળાની માફક વધતું રહે તેને વર્દ્ધમાન કહે છે.

હીયમાન-જે અવધિજ્ઞાન કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની કળાની માફક ઘટતું રહે તેને હીયમાન કહે છે.

અવસ્થિત-જે અવધિજ્ઞાન એક સરખું રહે, ન વધે-ન ઘટે, તેને અવસ્થિત કહે છે.

અનવસ્થિત-પાણીના તરંગોની માફક ઘટતું-વધતું રહે, એક સરખું ન રહે તેને અનવસ્થિત કહે છે.

(૨) મનુષ્યોને આ અવધિજ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે તેમાં તીર્થંકરો ન લેવા, બીજા મનુષ્યો સમજવા; તે પણ બહુ થોડા મનુષ્યોને થાય છે. આ અવધિજ્ઞાનને 'ગુણપ્રત્યય' પણ કહેવામાં આવે છે. તે નાભિની ઉપર શંખ, પદ્મ, વજ્ર, સ્વસ્તિક, કલશ, માછલાં આદિ શુભ ચિહ્નદ્વારા થાય છે.

(૩) અવધિજ્ઞાનના *પ્રતિપાતિ, ×અપ્રતિપાતિ, દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ એવા ભેદો પણ પડે છે.

(૪) જઘન્ય+ દેશાવધિ સંયત તથા અસંયત મનુષ્યો અને તિર્યંચને થાય છે; (દેવ-નારકીને થતું નથી.) ઉત્કૃષ્ટ દેશાવધિ સંયતિ ભાવમુનિને જ થાય છે, અન્ય તીર્થંકરાદિક ગૃહસ્થ-મનુષ્ય, દેવ, નારકીને નહિ; તેમને દેશાવધિ થાય છે.

(૫) દેશાવધિ એ ઉપર [પારા ૧ માં] કહેલાં છ પ્રકાર તથા પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એમ આઠ પ્રકારનું હોય છે. પરમાવધિ અનુગામી, અનનુગામી, વર્દ્ધમાન, અવસ્થિત, અનવસ્થિત અને અપ્રતિપાતી હોય છે.

(૬) અવધિજ્ઞાન રૂપી-પુદ્‌ગલ તથા તે પુદ્‌ગલના સંબંધવાળા સંસારી જીવ (ના વિકારી ભાવ)ને પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

(૭) દ્રવ્ય અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય—એક જીવના ઔદારિક શરીર સંચયના લોકાકાશ-પ્રદેશ પ્રમાણ ખંડ કરતાં તેના એક ખંડ સુધીનું જ્ઞાન હોય છે.

દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સર્વાવધિ-અવધિજ્ઞાનનો વિષય-એક પરમાણુ સુધી જાણે છે. [જુઓ સૂત્ર ૨૮ ટીકા]

દ્રવ્ય અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેના દ્રવ્યોના ભેદોને જાણે છે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય-ઉત્સેધાંગુલના [આઠયવમધ્યના] અસંખ્યાતમા ભાગ સુધીના ક્ષેત્રને જાણે છે;

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ સુધી ક્ષેત્રને જાણે છે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેના ક્ષેત્રભેદોને જાણે છે.

---

*પ્રતિપાતિ=પડી જાય તેવું; × અપ્રતિપાતિ=ન પડે તેવું;

+જઘન્ય= સૌથી થોડું.

કાળ અપેક્ષાએ જઘન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિષય-(જઘન્યથી) આવલિના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ ભૂત અને ભવિષ્યને જાણે છે.

કાળ અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ અતીત અને અનાગત કાળને જાણે છે.

કાળ અપેક્ષાએ મધ્યમ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેના કાળભેદોને જાણે છે.

ભાવની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો વિષય-પહેલાં દ્રવ્યપ્રમાણ નિરૂપણ કરેલ દ્રવ્યોની શક્તિને જાણે છે. [શ્રી ધવલા પુસ્તક ૧ પાનું-૯૩-૯૪]

(૮) કર્મનો ક્ષયોપશમ નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું, એટલે કે જીવ પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાના જ્ઞાનની વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાનપર્યાય પ્રગટ કરે છે તેમાં પોતે જ કારણ છે. અવધિજ્ઞાન વખતે અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ સ્વયં હોય એટલો સંબંધ બતાવવા નિમિત્ત જણાવ્યું છે. કર્મની તે વખતની સ્થિતિ કર્મના પોતાના કારણે ક્ષયોપશમરૂપ હોય છે, એટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે અહીં બતાવ્યો છે.

(૯) ક્ષયોપશમનો અર્થ-(૧) સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોનો ઉદયાભાવી ક્ષય; (૨) દેશઘાતિ પ્રકૃતિના સ્પર્દ્ધકોમાં સર્વથા ગુણને ઘાત કરવાની શક્તિની ક્ષીણતા—તે ક્ષીણ થયેલા સ્પર્દ્ધકોના ઉપશમને ક્ષયોપશમ કહે છે. તથા

ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનમાં વેદક સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિના સ્પર્દ્ધકોનો ક્ષય અને મિથ્યાત્વ તથા સમ્યક્મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિઓના ઉદયાભાવને કહે છે. ઉપશમ પ્રકૃતિઓના ક્ષય તથા ઉપશમને ક્ષયોપશમ કહે છે.
[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૫ પાનું-૨૦૦-૨૧૧-૨૨૧]

(૧૦) ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન, દેશવ્રત અથવા મહાવ્રતના નિમિત્તથી થાય છે તોપણ તે બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવ્રતી કે મહાવ્રતી જીવોને હોતું નથી; કેમકે—અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ સમ્યક્ત્વ, સંયમાસંયમ અને સંયમરૂપ પરિણામોમાં, અવધિ-

જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના કારણભૂત પરિણામ બહુ થોડા હોય છે [શ્રી જયધવલા પાનું-૧૭]. ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જ થઈ શકે છે, પરંતુ બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને તે હોતું નથી-એમ સમજવું.

સૂત્ર ૨૧-૨૨નો સિદ્ધાંત

"જે જીવોને અવધિજ્ઞાન થયું હોય તે જ જીવો, અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી દર્શનમોહકર્મના રજકણોની અવસ્થા જોઈને તે ઉપરથી પોતાને સમ્યગ્દર્શન થયું છે-એમ યથાર્થપણે જાણી શકે"—એવી માન્યતા બરાબર નથી, કેમકે બધા જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને અવધિજ્ઞાન હોતું નથી, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાંથી ઘણા જ ઓછા જીવોને અવધિજ્ઞાન થાય છે. 'પોતાને સમ્યગ્દર્શન થયું છે' તે જો અવધિજ્ઞાન વગર નક્કી ન થઈ શકતું હોય તો, જે જીવોને અવધિજ્ઞાન ન થાય તેઓને હંમેશાં એ સંબંધની શંકા-સંશય રહ્યા જ કરે, પરંતુ નિઃશંકપણું એ સમ્યગ્દર્શનનો પહેલો જ આચાર છે; તેથી જે જીવોને સમ્યગ્દર્શન સંબંધી શંકા રહ્યા કરે તે જીવ ખરી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય જ નહિ, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. માટે અવધિજ્ઞાનનું, મનઃપર્યયજ્ઞાનનું તથા તેના ભેદોનું સ્વરૂપ જાણી, ભેદો તરફના રાગને ટાળી, અભેદ જ્ઞાનસ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફ જીવે વળવું. ॥૨૨॥

* * *

મનઃપર્યયજ્ઞાનના ભેદ

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ।।२३।।

અર્થઃ-[मनःपर्ययः] મનઃપર્યયજ્ઞાન [ऋजुमतिविपुलमति] ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ-એવા બે પ્રકારનું છે.

ટીકા

(૧) મનઃપર્યયજ્ઞાનની વ્યાખ્યા નવમા સૂત્રની ટીકામાં આપી છે. બીજાના મનોગત (મનમાં રહેલાં) મૂર્તિક દ્રવ્યોને, તે મનની સાથે જે પ્રત્યક્ષ જાણે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે.

(૨) દ્રવ્ય અપેક્ષાએ મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય-જઘન્યરૂપથી એક સમયમાં થતા ઔદારિક શરીરના નિર્જરારૂપ દ્રવ્યસુધી જાણી શકે; ઉત્કૃષ્ટરૂપે આઠ કર્મોના એક સમયમાં બંધાયેલા સમયપ્રબદ્ધરૂપ * દ્રવ્યના અનંત ભાગોમાંથી એક ભાગ સુધી જાણી શકે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષયઃ-જઘન્યરૂપે બે, ત્રણ કોશ સુધીના ક્ષેત્રને જાણે; અને ઉત્કૃષ્ટરૂપે મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર જાણી શકે. [વિષ્કંભરૂપ મનુષ્યક્ષેત્ર સમજવું].

કાળ અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષયઃ-જઘન્યરૂપે બે, ત્રણ ભવોનું ગ્રહણ કરે છે; ઉત્કૃષ્ટરૂપે અસંખ્યાત ભવોનું ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે.

ભાવ અપેક્ષાએ આ જ્ઞાનનો વિષયઃ—દ્રવ્યપ્રમાણમાં કહેલા દ્રવ્યોની શક્તિને (ભાવને) જાણે છે.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૧ પાનું-૯૪]

---

* સમયપ્રબદ્ધ=એક સમયમાં જેટલા કર્મપરમાણુ અને નોકર્મપરમાણુ બંધાય, તે સર્વને સમયપ્રબદ્ધ કહે છે.

આ જ્ઞાન થવામાં મન અપેક્ષામાત્ર (-નિમિત્તમાત્ર) કારણ છે, ઉત્પત્તિનું તે કારણ નથી. આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આત્માની શુદ્ધિથી થાય છે. આ જ્ઞાન દ્વારા સ્વ તથા પર બંનેના મનમાં સ્થિત રૂપી પદાર્થો જાણી શકાય છે. [શ્રી સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું-૪૪૮-૪૫૧-૪૫૨] બીજાના મનમાં સ્થિત પદાર્થને પણ 'મન' કહેવામાં આવે છે; તેની પર્યાયો (વિશેષો) ને મનઃપર્યય કહે છે, તેને જે જ્ઞાન જાણે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે. મનઃપર્યયજ્ઞાનના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે.

ઋજુમતિઃ-મનમાં ચિંતવન કરેલા પદાર્થોને જાણે છે, અચિંતિત પદાર્થને નહિ; અને તે પણ સકલરૂપથી ચિંતિત પદાર્થને જાણે છે.

[જુઓ સૂત્ર ૨૮-નીચે ટીકા]

વિપુલમતિઃ-ચિંતિત અને નહિ ચિંતિત પદાર્થને તથા વક્રચિંતિત અને અવક્રચિંતિત પદાર્થને પણ જાણે છે.

[જુઓ સૂત્ર ૨૮ નીચે ટીકા]

મનઃપર્યયજ્ઞાન વિશિષ્ટ સંયમધારીને થાય છે. [શ્રી ધવલા પુસ્તક ૯ પાનું-૨૮-૨૯] 'વિપુલ' નો અર્થ વિસ્તીર્ણ-વિશાળ-ગંભીર થાય છે. [તેમાં કુટિલ, અસરળ, વિષમ સરળ વગેરે ગર્ભિત છે.] વિપુલમતિજ્ઞાનમાં ઋજુ અને વક્ર (એટલે સરળ અને આડા) સર્વ પ્રકારના રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પોતાનાં તથા પરનાં જીવિત, મરણ, સુખ, દુઃખ, લાભ, અલાભનું પણ જ્ઞાન થાય છે. વ્યક્ત મન કે અવ્યક્ત મનથી ચિંતવન કરેલા કે નહિ ચિંતવેલા કે આગળ જઈ જેનું ચિંતવન કરશે એવા સર્વ પ્રકારના પદાર્થોને વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાની જાણે છે.

[સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું ૪૪૮-૪૫૧-૪૫૨]

કાળ અપેક્ષાએ ઋજુમતિનો વિષય—જઘન્યપણે ભૂત-ભવિષ્યના બે-ત્રણ ભવ પોતાના અને બીજાના જાણે, ઉત્કૃષ્ટપણે સાત-આઠ ભવ તે મુજબ જાણે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાન જઘન્યપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે કોશ અને ઉત્કૃષ્ટપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે યોજનની અંદર-જાણે છે, તેથી બહાર નહિ.

[કોશ=૪ ગાઉ; યોજન=૨૦૦૦ ગાઉ]

કાળ અપેક્ષાએ વિપુલમતિનો વિષય- જઘન્યથી સાત આઠ ભવ આગલા-પાછલા જાણે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત ભવ આગલા પાછલા જાણે.

ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આ જ્ઞાન-જઘન્યપણે ત્રણથી ઉપર અને નવથી નીચે યોજન પ્રમાણ જાણે; ઉત્કૃષ્ટપણે માનુષોત્તર પર્વતની અંદર જાણે-તેથી બહાર નહિ. [સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું-૪૫૫]

વિપુલમતિનો અર્થ ઇંગ્લિશ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

Complex direct knowledge of complex mental things. e. g. of what a man is thinking of now along with what he has thought of it in the past and will think of it in the future. [પાનું-૪૦]

અર્થઃ—આંટીઘૂંટી વાળી મનમાં સ્થિત વસ્તુઓનું આંટીઘૂંટી સહિત પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. જેમકે-એક માણસ વર્તમાનમાં શું વિચારે છે તેની સાથે ભૂતકાળમાં તેણે શું વિચાર્યું છે અને ભવિષ્યમાં તે શું વિચારશે તે જ્ઞાનનો મનોગત વિકલ્પ તે મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય છે. બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા મનોગતભાવ એક અતિ સૂક્ષ્મ અને વિજાતીય ચીજ છે. ॥૨૩॥

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં અંતર

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेष ॥२४॥

અર્થઃ-[विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां] પરિણામોની શુદ્ધતા અને અપ્રતિપાત અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં ન છૂટવું [तद्विशेषः] એ બે વાતોથી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ જ્ઞાનમાં વિશેષતા—તફાવત છે.

ટીકા

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે પ્રકારના મનઃપર્યયના ભેદ સૂત્ર ૨૩ની ટીકામાં આપ્યા છે. આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે વિપુલમતિ વિશુદ્ધ શુદ્ધ છે, વળી તે કદી પડી જતું નથી પણ કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી ચાલુ રહે છે. ઋજુમતિ જ્ઞાન તો થઈને છૂટી પણ જાય. ચારિત્રની તીવ્રતાના ભેદના કારણે આ ભેદ પડે છે. સંયમ પરિણામનું ઘટવું-તેની હાનિ થવી તે પ્રતિપાત છે, તે (પ્રતિપાત) ઋજુમતિવાળા કોઈને હોય છે. ॥૨૪॥

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં વિશેષતા

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥२५॥

અર્થઃ-[अवधिमनःपर्यययोः] અવધિ અને મનઃપર્યય જ્ઞાનમાં [विशुद्धिक्षेत्रवामिविषयेभ्यः] વિશુદ્ધતા, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષયની અપેક્ષાથી—વિશેષતા હોય છે.

ટીકા

મનઃપર્યયજ્ઞાન ઉત્તમ ઋદ્ધિધારી ભાવ-મુનિઓને જ હોય છે; અને અવધિજ્ઞાન ચારે ગતિના સંજ્ઞી જીવને હોય છે; એ સ્વામી અપેક્ષાએ ભેદ છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રપર્યંત છે, મનઃપર્યયનું અઢી દ્વીપ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. આ વિષય અપેક્ષાએ ભેદ છે.

સ્વામી તથા વિષયના ભેદથી વિશુદ્ધિમાં અંતર જાણી શકાય છે, અવધિજ્ઞાનનો વિષય પરમાણુ પર્યંત રૂપી પદાર્થ છે અને મનઃપર્યયનો વિષય મનોગત વિકલ્પ છે.

વિષયનો ભેદ સૂત્ર ૨૭-૨૮ ની ટીકામાં આપ્યો છે; તથા સૂત્ર ૨૨ ની ટીકામાં અવધિજ્ઞાનનો, અને સૂત્ર ૨૩ ની ટીકામાં મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય આપ્યો છે, તે ઉપરથી આ ભેદ સમજી લેવો.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય

मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२६॥

અર્થઃ-[मतिश्रुतयोः] મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો [निबंधः] વિષય-સંબંધ [असर्वपर्यायेषु] સર્વ પર્યાયોથી રહિત [द्रव्येषु] જીવ-પુદ્ગલાદિ સર્વ દ્રવ્યો છે.

ટીકા

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન રૂપી-અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે, પણ તેની સર્વ પર્યાયોને જાણતાં નથી, તેનો વિષય-સંબંધ સર્વ દ્રવ્યો અને તેની કેટલીક પર્યાયો સાથે હોય છે.

આ સૂત્રમાં 'द्रव्येषु' શબ્દ વાપર્યો છે તેથી જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ સમસ્ત દ્રવ્યો સમજવાં; તેની કેટલીક પર્યાયો આ જ્ઞાન જાણે છે, સર્વ પર્યાયોને નહિ.

પ્રશ્ન:-જીવ, ધર્માસ્તિકાય વગેરે અમૂર્ત દ્રવ્યો છે તેને મતિજ્ઞાન કેમ જાણે કે જેથી મતિજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યોને જાણે એમ કહી શકાય?

ઉત્તર:-અનિંદ્રિય (મન) ના નિમિત્તે અરૂપી દ્રવ્યોનું અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપ મતિજ્ઞાન પ્રથમ ઊપજે છે, પછી તે મતિજ્ઞાન પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે; અને પોત પોતાને યોગ્ય પર્યાયોને તે જાણે છે—એમ સમજવું.

આ બંને જ્ઞાનોવડે જીવને પણ યથાર્થપણે જાણી શકાય છે. ॥૨૬॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય

रूपिष्ववधेः ॥२७॥

અર્થ:-[अवधेः] અવધિજ્ઞાનનો વિષય-સંબંધ [रूपिषु] રૂપી દ્રવ્યોમાં છે અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન રૂપી પદાર્થોને જાણે છે.

ટીકા

જેને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ હોય તે પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય (રૂપી દ્રવ્ય) છે; પુદ્‌ગલ દ્રવ્યથી સંબંધ રાખવાવાળા સંસારી જીવને પણ આ જ્ઞાનના હેતુ માટે રૂપી કહેવામાં આવે છે. [જુઓ સૂત્ર ૨૮ નીચે ટીકા.]

જીવના પાંચ ભાવોમાંથી ઔદયિક, ઔપશમિક અને ક્ષયોપશમિક એ ત્રણ ભાવો (પરિણામો) જ અવધિજ્ઞાનનો વિષય થાય છે;

અને જીવના બાકીના—ક્ષાયિક તથા પારિણામિક એ બે ભાવો તથા ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય અરૂપી પદાર્થ છે તે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત થતા નથી.

આ જ્ઞાન સર્વ રૂપી પદાર્થોને અને તેની કેટલીક પર્યાયોને જાણે છે એમ સમજવું. ॥૨૭॥

મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય

तदनंतभागे मनःपर्ययस्य ॥२८॥

અર્થ:—[तत् अनंतभागे] સર્વાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત રૂપી દ્રવ્યના અનંતમા ભાગે [मनःपर्यय] મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય-સંબંધ છે.

ટીકા

પરમઅવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જે પુદ્ગલસ્કંધ છે તેનો અનંતમો ભાગ કરતાં જે એક પરમાણુ માત્ર થાય છે તે સર્વાવધિનો વિષય છે, તેનો અનંતમો ભાગ ઋજુમતિમનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય છે અને તેનો અનંતમો ભાગ વિપુલમતિમનઃપર્યયનો વિષય છે.

(સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું-૪૭૩)

સૂત્ર ૨૭—૨૮ નો સિદ્ધાંત

અવધિજ્ઞાનનો અને મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય રૂપી છે એમ અહીં કહ્યું છે. અધ્યાય ૨ ના સૂત્ર ૧ માં આત્માના પાંચ ભાવો કહ્યા છે તેમાંથી ઉદય, ઉપશમ તથા ક્ષયોપશમ એ ત્રણ ભાવો આ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી નક્કી થાય છે કે પરમાર્થે

તે ત્રણ ભાવો રૂપી છે-એટલે કે અરૂપી આત્માનું સ્વરૂપ તે નથી. કેમકે આત્મામાંથી તે ભાવો ટળી શકે છે અને જે ટળી શકે તે પરમાર્થે આત્માનું હોય નહિ. 'રૂપી' ની વ્યાખ્યા અધ્યાય ૫ ના સૂત્ર ૫ માં આપી છે, ત્યાં પુદ્‌ગલ 'રૂપી' છે-એમ કહ્યું છે; અને પુદ્‌ગલ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળા છે એમ અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૨૩ માં કહ્યું છે. શ્રી સમયસારની ગાથા ૫૦ થી ૬૮ તથા ૨૦૩ માં વર્ણાદિથી ગુણસ્થાન પર્યંતના ભાવો પુદ્‌ગલદ્રવ્યના પરિણામ હોવાથી જીવની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે માટે તે જીવ નથી એમ કહ્યું છે; તે જ સિદ્ધાંત આ (વ્યવહાર) શાસ્ત્રમાં ઉપર કહેલા ટૂંકા સૂત્રો દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યો છે.

(જુઓ સમયસાર પાનું ૮૨ થી ૧૦૨ તથા ૨૬૧)

અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧ માં તે ભાવોને જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારે કહ્યા છે. જો ખરેખર તે જીવના હોય તો જીવમાંથી કદી ટળે નહિ; અને એક સરખા રહે, પણ એક સરખા રહેતા નથી અને ટાળી શકાય છે, માટે તે જીવસ્વરૂપ-જીવના નિજભાવ નથી. ॥૨૮॥

* * *

કેવળજ્ઞાનનો વિષય

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥२९॥

અર્થઃ—[केवलस्य] કેવળજ્ઞાનનો વિષય--સંબંધ [सर्वद्रव्यपर्यायेषु] સર્વ દ્રવ્યો અને તેની સર્વે પર્યાયો છે—અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન એક સાથે સર્વ પદાર્થોને અને તેની સર્વ પર્યાયોને જાણે છે.

ટીકા

કેવળજ્ઞાન=અસહાય જ્ઞાન; એટલે કે ઇન્દ્રિય, મન કે આલોકની અપેક્ષારહિત આ જ્ઞાન છે. ત્રિકાળગોચર અનંત પર્યાયોને પ્રાપ્ત અનંત વસ્તુઓને તે જાણે છે, અસંકુચિત (સંકોચ વગરનું) છે, અને પ્રતિપક્ષીરહિત છે. કેવળજ્ઞાન અમર્યાદિત છે.

શંકાઃ--જે પદાર્થનો નાશ થઈ ચૂકયો છે અને જે પદાર્થ હજી ઉત્પન્ન નથી થયો તેને કેવળજ્ઞાન કેમ જાણી શકે?

સમાધાન—કેવળજ્ઞાન નિરપેક્ષ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા વિના તેને એટલે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોને જાણે તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી. કેવળજ્ઞાનને વિપર્યયજ્ઞાનપણાનો પણ પ્રસંગ નથી, કેમકે યથાર્થ સ્વરૂપથી તે પદાર્થોને જાણે છે. નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓનો જો કે વર્તમાનમાં સદ્ભાવ નથી તો પણ તેનો અત્યંત અભાવ નથી.

સર્વદ્રવ્ય અને તે દ્રવ્યની ત્રિકાળવર્તી અનંતાનંત પર્યાયોને અક્રમથી એક કાળે કેવળજ્ઞાન જાણે છે; તે જ્ઞાન સહજ (ઇચ્છા વિના) જાણે છે. કેવળજ્ઞાનમાં એવી શકિત છે કે અનંતાનંત લોક-અલોક હોય તોપણ તેને જાણવાને કેવળજ્ઞાન સમર્થ છે.

શંકા—કેવળી ભગવાનને એક જ જ્ઞાન હોય છે કે પાંચે જ્ઞાન હોય છે?

સમાધાન-પાંચે જ્ઞાનોનું એકી સાથે રહેવું માની શકાય નહિ, કેમકે મતિજ્ઞાનાદિ આવરણીય જ્ઞાન છે-કેવળજ્ઞાની ભગવાન ક્ષીણ આવરણીય છે તેથી ભગવાનને આવરણીય જ્ઞાન હોવું સંભવે નહિ; કેમકે આવરણના નિમિત્તથી થતાં જ્ઞાનોનું (આવરણનો અભાવ થયા પછી) રહેવાનું બની શકે એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૬ પાનું ૨૯-૩૦]

મતિ આદિ જ્ઞાનોનું આવરણ કેવળજ્ઞાનાવરણના નાશ થવાની સાથે જ પૂરેપુરું નષ્ટ થાય છે. [જુઓ સૂત્ર ૩૦ ની ટીકા]

એક સાથે સર્વથા જાણવાનું એક એક જીવમાં સામર્થ્ય છે.

૨૯ મા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

'હું પરને જાણું તો મોટો' એમ નહિ, પણ મારું બેહદ સામર્થ્ય અનંતજ્ઞાન-ઐશ્વર્યપણે હોવાથી હું પૂર્ણજ્ઞાનઘન સ્વાધીન આત્મા છું-એમ પૂર્ણ સાધ્યને દરેક જીવે નક્કી કરવું જોઈએ; એમ નકકી કરી સ્વથી એકત્વ અને પરથી વિભકત (ભિન્ન) પોતાના એકાકાર સ્વરૂપ તરફ જીવે વળવું જોઈએ, પોતાના એકાકાર સ્વરૂપ તરફ વળતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટી ક્રમેક્રમે જીવ આગળ વધે છે અને તેની પૂર્ણ જ્ઞાનદશા થોડા વખતમાં પ્રગટે છે. ॥૨૯॥

એક જીવને એક સાથે કેટલાં જ્ઞાન હોઈ શકે છે?

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥३०॥

અર્થઃ—[एकस्मिन्] એક જીવમાં [युगपत्] એક સાથે [एकादीनि] એકથી આદિ [आचतुर्भ्यः] ચાર જ્ઞાન સુધી [भाज्यानि] વિભક્ત કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ હોઈ શકે છે.

ટીકા

(૧) એક જીવને એક સાથે એકથી શરૂ કરી ચાર જ્ઞાન સુધી હોઈ શકે છે; એક જ્ઞાન હોય તો કેવળજ્ઞાન હોય છે; બે હોય તો મતિ અને શ્રુત હોય છે; ત્રણ હોય તો મતિ, શ્રુત અને અવધિ અગર મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય છે; ચાર હોય તો મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય જ્ઞાન હોય છે. એકી સાથે પાંચ જ્ઞાનો કોઈને હોતાં નથી. વળી એક જ જ્ઞાન એકવખતે ઉપયોગરૂપ હોય છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું ત્યારથી તે કાયમ માટે ટકે છે; બીજાં જ્ઞાનોનો ઉપયોગ વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત હોય છે, તેથી વધારે હોતો નથી, પછી જ્ઞાનના ઉપયોગનો વિષય બદલે જ છે. કેવળી સિવાય બધા સંસારી જીવોને ઓછામાં ઓછા બે એટલે કે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન હોય જ છે.

(૨) ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન ક્રમવર્તી છે, એક કાળમાં એક જ પ્રવર્તે છે; પણ અહીં જે ચાર જ્ઞાન એકી સાથે કહ્યાં છે તે ચારનો ક્ષયોપશમ એકી વખતે હોવાથી ચાર જ્ઞાનની જાણનરૂપ લબ્ધિ એક કાળમાં હોય એમ કહેવું છે, ઉપયોગ તો એક કાળે એક સ્વરૂપે જ હોય છે. ॥૩૦॥

સૂત્ર ૯ થી ૩૦ સુધીનો સિદ્ધાંત

આત્મા ખરેખર પરમાર્થ છે અને તે જ્ઞાન છે; આત્મા પોતે એક જ પદાર્થ છે; તેથી જ્ઞાન પણ એક જ પદ છે. જે આ જ્ઞાન નામનું એક પદ છે તે આ પરમાર્થસ્વરૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષ-ઉપાય છે. આ સૂત્રોમાં જ્ઞાનના જે ભેદો કહ્યા છે તે આ એક પદને અભિનંદે છે.

જ્ઞાનના હીનાધિકરૂપ ભેદો, તેના સામાન્યજ્ઞાનસ્વભાવને ભેદતા નથી, પણ અભિનંદે છે; માટે જેમાં સમસ્ત ભેદનો અભાવ છે એવા આત્મસ્વભાવભૂત જ્ઞાનનું જ એકનું આલંબન કરવું—એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જ અવલંબન કરવું. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના અવલંબનથી જ નીચે મુજબ પ્રાપ્તિ થાય છે.—

૧--નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨--ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે. ૩--આત્માનો લાભ થાય છે. ૪--અનાત્માનો પરિહાર સિદ્ધ થાય છે. ૫--ભાવકર્મ જોરાવર થઈ શકતું નથી. ૬--રાગ, દ્વેષ, મોહ ઉત્પન્ન થતા નથી. ૭--ફરી કર્મ આસ્રવતું નથી. ૮--ફરી કર્મ બંધાતું નથી. ૯--પૂર્વે બંધાયેલું કર્મ ભોગવાયું થકું નિર્જરી જાય છે. ૧૦--સમસ્ત કર્મોનો અભાવ થવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય છે. આવું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના આલંબનનું માહાત્મ્ય છે.

ક્ષયોપશમ અનુસાર જ્ઞાનમાં જે ભેદો થાય છે તે કાંઈ જ્ઞાન-સામાન્યને અજ્ઞાનરૂપ નથી કરતા, ઊલટા જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે; માટે આ બધા ભેદો ઉપરનું લક્ષ ગૌણ કરી જ્ઞાનસામાન્યનું અવલંબન લેવું. સૂત્ર ૯ માં છેડે એકવચન સૂચક 'ज्ञानम्' શબ્દ વાપર્યો છે, તે ભેદોનું સ્વરૂપ જાણી, ભેદો ઉપરનું લક્ષ છોડી, શુદ્ધનયના વિષયભૂત અભેદ અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તરફ પોતાનું લક્ષ વાળવા-લઈ જવા માટે વાપર્યો છે, એમ જાણવું.

[જુઓ શ્રી સમયસાર ગાથા--૨૦૪ પાનું ૨૬૨ થી ૨૬૪]

મતિ, શ્રુત અને અવધિ જ્ઞાનમાં મિથ્યાપણું

मतिश्रुतावधयो विपर्ययाश्च ॥३१॥

અર્થ=[मतिश्रुतअवधयः] મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન [विपर्ययाश्च] વિપર્યય પણ હોય છે.

ટીકા

(૧) ઉપર કહેલાં પાંચે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે, પરંતુ મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન પણ હોય છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનને કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન તથા કુઅવધિ (વિભંગ) જ્ઞાન કહે છે. અત્યાર સુધી સમ્યગ્જ્ઞાનનો અધિકાર ચાલતો આવ્યો છે, હવે આ સૂત્રમાં 'च' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે આ ત્રણ જ્ઞાન સમ્યક્ પણ હોય છે અને મિથ્યા પણ હોય છે. સૂત્રમાં 'વિપર્યય' શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં સંશય અને અનધ્યવસાય ગર્ભિતપણે આવી જાય છે—એમ જાણવું. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ ત્રણ દોષો છે; અવધિજ્ઞાનમાં સંશય હોતો નથી, પણ અનધ્યવસાય અથવા વિપર્યય બે દોષો હોય છે, તેથી તેને કુઅવધિ અથવા વિભંગ કહે છે. **વિપર્યય** સંબંધી વિશેષ હકીકત ૩૨ મા સૂત્રની ટીકામાં આપી છે.

(૨) અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને કુમતિ અને કુશ્રુત હોય છે અને તેને દેવ અને નારકીના ભવમાં કુઅવધિ પણ હોય છે. જ્યાં જ્યાં મિથ્યાદર્શન હોય છે ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર અવિનાભાવીપણે હોય છે. ॥ ૩૧ ॥

પ્રશ્ન-સમ્યગ્દષ્ટિ જેમ નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિને સુમતિથી જાણે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ પણ કુમતિજ્ઞાનથી તેને જાણે છે, તથા જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાનથી તેને જાણે છે, તથા કથન કરે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ પણ કુશ્રુતજ્ઞાનથી જાણે છે અને કથન કરે છે, તથા જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ અવધિજ્ઞાનથી રૂપી વસ્તુઓને જાણે છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિ કુઅવધિજ્ઞાનથી જાણે છે—તો પછી મિથ્યાદષ્ટિના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન શા માટે કહો છો?

—ઉત્તર—

सदसदोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

અર્થ--[यदृच्छ उपलब्धेः] પોતાની ઈચ્છાદ્વારા જેમ તેમ (Whims) ગ્રહણ કરવાને કારણે [सत् असतोः] વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન પદાર્થોનું [अविशेषात्] ભેદરૂપ જ્ઞાન (યથાર્થ વિવેક) ન હોવાને કારણે [उन्मत्तवत्] પાગલ પુરુષોના જ્ઞાનની માફક મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન વિપરીત અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન જ હોય છે.

ટીકા

(૧) આ સૂત્ર ઘણું ઉપયોગી છે; આ 'મોક્ષશાસ્ત્ર' હોવાથી, અવિનાશી સુખ માટે સમ્યક્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ એક જ રસ્તો છે એમ પહેલા સૂત્રમાં જણાવીને, બીજા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ બતાવ્યું; જેની શ્રદ્ધાવડે સમ્યગ્દર્શન થાય તે સાત તત્ત્વો ચોથા સૂત્રમાં જણાવ્યા; તત્ત્વોને જાણવા માટે પ્રમાણ અને નયના જ્ઞાનની જરૂરિયાત છે એમ છઠ્ઠા સૂત્રમાં કહ્યું; પાંચ જ્ઞાનો સમ્યક્ હોવાથી તે પ્રમાણ છે એમ સૂત્ર

૯–૧૦ માં જણાવ્યું અને તે પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૧૧ થી ૩૦ સુધીમાં બતાવ્યું....

(૨) ...એટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન પણ હોય છે અને જીવ અનાદિનો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી તે સમ્યક્ત્વ ન પામે ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન વિપર્યય છે એમ સૂત્ર ૩૧ માં બતાવ્યું.—**સુખના સાચા અભિલાષીએ તે મિથ્યાદર્શન પહેલું જ ટાળવું જોઈએ એમ** બતાવવા આ સૂત્રમાં મિથ્યાજ્ઞાન—કે જે જ્ઞાન હંમેશાં મિથ્યાદર્શન પૂર્વક જ હોય છે— તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

(૩) સુખના સાચા અભિલાષીને મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે કહ્યું કે—

૧–મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો ભેદ (વિવેક) જાણતો નથી; તેથી સિદ્ધ થયું કે દરેક ભવ્ય જીવે પ્રથમ સત્ શું અને અસત્ શું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મિથ્યાજ્ઞાન ટાળવું જોઈએ.

૨- જ્યાં સત્ અને અસત્‌ના ભેદનું અજ્ઞાન હોય ત્યાં અણસમજણ પૂર્વક પોતાને ઠીક પડે તેમ ગાંડા પુરુષની માફક (મદિરા પીધેલા માણસની માફક) ખોટી કલ્પનાઓ જીવ કર્યા જ કરે છે; તેથી એમ સમજાવ્યું કે સુખના સાચા અભિલાષી જીવોએ **સાચી સમજણ** કરી ખોટી કલ્પનાઓનો નાશ કરવો જ જોઈએ.

(૪) પહેલેથી ત્રીસ સુધીના સૂત્રોમાં મોક્ષમાર્ગ અને સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવી તે ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું, તે ઉપદેશ 'અસ્તિ' થી આપ્યો; અને ૩૧ મા સૂત્રમાં મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવી તેનું કારણ ૩૨ મા સૂત્રમાં કહી તે મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરવા ઉપદેશ આપ્યો; એટલે આ સૂત્રમાં 'નાસ્તિ'થી સમજાવ્યું. આ રીતે 'અસ્તિ—નાસ્તિ' વડે એટલે

કે અનેકાન્ત વડે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરી મિથ્યાજ્ઞાનની નાસ્તિ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો.

(૫) **સત્**=વિદ્યમાન (વસ્તુ)

અસત્=અવિદ્યમાન—અણછતી (વસ્તુ)

અવિશેષાત્=એ બેનો યથાર્થ વિવેક ન હોવાથી.

(વિપર્યય) ઉપલબ્ધે=[વિપર્યય શબ્દની ૩૧ મા સૂત્રથી અનુવૃત્તિ આવે છે.] વિપરીત--પોતાની મનમાની ઇચ્છા મુજબ કલ્પનાઓ—હોવાથી તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

'**ઉન્મત્તવત્**'=મદિરા પીધેલા માણસની જેમ.

વિપર્યય=વિપરીતતા; તે ત્રણ પ્રકારે છે. ૧--કારણવિપરીતતા, ૨—સ્વરૂપવિપરીતતા, ૩--ભેદાભેદવિપરીતતા.

કારણવિપરીતતા:-- મૂળકારણને ન ઓળખે અને અન્યથા કારણ માને તે.

સ્વરૂપવિપરીતતા:— જેને જાણે છે તેના મૂળવસ્તુભૂત સ્વરૂપને ન ઓળખે અને અન્યથા સ્વરૂપ માને તે.

ભેદાભેદવિપરીતતા:-- જેને તે જાણે છે તેને 'એ આનાથી ભિન્ન છે' અને 'એ આનાથી અભિન્ન છે'— એમ યથાર્થ ન ઓળખતાં અન્યથા ભિન્ન-અભિન્નપણું માને તે ભેદાભેદ-વિપરીતતા છે.

(૬) એ ત્રણ વિપરીતતા ટાળવાનો ઉપાય

સાચા ધર્મની તો એવી પરિપાટી છે કે, પહેલાં જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે, પછી વ્રતરૂપ શુભભાવ હોય. હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ અને પરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે; તથા તે શ્રદ્ધાન દ્રવ્યાનુયોગ (અધ્યાત્મશાસ્ત્રો) નો અભ્યાસ કરવાથી થાય છે, માટે **પહેલાં** જીવે દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધા કરી સમ્યગ્દષ્ટિ થવું, અને **ત્યારપછી** પોતે ચરણાનુયોગ અનુસાર સાચાં વ્રતાદિક ધારણ કરી વ્રતી થવું.

એ પ્રમાણે મુખ્યપણે તો નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે, યથાર્થ અભ્યાસને પરિણામે વિપરીતતા ટળતાં નીચે મુજબ યથાર્થપણે માને છે—

૧--એક દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પર્યાય બીજા દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પર્યાયમાં કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના કારણે પોતાની પર્યાય ધારણ કરે છે. વિકારીઅવસ્થા વખતે પરદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ એટલે કે હાજર હોય ખરું પણ તે કોઈ બીજા દ્રવ્યમાં વિક્રિયા (કાંઈપણ) કરી શકતું નથી. દરેક દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો ગુણ છે તેથી તે દ્રવ્ય બીજારૂપ થતું નથી, એક ગુણ બીજારૂપ થતો નથી અને એક પર્યાય બીજારૂપ થતી નથી. એક દ્રવ્યના ગુણ કે પર્યાય તે તે દ્રવ્યથી છૂટા પડી શકતા નથી; હવે તે પ્રમાણે પોતાના ક્ષેત્રથી છૂટા પડે નહિ અને પરદ્રવ્યમાં જાય નહિ તો પછી તેને શું કરી શકે ? કાંઈ જ ન કરી શકે. એક દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાય બીજા દ્રવ્યની પર્યાયમાં કારણ થાય નહિ, તેમ તે બીજાનું કાર્ય થાય નહિ, એવી અકારણકાર્યત્વશક્તિ દરેક દ્રવ્યમાં રહેલી છે; આ રીતે સમજતાં કારણવિપરીતતા ટળે છે.

૨—દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. જીવદ્રવ્ય ચેતનાગુણસ્વરૂપ છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્પર્શ-રસ-ગંધ અને વર્ણ સ્વરૂપ છે. જીવ પોતે 'હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરી શકે અને શુભવિકલ્પથી લાભ થાય' એવી ઊંધી પકકડ કરે ત્યાંસુધી તેની અજ્ઞાનરૂપ પર્યાય થાય છે. જીવ યથાર્થ સમજે એટલે કે સત્ સમજે ત્યારે સાચી માન્યતા પૂર્વક તેને સાચું જ્ઞાન થાય છે, તેના પરિણામે ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા વધી સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટે છે. બીજાં ચાર દ્રવ્યો [ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ] અરૂપી છે, તેને કદી અશુદ્ધ અવસ્થા હોતી નથી; આ પ્રમાણે સમજતાં સ્વરૂપવિપરીતતા ટળે છે.

૩—પરદ્રવ્યો, જડ કર્મ અને શરીરથી જીવ ત્રણેકાળે ભિન્ન છે; તે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે રહે ત્યારે પણ જીવ સાથે એક થઈ શકતાં નથી. એક દ્રવ્યનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર--કાળ--ભાવ બીજા દ્રવ્યમાં

નાસ્તિરૂપે છે, કેમકે બીજા દ્રવ્યથી તે દ્રવ્ય ચારે પ્રકારે ભિન્ન છે. દરેક દ્રવ્ય પોતે પોતાના ગુણથી અભિન્ન છે, કેમકે તેનાથી કદી તે દ્રવ્ય જુદું થઈ શકતું નથી; આ પ્રમાણે સમજતાં ભેદાભેદ-વિપરીતતા ટળે છે.

સત્=ત્રિકાળ ટકનાર. સત્યાર્થ, પરમાર્થ, ભૂતાર્થ, નિશ્ચય, શુદ્ધ; એ બધા એકાર્થવાચક શબ્દો છે. જીવનો જ્ઞાયકભાવ ત્રિકાળી અખંડ છે, તેથી તે સત્, સત્યાર્થ, પરમાર્થ, ભૂતાર્થ, નિશ્ચય અને શુદ્ધ છે. આ દૃષ્ટિને દ્રવ્યદૃષ્ટિ, વસ્તુદૃષ્ટિ, શિવદૃષ્ટિ, તત્ત્વદૃષ્ટિ, કલ્યાણકારીદૃષ્ટિ પણ કહેવામાં આવે છે.

અસત્=ક્ષણિક, અભૂતાર્થ, અપરમાર્થ, વ્યવહાર, ભેદ, પર્યાય, ભંગ, અવિદ્યમાન; જીવમાં થતો વિકારભાવ અસત્ છે કેમકે તે ક્ષણિક છે અને ટાળ્યો ટાળી શકાય છે.

જીવ અનાદિથી આ અસત્ વિકારી ભાવ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી રહ્યો છે તેથી તેને પર્યાયબુદ્ધિ, વ્યવહારવિમૂઢ, અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મોહી અને મૂઢ પણ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાની આ અસત્ ક્ષણિક ભાવને પોતાનો માની રહ્યો છે, એટલે કે તે અસત્‌ને સત્ માની રહ્યો છે; માટે આ ભેદ જાણી જે અસત્‌ને ગૌણ કરી સત્‌સ્વરૂપ ઉપર વજન રાખી પોતાના જ્ઞાયકભાવ તરફ વળે છે તે મિથ્યાજ્ઞાન ટાળી સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે; તેનું ઉન્મત્તપણું ટળે છે.

વિપર્યય પણ બે પ્રકારે હોય છે; સહજ અને આહાર્ય.

(૧) **સહજ**—જે પોતાથી પોતાની ભૂલથી એટલે કે પરોપદેશ વિના વિપરીતતા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

(૨) **આહાર્ય**—પરના ઉપદેશથી ગ્રહેલ વિપરીતતા. આ શ્રોત્રેંદ્રિય દ્વારા થતા કુમતિજ્ઞાનપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ કુશ્રુતજ્ઞાન છે.

શંકા—દયાધર્મના જાણવાવાળા જીવોને ભલે આત્માની ઓળખાણ ન હોય તો પણ દયાધર્મની શ્રદ્ધા હોય છે, તો પછી તેના જ્ઞાનને અજ્ઞાન (મિથ્યાજ્ઞાન) કેમ મનાય?

સમાધાન—દયાધર્મના જ્ઞાતાઓમાં પણ આપ્ત, આગમ અને પદાર્થ (નવતત્ત્વ) ની યથાર્થ શ્રદ્ધાથી રહિત જે જીવો છે તેમને દયાધર્મ' આદિમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા હોવાનો વિરોધ છે; તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનનું કાર્ય જે હોવું જોઈએ તે ન હોય ત્યાં જ્ઞાનને અજ્ઞાન ગણવાનો વ્યવહાર લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે પુત્રનું કાર્ય નહિ કરનાર એવા પુત્રને પણ લોકમાં કુપુત્ર કહેવાનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે.

શંકા—જ્ઞાનનું કાર્ય શું છે?

સમાધાન—જાણેલા પદાર્થની શ્રદ્ધા કરવી તે જ્ઞાનનું કાર્ય છે. એ પ્રકારનું જ્ઞાનનું કાર્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં થતું નથી તેથી તેના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહ્યું છે.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૫ પાનું-૨૨૪]

વિપર્યયમાં સંશય અને અનધ્યવસાય સમાઈ જાય છે એમ સૂત્ર ૩૧ ની ટીકામાં કહ્યું છે, તે સંબંધે હવે થોડું જણાવવામાં આવે છેઃ—

૧-કેટલાકને ધર્મ કે અધર્મ એ કાંઈ હશે કે નહિ તેવો સંશય હોય છે.

૨-કેટલાકને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનો સંશય હોય છે.

૩-કેટલાકને પરલોકના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનો સંશય હોય છે.

૪-કેટલાકને અનધ્યવસાય (અનિર્ણય) હોય છે; તેઓ કહે છે કે-હેતુવાદરૂપ તર્કશાસ્ત્ર છે તેથી તેનાથી કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, અને આગમો છે તે ભિન્ન ભિન્ન રીતે વસ્તુના સ્વરૂપને કહે છે, કોઈ કાંઈ કહે છે અને કોઈ કાંઈ કહે છે; તેથી તેની પરસ્પર વાત મળતી નથી.

૫-કેટલાકને એવો અનધ્યવસાય (અનિર્ણય) હોય છે કે કોઈ જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ અથવા કોઈ મુનિ કે જ્ઞાની પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી કે જેમનાં વચન અમે પ્રમાણ કરી શકીએ; વળી ધર્મનું સ્વરૂપ ઘણું સૂક્ષ્મ છે તેથી કેમ નિર્ણય થાય? માટે મોટા જે માર્ગે જાય તે માર્ગે આપણે જવું.

૬--કોઇ વીતરાગધર્મનો લૌકિક વાદો સાથે સમન્વય કરે છે; શુભ ભાવોના વર્ણનનું સમાનપણું કેટલાક અંશે દેખી જગતમાં ચાલતી બધી ધાર્મિક માન્યતાઓ એક છે એમ માને છે (તે વિપર્યય છે).

૭--કોઇ મંદ કષાયથી ધર્મ (શુદ્ધતા) થાય એમ માને છે (તે પણ વિપર્યય છે).

૮--આ જગત કોઈ એક ઇશ્વરે પેદા કર્યું છે, એ તેનો નિયામક છે એમ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિપર્યય સમજે છે.

એમ સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય અનેક પ્રકારે મિથ્યાજ્ઞાનમાં હોય છે; માટે સત્‌ અને અસત્‌નો યથાર્થ ભેદ યથાર્થ સમજી સ્વચ્છંદે કરવામાં આવતી કલ્પનાઓ અને ઉન્મત્તપણું ટાળવાનું આ સૂત્ર કહે છે. [મિથ્યાત્વને ઉન્મત્તપણું કહ્યું છે કારણ કે મિથ્યાત્વથી અનંત પાપ બંધાય છે તેનો જગતને ખ્યાલ નથી.] ॥૩૨॥

* * *

પ્રમાણનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે શ્રુતજ્ઞાનના અંશરૂપ નયનું સ્વરૂપ કહે છે.

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतानयाः॥३३॥

અર્થઃ—[नैगम] નૈગમ, [संग्रह] સંગ્રહ, [व्यवहार] વ્યવહાર, [ऋजुसूत्र] ઋજુસૂત્ર, [शब्द] શબ્દ, [समभिरूढ] સમભિરૂઢ અને [एवंभूत] એવંભૂત—એ સાત [नयाः] નયો [Viewpoints] છે.

ટીકા

વસ્તુના અનેક ધર્મોમાંથી કોઇ એકની મુખ્યતા કરી, અન્ય ધર્મોનો વિરોધ કર્યા વગર તેમને ગૌણ કરી સાધ્યને જાણવો તે નય છે.

દરેક વસ્તુમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે તેથી તે અનેકાંતસ્વરૂપ છે. ['અંત' નો અર્થ 'ધર્મ' થાય છે.] અનેકાંતસ્વરૂપ સમજાવવાની પદ્ધતિને 'સ્યાદ્વાદ' કહેવામાં આવે છે. સ્યાદ્વાદ દ્યોતક છે, અનેકાંત દ્યોત્ય છે. 'સ્યાત્' નો અર્થ 'કથંચિત્' થાય છે, એટલે કે કોઇ યથાર્થ પ્રકારની વિવક્ષાનું કથન તે સ્યાદ્વાદ. અનેકાંતનો પ્રકાશ કરવા માટે 'સ્યાત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

હેતુ અને વિષયના સામર્થ્યની અપેક્ષાએ પ્રમાણથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલા અર્થના એકદેશને કહેવો તે નય છે, તેને 'સમ્યક્ એકાંત' પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતપ્રમાણ સ્વાર્થ અને પરાર્થ બે પ્રકારે છે, તેમાં પરાર્થ શ્રુતપ્રમાણનો અંશ તે નય છે; શાસ્ત્રના ભાવો સમજવા માટે નયોનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે. સાત નયોનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

૧. **નૈગમનયઃ**—જે ભૂતકાળની પર્યાયમાં વર્તમાનવત્ સંકલ્પ કરે અથવા ભવિષ્યની પર્યાયમાં વર્તમાનવત્ સંકલ્પ કરે તથા વર્ત-

માન પર્યાયમાં કંઈક નિષ્પન્ન [પ્રગટરૂપ] છે અને કંઈક નિષ્પન્ન નથી તેનો નિષ્પન્નરૂપ સંકલ્પ કરે તે જ્ઞાનને તથા વચનને નૈગમનય કહે છે. [Figurative]

૨. **સંગ્રહનય:**—જે સમસ્ત વસ્તુઓને તથા સમસ્ત પર્યાયને સંગ્રહરૂપ કરી જાણે તથા કહે તે સંગ્રહનય છે. જેમ—સત્, દ્રવ્ય ઈત્યાદિ. [General, Common]

૩. **વ્યવહારનય:**—અનેક પ્રકારના ભેદ કરી વ્યવહાર કરે-ભેદે તે વ્યવહારનય છે. સંગ્રહનયદ્વારા ગ્રહણ કરેલ પદાર્થોનો વિધિપૂર્વક ભેદ કરે તેને વ્યવહાર કહે છે. જેમ સત્ બે પ્રકારે છે—દ્રવ્ય અને ગુણ. દ્રવ્યના છ ભેદ છે—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ; ગુણના બે ભેદ છે—સામાન્ય અને વિશેષ. આ રીતે જ્યાં સુધી ભેદ થઈ શકે છે ત્યાં સુધી આ નય પ્રવર્તે છે. [Distributive]

૪. **ઋજુસૂત્રનય:**—[ઋજુ એટલે વર્તમાન, હાજર, સરળ] જે જ્ઞાનનો અંશ વર્તમાન પર્યાય માત્રને ગ્રહણ કરે તે ઋજુસૂત્રનય છે. [Present condition]

૫. **શબ્દનય:**—જે નય લિંગ, સંખ્યા, કારક આદિના વ્યભિચારને દૂર કરે છે તે શબ્દનય છે. આ નય લિંગાદિકના ભેદથી પદાર્થને ભેદરૂપ ગ્રહણ કરે છે; જેમ—દાર (પું૰), ભાર્યા (સ્ત્રી૰), કલત્ર (ન૰) એ દાર, ભાર્યા અને કલત્ર ત્રણે શબ્દો ભિન્ન લિંગવાળા હોવાથી, જો કે એક જ પદાર્થના વાચક છે તો પણ આ નય સ્ત્રી પદાર્થને લિંગના ભેદથી ત્રણ ભેદરૂપ જાણે છે. [Descriptive]

૬. **સમભિરૂઢ નય:**—(૧) જે જુદાજુદા અર્થોને ઉલ્લંઘી એક અર્થને રૂઢિથી ગ્રહણ કરે તે. જેમકે ગાય. [Usage] (૨) પર્યાયના ભેદથી અર્થને ભેદરૂપ ગ્રહણ કરે તે. જેમ ઈંદ્ર, પુરંદર, શક્ર ત્રણે શબ્દો ઇન્દ્રનાં નામ છે પણ આ નય ત્રણેનો જુદો જુદો અર્થ કરે છે. [Specific]

૭. **એવંભૂતનયઃ**-જે શબ્દનો જે ક્રિયારૂપ અર્થ છે તે ક્રિયારૂપ પરિણમતા પદાર્થને જે નય ગ્રહણ કરે છે તેને એવંભૂતનય કહે છે. જેમકે પૂજારીને પૂજા કરતી વખતે જ પૂજારી કહેવો. [Active]

પહેલા ત્રણ ભેદ દ્રવ્યાર્થિકનયના છે, તેને સામાન્ય, ઉત્સર્ગ અથવા અનુવૃત્તિ એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે.

પાછળના ચાર ભેદ પર્યાયાર્થિકનયના છે, તેને વિશેષ, અપવાદ અથવા વ્યાવૃત્તિ એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે.

પહેલા ચાર નય **અર્થનય** છે, પછીના ત્રણ **શબ્દનય** છે.

પર્યાય બે પ્રકારની છે-(૧) સહભાવી-જેને ગુણ કહેવામાં આવે છે; (૨) ક્રમભાવી-જેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય એ નામ વસ્તુઓનું પણ છે, અને વસ્તુઓના સામાન્ય સ્વભાવમય એક સ્વભાવનું પણ છે. જ્યારે દ્રવ્ય પ્રમાણનો વિષય હોય ત્યારે તેનો અર્થ વસ્તુ (દ્રવ્ય-ગુણ અને ત્રણેકાળની પર્યાયો સહિત) એવો કરવો; નયોના પ્રકરણમાં જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક વપરાય ત્યારે 'સામાન્ય સ્વભાવમય એક સ્વભાવ' (સામાન્યાત્મક ધર્મ) એવો તેનો અર્થ કરવો.

દ્રવ્યમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ થાય છેઃ-

૧-સત્ અને અસત્ પર્યાયના સ્વરૂપમાં **પ્રયોજનવશ** પરસ્પર ભેદ ન માની બંનેને વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું તે નૈગમનય છે.

૨-સત્‌ના અંતર્ભેદોમાં ભેદ ન ગણવા તે સંગ્રહનય છે.

૩-સત્‌માં અંતર્ભેદો માનવા-તે વ્યવહારનય છે.

નયના જ્ઞાનનય, શબ્દનય અને અર્થનય એવા પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે.

૧-વાસ્તવિક પ્રમાણજ્ઞાન છે અને એકદેશગ્રાહી તે હોય ત્યારે તેને નય કહે છે તેથી જ્ઞાનનું નામ નય છે અને તેને **જ્ઞાનનય** કહેવામાં આવે છે.

૨-જ્ઞાનદ્વારા જાણેલા શબ્દનું પ્રતિપાદન શબ્દદ્વારા થાય છે તેથી તે શબ્દને શબ્દનય કહેવામાં આવે છે.

૩-જ્ઞાનનો વિષય પદાર્થ છે તેથી નયથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવતા પદાર્થને પણ નય કહેવામાં આવે છે તે અર્થનય છે.

આત્માના સંબંધમાં આ સાત નયો નીચેના ચૌદ બોલમાં શ્રીમદ્‌રાજચંદ્રજીએ ઉતારેલા છે તે સાધકને ઉપયોગી હોવાથી અહીં અર્થ સાથે આપવામાં આવે છે.

૧. એવંભૂતદૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર.=પૂર્ણતાને લક્ષે શરૂઆત કર.

૨. ઋજુસૂત્રદૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર.=સાધકદૃષ્ટિ દ્વારા સાધ્યમાં સ્થિતિ કર.

૩. નૈગમદૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર.=હું પૂર્ણ છો એવી સંકલ્પ-દૃષ્ટિવડે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કર.

૪. એવંભૂતદૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર.=પૂર્ણદૃષ્ટિથી અવ્યકત અંશ વિશુદ્ધ કર.

૫. સંગ્રહદૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.=ત્રિકાળી સત્ દૃષ્ટિથી પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ કર.

૬. એવંભૂતદૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.=નિશ્ચયદૃષ્ટિથી સત્તાને વિશુદ્ધ કર.

૭. વ્યવહારદૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.=ભેદદૃષ્ટિ છોડીને અભેદ પ્રત્યે જા.

૮. એવંભૂતદૃષ્ટિથી વ્યવહાર નિવૃત્તિ કર.=અભેદદૃષ્ટિથી ભેદને નિવૃત્ત કર.

૯. શબ્દદૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.=શબ્દના રહસ્યભૂત પદાર્થની દૃષ્ટિથી પૂર્ણતા પ્રત્યે જા.

૧૦. એવંભૂતદૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.=નિશ્ચયદૃષ્ટિથી શબ્દના રહસ્યભૂત પદાર્થમાં નિર્વિકલ્પ થા.

૧૧. સમભિરૂઢદૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક. = સાધકઅવસ્થાના આરૂઢભાવથી નિશ્ચયને જો.

૧૨. એવંભૂતદૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર. = નિશ્ચયદૃષ્ટિથી સમસ્વભાવ પ્રત્યે આરૂઢ સ્થિતિ કર.

૧૩. એવંભૂતદૃષ્ટિથી એવંભૂત થા. = નિશ્ચયદૃષ્ટિથી નિશ્ચયરૂપ થા.

૧૪. એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂતદૃષ્ટિ શમાવ. = નિશ્ચયસ્થિતિથી નિશ્ચયદૃષ્ટિના વિકલ્પને શમાવી દે.

ખરા ભાવો લૌકિક ભાવોથી વિરુદ્ધ હોય છે.

પ્રશ્નઃ- જો વ્યવહારનયથી એટલે કે વ્યાકરણને અનુસરીને જે પ્રયોગ (અર્થ) થાય છે તેને તમે શબ્દનયથી દૂષિત કહેશો તો લોક અને શાસ્ત્રને વિરોધ આવશે?

ઉત્તરઃ—લોક ન સમજે તેથી વિરોધ ભલે કરે; અહીં યથાર્થ સ્વરૂપ (તત્ત્વ) વિચારવામાં આવે છે—પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. ઔષધિ રોગીની ઇચ્છાનુસાર હોતી નથી. [સર્વાર્થસિદ્ધિ પાનું—૫૩૪.] જગત રોગી છે, તેને અનુકૂળ આવે એમ જ્ઞાનીઓ તત્ત્વનું સ્વરૂપ (ઔષધિ) ન કહે, પણ જેમ યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેમ તેઓ કહે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પ્રથમ અધ્યાયનાં

પરિશિષ્ટ

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

[૧]

સમ્યગ્દર્શન સંબંધી કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો

(૧)

સમ્યગ્દર્શનની જરૂરિયાત

પ્રશ્નઃ- સમ્યગ્દર્શનથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે, તો સમ્યગ્દર્શન વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર કેવાં હોય ?

ઉત્તરઃ-સમ્યગ્દર્શન ન હોય તો અગીઆર અંગનો જ્ઞાતા પણ મિથ્યાજ્ઞાની છે; અને તેનું ચારિત્ર પણ મિથ્યાચારિત્ર છે. અહીં આશય એ છે કે સમ્યગ્દર્શન વિના વ્રત, તપ, જપ, ભક્તિ, પ્રત્યાખ્યાન આદિ જે કાંઇ આચરણ છે તે સર્વે મિથ્યાચારિત્ર છે; માટે સમ્યગ્દર્શન શું છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે તે જાણવાની જરૂર છે.

(૨)

સમ્યગ્દર્શન શું છે ?

પ્રશ્નઃ-સમ્યગ્દર્શન શું છે? તે દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે પર્યાય છે?

ઉત્તરઃ-સમ્યગ્દર્શન તે જીવદ્રવ્યના શ્રદ્ધાગુણની એક નિર્મળ પર્યાય છે. આ જગતમાં છ દ્રવ્યો છે તેમાં એક ચેતનદ્રવ્ય [જીવ] છે, અને પાંચ અચેતન-જડ દ્રવ્યો [પુદ્‌ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ] છે. જીવદ્રવ્ય અર્થાત્ આત્મવસ્તુમાં અનંત ગુણો છે, તેમાં એક ગુણ શ્રદ્ધા [માન્યતા-વિશ્વાસ-પ્રતીત] છે; તે ગુણની અવસ્થા અનાદિથી ઊંધી છે તેથી જીવને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે, તે અવસ્થાને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે; તે શ્રદ્ધાગુણની સવળી [શુદ્ધ] અવસ્થા તે સમ્યગ્દર્શન છે. આ રીતે આત્માના શ્રદ્ધાગુણની શુદ્ધ પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૩)

શ્રદ્ધાગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) શ્રદ્ધાગુણની જે અવસ્થા પ્રગટ થવાથી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે.

(૨) સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણીમાં જેવું પૂર્ણ આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે. [નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન નિમિત્તને, અધૂરી કે વિકારી પર્યાયને, ભંગ-ભેદને કે ગુણભેદને સ્વીકારતું નથી-લક્ષમાં લેતું નથી.]

નોંધ-ઘણા માણસો માત્ર એક સર્વવ્યાપક આત્મા છે એમ માને છે અને તે આત્માને કૂટસ્થ માત્ર માને છે, પણ તેમના કહેવા મુજબ ચૈતન્ય માત્ર આત્માને માનવો તે સમ્યગ્દર્શન નથી.

(૩) સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન.

(૪) આત્મ શ્રદ્ધાન. [પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા-૨૧૬]

(૫) સ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૨૨-૩૨૮]

(૬) પરથી ભિન્ન પોતાના આત્માની શ્રદ્ધા-રુચિ. [સમયસાર કલશ ૬; છહ-ઢાળા-ત્રીજીઢાળ ગાથા-૨]

નોંધ:-અહીં 'પરથી ભિન્ન' એ શબ્દો એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દર્શનને પરવસ્તુ, નિમિત્ત, અશુદ્ધપર્યાય, ઊણી શુદ્ધપર્યાય કે ભંગ-ભેદ એ કાંઇ સ્વીકાર્ય નથી. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય [લક્ષ્ય] પૂર્ણ જ્ઞાનઘન ત્રિકાળી આત્મા છે [પર્યાયની અપૂર્ણતા વગેરે સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે].

(૭) વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવસ્વરૂપ નિજ પરમાત્માની રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન. [જયસેનાચાર્ય કૃત ટીકા-હિંદી સમયસાર પાનું ૮]

નોંધ:-અહીં 'નિજ' શબ્દ છે, તે અનેક આત્માઓ છે તેમનાથી પોતાની ભિન્નતા બતાવે છે.

(૮) શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ. [જયસેનાચાર્ય કૃત ટીકા-પંચાસ્તિકાય ગાથા-૧૦૭ પાનું ૧૭૦]

(૪)

જ્ઞાનગુણની મુખ્યતાએ

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) વિપરીત અભિનિવેશ રહિત જીવાદિ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૩૧૭-૩૨૦ તથા પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા--૨૨૦]

નોંધ:--આ વ્યાખ્યા પ્રમાણદૃષ્ટિએ છે તેમાં નાસ્તિ-અસ્તિ બન્ને પડખાં બતાવ્યાં છે.

(૨) 'જીવાદિનું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વ છે' એટલે કે જીવાદિ પદાર્થોના યથાર્થ શ્રદ્ધાન્ સ્વરૂપે આત્માનું પરિણમન તે સમ્યક્ત્વ છે. [સમયસાર ગાથા--૧૫૫. હિંદી પાનું ૨૨૫. ગુજરાતી પાનું--૨૦૧]

(૩) ભૂતાર્થે જાણેલા પદાર્થોથી શુદ્ધાત્માના જુદાપણાનું સમ્યક્ અવલોકન. [જયસેનાચાર્ય કૃત ટીકા-હિંદી સમયસાર પાનું-૨૨૬]

નોંધ:-કોલમ નં-૨ તથા ૩ એમ સૂચવે છે કે જેને નવ પદાર્થોનું સમ્યગ્જ્ઞાન હોય તેને જ સમ્યગ્દર્શન હોય, આ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનનું અવિનાભાવીપણું બતાવે છે. આ કથન દ્રવ્યાર્થિકનયે છે.

(૪) પંચાધ્યાયીમાં જ્ઞાન અપેક્ષાએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા ગાથા-૧૮૬ થી ૧૮૯ માં આપી છે, તે કથન પર્યાયાર્થિકનયે છે. તે ગાથામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-

[ગાથા-૧૮૬]-" તેથી શુદ્ધત્વ કાંઇ તે નવતત્ત્વથી વિલક્ષણ અર્થાંતર નથી, પરંતુ કેવળ નવતત્ત્વસંબંધી વિકારોને છોડીને નવતત્ત્વ જ શુદ્ધ છે. **ભાવાર્થ:**-તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ વિકારની ઉપેક્ષા કરવાથી નવતત્ત્વ જ શુદ્ધ જીવ છે, નવતત્ત્વોથી કાંઈ સર્વથા ભિન્ન શુદ્ધત્વ નથી. "

[ગાથા-૧૮૭]- " તેથી સૂત્રમાં તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા કરવી તેને સમ્યગ્દર્શન માનવામાં આવ્યું છે, અને તે પણ જીવ-અજીવાદિરૂપ નવ છે; ×××. **ભાવાર્થ**:-વિકારની ઉપેક્ષા કરતાં શુદ્ધત્વ નવતત્ત્વોથી

અભિન્ન છે, તેથી સૂત્રકારે [તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં] નવતત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. × × ×."

[ગાથા-૧૮૮]-આ ગાથામાં જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોનાં નામ આપ્યાં છે.

[ગાથા-૧૮૯]-" પુણ્ય અને પાપની સાથે એ સાત તત્ત્વને નવ પદાર્થ કહેવામાં આવે છે અને તે નવપદાર્થ, ભૂતાર્થને આશ્રયે, સમ્યગ્દર્શનનો વાસ્તવિક વિષય છે. **ભાવાર્થ**:-તથા પુણ્ય અને પાપની સાથે એ સાત તત્ત્વ જ નવપદાર્થ કહેવાય છે, અને તે નવપદાર્થ યથાર્થપણાને આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનનો યથાર્થ વિષય છે."

નોંધ-એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આ કથન જ્ઞાન અપેક્ષાએ છે; દર્શન અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પોતાનો અખંડ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરિપૂર્ણ આત્મા છે-તે બાબત ઉપર જણાવી છે.

(૫) "શુદ્ધચેતના એક પ્રકાર છે કેમકે શુદ્ધ એક પ્રકાર છે. શુદ્ધચેતનામાં શુદ્ધતાની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી તે શુદ્ધરૂપ છે અને તે જ્ઞાનરૂપ છે તેથી તે જ્ઞાનચેતના છે." [પંચાધ્યાયી ગાથા-૧૯૪]

"બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને આ જ્ઞાનચેતના પ્રવાહરૂપથી અથવા અખંડ એકધારારૂપ રહે છે. [પંચાધ્યાયી ગાથા-૮૫૧]

(૬) જ્ઞેય-જ્ઞાતૃતત્ત્વની યથાવત્ પ્રતીતિ જેનું લક્ષણ છે તે સમ્યગ્દર્શનપર્યાય. [પ્રવચનસાર અધ્યાય ૩ ગાથા-૪૨. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ટીકા પાનું ૩૩૫]

(૭) આત્માને આત્માથી જાણતો જીવ તે નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. [પરમાત્મ પ્રકાશ ગાથા ૮૨]

(૮)-'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્' [તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૨]

(૫)

ચારિત્રગુણની મુખ્યતાએ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) "જ્ઞાનચેતનામાં 'જ્ઞાન' શબ્દથી જ્ઞાનમય હોવાના કારણે

શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ છે અને તે શુદ્ધાત્મા જે-દ્વારા અનુભૂત થાય તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે" [પંચાધ્યાયી ગાથા ૧૯૬—ભાવાર્થ]

(૨) "તેનો ખૂલાસો એ છે કે-આત્માનો જ્ઞાનગુણ સમ્યક્ત્વયુક્ત થતાં આત્મસ્વરૂપની જે ઉપલબ્ધિ થાય છે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે."
[પંચાધ્યાયી ગા.-૧૯૭]

(૩) "નિશ્ચયથી આ જ્ઞાનચેતના સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે.
[પંચાધ્યાયી ગા.-૧૯૮]

નોંધ-અહીં આત્માના જે શુદ્ધોપયોગ છે—અનુભવ છે તે ચારિત્રગુણની પર્યાય છે.

(૪) આત્માની શુદ્ધ ઉપલબ્ધિ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. [પંચાધ્યાયી ગાથા-૨૧૫]

નોંધ-અહીં એટલું લક્ષમાં રાખવું કે જ્ઞાનની મુખ્યતાએ તથા ચારિત્રની મુખ્યતાએ જે કથન છે તેને સમ્યગ્દર્શનનું બાહ્ય લક્ષણ જાણવું કેમકે સમ્યજ્ઞાન અને અનુભવની સાથે સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવી હોવાથી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે, એ અપેક્ષાએ તેને વ્યવહાર કથન કહેવામાં આવે છે, અને દર્શન [શ્રદ્ધા] ગુણ અપેક્ષાએ જે કથન છે તેને નિશ્ચય કથન કહેવામાં આવે છે.

(૫) દર્શનનું નિશ્ચય સ્વરૂપ એવું છે કે-ભગવાન પરમાત્મ સ્વભાવના અતિન્દ્રિય સુખની રૂચિ કરવાવાળા જીવમાં શુદ્ધ અંતરંગ આત્મિક તત્ત્વના આનંદને ઉપજવાનું ધામ એવા શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયનું (પોતાના જીવસ્વરૂપનું) પરમ શ્રદ્ધાન, દૃઢ પ્રતીતિ અને સાચો નિશ્ચય એ જ દર્શન છે. (આ વ્યાખ્યા સુખ ગુણની મુખ્યતાથી છે)

(૬)

અનેકાન્ત સ્વરૂપ

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંબંધી અનેકાન્ત સ્વરૂપ સમજવા લાયક હોવાથી અહીં કહેવામાં આવે છે.

(૧)-**સમ્યગ્દર્શન**-તમામ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને એટલે ચોથા ગુણસ્થાનકથી સિદ્ધ સુધી બધાને એક સરખું છે, એટલે કે શુદ્ધાત્માની માન્યતા તે બધાને એક સરખી છે-માન્યતામાં કાંઇ ફેરફાર નથી.

(૨)—**સમ્યગ્જ્ઞાન**-તમામ સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમ્યક્‌પણાની અપેક્ષાએ જ્ઞાન એક જાતનું છે, પણ જ્ઞાન કોઈને હીન, કોઈને અધિક હોય છે. તેરમે ગુણસ્થાનથી સિધ્ધ સુધીનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવાથી સર્વ વસ્તુઓને યુગપત્ જાણે છે. નીચેના ગુણસ્થાનોમાં [ચારથી બાર સુધીમાં] જ્ઞાન ક્રમેક્રમે થાય છે અને ત્યાં જો કે જ્ઞાન સમ્યક્ છે તો પણ ઓછું-વધતું છે, તે અવસ્થામાં જે જ્ઞાન ઉઘાડરૂપ નથી તે અભાવરૂપ છે; આ રીતે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તફાવત છે.

(૩)—**સમ્યક્‌ચારિત્ર**—તમામ સમ્યગ્દષ્ટિઓને જે કાંઈ ચારિત્ર પ્રગટ્યું હોય તે સમ્યક્ છે, અને દસમા ગુણસ્થાન સુધી જે પ્રગટ્યું નથી તે વિભાવરૂપ છે. તેરમા ગુણસ્થાને અનુજીવી યોગ કંપનરૂપ હોવાથી વિભાવરૂપ છે, અને ત્યાં પ્રતિજીવી ગુણો બિલકુલ પ્રગટ નથી. ચૌદમા ગુણસ્થાને પણ ઉપાદાનની કચાશ છે તેથી ત્યાં ઉદયભાવ છે.

(૪)—જ્યાં સમ્યગ્દર્શન છે ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને સ્વરૂપાચરણચારિત્રનો અંશ અભેદરૂપ હોય છે અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દર્શનગુણથી જ્ઞાનગુણનું જુદાપણું અને તે બંને ગુણથી ચારિત્રગુણનું જુદાપણું સિદ્ધ થયું, એ રીતે અનેકાંત સ્વરૂપ થયું.

(૫)—આ ભેદ પર્યાયાર્થિકનયથી છે, દ્રવ્ય અખંડ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયે બધા ગુણો અભેદ-અખંડ છે એમ સમજવું.

(૭)

દર્શન [શ્રદ્ધા], જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણે ગુણોની અભેદદષ્ટિએ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) અખંડ પ્રતિભાસમય, અનંત, વિજ્ઞાનઘન, પરમાત્માસ્વરૂપ સમયસારને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્‌પણે દેખાય છે-[અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે] અને જણાય છે તેથી સમયસાર જ સમ્યક્‌દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. નયોના પક્ષપાતને છોડીને એક અખંડ પ્રતિભાસનો અનુભવ કરવો તે જ 'સમ્યગ્દર્શન' અને 'સમ્યગ્જ્ઞાન' એવાં નામ પામે છે. સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન કાંઈ અનુભવથી જુદાં નથી. [સમયસાર ગાથા-૧૪૪ ટીકા-ભાવાર્થ. ગુજરાતી પાનું-૧૮૪]

(૨) વર્તે નિજ સ્વભાવનો અનુભવ લક્ષ પ્રતીત,
વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં પરમાર્થે સમકિત.
[આત્મસિદ્ધિ ગાથા-૧૧૧]

અર્થ—પોતાના સ્વભાવની પ્રતીત, જ્ઞાન અને અનુભવ વર્તે અને પોતાના ભાવમાં પોતાની વૃતિ વહે તે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે.

(૮)

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું ચારિત્રના ભેદ અપેક્ષાએ કથન

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાનકથી શરૂ થાય છે, ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનકે ચારિત્રમાં મુખ્યપણે રાગ હોય છે તેથી તેને 'સરાગ સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે ચારિત્રમાં રાગ ગૌણ છે અને પછીના ગુણસ્થાનોમાં તે ટળતાં ટળતાં છેવટે સંપૂર્ણ વીતરાગ ચારિત્ર થાય છે તેથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકથી 'વીતરાગ સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે.

(૯)

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સંબંધે પ્રશ્નોતર

પ્રશ્નઃ—મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીના નિમિત્તે થતા વિપરિત અભિનિવેશ રહિત જે શ્રદ્ધા છે તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે કે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે ?

ઉત્તરઃ—તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે, વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ નથી.

પ્રશ્નઃ—પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૧૦૭ની સંસ્કૃત ટીકામાં તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે ?

ઉત્તરઃ— ના, તેમાં આ પ્રમાણે શબ્દો છે— 'मिथ्यात्वोदयजनित विपरीताभिनिवेश रहितं श्रद्धानं' અહીં 'श्रद्धानं' કહીને શ્રદ્ધાનની ઓળખાણ આપી છે, પણ તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું નથી. વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા તો ગાથા ૧૦૭ માં કહેલ 'भावाणं' શબ્દના અર્થમાં કહી છે.

પ્રશ્ન:—અધ્યાત્મ કમલમાર્તંડની ૭ મી ગાથામાં તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે એ ખરૂં ?

ઉત્તર:—ના, ત્યાં નિશ્ચય સમ્યકત્વની વ્યાખ્યા છે; દ્રવ્યકર્મના ઉપશમ, ક્ષય વગેરેના નિમિત્તથી સમ્યકત્વ પેદા થાય છે—એમ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરવી તે વ્યવહારનયથી છે કેમકે તે વ્યાખ્યા પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કહી છે. પોતાના પુરુષાર્થથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે એ નિશ્ચયનયનું કથન છે. હિંદીમાં જે 'વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ' એવો અર્થ ભર્યો છે તે મૂળ ગાથા સાથે બંધ બેસતો નથી.

(૧૦)

વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા

(૧) પાંચઅસ્તિકાય, છ દ્રવ્યો તથા જીવ-પુદ્ગલના સંયોગી પરિણામોથી ઉત્પન્ન આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ રીતે નવ પદાર્થોના વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે.

[પંચાસ્તિકાય ગાથા-૧૦૭ જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા પા.૧૭૦]

(૨) જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોની જેમ છે તેમ યથાર્થ અટળ શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે.

[છહઢાળા-ઢાળ-૩ ગાથા-૩]

(૩) **પ્રશ્ન:**—વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું સાધક છે ?

ઉત્તર:—પ્રથમ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય ત્યારે વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ થાય છે. તેથી તે [વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન] ખરેખર નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું સાધક નથી, તો પણ તેને ભૂત નૈગમનયથી સાધક કહેવામાં આવે છે, એટલે કે પૂર્વે જે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન હતું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતી વખતે અભાવરૂપ

થાય છે, તેથી જ્યારે તેનો અભાવ થાય છે ત્યારે પૂર્વની વિકલ્પ સહિતની શ્રદ્ધાને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે. [પરમાત્મ પ્રકાશ-ગાથા-૧૪૦ પાનું-૧૪૩ આવૃત્તિ પહેલી સંસ્કૃત ટીકા] આ રીતે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી, પણ તેનો અભાવ તે કારણ છે.

(૧૧)

વ્યવહારાભાસ સમ્યગ્દર્શનને કોઈવાર વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ કહે છે.

દ્રવ્યલીંગી મુનિને આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને સંયમભાવની એકતા પણ કાર્યકારી નથી. [જુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૩ ગાથા-૩૯ તથા મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૩૭-૨૩૮-૨૪૧] અહીં જે 'તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન' શબ્દ વાપર્યો છે તે ભાવ નિક્ષેપે નથી પણ નામ નિક્ષેપે છે.

'જેને સ્વ-પરનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન નથી પણ વીતરાગે કહેલા દેવ-ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણેને માને છે તથા અન્યમતમાં કહેલાં દેવાદિ તથા તત્ત્વાદિને માને નહિ-તો એવા કેવળ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ વડે તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વી નામ પામે નહિ.' [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું. ૩૪૩.] તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યું છે એ અપેક્ષાએ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ થયું છે એમ કહેવાય છે; પણ તેને અગૃહીત મિથ્યાદર્શન છે માટે ખરી રીતે તેને વ્યવહારાભાસ સમ્યગ્દર્શન છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને દેવ-ગુરુ-ધર્માદિનું શ્રદ્ધાન આભાસ માત્ર હોય છે, તેના શ્રદ્ધાનમાંથી વિપરીતાભિનિવેશનો અભાવ થયો નથી; વળી તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ આભાસમાત્ર છે તેથી તેને જે દેવ-ગુરુ-ધર્મ નવ તત્ત્વાદિનું શ્રદ્ધાન છે તે વિપરીતાભિનિવેશના અભાવ માટે કારણ ન થયું, અને કારણ થયા વિના તેમાં [સમ્યગ્દર્શનનો] ઉપચાર સંભવતો નથી; તેથી તેને વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન પણ સંભવતું નથી, તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ માત્ર નામ નિક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે.
[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પાનું. ૩૨૯-૩૩૨].

(૧૨)

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપાય

પ્રશ્નઃ-સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો ઉપાય શું છે?

—૧—

ઉત્તરઃ-આત્મા અને પર દ્રવ્યો તદ્દન જુદાં છે, એકનો બીજામાં અત્યંત અભાવ છે. એક દ્રવ્ય, તેના કોઈ ગુણ કે તેની કોઈ પર્યાય બીજા દ્રવ્યમાં, તેના ગુણમાં કે તેની પર્યાયમાં પ્રવેશ કરી શકતાં નથી; માટે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઇ કરી શકે નહિ એવી વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદા છે. વળી દરેક દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ ગુણ છે કેમકે તે સામાન્યગુણ છે. તે ગુણને લીધે કોઇ કોઇનું કરી શકે નહિ. તેથી આત્મા પરદ્રવ્યનું કાંઇ કરી શકે નહિ, શરીરને હલાવી-ચલાવી શકે નહિ, દ્રવ્ય કર્મો કે કોઈ પણ પરદ્રવ્ય જીવને કદી નુકશાન કરી શકે નહિ. આ પ્રથમ નકકી કરવું. આ પ્રમાણે નકકી કરવાથી જગતના પર પદાર્થોના કર્તાપણાનું જે અભિમાન આત્માને અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે તે, માન્યતામાંથી [અભિપ્રાયમાંથી] અને જ્ઞાનમાંથી ટળી જાય છે.

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યકર્મો જીવના ગુણોનો ઘાત કરે છે એવું કથન આવે છે તેથી તે કર્મોનો ઉદય જીવના ગુણોનો ખરેખર ઘાત કરે છે એમ ઘણા માને છે અને તેનો તેવો અર્થ કરે છે. પણ તે અર્થ ખરો નથી. કેમકે તે કથન વ્યવહારનયનું છે- માત્ર નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવનારૂં તે કથન છે. તેનો ખરો અર્થ એવો થાય છે કે-જ્યારે જીવ પોતાના પુરુષાર્થના દોષવડે પોતાની પર્યાયમાં વિકાર કરે છે-અર્થાત્ પોતાની પર્યાયનો ઘાત કરે છે ત્યારે તે ઘાતમાં અનુકૂળ નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્યકર્મ આત્મ પ્રદેશોથી ખરવા તૈયાર થયું છે તેને ‘ઉદય’ કહેવાનો ઉપચાર છે એટલે કે તે કર્મપર નિમિત્તનો આરોપ આવે છે. અને જો જીવ પોતે પોતાના સત્ય પુરુષાર્થ વડે વિકાર કરતો નથી-પોતાની પર્યાયનો ઘાત કરતો નથી તો દ્રવ્યકર્મોના તે જ સમૂહને ‘નિર્જરા’ નામ આપવામાં આવે છે. આ રીતે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરવા પૂરતો તે

વ્યવહાર કથનનો અર્થ થાય છે. જો બીજી રીતે (શબ્દો પ્રમાણે) અર્થ કરવામાં આવે તો આ સંબંધને બદલે કર્તાકર્મનો સંબંધ માનવા બરાબર થાય છે; અર્થાત્ ઉપાદાન-નિમિત્ત, નિશ્ચય-વ્યવહાર એકરૂપ થઈ જાય છે; અથવા તો એક બાજુ જીવ દ્રવ્ય અને બીજી બાજુએ અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યો (કર્મો)—તે અનંત દ્રવ્યોએ મળી જીવમાં વિકાર કર્યો એમ તેનો અર્થ થઈ જાય છે-કે જે બની શકે નહિ. આ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા કર્મના ઉદયે જીવને અસર-કરી-નુકશાન કર્યું-પરિણમાવ્યા વગેરે પ્રકારે ઉપચારથી કહેવાય છે, પણ તેનો જો તે શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ કરવામાં આવે તો તે ખોટો છે.

[જુઓ શ્રી સમયસાર ગાથા-૧૨૨ થી ૧૨૫-૩૩૭ થી ૩૪૪-નીચે અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા]

આ રીતે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે પહેલાં તો સ્વ દ્રવ્ય-પરદ્રવ્યની ભિન્નતા નક્કી કરવી, પછી શું કરવું તે હવે કહેવાય છે.

— ૨ —

સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યની ભિન્નતા નક્કી કરી, પર દ્રવ્યો ઉપરનું લક્ષ છોડી સ્વદ્રવ્યના વિચારમાં આવવું, ત્યાં આત્મામાં બે પડખાં છે તે જાણવાં. એક પડખું-આત્માનું દરેક સમયે ત્રિકાળી અખંડ પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વભાવરૂપપણું દ્રવ્યે-ગુણે-પર્યાયે (વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરતાં) છે, આત્માનું આ પડખું નિશ્ચયનયનો વિષય છે. આ પડખાંને નક્કી કરનાર જ્ઞાનનું પડખું તે 'નિશ્ચયનય' છે.

બીજું પડખું--વર્તમાન પર્યાયમાં દોષ છે--વિકાર છે, તે નક્કી કરવું. આ પડખું વ્યવહારનયનો વિષય છે. આમ બે નયદ્વારા આત્માના બંને પડખાંને નક્કી કર્યા પછી, વિકારી પર્યાય ઉપરનું વલણ-લક્ષ છોડીને પોતાના ત્રિકાળી ચૈતન્ય સ્વરૂપ તરફ વળવું. એ રીતે ત્રિકાળી દ્રવ્ય તરફ વળતાં--તે ત્રિકાળી નિત્ય પડખું હોવાથી--તેને આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

જો કે નિશ્ચયનય અને સમ્યગ્દર્શન એ બંને જુદા જુદા ગુણોની પર્યાય છે તો પણ તે બંનેનો વિષય એક છે--અર્થાત્ તે બંનેનો વિષય એક અખંડ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે, તેને બીજા શબ્દોમાં 'ત્રિકાળી જ્ઞાયક સ્વરૂપ' કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન કોઈ પરદ્રવ્ય, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, નિમિત્ત, પર્યાય, ગુણ ભેદ કે ભંગ વગેરેને સ્વીકારતું નથી, કેમકે તેનો વિષય ઉપર કહ્યા મુજબ ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વરૂપ આત્મા છે.

(૧૩)

નિર્વિકલ્પ અનુભવની શરૂઆત

નિર્વિકલ્પ અનુભવની શરૂઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે, પરંતુ ચોથા ગુણસ્થાને તે ઘણા કાળના અંતરાળે થાય છે, અને ઉપરના ગુણસ્થાનોએ શીઘ્ર--શીઘ્ર થાય છે. નીચેના અને ઉપરના ગુણસ્થાનોની નિર્વિકલ્પતામાં ભેદ એ છે કે પરિણામોની મગ્નતા ઉપરના ગુણસ્થાનોમાં વિશેષ છે. [ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક સાથેની ચિઠ્ઠી-પાનું-૩૪૯]

(૧૪)

સમ્યક્ત્વ પર્યાય હોવા છતાં ગુણ કેમ કહેવાય છે?

પ્રશ્નઃ-સમ્યગ્દર્શન તો પર્યાય છે છતાં કોઈ કોઇ ઠેકાણે તેને સમ્યક્ત્વ ગુણ કેમ કહે છે?

ઉત્તરઃ-ખરી રીતે સમ્યગ્દર્શન પર્યાય છે, પણ જેવો ગુણ છે તેવી જ તેની પર્યાય પ્રગટી છે-એમ ગુણપર્યાયનું અભેદપણું બતાવવા તેને સમ્યક્ત્વ ગુણ પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે કહેવામાં આવે છે; પણ ખરીરીતે સમ્યક્ત્વ તે પર્યાય છે-ગુણ નથી. ગુણ હોય તે ત્રિકાળ રહે છે. સમ્યક્ત્વ ત્રિકાળ નથી પણ સમ્યક્ત્વ તો જીવ પોતાના સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રગટ કરે છે ત્યારે થાય છે, માટે તે પર્યાય છે.

(૧૫)

બધા સમ્યગ્દષ્ટિઓનું સમ્યગ્દર્શન સમાન છે

પ્રશ્નઃ- છદ્મસ્થને સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને કેવળી તથા સિદ્ધ

ભગવાનને સમ્યગ્દર્શન હોય છે, તે બંનેને સમાન હોય છે કે અસમાન હોય છે ?

ઉત્તર:-જેમ છદ્મસ્થ (અપૂર્ણ) જીવને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે. જેવું તત્ત્વશ્રદ્ધાન છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળી-સિદ્ધ ભગવાનને પણ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિકની હિનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ **તીર્યંચાદિકને તથા કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને સમ્યગ્દર્શન તો સમાન જ છે;** કેમકે જેવી આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા છદ્મસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિને છે તેવી જ કેવળી ભગવાનને છે. ચોથા ગુણસ્થાને શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા એક પ્રકારની હોય અને કેવળી થતાં જુદા પ્રકારની થાય એમ બને નહિ; જો એમ બને તો ચોથા ગુણસ્થાને જે શ્રદ્ધા છે તે ખરી ઠરે નહિ પણ મિથ્યા ઠરે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૨૩]

(૧૭)

સમ્યગ્દર્શનના ભેદ શા માટે ?

પ્રશ્ન:- જો બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓનું સમ્યગ્દર્શન સમાન છે તો પછી આત્માનુશાસનની ૧૧ મી ગાથામાં સમ્યગ્દર્શનના દસ પ્રકારના ભેદ કેમ કહેવામાં આવ્યા છે ?

ઉત્તર:—સમ્યગ્દર્શનના એ ભેદો નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યા છે. આત્માનુશાસનમાં દસ પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ભેદ કહ્યા છે તેમાં આઠ ભેદ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવા પહેલાં જે નિમિત્તો હોય છે તે નિમિત્તોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કહ્યાં છે, અને બે ભેદ જ્ઞાનના સહકારીપણાની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે. શ્રુતકેવળીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને અવગાઢ સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે, અને કેવળી ભગવાનને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને પરમ અવગાઢ સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે; એ રીતે આઠ ભેદ નિમિત્તોની અપેક્ષાએ અને બે

ભેદ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે. '**દર્શન**' ની પોતાની અપેક્ષાએ તે ભેદો નથી. તે દશે પ્રકારમાં સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારે હોય છે—એમ જાણવું.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૩૩]

પ્રશ્ન:—જો ચોથા ગુણસ્થાનથી તે સિદ્ધ ભગવાન સુધી બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને સમ્યગ્દર્શન સરખું છે તો કેવળી ભગવાનને પરમ અવગાઢ સમ્યગ્દર્શન કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર:—જેમ છદ્મસ્થને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે. સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાને પ્રગટતાં જે આત્મસ્વરૂપ નિર્ણિત કર્યું હતું તે જ કેવળજ્ઞાન વડે જાણ્યું એટલે ત્યાં પ્રતીતિમાં પરમ અવગાઢપણું થયું, તેથી જ ત્યાં પરમ અવગાઢ સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પણ પૂર્વે જે શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેને જો કેવળજ્ઞાનમાં જૂઠું જાણ્યું હોત તો તો છદ્મસ્થની શ્રદ્ધા અપ્રતીતરૂપ ગણાત; પરંતુ આત્મસ્વરૂપનું શ્રધ્ધાન જેવું છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાનને પણ હોય છે—એટલે કે મૂળભૂત જીવાદિના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળીને પણ હોય છે.

(૧૮)

સમ્યક્ત્વની નિર્મળતાનું સ્વરૂપ

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વર્તમાનમાં ક્ષાયિકવત્ નિર્મળ છે. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં સમલ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે. અહીં જે મલપણું છે તેનું તારતમ્યસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે. આ અપેક્ષાએ તે સમ્યક્ત્વ નિર્મળ નથી. અત્યંત નિર્મળ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય તે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૩૫-૩૩૬-૩૪૬]

આ બધા સમ્યક્ત્વમાં જ્ઞાનાદિકની હીનતા અધિકતા હોવા છતાં પણ તુચ્છ તીર્યંચાદિકને તથા કેવળી ભગવાનને અને સિદ્ધ ભગવા-

નને સમ્યક્ત્વ ગુણ તો સમાન જ કહ્યો છે, કારણકે બધાને પોતાના આત્માની અથવા તો સાત તત્ત્વોની સમાન માન્યતા છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૨૩]

સમ્યગ્દૃષ્ટિને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ગર્ભિત છે નિરંતર ગમન (પરિણમન) રૂપ છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૫૦]

(૧૯)

સમ્યક્ત્વની નિર્મળતામાં નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ પણ પાડવામાં આવે છે.

૧-સમલ અગાઢ, ૨-નિર્મળ, ૩-ગાઢ, ૪-અવગાઢ અને ૫-પરમ અવગાઢ.

વેદક સમ્યક્ત્વ સમલ અગાઢ છે, ઉપશમ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નિર્મળ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગાઢ છે. અંગ અને અંગ બાહ્ય સહિત જૈનશાસ્ત્રોના અવગાહનવડે નિપજેલી દૃષ્ટિ તે અવગાઢ સમ્યક્ત્વ છે; શ્રુતકેવળીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને અવગાઢ સમ્યક્ત્વ કહે છે. પરમાવધિ જ્ઞાનીને અને કેવળજ્ઞાનીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ કહે છે. આ બે ભેદ જ્ઞાનના સહકારીપણાની અપેક્ષાએ છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૩૩-૩૩૪]

“ ઉપશમ સમકિત કરતાં ક્ષાયક સમકિત અધિક વિશુદ્ધ છે.”

[જુઓ તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક અધ્યા ૨ સૂત્ર ૧. નીચેની કારીકા ૧૦-૧૧, તથા તેની નીચે સંસ્કૃત ટીકા]

“ ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વની વિશુદ્ધિ અનંતગુણી અધિક છે ”

[જુઓ તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧. કારીકા ૧૨ નીચેની સંસ્કૃત ટીકા.]

(૨૦)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાને સમ્યક્ત્વ પ્રગટયાનું શ્રુતજ્ઞાનવડે બરાબર જાણે છે.

પ્રશ્નઃ–પોતાને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયું છે તેની કયા જ્ઞાન વડે ખબર પડે?

ઉત્તરઃ–ચોથા ગુણસ્થાને ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે જ્ઞાનવડે પોતાને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયાની સમ્યગ્દષ્ટિને ખબર પડે છે. જો તે જ્ઞાનવડે ખબર ન પડે એમ માનીએ તો તે શ્રુતજ્ઞાનને સમ્યક્ [યથાર્થ] કેમ કહી શકાય? જો પોતાને પોતાના સમ્યગ્દર્શનની ખબર ન પડતી હોય તો તેનામાં અને મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાનીમાં કાંઈ ફેર પડયો નહિ!

પ્રશ્નઃ–અહીં તમે સમ્યગ્દર્શનને શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા જણાય એમ કહ્યું છે, પણ પંચાધ્યાયી અધ્યાય ૨ માં તેને અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન ગોચર કહ્યું છે–તે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

सम्यक्त्वं वस्तुतः सूक्ष्मं केवलज्ञानगोचरम् ।
गोचरं स्वावधिस्वान्तःपर्ययज्ञानयोर्द्वयोः ॥३७५॥

[**અર્થઃ**–સમ્યક્ત્વ વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ છે અને કેવળજ્ઞાનગોચર છે તથા અવધિ અને મનઃપર્યય એ બંને ગોચર છે;] અને અધ્યાય ૨ ગાથા ૩૭૬ માં, તે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનગોચર નથી–એમ કહ્યું છે; અને અહીં તમે સમ્યગ્દર્શન શ્રુતજ્ઞાનગોચર છે એમ કહો છો તેનો શું ખૂલાસો છે?

ઉત્તરઃ–સમ્યગ્દર્શન તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનગોચર નથી એમ જે ૩૭૬ મી ગાથામાં કહ્યું છે તેનો અર્થ એટલો છે કે–સમ્યગ્દર્શન તે–તે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી એમ સમજવું; પણ તે–તે જ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શન કોઇ પ્રકારે જાણી ન જ શકાય એમ કહેવાનો હેતુ નથી. આ બાબતમાં પંચાધ્યાયીની ૩૭૧ અને ૩૭૩ ગાથા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

इत्येवं ज्ञानतत्त्वोसौ सम्यग्दृष्टिर्निजात्मदृक् ।
वैषयिके सुखे ज्ञाने राग-द्वेषौ परित्यजेत् ॥३७१॥

અર્થ:-એવી રીતે તત્ત્વોના જાણવાવાળા સ્વાત્મદર્શી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ અને જ્ઞાનમાં રાગ--દ્વેષને છોડે છે.

अपराण्यपि लक्ष्माणि सन्ति सम्यग्दृगात्मनः ।
सम्यक्त्वेनाविनाभूतैर्यैं (श्च) संलक्ष्यते सुदृक् ॥३७३॥

અર્થ:-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું બીજું લક્ષણ પણ છે કે-સમ્યકત્વના અવિનાભાવી લક્ષણો દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ લક્ષિત થાય છે.

તે લક્ષણ ગાથા-૩૭૪ માં કહે છે:-

उक्तमाक्ष्यं सुखं ज्ञानमनादेयं दृगात्मनः ।
नादेयं कर्म सर्वंच (स्वं) तद्वद् दृष्टोपलब्धितः ॥३७४॥

અર્થ:-જેમ ઉપર કહ્યું તે રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ અને જ્ઞાનનો આદર નથી તેમ જ, આત્મપ્રત્યક્ષ હોવાને લીધે સર્વ કર્મોનો પણ આદર નથી.

ગાથા-૩૭૫-૩૭૬ નો એટલો જ અર્થ છે કે-સમ્યગ્દર્શન તે કેવળજ્ઞાનાદિનો પ્રત્યક્ષ વિષય છે અને મતિશ્રુતજ્ઞાનનો તે પ્રત્યક્ષ વિષય નથી. પરંતુ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તે **તેના લક્ષણોદ્વારા** જાણી શકાય છે. અને કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનમાં લક્ષણ--લક્ષ્યનો ભેદ પાડ્યા સિવાય પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય છે.

પ્રશ્ન:-આ વિષયને દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવો.

ઉત્તર:-સ્વાનુભવદશામાં આત્માને જાણવામાં આવે છે તે શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણવામાં આવે છે. શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે, તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે તેથી ત્યાં આત્માનું જાણવું પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. અહીં આત્માને જે સારી રીતે સ્પષ્ટ જાણે છે તેમાં પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપણું નથી તથા જેમ પુદ્ગલ પદાર્થ નેત્રાદિદ્વારા જાણવામાં આવે છે તેમ એકદેશ (અંશે) નિર્મળતાપૂર્વક પણ આત્માના

અસંખ્યાત પ્રદેશાદિ જાણવામાં આવતા નથી, તેથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ નથી.

'અનુભવમાં આત્મા તો પરોક્ષ જ છે, કાંઈ આત્માના પ્રદેશોનો આકાર ભાસતો નથી પરંતુ સ્વરૂપમાં પરિણામ મગ્ન થતાં જે સ્વાનુભવ થયો તે સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ છે; એ સ્વાનુભવનો સ્વાદ કાંઈ આગમ-અનુમાનાદિક પરોક્ષ પ્રમાણવડે જણાતો નથી—પોતે જ એ અનુભવના રસાસ્વાદને પ્રત્યક્ષ વેદે છે; જેમ કોઈ અંધ મનુષ્ય સાકરનો આસ્વાદ કરે છે, ત્યાં સાકરના આકારાદિ પરોક્ષ છે પણ જીભવડે જે **સ્વાદ** લીધો છે તે સ્વાદ પ્રત્યક્ષ છે—એમ અનુભવ સંબંધમાં જાણવું. [ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પાનું--૩૪૭-૩૪૮ ટોડરમલ્લજીની રહસ્યપૂર્ણ ચીઠ્ઠી] આ દશા ચોથા ગુણસ્થાને હોય છે.

આ પ્રમાણે આત્માનો અનુભવ જાણી શકાય છે અને જે જીવને તેવો અનુભવ હોય તે જીવને સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવી હોય છે, માટે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શન બરાબર જાણી શકાય છે.

પ્રશ્ન:-આ બાબતમાં પંચાધ્યાયકારે શું કહ્યું છે?

ઉત્તર:-પંચાધ્યાયના પહેલા અધ્યાયમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવતાં ૭૦૬ મી ગાથામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-

अपि किंचाभिनिबोधिकबोधद्वैतं तदादिमं यावत् ।
स्वात्मानुभूतिसमये प्रत्यक्षं तत्समक्षमिव नान्यत् ॥७०६॥

અર્થ:-અને વિશેષ એ છે કે-સ્વાનુભૂતિના સમયે જેટલું પણ પહેલું તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું દ્વૈત રહે છે તેટલું તે બધું સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષની માફક પ્રત્યક્ષ છે બીજું નથી-પરોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ:- તથા તે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ એટલી વિશેષતા છે કે જે વખતે તે બે જ્ઞાનોમાંથી કોઇ એક જ્ઞાનદ્વારા સ્વાનુ-

ભૂતિ થાય છે તે વખતે એ બંને જ્ઞાનો પણ અતીન્દ્રિય સ્વાત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેથી આ બંને જ્ઞાનો પણ સ્વાનુભૂતિ વખતે પ્રત્યક્ષ છે-પરોક્ષ નથી.

પ્રશ્નઃ-આ બાબતમાં બીજા કોઈ શાસ્ત્રો-આધારો છે?

ઉત્તરઃ-હા, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં ૩૪૮ મા પાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ-

“જે પ્રત્યક્ષ જેવું હોય તેને પણ પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ, જેમ લોકમાં પણ કહીએ છીએ કે ‘અમે સ્વપ્નમાં વા ધ્યાનમાં ફલાણા પુરુષને પ્રત્યક્ષ દીઠો,’ હવે તેને પ્રત્યક્ષ દીઠો તો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ માફક પ્રત્યક્ષવત્ [તે પુરુષને] યથાર્થ દેખ્યો તેથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય; તેમ અનુભવમાં આત્મા પ્રત્યજ્ઞ માફક યથાર્થ પ્રતિભાસે છે.”

પ્રશ્નકારઃ-શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત શ્રી સમયસાર પરમાગમ છે તેમાં આ બાબત શું કહ્યું છે તે જણાવો?

ઉત્તરઃ-(૧) શ્રી સમયસારની ગાથા ૪૯ ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-

“આ પ્રમાણે રસ, રૂપ, ગંધ સ્પર્શ, શબ્દ, સંસ્થાન અને વ્યકતપણાનો અભાવ હોવા છતાં પણ **સ્વસંવેદનના બળથી સદા પ્રત્યક્ષ હોવાથી** અનુમાન ગોચરમાત્રપણાના અભાવને લીધે (જીવને) અલિંગગ્રહણ કહેવામાં આવે છે.”

“પોતાના અનુભવમાં આવતા ચેતનાગુણ વડે સદા અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તેથી (જીવ) ચેતનાગુણવાળો છે.”

(૨) શ્રી સમયસારની ગાથા ૧૪૩ માં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ-

ટીકા:-જેવી રીતે કેવળી ભગવાન, વિશ્વના સાક્ષીપણાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, નિરંતર પ્રકાશમાન સહજ, વિમળ, સકળ કેવળજ્ઞાન વડે સદા પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયા હોઈને,

શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિક્રાન્તપણાવડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને ઓળંગી ગયા હોવાને લીધે) સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયા હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી, તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાની આત્મા), ક્ષયોપશમથી જેમનું ઉપજવું થાય છે એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત થયો હોવાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષોના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગ્રહવામાં આવેલા નિર્મળ, નિત્ય ઉદિત, ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધપણાવડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવ વડે) તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયો હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત અંતર્જલ્પરૂપ તથા બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પોની ભૂમિકાના અતિક્રાન્તપણાવડે સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયો હોવાથી, કોઈપણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી, તે (આત્મા) ખરેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી પર, પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યગ્જ્યોતિ, આત્મખ્યાતિરૂપ, અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે.

ભાવાર્થ:--જેમ કેવળી ભગવાન સદા નયપક્ષના સ્વરૂપના સાક્ષી (જ્ઞાતા--દ્રષ્ટા) છે તેમ શ્રુતજ્ઞાની પણ જ્યારે સમસ્ત નયપક્ષોથી રહિત થઈ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવનું અનુભવન કરે છે ત્યારે નયપક્ષના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા જ છે. એક નયનો સર્વથા પક્ષ ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સાથે મળેલો રાગ થાય; પ્રયોજનના વશે એક નયને પ્રધાન કરી તેનું ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સિવાય ચારિત્ર મોહનો રાગ રહે; અને જ્યારે નયપક્ષને છોડી વસ્તુસ્વરૂપને કેવળ જાણે જ ત્યારે તે વખતે શ્રુતજ્ઞાની પણ કેવળીની માફક વીતરાગ જેવો જ હોય છે એમ જાણવું."

(૩) શ્રી સમયસારની ગાથા-૫ માં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે, તે એકત્વવિભકત આત્માને હું આત્માના નિજવૈભવ વડે દેખાડું છું, જો હું દેખાડું તો પ્રમાણ કરવું.' તેની **ટીકા** કરતાં આચાર્ય ભગવાનશ્રી

અમૃતચંદ્રસૂરી કહે છે કે, 'એમ જે જે પ્રકારે મારો જ્ઞાનનો વિભવ છે તે સમસ્ત વિભવથી દર્શાવું છું. જો દર્શાવું તો સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ–પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરવું.' આગળ જતાં **ભાવાર્થ**માં જણાવે છે કે, 'આચાર્ય આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ અને સ્વસંવેદન–એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી એકત્વ–વિભક્ત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તેને સાંભળનારા હે શ્રોતાઓ! પોતાના સ્વસંવેદન–પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો.' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પોતાને સમ્યક્ત્વ થયું છે તેની સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી શ્રુતપ્રમાણ (સાચા જ્ઞાન) વડે પોતાને ખબર પડે છે.

[જુઓ સમયસાર ગુજરાતી પાનું–૧૩]

(૪) કલશ ૯ માં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ જણાવે છે કે–

(માલિની)

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणम्
क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम् ।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंऽकषेस्मि-
न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

અર્થ:–આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે—આ સર્વ ભેદોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય–ચમત્કારમાત્ર તેજઃપુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ક્યાં જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી. આથી અધિક શું કહીએ! દ્વૈત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.

ભાવાર્થ:– ××× ××× શુદ્ધ અનુભવ થતાં દ્વૈત જ ભાસતું નથી, એકાકાર ચિન્માત્ર જ દેખાય છે.

આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ચોથા ગુણસ્થાને પણ આત્માને પોતાને પોતાના ભાવશ્રુતદ્વારા શુદ્ધ અનુભવ થાય છે.

સમયસારજીમાં લગભગ દરેક ગાથામાં આ અનુભવ થાય છે એમ જણાવી અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

સમ્યકત્વ એ સૂક્ષ્મ પર્યાય છે એ ખરૂં, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની પોતાને સુમતિ અને સુશ્રુતજ્ઞાન થયું છે એમ નક્કી કરી શકે છે અને તેથી તેનું (સમ્યગ્જ્ઞાનનું) અવિનાભાવી સમ્યગ્દર્શન પોતાને થયું છે એમ શ્રુતજ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે. કેવળજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને પરમ અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનને પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે-એટલો જ માત્ર તફાવત છે.

પંચાધ્યાયીની ગાથા-૧૯૬-૧૯૭-૧૯૮ માં કહ્યું છે કે-"જ્ઞાન શબ્દથી આત્મા સમજવો જોઈએ કેમકે આત્મા જ્ઞાનરૂપ સ્વયં છે; તે આત્મા જેનાદ્વારા શુદ્ધ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ જ્ઞાનચેતના છે અર્થાત્ જે સમયે જ્ઞાનગુણ સમ્યક્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે-**કેવળ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે તે સમયે તેને જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવે છે.** જ્ઞાનચેતના નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને કદી પણ હોઈ શકે નહીં."

સમ્યક્મતિ અને સમ્યક્શ્રુતજ્ઞાન છે તે કથંચિત્ અનુભવગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ પણ કહેવાય છે; અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન જે કેવળજ્ઞાન છે તે જો કે છદ્મસ્થને પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ શુદ્ધનય આત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપને પરોક્ષ જણાવે છે. એ રીતે સમ્યગ્દર્શનનું યથાર્થ જ્ઞાન સમ્યક્મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર થઈ શકે છે.

[શ્રી સમયસારજી ગુજરાતી પાનું-૩૫. ગાથા ૧૪ નીચેનો ભાવાર્થ]

(૨૧)

કેટલાક પ્રશ્નો અને ઉત્તર

(૧) પ્રશ્નઃ-જ્ઞાનગુણ જ્યારે આત્માભિમુખી થઇ આત્મલીન થઇ જાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનની વિશેષ અવસ્થાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે-એ ખરૂં છે?

ઉત્તરઃ-ના, એ ખરૂં નથી. સમ્યગ્દર્શન તે દર્શન (શ્રદ્ધા) ગુણની પર્યાય છે, તે જ્ઞાનની વિશેષ પર્યાય નથી. જ્ઞાનની આત્મભિ-

સુખ અવસ્થા વખતે સમ્યગ્દર્શન હોય છે—એટલું ખરૂં, પણ સમ્યગ્દર્શન તે જ્ઞાનની પર્યાય નથી.

(૨) પ્રશ્નઃ—સુદેવ, સુગુરુ અને સુશાસ્ત્રની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે?

ઉત્તરઃ—તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન નથી, વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે, કેમકે ત્યાં રાગમિશ્રિત વિચાર (વિકલ્પ) સહિત શ્રદ્ધા છે; આવી શ્રદ્ધા (વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન) થયા પછી જીવ જ્યારે પોતાના ત્રિકાળી અખંડ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તરફ વળે છે ત્યારે રાગ—વિકલ્પનો સંબંધ અંશે ટળતાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

(૩) પ્રશ્નઃ—વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે?

ઉત્તરઃ—ના, વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી. વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન તો વિકાર છે, અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન તો શુદ્ધ પર્યાય છે. વિકાર તે અવિકારનું કારણ કેમ થઈ શકે? એટલે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ થઈ શકે નહિ, પણ તેનો વ્યય (અભાવ) થઈ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદ સુપાત્ર જીવોને પોતાના પુરુષાર્થથી થાય છે.

શાસ્ત્રમાં જ્યાં વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનને **અભાવરૂપ** કારણ કહ્યું છે—એમ સમજવું; કારણ બે પ્રકારનાં છે—(૧) નિશ્ચય (૨) વ્યવહાર. નિશ્ચય કારણ તો અવસ્થારૂપે થનાર દ્રવ્ય પોતે છે અને વ્યવહાર કારણ પૂર્વની પર્યાયનો વ્યય થાય છે તે છે.

(૪) પ્રશ્નઃ— શ્રદ્ધા, રુચિ અને પ્રતીતિ આદિ જેટલા ગુણ છે તે બધા સમ્યકત્વ નથી અને જ્ઞાનની પર્યાય છે એમ પંચાધ્યાયી ગાથા ૩૮૬--૩૮૭ માં કહ્યું છે તેનું શું કારણ?

ઉત્તરઃ—આત્મા જ્યારે જીવાદિ સાત તત્ત્વોને વિચારે છે ત્યારે તેને જ્ઞાનમાં રાગથી ભેદ પડે છે તેથી એ જ્ઞાનની પર્યાય છે અને તે સમ્યકત્વ નથી એમ કહ્યું છે. એ કોઈ જીવને સમ્યકત્વનું કારણ

થાય છે (અર્થાત્ તેનો અભાવ કરી કોઈ જીવ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે) તેથી તેને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેલ છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું--૩૩૨]

સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થોનું નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સહિતનું જ્ઞાન છે.

[જુઓ પંચાધ્યાયી અધ્યાય ૨ ગાથા--૧૮૬--૧૮૯]

શ્રી મખ્ખનલાલજી કૃત પંચાધ્યાયી પાનું--૧૧૦ ગાથા--૩૮૬ ના ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે--

“પરંતુ વાસ્તવમેં જ્ઞાન ભી યહી હૈ કે જૈસે કે તૈસા જાનના ઔર **સમ્યક્ત્વ ભી યહી હૈ કે જૈસે કા તૈસા શ્રદ્ધાન કરના**”

આ ઉપરથી સમજવું કે રાગ મિશ્રિત શ્રદ્ધા તે જ્ઞાનની પર્યાય છે. રાગ રહિત જે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે તે સમ્યગ્દર્શન છે, તેને સમ્યક્ માન્યતા અથવા સમ્યક્ પ્રતીત પણ કહેવામાં આવે છે. ગાથા--૩૮૭ માં જ્ઞાનચેતના તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે એમ કહ્યું છે-તેનો અર્થ એવો છે કે, અનુભૂતિ પોતે સમ્યગ્દર્શન નથી પણ તે હોય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવીરૂપ હોય છે તેથી તેને બાહ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. [જુઓ પંચાધ્યાયી અધ્યાય ૨ ગાથા--૪૦૧--૪૦૨--૪૦૩] સમ્યગ્દર્શન પ્રથમ પ્રગટ થતાં જ જ્ઞાન સમ્યક્ થઈ જાય છે, અને આત્માની અનુભૂતિ થાય છે-એટલે કે જ્ઞાન સ્વજ્ઞેયમાં સ્થિર થાય છે, પણ તે સ્થિરતા થોડો વખત ટકે છે. અને રાગ હોવાથી જ્ઞાન સ્વમાંથી છૂટીને પર તરફ જાય છે, ત્યારે પણ સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને જોકે જ્ઞાનનો ઉપયોગ પરને જાણવામાં રોકાયો છે તો પણ તે જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે; તે વખતે અનુભૂતિ નથી તોપણ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે એમ જાણવું.

(૫) પ્રશ્ન--‘સમ્યગ્દર્શનનું એક લક્ષણ જ્ઞાન ચેતના છે’ એ બરાબર છે?

ઉત્તરઃ--જ્ઞાનચેતના સાથે સમ્યગ્દર્શન અવિનાભાવી હોય જ છે તેથી તે વ્યવહાર અથવા બાહ્ય લક્ષણ છે.

(૬) **પ્રશ્નઃ**—અનુભૂતિનું નામ ચેતના છે—એ બરાબર છે?

ઉત્તરઃ—જ્ઞાનની સ્થિરતા એટલે કે શુદ્ધોપયોગ (અનુભૂતિ) ને ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવે છે. 'ચેતના' નો અર્થ જ્ઞાન અને દર્શન છે.

(૭) **પ્રશ્નઃ**—સમ્યગ્દર્શનનો અર્થ શુદ્ધાત્મ અવલોકન વા શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિ યા શુદ્ધાત્માનુભૂતિ છે એ બરાબર છે?

ઉત્તરઃ—એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ આત્માની આત્મામાં સ્થિરતા એવો થાય છે, અને તે ચારિત્ર ગુણની પર્યાય છે માટે પ્રશ્નમાં કહેવામાં આવેલો અર્થ ઘટતો નથી, પણ અવિનાભાવી સંબંધથી તેને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહી શકાય.

(૮) **પ્રશ્નઃ**—પૂર્ણ શુધ્ધાત્માની અનુભૂતિ ૧૩–૧૪ ગુણસ્થાને તથા સિદ્ધોને હોય છે તેથી પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન પણ ત્યાં થાય છે—એ બરાબર છે! એટલે કે તે પૂર્વનાં જેટલાં સમ્યગ્દર્શન છે તે સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ નથી એ બરાબર છે?

ઉત્તર—સિદ્ધ ભગવાનનું સમ્યગ્દર્શન અને તીર્યંચનું સમ્યગ્દર્શન વિષય અપેક્ષાએ એક સરખું હોય છે એટલેકે આત્માને જેવો સિદ્ધ ભગવાન માને છે તેવો જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ તીર્યંચ માને છે, તેમાં લેશમાત્ર ફેર નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તીર્યંચ એક પ્રકારે પોતાના આત્માને માને અને સિદ્ધ ભગવાન કોઈ બીજા પ્રકારે માને એમ બની શકે નહિ. પરંતુ સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્યાયમાં ફેર છે. સમ્યગ્દર્શન પર્યાયની પૂર્ણતા કેવળજ્ઞાન થતાં પ્રગટે છે. તે અપૂર્ણતાનું ઉપાદાન કારણ સંસ્કારવશપણું છે. અને નિમિત્ત લેવું હોય તો ચારિત્ર મોહનીય તથા ઘાતી કર્મના ઉદયને ઉપચારથી લેવાય છે. આ સંબંધે તત્ત્વાર્થ~~સારમાં પાને ૩૦૪ માં આ પ્રમાણે કહ્યું~~ છે, "અથવા એ કહેવું જોઈએ કે ચારિત્રમોહનીય, મિથ્યાત્વના અભાવમાં રહે તો છે પરંતુ જ્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીય રહે છે ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વની પણ પૂર્તિ થતી નથી—ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ 'કેવળ-સમ્યક્ત્વ' નામ પામતું નથી,—કે જે રત્નત્રયની પૂર્ણતાનું એક

ચિન્હ છે. **ભાવાર્થ** કાંઈક સંસ્કાર વશ હો યા ચારિત્ર મોહના સંબંધથી હો, ચારિત્રમોહનીય તથા ઘાતી કર્મો રહે છે ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વપૂર્ણ થતું નથી.” વળી જુઓ શ્લોક વાર્તિક પા. ૬૮-૬૯

આ પ્રકારે પૂર્ણતામાં અનેકાંત છે. નીચલા ગુણસ્થાનોમાં વિષય અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ છે, પણ સ્વદ્રવ્યની પર્યાય અપેક્ષાએ અપૂર્ણ છે. કેવળજ્ઞાની ભગવાનને વિષય અને પર્યાય બંને અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનની પૂર્ણતા છે.

પ્રશ્નઃ—સમ્યક્ગુણ સર્વથા ક્ષાયકસમ્યગ્દૃષ્ટિને થયો છે કે નથી થયો? તેનું સમાધાન કહો. [પ્રશ્નકારની દલીલ] જો કહેશો કે સર્વથા થયો છે તો (તેને) સિદ્ધ કહો, શાથી? કે એક ગુણ સર્વથા વિમળ થતાં સર્વ શુદ્ધ થાય, સમ્યક્ગુણ સર્વ ગુણોમાં ફેલાયેલો છે તેથી સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્દર્શન બધા ગુણ સમ્યક્ થયા પણ સર્વથા સમ્યગ્જ્ઞાન નથી—એકદેશ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સર્વથા જ્ઞાન સમ્યક્ હોય તો સર્વથા ગુણ શુદ્ધ હોય તેથી સર્વથા કહેતા નથી; વળી જો કિંચિત્ સમ્યક્ગુણ શુદ્ધ કહીએ તો સમ્યક્ગુણનું ઘાતક મિથ્યાત્વ—અનંતાનુબંધી કર્મ હતું તે તો રહ્યું; જે ગુણનું આવરણ જાય તે ગુણ શુદ્ધ હોય માટે કિંચિત શુદ્ધ પણ બનતું નથી. તો કેવી રીતે છે?

ઉત્તરઃ— એ આવરણ તો ગયું પણ બધા ગુણો સર્વથા સમ્યક્ થયા નથી. આવરણ જવાથી સર્વ ગુણો સમ્યક્ સર્વથા ન થયા તેથી પરમસમ્યક્ નથી. બધા ગુણો સાક્ષાત્ સર્વથા શુદ્ધ સમ્યક્રૂપ થાય ત્યારે ‘પરમસમ્યક્’ એવું નામ હોય, વિવક્ષાપ્રમાણથી કથન પ્રમાણ છે. એ દર્શન ઉપરની પૌદ્ગલિક સ્થિતિ જ્યારે નાશ થઈ ત્યારે જ આ જીવનો જે સમ્યક્ત્વગુણ મિથ્યાત્વરૂપ પરિણમ્યો હતો તે જ સમ્યકગુણ સંપૂર્ણ સ્વભાવરૂપ થઈ પરિણમ્યો—પ્રગટ થયો. ચેતન--અચેતનની જુદી પ્રતીતિથી સમ્યકત્વગુણ નિજજાતિસ્વરૂપ થઈ પરિણમ્યો; તેનું લક્ષણ—જ્ઞાનગુણ અનંત શકિતએ કરી વિકારરૂપ થઈ રહ્યો હતો તે ગુણની અનંત શકિતમાં કેટલીક શકિત પ્રગટ થઈ, સામાન્યથી નામ થયું તેને મતિ—શ્રુતિ કહીએ છીએ. અથવા

નિશ્ચયજ્ઞાન શ્રુતપર્યાય કહીએ, જઘન્યજ્ઞાન કહીએ છીએ; બાકીની સર્વજ્ઞાન શક્તિ રહી તે અજ્ઞાન–વિકારરૂપ વર્ગમાં છે. એ વિકાર શક્તિને કર્મધારારૂપ કહીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે જીવને દર્શનશક્તિ અદર્શનરૂપ રહી છે, એ જ પ્રમાણે જીવના ચારિત્રની કેટલીક ચારિત્રરૂપ તથા કેટલીક અન્ય વિકારરૂપ છે, એ પ્રમાણે ભોગગુણની સમજવી. બધા ગુણ જેટલા નિરાવરણ તેટલા શુદ્ધ, બાકીના વિકારરૂપ, એ બધો મિશ્રભાવ થયો. પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાનમાં સર્વશુદ્ધ શ્રદ્ધાભાવ થયો છે પણ આવરણ જ્ઞાનનું તથા અન્યગુણોનું લાગ્યું છે માટે તે મિશ્રભાવ છે.

[અનુભવ પ્રકાશ પાનું–૭૮–૭૯]

આ સંબંધમાં શ્રી પદ્મનંદીપંચવિશતિકામાં 'સુપ્રભાત–અષ્ટક' સ્તોત્ર છે તેની પહેલી ગાથામાં પણ આ જ ભાવથી કહ્યું છે કેઃ–

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

निश्शेषावरणद्वयस्थिति निशाप्रान्तेन्तरायक्षयो
द्योते मोहकृते गते च सहसा निद्राभरे दूरतः ।
सम्यग्ज्ञानदृगक्षियुग्ममभितो विस्फारितंयत्र त
ल्लव्धं यैरिह सुप्रभातमचलं तेभ्यो यतिभ्यो नमः ॥१॥

અર્થ:–જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ એ બંનેની હૈયાતિરૂપ જે રાત્રિ તેનો નાશ થવાથી, તથા અંતરાય કર્મના ક્ષય થવાથી પ્રકાશ થતાં, અને મોહનીયકર્મના નિમિત્તથી કરવામાં આવેલ જે નિદ્રાનો ભાર તે તુરત જ દૂર થતાં જે સુપ્રભાતમાં **સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યગ્દર્શનરૂપ બંને નેત્રો વિશેષ સ્ફુરાયમાન થયા**–એવા અચળ સુપ્રભાતને જે યતિઓએ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તે યતિઓને નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થ:–જેમ પ્રભાત થતાં રાત્રિનો સર્વથા અંત આવે છે તથા પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે અર્થાત્ સૂતેલા પ્રાણીઓ જાગૃત થાય છે અને તેમનાં બંને નેત્રો ખૂલી જાય

છે તેમ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી તથા મોહનીય કર્મના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી નિદ્રાના સર્વથા દૂર થઇ જવાથી જે **સુપ્રભાતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન વિશેષ સ્ફુરાયમાન થાય છે એવા** સુપ્રભાતને પ્રાપ્ત કરી લેનારા મુનિઓને મસ્તક ઝૂકાવીને નમસ્કાર છે.

[પદ્મનંદિ-પંચવિંશતિકા-પાનું ૪૪૨]

કેવળજ્ઞાન થતાં સમ્યગ્જ્ઞાન તેમજ સમ્યક્દર્શન પણ વિશેષ સ્ફૂરાયમાન થાય છે તેમ આ ગાથામાં જણાવ્યું છે.

(૯) પ્રશ્નઃ--જો સમ્યક્ત્વનો વિષય બધાને સરખો છે તો પછી સમ્યગ્દર્શનના ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવા ભેદો કેમ પાડયા ?

ઉત્તરઃ-- દર્શન મોહનીય કર્મના અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ તે ભેદ નથી પણ સ્થિતિબંધની અપેક્ષાએ તે ભેદ છે, પણ તે કારણે તેઓમાં આત્માની માન્યતામાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. દરેક પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનમાં આત્માની માન્યતા એક જ પ્રકારની છે.

આત્માના સ્વરૂપની જે માન્યતા ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનમાં હોય છે તે જ માન્યતા ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનમાં હોય છે. કેવળી ભગવાનને પરમ અવગાઢ સમ્યગ્દર્શન હોય છે તેમને પણ આત્માના સ્વરૂપની તે જ પ્રકારની માન્યતા હોય છે. એ રીતે બધા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને આત્મસ્વરૂપની માન્યતા એક જ પ્રકારની હોય છે.

[જુઓ-પંચાધ્યાયી ગાથા-૯૩૪-૯૩૮]

(૨૨)

. જ્ઞાન ચેતનાના વિધાનમાં ફેર કેમ છે ?

પ્રશ્નઃ-પંચાધ્યાયી અને પંચાસ્તિકાયમાં જ્ઞાનચેતનાના વિધાનોમાં ફેર છે ?

ઉત્તરઃ-પંચાધ્યાયીમાં ચોથા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતનાનું વિધાન કરેલ છે [જુઓ અધ્યાય ૨ ગાથા--૮૫૪] પંચાસ્તિકાયમાં તેરમા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતનાનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ તેથી તેમાં કાંઇ વિરોધ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને શુભાશુભ ભાવનું સ્વામીત્વ નથી એ અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનથી જ્ઞાનચેતના પંચાધ્યાયીમાં કહી છે. ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે ક્ષાયોપશમિકભાવમાં કર્મ નિમિત્ત હોય છે તે અપેક્ષાએ નીચેના ગુણસ્થાનોમાં તેનો સ્વીકાર કરેલ નથી. બંને કથનો વિવક્ષા આધીન હોવાથી સત્ય છે.

(૨૩)

— આ સંબંધમાં વિચારવા લાયક નવ વિષયો —

(૧) **પ્રશ્નઃ**-ગુણના સમુદાયને દ્રવ્ય કહ્યું છે અને સંપૂર્ણ ગુણો દ્રવ્યના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં રહે છે. તેથી જો આત્માનો એક ગુણ(-સમ્યગ્દર્શન) ક્ષાયિક થઈ જાય તો સંપૂર્ણ આત્મા જ ક્ષાયિક થઈ જવો જોઇએ અને તે જ ક્ષણે તેની મુકિત થઈ જવી જોઇએ, એમ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તરઃ-જીવ દ્રવ્યમાં અનંતગુણ છે તે દરેક ગુણ અસહાય અને સ્વાધીન છે તેથી એક ગુણની શુદ્ધિ થતાં બીજા ગુણની શુદ્ધિ થવી જ જોઇએ તેવો નિયમ નથી. આત્મા અખંડ હોવાથી એક ગુણ બીજા ગુણની સાથે અભેદ છે એ ખરૂં છે પણ તેથી પર્યાય અપેક્ષાએ દરેક ગુણની પર્યાય જુદેજુદે વખતે શુદ્ધ થવામાં કાંઇ દોષ નથી; દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રગટે ત્યારે દ્રવ્યની આખી શુદ્ધિ પ્રગટી ગણાય; પણ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થતાં સંપૂર્ણ આત્મા ક્ષાયિક થવો જોઇએ અને મુકિત તુરત થવી જોઇએ એમ માનવું યોગ્ય નથી.

(૨) **પ્રશ્નઃ**-એક ગુણ સર્વ ગુણાત્મક છે અને સર્વ ગુણ એક ગુણાત્મક છે, માટે એક ગુણ સંપૂર્ણ પ્રગટ થવાથી અન્ય સંપૂર્ણ ગુણ પણ પૂર્ણ રીતે તે જ સમયે પ્રગટ થવા જોઇએ-એ ખરૂં છે ?

ઉત્તરઃ-એ માન્યતા ખરી નથી. ગુણ અને ગુણી અખંડ છે એટલી અપેક્ષાએ એટલે કે અભેદ અપેક્ષાએ ગુણો અભેદ છે-પણ

તેથી એક ગુણ બીજા બધા ગુણરૂપ છે એમ કહી શકાય નહિ; એમ કહેતાં દરેક દ્રવ્ય એક જ ગુણાત્મક થાય-પણ તેમ બને નહિ. ભેદ અપેક્ષાએ દરેક ગુણ ભિન્ન, સ્વતંત્ર, અસહાય છે, એક ગુણમાં બીજા ગુણની નાસ્તિ છે; વસ્તુનું સ્વરૂપ ભેદાભેદ છે-તેમ માનવામાં ન આવે તો દ્રવ્ય અને ગુણ સર્વથા અભિન્ન થઈ જાય. એક ગુણને બીજા ગુણસાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે-એ અપેક્ષાએ એકગુણ બીજા ગુણને સહાયક કહેવામાં આવે છે. [જેમકે-સમ્યગ્દર્શન કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય.]

(૩) **પ્રશ્નઃ**-આત્માના એક ગુણનો ઘાત થવામાં તે ગુણના ઘાતમાં નિમિત્તરૂપ જે કર્મ છે તે ઉપરાંત બીજા કર્મો નિમિત્તરૂપ ઘાતક છે કે કેમ?

ઉત્તરઃ-ના, તેમ નથી.

પ્રશ્નઃ- અનંતાનુબંધી ચારિત્રમોહનીયની પ્રકૃતિ છે તેથી તે ચારિત્રના ઘાતમાં નિમિત્ત હોય પણ સમ્યગ્દર્શનના ઘાતમાં તે કેમ નિમિત્ત ગણાય છે?

ઉત્તરઃ-અનંતાનુબંધીના ઉદયમાં જોડાતાં ક્રોધાદિરૂપ પરિણામ થાય છે પણ કાંઈ અતત્ત્વશ્રદ્ધાન થતું નથી માટે તે ચારિત્રના ઘાતનું જ નિમિત્ત થાય છે, પણ સમ્યક્ત્વના ઘાતમાં તે નિમિત્ત નથી, પરમાર્થથી તો આમ જ છે. પરંતુ અનંતાનુબંધીના ઉદયથી જેવા ક્રોધાદિક થાય છે તેવા ક્રોધાદિક સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવમાં થતા નથી એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, તેથી ઉપચારથી અનંતાનુબંધીમાં સમ્યક્ત્વનું ઘાતકપણું કહેવામાં આવે છે. [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૩૩૭]

(૪) **પ્રશ્નઃ**-ત્રિલોકસારની ૭૧ મી ગાથામાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ તીર્થંઅને સમ્યગ્દર્શનના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો કેટલા હોય છે એ બતાવ્યું છે, માટે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન અપૂર્ણ શા માટે ન ગણાય?

ઉત્તરઃ-'ક્ષાયિક' સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું એમ કહેવું તે આત્માના શ્રદ્ધાગુણનું પ્રગટવું અને સાત પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થવો તે બતાવવા-એટલે કે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા પૂરતું છે, તે

પરની અપેક્ષાએ છે, ત્યાં મિથ્યાદર્શન અને અનંતાનુબંધીની સાત પ્રકૃતિ આત્મપ્રદેશે સત્તામાં પણ રહેતી નથી, જો સ્વદ્રવ્યના બીજા ગુણોની સાથે અભેદપણું લક્ષમાં લઈએ તો તે અપેક્ષાએ તે ગુણની પૂર્ણ પર્યાય કેવળજ્ઞાન થતાં પ્રગટ થાય છે એમ કહી શકાય. વળી દ્રવ્ય અખંડ છે તેથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ આખા દ્રવ્યની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ સિદ્ધપણામાં થાય છે એમ કહી શકાય છે. સમ્યગ્દર્શન એકવાર પ્રગટ થયા પછી તે મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી, પણ તેની દઢતા માટે તથા ચારિત્ર માટે પુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે અને તેને અનુસરીને સંપૂર્ણજ્ઞાન તેરમા ગુણસ્થાને પ્રગટે છે અને પરમયથાખ્યાતચારિત્ર ચૌદમા ગુણસ્થાનના અંતમાં પ્રગટે છે-એ રીતે દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અખંડ પૂર્ણ શુદ્ધિ સિદ્ધ દશામાં થાય છે.

ત્રિલોકસાર ગાથા-૭૧ માં અવિભાગ પ્રતિચ્છેદનું જે કથન છે તે તેની પર્યાયની અપેક્ષાએ છે પણ વિષયની અપેક્ષાએ તે કથન નથી; કેમકે સ્વસ્વરૂપની માન્યતા તો તમામ પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનમાં એક જ પ્રકારની હોય છે એટલે તેમાં ક્રમ કે ભેદ પડી શકતા નથી ચારિત્રમાં ભેદ પડે છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં અભિપ્રાય (શ્રદ્ધા-માન્યતા) અપેક્ષાએ જીવનો મોક્ષ થયો-એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

(૫) **પ્રશ્ન**:-સંસારમાં એવો નિયમ છે કે દરેક ગુણનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે, માટે સમ્યગ્દર્શનનો પણ ક્રમિક વિકાસ થવો જોઈએ ?

ઉત્તર:-એવો એકાંત સિદ્ધાંત નથી. વિકાસમાં પણ અનેકાંત-સ્વરૂપ લાગુ પડે છે-એટલે કે આત્માનો શ્રદ્ધાગુણ તેના વિષયની અપેક્ષાએ એક સાથે ઉઘડે છે. અને આત્માના જ્ઞાનાદિ કેટલાક ગુણોમાં ક્રમિક વિકાસ થાય છે.

અક્રમિક ઉઘાડનું દૃષ્ટાંત

મિથ્યાદર્શન ટળી એક સમયમાં સગ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે ત્યાં ક્રમ પડતો નથી. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે ત્યારથી જ તે પોતાના વિષય પરત્વે પૂર્ણ અને ક્રમ રહિત હોય છે.

ક્રમિક વિકાસનું દ્રષ્ટાંત

સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રમાં ક્રમેક્રમે વિકાસ થાય છે. આ રીતે વિકાસમાં ક્રમિક અને અક્રમિકપણું આવે છે, તેથી વિકાસનું સ્વરૂપ અનેકાંત છે-એમ સમજવું.

(૬) **પ્રશ્ન**:-સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ કહ્યા છે, તેમાં એક અંગ 'નિઃશંકિત' છે અને તેનો અર્થ નિર્ભયતા કહ્યો છે; નિર્ભયતા આઠમા ગુણસ્થાને થાય છે માટે જ્યાંસુધી ભય છે ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ નથી-એમ જાણવું તે બરાબર છે? જો સમ્યગ્દર્શન પૂર્ણ હોત તો શ્રેણિક રાજા ક્ષાયક સમ્યગ્દષ્ટિ હતા તે આપઘાત ન કરત-એ ખરૂં કે નહિ?

ઉત્તર:-એ ખરૂં નથી; સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમ્યગ્દર્શનના વિષયની માન્યતા પૂર્ણ જ હોય છે કેમકે તેનો વિષય અખંડ શુદ્ધાત્મા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શંકા-કાંક્ષા-વિચિકિત્સાનો અભાવ દ્રવ્યાનુયોગમાં કહ્યો છે, અને કરણાનુયોગમાં ભયનો આઠમા ગુણસ્થાન સુધી, લોભનો દસમા સુધી અને જુગુપ્સાનો આઠમા સુધી સદ્ભાવ કહ્યો છે, ત્યાં વિરોધ નથી, કારણકે-શ્રદ્ધાનપૂર્વકના તીવ્ર શંકાદિકનો સમ્યગ્દૃષ્ટિને અભાવ થયો છે અથવા મુખ્યપણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ શંકાદિક કરે નહિ-એ અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિને શંકાદિકનો અભાવ કહ્યો, પણ સૂક્ષ્મ શક્તિની અપેક્ષા ભયાદિકનો ઉદય આઠમાદિ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે તેથી કરણાનુયોગમાં ત્યાંસુધી સદ્ભાવ કહ્યો. [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૯૬]

સમ્યગ્દૃષ્ટિને 'નિર્ભયતા' કહી છે તેનો અર્થ એવો છે કે-અનંતાનુબંધી કષાય સાથે જે જાતનો ભય હોય તે જાતનો ભય સમ્યગ્દૃષ્ટિને નથી એટલે કે 'પરવસ્તુથી મને ભય થાય છે' એમ અજ્ઞાનદશામાં જીવ માનતો હતો તે માન્યતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ થતાં ટળી ગઈ, હવે જે ભય થાય છે તે પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈને કારણે થાય છે એટલે કે ભયમાં પોતની વર્તમાન પર્યાયનો દોષ છે-પરવસ્તુનો દોષ નથી, એમ તે માને છે. એટલે પર પ્રત્યેની તેને નિર્ભયતા પ્રગટી છે, આ અપેક્ષાએ તે કથન છે. સર્વથા ભય ટળ્યો નથી, તે આઠમે ગુણસ્થાને ટળે છે.

શ્રેણિક રાજાને જે ભય ઉત્પન્ન થયો, તે પોતાની નબળાઈને કારણે હતો એવી તેની માન્યતા હોવાથી સમ્યગ્દર્શન અપેક્ષાએ તે નિર્ભય છે. ચારિત્ર અપેક્ષાએ અલ્પ ભય થતાં આત્મઘાતનો વિકલ્પ આવ્યો.

પ્રશ્ન:—ક્ષાયિક લબ્ધિની સ્થિતિ રાખવા માટે વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયની જરૂર પડશે કેમકે ક્ષાયિક શકિત વગર કોઈ પણ ક્ષાયિક લબ્ધિ ટકી શકે નહિ. આ માન્યતા બરાબર છે?

ઉત્તર:—એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે અનેક પ્રકારની ક્ષાયિક પર્યાય પ્રગટે છે; ૧—ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન (ચોથેથી સાતમે ગુણસ્થાને) ૨—ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર (બારમા ગુણસ્થાને) ૩—ક્ષાયિક ક્ષમા (દસમા ગુણસ્થાને) ૪—ક્ષાયિક નિર્માનતા (દસમા ગુણસ્થાને) ૫—ક્ષાયિક નિષ્કપટતા (દસમા ગુણસ્થાને) અને ૬—ક્ષાયિક નિર્લોભતા (બારમા ગુણસ્થાને) પ્રગટે છે. બારમા ગુણસ્થાને વીર્ય ક્ષયોપશમરૂપ હોય છે, છતાં કષાયનો ક્ષય છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો તેરમા ગુણસ્થાને ક્ષાયિક અનંતવીર્ય અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે છે, છતાં યોગનું કંપન અને ચાર પ્રતિજીવી ગુણોનું અપ્રગટપણું [વિભાવભાવ] હોય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાને કષાય અને યોગ બંને ક્ષયરૂપ છે છતાં અસિદ્ધત્વ છે, તે વખતે પણ જીવની પોતાના ઉપાદાનની કચાશને લઇને કર્મો સાથેનો સંબંધ અને સંસારીપણું છે.

ઉપરની હકીકતથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ભેદ અપેક્ષાએ દરેક ગુણ સ્વતંત્ર છે; જો તેમ ન હોય તો એક ગુણ બીજા ગુણરૂપ થઇ જાય અને તે ગુણનું પોતાનું સ્વતંત્ર કાર્ય રહે નહિ; દ્રવ્ય અપેક્ષાએ બધા ગુણો અભેદ છે એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

પ્રશ્ન:—જ્ઞાન અને દર્શન એ ચેતનાગુણના વિભાગ છે, તે બંનેના ઘાતમાં નિમિત્તપણે જુદાં જુદાં કર્મ માન્યાં છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર તે બંને જુદાજુદા ગુણ છે છતાં તે બંનેના ઘાતમાં નિમિત્તકર્મ એક મોહ જ માનવામાં આવ્યું છે તેનું શું કારણ?

- પ્રશ્નનો વિસ્તાર -

આ પ્રશ્ન ઉપરથી ઊઠતાં સવાલો નીચે મુજબ છેઃ-

૧-મોહનીયકર્મ જ્યારે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બંને ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત છે ત્યારે મૂળ પ્રકૃતિઓમાં તેના બે ભેદ માની કર્મ નવ કહેવાં જોઈએ, પરંતુ આઠ જ કેમ કહ્યાં?

૨-જ્યારે મોહનીય બે ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત છે તો ચાર ઘાતિ કર્મો ચાર જ ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત કેમ બતાવ્યાં? પાંચ ગુણોનો ઘાત કહેવો જોઈએ?

૩-શુદ્ધ જીવોને કર્મ નષ્ટ થતાં પ્રગટ થવાવાળાં જે આઠ ગુણ કહ્યા છે તેમાં ચારિત્રને ન કહેતાં સમ્યક્ત્વને જ કહ્યું છે તેનું શું કારણ? ત્યાં ચારિત્રને કેમ છોડી દીધું?

૪-કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચારિત્ર અગર સમ્યક્ત્વમાંથી એકેયને નહિ કહેતાં સુખગુણનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શા કારણે?

—ઉત્તર—

જ્યારે જીવ પોતાનું નિજસ્વરૂપ પ્રગટ ન કરે-સાંસારિકદશાને વધારે ત્યારે મોહનીય કર્મ નિમિત્ત છે, પણ કર્મ જીવને કાંઇ પણ કરી શકે એમ માનવું તે તદ્દન મિથ્યા છે. સાંસરિકદશાનો અર્થ એ કે જીવમાં આકુળતા થાય-અશાંતિ થાય-ક્ષોભ થાય. એ અશાંતિમાં ત્રણ વિભાગો પડે છેઃ ૧-અશાંતિરૂપ વેદનનું જ્ઞાન, ૨-તે વેદન તરફ જીવ ઝૂકે ત્યારે નિમિત્તકારણ અને ૩-અશાંતિરૂપ વેદન. તે વેદનનું જ્ઞાન તો જ્ઞાનગુણમાં ગર્ભિત થઈ જાય છે. તે જ્ઞાનના કારણમાં જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ નિમિત્ત છે. તે વેદન તરફ જીવ લાગે ત્યારે વેદનીય કર્મ તે કાર્યમાં નિમિત્ત છે; અને વેદનમાં મોહનીય નિમિત્ત છે. અશાંતિ, મોહ, આત્મજ્ઞાન-પરાઙ્મુખતા તથા વિષયાસક્તિ એ સર્વ કાર્ય મોહનાં જ છે. **કારણના નાશથી કાર્ય પણ નષ્ટ થઇ જાય છે તેથી વિષયાસક્તિ ઘટાડવા પહેલાં જ આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનો ભગવાન ઉપદેશ આપે છે.**

મોહના કાર્યને બે પ્રકારે વિભક્ત કરી શકાય છે. ૧-દૃષ્ટિની વિમુખતા અને ૨-ચારિત્રની વિમુખતા. બંનેમાં વિમુખતા સામાન્ય છે. તે બંને સામાન્યપણે 'મોહ' નામથી ઓળખાય છે, માટે તે બંનેને અભેદપણે એક કર્મ જણાવી, તેના બે પેટા વિભાગ 'દર્શનમોહ' અને 'ચારિત્રમોહ' કહ્યા છે. દર્શનમોહ તે અપરિમીત મોહ છે અને ચારિત્રમોહ તે પરિમીત મોહ છે. મિથ્યાદર્શન તે સંસારની જડ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં જ મિથ્યાદર્શનનો અભાવ થાય છે. મિથ્યાદર્શનમાં દર્શનમોહ નિમિત્ત છે; દર્શનમોહનો અભાવ થતાં તે જ વખતે ચારિત્રમોહનો એક પેટા વિભાગ જે અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ છે તેનો એકસાથે અભાવ થાય છે, અને ત્યારપછી ક્રમેક્રમે વીતરાગતા વધતાં ચારિત્રમોહનો ક્રમેક્રમે અભાવ થતો જાય છે, તે કારણે દર્શન કારણ અને ચારિત્ર કાર્ય એમ પણ કહેવામાં આવે છે, આ રીતે ભેદ અપેક્ષાએ તે જુદા છે; તેથી પ્રથમ અભેદ અપેક્ષાએ 'મોહ' કર્મ એક હોવાથી તેને એક કર્મ ગણીને પછી તેના બે પેટા વિભાગ-દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ ગણવામાં આવ્યા છે.

ચાર ઘાતિયા કર્મોને ચાર ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત કહ્યાં તેનું કારણ એ છે કે-મોહકર્મને અભેદ અપેક્ષાએ જ્યારે એક ગણ્યું ત્યારે શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ગુણને અભેદ અપેક્ષાએ શાંતિ (સુખ) ગણી ચાર ગુણોના ઘાતમાં ચાર ઘાતિયા કર્મોને નિમિત્તપણે કહ્યાં.

શંકા-જો મિથ્યાત્વ અને કષાય એક જ હોય તો મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં કષાયનો અભાવપણ થવો જ જોઈએ, કે જે કષાયના અભાવને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કહે છે-પરંતુ તેમ તો થતું નથી અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત હોવા છતાં ચોથા ગુણસ્થાને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી ચોથા ગુણસ્થાનને અવ્રતરૂપ કહેવાય છે. અણુવ્રત થતાં પાંચમું ગુણસ્થાન થાય છે, પૂર્ણ વ્રત થતાં 'વ્રતી' સંજ્ઞા થવા છતાં યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. એ પ્રકારે વિચારવાથી માલુમ પડશે કે સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકરૂપ પૂર્ણ થવા છતાં પણ ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં

અથવા પૂર્ણતામાં વિલંબ થાય છે, તેથી સમ્યકત્વ અને ચારિત્રમાં અથવા મિથ્યાત્વ અને કષાયોમાં એ(ના તથા કારણ--કાર્યપણું કેમ ઠીક થઈ શકે ?

સમાધાનઃ–મિથ્યાત્વ ન રહેવાથી જે કષાય રહે છે તે મિથ્યાત્વની સાથે રહેવાવાળા અતિ તીવ્ર અનંતાનુબંધી કષાયોની સમાન હોતો નથી, પણ અતિ મંદ થઇ જાય છે; તેથી તે કષાય ગમે તેવો બંધ કરે તોપણ દીર્ઘસંસારના કારણભૂત તે બંધ થતો નથી, અને તેથી જ્ઞાનચેતના પણ સમ્યગ્દર્શન થતાં જ શરૂ થઈ જાય છે--કે જે બંધના નાશનું કારણ છે; તેથી પ્રથમ મિથ્યાત્વ હોય ત્યારે જે ચેતના હોય છે તે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના હોય છે–કે જે પૂર્ણ--બંધનું કારણ છે. આનો સારાંશ એ છે કે કષાય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ શેષ રહે છે પરંતુ મિથ્યાત્વનો નાશ થવાથી અતિમંદ થઈ જાય છે અને તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કેટલાક અંશે અબંધ રહે છે અને નિર્જરા કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વ અને કષાયનો કેટલોક અવિનાભાવ જરૂર છે.

હવે શંકાની એ વાત રહી કે--મિથ્યાત્વના નાશની સાથે જ કષાયનો પૂર્ણ નાશ કેમ થતો નથી ? તેનું સમાધાન એ છે કે--મિથ્યાત્વ અને કષાય સર્વથા એક ચીજ તો નથી: સામાન્ય સ્વભાવ બંનેનો એક છે પરંતુ વિશેષ અપેક્ષાએ કાંઇક ભેદ પણ છે. વિશેષ--સામાન્યની અપેક્ષાએ ભેદ--અભેદ બંનેને અહીં માનવા જોઇએ. એ ભાવ દેખાડવાને માટે જ શાસ્ત્રકારે સમ્યકત્વ અને આત્મશાંતિના ઘાતનું નિમિત્ત મૂળ પ્રકૃતિ એક 'મોહ' રાખી છે અને ઉત્તર પ્રકૃતિમાં 'દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે ભેદ કર્યા છે. [આ ખુલાસામાં પહેલી અને બીજી શંકાનું સમાધાન આવી ગયું.] જ્યારે ઉત્તર પ્રકૃતિમાં ભેદ છે ત્યારે તેના નાશનો પૂર્ણ અવિનાભાવ કેમ થઈ શકે ? [ન થાય.] હા, પણ મૂળ કારણ ન રહેતાં ચારિત્રમોહયનીનો ટકાવપણુ અધિક રહેતો નથી. દર્શનમોહનીયની સાથે નહિ તો પણ થોડા જ વખતમાં ચારિત્રમોહનીય પણ નષ્ટ થઇ જાય છે.........

—અથવા એમ કહેવું જોઇએ કે ચારિત્રમોહનીય મિથ્યાત્વનાં અભાવમાં જો કે રહે તો છે પરંતુ જ્યાં સુધી ચારિત્રમોહનિય રહે છે ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વની પણ પૂર્તિ થતી નથી, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પણ 'કેવળસમ્યક્ત્વ' નામ પામતું નથી કે જે રત્નત્રયની પૂર્ણતાનું ચિહ્ન છે. **ભાવાર્થ**:--અસ્થિરતા વિગેરેના કારણે ઘાતિકર્મોના સમય સુધી સમ્યક્ત્વ પૂર્ણ થતું નથી........

—અથવા, સમ્યક્ત્વ થઇ જવા છતાં પણ જ્ઞાન સદા સ્વાનુભૂતિમાં જ તો નથી રહેતું. જ્ઞાનનું જ્યારે બાહ્ય લક્ષ્ય થઇ જાય છે ત્યારે સ્વાનુભૂતિથી ખસી જવાના કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ વિષયોમાં અલ્પ તન્મય થઇ જાય છે; પરંતુ એ છદ્મસ્થજ્ઞાનની ચંચળતાનો દોષ છે અને તેનું કારણ પણ કષાય જ છે; પણ જ્ઞાનની કેવળ કષાય-નૈમિત્તિક ચંચળતા થોડા વખત સુધી જ રહી શકે છે, અને તે પણ તીવ્ર બંધનું કારણ થતી નથી.

ભાવાર્થ:--સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિથી સંસારની જડ તો તૂટી જાય છે પરંતુ બીજાં કર્મોનો તે જ ક્ષણે સર્વનાશ થતો નથી. કર્મ પોતપોતાની યોગ્યતાઅનુસાર બંધાય છે તથા ઉદયમાં આવે છે. જુઓ, મિથ્યાત્વના સાથી ચારિત્ર મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચાલીસ ક્રોડાક્રોડી સાગરની હોય છે. એ ઉપરથી એમ નક્કી થાય છે કે મિથ્યાત્વ જ બધા દોષોમાં અધિક બળવાન દોષ છે, અને તે જ દીર્ઘ અને અસલી સંસારની સ્થાપના કરે છે, તેથી તેનો નાશ કર્યો કે સંસારનો કિનારો આવી ગયો સમજવો; પરંતુ સાથે એ પણ ભૂલવું ન જોઇએ કે મોહ તો બંને છે, એક (દર્શનમોહ) અમર્યાદિત છે અને બીજો (ચારિત્રમોહ) મર્યાદિત છે—પરંતુ બંને સંસારનાં જ કારણો છે.

સંસારનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ કહીએ તો તે દુઃખમય છે, તેથી આનુસંગિક ભલે દુઃખના નિમિત્ત કારણ બીજા કર્મ પણ હોય તોપણ મુખ્ય નિમિત્ત કારણ મોહનીયકર્મ છે, જ્યારે સર્વ દુઃખનું કારણ-(નિમિત્તપણે) મોહનીય કર્મ માત્ર છે તો મોહના નાશને

સુખ કહેવું જોઈએ. જે ગ્રંથકાર મોહના નાશને સુખગુણની પ્રાપ્તિ માને છે તેનું માનવું મોહના સંયુકત કાર્યની અપેક્ષાએ વ્યાજબી છે. તે માનવું અભેદ-વ્યાપક દૃષ્ટિથી છે; તેથી જે સુખને અનંત ચતુષ્ટયમાં ગર્ભિત કરે છે તે ચારિત્ર તથા સમ્યકત્વને જુદા ગણતા નથી, કેમકે સમ્યકત્વ તથા ચારિત્રના સામુદાયિક સ્વરૂપને સુખ કહી શકાય છે.

ચારિત્ર અને સમ્યકત્વ બંનેનો સમાવેશ (છેડો-ફળ) સુખગુણમાં અથવા સ્વરૂપલાભમાં જ થાય છે; તેથી ચારિત્ર અને સમ્યકત્વનો અર્થ સુખ પણ થઈ શકે છે. જ્યાં સુખ અને વીર્યગુણનો ઉલ્લેખ અનંત ચતુષ્ટયમાં કરે છે ત્યાં તે ગુણોની મુખ્યતા ગણી કહે છે અને બીજાને ગૌણ ગણી કહેતા નથી, તોપણ તેને તેમાં સંગ્રહિત થએલ સમજી લેવા જોઈએ કેમકે સુખ ગુણના તે બંને વિશેષાકાર છે. આ કથનથી મોહનીય કર્મ કયા ગુણના ઘાતમાં નિમિત્ત છે તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે; તથા વેદનીયનું અઘાતકપણું પણ સિદ્ધ થાય છે કેમકે વેદનીય કોઈને ઘાતવામાં નિમિત્ત નથી, માત્ર ઘાત થયેલ સ્વરૂપનો જીવ જ્યારે અનુભવ કરે ત્યારે નિમિત્તરૂપ છે. [આ ખુલાસામાં ત્રીજી અને ચોથી શંકાનું સમાધાન આવી ગયું.]

[આ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી કે જીવમાં થતા વિકારભાવ જીવ પોતે કરે છે, ત્યારે કર્મનો ઉદય હાજરરૂપે નિમિત્ત છે, પણ તે કર્મના રજકણોએ જીવને કાંઈ પણ કર્યું કે કાંઈ અસર કરી એમ માનવું તે સર્વથા મિથ્યા છે; તેમ જ જીવ વિકાર કરે ત્યારે પુદ્ગલ-કાર્માણવર્ગણા સ્વયં કર્મરૂપે પરિણમે છે-એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. જીવને વિકારીપણે કર્મ પરિણમાવે અને કર્મને જીવ પરિણમાવે એ નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવનારૂં વ્યવહાર કથન છે. ખરી રીતે જડને કર્મ તરીકે જીવ પરિણમાવી શકે નહિ અને કર્મ જીવને વિકારી કરી શકે નહિ-એમ સમજવું. ગોમટ્ટસાર આદિ કર્મશાસ્ત્રોના આ પ્રમાણે અર્થ કરવા તે જ ન્યાયસર છે.]

(૮) પ્રશ્નઃ-બંધના કારણોમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ મોક્ષશાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, અને બીજા આચાર્યો કષાય અને યોગ એ બે જ બતાવે છે; આ રીતે તેઓ મિથ્યાત્વ, અવિરત અને પ્રમાદને કષાયના ભેદ માને છે. કષાય ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે; તો પછી એમ પ્રતીત થાય છે કે ચારિત્રમોહનીય જ બધા કર્મોનું કારણ છે, માટે જ્યાંસુધી કષાય વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી કોઈ પણ ગુણની પૂર્ણ શુદ્ધિ થઇ શકે નહિ, માટે સમ્યગ્દર્શનની પણ પૂર્ણ શુદ્ધિ ત્યાં ન થાય એમ જણાય છે તે બરાબર છે?

ઉત્તરઃ—કષાયનાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ પેટા ભાગ છે, પણ તેથી 'કષાય' ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે એમ માનવું બરાબર નથી. મિથ્યાત્વ તે મહા કષાય છે. 'કષાય'ને જ્યારે સામાન્ય અર્થમાં વાપરીએ ત્યારે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ બંનેરૂપ છે—કેમકે કષાયમાં મિથ્યાદર્શનનો સમાવેશ થઇ જાય છે. કષાયને જ્યારે વિશેષ અર્થમાં વાપરીએ ત્યારે તે ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ છે. ચારિત્રમોહનીયકર્મ તે બધા કર્મોનું કારણ નથી, પણ જીવનો મોહભાવ તે સાત અથવા આઠ કર્મોના બંધનું નિમિત્ત છે. જીવને ક્ષાયિક ચારિત્ર ન પ્રગટે ત્યાં સુધી સમ્યકત્વ ગુણની પૂરી શુદ્ધિ કઇ અપેક્ષાએ થઇ અને કઇ અપેક્ષાએ થઇ નથી એ આગળ બતાવાઈ ગયું છે. (જુઓ પારા ૨૧ પ્રશ્ન ૮)

(૯) પ્રશ્નઃ-સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય અથવા ઉપશમાદિ થાય તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન છે કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે?

ઉત્તરઃ-તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે.

પ્રશ્નઃ-સિદ્ધ ભગવંતોને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન હોય છે કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન હોય છે?

ઉત્તરઃ-સિદ્ધોને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન હોય છે.

પ્રશ્નઃ-વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનમાં શું ફેર છે?

ઉત્તરઃ—જીવાદિ નવ તત્ત્વોની તથા સુદેવ—સુગુરુ અને સુશાસ્ત્રની વિકલ્પસહિતની શ્રદ્ધા તેને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે; જે જીવ તે વિકલ્પનો અભાવ કરી પોતાના શુદ્ધાત્મા તરફ વલણ કરી નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે, તેને પૂર્વે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ હતું એમ કહેવામાં આવે છે. જે જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ ન કરે તેને તે વ્યવહારાભાસ સમ્યક્ત્વ છે. વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનનો અભાવ કરીને જે જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તેને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન ઉપચારથી (—એટલે કે વ્યય તરીકે—અભાવ તરીકે) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનું કારણ કહેવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને વિપરીત અભિનિવેશરહિત આત્માનું શ્રદ્ધાન છે. તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે; તથા દેવ—ગુરુ—ધર્માદિનું શ્રદ્ધાન તે વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન છે; એ પ્રમાણે એક કાળમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને બંને સમ્યગ્દર્શન હોય છે. કેટલાક મિથ્યાદૃષ્ટિને—દ્રવ્યલિંગી મુનિને અને કેટલાક અભવ્ય જીવને દેવ—ગુરુ—ધર્માદિનું શ્રદ્ધાન હોય છે પણ તે આભાસમાત્ર હોય છે, કેમકે તેમને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ નથી તેથી તેમનું વ્યવહારસમ્યક્ત્વ પણ આભાસરૂપ છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું—૩૩૭]

દેવ—ગુરુ—ધર્મના શ્રદ્ધાનમાં પ્રવૃત્તિની મુખ્યતા છે. જે પ્રવૃત્તિમાં અરિહંતાદિકને દેવાદિક માને, અન્યને ન માને તેને દેવાદિકનો શ્રદ્ધાની કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વશ્રદ્ધામાં વિચારની મુખ્યતા છે. જે જ્ઞાનમાં જીવાદિ તત્ત્વોને વિચારે છે તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાની કહેવામાં આવે છે. એ બંને સમજ્યા પછી કોઈ જીવ રાગનો અંશે અભાવ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરે છે; તેથી એ બંને કોઈ જીવને સમ્યક્ત્વનાં (ઉપચારથી) કારણ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તેનો સદ્ભાવ મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ સંભવે છે તેથી તેનો વ્યવહાર વ્યવહારાભાસ છે.

[મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું—૩૩૨]

(૨૪)

સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનચેતનામાં ફેર

પ્રશ્ન:-આત્માની શુદ્ધોપલબ્ધિ જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી જ્ઞાન જ્ઞાનચેતના છે અને તેટલું જ સમ્યગ્દર્શન છે એ ખરૂં છે?

ઉત્તર:-આત્માના અનુભવને શુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે, તે ચારિત્ર ગુણની પર્યાય છે. જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાના શુદ્ધોપયોગમાં જોડાયો હોય એટલે કે સ્વાનુભવરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે; અને જ્યારે શુદ્ધોપયોગમાં જોડાયો ન હોય ત્યારે પણ તેને જ્ઞાનચેતના લબ્ધરૂપ હોય છે. જ્ઞાનચેતના અનુભવરૂપ હોય ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન હોય છે અને અનુભવરૂપ ન હોય ત્યારે હોતું નથી-એમ માનવું તે ભૂલ છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં જીવ શુભાશુભરૂપે પ્રવર્તે કે સ્વાનુભવરૂપ પ્રવર્તે પણ સમ્યક્ત્વ ગુણ તો સામાન્ય છે.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું-૩૪૬)

સમ્યગ્દર્શન તે શ્રદ્ધા ગુણની પર્યાય છે, તે ક્રમેક્રમે ખીલતી નથી પણ અક્રમપણે એક સમયમાં પ્રગટે છે, અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તો હીનતા--અધિકતા હોય છે, પણ તેમાં વિભાવપણું હોતું નથી. ચારિત્રગુણ પણ ક્રમેક્રમે ઉઘડે છે, તે અંશે શુદ્ધ અને અંશે અશુદ્ધ (રાગદ્વેષવાળો) નીચલી દશામાં હોય છે, એટલે એ પ્રમાણે ત્રણે ગુણની શુદ્ધપર્યાયના વિકાસમાં તફાવત છે.

(૨૫)

સમ્યક્શ્રદ્ધા કરવી જ જોઇએ

ચારિત્ર ન પળાય તો પણ તેની શ્રદ્ધા કરવી

દર્શન પાહુડની ૨૨ મી ગાથામાં ભગવાનશ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે-"જો (અમે કહીએ છીએ તે) કરવાને સમર્થ હોય તો કરજે, પણ જો કરવાને સમર્થ ન હો તો સાચી શ્રદ્ધા તો જરૂર કરવી, કેમકે કેવળી ભગવાને શ્રદ્ધા કરવાવાળાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે."

આ ગાથા એમ બતાવે છે કે-જેણે નિજસ્વરૂપને ઉપાદેય જાણી શ્રદ્ધાન કર્યું તેને મિથ્યાભાવ તો મટયો, પણ પુરુષાર્થની નબળાઈથી

ચારિત્ર અંગિકાર કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો જેટલું સામર્થ્ય હોય તેટલું કરે અને તે સિવાયને માટે શ્રદ્ધા કરે; એવી શ્રદ્ધા કરવાવાળાને ભગવાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

[અષ્ટપાહુડ હિંદી પાનું-૩૩ દર્શનપાહુડ ગાથા-૨૨]

આ જ મતલબે નિયમસારજીની ગાથા ૧૫૪ માં પણ કહેવામાં આવ્યું છે, કેમકે **સમ્યગ્દર્શન તે ધર્મનું મૂળ છે.**

(૨૬)

નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનનો બીજો અર્થ.

મિથ્યાત્વભાવ દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શન ચોથે ગુણસ્થાને પ્રગટે છે. તે શ્રદ્ધા ગુણની શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. પરંતુ તે સમ્યગ્દર્શનની સાથેની ચારિત્રગુણની પર્યાયનો વિચાર કરવામાં આવે તો ચારિત્રગુણની રાગવાળી પર્યાય હોય અથવા તો સ્વાનુભવરૂપ નિર્વિકલ્પ પર્યાય હોય. ચારિત્ર ગુણની નિર્વિકલ્પ પર્યાય સાથેના નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને વીતરાગસમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે. અને સવિકલ્પ (રાગસહિત) પર્યાય સાથેના નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને સરાગસમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ વિષય ઉપર (૮) મા વિભાગમાં કહેવાઈ ગયો છે.

જ્યારે સાતમા ગુણસ્થાને અને તેથી આગળ વધતી દશામાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગચારિત્રનું અવિનાભાવીપણું હોય ત્યારે તે અવિનાભાવીપણું બતાવવા માટે બન્ને ગુણોનું એકત્વપણું લઇ તે વખતના સમ્યગ્દર્શનને તે એકત્વની અપેક્ષાએ 'નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે. અને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન સાથેની વિકલ્પ દશા બતાવવા, તે વખતે જો કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન છે તો—પણ, તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને 'વ્યવહારસમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે. માટે જ્યાં 'નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન' શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં તે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ છે કે એકલા શ્રદ્ધા ગુણની અપેક્ષાએ છે તે નક્કી કરી તેનો અર્થ સમજવો; તેમ જ 'વ્યવહારસમ્યગ્દ-

ર્શન' શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં તે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ છે કે એકલી શ્રદ્ધાની અપેક્ષાએ છે તે નક્કી કરી તેનો અર્થ સમજવો.

પ્રશ્નઃ–કેટલાક જીવોને ગૃહસ્થદશામાં મિથ્યાત્વ ટળી સમ્યગ્દર્શન થયું હોય છે તો તે સમ્યગ્દર્શન કેવું સમ્યગ્દર્શન સમજવું ?

ઉત્તર–એકલા શ્રદ્ધા ગુણની અપેક્ષાએ તેને નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન અને શ્રદ્ધા તથા ચારિત્ર ગુણના એકત્વની અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન સમજવું. એ પ્રમાણે ગૃહસ્થદશામાં જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે તે કથંચિત્ નિશ્ચય અને કથંચિત વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે-એમ જાણવું.

પ્રશ્નઃ–તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન શા માટે કહ્યું ?

ઉત્તરઃ–સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શુભરાગને તોડી વીતરાગચારિત્ર સાથે અલ્પકાળમાં તન્મય થઈ જશે એટલો સંબંધ બતાવવા માટે તે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનને શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની એકત્વ અપેક્ષાએ વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે.

સાતમે અને આગળના ગુણસ્થાને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા હોય છે તેથી તે વખતના સમ્યકત્વમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એવા બે ભેદ પડતા નથી તેથી ત્યાં જે સમ્યકત્વ વર્તે છે તેને 'નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન' જ કહેવામાં આવે છે.

(જુઓ પરમાત્મપ્રકાશ, અધ્યાય ૧ ગાથા ૮૫ નીચેની સંસ્કૃત તથા હિંદી ટીકા, આવૃત્તિ બીજી પા. ૯૦; તથા પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૧૭–૧૮ નીચેની સંસ્કૃત તથા હિંદી ટીકા, આવૃત્તિ બીજી પા. ૧૪૬–૧૪૭; અને હિંદી સમયસારમાં જયસેનઆચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા, ગાથા ૧૨૧–૧૨૫ નીચે પાનું ૧૮૬ તથા હિંદી સમયસાર ટીકામાં જયસેનઆચાર્યની ટીકાનો અનુવાદ પા. ૧૧૬.)

—છેવટ—

પુણ્યથી ધર્મ થાય અને આત્મા પર દ્રવ્યનું કાંઇ પણ કરી શકે–એ વાત શ્રી વીતરાગદેવોએ પ્રરૂપેલા ધર્મની મર્યાદા બહાર છે.

* * *

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પરિશિષ્ટ : ૨

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

[૨]

卐 સમ્યગ્દર્શન 卐

સમ્યગ્દર્શન શું અને તેને કોનું અવલંબન

સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માના શ્રદ્ધા ગુણની નિર્વિકારી પર્યાય છે. અખંડ આત્માના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે; સમ્યગ્દર્શનને કોઈ વિકલ્પનું અવલંબન નથી, પણ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આ સમ્યગ્દર્શન જ આત્માના સર્વ સુખનું કારણ છે. 'હું જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છું, બંધ રહિત છું' આવો વિકલ્પ કરવો તે પણ શુભરાગ છે, તે શુભરાગનું અવલંબન પણ સમ્યગ્દર્શનને નથી; તે શુભ વિકલ્પને અતિક્રમતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પોતે રાગ અને વિકલ્પ રહિત નિર્મળ ગુણ છે તેને કોઇ વિકારનું અવલંબન નથી-પણ આખા આત્માનું અવલંબન છે—આખા આત્માને તે સ્વીકારે છે.

એકવાર વિકલ્પ રહિત થઇને અંખડ જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષમાં લીધો ત્યાં સમ્યક્ભાન થયું. અખંડ સ્વભાવનું લક્ષ એ જ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યકારી છે. અખંડ સત્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના—શ્રદ્ધા કર્યા વિના, 'હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું, અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છું' એ વગેરે વિકલ્પો પણ સ્વરૂપની શુદ્ધિ માટે કાર્યકારી નથી. એકવાર અખંડ જ્ઞાયક સ્વભવનું લક્ષ કર્યું પછી જે વૃત્તિ ઊઠે તે વૃત્તિઓ અસ્થિરતાનું કાર્ય કરે પરંતુ તે સ્વરૂપને રોકવા સમર્થ નથી, કેમકે શ્રદ્ધામાં તો વૃત્તિ-વિકલ્પ રહિત સ્વરૂપ છે તેથી વૃત્તિ ઊઠે તે શ્રદ્ધાને ફેરવી શકે નહિ....જો વિકલ્પમાં જ અટકી જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વિકલ્પ રહિત થઇને અભેદનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે; આ બાબતમાં કહ્યું છે કેઃ—

कम्मं बद्धमबद्धं जीवे एवं तु जाण णयपक्खं ।
पक्खातिकंतो पुण भण्णदि जो सो समयसारो ॥१४२॥

(સમયસાર)

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ વા અણુબદ્ધ એ નયપક્ષ છે;
પણ પક્ષથી અતિક્રાંત ભાખ્યો તે 'સમયનો સાર' છે. ૧૪૨.

'આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે કે આત્મા કર્મથી બંધાયેલો નથી' એવા બે પ્રકારના ભેદના વિચારમાં રોકાવું તે તો નયનો પક્ષ છે; 'હું આત્મા છું, પરથી જુદો છું' એવો વિકલ્પ તે પણ રાગ છે, એ રાગની વૃત્તિને—નયના પક્ષને ઓળંગે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. "હું બંધાયેલો છું અથવા હું બંધ રહિત મુક્ત છું" એવી વિચાર શ્રેણીને ઓળંગી જઈને જે આત્માનો અનુભવ કરે છે તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને તે જ શુદ્ધાત્મા છે.

'હું અબંધ છું, બંધ મારૂં સ્વરૂપ નથી' એવા ભંગની વિચાર શ્રેણીના કાર્યમાં અટકવું તે અજ્ઞાન છે, અને તે ભંગના વિચારને ઓળંગીને અભંગ સ્વરૂપને સ્પર્શી લેવું [અનુભવી લેવું] તે જ પહેલો આત્મધર્મ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન છે. 'હું પરાશ્રય રહિત, અબંધ, શુદ્ધ છું' એવા નિશ્ચયનયના પડખાંનો વિકલ્પ તે રાગ છે, અને તે રાગમાં રોકાય [રાગને જ સમ્યગ્દર્શન માની લ્યે પણ રાગરહિત સ્વરૂપને ન અનુભવે] તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ભેદના વિકલ્પ આવે ખરા છતાં તેનાથી સમ્યગ્દર્શન નથી

અનાદિથી આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નથી, પરિચય નથી, તેથી આત્માનો અનુભવ કરવા જતાં પહેલાં તે સંબંધી વિકલ્પ આવ્યા વગર રહેતા નથી. અનાદિથી આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ નથી તેથી વૃત્તિઓનું ઉત્થાન થાય છે કે—'હું આત્મા કર્મના સંબંધવાળો છું કે કર્મના સંબંધ વગરનો છું', આમ બે નયોના બે વિકલ્પ ઉઠે છે; પરંતુ- 'કર્મના સંબંધવાળો કે કર્મના સંબંધ વગરનો એટલે કે બદ્ધ છું કે અબદ્ધ છું' એવા બે પ્રકારના ભેદનો પણ એક સ્વરૂપમાં ક્યાં અવકાશ છે? સ્વરૂપ તો નયપક્ષની અપેક્ષાઓથી પાર છે. એક પ્રકારના સ્વરૂપમાં બે પ્રકારની અપેક્ષાઓ નથી. હું શુભાશુભભાવ રહિત છું એવા વિચારમાં અટકવું તે પણ પક્ષ છે, તેનાથી પણ પેલે પાર સ્વરૂપ છે, સ્વરૂપ તો પક્ષાતિક્રાંત છે, એ જ

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે એટલે કે તેના જ લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તે સિવાય બીજો કોઈ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપાય નથી.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ શું? દેહની કોઇ ક્રિયાથી તો સમ્યગ્દર્શન નથી, જડ કર્મોથી નથી, અશુભ રાગ કે શુભરાગ થાય તેના લક્ષે પણ સમ્યગ્દર્શન નથી અને ‘હું પુણ્ય-પાપના પરિણામોથી રહિત જ્ઞાયકસ્વરૂપ છું” એવો જે વિચાર તે પણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવા સમર્થ નથી. ‘હું જ્ઞાયક છું’ એવા વિચારમાં અટક્યો તે ભેદના વિચારમાં અટક્યો છે, પરંતુ સ્વરૂપ તો જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે તેનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ભેદના વિચારમાં અટકવું તે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ નથી.

જે વસ્તુ છે તે પોતાથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવે ભરેલ છે. આત્માનો સ્વભાવ પરની અપેક્ષા વિનાનો એકરૂપ છે, કર્મના સંબંધવાળો છું કે કર્મના સંબંધ વગરનો છું એવી અપેક્ષાઓથી તે સ્વભાવનું લક્ષ થતું નથી; જો કે આત્મસ્વભાવ તો અબંધ જ છે, પરંતુ ‘હું અબંધ છું’ એવા વિકલ્પને પણ છોડીને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાતાદૃષ્ટા નિરપેક્ષ સ્વભાવનું લક્ષ કરતાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

આત્માની પ્રભુતાનો મહિમા અંદર પરિપૂર્ણ છે, અનાદિથી તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ વગર તેનો અનુભવ નથી. અનાદિથી પરલક્ષ કર્યું છે પણ સ્વભાવનું લક્ષ કર્યું નથી. શરીરાદિમાં તો આત્માનું સુખ નથી, શુભરાગમાં પણ સુખ નથી, અને ‘શુભરાગ રહિત મારૂં સ્વરૂપ છે’ એવા ભેદના વિચારમાં પણ આત્માનું સુખ નથી. માટે તે ભેદના વિચારમાં અટકવું તે પણ અજ્ઞાનીનું કાર્ય છે. અને તે નય-પક્ષના ભેદનું લક્ષ મૂકી દઈને અભેદ જ્ઞાતાસ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને તેમાં જ સુખ છે. અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ કહો, જ્ઞાતા સ્વરૂપનો અનુભવ કહો, સુખ કહો, ધર્મ કહો કે સમ્યગ્દર્શન કહો-તે આ જ છે.

વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઇ શકે નહિ.

અખંડાનંદ અભેદ આત્માનું લક્ષ નયદ્વારા થતું નથી. કોઇ

મહેલમાં જવા માટે મોટર ગમે તેવી દોડાવે, પણ તે મહેલના બારણા સુધી આવી શકે, મોટર સહિત મહેલમાં પેસી શકાય નહિ, ગમે ત્યાં સુધી આગળ લઇ જાય પણ છેવટે તો મોટરમાંથી ઉતરીને જાતે અંદર જવું પડે. તેવી રીતે નય-પક્ષના વિકલ્પો રૂપી મોટર ગમે તેટલી દોડાવે, 'હું જ્ઞાયક છું, અભેદ છું, શુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પ કરે તો પણ તે વિકલ્પ સ્વરૂપના આંગણા સુધી લઈ જવાય, પરંતુ સ્વરૂપના અનુભવ વખતે તો તે બધા વિકલ્પ છોડી જ દેવા પડે. વિકલ્પ રાખીને સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે નહિ. નયપક્ષોનું જ્ઞાન તે સ્વરૂપના આંગણે આવવા માટે જરૂરનું છે. "હું સ્વાધીન જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છું, કર્મો જડ છે, જડ કર્મો મારા સ્વરૂપને રોકી શકે નહિ, હું વિકાર કરૂં તો કર્મોને નિમિત્ત કહેવાય, પણ કર્મો મને વિકાર કરાવે નહિ કેમકે બંને દ્રવ્યો જુદાં છે, તે કોઇ એક બીજાનું કરી શકે નહિ. હું જડનું કાંઇ ન કરૂં, જડ મારૂં કાંઈ ન કરે, રાગ-દ્વેષ થાય છે તે કર્મ કરાવતું નથી તેમ જ પર વસ્તુમાં થતાં નથી પણ મારી અવસ્થામાં થાય છે, તે રાગદ્વેષ મારો સ્વભાવ નથી, નિશ્ચયથી મારો સ્વભાવ રાગ રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.' આ પ્રમાણે બધાં પડખાંનું (નયોનું) જ્ઞાન પહેલાં કરવું જોઈએ, પરંતુ આટલું કરે ત્યાં સુધી પણ ભેદનું લક્ષ છે, ભેદના લક્ષથી અભેદ આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી, છતાં પહેલાં તે ભેદ જાણવા જોઈએ. એટલું જાણે ત્યારે તે સ્વરૂપના આંગણાં સુધી આવ્યો છે. પછી જ્યારે અભેદનું લક્ષ કરે ત્યારે ભેદનું લક્ષ છૂટી જાય અને સ્વરૂપનું અનુભવન થાય એટલે કે અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. આ રીતે જો કે સ્વરૂપમાં ઢળતા પહેલાં નય-પક્ષના વિચારો હોય છે ખરા, પરંતુ તે નય-પક્ષના કોઇપણ વિચારો સ્વરૂપના અનુભવમાં મદદગાર નથી.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સંબંધ કોની સાથે છે?

સમ્યગ્દર્શન નિર્વિકલ્પ સામાન્ય ગુણ છે, તેને એકલા નિશ્ચય-અખંડ સ્વભાવ સાથે જ સંબંધ છે, અખંડ દ્રવ્ય જે ભંગ-ભેદ

રહિત છે તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે; સમ્યગ્દર્શન પર્યાયને સ્વીકારતું નથી, પણ સમ્યગ્દર્શન સાથે રહેતું જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેનો સંબંધ નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને સાથે છે એટલે કે નિશ્ચય-અખંડ સ્વભાવને તથા વ્યવહારમાં પર્યાયના જે ભંગ-ભેદ પડે છે તે બધાને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણી લે છે.

સમ્યગ્દર્શન એક નિર્મળ પર્યાય છે, પણ 'હું એક નિર્મળ પર્યાય છું' એમ સમ્યગ્દર્શન પોતે પોતાને જાણતું નથી. સમ્યગ્દર્શનનો અખંડ વિષય એક દ્રવ્ય જ છે, પર્યાય તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી.

પ્રશ્નઃ—સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અખંડ છે અને તે પર્યાયને સ્વીકારતું નથી તો પછી સમ્યગ્દર્શન વખતે પર્યાય ક્યાં ગઈ? સમ્યગ્દર્શન પોતે જ પર્યાય છે, શું પર્યાય દ્રવ્યથી જુદી જ પડી ગઈ?

ઉત્તરઃ—સમ્યગ્દર્શનનો વિષય તો અખંડ દ્રવ્ય જ છે. સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદ નથી, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અભેદ વસ્તુ તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. (અભેદ વસ્તુનું લક્ષ કરતાં જે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે સામાન્ય વસ્તુ સાથે અભેદ થઈ જાય છે) સમ્યગ્દર્શન રૂપ જે પર્યાય છે તેને પણ સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારતું નથી, એક સમયમાં અભેદ પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય તે જ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે, એકલા આત્માને સમ્યગ્દર્શન પ્રતીતમાં લ્યે છે....પરંતુ સમ્યગ્દર્શન સાથે પ્રગટતું સમ્યગ્જ્ઞાન સામાન્યવિશેષ સર્વને જાણે છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે પર્યાયને અને નિમિત્તને પણ જાણે છે. સમ્યગ્દર્શનને પણ જાણનારૂં તો સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ક્યારે સમ્યક્ થયાં?

ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયકભાવ એ કોઈ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી કેમકે તે બધી પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે, પર્યાયને સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારતું નથી, એકલી વસ્તુનું જ્યારે લક્ષ કર્યું ત્યારે શ્રદ્ધા સમ્યક થઈ.

પ્રશ્નઃ-તે વખતે થતું સમ્યગ્જ્ઞાન કેવું હોય છે?

ઉત્તર:—જ્ઞાનનો સ્વભાવ સામાન્ય—વિશેષ સર્વને જાણવાનો છે. જ્યારે જ્ઞાને આખા દ્રવ્યને, ઉઘડેલી પર્યાયને અને વિકારને જેમ છે તેમ જાણીને, 'પરિપૂર્ણ સ્વભાવ તે હું, વિકાર રહ્યો તે હું નહિ' એમ વિવેક કર્યો ત્યારે તે સમ્યક્ થયું છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપ ઉઘડેલી પર્યાયને (૧) સમ્યગ્દર્શનના વિષયભૂત પરિપૂર્ણ વસ્તુને (૨) અને અવસ્થાની ઊણપને (૩) એ ત્રણેને જેમ છે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે અવસ્થાનો સ્વીકાર જ્ઞાનમાં છે. આ રીતે સમ્યગ્દર્શન તો એક નિશ્ચયને જ [અભેદ સ્વરૂપને જ] સ્વીકારે છે, અને સમ્યગ્દર્શનનું અવિનાભાવી [સાથે જ રહેતું] સમ્યગ્જ્ઞાન નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેને બરાબર જાણીને વિવેક કરે છે. જો નિશ્ચય વ્યવહાર બંનેને ન જાણે તો જ્ઞાન પ્રમાણ (સમ્યક્) થતું નથી. જો વ્યવહારનું લક્ષ કરે તો દૃષ્ટિ ખોટી ઠરે છે અને જો વ્યલહારને જાણે જ નહિ તો જ્ઞાન ખોટું ઠરે છે. જ્ઞાન નિશ્ચય-વ્યવહારનો વિવેક કરે છે ત્યારે તે સમ્યક્ છે અને દૃષ્ટિ વ્યવહારનું લક્ષ છોડીને નિશ્ચયને અંગીકાર કરે તો તે સમ્યક્ છે.

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય શું? મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ કોણ?

સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં મોક્ષપર્યાય અને દ્રવ્ય એવા ભેદ જ નથી, દ્રવ્ય જ પરિપૂર્ણ છે તે સમ્યગ્દર્શનને માન્ય છે. બંધ-મોક્ષ પણ સમ્યગ્દર્શનને માન્ય નથી. બંધ-મોક્ષની પર્યાય, સાધક દશાના ભંગ ભેદ એ બધાને સમ્યગ્જ્ઞાન જાણે છે.

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે તે જ મોક્ષનું પરમાર્થ કારણ છે. પંચમહાવ્રતાદિને કે વિકલ્પને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે તો સ્થુળ વ્યવહાર છે, અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધક અવસ્થાને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે કેમકે તે સાધક અવસ્થાનો પણ જ્યારે અભાવ થાય છે ત્યારે મોક્ષ દશા પ્રગટે છે, એટલે તે પણ અભાવરૂપ કારણ છે માટે વ્યવહાર છે.

ત્રિકાળી અખંડ વસ્તુ છે તે જ મોક્ષનું નિશ્ચયકારણ છે. પરંતુ પરમાર્થે તો વસ્તુમાં કારણ-કાર્યના ભેદ પણ નથી, કાર્ય-

કારણના ભેદ પણ વ્યવહાર છે. એક અખંડ વસ્તુમાં કાર્ય-કારણના ભેદના વિચારથી વિકલ્પ આવે છે તેથી તે પણ વ્યવહાર છે; છતાં વ્યવહારપણે પણ કાર્ય-કારણ ભેદ સર્વથા ન જ હોય તો મોક્ષ દશા પ્રગટાવવાનું પણ કહી શકાય નહિ. એટલે અવસ્થામાં સાધક-સાધ્યના ભેદ છે; પરંતુ અભેદના લક્ષ વખતે વ્યવહારનું લક્ષ હોય નહિ કેમકે વ્યવહારના લક્ષમાં ભેદ આવે છે અને ભેદના લક્ષે પરમાર્થ-અભેદ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવતું નથી; તેથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષ્યમાં ભેદ આવતાં નથી, એકરૂપ અભેદ વસ્તુ જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

સમ્યગ્દર્શન એજ શાંતિનો ઉપાય છે.

અનાદિથી આત્માના અખંડ રસને સમ્યગ્દર્શન વડે જાણ્યો નથી એટલે પરમાં અને વિકલ્પમાં જીવ રસ માની રહ્યો છે; પણ હું અખંડ એકરૂપ સ્વભાવ છું તેમાં જ મારો રસ છે, પરમાં ક્યાંય મારો રસ નથી—એમ સ્વભાવ દૃષ્ટિના જોરે એકવાર બધાને નિરસ બનાવી દે! શુભવિકલ્પ ઊઠે તે પણ મારી શાંતિનું સાધન નથી, મારી શાંતિ મારા સ્વરૂપમાં છે, આમ સ્વરૂપના રસના અનુભવમાં સમસ્ત સંસારને નિરસ બનાવી દે! તને સહજાનંદ સ્વરૂપના અમૃતરસની અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ પ્રગટ થશે. તેનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન જ છે.

સંસારનો અભાવ સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે.

અનંતકાળથી અનંત જીવો સંસારમાં રખડે છે અને અનંતકાળમાં અનંત જીવો સમ્યગ્દર્શનવડે પૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન કરીને મુક્તિ પામ્યા છે. જીવોએ સંસારપક્ષ તો અનાદિથી ગ્રહણ કર્યો છે પરંતુ સિદ્ધનો પક્ષ કદી ગ્રહણ કર્યો નથી. હવે સિદ્ધનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને, પોતાના સિદ્ધસ્વરૂપને જાણીને સંસારનો અભાવ કરવાનો અવસર આવ્યો છે....**અને તેનો ઉપાય એક માત્ર સમ્યગ્દર્શન જ છે.**

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પરિશિષ્ટ : ૩

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

[૩]

:જિજ્ઞાસુએ ધર્મ કેવી રીતે કરવો?:

જે જીવ જિજ્ઞાસુ થઇ સ્વભાવ સમજવા માગે છે તે સુખ લેવા અને દુઃખ ટાળવા માગે છે. સુખ પોતાનો સ્વભાવ છે અને વર્તમાનમાં જે દુઃખ છે તે ક્ષણિક છે તેથી ટળી શકે છે. વર્તમાન દુઃખ અવસ્થા ટાળીને સુખરૂપ અવસ્થા પોતે પ્રગટ કરી શકે છે; આટલું તો, જે સત્ સમજવા માગે છે તેણે સ્વીકારી જ લીધું છે. આત્માએ પોતાના ભાવમાં પુરુષાર્થ કરી વિકાર રહિત સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. વર્તમાન વિકાર હોવા છતાં વિકાર રહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી શકાય છે એટલે કે આ વિકાર અને દુઃખ મારૂં સ્વરૂપ નથી એમ નક્કી થઈ શકે છે.

પાત્ર જીવનું લક્ષણ

જિજ્ઞાસુ જીવોને સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે પહેલી જ જ્ઞાન-ક્રિયા શાસ્ત્રોએ બતાવી છે. સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે બીજું કાંઇ દાન, પૂજા, ભક્તિ કે વ્રત-તપાદિ કરવાનું કહ્યું નથી, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માનો નિર્ણય કરવાનું જ કહ્યું છે. કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર તરફનો આદર અને તે તરફનું વલણ તો ખસી જ જવું જોઇએ તથા વિષયાદિ પર વસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ ટળી જવી જોઇએ, બધા તરફથી રુચિ ટળીને પોતાની તરફ રુચિ વળવી જોઇએ અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને યથાર્થપણે ઓળખી તે તરફ આદર કરે, અને આ બધું જો સ્વભાવના લક્ષે થયેલ હોય તો તે જીવને પાત્રતા થઈ કહેવાય. આટલી પાત્રતા તે હજી સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ નથી, સમ્યગ્દર્શનનું મૂળ કારણ તો ચૈતન્ય સ્વભાવનું લક્ષ કરવું તે છે, પરંતુ પ્રથમ તો કુદેવાદિનો સર્વથા ત્યાગ તથા સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને સત્સમાગમનો પ્રેમ તો પાત્ર જીવોને હોય જ. એવા પાત્ર

થયેલા જીવોએ આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા શું કરવું તે અહીં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય માટે જ્ઞાનીઓએ બતાવેલી ક્રિયા

“પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણો જે ઇન્દ્રિયોદ્વારા અને મનદ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તેમને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાન-તત્ત્વને આત્મસન્મુખ કર્યું છે એવો, તથા નાના પ્રકારના પક્ષોના આલંબનથી થતાં અનેક વિકલ્પો વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામાં લાવી શ્રુતજ્ઞાન-તત્ત્વને પણ આત્મસન્મુખ કરતો, અત્યંત વિકલ્પ રહિત થઈને, તત્કાળ.......પરમાત્મારૂપ આત્માને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્પણે દેખાય છે [અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે] અને જણાય છે તેથી તે જ સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન છે.”

[જુઓ સમયસાર ગાથા-૧૪૪ ટીકા]

આ પેરેગ્રાફ ઉપરનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવું...?

“પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો” આમ કહ્યું છે. શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવું ? સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલું શ્રુતજ્ઞાન અસ્તિ-નાસ્તિ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપને સિદ્ધ કરે છે, અનેકાન્તસ્વરૂપ વસ્તુને ‘સ્વપણે છે અને પરપણે નથી’ એમ જે વસ્તુને સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

પર વસ્તુને છોડવાનું કહે અથવા પર ઉપરના રાગને ઘટાડવાનું કહે-એ કાંઈ ભગવાને કહેલા શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી. એક વસ્તુ પોતાપણે છે અને તે વસ્તુ અનંત પરદ્રવ્યથી છૂટી છે આમ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ પ્રકાશીને વસ્તુસ્વરૂપને જે બતાવે તે અનેકાન્ત છે અને તે જ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. વસ્તુ સ્વપણે છે અને પરપણે નથી-એમાં વસ્તુ કાયમ સિદ્ધ કરી છે.

શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તિવિક લક્ષણ-અનેકાન્ત

એક વસ્તુમાં 'છે' અને 'નથી' એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓ જુદી જુદી અપેક્ષાથી પ્રકાશીને વસ્તુનું પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ જે બતાવે તે શ્રુતજ્ઞાન છે: આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદી વસ્તુ છે એમ પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનથી નક્કી કરવું જોઈએ.

અનંત પરવસ્તુથી આ આત્મા જુદો છે એમ સિદ્ધ થતાં હવે પોતાના દ્રવ્ય-પર્યાયમાં જોવાનું આવ્યું. મારૂં ત્રિકાળી દ્રવ્ય તે એક સમય પૂરતી અવસ્થારૂપે નથી; એટલે કે વિકાર ક્ષણિક પર્યાયપણે છે પરંતુ ત્રિકાળી સ્વરૂપપણે વિકાર નથી—આમ વિકાર રહિત સ્વભાવની સિદ્ધિ પણ અનેકાંતવડે જ થાય છે. ભગવાનના કહેલાં સત્‌શાસ્ત્રોની મહત્તા અનેકાંતથી જ છે. ભગવાને પર જીવોની દયા પાળવાનું કહ્યું કે અહિંસા બતાવી અથવા કર્મોનું વર્ણન કર્યું—એ કાંઈ ભગવાનને કે ભગવાનના કહેલા શાસ્ત્રને ઓળખવાનું ખરૂં લક્ષણ નથી.

ભગવાન પણ બીજાનું કરી શક્યા નહિ

ભગવાને પોતાનું કાર્ય પૂરેપૂરૂં કર્યું અને બીજાનું ભગવાને કાંઈ કર્યું નહિ, કેમકે એક તત્ત્વ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી તેથી તે કોઈ બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ. દરેક દ્રવ્ય જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનું કાંઈ કરી શકે નહિ—આમ જાણવું તે જ ભગવાનના શાસ્ત્રની ઓળખાણ છે; તે જ શ્રુતજ્ઞાન છે.

પ્રભાવનાનું સાચું સ્વરૂપ

કોઈ જીવ પરદ્રવ્યની પ્રભાવના કરી શકતો નથી, પરંતુ જૈનધર્મ એટલે કે આત્માનો વીતરાગ સ્વભાવ તેની પ્રભાવના ધર્મી જીવો કરે છે. આત્માને જાણ્યા વગર આત્માના સ્વભાવની વૃદ્ધિરૂપ પ્રભાવના કેવી રીતે કરે ? પ્રભાવના કરવાનો વિકલ્પ ઉઠે તે પણ પરના કારણે નથી, બીજા માટે કાંઈ પણ પોતામાં થાય એમ કહેવું તે જૈન શાસનની મર્યાદામાં નથી. જૈનશાસન તો વસ્તુને સ્વતંત્ર સ્વાધીન પરિપૂર્ણ સ્થાપે છે.

ખરી દયાનું (અહિંસાનું) ભગવાને કહેલું સ્વરૂપ

ભગવાને બીજા જીવોની દયા સ્થાપી-એ વાત ખોટી છે. પર જીવની ક્રિયા આ જીવ કરી જ શકતો નથી તો પછી તેને બચાવવાનું ભગવાન કેમ કહે? ભગવાને તો-આત્માના સ્વભાવને ઓળખીને કષાય ભાવથી પોતાના આત્માને બચાવવો તે કરવાનું કહ્યું છે; તે જ ખરી દયા છે. પોતાના આત્માનો નિર્ણય કર્યા વગર જીવ શું કરશે? ભગવાનના શ્રુતજ્ઞાનમાં તો એમ કહ્યું છે કે-તું તારાથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ છો. દરેક તત્ત્વો પોતાથી જ સ્વતંત્ર છે, કોઇ તત્ત્વને બીજા તત્ત્વનો આશ્રય નથી-આ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વરૂપને છૂટું રાખવું તે અહિંસા છે અને એક બીજાનું કરી શકે એમ વસ્તુને પરાધીન માનવી તે હિંસા છે.

આનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો શું કરે?

જગતના જીવોને સુખ જોઇએ છે, સુખ કહો કે ધર્મ કહો. ધર્મ કરવો છે એટલે આત્મશાંતિ જોઇએ છે, સારૂં કરવું છે. સારૂં ક્યાં કરવું છે? આત્માની અવસ્થામાં દુઃખનો નાશ કરીને વીતરાગી આનંદ પ્રગટ કરવો છે. એ આનંદ એવો જોઇએ કે જે સ્વાધીન હોય-જેના માટે પરનું અવલંબન ન હોય....આવો આનંદ પ્રગટાવવાની જેને યથાર્થ ભાવના હોય તે જિજ્ઞાસુ કહેવાય. પોતાનો પૂર્ણાનંદ પ્રગટાવવાની ભાવનાવાળો જિજ્ઞાસુ પહેલાં એ જુએ કે એવો પૂર્ણાનંદ કોને પ્રગટ્યો છે? પોતાને હજી તેવો આનંદ પ્રગટ નથી પણ પોતાને જેની ભાવના છે તેવો આનંદ બીજા કોઇકને પ્રગટ્યો છે અને જેમને તે આનંદ પ્રગટ્યો છે એવાઓના નિમિત્તથી પોતે તે આનંદ પ્રગટાવવાનો સાચો માર્ગ જાણે-આમ જાણ્યું તેમાં સાચાં નિમિત્તોની ઓળખાણ પણ આવી ગઇ. આટલું કરે ત્યાં સુધી હજી જિજ્ઞાસુ છે.

પોતાની અવસ્થામાં અધર્મ-અશાંતિ છે તે ટાળીને ધર્મ-શાંતિ પ્રગટાવવી છે. તે શાંતિ પોતાને આધારે અને પરિપૂર્ણ જોઇએ છે. આવી જેને જિજ્ઞાસા થાય તે પ્રથમ એમ નક્કી કરે [illegible]

કે-હું એક આત્મા મારૂં પરિપુર્ણ સુખ પ્રગટાવવા માગું છું, તો તેવું પરિપુર્ણ સુખ કોઇને પ્રગટયું હોવું જોઇએ; જો પરિપુર્ણ સુખ આનંદ પ્રગટ ન હોય તો દુઃખી કહેવાય. જેને પરિપુર્ણ અને સ્વાધીન આનંદ પ્રગટયો હોય તે જ સંપૂર્ણ સુખી છે; તેવા સર્વજ્ઞ છે....આ રીતે જિજ્ઞાસુ પોતાના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કરે છે. પરનું કરવા-મૂકવાની વાત તો છે જ નહિ,-જ્યારે પરથી જરા છૂટો પડયો ત્યારે તો આત્માની જિજ્ઞાસા થઇ છે. આ તો પરથી ખસીને હવે જેને પોતાનું હિત કરવાની ઝંખના જાગી છે એવા જિજ્ઞાસુ જીવની વાત છે. પર દ્રવ્ય પ્રત્યેની સુખબુદ્ધિ અને રુચિ ટાળી તે પાત્રતા, અને સ્વભાવની રુચિ અને ઓળખાણ થવી તે પાત્રતાનું ફળ છે.

દુઃખનું મૂળ ભૂલ છે. જેણે પોતાની ભૂલથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે તે પોતાની ભૂલ ટાળે તો તેનું દુઃખ ટળે..બીજા કોઇએ ભુલ કરાવી નથી તેથી બીજો કોઈ પોતાનું દુઃખ ટાળવા સમર્થ નથી.

શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન-એ જ પહેલી ક્રિયા

જે આત્મકલ્યાણ કરવા તૈયાર થયો છે એવા જીજ્ઞાસુએ પ્રથમ શું કરવું-તે બતાવાય છે. આત્મકલ્યાણ એની મેળે થઇ જતું નથી પણ પોતાના જ્ઞાનમાં રુચિ અને પુરુષાર્થથી આત્મકલ્યાણ થાય છે. પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે, જેઓને પૂર્ણ કલ્યાણ પ્રગટયું છે તે કોણ છે, તેઓ શું કહે છે, તેઓએ પ્રથમ શું કર્યું હતું-એનો પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરવો પડશે; એટલે કે સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણીને તેમના કહેલા શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી પોતાના આત્માનો નિર્ણય કરવો જાઇએ, એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કોઇ પરના અવલંબનથી ધર્મ પ્રગટતો નથી, છતાં જ્યારે પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી સમજે છે ત્યારે સામે નિમિત્ત તરીકે સત્દેવ-ગુરુ જ હોય છે.

આ રીતે પહેલો જ નિર્ણય એ આવ્યો કે કોઇ પુર્ણ પુરુષ સંપૂર્ણ સુખી છે અને સંપૂર્ણ જ્ઞાતા છે; તે જ પુરૂષ પૂર્ણ સુખનો

પૂર્ણ સત્ય માર્ગ કહી શકે છે; પોતે તે સમજીને પોતાનું પૂર્ણ સુખ પ્રગટ કરી શકે છે; અને પોતે સમજે ત્યારે સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રો જ નિમિત્તરૂપ હોય છે. જેને સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા વગેરેની એટલે કે સંસારના નિમિત્તો તરફની તીવ્ર રુચિ હશે તેને ધર્મનાં નિમિત્તો-દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યેની રુચિ નહિ થાય એટલે તેને શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન ટકશે નહિ અને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વગર આત્માનો નિર્ણય થાય નહિ. કેમકે આત્માના નિર્ણયમાં સત્ નિમિત્તો જ હોય પરંતુ કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર એ કોઇ આત્માના નિર્ણયમાં નિમિત્તરૂપ થાય જ નહિ. જે કુદેવાદિને માને તેને આત્મનિર્ણય હોય જ નહિ.

બીજાની સેવા કરીએ તો ધર્મ થાય-એ માન્યતા તો જિજ્ઞાસુને હોય જ નહિ. પણ યથાર્થ ધર્મ કેમ થાય તે માટે પ્રથમ પૂર્ણ જ્ઞાની ભગવાન અને તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમી થાય. ધર્મની કળા જ જગત સમજ્યું નથી. જો ધર્મની એક કળા પણ શીખે તો તેનો મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ.

જિજ્ઞાસુ જીવ પહેલાં સુદેવાદિનો અને કુદેવાદિનો નિર્ણય કરીને કુદેવાદિને છોડે છે, અને સદ્દેવ-ગુરુની એવી લગની લાગી છે કે-સત્પુરુષો શું કહે છે તે સમજવાનું જ લક્ષ છે, એટલે અશુભથી તો હઠી જ ગયો છે. જો સાંસારિક રુચિથી પાછો નહિ હઠે તો શ્રુતના અવલંબનમાં ટકી શકશે નહિ.

ધર્મ ક્યાં છે અને કેમ થાય?

ઘણા જિજ્ઞાસુઓને આ જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે ધર્મ માટે પ્રથમ શું કરવું? શું ડુંગરા ઉપર ચડવું, કે સેવા-પૂજા કર્યા કરવી કે ગુરુની ભકિત કરીને તેમની કૃપા મેળવવી કે દાન કરવું? તો તેનો જવાબ એ છે કે એમાં ક્યાંય આત્માનો ધર્મ નથી. ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે, ધર્મ પરાધીન નથી, કોઈના અવલંબને ધર્મ

થતો નથી, ધર્મ કોઇનો આપ્યો અપાતો નથી, પણ પોતાની ઓળખાણથી જ ધર્મ થાય છે. જેને પોતાનો પૂર્ણાનંદ જોઇએ છે તેણે પૂર્ણઆનંદનું સ્વરૂપ શું છે, તે કોને પ્રગટયો છે તે નકકી કરવું જોઇએ. જે આનંદ હું ઈચ્છું છું તે પૂર્ણ અબાધિત ઇચ્છું છું એટલે કોઇ આત્માઓ તેવી પૂર્ણાનંદ દશા પામ્યા છે અને તેઓને પૂર્ણાનંદ દશામાં જ્ઞાન પણ પૂર્ણ જ છે; કેમકે જો જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય તો રાગ-દ્વેષ રહે અને રાગ-દ્વેષ રહે તો દુઃખ રહે, જ્યાં દુઃખ હોય ત્યાં પૂર્ણાનંદ ન હોઈ શકે. માટે જેમને પૂર્ણાનંદ પ્રગટયો છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાન છે તેમનો અને તેઓ શું કહે છે તેનો જિજ્ઞાસુએ નિર્ણય કરવો જોઇએ. તેથી જ કહ્યું છે કે 'પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે આત્માનો નિર્ણય કરવો....' આમાં ઉપાદાન નિમિત્તની સંધિ રહેલી છે. જ્ઞાની કોણ છે, સત્ વાત કોણ કહે છે-એ બધું નક્કી કરવા માટે નિવૃત્તિ લેવી જોઇએ. જો સ્ત્રી-કુંટુબ-લક્ષ્મીનો પ્રેમ અને સંસારની રુચિમાં ઓછપ નહિ થાય તો તે સત્સમાગમ માટે નિવૃત્તિ લઈ શકશે નહિ. શ્રુતનું અવલંબન લેવાનું કહ્યું ત્યાં જ તીવ્ર અશુભ ભાવનો તો ત્યાગ આવી ગયો, અને સાચા નિમિત્તોની ઓળખાણ કરવાનું પણ આવી ગયું.

સુખનો ઉપાય—જ્ઞાન અને સત્સમાગમ

તારે સુખ જોઇએ છે ને? જો તારે સુખ જોઈતું હોય તો તું પહેલાં સુખ કયાં છે અને તે કેમ પ્રગટે તેનો નિર્ણય કર, જ્ઞાન કર. સુખ કયાં છે અને કેમ પ્રગટે છે તેના જ્ઞાન વગર સૂકાઈ જાય તો પણ સુખ ન મળે-ધર્મ ન થાય. સર્વજ્ઞ ભગવાનના કહેલા શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે એ નિર્ણય થાય છે અને તે નિર્ણય કરવો એ જ પ્રથમ ધર્મ છે. જેને ધર્મ કરવો હોય તે ધર્મીને ઓળખી તેઓ શું કહે છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે સત્સમાગમ કરે. સત્સમાગમે જેને શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન થયું કે અહો! પરિપૂર્ણ આત્મવસ્તુ, આ જ ઉત્કૃષ્ટ મહિમાવંત છે, આવું પરમ સ્વરૂપ મેં અનંતકાળમાં સાંભળ્યું પણ નથી-આમ થતાં તેને સ્વરૂપની

રુચિ જાગે અને સત્સમાગમનો રંગ લાગે, એટલે તેને કુદેવાદિ કે સંસાર પ્રત્યેની રુચિ તો હોય જ નહિ.

જો વસ્તુને ઓળખે તો પ્રેમ જાગે અને તે તરફનો ‘પુરુષાર્થ વળે. આત્મા અનાદિથી સ્વભાવને ચૂકીને પરભાવરૂપી પરદેશમાં રખડે છે, સ્વરૂપની બહાર-સંસારમાં રખડતાં રખડતાં પરમ પિતા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા અને પરમ હિતકારી શ્રી પરમ ગુરુ ભેટયાં, અને તેઓ પૂર્ણ હિત કેમ થાય તે સંભળાવે છે અને આત્માના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવે છે. પોતાનું સ્વરૂપ સાંભળતાં કયા ધર્મીને ઉલ્લાસ ન આવે ? આવે જ. આત્મસ્વભાવની વાત સાંભળતા જિજ્ઞાસુ જીવોને મહિમા આવે જ....અહો ! અનંતકાળથી આ અપૂર્વ જ્ઞાન ન થયું, સ્વરૂપની બહાર પરભાવમાં ભમીને આ અનંતકાળ દુઃખી થયો, આ અપૂર્વ જ્ઞાન પૂર્વે જો કર્યું હોત તો આ દુઃખ ન હોત.... આમ સ્વરૂપની ઝંખના લાગે, રસ આવે, મહિમા જાગે....અને એ મહિમાને યથાર્થપણે ઘૂંટતાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે. આ રીતે જેને ધર્મ કરીને સુખી થવું હોય તેણે પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લઈને આત્માનો નિર્ણય કરવો.

ભગવાનની શ્રુતજ્ઞાનરૂપી દોરીને દૃઢપણે પકડીને તેના અવલંબનથી સ્વરૂપમાં પહોંચી જવાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન એટલે શું ? સાચા શ્રુતજ્ઞાનનો જ રસ છે, અન્ય કુશ્રુતજ્ઞાનનો રસ નથી, સંસારની વાતોનો તીવ્ર રસ ટળી ગયો છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર રસ લાગ્યો છે—આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા જે તૈયાર થયો છે તેને અલ્પકાળમાં આત્મભાન થશે....સંસારનો તીવ્ર લોહવાટ જેના હૃદયમાં ઘોળાતો હોય તેને તો આ પરમ શાંત સ્વભાવની વાત સમજવાની પાત્રતા નહિ જાગે....અહીં જે ‘શ્રુતનું અવલંબન’ મૂકયું છે તે અવલંબન તો સ્વભાવના લક્ષે છે, પાછા ન ફરવાના લક્ષે છે. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવા માટે જેણે શ્રુતનું અવલંબન ઉપાડયું તે આત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરે જ કરે. પાછો ફરે એવી વાત શાસ્ત્રમાં લીધી નથી.

સંસારની રુચિ ઘટાડીને આત્માનો નિર્ણય કરવાના લક્ષે જે અહીં સુધી આવ્યો તેને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને નિર્ણય થવાનો જ, નિર્ણય ન થાય તેમ બને જ નહિ. શાહુકારના ચોપડે દિવાળાની વાત જ ન હોય, તેમ અહીં દીર્ઘસંસારીની વાત જ નથી. અહીં તો સાચા જિજ્ઞાસુ જીવોની જ વાત છે. બધી વાતની હા જી હા ભણે અને એકેય વાતનો પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્ણય કરે નહિ એવા 'ધજાની પૂંછડી' જેવા જીવોની વાત નથી લીધી. ટંકણખાર જેવી વાત છે. જે અનંતકાળના સંસારનો અંત લાવવા માટે પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે શરૂઆત કરવા નીકળ્યો છે એવા જીવોની શરૂઆત પાછી નહિ ફરે-એવાની જ અહીં વાત છે. આ તો અપ્રતિહત માર્ગ છે. 'પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત તે જ વાસ્તવિક શરૂઆત છે.' પૂર્ણતાના લક્ષે ઉપડેલી શરૂઆત પાછી ન ફરે; પૂર્ણતાના લક્ષે પૂર્ણતા થાય જ.

જે તરફની રુચિ તે તરફનું ઘોલન

એક ને એક વાત ફેરવી ફેરવીને કહેવાય છે, તેથી રુચિવંત જીવને કંટાળો ન આવે. નાટકની રુચિવાળો નાટકમાં 'વન્સમોર' કરીને પણ પોતાની રુચિવાળી વસ્તુને વારંવાર જુએ છે; તેમ જે ભવ્યજીવોને આત્માની રુચિ થઈ અને આત્માનું કરવા માટે નીકળ્યા તે વારંવાર રુચિપૂર્વક દરેક વખતે—ખાતાં, પીતાં, ચાલતાં, સૂતાં, બેસતાં, બોલતાં, વિચારતાં–નિરંતર શ્રુતનું જ અવલંબન, સ્વભાવના લક્ષે કરે છે; તેમાં કોઈ કાળ કે ક્ષેત્રની મર્યાદા કરતા નથી, શ્રુતજ્ઞાનની રુચિ અને જિજ્ઞાસા એવી જામી છે કે ક્યારેય પણ તે ખસતી નથી. અમુક કાળ અવલંબન કરવું-પછી મૂકી દેવું એમ નથી કહ્યું પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વડે આત્માનો નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે. જેને સાચા તત્ત્વની રુચિ થઇ છે તે બીજા સર્વ કાર્યોની પ્રીતિને ગૌણ જ કરે છે.

પ્રશ્નઃ-ત્યારે શું સતની પ્રીતિ થાય એટલે ખાવા પીવાનું અને ધંધા–વેપાર બધું છોડી દેવું? શ્રુતજ્ઞાન સાંભળ્યા જ કરવું–પરંતુ સાંભળીને કરવું શું?

ઉત્તરઃ-સત્‌ની પ્રીતિ થાય એટલે તરત જ ખાવા પીવાનું બધું છૂટી જ જાય એવો નિયમ નથી. પરંતુ તે તરફની રુચિ તો અવશ્ય ઘટે જ. પરમાંથી સુખબુદ્ધિ ઉડી જાય અને બધામાં એક આત્મા જ આગળ હોય એટલે નિરંતર આત્માની જ ધગશ અને ઝંખના હોય. માત્ર ‘શ્રુતજ્ઞાન સાંભળ્યા જ કરવું’ એમ કહ્યું નથી પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માનો નિર્ણય કરવો; શ્રુતના અવલંબનની ધૂન ચડતાં ત્યાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, ધર્મ, નિશ્ચય, વ્યવહાર વગેરે અનેક પડખાંથી વાતો આવે તે બધાં પડખાં જાણીને એક જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આમાં ભગવાન કેવા, તેના શાસ્ત્રો કેવાં અને તેઓ શું કહે છે એ બધાનું અવલંબન એમ નિર્ણય કરાવે છે કે તું જ્ઞાન છો, આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી જ છે, જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઈ તે કરી શકતો નથી.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવાં હોય અને તે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખીને તેમનું અવલંબન લેનાર પોતે શું સમજ્યો હોય તે આમાં બતાવ્યું છે. ‘તું જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છો, તારો સ્વભાવ જાણવાનો જ છે. કાંઈ પરનું કરવું કે પુણ્ય પાપના ભાવ કરવા તે તારું સ્વરૂપ નથી’ આમ જે બતાવતાં હોય તે સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર છે, અને આ પ્રમાણે જે સમજે તે જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને શ્રુતજ્ઞાનને સમજ્યો છે. પણ જે રાગથી ધર્મ મનાવતા હોય, શરીરાશ્રિત ક્રિયા આત્મા કરે એમ મનાવતા હોય, જડ કર્મ આત્માને હેરાન કરે એમ કહેતા હોય તે કોઇ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર સાચાં નથી.

જે શરીરાદિ સર્વ પરથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું સ્વરૂપ બતાવતાં હોય અને પુણ્ય-પાપનું કર્તવ્ય આત્માનું નથી એમ બતાવતાં હોય તે જ સત્‌શ્રુત છે, તે જ સાચા દેવ છે અને તે જ સાચા ગુરુ છે. જે પુણ્યથી ધર્મ બતાવે, શરીરની ક્રિયાનો કર્તા આત્મા છે એમ બતાવે અને રાગથી ધર્મ બતાવે તે બધા કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર છે; કેમકે તેઓ જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપના જાણકાર નથી અને તેથી ઉલ્ટું સ્વરૂપ બતાવે છે. વસ્તુ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ

ન બતાવે અને જરાપણ વિરૂદ્ધ બતાવે તે કોઇ દેવ, કોઇ ગુરુ કે કોઇ શાસ્ત્ર સાચાં નથી.

શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનનું ફળ-આત્મઅનુભવ

'હું આત્મા તો જ્ઞાયક છું, પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ મારૂં જ્ઞેય છે, તે મારા જ્ઞાનથી જુદી છે' આમ પહેલાં વિકલ્પ દ્વારા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને યથાર્થ નિર્ણય કરવો, હજી જ્ઞાનસ્વભાવનો અનુભવ થયો નથી ત્યાર પહેલાંની વાત છે. જેણે સ્વભાવના લક્ષે શ્રુતનું અવલંબન લીધું છે તે અલ્પકાળમાં આત્મઅનુભવ કરશે જ. પ્રથમ વિકલ્પમાં એમ નકકી કર્યું કે પરથી તો હું જુદો, પુણ્ય-પાપ પણ મારૂં સ્વરૂપ નહિ, મારા શુદ્ધ સ્વભાવ સિવાય દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું પણ અવલંબન પરમાર્થે નહિ, હું તો સ્વાધીન જ્ઞાન સ્વભાવી છું; આમ જેણે નિર્ણય કર્યો તેને અનુભવ થયા વગર રહેશે જ નહિ.

પુણ્ય-પાપ મારૂં સ્વરૂપ નથી, હું જ્ઞાયક છું-આવી જેણે નિર્ણય દ્વારા હા પાડી તેનું પરિણમન પુણ્ય-પાપ તરફથી પાછું ખસીને જ્ઞાયક સ્વભાવ તરફ ઢળ્યું એટલે તેને પુણ્ય-પાપનો આદર ન રહ્યો તેથી તે અલ્પકાળમાં પુણ્ય-પાપ રહિત સ્વભાવનો નિર્ણય કરીને અને તેની સ્થિરતા કરીને વીતરાગ થઈ પૂર્ણ થઇ જશે. પૂર્ણની જ વાત છે-શરૂઆત અને પૂર્ણતા વચ્ચે આંતરો પાડ્યો જ નથી કેમકે શરૂઆત થઈ છે તે પૂર્ણતાને લક્ષમાં લઇને જ થઇ છે. સત્ય સંભળાવનાર અને સાંભળનાર બંનેની પૂર્ણતા જ છે; જેઓ પૂર્ણ સ્વભાવની વાત કરે છે તે દેવ-ગુરુ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણે તો પવિત્ર જ છે, તેના અવલંબને જેણે હા પાડી તે પણ પૂર્ણ પવિત્ર થયા વગર રહે જ નહિ....પૂર્ણની હા પાડીને આવ્યો છે તે પૂર્ણ થશે જ....આ રીતે ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ સાથે જ છે.

સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં....

આત્માનંદ પ્રગટ કરવા માટેની પાત્રતાનું સ્વરૂપ શું? તારે ધર્મ કરવો છે ને! તો તું તને ઓળખ. પહેલામાં પહેલાં સાચો નિર્ણય કરવાની વાત છે. અરે, તું છો કોણ? શું ક્ષણિક

પુણ્ય-પાપનો કરનાર તે જ તું છો ? ના, ના. તું તો જ્ઞાન કરનાર જ્ઞાનસ્વભાવી છો. પરને ગ્રહનાર કે છોડનાર તું નથી, જાણનાર જ તું છો. આવો નિર્ણય તે જ ધર્મની પહેલી શરૂઆતનો (સમ્યગ્દર્શનનો) ઉપાય છે. શરૂઆતમાં એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પહેલાં આવો નિર્ણય ન કરે તો તે પાત્રતામાં પણ નથી. મારો સહજ સ્વભાવ જાણવાનો છે-આવો શ્રુતના અવલંબને જે નિર્ણય કરે છે તે પાત્ર જીવ છે. જેને પાત્રતા પ્રગટી તેને અંતર અનુભવ થવાનો જ છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં જિજ્ઞાસુ જીવ-ધર્મ સન્મુખ થયેલો જીવ-સત્સમાગમે આવેલો જીવ શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરે છે.

હું જ્ઞાન સ્વભાવી જાણનાર છું, જ્ઞેયમાં ક્યાંય રાગ-દ્વેષ કરી અટકે તેવો મારો જ્ઞાનસ્વભાવ નથી; પર ગમે તેમ હો, હું તો તેનો માત્ર જાણનાર છું, મારો જાણનાર સ્વભાવ પરનું કાંઈ કરનાર નથી; હું જેમ જ્ઞાનસ્વભાવી છું તેમ જગતના બધા આત્માઓ જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તેઓ પોતે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય ચૂક્યા છે તેથી દુઃખી છે, તેઓ જાતે નિર્ણય કરે તો તેઓનું દુઃખ ટળે, હું કોઇને ફેરવવા સમર્થ નથી. પર જીવોનું દુઃખ હું ટાળી શકું નહિ કેમકે દુઃખ તેઓએ પોતાની ભૂલથી કર્યું છે અને તેઓ પોતાની ભૂલ ટાળે તો તેમનું દુઃખ ટળે. કોઈ પરના લક્ષે અટકવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી.

પ્રથમ શ્રુતનું અવલંબન બતાવ્યું તેમાં પાત્રતા થઇ છે એટલે કે શ્રુતના અવલંબનથી આત્માનો અવ્યક્ત નિર્ણય થયો છે, ત્યારપછી પ્રગટ અનુભવ કેમ થાય તે નીચે કહેવામાં આવે છેઃ-

સમ્યગ્દર્શન પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનના જોરે આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને અવ્યકતપણે લક્ષમાં લીધો છે, હવે પ્રગટરૂપ લક્ષમાં લ્યે છે—અનુભવ કરે છે—આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન કરે છે, તે કઇ રીતે ? તેની રીત એ છે કે “....પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઇન્દ્રિય અને

મનદ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તેમને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાનતત્ત્વને આત્મસન્મુખ કર્યું છે એવો...” **અપ્રગટરૂપ નિર્ણય થયો હતો તે હવે પ્રગટરૂપ કાર્ય લાવે છે.** જે નિર્ણય કર્યો હતો તેનું ફળ પ્રગટે છે,

આ નિર્ણય જગતના બધા સંજ્ઞી આત્માઓ કરી શકે છે. બધા આત્માઓ પરિપૂર્ણ ભગવાન જ છે, તેથી બધા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરી શકવા સમર્થ છે. જે આત્માનું કરવા માગે તેને તે થઈ શકે છે, પરંતુ અનાદિથી પોતાની દરકાર કરી નથી. ભાઈરે! તું કોણ વસ્તુ છો તે જાણ્યા વિના તું કરીશ શું? પહેલાં આ જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ નિર્ણય થતાં અવ્યક્તપણે આત્માનું લક્ષ આવ્યું, પછી પરના લક્ષથી અને વિકલ્પથી ખસીને સ્વનું લક્ષ પ્રગટ અનુભવપણે કરવું.

આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિય અને મનથી જે પર લક્ષ જાય છે તેને ફેરવીને તે મતિજ્ઞાનને સ્વમાં એકાગ્ર કરતાં આત્માનું લક્ષ થાય છે એટલે કે આત્માની પ્રગટપણે પ્રસિદ્ધિ થાય છે; આત્માનો પ્રગટરૂપ અનુભવ થવો તે જ સમ્યગ્દર્શન છે અને સમ્યગ્દર્શન એ જ ધર્મ છે.

ધર્મ માટે પહેલાં શું કરવું?

માણસો કહે છે કે આત્માનું કાંઈ ન સમજાય તો પુણ્યના શુભભાવ તો કરવા કે નહિ? તેનો ઉત્તર-પ્રથમ સ્વભાવ સમજવો તે જ ધર્મ છે. ધર્મ વડે જ સંસારનો અંત છે, શુભભાવથી ધર્મ થાય નહિ અને ધર્મ વગર સંસારનો અંત આવે નહિ. ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે, માટે પહેલાં સ્વભાવ સમજવો જોઈએ.

પ્રશ્ન-સ્વભાવ ન સમજાય તો શું કરવું? સમજતાં વાર લાગે તો શું અશુભ ભાવ કરીને દુર્ગતિ જવું? શુભથી તો ધર્મ થવાની ના કહો છો!

ઉત્તરઃ-પ્રથમતો આ વાત ન સમજાય એમ બને જ નહિ. સમજતાં વાર લાગે ત્યાં **સમજણના લક્ષે** અશુભભાવ ટાળી

શુભભાવ કરવાની ના નથી, પરંતુ શુભભાવથી ધર્મ થતો નથી-એમ જાણવું. જ્યાં સુધી કોઈ પણ જડ વસ્તુની ક્રિયા અને રાગની ક્રિયાને જીવ પોતાની માને ત્યાં સુધી સાચી સમજણનો માર્ગ નથી.

સુખનો રસ્તો સાચી સમજણ; વિકારનું ફળ જડ.

જો આત્માની સાચી રુચિ થાય તો સમજણનો રસ્તો લીધા વગર રહે નહિ; સત્ય જોઈતું હોય, સુખ જોઈતું હોય તો આ જ રસ્તો છે. સમજતાં ભલે વાર લાગે, પરંતુ માર્ગ તો સાચી સમજણનો લેવો જોઈએ ને! સાચી સમજણનો માર્ગ લ્યે તો સત્ય સમજાયા વગર રહે જ નહિ. જો આવા મનુષ્યદેહમાં અને સત્સમાગમના યોગે પણ સત્ય ન સમજે તો ફરી આવા સત્યના ટાણાં મળતાં નથી. હું કોણ છું તેની જેને ખબર નથી અને અહીં જ સ્વરૂપ ચૂકીને જાય છે તે જ્યાં જશે ત્યાં શું કરશે? શાંતિ ક્યાંથી લાવશે? આત્માના ભાન વગર કદાચ શુભભાવ કર્યા હોય તોપણ તે શુભનું ~~ફળ જડમાં જાય છે~~, આત્મામાં પુણ્યનું ફળ આવતું નથી. આત્માની દરકાર કરી નથી અને અહીંથી જ જે મૂઢ થઈ ગયો છે તેણે કદાચ શુભભાવ કર્યા તો રજકણો બંધાણા અને તે રજકણોના ફળમાં પણ રજકણોનો સંયોગ મળવાનો, રજકણોનો સંયોગ મળે તેમાં આત્માને શું? આત્માની શાંતિ તો આત્મામાં છે, પરંતુ તેની તો દરકાર કરી નથી.

અસાધ્ય કોણ? અને શુદ્ધાત્મા કોણ?

અજ્ઞાની જડનું લક્ષ કરીને જડ જેવો થઈ ગયો છે, મરતાં જ પોતાને ભૂલીને સંયોગદૃષ્ટિથી મરે છે, અસાધ્યપણે વર્તે છે એટલે ચૈતન્ય સ્વરૂપનું ભાન નથી, તે જીવતાં જ અસાધ્ય જ છે. ભલે, શરીર હાલે, ચાલે, બોલે, પણ એ તો જડની ક્રિયા છે, તેનો ધણી થયો પણ અંતરમાં સાધ્ય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ તેની જેને ખબર નથી તે અસાધ્ય (જીવતું મડદું) છે. વસ્તુનો સ્વભાવ યથાર્થપણે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકના જ્ઞાનથી ન સમજે તો જીવને સ્વરૂપનો કિંચિત્ લાભ નથી; સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનવડે સ્વરૂપની ઓળખાણ અને નિર્ણય

કરીને જે ઠર્યો તેને જ 'શુદ્ધ આત્મા' એવું નામ મળે છે, અને શુદ્ધાત્મા એ જ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન છે. 'હું શુદ્ધ છું' એવો વિકલ્પ છૂટીને એકલો આત્મઅનુભવ રહી જાય તે જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે, એ કાંઈ આત્માથી જુદાં નથી.

સત્ય જેને જોઈતું હોય તેવા જિજ્ઞાસુ સમજુ જીવને કોઈ અસત્ય કહે તો તે અસત્યની હા પાડી દે નહિ– અસત્‌નો સ્વીકાર ન કરે. જેને સત્‌સ્વભાવ જોઈતો હોય તે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ભાવની હા ન પાડે–તેને પોતાનાં ન માને. વસ્તુનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તેનો બરાબર નિર્ણય કર્યો અને વૃત્તિ છૂટી જતાં જે અભેદ શુદ્ધ અનુભવ થયો તે જ ધર્મ છે. આવો ધર્મ કેવી રીતે થાય, ધર્મ કરવા માટે પ્રથમ શું કરવું ? તે સંબંધી આ કથન ચાલે છે.

ધર્મની રુચિવાળા જીવ કેવા હોય ?

ધર્મને માટે પહેલામાં પહેલા શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લઈ શ્રવણ–મનનથી જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કરવો કે હું એક જ્ઞાન સ્વભાવ છું, જ્ઞાન સ્વભાવમાં જ્ઞાન સિવાય કાંઈ કરવા–મૂકવાનો સ્વભાવ નથી. આ પ્રમાણે સત્‌ સમજવામાં જે કાળ જાય છે તે પણ અનંતકાળે નહિ કરેલો એવો અપૂર્વ અભ્યાસ છે. જીવને સત્‌ તરફની રુચિ થાય એટલે વૈરાગ્ય જાગે અને આખા સંસાર તરફની રુચિ ઊડી જાય. ચોરાશીના અવતારનો ત્રાસ થઈ જાય કે 'આ ત્રાસ શા ! સ્વરૂપનું ભાન નહિ અને ક્ષણે ક્ષણે પરાશ્રય ભાવમાં રાચવું આ તે કાંઈ મનુષ્યના જીવન છે ? તિર્યંચ વગેરેનાં દુઃખની તો વાત જ શી, પરંતુ આ મનુષ્યમાં પણ આવા જીવન ? અને મરણ ટાણે સ્વરૂપના ભાન વગર અસાધ્ય થઈને મરવું ?' આ પ્રમાણે સંસારનો ત્રાસ થતાં સ્વરૂપ સમજવાની રુચિ થાય. વસ્તુ સમજવા માટે જે કાળ જાય તે પણ જ્ઞાનની ક્રિયા છે, સત્‌નો માર્ગ છે. '

જિજ્ઞાસુઓએ પ્રથમ જ્ઞાન સ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કરવો; હું એક જાણનાર છું, મારું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે, તે જાણવાવાળું છે,

પુણ્ય-પાપના ભાવ કે સ્વર્ગ નરક આદિ કોઇ મારો સ્વભાવ નથી-એમ શ્રુતજ્ઞાનવડે આત્માનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો તે જ પ્રથમ ઉપાય છે.

ઉપાદાન-નિમિત્ત અને કારણ-કાર્ય

૧-સાચા શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબન વિના અને ૨-શ્રુતજ્ઞાનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યા વિના આત્મા અનુભવમાં આવે નહિ. આમાં આત્માનો અનુભવ કરવો તે કાર્ય છે, આત્માનો નિર્ણય તે ઉપાદાન કારણ છે અને શ્રુતનું અવલંબન તે નિમિત્ત છે. શ્રુતના અવલંબનથી જ્ઞાન સ્વભાવનો જે નિર્ણય કર્યો તેનું ફળ તે નિર્ણય અનુસાર આચરણ અર્થાત્ અનુભવ કરવો તે છે. આત્માનો નિર્ણય તે કારણ અને આત્માનો અનુભવ તે કાર્ય-એ રીતે અહીં લીધું છે, એટલે જે નિર્ણય કરે તેને અનુભવ થાય જ એમ વાત કરી છે.

અંતર અનુભવનો ઉપાય અર્થાત્ જ્ઞાનની ક્રિયા

હવે, આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી તેનો પ્રગટ અનુભવ કઈ રીતે કરવો તે બતાવે છેઃ-નિર્ણય અનુસાર શ્રદ્ધાનું આચરણ તે અનુભવ છે. પ્રગટ અનુભવમાં શાંતિનું વેદન લાવવા માટે એટલે આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિ માટે પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિના કારણોને છોડી દેવા જોઇએ. પ્રથમ 'હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી આત્મા છું' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી આત્માના આનંદનો પ્રગટ ભોગવટો કરવા [-વેદન કરવા-અનુભવ કરવા] માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો-જે ઈન્દ્રિય અને મનદ્વારા પરલક્ષે પ્રવર્તતું જ્ઞાન તેને સ્વ તરફ વાળવું; દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે પર પદાર્થ તરફનું લક્ષ તથા મનના અવલંબને પ્રવર્તતી બુદ્ધિ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન તેને સંકોચીને-મર્યાદામાં લાવીને પોતા તરફ વાળવું તે અંતર અનુભવનો પંથ છે, સહજ શીતળ સ્વરૂપ અનાકુળ સ્વભાવની છાયામાં પેસવાનું પગથિયું છે.

પ્રથમ, આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ છે એવો બરાબર નિશ્ચય કરીને, પછી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે પર તરફ વળતાં ભાવ જે મતિ

અને શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્વ તરફ એકાગ્ર કરવા, **જે જ્ઞાન પરમાં વિકલ્પ કરીને અટકે છે તે જ જ્ઞાનને ત્યાંથી ખસેડીને સ્વભાવમાં વાળવું.** મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના જે ભાવ છે તે તો જ્ઞાનમાં જ રહે છે, પરંતુ પહેલાં તે ભાવોપર તરફ વળતાં, હવે તેને આત્મસન્મુખ કરતાં સ્વભાવનું લક્ષ થાય છે. આત્માના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવાના આ ક્રમસર પગથિયાં છે.

જ્ઞાનમાં ભવ નથી

જેણે મનના અવલંબને પ્રવર્તતા જ્ઞાનને મનથી છોડાવી સ્વ તરફ વાળ્યું છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન પર તરફ વળતું તેને મર્યાદામાં લઈને આત્મસન્મુખ કર્યું છે તેના જ્ઞાનમાં અનંત સંસારનો નાસ્તિભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવનો અસ્તિભાવ છે. આવી સમજણ અને આવું જ્ઞાન કરવું તેમાં અનંત પુરુષાર્થ છે. સ્વભાવમાં ભવ નથી તેથી જેને સ્વભાવ તરફનો પુરુષાર્થ ઊગ્યો તેને ભવની શંકા રહેતી નથી. જ્યાં ભવની શંકા છે ત્યાં સાચું જ્ઞાન નથી અને જ્યાં સાચું જ્ઞાન છે ત્યાં ભવની શંકા નથી—આ રીતે 'જ્ઞાન' અને 'ભવ'ની એક બીજામાં નાસ્તિ છે.

પુરુષાર્થ વડે સત્સમાગમથી એકલા જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી 'હું અબંધ છું કે બંધવાળો છું, શુદ્ધ છું કે અશુદ્ધ છું, ત્રિકાળ છું કે ક્ષણિક છું' એવી જે વૃત્તિઓ ઊઠે તેમાં પણ હજી આત્મશાંતિ નથી, તે વૃત્તિઓ આકુળતામય—આત્મશાંતિની વિરોધીની છે. નયપક્ષોના અવલંબનથી થતાં મનસંબંધી અનેક પ્રકારના વિકલ્પો તેને પણ મર્યાદામાં લાવીને અર્થાત્ તે વિકલ્પોને રોકવાના પુરુષાર્થ વડે શ્રુતજ્ઞાનને પણ આત્મસન્મુખ કરતાં શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે; આ રીતે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને આત્મસન્મુખ કરવા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ઇન્દ્રિય અને મનના અવલંબને મતિજ્ઞાન પર લક્ષે પ્રવર્તતું તેને, અને મનના અવલંબને શ્રુતજ્ઞાન અનેક પ્રકારના નયપક્ષોના વિકલ્પોમાં અટકતું તેને—એટલે કે પરાવલંબને પ્રવર્તતા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને

મર્યાદામાં લાવીને–અંતરસ્વભાવસન્મુખ કરીને, તે જ્ઞાનો દ્વારા એક જ્ઞાનસ્વભાવને પકડીને (લક્ષમાં લઈને) નિર્વિકલ્પ થઈને તત્કાળ નિજરસથી જ પ્રગટ થતા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરવો, તે અનુભવ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

આ રીતે અનુભવમાં આવતો શુદ્ધાત્મા કેવો છે?

શુદ્ધાત્મા આદિ-મધ્ય-અંત રહિત ત્રિકાળ એકરૂપ છે, તેમાં બંધ-મોક્ષ નથી, તે અનાકુળતા સ્વરૂપ છે, 'હું શુદ્ધ છું કે અશુદ્ધ છું' એવા વિકલ્પથી થતી જે આકુળતા તેનાથી રહિત છે. લક્ષમાંથી પુણ્ય–પાપનો આશ્રય છૂટીને એકલો આત્મા જ અનુભવરૂપ છે, કેવળ એક આત્મામાં પુણ્ય–પાપના કોઈ ભાવો નથી. જાણે કે આખાય વિશ્વ ઉપર તરતો હોય એટલે કે સમસ્ત વિભાવોથી જુદો થઈ ગયો હોય તેવો ચૈતન્યસ્વભાવ છૂટો અખંડ પ્રતિભાસમય અનુભવાય છે. આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય–પાપની ઉપર તરતો છે, તરતો એટલે તેમાં ભળી જતો નથી, તે–રૂપ થતો નથી પરંતુ તેનાથી છૂટો ને છૂટો રહે છે. અનંત છે એટલે કે જેના સ્વભાવનો કદી અંત નથી, પુણ્ય–પાપ તો અંતવાળા છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ અનંત છે; અને વિજ્ઞાનઘન છે–એકલા જ્ઞાનનો જ પિંડ છે. એકલા જ્ઞાન પિંડમાં રાગ-દ્વેષ જરાપણ નથી. રાગનો અજ્ઞાનભાવે કર્તા હતો પણ સ્વભાવભાવે રાગનો કર્તા નથી. અખંડ આત્મસ્વભાવનો અનુભવ થતાં જે જે અસ્થિરતાના વિભાવો હતા તે બધાથી છૂટીને જ્યારે આ આત્મા, વિજ્ઞાનઘન એટલે જેમાં કોઈ વિકલ્પો પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવા જ્ઞાનના નિવડ પિંડરૂપ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને અનુભવે છે ત્યારે તે પોતે જ સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર

આમાં નિશ્ચય—વ્યવહાર બંને આવી જાય છે. અખંડ વિજ્ઞાનઘન સ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા તે નિશ્ચય છે અને પરિણતિને સ્વભાવસન્મુખ કરવી તે વ્યવહાર છે. મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળવાના પુરુષાર્થરૂપી જે પર્યાય તે વ્યવહાર છે, અને અખંડ

આત્મસ્વભાવ તે નિશ્ચય છે. જ્યારે મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને સ્વ તરફ વાળ્યા અને આત્માનો અનુભવ કર્યો તે જ વખતે આત્મા સમ્યક્‌પણે દેખાય છે–શ્રદ્ધાય છે. આ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા વખતની વાત કરી છે.

સમ્યગ્દર્શન થતાં શું થાય ?

સમ્યગ્દર્શન થતાં સ્વરસનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવાય છે. આત્માનો સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે. આત્મીક આનંદનો ઉછાળો આવે છે; અંતરમાં આત્મશાંતિનું વેદન થાય છે. આત્માનું સુખ અંતરમાં છે તે અનુભવવામાં આવે છે; એ અપૂર્વ સુખનો રસ્તો સમ્યગ્દર્શન જ છે. 'હું ભગવાન આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છું' એમ જે નિર્વિકલ્પ શાંતરસ અનુભવાય છે તે જ શુદ્ધાત્મા અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન અને આત્મા બંને અભેદ લીધા છે. આત્મા પોતે સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે.

વારંવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવો

સૌથી પહેલાં આત્માનો નિર્ણય કરીને પછી અનુભવ કરવાનું કહ્યું છે. પહેલામાં પહેલાં, 'નિશ્ચયજ્ઞાનસ્વરૂપ છું, બીજું કાંઈ રાગાદિ મારૂં સ્વરૂપ નથી' એવો નિર્ણય જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી સાચા શ્રુતજ્ઞાનને ઓળખીને તેનો પરિચય કરવો, સત્શ્રુતના પરિચયથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિર્ણય કર્યા પછી મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને તે જ્ઞાનસ્વભાવ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો, નિર્વિકલ્પ થવાનો પુરુષાર્થ કરવો. આ જ પ્રથમનો એટલે કે સમ્યક્ત્વનો માર્ગ છે. આમાં તો વારંવાર જ્ઞાનમાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ જ કરવાનો છે, બહારમાં કાંઈ કરવાનું ન આવ્યું. પણ જ્ઞાનમાં જ સમજણ અને એકાગ્રતાનો પ્રયાસ કરવાનું આવ્યું. જ્ઞાનમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં જ્યાં એકાગ્ર થયો ત્યાં તે જ વખતે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે આ આત્મા પ્રગટ થાય છે. આ જ જન્મ મરણ ટાળવાનો ઉપાય છે. એકલો જાણકસ્વભાવ છે તેમાં બીજું કાંઈ કરવાનો સ્વભાવ નથી. નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયા પહેલાં આવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ સિવાય બીજું માને તેને વ્યવહારે પણ આત્માનો નિશ્ચય નથી.

અનંત ઉપવાસ કરે તોય આત્માનું જ્ઞાન ન થાય, બહારમાં દોડાદોડી કરે તેનાથી પણ જ્ઞાન ન થાય, પણ જ્ઞાનસ્વભાવની પકકડથી જ જ્ઞાન થાય. આત્મા તરફ લક્ષ અને શ્રદ્ધા કર્યા વગર સમ્યગ્દર્શન–સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ક્યાંથી ? પહેલાં દેવ–ગુરૂ–શાસ્ત્રના નિમિત્તોથી અનેક પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન જાણે અને તે બધામાંથી એક આત્માને તારવે, પછી તેનું લક્ષ કરી પ્રગટ અનુભવ કરવા માટે, મતિ –શ્રુતજ્ઞાનની બહાર વળતી પર્યાયોને સ્વસન્મુખ કરતો તત્કાળ નિર્વિકલ્પ નિજસ્વભાવરસ આનંદનો અનુભવ થાય છે. પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન જે વખતે કરે છે તે જ વખતે આત્મા પોતે સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રગટ થાય છે; આત્માની પ્રતીત જેને થઇ ગઈ છે તેને પાછળથી વિકલ્પ આવે ત્યારે પણ જે આત્મદર્શન થઇ ગયું છે તેનું તો ભાન છે, એટલે કે આત્માનુભવ પછી વિકલ્પ ઉઠે તેથી સમ્યગ્દર્શન ચાલ્યું જતું નથી. કોઈ વેશમાં કે વાડામાં સમ્યગ્દર્શન નથી પણ સ્વરૂપ એ જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ શુભભાવ આવે ખરા, પરંતુ આત્મહિત તો જ્ઞાનસ્વભાવનો નિશ્ચય કરવાથી જ થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાનસ્વભાવની દૃઢતા વધતી જાય તેમ તેમ શુભભાવ પણ ટળતા જાય છે. બહારના લક્ષે જે વેદન થાય તે બધું દુઃખરૂપ છે, અંદરમાં શાંતરસની જ મૂર્તિ આત્મા છે તેના લક્ષે જે વેદન થાય તે જ સુખ છે. સમ્યગ્દર્શન તે આત્માનો ગુણ છે, ગુણ તે ગુણીથી જુદો ન હોય. એક અખંડ પ્રતિભાસમય આત્માનો અનુભવ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

છેલ્લી ભલામણ

આ આત્મકલ્યાણનો નાનામાં નાનો (બધાથી થઈ શકે તેવો) ઉપાય છે. બીજા બધા ઉપાય છોડીને આ જ કરવાનું છે. હિતનું સાધન બહારમાં લેશમાત્ર નથી. સત્‌સમાગમે એક આત્માનો જ નિશ્ચય કરવો. વાસ્તવિક તત્ત્વની શ્રદ્ધા વગર અંદરના વેદનની રમઝટ નહિ જામે. પ્રથમ અંતરથી સત્‌નો હકાર આપ્યા વગર

સત સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય નહિ અને સત્ સ્વરૂપના જ્ઞાન વગર ભવબંધનની બેડી તૂટે નહિ. ભવબંધનના અંત વગરનાં જીવન શા કામના ? ભવના અંતની શ્રદ્ધા વગર કદાચ પુણ્ય કરે તો તેનું ફળ રાજપદ કે ઇન્દ્રપદ મળે પરંતુ તેમાં આત્માને શું ? આત્માના ભાન વગરના તો એ પુણ્ય અને એ ઇન્દ્રપદ બધાંય ધૂળધાણી જ છે, તેમાં આત્માની શાંતિનો અંશ પણ નથી. માટે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન વડે જ્ઞાનસ્વભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરતાં પ્રતીતમાં ભવની શંકા જ રહેતી નથી, અને જેટલી જ્ઞાનની દૃઢતા થાય તેટલી શાંતિ વધતી જાય છે.

પ્રભુ ! તું કેવો છો, તારી પ્રભુતાનો મહિમા કેવો છે એ તેં જાણ્યો નથી. તારી પ્રભુતાના ભાન વગર તું બહારમાં જેનાં તેનાં ગાણાં ગાયા કરે તો તેમાં કંઇ તને તારી પ્રભુતાનો લાભ નથી. પરનાં ગાણાં ગાયા પણ પોતાના ગાણાં ગાયા નહિ; ભગવાનની પ્રતિમા સામે કહે કે ‘ હે નાથ, હે ભગવાન ! આપ અનંત જ્ઞાનના ધણી છો’ ત્યાં સામો પણ એવો જ પડઘો પડે કે ‘ હે નાથ, હે ભગવાન ! આપ અનંતજ્ઞાનના ધણી છો ’.... અંતરમાં ઓળખાણ હોય તો એ સમજેને ! ઓળખાણ વગર અંતરમાં સાચો પડઘો (નિઃશંકતા) જાગે નહિ.

શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું વેદન કહો, જ્ઞાન કહો, શ્રદ્ધા કહો, ચારિત્ર, કહો, અનુભવ કહો કે સાક્ષાત્કાર કહો—જે કહો તે આ એક આત્મા જ છે. વધારે શું કહેવું ? જે કાંઇ છે તે આ એક આત્મા જ છે, તેને જ જુદા જુદા નામથી કહેવાય છે. કેવળીપદ, સિદ્ધપદ કે સાધુપદ એ બધા એક આત્મામાં જ સમાય છે. સમાધિમરણ, આરાધના એ વગેરે નામો પણ સ્વરૂપની સ્થિરતા જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સમજણ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે અને એ સમ્યગ્દર્શન જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે, સમ્યગ્દર્શન જ આત્માનો ધર્મ છે.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પ્રથમ અધ્યાય

પરિશિષ્ટ—૪

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૨ માં 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' ને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ--અસંભવ દોષનો પરિહાર

અવ્યાપ્તિ દૂષણનો પરિહાર

(૧) પ્રશ્ન-તિર્યંચાદિ તુચ્છજ્ઞાની કેટલાક જીવો સાત તત્ત્વોનાં નામ પણ જાણી શકતા નથી છતાં તેમને પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપણું સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તમે કહ્યું તેમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ લાગે છે;

ઉત્તર-જીવઅજીવાદિનાં નામાદિક જાણો, ન જાણો વા અન્યથા જાણો પરંતુ તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ ઓળખી શ્રદ્ધાન કરતાં સમ્યક્ત્વ થાય છે. ત્યાં કોઇ તો સામાન્યપણે સ્વરૂપ ઓળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તથા કોઇ વિશેષપણે સ્વરૂપ ઓળખી શ્રદ્ધાન કરે છે. તિર્યંચાદિ તુચ્છજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ જીવાદિકનાં નામ પણ જાણતાં નથી તોપણ તેઓ સામાન્યપણે તેનું સ્વરૂપ ઓળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તેથી તેમને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે. જેમ કોઇ તિર્યંચ પોતાનું વા બીજાઓનું નામાદિક તો ન જાણે પરંતુ પોતાનામાં જ પોતાપણું તથા અન્યને પર માને છે તેમ તુચ્છજ્ઞાની જીવ-અજીવનાં નામ ન જાણે તોપણ તે જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ આત્મા છે તેમાં સ્વપણું માને છે તથા શરીરાદિકને પર માને છે, એવું શ્રદ્ધાન તેને હોય છે અને એ જ જીવઅજીવનું શ્રદ્ધાન છે. વળી જેમ તે જ તિર્યંચ, સુખાદિનાં નામાદિ તો ન જાણે તોપણ સુખઅવસ્થાને ઓળખી તેના અર્થે ભાવિદુઃખનાં કારણોને પિછાણી તેનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે તથા વર્તમાનમાં જે દુઃખના કારણો બની રહ્યાં છે તેના અભાવનો ઉપાય કરે છે, તેમ તુચ્છજ્ઞાની, મોક્ષાદિનાં નામ જાણતો નથી તોપણ સર્વથા સુખરૂપ મોક્ષઅવસ્થાને શ્રદ્ધાન કરી તેના અર્થે ભાવિબંધના કારણરૂપ રાગાદિઆસ્રવભાવ છે તેના ત્યાગરૂપ સંવરને કરવા ઇચ્છે છે. તથા જે સંસારદુઃખના કારણ છે તેની શુદ્ધભાવવડે

નિર્જરા કરવા ઇચ્છે છે. એ રીતે આસ્રવાદિકનું તેને શ્રદ્ધાન છે. એ પ્રકારે તેને પણ સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન હોય છે. જો તેને એવું શ્રદ્ધાન ન હોય તો રાગાદિક છોડી શુદ્ધભાવ કરવાની ઈચ્છા ન થાય. એ જ અહીં કહેવામાં આવે છે.

જો જીવની જાતિ ન જાણે–સ્વપરને ન ઓળખે તો તે પરમાં રાગાદિક કેમ ન કરે? જો રાગાદિકને ન ઓળખે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે કેમ ઇચ્છે? અને રાગાદિક જ આસ્રવ છે. વળી રાગાદિકનું ફળ બૂરું છે એમ ન જાણે તો તે રાગાદિક છોડવા શા માટે ઇચ્છે? અને રાગાદિકનું ફળ તે જ બંધ છે. રાગાદિરહિત પરિણામોને ઓળખે તો તે રૂપ થવા ઇચ્છે, અને રાગાદિરહિત પરિણામનું નામ જ સંવર છે, વળી પૂર્વસંસારઅવસ્થાનું જે કારણ વિભાવભાવ છે તેની હાનિને તે ઓળખે છે તથા તેના અર્થે શુદ્ધભાવ કરવા ઇચ્છે છે, હવે પૂર્વસંસારઅવસ્થાનું કારણ વિભાવભાવ છે, તેની હાનિ થવી તે જ નિર્જરા છે, જો સંસારઅવસ્થાના અભાવને ન ઓળખે તો તે સંવરનિર્જરારૂપ શા માટે પ્રવર્તે? અને સંસારઅવસ્થાનો અભાવ તે જ મોક્ષ છે. એ પ્રમાણે સાતે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન થતાં જ રાગાદિક છોડી શુદ્ધભાવરૂપ થવાની ઇચ્છા ઉપજે છે; જો એમાંના એક પણ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન ન હોય તો એવી ઇચ્છા ન થાય. એવી ઈચ્છા એ તુચ્છજ્ઞાની તિર્યંચાદિકસમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે જ, તેથી તેને સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન હોય છે એવો નિશ્ચય કરવો. જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ (ઉઘાડ) થોડો હોવાથી તેને વિશેષપણે તત્ત્વોનું જ્ઞાન હોતું નથી તોપણ મિથ્યાદર્શનના ઉપશમાદિકથી સામાન્યપણે તત્ત્વશ્રદ્ધાનની શક્તિ પ્રગટ હોય છે. એ પ્રમાણે એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ નથી.

(૨) **પ્રશ્નઃ**—જે કાળમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિષયકષાયોનાં કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે તે કાળમાં તેને સાતતત્ત્વોનો વિચાર જ નથી તો ત્યાં શ્રદ્ધાન કેવી રીતે સંભવે? અને સમ્યક્ત્વ તો તેને રહે જ છે, માટે એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ આવે છે.

ઉત્તર—વિચાર છે તે તો ઉપયોગને આધીન છે, જ્યાં ઉપયોગ જોડાય તેનો જ વિચાર થાય, પણ શ્રદ્ધાન છે તે તો પ્રતીતિરૂપ છે માટે અન્ય જ્ઞેયનો વિચાર થતાં વા શયનાદિ ક્રિયા થતાં તત્ત્વોનો વિચાર નથી તોપણ તેની પ્રતીતિ તો કાયમ જ રહે છે, નષ્ટ થતી નથી; તેથી તેને સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ છે. જેમ કોઇ રોગી પુરુષને એવી પ્રતીતિ તો છે કે–'હું મનુષ્ય છું, તિર્યંચ નથી, મને આ કારણથી રોગ થયો છે, અને હવે મારે એ કારણ મટાડી રોગને મટાડી નિરોગ થવું જોઇએ.' હવે તે જ મનુષ્ય જ્યારે અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એમ જ રહ્યા કરે છે; તેમ આ આત્માને એવી પ્રતીતિ તો છે કે–'હું આત્મા છું–પુદ્ગલાદિ નથી, મને આસ્રવથી બંધ થયો છે પણ હવે મારે સંવરવડે નિર્જરા કરી મોક્ષરૂપ થવું.' હવે તે જ આત્મા અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એવું જ રહ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન–જો તેને એવું શ્રદ્ધાન રહે છે તો તે બંધ થવાના કારણોમાં કેમ પ્રવર્તે છે?

ઉત્તર–જેમ કોઇ મનુષ્ય કોઈ કારણવશથી રોગ વધવાના કારણોમાં પણ પ્રવર્તે છે, વ્યાપારાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે તોપણ તે શ્રદ્ધાનનો તેને નાશ થતો નથી, તેમ આ આત્મા પુરુષાર્થની નબળાઇને વશ થવાથી બંધ થવાના કારણોમાં પણ પ્રવર્તે છે, વિષયસેવનાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે, તોપણ તેને એ શ્રદ્ધાનનો નાશ થતો નથી. એ પ્રમાણે સાત તત્ત્વોનો વિચાર ન હોવા છતાં પણ તેનામાં શ્રદ્ધાનનો સદ્ભાવ છે તેથી ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

(૩) પ્રશ્ન–ઉચ્ચદશામાં જ્યાં નિર્વિકલ્પ આત્માનુભવ હોય છે ત્યાં તો સાત તત્ત્વાદિના વિકલ્પનો પણ નિષેધ કર્યો છે, હવે સમ્યક્ત્વના લક્ષણનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે અને ત્યાં નિષેધ સંભવે છે તો ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું આવ્યું!

ઉત્તર—નીચેની દશામાં સાત તત્ત્વોના વિકલ્પમાં ઉપયોગ લગાવી પ્રતીતિને દૃઢ કરી તથા વિષયાદિથી ઉપયોગને છોડાવી રાગાદિક ઘટાડયા, હવે એ કાર્ય સિદ્ધ થતાં એ જ કારણોનો પણ નિષેધ કરીએ છીએ. કારણ કે જ્યાં પ્રતીતિ પણ દૃઢ થઇ તથા રાગાદિ પણ દૂર થયા ત્યાં હવે ઉપયોગને ભમાવવાનો ખેદ શા માટે કરીએ? માટે ત્યાં એ વિકલ્પોનો નિષેધ કર્યો છે. વળી સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તો પ્રતીતિ જ છે. એ પ્રતીતિનો તો ત્યાં નિષેધ કર્યો નથી. જો પ્રતીતિ છોડાવી હોય તો એ લક્ષણનો નિષેધ કર્યો કહેવાય, પણ એમ તો નથી. તત્ત્વોની પ્રતીતિ તો ત્યાં પણ કાયમ જ રહે છે માટે અહીં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

(૪) **પ્રશ્ન**—છદ્મસ્થને તો પ્રતીતિ—અપ્રતીતિ કહેવી સંભવે છે, તેથી ત્યાં સાતતત્ત્વોની પ્રતીતિને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું તે અમે માન્યું, પણ કેવળી અને સિદ્ધભગવાનને તો સર્વનું જાણપણું સમાનરૂપ છે તેથી ત્યાં સાતતત્ત્વોની પ્રતીતિ કહેવી સંભવતી નથી, અને તેમને સમ્યક્ત્વગુણ તો હોય છે જ. માટે ત્યાં એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિપણું આવ્યું.

ઉત્તર—જેમ છદ્મસ્થને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી અને સિદ્ધભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર જ પ્રતીતિ હોય છે. જે સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પહેલાં નિર્ણીત કર્યું હતું તે જ હવે કેવળજ્ઞાનવડે જાણ્યું એટલે ત્યાં પ્રતીતિમાં પરમ અવગાઢપણું થયું, તેથી જ ત્યાં પરમાવગાઢસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પણ પૂર્વે શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેને જો જૂઠ જાણ્યું હોત તો ત્યાં અપ્રતીતિ થાત, પરંતુ જેવું સાતતત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન છદ્મસ્થને થયું હતું તેવું જ કેવળી સિદ્ધભગવાનને પણ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિકની હીનતાઅધિકતા હોવા છતાં પણ તિર્યંચાદિક અને કેવળી-સિદ્ધભગવાનને સમ્યક્ત્વગુણ તો સમાન જ કહ્યો. વળી પૂર્વઅવસ્થામાં તે એમ માનતો હતો કે—'સંવર-નિર્જરાવડે મોક્ષનો ઉપાય કરવો.' હવે મુક્તઅવસ્થા થતાં એમ માનવા લાગ્યો કે—'સંવર નિર્જરાવડે મને મુક્તદશા પ્રાપ્ત

થઈ.' પહેલાં જ્ઞાનની હીનતાથી જીવાદિકના થોડા ભેદો જાણતો હતો અને હવે કેવળજ્ઞાન થતાં તેના સર્વ ભેદો જાણે છે પરંતુ મૂળભૂત જીવાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું છદ્મસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળીને પણ હોય છે. જોકે કેવળી-સિદ્ધભગવાન અન્ય પદાર્થોને પણ પ્રતીતિ-સહિત જાણે છે તોપણ તે પદાર્થો પ્રયોજનભૂત નથી તેથી સમ્યક્ત્વગુણમાં સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન જ ગ્રહણ કર્યું છે. કેવળી-સિદ્ધભગવાન રાગાદિરૂપ પરિણમતા નથી અને સંસારઅવસ્થાને ઇચ્છતા નથી તે આ શ્રદ્ધાનનું જ બળ જાણવું.

પ્રશ્ન-સમ્યગ્દર્શનને તો મોક્ષમાર્ગ કહ્યો હતો તો મોક્ષમાં તેનો સદ્‌ભાવ કેવી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર-કોઇ કારણો એવાં પણ હોય છે કે-કાર્ય સિદ્ધ થવા છતાં પણ નષ્ટ થતાં નથી. જેમકે કોઇ વૃક્ષને કોઈ એક શાખાવડે અનેક શાખાયુક્ત અવસ્થા થઇ હોય, તેના હોવા છતાં પણ તે એક શાખા નષ્ટ થતી નથી; તેમ કોઇ આત્માને સમ્યક્ત્વગુણવડે અનેક ગુણયુક્ત મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ થઈ, હવે તે હોવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વગુણ નષ્ટ થતો નથી. એ પ્રમાણે કેવળી-સિદ્ધભગવાનને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ હોય છે જ માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

અતિવ્યાપ્તિ દૂષણનો પરિહાર

પ્રશ્ન-મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણ હોય છે એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ છે. અને શ્રીપ્રવચનસારમાં આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન અકાર્યકારી કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું તેમાં અતિવ્યાપ્તિદૂષણ લાગે છે.

ઉત્તર-મિથ્યાદૃષ્ટિને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહ્યું છે તે નામનિક્ષેપથી કહ્યું છે. જેમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનનો ગુણ તો નથી પણ વ્યવહારમાં જેનું નામ તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહીએ છીએ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે અથવા આગમદ્રવ્યનિક્ષેપથી હોય છે, અર્થાત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છે પણ તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગ લગાવતો નથી, એમ જાણવું; અને અહીં જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું, **તે તો ભાવનિક્ષેપથી** કહ્યું છે એટલે ગુણ સહિત સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન મિથ્યાદૃષ્ટિને કદી પણ હોતું નથી. વળી આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું છે ત્યાં પણ એ જ અર્થ જાણવો; કારણ કે-જેને જીવઅજીવાદિનું સાચું શ્રદ્ધાન હોય તેને આત્મજ્ઞાન કેમ ન હોય? અવશ્ય હોય જ. એ પ્રમાણે કોઈપણ મિથ્યાદૃષ્ટિને સાચું તત્વાર્થશ્રદ્ધાન સર્વથા હોતું નથી, માટે એ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિદૂષણ લાગતું નથી.

અસંભવ દૂષણનો પરિહાર

વળી આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે તે અસંભવદૂષણયુક્ત પણ નથી. કારણ કે સમ્યક્ત્વનું પ્રતિપક્ષી મિથ્યાત્વ જ છે અને તેનું લક્ષણ આનાથી વિપરીતતા સહિત છે.

એ પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવપણાથી રહિત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને તો હોય છે તથા કોઈ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિઓને હોતું નથી, તેથી સમ્યગ્દર્શનનું સાચું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન જ છે.

વિશેષ ખુલાસો

(૧) **પ્રશ્ન**—અહીં સાત તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ કહ્યો પણ તે બનતો નથી, કારણ કે—કોઈ ઠેકાણે પરથી ભિન્ન પોતાના શ્રદ્ધાનને પણ સમ્યક્ત્વ કહે છે. શ્રીસમયસારમાં 'एकत्वे नियतस्य' ઇત્યાદિ કળશા લખ્યા છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે—'આત્માનું પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અવલોકન તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે, તેથી નવતત્ત્વની સંતતિને છોડી અમારે તો આ એક આત્મા જ પ્રાપ્ત થાઓ.' વળી કોઈ ઠેકાણે એક આત્માના નિશ્ચયને જ સમ્યક્ત્વ કહે છે, શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં 'दर्शनमात्मविनिश्चितिः' એવુ પદ છે તેનો પણ એજ અર્થ છે, માટે જીવઅજીવનું જ વા કેવળ જીવનું જ શ્રદ્ધાન થતાં પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે. જો સાતતત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ હોત તો આમ શા માટે લખત?

ઉત્તર—પરથી ભિન્ન જે પોતાનું શ્રધ્ધાન હોય છે તે આસ્રવાદિકના શ્રધ્ધાનથી રહિત હોય છે કે સહિત હોય છે? જો રહિત હોય છે તો મોક્ષના શ્રધ્ધાન વિના તે કયા પ્રયોજન અર્થે આવો ઉપાય કરે છે? સંવર-નિર્જરાના શ્રદ્ધાન વિના રાગાદિરહિત થઇ પોતાના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ લગાવવાનો ઉદ્યમ તે શા માટે રાખે છે? આસ્રવ-બંધના શ્રદ્ધાન વિના તે પૂર્વઅવસ્થાને શા માટે છોડે છે? કારણ કે-આસ્રવાદિના શ્રદ્ધાનરહિત સ્વ-પરનું શ્રધ્ધાન કરવું સંભવતું નથી; અને જો આસ્રવાદિકના શ્રધ્ધાનસહિત છે તો ત્યાં સ્વયં સાતે તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ થયો. વળી કેવળ આત્માનો નિશ્ચય છે ત્યાં પણ પરનું પરરૂપ શ્રદ્ધાન થયા વિના આત્માનું શ્રદ્ધાન થાય નહિ માટે અજીવનું શ્રદ્ધાન થતાં જ જીવનું શ્રદ્ધાન થાય છે, અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે આસ્રવાદિનું શ્રદ્ધાન પણ ત્યાં અવશ્ય હોય છે તેથી અહીં પણ સાતે તત્ત્વોના જ શ્રદ્ધાનનો નિયમ જાણવો. બીજું આસ્રવાદિના શ્રદ્ધાન વિના સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા કેવળ આત્માનું શ્રદ્ધાન સાચું હોતું નથી કારણ કે- આત્મદ્રવ્ય છે તે શુદ્ધઅશુદ્ધપર્યાય સહિત છે તેથી જેમ તંતુના અવલોકન વિના પટનું અવલોકન ન થાય તેમ શુદ્ધઅશુદ્ધપર્યાય પ્રથમ ઓળખ્યા વિના આત્મદ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન પણ ન થાય, હવે શુદ્ધઅશુદ્ધ અવસ્થાની ઓળખાણ આસ્રવાદિની ઓળખાણથી થાય છે. આસ્રવાદિના શ્રદ્ધાન વિના સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા કેવળ આત્માનું શ્રદ્ધાન કાર્યકારી પણ નથી કારણ કે-એવું શ્રદ્ધાન કરો વા ન કરો 'પોતે છે તે પોતે જ છે અને પર છે તે પર જ છે.' વળી આસ્રવાદિનું શ્રદ્ધાન હોય તો આસ્રવ-બંધનો અભાવ કરી સંવર-નિર્જરારૂપ ઉપાયથી તે મોક્ષપદને પામે, સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન કરાવીએ છીએ તે પણ એ જ પ્રયોજન અર્થે કરાવીએ છીએ; માટે આસ્રવાદિના શ્રદ્ધાન સહિત સ્વ-પરનું જાણવું વા સ્વનું જાણવું કાર્યકારી છે.

(૨) પ્રશ્ન—જો એમ છે તો શાસ્ત્રોમાં સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનને વા કેવળ આત્માના શ્રદ્ધાનને જ સમ્યક્ત્વ કહ્યું વા કાર્યકારી કહ્યું તથા

નવતત્ત્વની સંતતિ છોડી અમારે તો એક આત્મા જ પ્રાપ્ત થાઓ એમ કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તર—જેને સ્વ-પરનું વા આત્માનું સત્યશ્રદ્ધાન હોય તેને સાતે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ તથા જેને સાતે તત્ત્વોનું સત્યશ્રદ્ધાન હોય તેને સ્વ-પરનું વા આત્માનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, એવું પરસ્પર અવિનાભાવપણું જાણી સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનને વા આત્મશ્રદ્ધાન હોવાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પણ કોઈ સામાન્યપણે સ્વ-પરને જાણી વા આત્માને જાણી કૃતકૃત્યપણું માને એ તો તેને ભ્રમ છે; કારણ કે એમ કહ્યું છે કે 'निर्विशेषो हि सामान्ये भवेत्खरविषाणवत्' એનો અર્થ-વિશેષરહિત સામાન્ય છે તે ગધેડાના શીંગડા સમાન છે. માટે પ્રયોજનભૂત આસ્રવાદિ વિશેષોસહિત સ્વપરનું વા આત્માનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય છે; અથવા સાતે તત્ત્વાર્થોના શ્રદ્ધાનથી જે રાગાદિક મટાડવા અર્થે પરદ્રવ્યોને ભિન્ન ચિંતવે છે વા પોતાના આત્માને ચિંતવે છે તેને પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે તેથી મુખ્યપણે ભેદવિજ્ઞાનને વા આત્મજ્ઞાનને કાર્યકારી કહ્યું છે. વળી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કર્યા વિના સર્વ જાણવું કાર્યકારી નથી, કારણ કે-પ્રયોજન તો રાગાદિ મટાડવાનું છે, હવે આસ્રવાદિના શ્રદ્ધાન વિના એ પ્રયોજન ભાસતું નથી ત્યારે કેવળ જાણવાથી તો માનને જ વધારે પણ રાગાદિ છોડે નહિ તો તેનું કાર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? બીજું જ્યાં નવતત્ત્વની સંતતિ છોડવાનું કહ્યું છે ત્યાં પૂર્વે નવતત્ત્વના વિચાર વડે સમ્યગ્દર્શન થયું અને પાછળથી નિર્વિકલ્પદશા થવા અર્થે નવતત્ત્વોનો વિકલ્પ પણ છોડવાની ઈચ્છા કરી, પણ જેને પહેલાંથી જ નવતત્ત્વોનો વિચાર નથી તેને તે વિકલ્પો છોડવાનું શું પ્રયોજન છે? એ કરતાં તો પોતાને અન્ય અનેક વિકલ્પો થાય છે તેનો જ ત્યાગ કરો. એ પ્રમાણે સ્વપરના શ્રદ્ધાનમાં વા આત્મશ્રદ્ધાનમાં વા નવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનમાં સાતતત્ત્વોના શ્રદ્ધાનની સાપેક્ષતા હોય છે, માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે.

(૩) પ્રશ્ન—ત્યારે કોઈ ઠેકાણે શાસ્ત્રોમાં અર્હંતદેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ અને હિંસાદિ રહિત ધર્મના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે કેવી રીતે?

ઉત્તર—અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થવાથી વા કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન દૂર થવાથી ગૃહીતમિથ્યાત્વનો અભાવ થાય છે એ અપેક્ષાએ તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહ્યો છે પણ સમ્યક્ત્વનું સર્વથા લક્ષણ એ નથી, કારણ કે—દ્રવ્યલિંગીમુનિઆદિ વ્યવહારધર્મના ધારક મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ એવું શ્રદ્ધાન હોય છે. અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થતાં તો સમ્યક્ત્વ હોય વા ન હોય પરંતુ અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાન થયા વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ કદી પણ હોય નહિ; માટે અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાનને અન્વયરુપ કારણ જાણી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. અને એટલા માટે જ તેનું નામ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. અથવા જેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય તેને સાચા અરહંતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન પક્ષથી કરે તોપણ યથાવત્ સ્વરૂપની ઓળખાણસહિત શ્રદ્ધાન થાય નહિ, તથા જેને સાચા અરહંતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, કારણ કે અરહંતાદિના સ્વરૂપને ઓળખતાં જીવઅજીવઆસ્રવાદિની ઓળખાણ થાય છે, એ પ્રમાણે તેને પરસ્પર અવિનાભાવી જાણી કોઈ ઠેકાણે અરહંતાદિના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

(૪) પ્રશ્ન—નર્કાદિકના જીવોને દેવકુદેવાદિનો વ્યવહાર નથી છતાં તેમને સમ્યક્ત્વ તો હોય છે, માટે સમ્યક્ત્વ થતાં અરહંતાદિનું શ્રદ્ધાન હોય જ, એવો નિયમ સંભવતો નથી.

ઉત્તર—સાતતત્ત્વોના શ્રદ્ધાનમાં અરહંતાદિનું શ્રદ્ધાન ગર્ભિત છે, કારણ કે—તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં મોક્ષતત્ત્વને તે સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે, હવે મોક્ષતત્ત્વ તો અરહંત-સિદ્ધનું જ લક્ષણ છે અને જે લક્ષણને ઉત્કૃષ્ટ માને છે તે તેના લક્ષ્યને પણ ઉત્કૃષ્ટ અવશ્ય માને જ; તેથી તેમને જ સર્વોત્કૃષ્ટ માન્યા પણ અન્યને ન માન્યા એ જ તેને દેવનું શ્રદ્ધાન

થયું. વળી મોક્ષનું કારણ સંવર-નિર્જરા છે તેથી તેને પણ તે ઉત્કૃષ્ટ માને છે અને સંવર-નિર્જરાના ધારક મુખ્યપણે મુનિરાજ છે તેથી તે મુનિરાજને ઉત્તમ માને છે પણ અન્યને ઉત્તમ માનતો નથી એ જ તેને ગુરુનું શ્રદ્ધાન થયું. બીજું રાગાદિરહિતભાવનું નામ અહિંસા છે તેને તે ઉપાદેય માને છે પણ અન્યને માનતો નથી એ જ તેને ધર્મનું શ્રદ્ધાન થયું. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનાં અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન પણ ગર્ભિત છે. અથવા જે નિમિત્તથી તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય છે તે જ નિમિત્તથી અરહંતદેવાદિકનું પણ શ્રદ્ધાન થાય છે માટે સમ્યગ્દર્શનમાં દેવાદિકના શ્રદ્ધાનનો નિયમ છે.

(૫) પ્રશ્ન—કોઈ જીવ અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તેના ગુણોને ઓળખે છે છતાં તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ હોતું નથી, માટે જેને સાચું અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, એવો નિયમ સંભવતો નથી.

ઉત્તર—તત્ત્વશ્રદ્ધાન વિના અરહંતાદિકના છેતાલિસ આદિ ગુણો તે જાણે છે ત્યાં પર્યાયાશ્રિત ગુણોને પણ તે જાણતો નથી. કારણ કે જીવઅજીવની જાતિ ઓળખ્યા વિના અરહંતાદિકના આત્માશ્રિત અને શરીરાશ્રિત ગુણોને તે ભિન્ન જાણતો નથી, જો જાણે તો તે પોતાના આત્માને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કેમ ન માને? તેથી જ શ્રીપ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે—

जो जाणदि अरहंतं दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं
सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥ ८० ॥

જે જાણતો અર્હંતને ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યાયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને તસુ મોહ પામે લય ખરે. ૮૦

અર્થ—જે અરહંતને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વવડે જાણે છે તે આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જેને જીવાદિતત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન નથી તેને અરહંતાદિકનું પણ સાચું શ્રદ્ધાન નથી. વળી તે મોક્ષાદિકતત્ત્વોના શ્રદ્ધાન વિના અરહંતાદિનું માહાત્મ્ય પણ યથાર્થ જાણતો નથી, માત્ર લૌકિકઅતિશયા-

દિ વડે અરહંતનું, તપશ્ચરણાદિ વડે ગુરુનું અને પરજીવોની અહિંસાદિ વડે ધર્મનું માહાત્મ્ય જાણે છે. પણ એ તો પરાશ્રિતભાવ છે અને અરહંતાદિકનું સ્વરૂપ તો આત્માશ્રિતભાવો વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ જણાય છે, માટે જેને અરહંતાદિકનું સાચું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, એવો નિયમ જાણવો. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નિર્દેશ કર્યું.

(૬) પ્રશ્ન—સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન, આત્મશ્રદ્ધાન તથા દેવગુરુધર્મનું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું અને એ સર્વ લક્ષણોની પરસ્પર એકતા પણ દર્શાવી તે તો જાણ્યું, પરંતુ આમ અન્યઅન્ય પ્રકારથી લક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન?

ઉત્તર—એ ચાર લક્ષણો કહ્યાં તેમાં સાચી દૃષ્ટિપૂર્વક કોઇ એક લક્ષણ ગ્રહણ કરતાં ચારે લક્ષણોનું ગ્રહણ થાય છે તોપણ મુખ્યપ્રયોજન જુદું જુદું વિચારી અન્યઅન્ય પ્રકારથી એ લક્ષણો કહ્યાં છે. ૧-જ્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં તો આ પ્રયોજન છે કે-જો એ તત્ત્વોને ઓળખે તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું વા હિત-અહિતનું શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે. ૨-જ્યાં સ્વપરભિન્નતા શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં જે વડે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. કારણ કે જીવઅજીવના શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન તો સ્વ-પરને ભિન્ન શ્રદ્ધાન કરવાં એ છે, અને આસ્રવાદિકના શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન રાગાદિક છોડવા એ છે એટલે સ્વ-પરની ભિન્નતાનું શ્રદ્ધાન થતાં પરદ્રવ્યોમાં રાગાદિક ન કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સ્વ-પરના ભિન્ન શ્રદ્ધાનથી સિદ્ધ થવું જાણી એ લક્ષણને કહ્યું છે. ૩-જ્યાં આત્મશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં સ્વ-પરના ભિન્ન શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે-પોતાને પોતારૂપ જાણવો. પોતાને પોતારૂપ જાણતાં પરનો પણ વિકલ્પ કાર્યકારી નથી એવા મૂળભૂત પ્રયોજનની પ્રધાનતા જાણી આત્મશ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. તથા ૪-જ્યાં દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં બાહ્યસાધનની પ્રધાનતા કરી છે, કારણ કે

અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન સાચા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું કારણ છે તથા કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કલ્પિત અતત્ત્વશ્રદ્ધાનનું કારણ છે, એ બાહ્યકારણની પ્રધાનતાથી કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન છોડાવી સુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં પ્રયોજનોની મુખ્યતાપૂર્વક જુદાં જુદાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

(૭) પ્રશ્ન—એ જુદાં જુદાં ચાર લક્ષણો કહ્યાં તેમાં આ જીવ કયા લક્ષણને અંગીકાર કરે?

ઉત્તર—જ્યાં પુરુષાર્થ વડે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં વિપરીતાભિનિવેશનો અભાવ થાય છે ત્યાં તો એ ચારે લક્ષણો એકસાથે હોય છે. તથા વિચારઅપેક્ષાએ મુખ્યપણે તત્ત્વાર્થોને વિચારે છે, કાં તો સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન કરે છે, કાં તો આત્મસ્વરૂપને જ સાંભળે છે અગર કાં તો દેવાદિકના સ્વરૂપને વિચારે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં તો નાનાપ્રકારના વિચાર થાય પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં સર્વત્ર પરસ્પર સાપેક્ષપણું હોય છે. જેમ તત્ત્વવિચાર કરે છે તો ભેદવિજ્ઞાનાદિકના અભિપ્રાય સહિત કરે છે, એજ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ પરસ્પર સાપેક્ષપણું છે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિના શ્રદ્ધાનમાં તો ચારે લક્ષણોનો અંગીકાર છે, પણ જેને વિપરીતાભિનિવેશ હોય છે તેને એ લક્ષણો આભાસમાત્ર હોય છે, સાચાં હોતા નથી. તે જિનમતનાં જીવાદિતત્ત્વોને માને છે, અન્યનાં માનતો નથી તથા તેનાં નામ-ભેદાદિને શીખે છે, એ પ્રમાણે તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે પરંતુ તેના યથાર્થભાવનું શ્રદ્ધાન થતું નથી. વળી એ સ્વ-પરના ભિન્નપણાની વાતો કરે છે તથા વસ્ત્રાદિમાં પરબુદ્ધિ ચિંતવન કરે છે, પરંતુ જેવી પર્યાયમાં અહંબુદ્ધિ છે તથા વસ્ત્રાદિમાં પરબુદ્ધિ છે, તેવી આત્મામાં અહંબુદ્ધિ અને શરીરમાં પરબુદ્ધિ તેને થતી નથી. તે આત્માને જિનવચનાનુસાર ચિંતવે છે પરંતુ પ્રતીતિપણે આપને આપરૂપ શ્રદ્ધાન કરતો નથી. તથા અરહંતાદિ વિના અન્ય કુદેવાદિકને તે માનતો નથી. પરંતુ તેના સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખી શ્રદ્ધાન કરતો નથી. એ પ્રમાણે એ લક્ષણાભાસો મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, તેમાં

કોઇ હોય, કોઈ ન હોય, પરંતુ અહીં તેને ભિન્નપણું પણ સંભવતું નથી બીજું એ લક્ષણાભાસોમાં એટલું વિશેષ છે કે-પહેલાં તો દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થાય; પછી તત્ત્વોનો વિચાર થાય, પછી સ્વ-પરનું ચિંતવન કરે અને પછી કેવળ આત્માને ચિંતવે, એ અનુક્રમથી જો સાધન કરે તો પરંપરા સાચા મોક્ષમાર્ગને પામી જીવ સિદ્ધ પદને પણ પામે, તથા એ અનુક્રમનું ઉલ્લંઘન કરે તેને દેવાદિકની માન્યતાનું પણ કાંઈ ઠેકાણું નથી. માટે જે જીવ પોતાનું ભલું કરવા ઇચ્છે છે તેણે તો જ્યાંસુધી સાચા સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી એને પણ અનુક્રમથી અંગીકાર કરવાં. પ્રથમ તો આજ્ઞાદિ વડે વા કોઈ પરીક્ષા વડે કુદેવાદિની માન્યતા છોડી અરહંતદેવાદિનું શ્રદ્ધાન કરવું, કારણ કે-એનું શ્રદ્ધાન થતાં ગૃહીતમિથ્યાત્વનો તો અભાવ થાય છે, કુદેવાદિકનું નિમિત્ત દૂર થાય છે અને અરહંતદેવાદિકનું નિમિત્ત મળે છે માટે પ્રથમ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવું. પછી જિનમતમાં કહેલાં જીવાદિતત્ત્વોનો વિચાર કરવો, તેનાં નામ-લક્ષણાદિ શીખવાં, કારણ કે-એના અભ્યાસથી તત્ત્વશ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી સ્વ-પરનું ભિન્નપણું જેથી ભાસે તેવા વિચારો કર્યા કરવા, કારણ કે-એ અભ્યાસથી ભેદવિજ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરવો. કારણ કે-એ અભ્યાસથી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમથી તેને અંગીકાર કરી પછી તેમાંથી જ કોઈ વેળા દેવાદિના વિચારમાં, કોઇ વેળા તત્ત્વવિચારમાં, કોઇ વેળા સ્વ—પરના વિચારમાં તથા કોઇ વેળા આત્મવિચારમાં ઉપયોગને લગાવવો. એ પ્રમાણે અભ્યાસથી સત્યસમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૮) પ્રશ્ન—સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ તો અનેક પ્રકારનાં કહ્યાં છે, તેમાં અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણને જ મુખ્ય કહ્યું તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—તુચ્છબુદ્ધિવાનને અન્ય લક્ષણોમાં તેનું પ્રયોજન પ્રગટ ભાસતું નથી વા ભ્રમ ઉપજે છે તથા આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં પ્રયોજન પ્રગટ ભાસે છે તથા કાંઈ પણ ભ્રમ ઉપજતો નથી, તેથી એ લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. એજ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે—

દેવગુરુધર્મના શ્રદ્ધાનમાં-તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ ભાસે છે કે અરહંતદેવાદિકને જ માનવા તથા અન્યને ન માનવા એટલું જ સમ્યક્ત્વ છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવના બંધ-મોક્ષના કારણ-કાર્યનું સ્વરૂપ ભાસે નહિ અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય નહિ, વા જીવાદિનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એ જ શ્રદ્ધાનમાં સંતુષ્ટ થઇ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને, વા એક કુદેવાદિ પ્રત્યે દ્વેષ તો રાખે પણ અન્ય રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ ન કરે, એવો ભ્રમ ઉપજે. વળી સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમાં તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ ભાસે કે-એક સ્વ-પરનું જાણવું જ કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ થાય છે. પણ ત્યાં આસ્રવાદિકનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા આસ્રવાદિકનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એટલું જ જાણવામાં સંતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માની સ્વચ્છંદી થાય પણ રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ, એવો ભ્રમ ઉપજે, તથા આત્મશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ ભાસે કે-એક આત્માનો જ વિચાર કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ થાય છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવાદિના વિશેષો વા આસ્રવાદિનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા જીવાદિના વિશેષોનું અને આસ્રવાદિના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એટલા જ વિચારથી પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માની સ્વચ્છંદી બની રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ, એવો ભ્રમ ઉપજે. એમ જાણી એ લક્ષણોનો મુખ્ય કર્યાં નહિ, અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણમાં જીવ-અજીવાદિ વા આસ્રવાદિનું શ્રદ્ધાન થઇ ત્યાં તે સર્વનું સ્વરૂપ જો બરાબર ભાસે તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય. વળી એ શ્રદ્ધાન થતાં સમ્યગ્દર્શન થવાં છતાં પણ પોતે સંતુષ્ટ થતો નથી પરંતુ આસ્રવાદિનું શ્રદ્ધાન થવાથી રાગાદિક છોડી મોક્ષનો ઉદ્યમ રાખે છે. એ પ્રમાણે તેને ભ્રમ ઉપજતો નથી માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. અથવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન, સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા આત્મશ્રદ્ધાન ગર્ભિત હોય છે તે તુચ્છબુદ્ધિવાનને પણ ભાસે છે પણ અન્ય લક્ષણોમાં તત્ત્વાર્થ-

શ્રદ્ધાનનું ગર્ભિતપણું છે તે વિશેષ બુદ્ધિવાન હોય તેને જ ભાસે છે, પણ તુચ્છબુદ્ધિવાનને ભાસતું નથી માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિને એ આભાસમાત્ર હોય છે; ત્યાં તત્ત્વાર્થોનો વિચાર તો વિપરીતાભિનિવેશ દૂર કરવામાં શીઘ્ર કારણરૂપ થાય છે પણ અન્ય લક્ષણો શીઘ્ર કારણરૂપ થતાં નથી વા વિપરીતાભિનિવેશનાં પણ કારણ થઈ જાય છે તેથી અહીં સર્વપ્રકારથી પ્રસિદ્ધ જાણી વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિતત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન જ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે એવો નિર્દેશ કર્યો. એવું લક્ષણ જે આત્માના સ્વભાવમાં હોય તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.

* * *

જ્ઞાન સંબંધી વિશેષ ખૂલાસો (સૂત્ર ૮)

પ્રશ્નઃ—આઠમા સૂત્રમાં (પા. ૪૬) જ્ઞાનના સત્—સંખ્યાદિ આઠ ભેદો જ કેમ કહેવામાં આવ્યા છે, ઓછા કે વધારે કેમ કહ્યા નથી ?

ઉત્તરઃ—નીચેના આઠ પ્રકારનો નિષેધ કરવા માટે તે આઠ ભેદો કહેવામાં આવ્યા છેઃ—

૧. નાસ્તિક કહે છે કે 'કોઇ વસ્તુ છે જ નહિ.' તેથી 'સત્' સાબિત કરવાથી તે નાસ્તિકની દલીલ તોડી નાંખી.

૨. કોઇ કહે છે કે 'વસ્તુ એક જ છે, તેમાં કોઇ પ્રકારના ભેદ નથી.' 'સંખ્યા' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી.

૩. કોઈ કહે છે કે 'વસ્તુને પ્રદેશ (આકાર) નથી.' 'ક્ષેત્ર' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી.

૪. કોઇ કહે છે કે 'વસ્તુ ક્રિયારહિત છે.' 'સ્પર્શન' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી. [નોટ—એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જવું તે ક્રિયા છે.]

૫. 'વસ્તુનો પ્રલય (સર્વથા નાશ) થાય છે' એમ કોઇ માને છે. 'કાલ' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી.

૬. 'વસ્તુ ક્ષણિક છે' એમ કોઇ માને છે. 'અંતર' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી.

૭. 'વસ્તુ કૂટસ્થ છે' એમ કોઇ માને છે. 'ભાવ' સાબિત કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી. [જેની હાલત ન બદલાય તેને કૂટસ્થ કહે છે.]

૮. 'વસ્તુ સર્વથા એક જ છે અથવા તો વસ્તુ સર્વથા અનેક જ છે' એમ કોઇ માને છે. 'અલ્પ-બહુત્વ' સિદ્ધ કરવાથી તે દલીલ તોડી નાંખી.

[જુઓ—'પ્રશ્નોત્તર સર્વાર્થસિદ્ધિ' પા. ૨૭૭-૨૭૮]

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

બીજો અધ્યાય

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

— મોક્ષશાસ્ત્ર–ગુજરાતી ટીકા —

— અધ્યાય બીજો —

પ્રથમ અધ્યાયમાં, સમ્યગ્દર્શનના વિષયનો ઉપદેશ આપતાં શરુઆતમાં [અ. ૧ સૂ. ૪ માં] જીવાદિક તત્ત્વો કહ્યાં, તેમાંથી જીવતત્ત્વના ભાવો, તેનું લક્ષણ અને શરીર સાથેના સંબંધનું આ બીજા અધ્યાયમાં વર્ણન છે; પ્રથમ જીવના સ્વતત્ત્વ (નિજભાવ) બતાવવા સૂત્ર કહે છે.

જીવના અસાધારણ ભાવો

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥१॥

અર્થઃ—[जीवस्य] જીવના [औपशमिकक्षायिकौ] ઔપશમિક અને ક્ષાયિક [भावौ] ભાવ [च मिश्र] અને મિશ્ર તથા [औदयिकपारिणामिकौ च] ઔદયિક અને પારિણામિક એ પાંચે ભાવો [स्वतत्त्वम्] નિજભાવ છે અર્થાત્ જીવ સિવાય બીજા કોઈમાં હોતા નથી.

ટીકા

(૧) પાંચ ભાવોની વ્યાખ્યા

૧. ઔપશમિકભાવ— આત્માના પુરુષાર્થથી અશુદ્ધતાનું પ્રગટ ન થવું અર્થાત્ દબાઈ જવું તે; આત્માના આ ભાવને ઉપશમભાવ અથવા ઔપશમિકભાવ કહે છે. આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું પ્રગટરૂપ ફળ જડકર્મમાં ન આવવું તે કર્મનો ઉપશમ છે. આ, જીવની એક સમય પૂરતી પર્યાય છે, તે સમય-સમય કરીને અંતર્મુહૂર્ત રહે છે પણ એક સમયે એક જ અવસ્થા હોય છે.

૨. ક્ષાયિકભાવ— આત્માના પુરુષાર્થથી કોઈ ગુણની શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે તે ક્ષાયિકભાવ છે. આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને કર્મ આવરણનો નાશ થવો તે કર્મનો ક્ષય છે. આ પણ

જીવની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે. સમય સમય કરીને તે સાદિ-અનંત રહે છે તોપણ એક સમયે એક જ અવસ્થા હોય છે. સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતિન્દ્રિયસ્વભાવવાળા કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-કેવળસુખ-કેવળવીર્યયુક્ત ફળરૂપ અનંતચતુષ્ટયની સાથે રહેલી પરમ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિકભાવની શુદ્ધ પરિણતિ તે કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે-તેને ક્ષાયિકભાવ પણ કહેવાય છે.

૩. **ક્ષાયોપશમિકભાવ**— આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને કર્મનો સ્વયં અંશે ક્ષય અને સ્વયં અંશે ઉપશમ તે કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, અને ક્ષયોપશમભાવ તે આત્માની પર્યાય છે. આ પણ આત્માની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે, તેની લાયકાત પ્રમાણેના ઉત્કૃષ્ટકાળ સુધી પણ તે રહે છે પરંતુ સમયે સમયે બદલીને રહે છે.

૪. **ઔદયિકભાવ**— કર્મોદયના નિમિત્તે આત્મામાં જે વિકારભાવ આત્મા કરે છે તે ઉદયભાવ છે. આ પણ આત્માની એક સમય પુરતી અવસ્થા છે.

૫. **પારિણામિકભાવ**—'પારિણામિક' એટલે સહજ સ્વભાવ; ઉત્પાદ વ્યય વગરનો ધ્રુવ એકરૂપ કાયમ રહેનાર ભાવ તે પારિણામિકભાવ છે. પારિણામિકભાવ બધાં જીવોને સામાન્ય હોય છે. ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ચાર ભાવો રહિતનો જે ભાવ તે પારિણામિકભાવ છે. 'પારિણામિક' કહેતાં જ 'પરિણમે છે' એવો ધ્વનિ આવે છે, પરિણમે છે એટલે કે દ્રવ્ય-ગુણનું નિત્ય વર્તમાનરૂપ નિરપેક્ષપણું છે, આવી દ્રવ્યની પૂર્ણતા છે. દ્રવ્ય-ગુણ અને નિરપેક્ષપર્યાયરૂપ વસ્તુની જે પૂર્ણતા છે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે.

૬. જેનો નિરંતર સદ્ભાવ રહે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે, સર્વ ભેદ જેમાં ગર્ભિત છે એવો ચૈતન્યભાવ તે જ જીવનો પારિણામિકભાવ છે. મતિજ્ઞાનાદિ તથા કેવળજ્ઞાનાદિ જે અવસ્થાઓ છે તે પારિણામિકભાવ નથી.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન એ અવસ્થાઓ ક્ષાયોપશમિકભાવ છે, કેવળજ્ઞાન અવસ્થા ક્ષાયિકભાવ છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયા પહેલાં જ્ઞાનના ઉઘાડનો જેટલો અભાવ છે તે ઔદયિકભાવ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યગુણની અવસ્થામાં ઔપશમિકભાવ હોતો જ નથી. મોહનો જ ઉપશમ થાય છે, તેમાં પ્રથમ મિથ્યાત્વનો (દર્શનમોહનો) ઉપશમ થતાં જે સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે તે શ્રદ્ધાગુણનો ઔપશમિકભાવ છે.

(૨) આ પાંચ ભાવો શું બતાવે છે?

આ પાંચ ભાવો નીચેની બાબતો સિદ્ધ કરે છેઃ—

૧. જીવનો અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે એમ પારિણામિકભાવ સાબિત કરે છે.

૨. જીવનો અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ હોવા છતાં તેની અવસ્થામાં વિકાર છે એમ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે.

૩. જડ કર્મની સાથે જીવને અનાદિનો સંબંધ છે અને જીવ તેને વશ થાય છે તેથી વિકાર થાય છે પણ કર્મના કારણે વિકારભાવ થતો નથી એમ પણ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે.

૪. જીવ અનાદિથી વિકાર કરતો હોવા છતાં તે જડ થઇ જતો નથી અને તેના જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યનો અંશે ઉઘાડ તો સદા રહે છે એમ ક્ષાયોપશમિકભાવ સાબિત કરે છે.

૫. આત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજીને જ્યારે પોતાના પારિણામિકભાવનો જીવ આશ્રય કરે છે ત્યારે ઔદયિકભાવ ટળવાની શરુઆત થાય છે, અને પ્રથમ શ્રદ્ધાગુણનો ઔદયિકભાવ ટળે છે એમ ઔપશમિકભાવ સાબિત કરે છે.

૬. સાચી સમજણ પછી જીવ જેમ જેમ સત્ય પુરુષાર્થ વધારે છે તેમ તેમ મોહ અંશે ટળતો જાય છે એમ ક્ષાયોપશમિકભાવ સાબિત કરે છે.

૭. જીવ જો પ્રતિહતભાવે પુરુષાર્થમાં આગળ વધે તો ચારિત્રમોહ સ્વયં દબાઈ જાય છે [–ઉપશમ પામે છે] એમ ઔપશમિકભાવ સાબિત કરે છે.

૮. અપ્રતિહત પુરુષાર્થ વડે પારિણામિકભાવનો આશ્રય વધતાં વિકારનો નાશ થઈ શકે છે એમ ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે.

૯. જો કે કર્મ સાથેનો સંબંધ પ્રવાહથી અનાદિનો છે તોપણ સમયે સમયે જુનાં કર્મ જાય છે અને નવા કર્મનો સંબંધ થતો રહે છે તે અપેક્ષાએ તેમાં શરુઆતપણું રહેતું હોવાથી [–સાદિ હોવાથી] તે કર્મ સાથેનો સંબંધ સર્વથા ટળી જાય છે એમ ક્ષાયિકભાવ સાબિત ઠરે છે.

૧૦. કોઈ નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી પણ જીવ પોતે નિમિત્તાધીન થઈને વિકાર કરે છે. જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવરૂપ પોતાના સ્વભાવ તરફનું લક્ષ કરી સ્વાધીનપણું પ્રગટ કરે છે ત્યારે નિમિત્તાધીનપણું ટળી શુદ્ધતા પ્રગટે છે–એમ ઔપશમિકભાવ, સાધકદશાનો ક્ષાયોપશમિકભાવ અને ક્ષાયકભાવ એ ત્રણે સાબિત કરે છે.

(૩) પાંચ ભાવો સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોત્તર

૧. **પ્રશ્નઃ**–ભાવના વખતે આ પાંચમાંથી કયો ભાવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ ધ્યેય છે?

ઉત્તરઃ–ભાવના વખતે પારિણામિકભાવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ ધ્યેય છે. ધ્યેયભૂત દ્રવ્યરૂપ જે શુદ્ધપારિણામિકભાવ છે તે ત્રિકાળ રહે છે તેથી તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

૨. **પ્રશ્નઃ**–પારિણામિકભાવના આશ્રયે જે ધ્યાન થાય છે તે ધ્યાન ભાવના સમયે ધ્યેય કેમ નથી?

ઉત્તરઃ–તે ધ્યાન પોતે પર્યાય છે તેથી વિનશ્વર છે, પર્યાયના લક્ષે શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે નહિ, માટે તે ધ્યેય નથી.

[હિંદી સમયસાર ટીકા. જયસેનાચાર્યની ટીકાનો અનુવાદ, પાનું–૩૩૦–૩૩૧]

૩. પ્રશ્ન:-શુદ્ધ અને અશુદ્ધભેદે પારિણામિકભાવ બે પ્રકારના નથી પણ પારિણામિકભાવ શુદ્ધ જ છે એમ કહેવું તે બરાબર છે ?

ઉત્તર:-ના, તે બરાબર નથી, જો કે સામાન્યરૂપે (-દ્રવ્યાર્થિકનયે અગર ઉત્સર્ગ કથનથી) પારિણામિકભાવ શુદ્ધ છે તોપણ વિશેષરૂપે (પર્યાયાર્થિકનયે અગર અપવાદ કથનથી) અશુદ્ધપારિણામિકભાવ પણ છે. આ કારણે जीवभव्याभव्यत्वानि च એવા આ અધ્યાયના સાતમા સૂત્રથી પારિણામિકભાવને જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એવા ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે, તેમાંથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જે જીવત્વ છે તે અવિનાશી શુદ્ધ દ્રવ્યાશ્રિત છે, તેથી તેને શુદ્ધદ્રવ્યાશ્રિત નામનો શુદ્ધપારિણામિકભાવ જાણવો; અને (દશ પ્રકારના દ્રવ્યપ્રાણોથી ઓળખાતું જે જીવત્વસ્વરૂપ છે તે) જીવત્વ, ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ એ ત્રણ પ્રકારો પર્યાયાશ્રિત છે તે કારણે તેને પર્યાયાર્થિક નામના અશુદ્ધપારિણામિકભાવો જાણવા.

૪. પ્રશ્ન:-એ ત્રણ ભાવોની અશુદ્ધતા કઇ અપેક્ષાએ છે ?

ઉત્તર:-એ અશુદ્ધપારિણામિકભાવ વ્યવહારનયથી સાંસારિક જીવોમાં છે તોપણ 'सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया' અર્થાત્ સર્વે જીવો શુદ્ધનયે શુદ્ધ છે, તેથી એ ત્રણ ભાવો શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કોઇ જીવને નથી (મુક્ત જીવોને તો તે સર્વથા જ નથી). સંસારી જીવોમાં પર્યાય અપેક્ષાએ અશુદ્ધત્વ છે.

૫. પ્રશ્ન:-આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પારિણામિકભાવોમાંથી કયો ભાવ ધ્યાન સમયે ધ્યેયરૂપ છે ?

ઉત્તર:-જે દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે તે અવિનાશી છે તેથી તે ધ્યેયરૂપ છે, અર્થાત્ તે ત્રિકાળી શુદ્ધપારિણામિકભાવના લક્ષે શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે છે. [બૃહત્દ્રવ્ય સંગ્રહ પા. ૩૪-૩૫]

(૪) ઉપશમ ભાવ ક્યારે થાય ?

અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૩૨ માં જણાવ્યું છે કે જીવને 'સત્ અને અસત્' ની સમજણ રહિતની જે દશા છે તે 'ઉન્મત્ત' જેવી છે.

પોતાની આવી દશા અનાદિની છે એમ પહેલાં અધ્યાયના સૂત્ર ૪ માં કહેલાં તત્ત્વોનો રાગમિશ્રિત વિચાર કરતાં જીવને ખ્યાલ આવે છે; વળી તેને એવો પણ ખ્યાલ આવે છે કે જીવને પુદ્ગલ કર્મ તથા શરીર સાથે પ્રવાહરૂપે અનાદિથી સંબંધ છે, અર્થાત્ જીવ પોતે તેને તે જ છે પણ કર્મ અને શરીર જુનાં જાય છે અને નવાં આવે છે. તથા આ સંયોગસંબંધ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. અ. ૧ સૂત્ર ૩૨ માં જણાવેલી અજ્ઞાન દશા હોય ત્યારે આ સંયોગસંબંધને જીવ એકરૂપે (તાદાત્મ્ય-સંબંધપણે) માને છે અને એ રીતે અજ્ઞાનપણે જીવ શરીરને પોતાનું માનતો હોવાથી, શરીર સાથે માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોવા છતાં પણ, તેની સાથે કર્તા-કર્મસંબંધ માને છે; આ કારણે 'હું શરીરનાં કાર્ય કરી શકું' એમ તે માનતો આવે છે. તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કરતાં જીવને માલુમ પડે છે કે હું જીવતત્વ છું અને શરીર તથા જડ કર્મો મારાથી તદ્દન જુદાં અજીવતત્ત્વ છે, હું તે અજીવમાં નથી અને તે અજીવ મારામાં નથી તેથી હું તે અજીવનું કાંઇ કરી શકું નહિ, મારા જ ભાવ હું કરી શકું, તથા અજીવ તેમના ભાવ કરી શકે પણ તે મારા કોઇ ભાવ કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ આત્માઓ પ્રથમ રાગમિશ્રિત વિચારદ્વારા જીવ-અજીવતત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણીને, પોતામાં જે કાંઈ વિકાર થાય છે તે પોતાના જ દોષના કારણે થાય છે-એમ નક્કી કરે છે; આટલું જાણતાં અવિકારી ભાવ શું છે તેનો પણ તેને ખ્યાલ આવે છે; આ રીતે વિકાર ભાવ (પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ) નું તથા અવિકારભાવ (સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ) નું સ્વરૂપ તે જિજ્ઞાસુ આત્મા નક્કી કરે છે. પ્રથમ રાગમિશ્રિત વિચારદ્વારા આ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરીને પછી જ્યારે તે ભેદો તરફનું લક્ષ ટાળીને જીવ પોતાના ત્રિકાળી પારિણામિકભાવનો-જ્ઞાયકભાવનો યથાર્થ આશ્રય કરે છે ત્યારે તેને શ્રદ્ધા ગુણનો ઉપશમભાવ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા ગુણના ઉપશમભાવને ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે. આ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં જીવને ધર્મની શરુઆત થાય છે;

ત્યારે જીવની અનાદિથી ચાલી આવતી શ્રદ્ધાગુણની મિથ્યાદશા ટળીને સમ્યક્‌દશા પ્રગટ થાય છે.

(૫) ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય

આ ઉપશમભાવ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનનું એવું માહાત્મ્ય છે કે જે જીવ પુરુષાર્થવડે તેને એક વખત પ્રગટ કરે તે જીવને પોતાની પૂર્ણ પવિત્ર દશા (ક્ષાયિકભાવ) પ્રગટ થયા વગર રહે જ નહિ. પ્રથમ ઉપશમભાવ પ્રગટતાં અ. ૧ સૂત્ર ૩૨ માં કહેલી 'ઉન્મત્તદશા' ટળે છે અર્થાત્ જીવની મિથ્યાજ્ઞાનદશા ટળીને તે સમ્યક્‌મતિ-શ્રુતજ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે, અને જો તે જીવને પૂર્વે મિથ્યા અવધિજ્ઞાન હોય તો તે પણ ટળી જઈને સમ્યક્‌અવધિજ્ઞાનરૂપ થઇ જાય છે; આ ઉપશમભાવ તે 'સંવર' છે.

સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે આચાર્યભગવાને આ શાસ્ત્રની શરુઆત કરતાં જ પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં પહેલો જ શબ્દ 'સમ્યગ્દર્શન' વાપર્યો છે, અને પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન ઉપશમ ભાવે જ થતું હોવાથી ઉપશમભાવનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે અહીં પણ આ બીજો અધ્યાય શરુ કરતાં તે ભાવ પહેલા સૂત્રમાં પહેલા જ શબ્દમાં બતાવ્યો છે.

(૬) પાંચ ભાવો સંબંધી કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ

૧. **પ્રશ્ન:**-દરેક જીવમાં પારિણામિકભાવ અનાદિનો છે, છતાં તેને ઉપશભાવ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન કેમ પ્રગટ્યું નથી?

ઉત્તર:-જીવને અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી અને તેથી પોતે પારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે એમ તે જાણતો નથી, અને 'શરીર મારૂં અને શરીરને અનુકૂળ જણાતી પરવસ્તુઓ મને લાભકારી છે તથા શરીરને પ્રતિકૂળ જણાતી પરવસ્તુઓ મને નુકશાનકારી છે' એમ અજ્ઞાનદશામાં માન્યા કરે છે તેથી તેનું વલણ પર વસ્તુઓ, શરીર અને વિકારીભાવો તરફ રહ્યા જ કરે છે; અહીં, જે કોઈથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો નથી અને ક્યારેય કોઈથી જેનો

વિનાશ નથી એવા પારિણામિકભાવનું જ્ઞાન કરાવીને, પોતાના ગુણ-પર્યાયરૂપ ભેદોને અને પરવસ્તુઓને ગૌણ કરીને આચાર્યભગવાન તે ઉપરનું લક્ષ છોડાવે છે; ભેદદૃષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પદશા થતી નથી માટે અભેદદૃષ્ટિ કરાવી છે કે જેથી નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટે. ઉપશમભાવ પણ એક પ્રકારની નિર્વિકલ્પદશા છે.

૨. પ્રશ્નઃ—આ સૂત્રમાં કહેલા પાંચ ભાવોમાંથી કયા ભાવ તરફના વલણવડે ધર્મની શરુઆત અને પૂર્ણતા થાય ?

ઉત્તરઃ—પારિણામિકભાવ સિવાયના ચારે ભાવો ક્ષણિક છે, એક સમય પૂરતા છે, વળી તેમાં પણ ક્ષાયિકભાવ તો વર્તમાન છે નહિ, ઉપશમભાવ પણ હોય તો થોડો વખત ટકે છે, અને ઉદય-ક્ષયોપશમભાવો પણ સમયે સમયે પલટે છે માટે તે ભાવો ઉપર લક્ષ કરે તો ત્યાં એકાગ્રતા થઈ શકે નહિ અને ધર્મ પ્રગટે નહિ. ત્રિકાળ સ્વભાવી પારિણામિકભાવનું માહાત્મ્ય જાણીને તે તરફ જીવ પોતાનું વલણ કરે તો ધર્મની શરુઆત થાય છે અને તે ભાવની એકાગ્રતાના જોરે જ ધર્મની પૂર્ણતા થાય છે.

૩. પ્રશ્નઃ—પંચાસ્તિકાયમાં કહ્યું છે કે—

मोक्षं कुर्वन्ति मिश्रौपशमिकक्षायिकाभिधाः ।
बंधमौदयिका भावा निःक्रियाः पारिणामिकाः ।।

[ગાથા—૫૬—ટીકા]

અર્થ—મિશ્ર, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ ભાવો મોક્ષ કરે છે, ઔદયિકભાવ બંધ કરે છે અને પારિણામિકભાવ બંધ-મોક્ષની ક્રિયા રહિત છે.

ઉપરના કથનનો શું આશય છે ?

ઉત્તરઃ—એ શ્લોકમાં કયો ભાવ ઉપાદેય અર્થાત્ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે એ કહ્યું નથી, પરંતુ એમાં તો મોક્ષ કે જે કર્મના અભાવરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે તે ભાવ જ્યારે પ્રગટે ત્યારે જીવનો કેવો ભાવ હોય તે બતાવ્યું છે અર્થાત્ મોક્ષ કે જે સાપેક્ષ-

પર્યાય છે તેનું અને તે પ્રગટતી વખતે તથા તે પહેલાં સાપેક્ષપર્યાય કેવી હોય તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આ શ્લોક એમ બતાવે છે કે ક્ષાયિકભાવ મોક્ષને કરે છે એટલે કે તે ભાવનું નિમિત્ત પામીને આત્મપ્રદેશેથી દ્રવ્યકર્મનો સ્વયં અભાવ થાય છે. મોક્ષ તો ક્ષાયિક પર્યાય છે તે કાંઈ પારિણામિકભાવનું પરિણમન (પારિણામિક ભાવની પર્યાય) નથી, કેમકે દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ પારિણામિકભાવ એ બંને પરની અપેક્ષા રાખતા નથી, અને ક્ષાયિકભાવ તો જડ કર્મનો અભાવ સૂચવે છે. ક્ષાયિકભાવ થયા પહેલાં મોહના ઔપશમિક તથા ક્ષાયોપશમિક ભાવો હોવા જ જોઈએ અને ત્યાર પછી જ ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે છે તથા ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે ત્યારે જ જડ કર્મોનો સ્વયં અભાવ થાય છે — આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તક સંબંધ બતાવવા માટે ' એ ત્રણે ભાવો મોક્ષ કરે છે ' એમ કહ્યું છે. આ શ્લોકમાં કયા ભાવને આશ્રયે ધર્મ પ્રગટે છે એ કાંઈ પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

૪. **પ્રશ્નઃ**-ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—ઔદયિકભાવ બંધનું કારણ છે. જો એમ સ્વીકારીએ તો ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મ સંબંધી ઔદયિકભાવો પણ બંધના કારણ થાય ?

ઉત્તરઃ-શ્લોકમાં કહેલ ' ઔદયિકભાવ'માં સર્વ ઔદયિકભાવો બંધનું કારણ છે એમ ન સમજવું, પણ માત્ર મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગ એ ચાર ભાવો બંધનું કારણ છે એમ સમજવું.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૭ પા. ૯-૧૦]

૫. **પ્રશ્ન**-' औदयिका भावाः बंधकारणम् ' એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તરઃ-તેનો અર્થ એટલો જ છે કે જો જીવ મોહના ઉદયમાં જોડાય તો બંધ થાય. દ્રવ્યમોહનો ઉદય હોવા છતાં જો જીવ શુદ્ધાત્મભાવનાના બળ વડે **ભાવમોહરૂપે** ન પરિણમે તો બંધ થતો નથી. જો જીવને કર્મના ઉદયના કારણે બંધ થતો હોય તો સંસારીને

સર્વદા કર્મનો ઉદય વિદ્યમાન છે તેથી સર્વદા બંધ થાય, કદી મોક્ષ થાય જ નહિ, માટે એમ સમજવું કે કર્મનો ઉદય બંધનું કારણ નથી, પણ જીવનું ભાવમોહરૂપે પરિણમન તે બંધનું કારણ છે.

[હિંદી પ્રવચનસાર પા. ૫૮-૫૯ જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા]

૬. પ્રશ્નઃ-પારિણામિકભાવને પર્યાયરૂપે કોઈ ગુણસ્થાને વર્ણવેલ છે?

ઉત્તરઃ-હા, બીજું ગુણસ્થાન દર્શનમોહનીયકર્મની ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય એ ચાર અવસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ અવસ્થાની અપેક્ષા રાખતું નથી એટલું બતાવવા ત્યાં શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવ કહેવામાં આવે છે. આ જીવ ચારિત્રમોહ સાથે જોડાય છે તે તો ઔદયિક ભાવ છે, તે જીવને જ્ઞાન-દર્શન અને વીર્યનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે અને સર્વ જીવોને (દ્રવ્યાર્થિકનયે) અનાદિ અનંત પારિણામિકભાવ હોય છે તે આ ગુણસ્થાને વર્તતા જીવને પણ હોય છે.

૭. પ્રશ્નઃ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો વિકારી ભાવોને—અપૂર્ણદશાને આત્માનું સ્વરૂપ માનતા નથી અને આ સૂત્રમાં તેવા ભાવોને આત્માનું સ્વતત્ત્વ કહ્યું તેનું શું કારણ?

ઉત્તરઃ-વિકારી ભાવ અને અપૂર્ણ અવસ્થા આત્માની વર્તમાન ભૂમિકામાં આત્માના પોતાના દોષના કારણે થાય છે, પણ કોઈ જડ કર્મના કારણે કે પરદ્રવ્યના કારણે થતી નથી એમ બતાવવા માટે આ સૂત્રમાં તે ભાવને 'સ્વતત્ત્વ' કહેલ છે.

(૭) જીવનું કર્તવ્ય

જીવે તત્ત્વાદિકનો નિશ્ચય કરવાનો ઉદ્યમ કરવો, તેનાથી ઔપશમિકાદિ સમ્યક્ત્વ સ્વયં થાય છે. દ્રવ્યકર્મના ઉપશમાદિક તે તો પુદ્ગલની શક્તિ (પર્યાય) છે; જીવ તેનો કર્તા હર્તા નથી. પુરુષાર્થપૂર્વક ઉદ્યમ કરવાનું કામ જીવનું છે; જીવે પોતે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ લગાવવો જોઈએ. એ પુરુષાર્થથી મોક્ષના ઉપાયની સિદ્ધિ આપોઆપ થાય છે. જીવ પુરુષાર્થવડે જ્યારે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં

ઉપયોગ લગાવવાનો અભ્યાસ રાખે છે ત્યારે તેને વિશુદ્ધતા વધે છે, કર્મોનો રસ સ્વયં હીન થાય છે અને કેટલાક કાળે જ્યારે પોતાના પુરુષાર્થવડે જીવમાં પ્રથમ ઔપશમિકભાવે પ્રતીતિ પ્રગટે છે ત્યારે દર્શનમોહનો આપોઆપ ઉપશમ થાય છે. જીવનું કર્તવ્ય તો તત્ત્વના નિર્ણયનો અભ્યાસ છે; જીવ જ્યારે તત્ત્વનિર્ણયમાં ઉપયોગ લગાવે ત્યારે દર્શનમોહનો ઉપશમ સ્વયં જ થાય છે, કર્મના ઉપશમમાં જીવનું કાંઇ જ કર્તવ્ય નથી.

(૮) પાંચ ભાવો સંબંધી વધારે ખુલાસો

કેટલાક લોકો આત્માને સર્વથા (એકાંત) ચૈતન્યમાત્ર માને છે અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ માને છે, વર્તમાન અવસ્થામાં અશુદ્ધતા હોવા છતાં તેને સ્વીકારતા નથી; વળી કોઇ સર્વથા આનંદમાત્ર આત્માનું સ્વરૂપ માને છે, વર્તમાન અવસ્થામાં દુઃખ હોવા છતાં તેને સ્વીકારતા નથી; તેમની તે માન્યતા અને તેના જેવી બીજી માન્યતાઓ બરાબર નથી એમ આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે. જો આત્મા સર્વથા શુદ્ધ જ હોય તો સંસાર, બંધ, મોક્ષનો ઉપાય એ સર્વ મિથ્યા ઠરે. આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ અને વર્તમાન અવસ્થાનું સ્વરૂપ (અર્થાત્ દ્રવ્યે અને પર્યાયે આત્માનું સ્વરૂપ) કેવું હોય તે યથાર્થપણે આ પાંચ ભાવો બતાવે છે. જો આ પાંચ ભાવોમાંથી એક પણ ભાવનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારવામાં આવે તો આત્માના શુદ્ધ-અશુદ્ધ સ્વરૂપનું સત્ય કથન થતું નથી, અને તેથી જ્ઞાનમાં દોષ આવે છે. આ સૂત્ર જ્ઞાનનો દોષ ટાળીને, આત્માનું ત્રિકાળી સ્વરૂપ અને નિગોદથી સિદ્ધ સુધીની તેની તમામ અવસ્થાઓ બહુજ અલ્પ શબ્દોમાં ચમત્કારિક રીતે દર્શાવે છે, તે પાંચ ભાવોમાં ચૌદ ગુણસ્થાનો તથા સિદ્ધદશા પણ આવી જાય છે.

આ શાસ્ત્રમાં અનાદિથી ચાલ્યો આવતો ઔદયિકભાવ પહેલો લીધો નથી પણ ઉપશમભાવ પહેલો લીધો છે તે એમ સૂચવે છે કે આ શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે તોપણ ભેદના આશ્રયે એટલે કે ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક કે ક્ષાયિક એ

ભાવોના લક્ષે વિકલ્પ ચાલુ રહે છે અર્થાત્ અનાદિથી ચાલ્યો આવતો ઔદયિકભાવ જ ચાલુ રહે છે, માટે તે ભાવો તરફનું લક્ષ છોડીને ધ્રુવરૂપ 'પારિણામિકભાવ તરફ લક્ષ કરી એકાગ્ર થવું; તેમ કરતાં પ્રથમ ઉપશમભાવ પ્રગટે છે અને ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા વધતાં ક્ષાયિકભાવની પૂર્ણતા થાય છે.

(૯) આ સૂત્રમાં રહેલી નય-પ્રમાણ વિવક્ષા.

વર્તમાન પર્યાય ૧ અને તે બાદ કરતાં જે દ્રવ્ય સામાન્ય તથા તેના ગુણોનું સાદૃશ્યપણે ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપે ટકી રહેવું ૨—આવાં બે પડખાં દરેક દ્રવ્યોમાં છે. આત્મા પણ એક દ્રવ્ય છે તેથી તેમાં પણ એવા બે પડખાં છે, તે બે પડખામાંથી વર્તમાન પર્યાયનો વિષય કરનાર પર્યાયાર્થિકનય છે. આ સૂત્રમાં કહેલા પાંચ ભાવોમાંથી ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાયરૂપ—વર્તમાન હાલત પૂરતા—છે તેથી તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે; તે વર્તમાન પર્યાયને બાદ કરતાં દ્રવ્ય—સામાન્ય તથા તેના અનંતગુણોનું જે સાદૃશ્યપણે ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપ ટકી રહેવું છે તેને પારિણામિકભાવ કહે છે, તે ભાવને કારણપરમાત્મા, કારણસમયસાર કે જ્ઞાયકભાવ પણ કહેવામાં આવે છે; તે ત્રિકાળ સાદૃશ્યરૂપ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. આ બંને પડખાં (પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય અને દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય તે બંને) થઈને આખું જીવદ્રવ્ય છે, તેથી તે બંને પડખાં પ્રમાણનો વિષય છે.

આ બંને પડખાંનું નય અને પ્રમાણદ્વારા યથાર્થ જ્ઞાન કરીને જે જીવ પોતાની વર્તમાન પર્યાયને ત્રિકાળી પારિણામિકભાવ તરફ વાળે છે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે, અને તે ક્રમેક્રમે આગળ વધીને મોક્ષદશારૂપ ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ કરે છે.

ભાવોના ભેદો

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदाः यथाक्रमम् ॥२॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા પાંચ ભાવો [यथाक्रमम्] અનુક્રમથી [द्वि नव अष्टादश एकविंशति त्रिभेदाः] બે, નવ, અઢાર, એકવીશ અને ત્રણ ભેદવાળા છે.

તે ભેદોનું વર્ણન આગળના સૂત્રો દ્વારા કરે છે. ॥૨॥

ઔપશમિકભાવના બે ભેદો

सम्यक्त्वचारित्रे ॥३॥

અર્થ:—[सम्यक्त्व] ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને [चारित्रे] ઔપશમિક ચારિત્ર એમ ઔપશમિકભાવના બે ભેદ છે.

ટીકા

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ—જીવને પોતાના સત્ય પુરુષાર્થથી જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે ત્યારે જડ કર્મો સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એવો હોય છે કે મિથ્યાત્વ કર્મનો અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કર્મનો સ્વયં ઉપશમ થાય છે. અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને તથા કોઈ સાદિમિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાત્વની એક અને અનંતાનુબંધીની ચાર એમ કુલ પાંચ પ્રકૃતિ ઉપશમરૂપ થાય છે અને બાકીના સાદિમિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ એ ત્રણ તથા અનંતાનુબંધીની ચાર એમ કુલ સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ થાય છે. જીવના આ ભાવને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

ઔપશમિક ચારિત્ર—જીવ જે ચારિત્રભાવ વડે ઉપશમ શ્રેણીને લાયક ભાવ પ્રગટ કરે તેને ઔપશમિક ચારિત્ર કહેવાય છે; તે વખતે મોહનીય કર્મની અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ ૨૧ પ્રકૃતિઓનો સ્વયં ઉપશમ થાય છે.

પ્રશ્નઃ—જડ કર્મ પ્રકૃતિનું નામ 'સમ્યક્ત્વ' કેમ છે?

ઉત્તરઃ—સમ્યગ્દર્શનની સાથે-સહચરિત ઉદય હોવાના કારણે ઉપચારથી કર્મ પ્રકૃતિને 'સમ્યક્ત્વ' નામ આપવામાં આવે છે. ॥૩॥

[શ્રી ધવલા પુસ્તક ૬ પાનું ૩૯]

ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદો

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

અર્થઃ—[ज्ञान दर्शन दान लाभ भोग उपभोग वीर्याणि] કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિકદાન, ક્ષાયિકલાભ, ક્ષાયિકભોગ, ક્ષાયિકઉપભોગ, ક્ષાયિકવીર્ય તથા [च] 'च' કહેતાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર—એમ ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ છે.

ટીકા

જીવ જ્યારે આ ભાવ પ્રગટ કરે છે ત્યારે દ્રવ્ય કર્મો સ્વયં-પોતાની મેળે આત્મપ્રદેશોથી અત્યંત વિયોગપણે છૂટા પડે છે અર્થાત્ કર્મો ક્ષય પામે છે તેથી આ ભાવને 'ક્ષાયિકભાવ' કહેવામાં આવે છે.

કેવળજ્ઞાન—સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રગટવું તે કેવળજ્ઞાન છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની અવસ્થા ક્ષયપણે સ્વયં હોય છે.

કેવળદર્શન—સંપૂર્ણ દર્શનનું પ્રગટવું તે કેવળદર્શન છે, ત્યારે દર્શનાવરણીયકર્મનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે.

ક્ષાયિકદાનાદિ પાંચ ભાવો—સંપૂર્ણપણે પોતાના ગુણનું પોતાને માટે દાનાદિ પાંચ ભાવોરૂપે પ્રગટવું થાય છે, ત્યારે દાનાંતરાય વગેરે પાંચ પ્રકારના અંતરાય કર્મનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે.

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ—પોતાના અસલી સ્વરૂપની પાકી પ્રતીતિરૂપ પર્યાય તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે, તે પ્રગટે ત્યારે મિથ્યાત્વની ત્રણ અને અનંતાનુબંધીની ચાર એમ કુલ સાત કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષય હોય છે.

ક્ષાયિકચારિત્ર—પોતાના સ્વરૂપનું પૂર્ણ ચારિત્ર પ્રગટવું તે ક્ષાયિકચારિત્ર છે, ત્યારે મોહનીય કર્મની બાકીની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય હોય છે. આ પ્રમાણે કર્મનો સ્વયં ક્ષય થાય ત્યારે 'જીવે કર્મનો ક્ષય કર્યો' એમ માત્ર ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થથી તો જીવે પોતાની અવસ્થામાં પુરુષાર્થ કર્યો છે, જડમાં પુરુષાર્થ કર્યો નથી.

આ નવ ક્ષાયિકભાવને નવ લબ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે.

ક્ષાયિકદાન—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાને દાન તે ઉપાદાન છે અને અનંત જીવોને નિમિત્તપણે થાય તે ક્ષાયિક અભયદાન છે.

ક્ષાયિકલાભ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો પોતાને લાભ તે ઉપાદાન છે અને નિમિત્તપણે શરીરના બળને ટકાવવાના કારણરૂપ, અન્ય મનુષ્યને ન હોય તેવા અત્યંત શુભ સૂક્ષ્મ નોકર્મરૂપે પરિણમતા અનંત પુદ્‌ગલ પરમાણુઓનો સમયે સમયે સંબંધ હોવો તે.

ક્ષાયિક ભોગ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ભોગ તે ક્ષાયિક ભોગ છે અને નિમિત્તપણે પુષ્પવૃષ્ટિ આદિક વિશેષોનું પ્રગટ થવું તે.

ક્ષાયિક ઉપભોગ—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો સમયે સમયે ભોગવટો થવો તે ક્ષાયિક ઉપભોગ છે, અને નિમિત્તપણે સિંહાસન, ચામર, ત્રણ છત્ર આદિ વિભૂતિનું હોવું તે.

ક્ષાયિક વીર્ય—પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યપણે પ્રવૃત્તિ તે ક્ષાયિક વીર્ય છે. ॥૪॥

ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદો

**ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपंचभेदाः
सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥५॥**

અર્થ:—[ज्ञान अज्ञान] મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાન, કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ એ ત્રણ અજ્ઞાન [દર્શન] ચક્ષુ,

—અચક્ષુ, અવધિ એ ત્રણ દર્શન, [लब्धयः] ક્ષાયોપશમિકદાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય એ પાંચ લબ્ધિ [चतुः त्रि त्रि पंचभेदाः] એમ ચાર+ત્રણ+ત્રણ અને પાંચ ભેદો (તેમ જ) [सम्यक्त्व] ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ [चारित्र] ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર [च] અને [संयमासंयमाः] સંયમાસંયમ—એમ ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદ છે.

ટીકા

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—મિથ્યાત્વની તથા અનંતાનુબંધીની કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉદયાભાવી ક્ષય તથા ઉપશમની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિનો ઉદય છે તે અપેક્ષાએ તેને જ વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર—સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકના ચારિત્ર વખતે જે રાગ છે તેની અપેક્ષાએ તે સરાગચારિત્ર કહેવાય છે પણ તેમાં જે રાગ છે તે ચારિત્ર નથી, જેટલો વીતરાગભાવ છે તેટલું જ ચારિત્ર છે, આ ચારિત્રને ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર કહેવાય છે.

સંયમાસંયમ—આ ભાવને દેશવિરત અથવા વિરતાવિરત ચારિત્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

મતિજ્ઞાન વગેરેનું સ્વરૂપ પહેલા અધ્યાયમાં કહેવાઇ ગયું છે ત્યાંથી જોઇ લેવું. [જુઓ પાનું-૫૩ તથા ૧૧૦]

દાન-લાભ વગેરે લબ્ધિનું સ્વરૂપ ઉપરના સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ક્ષાયિકભાવે તે લબ્ધિ હતી, અહીં તે લબ્ધિ ક્ષાયોપશમિકભાવે છે—એમ સમજવું. ॥૫॥

ઔદયિકભાવના એકવીસ ભેદો

गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥६॥

અર્થ:—[गति] તીર્યંચ, નરક, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિ, [कषाय] ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય, [लिंग] સ્ત્રીવેદ,

પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ ત્રણ લિંગ, [मिथ्यादर्शन] મિથ્યાદર્શન, [अज्ञान] અજ્ઞાન, [असंयत] અસંયમ, [असिद्ध] અસિદ્ધત્વ તથા [लेश्याः] કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુકલ, એ છ લેશ્યા—એમ [चतुः चतुः त्री एक एक एक एक षड्भेदाः] ચાર+ચાર+ત્રણ+એક+એક+એક+એક અને છ એ બધા મળીને ઔદયિકભાવના એકવીશ ભેદો છે.

ટીકા

પ્રશ્ન:—ગતિ તો અઘાતિ કર્મના ઉદયથી થાય છે, જીવના અનુજીવી ગુણના ઘાતનું તે નિમિત્ત નથી છતાં તેને ઔદયિકભાવમાં કેમ ગણી છે?

ઉત્તર:—જીવને જે પ્રકારની ગતિનો સંયોગ થાય છે તેમાં તે મમત્વપણું કરે છે, જેમકે-હું મનુષ્ય, હું ઢોર, હું દેવ, હું નારકી એમ તે માને છે. આ રીતે જ્યાં **મોહભાવ હોય** ત્યાં વર્તમાન ગતિમાં જીવ પોતાપણાની કલ્પના કરે છે તેથી આ અપેક્ષાએ ગતિને ઔદયિકભાવમાં ગણેલ છે.

લેશ્યા—કષાયથી અનુરંજિત યોગને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. લેશ્યા બે પ્રકારની છે-દ્રવ્યલેશ્યા તથા ભાવલેશ્યા. અહીં ભાવલેશ્યાનો વિષય છે. ભાવલેશ્યા છ પ્રકારની છે. 'લેશ્યા વખતે આત્મામાં તે તે પ્રકારનો રંગ થાય છે' એમ ન સમજવું, પણ જીવના વિકારી કાર્યો ભાવ અપેક્ષાએ છ પ્રકારના થાય છે, તે ભાવમાં વિકારની તારતમ્યતા બતાવવા માટે એ છ પ્રકારો કહ્યા છે. લોકમાં કોઈ માણસ ખરાબ કાર્ય કરે તો 'કાળું કાર્ય કર્યું' એમ કહેવાય છે, ત્યાં તેના કાર્યનો કાળોરંગ નથી પણ તે કાર્યમાં તેનો તીવ્ર માઠો ભાવ હોવાથી તેને 'કાળું' કહેવામાં આવે છે, અને એ ભાવ અપેક્ષાએ તેને કૃષ્ણલેશ્યા કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ વિકારની તીવ્રતામાં ઓછાપણું હોય છે તેમ તેમ તે ભાવને 'નીલ લેશ્યા' વગેરે નામ આપવામાં આવે છે. શુકલલેશ્યા એ પણ શુભ ઔદયિકભાવમાં હોય છે, શુકલલેશ્યા એ કાંઈ ધર્મ નથી. તે લેશ્યા તો મિથ્યા-

દૃષ્ટિઓને પણ થાય છે. પુણ્યની તારતમ્યતામાં ઊંચો પુણ્યભાવ હોય ત્યારે શુકલલેશ્યા હોય છે, તે ઔદયિકભાવ છે અને તેથી તે સંસારનું કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી.

પ્રશ્ન:-ભગવાનને તેરમા ગુણસ્થાને કષાય નથી છતાં તેમને શુકલલેશ્યા કેમ કહી છે?

ઉત્તર:-ભગવાનને શુકલલેશ્યા ઉપચારથી કહી છે. પૂર્વે યોગ સાથે લેશ્યાનું સહકારીપણું હતું તે યોગ તેરમા ગુણસ્થાને વિદ્યમાન હોવાથી ઉપચારથી ત્યાં લેશ્યા પણ કહી છે. લેશ્યાનું કાર્ય કર્મ બંધ છે, ભગવાનને કષાય નથી તોપણ યોગ હોવાથી એક સમયનો બંધ છે તે અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી ઉપચારથી શુકલલેશ્યા કહી છે.

અજ્ઞાન—જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન-એ અર્થમાં અહીં અજ્ઞાન લીધું છે, કુજ્ઞાનને અહીં લીધું નથી, કુજ્ઞાનને તો ક્ષાયોપશમિકભાવમાં લીધું છે.

પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદો

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥७॥

અર્થ:-[जीव भव्य अभव्यत्वानि च] જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ એમ પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદો છે.

ટીકા

(૧) સૂત્રમા છેડે 'च' શબ્દથી અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ સામાન્યગુણોનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

ભવ્યત્વ-મોક્ષ પામવાને લાયક જીવને 'ભવ્યત્વ' હોય છે.

અભવ્યત્વ-મોક્ષ પામવાને કદી લાયક થતા નથી એવા જીવને 'અભવ્યત્વ' હોય છે.

ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ ગુણો છે, તે બંને અનુજીવી ગુણો છે; કર્મના સદ્‌ભાવ કે અભાવની અપેક્ષાએ તે નામો આપવામાં આવ્યાં નથી.

જીવત્વ-ચૈતન્યપણું, જીવનપણું; જ્ઞાનાદિ ગુણયુકત રહેવું તે જીવન કહેવાય છે.

પારિણામિક શબ્દનો અર્થ-કર્મના ઉદયાદિની અપેક્ષા વગર આત્મામાં જે ગુણ મૂળથી રહેવાવાળા છે તેને 'પારિણામિક' કહે છે.

(૨) વિશેષ ખુલાસો

૧. પાંચ ભાવોમાં ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાયરૂપ (વર્તમાન વર્તતી દશારૂપ) છે, અને પાંચમો શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે તે ત્રિકાળી એકરૂપ ધ્રુવ છે તેથી તે દ્રવ્યરૂપ છે; આ રીતે આત્મપદાર્થ દ્રવ્ય અને પર્યાય સહિત (-જે વખતે જે પર્યાય હોય તે સહિત) છે.

૨. જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ પારિણામિકભાવોમાં જે શુદ્ધ જીવત્વભાવ છે તે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયાશ્રિત હોવાથી નિરાવરણ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ છે અને તે બંધ-મોક્ષ પર્યાય (-પરિણતિ) રહિત છે એમ સમજવું.

૩. જે દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ છે તે વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાના આશ્રયે હોવાથી (-પર્યાયાર્થિકનયાશ્રિત હોવાથી) અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ સમજવા. જેમ સર્વ સંસારી જીવો શુદ્ધનયે શુદ્ધ છે તેમ જો અવસ્થાદૃષ્ટિએ પણ શુદ્ધ છે એમ માનવામાં આવે તો દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વનો અભાવ જ થાય.

૪. ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વમાં ભવ્યત્વ નામનો જે અશુદ્ધપારિણામિકભાવ છે તે ભવ્ય જીવોને હોય છે; તે ભાવ જોકે દ્રવ્યકર્મની અપેક્ષા રાખતો નથી તોપણ તે જીવના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ જ્યારે ઢંકાએલા હોય છે ત્યારે તેમાં જે જડકર્મ નિમિત્ત છે તે કર્મને ભવ્યત્વની અશુદ્ધતામાં ઉપચારથી નિમિત્ત કહેવાય છે. તે જીવ જ્યારે પોતાની પાત્રતા વડે જ્ઞાનીની દેશના સાંભળી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે અને પોતાના ચારિત્રમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે તેને ભવ્યત્વ શક્તિ પ્રગટ (-વ્યક્ત) થાય છે,—તે જીવ સહજ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ જેનું લક્ષણ છે એવા પોતાના પરમાત્મ દ્રવ્ય-

મય સમ્યક્શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને અનુચરણરૂપ અવસ્થા (-પર્યાય) પ્રગટ કરે છે.

(જુઓ-સમયસાર-હિંદી જયસેનઆચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા પા-૪૮૩)

૫. પર્યાયાર્થિકનયે કહેવામાં આવતો ભવ્યત્વભાવનો અભાવ મોક્ષદશામાં થાય છે, એટલે કે જ્યારે જીવમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણની પૂર્ણતા થઈ જાય છે ત્યારે ભવ્યત્વનો વ્યવહાર મટી જાય છે.

[જુઓ અધ્યાય ૧૦ સૂત્ર-૩]

(૩) અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કયા ભાવો કદી થયા નથી?

૧. એ વાત લક્ષમાં રાખવી કે જીવને અનાદિથી જ્ઞાન દર્શન અને વીર્યનો ક્ષયોપશમ છે પણ તે કાંઈ ધર્મનું કારણ નથી.

૨. પોતાના સ્વરૂપને લગતી અસાવધાની (મોહ) સંબંધનો **ઉપશમભાવ** અનાદિ અજ્ઞાની જીવને કદી પ્રગટ્યો નથી. જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે ત્યારે દર્શનમોહનો (મિથ્યાત્વનો) ઉપશમ થાય છે; સમ્યગ્દર્શન અપૂર્વ છે કેમકે તે જીવને પૂર્વે કદી પણ તે ભાવ થયેલો ન હતો. આ ઔપશમિકભાવ થયા પછી મોહને લગતા ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવ તે જીવને પ્રગટ થયા વગર રહેતા નથી; તે જીવ મોક્ષ અવસ્થા અવશ્ય પ્રગટ કરે છે.

(૪) ઉપરના ઔપશમિકાદિ ત્રણ ભાવો કયા વિધિથી પ્રગટે?

૧. જ્યારે જીવ પોતાના આ ભાવોનું સ્વરૂપ સમજીને ત્રિકાળી ધ્રુવરૂપ (સકળ નિરાવરણ) અખંડ એક અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તરફ પોતાનું વલણ-લક્ષ સ્થિર કરે ત્યારે ઉપરના ત્રણ ભાવો પ્રગટે છે; ‘હું ખંડ-જ્ઞાનરૂપ છું’ એવી ભાવના વડે ઉપશમાદિ ભાવો પ્રગટતા નથી.

[શ્રી સમયસાર-હિંદી. જયસેનાચાર્યકૃત ટીકા—પા. ૪૮૩]

૨. પોતાના અવિનશ્વર શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તરફના વલણને અધ્યાત્મભાષામાં ‘નિશ્ચયનયનો આશ્રય’ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયના આશ્રયે’ શુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે. નિશ્ચયનયનો વિષય અખંડ;

અવિનશ્વર શુદ્ધપારિણારિકભાવ અર્થાત્ જ્ઞાયકભાવ છે. વ્યવહારનયના આશ્રયે શુદ્ધતા પ્રગટતી નથી પણ અશુદ્ધતા પ્રગટે છે.

[શ્રી સમયસાર ગાથા-૧૧]

(૫) પાંચ ભાવોમાંથી કયા ભાવ બંધરૂપ છે અને કયા ભાવ બંધરૂપ નથી?

૧. આ પાંચ ભાવોમાંથી એક ઔદયિકભાવ (મોહ સાથેનો જોડાણ ભાવ) બંધરૂપ છે; જ્યારે જીવ મોહભાવ કરે ત્યારે કર્મનો ઉદય બંધનું કારણ ઉપચારથી કહેવાય અને જો જીવ મોહભાવરૂપે ન પરિણમે તો બંધ થાય નહિ અને ત્યારે તે જ જડ-કર્મની નિર્જરા થઈ એમ ઉપચારથી કહેવાય.

૨. જેમાં પુણ્ય, પાપ, દાન, પૂજા, વ્રતાદિ ભાવોનો સમાવેશ થાય છે એવા આસ્રવ અને બંધ એ બે ઉદયભાવ છે; સંવર અને નિર્જરા તે મોહના ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકભાવ છે, તે શુદ્ધતાના અંશો હોવાથી બંધરૂપ નથી; અને મોક્ષ તે ક્ષાયિકભાવ છે, તે સર્વથા પવિત્ર પર્યાય છે એટલે તે પણ બંધરૂપ નથી.

૩. શુદ્ધ ત્રિકાળી પારિણામિકભાવ તો બંધ અને મોક્ષથી નિરપેક્ષ છે. ॥૭॥

જીવનું લક્ષણ

उपयोगो लक्षणम् ॥८॥

અર્થઃ—[लक्षणम्] જીવનું લક્ષણ [उपयोगः] ઉપયોગ છે.

ટીકા

લક્ષણ—ઘણા મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો કરવાવાળા હેતુને (સાધનને) લક્ષણ કહે છે. (શ્રી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા. પ્રશ્ન-૨.)

ઉપયોગ—ચૈતન્ય ગુણ સાથે સંબંધ રાખવાવાળા જીવના પરિણામને ઉપયોગ કહે છે.

ઉપયોગને 'જ્ઞાન-દર્શન' પણ કહેવાય છે, તે બધા જીવોમાં હોય છે અને જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં હોતો નથી, તેથી તેને જીવનો અસાધારણ ગુણ અથવા લક્ષણ કહે છે; વળી તે સદ્ભૂત (આત્મભૂત) લક્ષણ છે તેથી બધા જીવોમાં સદાય હોય છે, આ સૂત્રમાં બધા જીવોને લાગુ પડે તેવું સામાન્ય લક્ષણ આપ્યું છે. [તત્ત્વાર્થસાર પા. ૫૪ : અંગ્રેજી તત્ત્વાર્થસૂત્ર પા. ૫૮].

જેમ સોના અને ચાંદીનો એક પિંડ હોવા છતાં તેમાં સોનું તેના પીળાશાદિ લક્ષણ વડે અને ચાંદી તેના શુક્લાદિ લક્ષણ વડે બંને જુદાં છે એમ તેનો ભેદ જાણી શકાય છે, તેમ જીવ અને કર્મ-નોકર્મ (શરીર) એક ક્ષેત્રે હોવા છતાં જીવ તેના ઉપયોગ-લક્ષણવડે કર્મ-નોકર્મથી જુદો છે અને દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ તેમના સ્પર્શાદિ લક્ષણવડે જીવથી જુદાં છે-એમ તેનો ભેદ જાણી શકાય છે.

જીવ અને પુદ્ગલને અનાદિથી એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે સંબંધ છે, તેથી અજ્ઞાનદશામાં તે બંને એકરૂપ ભાસે છે. જીવ અને પુદ્ગલ એક આકાશક્ષેત્રે હોવા છતાં જો સાચાં લક્ષણોવડે નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે બંને ભિન્ન છે તેવું જ્ઞાન થાય છે. ઘણા મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો કરનાર હેતુને લક્ષણ કહે છે. અનંત પરમાણુઓનું બનેલું શરીર અને જીવ એમ ઘણા મળેલા પદાર્થો છે, તેમાં અનંત પુદ્ગલો છે અને એક જીવ છે, તેને જ્ઞાનમાં જુદા કરવા માટે અહીં જીવનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે, 'જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે' એમ અહીં કહ્યું છે.

પ્રશ્નઃ-ઉપયોગ એટલે શું?

ઉત્તરઃ-ચૈતન્ય તે આત્માનો સ્વભાવ છે, તે ચૈતન્યસ્વભાવને અનુસરતો આત્માનો જે પરિણામ તેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. ઉપયોગ જીવનું નિર્બાધ લક્ષણ છે.

આઠમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

શરીરાદિનાં કાર્યો હું કરી શકું, હું તેને હલાવી ચલાવી શકું એમ જે જીવો માને છે તે ચેતન અને જડ દ્રવ્યને એકરૂપ માને

છે, તેઓની એ ખોટી માન્યતા છોડાવવા અને જીવદ્રવ્ય જડથી સર્વથા જુદું છે એમ બતાવવા જીવનું અસાધારણ લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે.

નિત્ય ઉપયોગ લક્ષણવાળું જીવદ્રવ્ય કદી પુદ્‌ગલદ્રવ્યપણે (શરીરાદિપણે) થતું જોવામાં આવતું નથી અને નિત્ય જડ લક્ષણવાળું શરીરાદિ પુદ્‌ગલદ્રવ્ય કદી જીવદ્રવ્યપણે થતું જોવામાં આવતું નથી; કારણકે ઉપયોગ અને જડપણાને એકરૂપ થવામાં, પ્રકાશ અને અંધકારની માફક, વિરોધ છે. જડ અને ચેતન કદી પણ એક થઈ શકે નહિ. જડ અને ચેતન એ બંને સર્વથા જુદા જુદા છે, કદાચિત્ કોઈપણ રીતે એકરૂપ થતાં નથી; તેથી હે જીવ! તું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા! તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કરી સાવધાન થા અને સ્વદ્રવ્યને જ 'આ મારું છે' એમ અનુભવ. આવો શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

જીવ, શરીર અને દ્રવ્યકર્મ એક આકાશપ્રદેશે બંધરૂપ રહ્યાં છે તેથી તે ઘણા મળેલા પદાર્થોમાંથી એક જીવપદાર્થને જુદો જાણવા માટે આ સૂત્રમાં જીવનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે.

(સર્વાર્થસિદ્ધિ ભાગ બીજો. પા. ૨૭-૨૮)

ઉપયોગના ભેદો

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥९॥

અર્થ:—[सः] તે ઉપયોગના [द्विविधः] જ્ઞાનઉપયોગ અને દર્શનઉપયોગ એવા બે ભેદ છે; વળી તેઓ ક્રમથી [अष्ट चतुः भेदः] આઠ અને ચાર ભેદસહિત છે અર્થાત્ જ્ઞાનઉપયોગના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય, કેવળ (એ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાન) અને કુમતિ, કુશ્રુત તથા કુઅવધિ (એ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન) એમ આઠ ભેદ છે, તેમજ દર્શનઉપયોગના ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ તથા કેવળ એમ ચાર ભેદ છે. આ રીતે જ્ઞાનના આઠ અને દર્શનના ચાર ભેદો મળી ઉપયોગના કુલ બાર ભેદ છે.

ટીકા

(૧) આ સૂત્રમાં 'ઉપયોગ'ના ભેદ બતાવ્યા છે, કેમકે ભેદ બતાવ્યા હોય તો જિજ્ઞાસુઓ જલ્દી સમજી શકે છે, તેથી કહ્યું છે કે–'सामान्य शास्त्रतोनूनं, विशेषो बलवान् भवेत्' અર્થાત્ સામાન્ય શાસ્ત્રથી વિશેષ બળવાન છે.' સામાન્ય એટલે ટુંકામાં કહેનારું અને વિશેષ એટલે ભેદો પાડીને બતાવનારું. સાધારણ માણસો વિશેષથી બરાબર નિર્ણય કરી શકે છે. [મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક–પા. ૨૦૮]

(૨) 'દર્શન' શબ્દના જુદા જુદા અર્થો અને તેમાંથી અહીં લાગુ પડતો અર્થ

શાસ્ત્રમાં એક જ શબ્દનો કોઈ ઠેકાણે તો કોઈ અર્થ થાય છે તથા કોઈ ઠેકાણે કોઈ અર્થ થાય છે. 'દર્શન' શબ્દના પણ અનેક અર્થ થાય છે. (૧) અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧–૨માં મોક્ષમાર્ગ સંબંધી કથન કરતાં 'સમ્યગ્દર્શન' શબ્દ કહ્યો છે ત્યાં દર્શન શબ્દનો અર્થ શ્રદ્ધા છે. (૨) ઉપયોગના વર્ણનમાં 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ વસ્તુનું સામાન્ય ગ્રહણ માત્ર છે. અને (૩) ઈન્દ્રિયના વર્ણનમાં 'દર્શન' શબ્દનો અર્થ નેત્રવડે દેખવા માત્ર છે. આ ત્રણ અર્થોમાંથી અહીં ચાલતા સૂત્રમાં બીજો અર્થ લાગુ પડે છે. [મોક્ષમાર્ગ પ્ર. પા. ૨૯૮]

દર્શન ઉપયોગ–કોઈ પણ પદાર્થને જાણવાની યોગ્યતા (લબ્ધિ) થતાં તે પદાર્થ તરફ સન્મુખતા, પ્રવૃત્તિ અથવા બીજા પદાર્થો તરફથી હઠીને વિવક્ષિત પદાર્થ તરફ ઉત્સુકતા પ્રગટ થાય છે તે દર્શન છે, તે ઉત્સુકતા ચેતનામાં જ થાય છે. વિવક્ષિત પદાર્થને થોડો પણ જાણવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધીના ચેતનાના વ્યાપારને 'દર્શન-ઉપયોગ' કહેવામાં આવે છે. દ્રષ્ટાંતઃ–એક માણસનો ઉપયોગ ભોજન કરવામાં લાગી રહ્યો છે અને તેને એકદમ ઇચ્છા થઇ કે બહાર મને કોઈ બોલાવતું તો નથી ને ? હું તે જાણી લઉં; અથવા કોઈનો અવાજ કાનમાં પડવાથી તેનો ઉપયોગ ભોજન તરફથી હઠીને શબ્દ તરફ લાગી જાય છે. આમાં ચેતનાના ઉપયોગનું ભોજનથી ખસવું

અને શબ્દ તરફનું લાગવું થયું પણ જ્યાંસુધી શબ્દ તરફનું કાંઈ પણ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધીનો વ્યાપાર તે 'દર્શન ઉપયોગ' છે.

પૂર્વ વિષયથી હઠવું અને પછીના વિષય તરફ ઉત્સુક થવું તે જ્ઞાનની પર્યાય નથી તેથી તે ચેતનાપર્યાયને 'દર્શન ઉપયોગ' કહેવામાં આવે છે.

[તત્ત્વાર્થસાર-પા. ૩૧૦-૩૧૧.]

આત્માના ઉપયોગનું પદાર્થ તરફ ઝુકવું તે દર્શન છે.

[ગુજરાતી દ્રવ્યસંગ્રહ પા. ૫૯]

દ્રવ્યસંગ્રહની ૪૩ મી ગાથામાં 'સામાન્ય' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ 'આત્મા' થાય છે. સામાન્ય ગ્રહણ એટલે આત્મગ્રહણ; આત્મગ્રહણ તે દર્શન છે.

[હિંદી બૃહત્ દ્રવ્યસંગ્રહ પા. ૧૭૫]

(૩) સાકાર અને નિરાકાર

જ્ઞાનને સાકાર અને દર્શનને નિરાકાર કહેવામાં આવે છે, ત્યાં 'આકાર'નો અર્થ 'લંબાઇ-પહોળાઇ અને જાડાઇ' એમ થતો નથી, પણ જે પ્રકારનો પદાર્થ હોય તે પ્રકાર જ્ઞાનમાં જણાય તેને આકાર કહેવામાં આવે છે. અમૂર્તિક આત્માનો ગુણ હોવાથી જ્ઞાન પોતે ખરી રીતે અમૂર્ત છે. જે પોતે તો અમૂર્ત હોય અને વળી દ્રવ્ય ન હોય, માત્ર ગુણ હોય તેને પોતાનો જુદો આકાર હોઇ શકે નહિ; પોતપોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનો જે આકાર હોય તે જ આકાર ગુણોનો હોય છે. જ્ઞાનગુણનો આધાર આત્મદ્રવ્ય છે તેથી આત્માનો જે આકાર તે જ જ્ઞાનનો આકાર છે, આત્મા ગમે તેવા આકારના પદાર્થને જાણે તોપણ આત્માનો આકાર તો [સમુદ્ઘાત સિવાયના પ્રસંગે] બહારના શરીરાકારે રહે છે, તેથી વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેય પદાર્થના આકારે જ્ઞાન થતું નથી પણ આત્માના-આકારે જ્ઞાન રહે છે; પણ જ્ઞેય પદાર્થ જેવો છે તેવો જ્ઞાન જાણી લે છે તેથી જ્ઞાનને સાકાર કહેવાય છે. [તત્ત્વાર્થસાર-પા. ૩૦૮-૩૦૯] દર્શન એક પદાર્થથી બીજાને જુદો પાડતું નથી તેથી તેને નિરાકાર કહેવાય છે.

પંચાધ્યાયી ભાગ બીજો ગાથા-૩૯૧ માં આકારનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે—

आँकारोर्थविकल्पः स्यादर्थः स्वपरगोचरः ।
सोपयोगो विकल्पो वा ज्ञानस्यैतद्धि लक्षणम् ॥

અર્થ:-અર્થ, વિકલ્પને આકાર કહે છે, સ્વ-પર પદાર્થને અર્થ કહેવામાં આવે છે, ઉપયોગ અવસ્થાને વિકલ્પ કહે છે અને તે જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ-આત્મા અથવા બીજા પદાર્થોનું ઉપયોગાત્મક ભેદ-વિજ્ઞાન થવું તેને જ આકાર કહે છે. પદાર્થોના ભેદાભેદને માટે થયેલા નિશ્ચયાત્મક બોધને જ આકાર કહે છે અર્થાત્ પદાર્થોનું જાણવું તે જ આકાર કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે.

વિકલ્પ-અર્થ=સ્વ અને પર વિષય; વિકલ્પ= વ્યવસાય; અર્થ-વિકલ્પ=સ્વ-પર વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન; એ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે. [દેવકીનંદનકૃત પંચાધ્યાયી. ભાગ પહેલો, ગાથા ૬૬૬ ની ફૂટનોટ]

આકાર સંબંધી વિશેષ ખુલાસો

જ્ઞાન અમૂર્તિક આત્માનો ગુણ છે, તેમાં જ્ઞેય પદાર્થનો આકાર ઉતરતો નથી. માત્ર વિશેષ પદાર્થ તેમાં ભાસવા લાગે છે-તેને આકૃતિ માનવી એ મતલબ છે. સારાંશ- જ્ઞાનમાં પર પદાર્થની આકૃતિ વાસ્તવિક રીતે માની શકાય નહીં, પરંતુ જ્ઞાન- જ્ઞેયસંબંધના કારણે જ્ઞેયનો આકૃતિધર્મ ઉપચાર નયથી જ્ઞાનમાં કલ્પિત કરવામાં આવે છે, તે ઉપચારનું કારણ એટલું જ સમજવું કે પદાર્થોની વિશેષ આકૃતિ નક્કી કરનાર જે ચૈતન્ય પરિણામ છે તે જ્ઞાન કહેવાય છે પણ તે પદાર્થના વિશેષ આકાર તુલ્ય જ્ઞાન સ્વયં થઈ જાય છે એવો સાકારનો અર્થ નથી.

[તત્ત્વાર્થસાર પા. ૫૪-૩૦૮]

(૪) દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ

અંતર્મુખ ચિત્પ્રકાશને દર્શન અને બહિર્મુખ ચિત્પ્રકાશને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય- વિશેષાત્મક બાહ્ય પદાર્થને ગ્રહણ

કરનારૂં જ્ઞાન છે અને સામાન્ય-વિશેષાત્મક આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારૂં દર્શન છે

શંકા-આ પ્રમાણે દર્શન અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ માનવાથી 'વસ્તુનું જે સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે તેને દર્શન કહે છે' એવા શાસ્ત્રના વચન સાથે વિરોધ આવશે ?

સમાધાન-બધા બાહ્ય પદાર્થો સાથે સાધારણપણું હોવાથી, તે વચનમાં જ્યાં 'સામાન્ય' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે ત્યાં સામાન્ય પદથી આત્માને જ ગ્રહણ કરવો.

શંકા—એમ શા ઉપરથી જાણવું કે અહીં સામાન્ય પદથી આત્મા જ સમજવો ?

સમાધાન—એ શંકા કરવી ઠીક નથી, કેમકે "પદાર્થના આકાર અર્થાત્ ભેદને કર્યા વિના" એ શાસ્ત્રવચનથી તેની પુષ્ટિ થઇ જાય છે; તે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે.-બાહ્ય પદાર્થોને આકારરૂપ પ્રતિકર્મ વ્યવસ્થાને નહિ કરતાં (અર્થાત્ ભેદરૂપથી પ્રત્યેક પદાર્થને ગ્રહણ કર્યા વિના) જે સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે તેને 'દર્શન' કહે છે. વળી તે અર્થને દ્રઢ કરવા માટે કહે છે કે-'આ અમુક પદાર્થ છે, આ અમુક પદાર્થ છે' ઇત્યાદિરૂપે પદાર્થોની વિશેષતા કર્યા વિના જે ગ્રહણ થાય છે તેને દર્શન કહે છે.

શંકા—ઉપર કહ્યું તેવું દર્શનનું લક્ષણ માનશો તો 'અનધ્યવસાય'ને દર્શન માનવું પડશે ?

સમાધાન—નહિ, કેમકે દર્શન બાહ્ય પદાર્થોનો નિશ્ચય ન કરતાં છતાં પણ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાવાળું છે તેથી અનધ્યવસાયરૂપ નથી. વિષય અને વિષયીને યોગ્યદેશમાં હોવા પહેલાંની અવસ્થાને દર્શન કહે છે.

[શ્રી ધવલા પુસ્તક પહેલું-પા. ૧૪૫ થી ૧૪૮; ૩૮૦ થી ૩૮૪; તથા બૃહત્દ્રવ્યસંગ્રહ હિંદી-ટીકા-પા. ૧૭૦ થી ૧૭૫. ગાથા ૪૪ નીચેની ટીકા]

ઉપર જે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ સમજાવ્યો છે તે કઈ અપેક્ષાએ છે ?

આત્માના જ્ઞાન અને દર્શન એમ બે જુદા ગુણ લઈ, તે જ્ઞાન અને દર્શન ગુણનું જુદું જુદું કાર્ય શું છે તે ઉપર બતાવ્યું છે, તેથી એક ગુણથી બીજા ગુણના ભેદની અપેક્ષાએ (ભેદનયે) તે કથન છે એમ જાણવું.

(૫) અભેદ અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાનનો અર્થ

દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને ગુણ આત્માના છે, તે આત્માથી અભિન્ન છે તેથી અભેદ અપેક્ષાએ આત્મા દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એટલે કે દર્શન તે આત્મા અને જ્ઞાન તે આત્મા છે એમ જાણવું. દ્રવ્ય અને ગુણ એક બીજાથી જુદા પડી શકે નહિ અને દ્રવ્યનો એક ગુણ તેના બીજા ગુણથી જુદો પડી શકે નહિ; આ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખતાં દર્શન સ્વ–પર દર્શક છે અને જ્ઞાન સ્વ–પર જ્ઞાયક છે. દર્શન ગુણે આત્માને જોયો અને આત્મા જ્ઞાન ગુણથી અભિન્ન છે તેથી (દર્શન ગુણે) જ્ઞાનને જોયું, તથા જ્ઞાન પર પદાર્થને જાણે છે એટલે દર્શને પોતાને અને પરપદાર્થને દીઠા. જ્ઞાન પરને જાણે છે, જ્ઞાનથી દર્શન પર છે એટલે જ્ઞાને દર્શનને જાણ્યું, અને દર્શન આત્માથી અભિન્ન છે માટે જ્ઞાને આત્મા અને પર પદાર્થને જાણ્યાં; અભેદદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

[જુઓ શ્રી નિયમસાર ગાથા--૧૭૧ તેમજ શ્રી સમયસારમાં દર્શન તથા જ્ઞાનના નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયે અર્થ પા. ૪૨૦ થી ૪૨૭.]

(૬) દર્શન અને જ્ઞાનઉપયોગ કેવળીપ્રભુને યુગપત્ અને છદ્મસ્થને ક્રમે હોય છે

કેવળીપ્રભુને દર્શન અને જ્ઞાનઉપયોગ એક સાથે (યુતપત્) હોય છે, અને છદ્મસ્થને ક્રમે ક્રમે હોય છે. કેવળીપ્રભુને ઉપયોગ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. ॥૯॥

જીવના ભેદ

संसारिणो मुक्ताश्च ॥१०॥

અર્થ:-જીવ [संसारिणः] સંસારી [च] અને [मुक्ताः] મુક્ત એવા બે ભેદવાળા છે. કર્મસહિત જીવોને સંસારી અને કર્મરહિત જીવોને મુક્ત કહેવામાં આવે છે.

ટીકા

(૧) આ ભેદો જીવોની વર્તમાન વર્તતી દશાથી છે માટે તે ભેદો અવસ્થા (પર્યાય) દૃષ્ટિએ છે. દ્રવ્ય(નિશ્ચય, સ્વરૂપ)દૃષ્ટિએ બધા જીવો સરખા છે. આ વ્યવહાર-શાસ્ત્ર છે તેથી તેમાં મુખ્યપણે પર્યાયદૃષ્ટિએ કથન છે. વ્યવહાર પરમાર્થ સમજાવવા માટે કહેવામાં આવે છે પણ તેને પકડી રાખવા માટે કહેવામાં આવતો નથી, તેથી એમ સમજવું કે પર્યાયમાં ગમે તેવા ભેદ હોય તોપણ ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વરૂપમાં કદી ફેર પડતો નથી. **'સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ,** જે સમજે તે થાય.'

[શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ગાથા ૧૩૫]

(૨) સંસારી જીવો અનંતાનંત છે. 'मुक्ताः' શબ્દ બહુવચનસૂચક છે માટે મુક્ત જીવો અનંત છે એમ સમજવું. 'मुक्ताः' શબ્દ એમ પણ સુચવે છે કે પૂર્વે તે જીવની સંસારી અવસ્થા હતી અને તેઓએ સાચી સમજણ કરીને તે અવસ્થાનો વ્યય કર્યો અને મુક્તઅવસ્થા પ્રગટ કરી.

(૩) સંસારનો અર્થ:—'सं'=સારી રીતે, 'सृ+घञ्'=સરી જવું. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંથી સારી રીતે સરી જવું-ખસી જવું તે સંસાર છે; જીવનો સંસાર સ્ત્રી, પુત્ર, લક્ષ્મી, મકાન વગેરે નથી, તેઓ તો જગતના સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. જીવ તે પદાર્થો ઉપર પોતાપણાની કલ્પના કરીને તે પદાર્થોને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે તે વિકારી ભાવને સંસાર કહેવામાં આવે છે.

(૪) સૂત્રમાં 'च' શબ્દ છે. 'च' શબ્દના સમુચ્ચય અને અન્વાચય એમ બે અર્થો થાય છે, તેમાં અહીં અન્વાચય અર્થ બતાવવાં 'च' શબ્દ વાપર્યો છે. (એકને પ્રધાનરૂપે અને બીજાને ગૌણરૂપે બતાવવું એ 'અન્વાચય' શબ્દનો અર્થ છે.) સંસારી અને મુક્ત જીવોમાં સંસારી જીવ પ્રધાનતાએ ઉપયોગવાન છે અને મુક્ત જીવ ગૌણરૂપથી ઉપયોગવાન છે એમ સુચવવા આ સૂત્રમાં 'च' શબ્દ વાપર્યો છે ('ઉપયોગ'નું અનુસંધાન સૂત્ર ૮ તથા ૯ થી લીધું છે એમ સમજવું).

(૫) જીવને સંસારી દશા હોવાનું કારણ પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા છે; તે ભ્રમણાને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે. એ મિથ્યાદર્શનના સંસર્ગથી જીવને પાંચ પ્રકારના પરિવર્તનો થાય છે–સંસારચક્ર ચાલે છે.

(૬) જીવ અનાદિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે; તે પોતાની પાત્રતા કેળવી સત્સમાગમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ અવસ્થાને કારણે પરિભ્રમણ અર્થાત્ પરિવર્તન થાય છે, તે પરિભ્રમણને સંસાર કહેવામાં આવે છે. જીવને પર પ્રત્યેની એકત્વબુદ્ધિના કારણે મિથ્યાદૃષ્ટિપણું હોય છે. જ્યાં સુધી જીવનું લક્ષ પર ઉપર હોય છે એટલે કે પરથી મને લાભ–નુકશાન થાય એમ તે માને છે ત્યાંસુધી તેને પરવસ્તુરૂપ કર્મ અને નોકર્મ સાથે નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધ થાય છે. આ પરિવર્તનના પાંચ ભેદો પડે છે–૧. દ્રવ્યપરિવર્તન, ૨. ક્ષેત્રપરિવર્તન, ૩. કાળપરિવર્તન, ૪. ભવપરિવર્તન અને ૫. ભાવપરિવર્તન. પરિવર્તનને સંસરણ અથવા પરાવર્તન પણ કહેવાય છે.

(૭) દ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

અહીં દ્રવ્યનો અર્થ પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે. જીવને વિકારી અવસ્થામાં પુદ્ગલો સાથે જે સંબંધ થાય છે તેને દ્રવ્યપરિવર્તન કહે છે; તેના બે પેટા ભેદ છે–૧. નોકર્મદ્રવ્યપરિવર્તન અને ૨. કર્મદ્રવ્યપરિવર્તન.

૧. નોકર્મ દ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપ–ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક એ ત્રણ શરીર અને છ પર્યાપ્તિને લાયક જે પુદ્ગલસ્કંધો એક સમયમાં એક જીવે ગ્રહણ કર્યા તે જીવ ફરી તે જ પ્રકારના સ્નિગ્ધ–રુક્ષ સ્પર્શ, વર્ણ, રસ, ગંધ આદિથી તથા તીવ્ર મંદ કે મધ્યમ ભાવવાળા સ્કંધો ગ્રહણ કરે ત્યારે એક નોકર્મદ્રવ્યપરિવર્તન થાય. (વચમાં બીજાં જે નોકર્મનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તે હિસાબમાં ગણવા નહીં.) તેમાં પુદ્ગલોની સંખ્યા અને જાત (Quality) બરાબર તે જ પ્રકારના નોકર્મોની હોવી જોઈએ.

૨. કર્મદ્રવ્યપરિવર્તનનું સ્વરૂપઃ—એક જીવે એક સમયમાં આઠ પ્રકારના કર્મસ્વભાવવાળા જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તેવા જ કર્મસ્વભાવવાળા પુદ્ગલો ફરી ગ્રહણ કરે ત્યારે એક કર્મદ્રવ્ય-પરિવર્તન થાય. (વચમાં તે ભાવોમાં જરાપણ ફેરવાળા બીજાં જે જે રજકણો ગ્રહણ કરવામાં આવે તે હિસાબમાં ગણવા નહિ.) તે આઠ પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલોની સંખ્યા અને જાત બરાબર તે જ પ્રકારનાં કર્મપુદ્ગલોની હોવી જોઈએ.

ખુલાસો—આજે એક સમયે શરીર ધારણ કરતાં નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મના પુદ્ગલોનો સંબંધ એક અજ્ઞાની જીવને થયો, ત્યારપછી નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મોનો સંબંધ તે જીવને બદલાયા કરે છે; એ પ્રમાણે ફેરફાર થતાં જ્યારે તે જીવ ફરીને તેવું જ શરીર ધારણ કરી તેવાં જ નોકર્મ અને દ્રવ્યકર્મોને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે એક દ્રવ્ય-પરિવર્તન પુરું કર્યું કહેવાય છે. (નોકર્મદ્રવ્યપરિવર્તન અને કર્મ-દ્રવ્યપરિવર્તનનો કાળ સમાન જ હોય છે.)

(૮) ક્ષેત્રપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

જીવને વિકારી અવસ્થામાં આકાશના ક્ષેત્ર સાથે થતા સંબંધને ક્ષેત્રપરિવર્તન કહેવાય છે. લોકના આઠ મધ્યપ્રદેશોને પોતાના શરીરના આઠ મધ્યપ્રદેશ બનાવીને કોઈ જીવ સૂક્ષ્મનિગોદમાં અપર્યાપ્ત સમસ્ત જઘન્ય શરીરવાળો થયો અને ક્ષુદ્રભવ (શ્વાસના અઢારમા ભાગની સ્થિતિ) પામ્યો; પછી ઉપર કહેલ આઠપ્રદેશોની

અડોઅડ એકેક અધિક પ્રદેશને સ્પર્શી સમસ્ત લોકોને પોતાના જન્મક્ષેત્રરૂપે પ્રાપ્ત કરે ત્યારે એક ક્ષેત્રપરિવર્તન પુરું થયું કહેવાય. (વચ્ચે ક્ષેત્રનો ક્રમ છોડીને બીજે જ્યાં જ્યાં જન્મ્યો તે ક્ષેત્રોને ગણવાં નહીં.)

ખુલાસો-મેરૂપર્વતના તળિયેથી શરુ કરીને ક્રમેક્રમે એકેક પ્રદેશ આગળ વધતાં આખા લોકમાં જન્મ ધારણ કરતાં એક જીવને જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતમાં એક ક્ષેત્રપરિવર્તન પુરું થયું કહેવાય છે.

(૯) કાળપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

એક જીવ એક અવસર્પિણીના પહેલા સમયે જન્મ્યો, ત્યારપછી હરકોઈ અન્ય અવસર્પિણીના બીજા સમયે જન્મ્યો, પછી અન્ય અવસર્પિણીના ત્રીજા સમયે જન્મ્યો, એ રીતે એકેક સમય આગળ ચાલતાં નવી અવસર્પિણીના છેલ્લા સમયે જન્મ્યો, તથા તેવી જ રીતે ઉત્સર્પિણીકાળમાં તે મુજબ જ જન્મ્યો, અને ત્યારપછી ઉપર મુજબ જ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીકાળના દરેક સમયે અનુક્રમે મરણ કરે; આ પ્રમાણે ભ્રમણ કરતાં જે કાળ લાગે તેને કાળપરિવર્તન કહેવામાં આવે છે. (આ કાળક્રમરહિત વચમાં જે જે સમયોમાં જન્મમરણ કરવામાં આવે તે સમયો હિસાબમાં ગણવા નહીં.) અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીકાળનું સ્વરૂપ ત્રીજા અધ્યાયના ૨૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે ત્યાંથી જાણી લેવું.)

(૧૦) ભવપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

નરકમાં સર્વજઘન્ય આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે. તેટલા આયુવાળો એક જીવ પહેલી નરકના પહેલા પાઠડે જન્મ્યો, પછી કોઈ કાળે તેટલું જ આયુ પામી તે જ પાઠડે જન્મ્યો; (વચમાં બીજી ગતિઓમાં ભ્રમણ કર્યું તે ભવ હિસાબમાં લેવા નહીં.) એ પ્રમાણે દસ હજાર વર્ષના જેટલા સમય થાય તેટલીવાર તે જીવ તેટલા (દસ હજાર વર્ષના) જ આયુસહિત ત્યાં જ જન્મ્યો (વચમાં અન્ય સ્થાનોમાં જન્મ્યો તે હિસાબમાં લેવા નહીં), ત્યારપછી દસ હજાર

વર્ષ અને એક સમયના આયુસહિત જન્મ્યો, ત્યારપછી દસહજાર વર્ષ અને બે સમય એમ અનુક્રમે એકેક સમય આયુ વધતાં વધતાં છેવટ તેત્રીસ સાગરના આયુસહિત નરકમાં જન્મ્યો (અને મર્યો) (આ ક્રમરહિત જન્મ થાય તે ગણત્રીમાં લેવા નહીં); નરકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૩૩ સાગરનું છે તેટલા આયુસહિત જન્મે-એ પ્રમાણે ગણતાં જે કાળ થાય તેટલા કાળમાં એક નારકીભવપરિવર્તન પુરું થાય છે.

પછી ત્યાંથી નીકળી તીર્યંચગતિમાં અંતર્મુહૂર્તના આયુસહિત ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત આયુ પામી તે પુરું કરી તે અંતર્મુહૂર્તના જેટલા સમય છે તેટલી વાર જઘન્ય આયુ ધારે; પછી અનુક્રમે એક એક સમય અધિક આયુ પામી ત્રણ પલ્ય સુધી તમામ સ્થિતિ (આયુ)માં જન્મ ધારી તે પુરું કરે ત્યારે એક તીર્યંચગતિ ભવ પરિવર્તન પુરું થાય. (આ ક્રમરહિત જન્મ થાય તે ગણત્રીમાં લેવા નહિ.) તીર્યંચગતિમાં જઘન્ય આયુ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ પલ્યનું હોય છે.

મનુષ્યગતિ ભવ પરિવર્તન સંબંધમાં પણ તીર્યંચગતિની માફક જ સમજવું.

દેવગતિમાં નરકગતિની માફક છે પણ તેમાં એટલો ફેર છે કે—દેવગતિમાં ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે એકત્રીસ સાગર સુધી આયુ ધારણ કરી તે પુરું કરે છે. એ પ્રમાણે ચારે ગતિમાં પરિવર્તન પુરું કરે ત્યારે એક ભવપરિવર્તન પુરું થાય છે.

નોંધ:—એકત્રીસ સાગરથી અધિક આયુના ધારક નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુત્તર એવા ચૌદ વિમાનમાં ઊપજતા દેવોને પરિવર્તન હોતું નથી કેમકે તે બધા સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

ભવભ્રમણનું કારણ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું છે.

આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-

णिरयादि जहण्णादिसु जावदु उवरिल्लिया दुगेवेज्जा ।
मिच्छत संसिदेण हु बहुसो वि भवट्ठिदी भमिदा ॥१॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વના સંસર્ગસહિત નરકાદિના જઘન્ય આયુષ્યથી શરુ કરીને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રૈવેયક (નવમી ગ્રૈવેયક) સુધીના ભવોની સ્થિતિ (આયુ) આ જીવ અનેકવાર પામ્યો છે.

(૧૧) ભાવપરિવર્તનનું સ્વરૂપ

૧. અસંખ્યાત યોગસ્થાનો એક અનુભાગ બંધ (અધ્યવસાય) સ્થાનને કરે છે. [કષાયના જે પ્રકાર (*degree*) થી કર્મોના બંધમાં ફલદાનશક્તિની તીવ્રતા આવે છે તેને અનુભાગબંધ (અધ્યવસાય) સ્થાન કહેવામાં આવે છે.]

૨. અસંખ્યાત×અસંખ્યાત અનુભાગબંધ અધ્યવસાયસ્થાનો એક કષાયભાવ (અધ્યવસાય) સ્થાનને કરે છે. [કષાયનો એક પ્રકાર (*degree*) જે કર્મોની સ્થિતિ નક્કી કરે છે તેને કષાયઅધ્યવસાયસ્થાન કહેવામાં આવે છે.]

૩. અસંખ્યાત×અસંખ્યાત કષાયઅધ્યવસાયસ્થાનો * પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી પર્યાપ્તક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના કર્મોની જઘન્યસ્થિતિબંધ કરે છે, આ સ્થિતિ અંતઃક્રોડાક્રોડીસાગરથી હોય છે એટલે કે ક્રોડાક્રોડી સાગરથી નીચે અને ક્રોડીની ઉપર તેની સ્થિતિ હોય છે.

૪. એક જઘન્યસ્થિતિબંધ થવા માટે જરૂરનું છે કે-જીવે અસંખ્યાત યોગસ્થાનોમાંથી (એકેએક યોગસ્થાનોમાંથી) એક અનુભાગબંધસ્થાન થવા માટે પસાર થવું જોઈએ; અને ત્યારપછી એકે

---

* જઘન્યસ્થિતિબંધના કારણ જે કષાયભાવસ્થાન છે તેની સંખ્યા અસંખ્યાત લોકના પ્રદેશો જેટલી છે; એક એક સ્થાનમાં અનંતાનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે, જે અનંતભાગ હાનિ, અસંખ્યાતભાગ હાનિ, સંખ્યાતભાગ હાનિ, સંખ્યાતગુણ હાનિ, અસંખ્યાતગુણ હાનિ, અનંતગુણ હાનિ તથા અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ અને અનંત ગુણવૃદ્ધિ એ પ્રકારની છ સ્થાનવાળી હાનિ-વૃદ્ધિ સહિત હોય છે.

એક અનુભાગબંધસ્થાનમાંથી એક કષાયસ્થાન થવા માટે પસાર થવું જોઈએ, અને એક જઘન્યસ્થિતિબંધ થવા માટે એકેએક કષાય સ્થાનોમાંથી પસાર થવું જોઇએ.

૫. ત્યારપછી તે જઘન્યસ્થિતિબંધમાં એકેક સમય અધિક એમ વધતાં (નાનામાં નાના જઘન્યબંધથી આગળ દરેક પગલે) જવું જોઇએ. એ પ્રમાણે આઠે કર્મો અને (મિથ્યાદૃષ્ટિને લાયક) બધી ઉત્તર કર્મપ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂરી થાય ત્યારે એક ભાવપરિવર્તન પુરું થાય છે.

૬. ઉપર પારા ૩ માં કહેલ જઘન્યસ્થિતિબંધને તથા પારા ૨ માં કહેલ સર્વજઘન્ય કષાયભાવસ્થાનને તથા પારા ૧ માં કહેલ અનુભાગબંધસ્થાનને પ્રાપ્ત થવાવાળું તેને લાયક સર્વજઘન્ય યોગસ્થાન હોય છે. અનુભાગ, A કષાય B અને સ્થિતિ C એ ત્રણેનો તો જઘન્ય જ બંધ હોય પણ યોગસ્થાન પલટીને જઘન્યયોગસ્થાન પછી ત્રીજું યોગસ્થાન થાય અને અનુભાગસ્થાન, A કષાયસ્થાન, B સ્થિતિસ્થાન C જઘન્ય જ બંધાય; પછી ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું વગેરે યોગસ્થાન થતાં થતાં અનુક્રમે અસંખ્યાત પ્રમાણ સુધી પલટાય તોપણ તે કોઇ ગણત્રીમાં લેવાં નહિ, અથવા કોઇ એ જઘન્યયોગસ્થાનની વચમાં અન્ય કષાયસ્થાન, A અન્યઅનુભાગસ્થાન B કે અન્ય યોગસ્થાન C આવી જાય તો તે ગણત્રીમાં લેવાં નહિ. *

ભાવપરિવર્તનનું કારણ મિથ્યાત્વ છે

આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-

सव्वा पयडिट्ठिदिओ अणुभाग प्रदेस बंधठाणादि !
मिच्छत्त संसिदेण य भमिदा पुण भाव संसारे ॥१॥

---

* યોગસ્થાનોમાં પણ અવિભાગપ્રતિચ્છેદ પડે છે; તેમાં અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ અને અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ એમ ચાર સ્થાનરૂપ જ હોય છે.

मर्वा प्रकृति–स्थित्यनुभाग प्रदेश बंध स्थानानि ।
मिथ्यात्व संसर्गेण च भ्रमिताः पुनः भाव संसारे ॥१॥

અર્થ:–સમસ્ત પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગ બંધ અને પ્રદેશબંધના સ્થાનરૂપ **મિથ્યાત્વના સંસર્ગથી** નિશ્ચયે (ખરેખર) ભાવસંસારમાં જીવ ભ્રમે છે.

(૧૨) સંસારના ભેદ પાડતાં ભાવ પરિભ્રમણ તે ઉપાદાન અર્થાત્ નિશ્ચયસંસાર છે અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર–કાળ તથા ભવ પરિભ્રમણ તે નિમિત્ત માત્ર છે અર્થાત્ વ્યવહાર સંસાર છે કેમકે તે પરવસ્તુ છે; નિશ્ચય એટલે ખરેખર અને વ્યવહાર એટલે કથનરૂપ, નિમિત્તમાત્ર. નિશ્ચય-સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પ્રગટતાં ભાવ સંસાર ટળી જાય છે, અને ત્યારથી બીજા ચાર નિમિત્તોનો સ્વંય અભાવ થાય છે.

(૧૩) મોક્ષનો ઉપદેશ સંસારીને હોય છે; જો સંસાર ન હોત તો મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ કે તેનો ઉપદેશ હોત જ નહિ, તેથી આ સૂત્રમાં પહેલાં સંસારી જીવો અને પછી મુકત જીવો એવો ક્રમ લીધો છે.

(૧૪) અસંખ્યાત અને અનંત એ સંખ્યા સમજવા માટે ગણિતશાસ્ત્ર ઉપયોગી છે; તેમાં ૧૦/૩ એટલે કે દસને ત્રણથી ભાગતાં =૩. ૩૩૩......(અંત ન આવે ત્યાં સુધી ત્રગડા) આવે છે પણ તેનો છેડો આવતો નથી, તે 'અનંત'નું દૃષ્ટાંત છે; અને અસંખ્યાતની સંખ્યા સમજવા માટે એક ગોળના પરિઘ અને વ્યાસનું પ્રમાણ ૨૨/૭ હોય છે [પરિઘ કરતાં વ્યાસ ૨૨/૭ ગણો હોય છે] તેનો હિસાબ સ્રતાંશ (*Decimal*) માં મુકતાં જે સંખ્યા આવે છે તે 'અસંખ્યાત' છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં આ સંખ્યાને '*Irrational*' કહેવામાં આવે છે.

(૧૫) વ્યવહારરાશીના જીવોને આ પાંચ પરિવર્તન લાગુ પડે છે; આવાં અનંતપરિવર્તનો દરેક જીવોએ કર્યાં છે અને જે જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિપણું ચાલુ રાખશે તેમને હજી ચાલ્યા કરશે. નિત્યનિગોદના જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળ્યા જ નથી, તેમનામાં આ પાંચ-

પરિવર્તનની શકિત રહેલી છે તેથી તેમને પણ ઉપચારથી આ પાંચ પરિવર્તન લાગુ પડે છે. વ્યવહારરાશીના જે જીવો હજી સુધી બધી ગતિમાં ગયા નથી તેમને પણ ઉપર પ્રમાણે ઉપચારથી આ પરિવર્તનો લાગુ પડે છે. નિત્યનિગોદને અવ્યવહારરાશીના (નિશ્ચયરાશીના) જીવો પણ કહેવામાં આવે છે.

(૧૧) મનુષ્યભવ સફળ કરવા માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા લાયક વિષયો

૧. અનાદિકાળથી માંડી પ્રથમ તો આ જીવને નિત્યનિગોદરૂપ શરીરનો સંબંધ હોય છે; તે શરીરનું આયુ પૂર્ણ થતાં મરીને ફરી ફરી નિત્યનિગોદશરીરને જ જીવ ધારે છે. એ પ્રમાણે અનંતાનંત જીવરાશી અનાદિકાળથી નિગોદમાં જ જન્મમરણ કરે છે.

૨. વળી નિગોદમાંથી છ મહિના અને આઠ સમયમાં છસો આઠ (૬૦૮) જીવો નીકળે છે તે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન અને પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપ એકેન્દ્રિય પર્યાયોમાં અગર બેથી ચાર ઇન્દ્રિયોરૂપ શરીરોમાં કે ચારગતિરૂપ પંચેન્દ્રિયશરીરોમાં ભ્રમણ કરે છે, અને ફરી પાછો નિગોદશરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. (આ ઇતરનિગોદ છે.)

૩. જીવને ત્રસમાં એકી સાથે રહેવાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ માત્ર બે હજાર સાગર છે. જીવને ઘણું તો એકેન્દ્રિય પર્યાયો અને તેમાં પણ ઘણો વખત નિગોદમાં જ રહેવાનું બને છે; ત્યાંથી નીકળી ત્રસ શરીર પામવું એ કાકતાલિયન્યાયવત્ છે, ત્રસમાં પણ મનુષ્યપણું પામવાનું તો ભાગ્યે જ બને છે.

૪. આ પ્રમાણે જીવની મુખ્ય બે સ્થિતિ છે-નિગોદપણું અને સિદ્ધપણું. વચલો ત્રસપર્યાયનો કાળ તો ઘણો જ થોડો, અને તેમાં પણ મનુષ્યપણાનો કાળ તો અતિઅતિ ઘણો જ થોડો છે.

૫. ૧-સંસારમાં જીવને મનુષ્યભવોમાં રહેવાનો કાળ સર્વથી થોડો છે. ૨-નારકીના ભવોમાં રહેવાનો કાળ તેનાથી અસંખ્યાત-

ગુણો છે. **૩-દેવના ભવોમાં રહેવાનો કાળ તેનાથી (નારકીથી) અસંખ્યાતગુણો છે.** અને ૪-તીર્યંચભવોમાં (મુખ્યપણે નિગોદમાં) રહેવાનો કાળ તેનાથી (દેવથી) અનંતગુણો છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અનાદિથી મિથ્યાત્વદશામાં શુભ તેમ જ અશુભભાવો કરતો રહે છે, તેમાં પણ જીવે નરકને લાયક તીવ્ર અશુભભાવો કરતાં દેવને લાયક શુભભાવો અસંખ્યાતગુણા કર્યાં છે. શુભભાવ કરીને અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયકે આ જીવ જઈ આવ્યો છે-તે પૂર્વે પારા ૧૦માં કહેવાઈ ગયું છે.

૬. નવમી ગ્રૈવેયકને લાયક શુભભાવો કરનાર જીવે ગૃહીત-મિથ્યાત્વ છોડયું હોય છે, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્તરૂપે સ્વીકાર્યા હોય છે; પાંચ મહાવ્રતો, ગુપ્તિ, સમિતિ આદિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવો અતિચારરહિત પાળ્યા હોય છે; આટલું કરે ત્યારે જ જીવને નવમી ગ્રૈવેયકમા જવા લાયક શુભભાવ હોય છે. આત્મભાન **વિના મિથ્યાદૃષ્ટિને લાયક ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવો** જીવે અનંતવાર કર્યા છતાં મિથ્યાત્વ ગયું નહિ; માટે **શુભભાવ-પુણ્ય કરતાં કરતાં ધર્મ-સમ્યગ્દર્શન થાય કે મિથ્યાત્વ ટળે એ અશક્ય છે. તેથી—**

૭. **આ મનુષ્યભવમાં જ આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને જીવોએ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું.** '*Strike the iorn while it is hot*' લોઢું ગરમ છે ત્યાંસુધીમાં તેને ટીપી લો-ઘડી લો એ કહેવત અનુસાર મનુષ્યભવ છે તેમાં તુરત આત્માનું સ્વરૂપ સમજી લો, નહિ તો ત્રસકાળ થોડા વખતમાં પૂરો થઈને એકેન્દ્રિય-નિગોદ-પર્યાય પ્રાપ્ત થશે, અને અનંતકાળ તેમાં રહેવાનું થશે. ॥૧૦॥

સંસારી જીવોના ભેદ

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

અર્થ:-સંસારી જીવો [समनस्काः] મનસહિત-સંજ્ઞી અને [अमनस्काः] મનરહિત-અસંજ્ઞી એમ બે પ્રકારના હોય છે.

ટીકા

(૧) એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો નિયમથી અસંજ્ઞી જ હોય છે. પંચેન્દ્રિયોમાં તીર્યંચો સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી બંને પ્રકારના હોય છે; બાકીના મનુષ્ય, દેવ અને નારકીના જીવો નિયમથી સંજ્ઞી જ હોય છે.

(૨) મનવાળા—સંજ્ઞી જીવો સત્ય-અસત્યનો વિવેક કરી શકે છે.

(૩) મન બે પ્રકારનાં છે—દ્રવ્યમન અને ભાવમન. પુદ્ગલ દ્રવ્યના-મનોવર્ગણા-સ્કંધોનું આઠ પાંખડીવાળા કમળના આકારનું મન હૃદયસ્થાનમાં હોય છે તે દ્રવ્યમન છે; તે સૂક્ષ્મપુદ્ગલ સ્કંધ હોવાથી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. આત્માની ખાસ પ્રકારની વિશુદ્ધિ તે ભાવમન છે; તે વડે જીવ શિક્ષા લેવા, ક્રિયા (કૃત્ય) સમજવા, ઉપદેશ તથા આલાપ (*Recitation*) માટે લાયક છે, તેના નામથી બોલાવતાં તે પાસે આવે છે.

(૪) હિતમાં પ્રવર્તવાની અથવા અહિતથી દૂર રહેવાની શિક્ષા જે ગ્રહણ કરે છે તે સંજ્ઞી છે, અને હિત-અહિતની શિક્ષા, ક્રિયા, ઉપદેશ વગેરેનું જે ગ્રહણ નથી કરતા તે અસંજ્ઞી છે.

(૫) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા આત્મપ્રદેશો ભાવમન છે. સંજ્ઞી જીવોને ભાવમનને લાયક નિમિત્તરૂપ વીર્યાંતરાય તથા મન-નોઇંદ્રિયાવરણ નામના જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ સ્વયં હોય છે.

(૬) દ્રવ્યમન જડ-પુદ્ગલ છે, તે પુદ્ગલ વિપાકીકર્મ-ઉદયનાફળરૂપ છે. જીવની વિચારાદિ ક્રિયામાં ભાવમન ઉપાદાન છે અને દ્રવ્યમત નિમિત્તમાત્ર છે. ભાવમનવાળા પ્રાણી મોક્ષના ઉપદેશ માટે લાયક છે. તીર્થંકર ભગવાન કે સમ્યગ્જ્ઞાનીઓ પાસેથી ઉપદેશ સાંભળી સંજ્ઞીમનુષ્યો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, સંજ્ઞીતીર્યંચો પણ તીર્થંકર ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, દેવો પણ તીર્થંકર ભગવાનનો તથા સમ્યગ્જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ સાંભળી

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે. નરકના કોઈ જીવને પૂર્વના મિત્રાદિ સમ્યગ્જ્ઞાની દેવ હોય તે ત્રીજી નરક સુધી જાય છે અને તેના ઉપદેશથી ત્રીજી નરક સુધીના જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે.

ચોથીથી સાતમી નરક સુધીના જીવો પૂર્વના સત્‌સમાગમના સંસ્કારો યાદ લાવી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, તે નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન છે; પૂર્વે સત્સમાગમના સંસ્કાર પામેલ મનુષ્યો, સંજ્ઞી તીર્યંચો અને દેવો પણ નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી શકે છે. ॥૧૧॥

સંસારી જીવોના બીજા પ્રકારે ભેદ

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥१२॥

અર્થઃ-[संसारिणः] સંસારી જીવ [त्रस] ત્રસ અને [स्थावराः] સ્થાવરના ભેદથી બે પ્રકારના છે.

ટીકા

(૧) આ ભેદો પણ અવસ્થાદૃષ્ટિએ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૨) જીવવિપાકી ત્રસનામકર્મના ઉદયથી જીવ ત્રસ કહેવાય છે, અને જીવવિપાકી સ્થાવરનામકર્મના ઉદયથી જીવ સ્થાવર કહેવાય છે, ત્રસ જીવોને બે ઇન્દ્રિયથી પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે અને સ્થાવર જીવોને એક સ્પર્શનઇન્દ્રિય જ હોય છે. (સ્થિર રહે તે સ્થાવર અને હાલે-ચાલે તે ત્રસ એવી વ્યાખ્યા બરાબર નથી-એ ધ્યાન રાખવું.)

(૩) બે ઇન્દ્રિયથી અયોગ કેવળી ગુણસ્થાન સુધીના જીવો ત્રસ છે, મુક્ત (સિદ્ધ) જીવો ત્રસ કે સ્થાવર નથી કેમકે ત્રસ અને સ્થાવર એ ભેદો સંસારી જીવોના છે.

(૪) **પ્રશ્નઃ**-ડરે-ભયભીત થાય અથવા હલન-ચલન કરે તે ત્રસ અને સ્થિર રહે તે સ્થાવર-એવો અર્થ કેમ કરતા નથી?

ઉત્તરઃ-જો હલન-ચલન અપેક્ષાએ ત્રસપણું અને સ્થિરતા અપેક્ષાએ સ્થાવરપણું એમ હોય તો (૧) ગર્ભમાં રહેલા, ઇંડામાં

રહેલાં, મૂર્છિત, સૂતેલા વગેરે જીવો હલન-ચલન રહિત છે તેથી તેઓ ત્રસ નહિ ઠરે; અને (૨) પવન, અગ્નિ તથા જલ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતાં દેખાય છે તેમ જ ધરતીકંપ વગેરે વખતે પૃથ્વી ધ્રૂજે છે અને વૃક્ષો પણ ધ્રૂજે છે, વૃક્ષનાં પાંદડાં પવન વખતે હલે છે તેથી તેમને સ્થાવરપણું ઠરશે નહિ અને તેથી કોઈ પણ જીવ સ્થાવર રહેશે નહીં. ॥૧૨॥

સ્થાવર જીવોના ભેદ

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥१३॥

અર્થ:—[पृथिवि अप् तेजः वायु वनस्पतयः] પૃથ્વીકાયિક, જળકાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એ પાંચ પ્રકારના [स्थावराः] સ્થાવર જીવો છે. [આ જીવને માત્ર સ્પર્શન ઈન્દ્રિય હોય છે.]

ટીકા

(૧) આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે, પણ જ્યારે તેને પોતાની વર્તમાન લાયકાતના કારણે એક સ્પર્શનઈન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞાન કરી શકવા પુરતો ઉઘાડ હોય છે ત્યારે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપે પરિણમેલા રજકણો (પુદ્ગલસ્કંધો) ના બનેલા જડ શરીરનો સંયોગ થાય છે.

(૨) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુકાયિક જીવોના શરીરનું માપ (અવગાહના) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે તેથી તે દેખાતું નથી; આપણે તેના સમુહો (*mass*) ને જોઈ શકીએ છીએ. પાણીના દરેક ટીપામાં જળકાયિક ઘણા જીવોનો સમૂહ હોય છે. સૂક્ષ્મયંત્ર વડે પાણીમાં જે ઝીણા જીવો દેખાય છે તે જીવો જળકાયિક નથી પણ ત્રસ જીવો છે.

(૩) ૧. પૃથ્વીનું શરીર ધારણ કર્યું તે જીવો પૃથિવિકાયિક છે ૨. જીવ ગયા પછી રહેલ તે શરીરને પૃથ્વીકાય કહે છે. ૩. પૃથ્વીનું

શરીર ધારણ કરવા પહેલાં વિગ્રહગતિમાં જે જીવ હોય તેને પૃથિવિજીવ કહેવાય છે; એ પ્રમાણે જલકાયિક વગેરે બીજા ચાર સ્થાવર જીવોનું પણ સમજી લેવું.

(૪) આ સ્થાવર જીવો તે ભવે સમ્યગ્દર્શન પામવા લાયક નથી, કેમકે સંજ્ઞીપર્યાપ્તક જીવો સમ્યગ્દર્શન પામવા લાયક છે.

(૫) પૃથિવિકાયિકનું શરીર મસુરના દાણાના આકારે લંબગોળ *oval*—ઈંડાકારે), જળકાયિકનું શરીર પાણીના ટીપાનાં આકારે ગોળ, અગ્નિકાયિકનું શરીર સોયના સમૂહના આકારે અને પવનકાયનું શરીર ધજાના આકારે લાંબુ ત્રાંસુ હોય છે. વનસ્પતિકાયના અને ત્રસજીવોનાં શરીર અનેક જુદા જુદા આકારે હોય છે. ॥૧૩॥

(ગોમટ્ટસાર—જીવકાંડ, ગાથા ૨૦૧)

ત્રસ જીવોના ભેદ

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥१४॥

અર્થ:—[द्वी इन्द्रिय आदयः] બે ઇન્દ્રિયથી શરુ કરીને અર્થાત્ બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય અને પાંચઇન્દ્રિય જીવો [त्रसाः] ત્રસ કહેવાય છે.

ટીકા

(૧) એકેન્દ્રિયજીવ સ્થાવર છે અને તેને એક સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય જ હોય છે; તેને સ્પર્શનઇન્દ્રિય, કાયબળ, આયુ અને સ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણો હોય છે.

(૨) બે ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન અને રસના એ બે ઇન્દ્રિયો જ હોય છે; તેને રસના અને વચનબળ એ બે પ્રાણો વધતાં કુલ છ પ્રાણો હોય છે.

(૩) ત્રણ-ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના અને ઘ્રાણ (નાક) એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો જ હોય છે; તેને ઘ્રાણઇન્દ્રિય વધતાં કુલ સાત પ્રાણો હોય છે.

(૪) ચાર-ઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે. તેને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વધતાં કુલ આઠ પ્રાણો હોય છે.

(૫) પંચેન્દ્રિય જીવને સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર (કાન) એ પાંચઇન્દ્રિયો હોય છે; તેને કર્ણ ઇન્દ્રિય વધતાં કુલ નવ પ્રાણો અસંજ્ઞીને હોય છે. આ પાંચઇન્દ્રિયોમાં ઉપર જે ક્રમ કહ્યો તેનાથી આડી અવળી ઇન્દ્રિયો કોઈ જીવને હોતી નથી; જેમકે સ્પર્શન અને ચક્ષુ એ બે ઇન્દ્રિયો કોઈ જીવને હોઇ શકે નહિ, પણ જો બે હોય તો તે સ્પર્શ અને રસના જ હોય. સંજ્ઞી જીવને મન-બળ હોય છે તેથી તેને કુલ દસ પ્રાણો હોય છે.

(૬) ઇન્દ્રિયો ભાવ અને દ્રવ્ય એમ બે પ્રકારે હોય છે, તે સૂત્ર ૧૬ થી ૧૯ સુધીમાં કહેવામાં આવશે. ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ સૂત્ર ૧૯ માં આપ્યો છે. ॥૧૪॥

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા

पंचेन्द्रियाणि ॥१५॥

અર્થ:-[इन्द्रियाणि] ઇન્દ્રિયો [પંચ] પાંચ છે.

ટીકા

(૧) ઇન્દ્રિયો પાંચ હોય છે, વધારે હોતી નથી. 'ઇન્દ્ર' કહેતાં આત્માને એટલે સંસારી જીવને ઓળખવનારું જે ચિન્હ તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. દરેક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય પોતાપોતાના વિષયનું જ્ઞાન ઉપજે તેમાં નિમિત્ત કારણ છે, કોઈ ઇન્દ્રિય બીજી કોઇ ઇન્દ્રિયને આધીન નથી. જુદી જુદી એકેક ઇન્દ્રિય પરની અપેક્ષારહિત છે- એટલે કે અહમેન્દ્રની જેમ દરેક પોતપોતાને આધિન છે એવી ઐશ્વર્યતા (મોટાઇ) ધરે છે.

પ્રશ્નઃ-વચન, હાથ, પગ, ગુદા અને લિંગને પણ ઇન્દ્રિય ગણવી જોઇએ ?

ઉત્તરઃ-નહીં, અહીં ઉપયોગનું પ્રકરણ છે. ઉપયોગમાં સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત છે તેથી તેને ઇન્દ્રિય માનવી વ્યાજબી છે. વચન વગેરે ઉપયોગમાં નિમિત્ત નથી, તે તો (જડ) ક્રિયાનાં સાધન છે; અને ક્રિયાનાં કારણ હોવાથી જો તેને ઇન્દ્રિય કહીએ તો મસ્તક વગેરે બધાં અંગોપાંગ (ક્રિયાનાં સાધન) છે તેમને ઇન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. માટે ઉપયોગમાં જે નિમિત્ત કારણ હોય તે ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ છે એમ માનવું વ્યાજબી છે.

(૨) જડ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે નિમિત્ત હોય છે, પણ જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયોથી થતું નથી, જ્ઞાન આત્મા પોતે પોતાથી કરે છે. ક્ષયોપશમિકજ્ઞાનનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે જ્ઞાન જે વખતે જે પ્રકારનો ઉપયોગ કરવા લાયક હોય ત્યારે તેને લાયક ઇન્દ્રિયાદિ બાહ્યનિમિત્તો પોતે પોતાથી હાજર હોય છે, પણ નિમિત્તની રાહ જોવી પડતી નથી. આવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે. ઇન્દ્રિયો છે તેથી જ્ઞાન થયું એમ અજ્ઞાની માને છે; જ્ઞાની તો જ્ઞાન પોતાથી થયું એમ માને છે, અને જડ ઇન્દ્રિયો તે વખતે સંયોગરૂપ (હાજરરૂપ) સ્વયં હોય જ છે એમ જાણે છે. ॥૧૫॥

[જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૪ ની ટીકા. પાનું ૬૩ થી ૬૭]

ઇન્દ્રિયોના મૂળ ભેદ

द्विविधानि ॥१६॥

અર્થઃ-બધી ઇન્દ્રિયો [द्विविधानि] દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને ભાવ ઇન્દ્રિય એવા ભેદથી બબ્બે પ્રકારની છે.

નોટઃ-દ્રવ્યેન્દ્રિયસંબંધી સૂત્ર ૧૭ મું છે અને ભાવેન્દ્રિયસંબંધી સૂત્ર ૧૮ મું છે. ॥૧૬॥

દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ

निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७॥

અર્થ:-[निर्वृत्ति उपकरणे] નિર્વૃતિ અને ઉપકરણને [द्रव्येन्द्रियम्] દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે.

ટીકા

નિર્વૃતિ—પુદ્‌ગલવિપાકી નામકર્મના ઉદયથી પ્રતિનિયતસ્થાનમાં થતી ઇન્દ્રિયરૂપ પુદ્‌ગલની રચનાવિશેષને બાહ્યનિર્વૃતિ કહે છે; અને ઉત્સેધ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે થતા આત્માના જે વિશુદ્ધપ્રદેશ તેને આભ્યંતરનિર્વૃતિ કહે છે; એમ નિર્વૃતિના બે ભેદ છે.

[જુઓ અધ્યાય-૨ સૂત્ર ૪૪ ની ટીકા]

જે આત્મપ્રદેશો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયાકારે થાય છે તે આભ્યંતરનિર્વૃતિ છે. અને તે જ આત્મપ્રદેશે નેત્રાદિ આકારે જે પુદ્‌ગલસમૂહ રહે છે તે બાહ્યનિર્વૃતિ છે. કર્ણેન્દ્રિયના તથા નેત્રેન્દ્રિયના આત્મપ્રદેશો અનુક્રમે જવની નળી તથા મસુરના આકારે હોય છે અને પુદ્‌ગલઇન્દ્રિયો પણ તે તે આકારે હોય છે.

ઉપકરણ—નિર્વૃતિનો ઉપકાર કરવાવાળો પુદ્‌ગલસમૂહ તે ઉપકરણ છે. તેના બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે ભેદ છે. જેમ-નેત્રમાં ધોળું અને કાળું મંડળ તે આભ્યંતર ઉપકરણ છે અને પાંપણ, ડોળો વગેરે બાહ્ય ઉપકરણ છે તેમ. 'ઉપકાર'નો અર્થ નિમિત્તમાત્ર સમજવો, પણ તે લાભ કરે છે એમ ન સમજવું. [જુઓ, અર્થપ્રકાશિકા પાનું ૨૦૨-૨૦૩] આ બંને ઉપકરણો જડ છે. ॥૧૭॥

ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥१८॥

અર્થ:-[लब्धि उपयोगौ] લબ્ધિ અને ઉપયોગને [भावेन्द्रियम्] ભાવેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

ટીકા

(૧) **લબ્ધિ**—લબ્ધિનો અર્થ પ્રાપ્તિ અથવા લાભ થાય છે. આત્માના ચૈતન્યગુણનો ક્ષયોપશમરૂપ ઉઘાડ તે લબ્ધિ છે.

[જુઓ, સૂત્ર ૪૪ ની ટીકા]

ઉપયોગ—ઉપયોગનો અર્થ ચૈતન્યવ્યાપાર થાય છે. આત્માના ચૈતન્યગુણનો જે ક્ષયોપશમરૂપ ઉઘાડ છે તેના વ્યાપારને ઉપયોગ કહે છે.

(૨) આત્મા જ્ઞેયપદાર્થની સન્મુખ થઈને પોતાના ચૈતન્યવ્યાપારને તે તરફ જોડે તે ઉપયોગ છે. ઉપયોગ ચૈતન્યનું પરિણમન છે; તે કોઈ અન્ય જ્ઞેયપદાર્થ તરફ લાગી રહ્યો હોય તો, આત્માની સાંભળવાની શકિત હોય તોપણ, સાંભળે નહિ. લબ્ધિ અને ઉપયોગ બંને મલીને જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે.

(૩) **પ્રશ્ન:**—ઉપયોગ તો લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિયનું ફળ (અથવા કાર્ય) છે, તેને ભાવેંદ્રિય શા માટે કહી ?

ઉત્તર:—કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ઉપયોગને (ઉપચારથી) ભાવેંદ્રિય કહેવામાં આવે છે. ઘટ—આકારે પરિણમેલ જ્ઞાનને ઘટ કહેવામાં આવે છે, એ ન્યાયે લોકમાં કાર્યને પણ કારણ માનવામાં આવે છે. આત્માનું લીંગ ઇંદ્રિય (ભાવેંદ્રિય) છે, આત્મા તે સ્વ અર્થ છે, તેમાં ઉપયોગ મુખ્ય છે અને તે જીવનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપયોગને ભાવ-ઇંદ્રિયપણું કહી શકાય છે.

(૪) ઉપયોગ અને લબ્ધિ એ બંનેને ભાવેંદ્રિય એ માટે કહે છે કે તેઓ દ્રવ્યપર્યાય નથી પણ ગુણપર્યાય છે. ક્ષયોપશમ (લબ્ધિ) પણ એક પર્યાય યા ધર્મ છે અને ઉપયોગ પણ એક ધર્મ છે, કેમકે તે આત્માનો પરિણામ છે. તે ઉપયોગ દર્શન અને જ્ઞાન એવા બે પ્રકારનો છે.

(૫) ધર્મ, સ્વભાવ, ભાવ, ગુણપર્યાય, ગુણ એ શબ્દો એકાર્થવાચક છે.

(૬) પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય જ્ઞાનની ક્ષયોપશમલબ્ધિ તો સર્વ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય જીવોને હોય છે; પણ જે જીવ પરનું લક્ષ ટાળી સ્વ (આત્મા) તરફ ઉપયોગને વાળે છે તેને આત્માનું જ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) થાય છે, અને જે જીવ પર તરફ જ ઉપયોગને વાળ્યા કરે છે તેને મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે અને તેથી તેનું અવિનાશી કલ્યાણ થતું નથી.

(૭) આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત

જીવને છદ્મસ્થદશામાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ અર્થાત્ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ ઘણી હોય તોપણ તે બધા ઉઘાડનો ઉપયોગ એક સાથે કરી શકતો નથી કેમકે તેનો ઉપયોગ રાગમિશ્રિત છે તેથી રાગમાં રોકાઇ જાય છે, તે કારણે જ્ઞાનનો ઉઘાડ (લબ્ધિ) ઘણો હોય તોપણ વ્યાપાર (ઉપયોગ) તો અલ્પ હોય છે. જ્ઞાન ગુણ તો દરેક જીવને પરિપૂર્ણ છે; વિકારી દશામાં તે જ્ઞાનગુણની પૂર્ણ પર્યાય ઉઘડતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પર્યાયમાં જેટલો ઉઘાડ હોય તેટલો પણ વ્યાપાર એક સાથે કરી શકતો નથી. આત્માનું લક્ષ પર તરફ હોય ત્યાં સુધી તેની આવી દશા હોય છે. માટે જીવે સ્વ અને પરનું યથાર્થ ભેદવિજ્ઞાન કરવું જોઇએ, ભેદવિજ્ઞાન થતાં તે પોતાનો પુરુષાર્થ સ્વ તરફ વાળ્યા જ કરે છે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે રાગ ટાળીને બારમા ગુણસ્થાને સર્વથા રાગ ટળી જતા વીતરાગતા થાય છે અને ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં પુરુષાર્થ વધતા જ્ઞાનગુણ જેટલો પરિપૂર્ણ છે તેટલી જ પરિપૂર્ણ તેની પર્યાય ઉઘડે છે; જ્ઞાન-પર્યાય પૂર્ણ ઉઘડી ગયા પછી જ્ઞાનના વ્યાપારને એક બાજુથી બીજી બાજુ તરફ વાળવાનું રહેતું નથી; માટે દરેક મુમુક્ષુ જીવોએ યથાર્થ ભેદવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ–કે જેનું ફળ કેવળજ્ઞાન છે. ॥૧૮॥

પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં નામ અને તેનો અનુક્રમ

स्पर्शनरसनाघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥१९॥

અર્થ:–[स्पर्शन] સ્પર્શન, [रसना] રસના, [घ्राण] ઘ્રાણ–નાક, [चक्षुः] ચક્ષુ અને [श्रोत्र] શ્રોત્ર–કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે.

ટીકા

(૧) આ ઇંદ્રિયો ભાવેન્દ્રિય અને દ્રવ્યેંદ્રિય એમ બંને પ્રકારની સમજવી. એકેંદ્રિયજીવને પહેલી (સ્પર્શન) ઇન્દ્રિય, બે-ઇન્દ્રિયજીવને પહેલી બે-એમ અનુક્રમે હોય છે. આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૪ની ટીકામાં આ સંબંધી વિગતથી જણાવ્યું છે, માટે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

(૨) આ પાંચ ભાવેન્દ્રિયોમાં ભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ઘણી લાભદાયક ગણવામાં આવી છે, કેમ કે તે ભાવ ઇન્દ્રિયના બળથી સમ્યગ્જ્ઞાનીપુરુષનો ઉપદેશ શ્રવણ કરીને ત્યારબાદ વિચાર કરીને યથાર્થ નિર્ણય કરી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો ત્યાગ જીવ કરી શકે છે. જડઇન્દ્રિય તો સાંભળવામાં નિમિત્તમાત્ર છે.

(૩) ૧-શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન) નો આકાર જવની વચલી નળી જેવો, ૨-નેત્રનો આકાર મસુર જેવો, ૩-નાકનો આકાર તલના ફૂલ જેવો તથા ૪-રસનાનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય શરીરાકારે હોય છે-સ્પર્શનેન્દ્રિય આખા શરીરમાં હોય છે. ॥૧૯॥

ઈન્દ્રિયોના વિષય

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥२०॥

અર્થઃ-[સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાઃ] સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ (રૂપ, રંગ) અને શબ્દ એ પાંચ **ક્રમથી** [तत् अर्थाः] ઉપર કહેલી પાંચ ઇંદ્રિયોનો વિષય છે અર્થાત્ ઉપર કહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો તે તે વિષયને જાણે છે.

ટીકા

(૧) જાણવાનું કામ ભાવેંદ્રિયનું છે, પુદ્ગલઇંદ્રિય નિમિત્ત છે. દરેક ઇન્દ્રિયનો વિષય શું છે તે અહીં કહ્યું છે; આ વિષયો જડ-પુદ્ગલો છે.

(૨) પ્રશ્ન:-આ અધિકાર જીવનો છે છતાં તેમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યની વાત શા માટે લીધી ?

ઉત્તર:-જીવને ભાવેંદ્રિયથી થતા ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનમાં જ્ઞેય શું છે તે જણાવવા માટે કહ્યું છે. જ્ઞેય નિમિત્ત માત્ર છે, જ્ઞેયથી જ્ઞાન થતું નથી પણ ઉપયોગરૂપ ભાવેંદ્રિયથી જ્ઞાન થાય છે એટલે કે જ્ઞાન વિષયી (વિષય કરનાર) છે અને જ્ઞેય વિષય છે એ બતાવવા આ સૂત્ર કહ્યું છે.

(૩) સ્પર્શ-આઠ પ્રકારના છે—૧-શીત, ૨-ઉષ્ણ, ૩-લૂખો, ૪-ચીકણો, ૫-કોમળ, ૬-કઠોર, ૭-હળવો અને ૮-ભારે.

રસ-પાંચ પ્રકારના છે—૧-તીખો, ૨-આમ્લ (ખાટો), ૩-કડવો, ૪-મધુર અને ૫-કષાયેલો.

ગંધ-બે પ્રકારની છે—૧-સુગંધ અને ૨-દુર્ગંધ.

વર્ણ (રંગ)-પાંચ પ્રકારના છે—૧-કૃષ્ણ, ૨-નીલ (આસમાની), ૩-પીળો, ૪-રાતો અને ૫-શુક્લ (ધોળો).

શબ્દ (સ્વર)-સાત પ્રકારના છે—૧-શડજ, ૨-રૂષભ, ૩-ગંધાર, ૪-મધ્યમ, ૫-પંચમ, ૬-ધૈવત, ૭-નિષાધ.

એ પ્રમાણે કુલ ૨૭ ભેદો છે, તેમના સંયોગના અસંખ્યાત ભેદો પડે છે.

(૪) સંજ્ઞી પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયદ્વારા થતા ચૈતન્યવેપારમાં મન નિમિત્તરૂપ હોય છે.

(૫) સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ એ વિષયોનું જ્ઞાન તે તે વિષયને જાણનાર ઇન્દ્રિય સાથે તે વિષયનો સંયોગ થવાથી જ થાય છે. આત્મા ચક્ષુદ્વારા જે રૂપને દેખે છે તે રૂપથી યોગ્ય ક્ષેત્રે દૂર રહીને દેખી શકે છે. ॥૨૦॥

મનનો વિષય

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥२१॥

અર્થ:-[अनिन्द्रियस्य] મનનો વિષય [श्रुतम्] શ્રુતજ્ઞાનગોચર પદાર્થ છે અથવા મનનું પ્રયોજન શ્રુતજ્ઞાન છે.

ટીકા

(૧) દ્રવ્યમન આઠ પાંખડીવાળા ફૂલેલા કમળના આકારે છે (જુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૧ની ટીકા). જીવે શ્રવણ કરેલા પદાર્થને વિચારવામાં મનદ્વારા પ્રવૃત્તિ થાય છે. કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શ્રવણ કરેલા શબ્દનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે; તે મતિજ્ઞાનપૂર્વકનો વિચાર તે શ્રુતજ્ઞાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવામાં કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્ત છે અને તેનો વિચાર કરીને યથાર્થ નિર્ણય કરવામાં મન નિમિત્ત છે. હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો ત્યાગ મનદ્વારા થાય છે (જુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૧ તથા ૧૯ની ટીકા). પ્રથમ રાગસહિત મનદ્વારા આત્માનું સાચું જ્ઞાન કરી શકાય છે અને પછી (રાગને અંશે તોડતાં) મનના અવલંબન વગર સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટે છે; તેથી સંજ્ઞી જીવો જ ધર્મ પામવાને લાયક છે (જુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૨૪ની ટીકા).

(૨) મન વિનાના (અસંજ્ઞી) જીવોને પણ એક પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે (જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૧ તથા ૩૦ની ટીકા). તેઓને આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે જ્ઞાનને 'કુશ્રુત' કહેવામાં આવે છે.

(૩) શ્રુતજ્ઞાન જે વિષયને જાણે છે તેમાં મન સ્વતંત્ર નિમિત્ત છે, કોઈ ઇન્દ્રિયને આધિન મન નથી એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં કોઈ પણ ઇન્દ્રિયનું નિમિત્ત નથી.

ઇન્દ્રિયોના સ્વામી

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२॥

અર્થ:-[वनस्पति अन्तानाम्] વનસ્પતિકાય જેના અંતમાં છે એવા જીવોને અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક, જળકાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક

અને વનસ્પતિકાયિક જીવોને [एकम्] એક સ્પર્શઇન્દ્રિય જ હોય છે.

ટીકા

આ સૂત્રમાં કહેલા જીવો એક સ્પર્શઇન્દ્રિયદ્વારા જ જ્ઞાન કરે છે. આ સૂત્રમાં 'ઇન્દ્રિયોના સ્વામી' એવું મથાળું બાંધ્યું છે, તેમાં ઇન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે—જડઇન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય, જડઇન્દ્રિયની સાથે જીવને નિમિત્તનૈમિત્તક સંબંધ બતાવવા માટે વ્યવહારથી સ્વામી કહેલ છે, ખરેખર તો કોઈ દ્રવ્ય બીજા કોઈ દ્રવ્યનું સ્વામી છે જ નહિ. અને ભાવેન્દ્રિય તે આત્માની તે વખતની પર્યાય છે એટલે અશુદ્ધનયે તેનો સ્વામી આત્મા છે. ॥૨૨॥

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादिनामेकैकवृद्धानि ॥२३॥

અર્થ:-[कृमि पिपीलिका भ्रमर मनुष्यादिनाम्] કરમીઆ વગેરે, કીડી વગેરે, ભમરો વગેરે તથા મનુષ્ય વગેરેને [एकैक वृद्धानि] ક્રમથી એકેક ઇન્દ્રિય વધતી વધતી છે અર્થાત્ કરમીઆ વગેરેને બે, કીડી વગેરેને ત્રણ, ભમરા વગેરેને ચાર અને મનુષ્ય વગેરેને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

ટીકા

પ્રશ્ન:-કોઇ મનુષ્ય જન્મથી જ આંધળો, અને કાને બહેરો હોય છે તો એવા જીવને ત્રણ ઇન્દ્રિયજીવ કહેવો કે પંચેન્દ્રિયજીવ કહેવો ?

ઉત્તર:-તે પંચેન્દ્રિયજીવ છે, તેને પાંચે ઇંદ્રિઓ છે, પણ ઉપયોગરૂપ શક્તિ નથી તેથી તે દેખતો અને સાંભળતો નથી.

નોટ-આ પ્રમાણે સંસારી જીવોના ઇન્દ્રિયદ્વારનું વર્ણન કર્યું. હવે તેના મનદ્વારનું વર્ણન ૨૪ મા સૂત્રમાં કહે છે. ॥૨૩॥

સંજ્ઞી કોને કહે છે?

संज्ञिनः समनस्काः ॥२४॥

અર્થ:-[समनस्काः] મનસહિત જીવોને [संज्ञिनः] સંજ્ઞી કહેવાય છે.

ટીકા

સંજ્ઞી જીવો પંચેન્દ્રિય જ હોય છે. (જુઓ અધ્યાય-૨ સૂત્ર ૧૧ તથા ૨૧ ની ટીકા). જીવના હિતાહિતની પ્રવૃત્તિ મનદ્વારા થાય છે. પંચેન્દ્રિયજીવમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા બે પ્રકાર છે. સંજ્ઞી એટલે સંજ્ઞાવાળા પ્રાણી સમજવા. 'સંજ્ઞા'ના ઘણા અર્થો થાય તેમાંથી અહીં 'મન' એવો અર્થ લેવો. ॥૨૪॥

મનદ્વારા હિતાહિતની પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ શરીર છૂટતાં વિગ્રહગતિમાં મન વિના નવા શરીરની પ્રાપ્તિ માટે જીવ ગમન કરે છે ત્યારે કર્મનો આસ્રવ થાય છે તેનું કારણ શું ?

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥२५॥

અર્થઃ-[विग्रहगतौ] વિગ્રહગતિમાં અર્થાત્ નવીન શરીર માટે ગમન કરવામાં [कर्मयोगः] કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.

ટીકા

(૧) **વિગ્રહગતિ**—એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ગમન કરવું તે વિગ્રહગતિ છે. અહીં વિગ્રહનો અર્થ શરીર છે.

કર્મયોગ—કર્મોના સમૂહને કાર્મણશરીર કહે છે; આત્માના પ્રદેશોના હલનચલનને યોગ કહે છે. આ હલનચલન વખતે કાર્મણશરીર નિમિત્તરૂપ છે તેથી તેને કર્મયોગ કહે છે, અને તે કારણે નવા કર્મોનો તે વખતે આસ્રવ થાય છે. (જુઓ સૂત્ર ૪૪ની ટીકા)

(૨) મરણ થતાં નવીન શરીર ગ્રહણ કરવા માટે જીવ ગમન કરે છે ત્યારે રસ્તામાં એક, બે, ત્રણ, કે ચાર સમય લાગે છે, તે સમયમાં કાર્મણયોગના કારણે પુદ્ગલકર્મનું તથા તૈજસવર્ગણાનું ગ્રહણ થાય છે પણ નોકર્મ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થતું નથી. ॥૨૫॥

વિગ્રહગતિમાં જીવ અને પુદ્ગલનું ગમન કેવી રીતે થાય છે?

अनुश्रेणि गतिः ॥२६॥

અર્થ:-[गतिः] જીવ-પુદ્ગલોનું ગમન [अनुश्रेणि] શ્રેણિ અનુસાર જ થાય છે.

ટીકા

(૧) શ્રેણિ—લોકના મધ્યભાગથી ઉપર, નીચે તથા તિર્યગ્દિશામાં ક્રમથી હારબંધ રચનાવાળા પ્રદેશોની પંક્તિ (*Line*)ને શ્રેણિ કહે છે.

(૨) વિગ્રહગતિમાં આકાશપ્રદેશોની સીધી પંક્તિએ જ ગમન થાય છે, વિદિશામાં ગમન થતું નથી. પુદ્ગલનો શુદ્ધ પરમાણુ જ્યારે અતિ શીઘ્ર ગમન કરી એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગમન કરે છે ત્યારે તે સીધો જ ગમન કરે છે.

(૩) ઉપર પ્રમાણે શ્રેણિની છ દિશા થાય છે—૧-પૂર્વથી પશ્ચિમ, ૨-ઉત્તરથી દક્ષિણ, ૩-ઉપરથી નીચે, તથા બીજા ત્રણ તેનાથી ઉલટી રીતે એટલે કે- ૪-પશ્ચિમથી પૂર્વ, ૫-દક્ષિણથી ઉત્તર અને નીચેથી ઉપર.

(૪) **પ્રશ્ન:**-આ જીવઅધિકાર છે તેમાં પુદ્ગલનો વિષય શા માટે લીધો?

ઉત્તર:-જીવ અને પુદ્ગલનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા તથા જીવ તેમ જ પુદ્ગલ બંને ગમન કરે છે એમ બતાવવા માટે પુદ્ગલનો વિષય પણ લીધો છે. ॥૨૬॥

મુક્ત જીવોની ગતિ કેવી રીતે થાય છે?

अविग्रहा जीवस्य ॥२७॥

અર્થઃ—[जीवस्य] મુક્ત જીવની ગતિ [अविग्रहा] વક્રતારહિત (સીધી) થાય છે.

ટીકા

સૂત્રમાં 'जीवस्य' શબ્દ લખ્યો છે પણ આગળના સૂત્રમાં સંસારી જીવનો વિષય હતો તેથી અહીં 'जीवस्य'નો અર્થ 'મુક્ત જીવ' થાય છે. આ અધ્યાયના ૨૫ મા સૂત્રમાં વિગ્રહનો અર્થ 'શરીર' કર્યો હતો, અહીં તેનો અર્થ 'વક્રતા' કરવામાં આવ્યો છે; વિગ્રહ શબ્દના એ બંને અર્થો થાય છે. ૨૫ મા સૂત્રમાં શ્રેણિનો વિષય ન હતો તેથી ત્યાં 'વક્રતા' અર્થ લાગુ થતો નહિ, પણ આ સૂત્રમાં શ્રેણિનો વિષય હોવાથી 'अविग्रहा'નો અર્થ વક્રતારહિત (મોડારહિત) થાય છે એમ સમજવું. મુક્ત જીવો શ્રેણિબદ્ધ ગતિથી એક સમયમાં સીધા સાત રાજૂ ઊંચા ગમન કરી સિદ્ધક્ષેત્રમાં જઈ સ્થિર થાય છે. ॥૨૭॥

સંસારી જીવોની ગતિ અને તેનો સમય

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥२८॥

અર્થઃ—[संसारिणः] સંસારી જીવની ગતિ [चतुर्भ्यः प्राक्] ચાર સમયથી પહેલાં પહેલાં [विग्रहवती च] વક્રતા-મોડાસહિત તથા રહિત થાય છે.

ટીકા

(૧) સંસારી જીવની ગતિ મોડાસહિત અને મોડારહિત હોય છે. જો મોડારહિત હોય તો તેને એક સમય લાગે છે; જો એક મોડો લેવો પડે તો બે સમય, બે મોડા લેવા પડે તો ત્રણ સમય

અને ત્રણ મોડા લેવા પડે તો ચાર સમય લાગે છે. જીવ ચોથા સમયે તો ક્યાંક નવું શરીર નિયમથી ધારણ કરી લે છે; તેથી વિગ્રહગતિનો સમય વધારેમાં વધારે ચાર સમય સુધી હોય છે. તે ગતિઓનાં નામ-૧-ઋજુગતિ(ઇષુગતિ), ૨-પાણીમુક્તાગતિ, ૩-લાંગલિકાગતિ અને ૪-ગૌમુત્રિકાગતિ એ પ્રમાણે છે.

(૨) એક પરમાણુને મંદગતિએ એક આકાશ પ્રદેશેથી તેની નજીકના બીજા આકાશપ્રદેશ સુધી જતાં જે વખત લાગે છે તે એક સમય છે, આ નાનામાં નાનો કાળ છે.

(૩) લોકમાં એવું કોઇ સ્થળ નથી કે જ્યાં જતાં જીવને ત્રણ કરતાં વધારે મોડા લેવા પડે.

(૪) વિગ્રહગતિમાં એક સમયથી વધારે વખત રહે ત્યારે જીવને ચૈતન્યનો ઉપયોગ હોતો નથી. જ્યારે જીવની તે પ્રકારની લાયકાત હોતી નથી ત્યારે દ્રવ્યઇન્દ્રિયો પણ હોતી નથી, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે. જીવનો ઉપયોગ હોવા લાયક હોય છે ત્યારે દ્રવ્યઇન્દ્રિયો પોતાના કારણે સ્વયં હાજર હોય છે, તે એમ સાબિત કરે છે કે જીવની પાત્રતા હોય ત્યારે તેને અનુસાર નિમિત્ત સ્વયં હાજર હોય છે, નિમિત્ત માટે રાહ જોવી પડતી નથી; અને જીવ લાયક ન હોય ત્યારે નિમિત્તનો તેના પોતાના કારણે સ્વયં અભાવ હોય છે. ॥૨૮॥

અવિગ્રહગતિનો સમય

एकसमयाऽविग्रहा ॥२९॥

અર્થ:-[अविग्रहा] મોડારહિત ગતિ [एकसमया] એક સમયમાત્ર જ હોય છે અર્થાત્ તેમાં એક સમય જ લાગે છે.

ટીકા

(૧) જે સમયે જીવનો એક શરીર સાથેનો સંયોગ બંધ પડયો તે જ સમયે, જો જીવ અવિગ્રહગતિને લાયક હોય તો, બીજા ક્ષેત્રે

રહેલા બીજા શરીરને લાયક પુદ્ગલો સાથે (શરીર સાથે) સંબંધ શરુ થાય છે. મુક્તજીવોને પણ સિદ્ધગતિમાં જતાં એક જ સમય લાગે છે. આ ગતિ સીધી લાઇનમાં જ હોય છે.

(૨) એક પુદ્ગલને ઉત્કૃષ્ટ ઝડપથી ગતિ કરતાં ચૌદ રાજલોક અર્થાત્ લોકના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી (સીધી લાઇનમાં ઉપર કે નીચે) જતાં એક સમય જ લાગે છે. ॥૨૯॥

વિગ્રહગતિમાં આહારક—અનાહારકની વ્યવસ્થા

एकं द्वौ त्रीन्वानाहारकः ॥३०॥

અર્થઃ—વિગ્રહગતિમાં [एकं द्वौ वा त्रीन्] એક, બે અથવા ત્રણ સમય સુધી [अनाहारकः] જીવ અનાહારક હોય છે.

ટીકા

(૧) આહાર—ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારકશરીર તથા છ પર્યાપ્તિને યોગ્ય પુદ્ગલપરમાણુઓના ગ્રહણને આહાર કહેવામાં આવે છે.

(૨) ઉપર કહેલા આહારને જીવ જ્યાં સુધી ગ્રહણ નથી કરતો ત્યાં સુધી તે અનાહારક કહેવાય છે. સંસારી જીવ અવિગ્રહગતિમાં આહારક હોય છે પરંતુ એક, બે કે ત્રણ મોડાવાળી ગતિમાં એક, બે કે ત્રણ સમય સુધી અનાહારક રહે છે; ચોથા સમયે નિયમથી આહારક થઈ જાય છે.

(૩) એ વાત લક્ષમાં રાખવાની કે આ સૂત્રમાં નોકર્મની અપેક્ષાએ અનાહારકપણું કહ્યું છે. કર્મગ્રહણ તથા તૈજસપરમાણુનું ગ્રહણ તેરમાં ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. જો આ કર્મ અને તૈજસ પરમાણુના ગ્રહણને આહારકપણું ગણવામાં આવે તો તે અયોગી ગુણસ્થાને હોતું નથી.

(૪) વિગ્રહગતિ સિવાયના વખતમાં જીવ દરેક સમયે નોકર્મરૂપ આહાર કરે છે.

(૫) અહીં આહાર, અનાહાર અને ગ્રહણ શબ્દો વાપર્યા છે તે માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ બતાવવા માટે છે. ખરી રીતે (નિશ્ચયદૃષ્ટિએ) આત્માને કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ પર દ્રવ્યનું ગ્રહણ કે ત્યાગ હોતું નથી, પછી તે નિગોદમાં હો કે સિદ્ધ હો !॥૩૦॥

જન્મના ભેદ

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥३१॥

અર્થઃ- [सम्मूर्च्छनगर्भउपपादाः] સમ્મૂર્ચ્છન, ગર્ભ અને ઉપપાદ એવા ત્રણ પ્રકારના [जन्म] જન્મ હોય છે.

ટીકા

(૧) જન્મ-નવીન શરીર ધારણ કરવું તે જન્મ છે.

સમ્મૂર્ચ્છન જન્મ—પોતાના શરીરને યોગ્ય પુદ્‌ગલોદ્વારા, માતા-પિતાના રજ અને વીર્ય વિના જ શરીરની રચના થવી તેને સમ્મૂર્ચ્છન જન્મ કહે છે.

ગર્ભજન્મ—સ્ત્રીના ઉદરમાં રજ અને વીર્યના મળવાથી જે જન્મ (coneeption) થાય તેને ગર્ભજન્મ કહે છે.

ઉપપાદજન્મ—માતા-પિતાના રજ અને વીર્ય વિના દેવ અને નારકીઓના નિશ્ચિતસ્થાનવિશેષમાં ઉત્પન્ન થવાને ઉપપાદ જન્મ કહે છે. આ ઉપપાદ જન્મવાળું શરીર વૈક્રિયિક રજકણોનું બને છે.

(૨) समन्ततः+मूर्च्छनं—એ વડે સમ્મૂર્ચ્છન શબ્દ બન્યો છે; તેમાં समन्ततः નો અર્થ 'ચારે બાજુ'-અથવા 'જ્યાં-ત્યાં' થાય છે અને मूर्च्छनं નો અર્થ 'શરીરનું બની જવું' એવો થાય છે.

(૩) જીવ અનાદિ અનંત છે એટલે તેને જન્મ-મરણ હોતાં નથી, પણ અનાદિથી જીવને પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા (મિથ્યાદર્શન)

હોવાથી તેને શરીર સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહસંબંધ થાય છે અને અજ્ઞાનથી શરીરને પોતાનું માને છે. વળી શરીરને હું હલાવી-ચલાવી શકું, શરીરની ક્રિયા હું કરી શકું એ વગેરે ઊંધી માન્યતા જીવને અનાદિથી ચાલી આવે છે; તે વિકારભાવ હોય ત્યાં સુધી જીવને નવાં નવાં શરીરો સાથે સંબંધ થાય છે. તે નવા શરીરના સંબંધને (સંયોગને) જન્મ કહે છે અને જુના શરીરના વિયોગને મરણ કહે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા પછી ચારિત્રની પૂર્ણતા ન થાય ત્યાં સુધી જીવને નવું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જીવનો કષાયભાવ નિમિત્ત છે. ॥૩૧॥

યોનિઓના ભેદ

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः॥३२॥

અર્થઃ-[सचित्त शीत संवृत्ताः] સચિત્ત, શીત, સંવૃત્ત [सेतरा] તેનાથી ઉલટી ત્રણ—અચેત, ઉષ્ણ, વિવૃત્ત [च एकशः मिश्राः] અને ક્રમથી એકએકથી મળેલી ત્રણ અર્થાત્ સચિત્તાચિત, શીતોષ્ણ અને સંવૃત્ત-વિવૃત્ત [तत् योनयः] એ નવ જન્મયોનિયો છે.

ટીકા

(૧) જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનને યોનિ કહે છે; યોનિ આધાર અને જન્મ આધેય છે.

(૨) **સચિત્તયોની**—જીવસહિત યોનિને સચિત્તયોની કહે છે.

સંવૃત્તયોની—જે કોઇના દેખવામાં ન આવે એવા ઉત્પત્તિસ્થાનને સંવૃત્ત (ઢંકાયેલી) યોની કહે છે.

વિવૃત્તયોનિ—જે સર્વના દેખવામાં આવે એવા ઉત્પત્તિ સ્થાનને વિવૃત્ત (ખુલ્લી) યોનિ કહે છે.

(૩) ૧. માણસ કે બીજા પ્રાણીના પેટમાં જીવો (કરમીઆ) ઉત્પન્ન થાય તેની સચિત્તયોની છે. ૨-દિવાલ, ટેબલ વગેરેમાં જીવો

ઉત્પન્ન થાય છે તેની અચિત્તયોનિ છે. ૩—માણસે પહેરેલ ટોપી વગેરેમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની સચિત્તાચિત્ત યોનિ છે. ૪—ઠંડીમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની શીતયોની છે. ૫-ગરમીમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની ઉષ્ણયોનિ છે. ૬—પાણીના ખાડામાં સૂર્યની ગરમીથી પાણી ઉનું થતાં જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની શીતોષ્ણયોનિ છે. ૭—પેકબંધ ટોપલામાં રહેલા ફળમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય તેની સંવૃત્તયોનિ છે. ૮—પાણીમાં જીવો (લીલફૂગ વગેરે) ઉત્પન્ન થાય તેની વિવૃત્તયોનિ છે અને ૯—થોડો ભાગ ઉઘાડો તથા થોડો ઢંકાએલો એવા સ્થાનમાં જીવો ઉપજે તેની સંવૃત્તવિવૃત્તયોનિ છે.

(૪) યોનિના આકારના ત્રણ ભેદ છે: ૧-શંખાવર્ત, ૨-કુર્મોન્નત અને ૩-વંશપત્ર. શંખાવર્તયોનિમાં ગર્ભ રહેતો નથી, કુર્મોન્નતયોનિમાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળભદ્ર અને તેના ભાઈઓ સિવાય કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. વંશપત્રયોનિમાં બાકીના ગર્ભજન્મવાળા સર્વ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૩૨॥

ગર્ભજન્મ કોને હોય છે?

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥३३॥

અર્થ:—[जरायुज अण्डज पोतानां] જરાયુજ, અંડજ અને પોત એ ત્રણ પ્રકારના જીવોને [गर्भः] ગર્ભજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ તે જીવોને જ ગર્ભજન્મ હોય છે.

ટીકા

(૧) **જરાયુજ**—જાળની સમાન માંસ અને લોહીથી વ્યાપ્ત એક પ્રકારની થેલીથી લપેટાયેલ જે જીવ જન્મે છે તેને જરાયુજ કહે છે. જેમ કે-ગાય, ભેંસ, મનુષ્ય વગેરે.

અંડજ-જે જીવ ઇંડામાંથી જન્મે છે તેને અંડજ કહે છે. જેમ કે-ચકલી, કબુતર, મોર વગેરે પક્ષીઓ.

પોત—જન્મતી વખતે જે જીવો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું આવરણ ન હોય તેને પોત કહે છે. જેમ કે સિંહ, વાઘ, હાથી, હરણ, વાંદરો વગેરે.

(૨) અસાધારણ ભાષા અને અધ્યયનાદિ જરાયુજ જીવોમાં જ હોય છે. ચક્રધર, વાસુદેવાદિ મહા પ્રભાવશાળી જીવો જરાયુજ છે, મોક્ષ પણ જરાયુજને જ થાય છે. ॥૩૩॥

ઉપપાદજન્મ કોને કહે છે?

देवनारकाणामुपपादः ॥३४॥

અર્થઃ- [देवनारकाणाम्] દેવ અને નારકીઓને [उपपादः] ઉપપાદજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ ઉપપાદજન્મ તે જીવોને જ હોય છે.

ટીકા

(૧) દેવના પ્રસૂતિસ્થાનમાં શુદ્ધ સુગંધી કોમળ સપુટના આકારે શય્યા હોય છે તેમાં ઉત્પન્ન થઈ અંતર્મુહૂર્તમાં પરિપૂર્ણ યુવાન જેવો થઈ, જેમ કોઇ શય્યામાં સૂતેલો જાગૃત થાય તેમ, આનંદ સહિત જીવ બેઠો થાય છે–આ દેવનો ઉપપાદજન્મ છે.

(૨) નારકીજીવો બીલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મધુછતાની જેમ ઊંધું મોઢું વગેરે આકારે નાના મોઢાવાળાં ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તેમાં નારકી જીવ ઉપજે છે અને ઊંધું માથું, ઊંચા પગ એ રીતે ઘણી આકરી વેદનાથી નીકળી વિલાપ કરતો જમીન ઉપર પડે છે–આ નારકીનો ઉપપાદજન્મ છે. ॥૩૪॥

સમ્મૂર્છનજન્મ કોને હોય છે?

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥४५॥

અર્થઃ-[शेषाणाम्] ગર્ભ અને ઉપપાદજન્મવાળા સિવાયના બાકી રહેલા જીવોને [सम्मूर्च्छनम्] સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ જ હોય છે અર્થાત્ સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ બાકીના જીવોને જ હોય છે.

ટીકા

એકેંદ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને નિયમથી સમ્મૂર્ચ્છન-જન્મ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચોને ગર્ભ અને સમ્મૂર્ચ્છન બંને પ્રકારના જન્મ હોય છે એટલે કે કેટલાક ગર્ભજ હોય છે અને કેટલાક સમ્મૂર્ચ્છન હોય છે. લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક મનુષ્યોને પણ સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ હોય છે. ॥૩૫॥

શરીરનાં નામો તથા ભેદ

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥३६॥

અર્થ:- [औदारिक वैक्रियिक आहारक तैजस कार्मणानि] ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ [शरीराणि] એ પાંચ શરીરો છે.

ઔદારિકશરીર—મનુષ્ય અને તિર્યંચોનાં શરીર-કે જે સડે છે, ગળે છે તથા ઝરે છે તે-ઔદારિકશરીર છે; આ શરીર સ્થુળ છે તેથી 'ઉદાર' કહેવાય છે. સૂક્ષ્મનિગોદનું શરીર ઇંદ્રિયોવડે ન દેખાય, બાળ્યું બળે નહિ, કાપ્યું કપાય નહિ તોપણ તે સ્થુળ છે, કેમ કે બીજાં શરીરો તેનાથી ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ છે.

[જુઓ, હવે પછીનું સૂત્ર]

વૈક્રિયિક શરીર—જેમાં હલકું, ભારે તથા અનેક પ્રકારનાં રૂપ બનાવવાની શકિત હોય તેને વૈક્રિયિક શરીર કહે છે, તે દેવ અને નારકીઓને જ હોય છે.

નોંધ—એ વાત લક્ષમાં રાખવી કે ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ઋદ્ધિના કારણે જે વિક્રિયા કરી શકે છે તેને વૈક્રિયિકશરીર કહે છે પણ તે ઔદારિકશરીરનો પ્રકાર છે.

આહારકશરીર—સૂક્ષ્મપદાર્થના નિર્ણય માટે અથવા સંયમની રક્ષા વગેરે માટે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી જીવને મસ્તકમાંથી એક હાથનું પૂતળું નીકળે છે તેને આહારકશરીર કહે છે. (તત્ત્વોમાં કાંઈ શંકા

થતાં કેવળી અગર શ્રુતકેવળી પાસે જવા માટે આવા મુનિના મસ્તકમાંથી એક હાથનું પૂતળું નીકળે છે તેને આહારકશરીર કહે છે.)

તૈજસશરીર—જેના કારણે શરીરમાં તેજ રહે તેને તૈજસ શરીર કહે છે.

કાર્મણશરીર—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના સમૂહને કાર્મણશરીર કહે છે.

નોંધ—પહેલાં ત્રણ શરીરો આહારવર્ગણામાંથી બને છે. ॥૩૬॥

શરીરોની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન

परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહ્યાં તેનાથી [પરં પરં] આગળ આગળનાં શરીર [सूक्ष्मम्] સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ ઔદારિકથી વૈક્રિયિક સૂક્ષ્મ, વૈક્રિયિકથી આહારક સૂક્ષ્મ, આહારકથી તૈજસ સૂક્ષ્મ અને તૈજસથી કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે. ॥૩૭॥

પહેલા પહેલા શરીર કરતાં આગળ આગળનાં શરીરનાં પ્રદેશો થોડા હશે એવી વિરુદ્ધ માન્યતા દૂર કરવા માટે સૂત્ર કહે છે

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥३८॥

અર્થઃ—[प्रदेशतः] પ્રદેશોની અપેક્ષાએ [तैजसात् प्राक्] તૈજસ પહેલાંનાં શરીરો [असंख्येयगुणं] અસંખ્યાતગુણા છે.

ટીકા

ઔદારિકશરીરના પ્રદેશો કરતાં અસંખ્યાતગુણા વૈક્રિયિક શરીરના પ્રદેશો છે અને વૈક્રિયિકશરીરથી અસંખ્યાતગુણા આહારકશરીરના પ્રદેશો છે. ॥૩૮॥

अनन्तगुणे परे ॥३९॥

અર્થઃ-[परे] બાકીના બે શરીરો [अनन्तगुणे] અનંતગુણા પરમાણુ (-પ્રદેશો) વાળા છે અર્થાત્ આહારકશરીરથી અનંતગુણા પ્રદેશો તૈજસ શરીરમાં છે અને તૈજસથી અનંતગુણા કાર્મણશરીરના પ્રદેશો છે.

ટીકા

આગળ આગળના શરીરમાં પ્રદેશોની સંખ્યામાં અધિકતા હોવા છતાં તેનો મેળાપ લોઢાના પિંડની માફક સઘન હોય છે તેથી તે અલ્પરૂપ હોય છે. પ્રદેશો કહેતાં અહીં પરમાણુઓ સમજવા. ॥૩૯॥

તૈજસ અને કાર્મણશરીરની વિશેષતા

अप्रतिघाते ॥४०॥

અર્થઃ-તૈજસ અને કાર્મણ એ બંને શરીરો [अप्रतिघाते] અપ્રતિઘાત અથાત્ બાધારહિત છે.

ટીકા

આ બે શરીરો લોકના છેડા સુધી હરકોઈ જગ્યાએ જઈ શકે છે અને ગમે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે છે. વૈક્રિયિક અને આહારક શરીરો હરકોઈમાં પ્રવેશ કરી શકે છે પણ વૈક્રિયિક શરીર ત્રસનાલી સુધી જ ગમન કરી શકે છે. આહારક શરીરનું ગમન અધિકમાં અધિક અઢી દ્વીપપર્યંત જ્યાં કેવળી અને શ્રુતકેવળી હોય ત્યાં સુધી થાય છે. મનુષ્યનું વૈક્રિયિકશરીર મનુષ્યલોક (-અઢીદ્વિપ) સુધી જાય છે, તેથી અધિક જતું નથી. ॥૪૦॥

તૈજસ અને કાર્મણશરીરની વધારે વિશેષતા

अनादिसम्बन्धे च ॥४१॥

અર્થઃ-[च] વળી એ બંને શરીરો [अनादिसम्बन्धे] આત્માની સાથે અનાદિકાળથી સંબંધવાળા છે.

ટીકા

(૧) આ કથન સામાન્ય તૈજસ અને કાર્મણશરીરની અપેક્ષાએ છે. વિશેષ અપેક્ષાએ આ પ્રકારનાં પહેલાં પહેલાંનાં શરીરોનો સંબંધ બંધ પડીને નવાં નવાં શરીરોનો સંબંધ થતો રહે છે. અયોગી ગુણસ્થાન પહેલાં દરેક સમયે જીવ આ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનાં નવાં નવાં રજકણો ગ્રહણ કરે છે અને જુનાં છોડે છે. (જે સમયે તેનો તદ્દન અભાવ થાય છે તે જ સમયે જીવ સીધી શ્રેણિએ સિદ્ધસ્થાને પહોંચી જાય છે.) સૂત્રમાં 'च' શબ્દ આપ્યો છે તેમાંથી આ અર્થ નીકળે છે.

(૨) 'જીવને આ શરીરોનો સંબંધ પ્રવાહરૂપે અનાદિથી નથી પણ નવો (-સાદિ) છે' એમ માનવું તે ભૂલભરેલું છે, કેમ કે જો એમ હોય તો પૂર્વે જીવ અશરીરી હતો એટલે કે શુદ્ધ હતો અને પાછળથી તે અશુદ્ધ થયો એમ ઠરે; પરંતુ શુદ્ધ જીવને અનંત પુરુષાર્થ હોવાથી તેને અશુદ્ધતા આવે નહિ અને અશુદ્ધતા જ્યાં ન હોય ત્યાં આ શરીરો હોય જ નહિ. એ રીતે જીવને આ શરીરનો સંબંધ સામાન્યઅપેક્ષાએ (-પ્રવાહરૂપે) અનાદિથી છે. વળી જો તે ને તે જ શરીરોનો સંબંધ અનાદિથી માને તો તે સંબંધ અનંતકાળ રહે અને તેથી જીવ વિકાર ન કરે તોપણ તેનો મોક્ષ કદી થાય જ નહિ. અવસ્થાદૃષ્ટિએ જીવ અનાદિથી અશુદ્ધ છે એમ આ સૂત્ર સિદ્ધ કરે છે. [જુઓ, હવે પછીના સૂત્રની ટીકા] ॥૪૧॥

આ શરીરો અનાદિથી સર્વ જીવોને હોય છે

सर्वस्य ॥૪૨॥

અર્થ:-આ તૈજસ અને કાર્મણ એ બંને શરીરો [સર્વસ્ય] સર્વે સંસારી જીવોને હોય છે.

ટીકા

જેને આ શરીરોનો સંબંધ ન હોય તેને સંસારીપણું હોતું નથી-સિદ્ધપણું હોય છે. એટલું લક્ષમાં રાખવું કે કોઇ પણ જીવને

ખરેખર (પરમાર્થે) શરીર હોતું નથી. જો જીવને ખરેખર શરીર હોય તો જીવ જડ-શરીરરૂપ થઈ જાય, પણ તેમ બને નહિ. જીવ અને શરીર બંને એક આકાશક્ષેત્રે (એક ક્ષેત્રાવગાહસંબંધે) હોય છે તેથી અજ્ઞાની શરીરને પોતાનું માને છે; અવસ્થાદૃષ્ટિએ જીવ અનાદિથી અજ્ઞાની છે તેથી '**અજ્ઞાનીના આ પ્રતિભાસ**'ને વ્યવહાર જણાવી, તેને 'જીવનું શરીર' કહેવામાં આવે છે. એ રીતે જીવના વિકારીભાવનો અને આ શરીરનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધમાત્ર બતાવ્યો છે, પણ જીવ અને શરીર એક દ્રવ્યરૂપ, એક ક્ષેત્રરૂપ, એક પર્યાય (-કાળ)રૂપ કે એક ભાવરૂપ થઈ જાય છે-એમ બતાવવાનો શાસ્ત્રોનો હેતુ નથી; તેથી આગલા સૂત્રમાં 'સંબંધ' શબ્દ વાપર્યો છે. જો એમ જીવ અને શરીર એકરૂપ થાય તો બંને દ્રવ્યોનો સર્વથા નાશ થાય. ॥૪૨॥

એક જીવને એક સાથે કેટલાં શરીરનો સંબંધ હોય છે?

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्यः ॥४३॥

અર્થ:-[तत् आदीनि] તે તૈજસ અને કાર્મણશરીરોથી શરુ કરીને [युगपद्] એક સાથે [एकस्य] એક જીવને [आचतुर्भ्यः] ચાર શરીરો સુધી [भाज्यानि] વિભકત કરવા જોઈએ-અર્થાત્ જાણવાં.

ટીકા

જીવને જો બે શરીરો હોય તો તૈજસ અને કાર્મણ, ત્રણ હોય તો તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક, અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિયિક, ચાર હોય તો તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક, અથવા તો તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને (લબ્ધિવાળા જીવને) વૈક્રિયિક શરીરો હોય છે; આમાં (લબ્ધિવાળા જીવને) ઔદારિક સાથે જે વૈક્રિયિક શરીર હોવાનું જણાવ્યું છે તે શરીર ઔદારિકની જાતનું છે, દેવોના વૈક્રિયિક શરીરના રજકણોની જાતનું તે નથી.

(જુઓ સૂત્ર ૩૬ તથા ૪૭ની ટીકા) ॥૪૩॥

કાર્મણશરીરની વિશેષતા

निरुपभोगमन्त्यम् ॥४४॥

અર્થઃ- [अन्त्यम्] અંતનું કાર્મણશરીર [निरुपभोगम्] ઉપભોગ-રહિત હોય છે.

ટીકા

(૧) **ઉપભોગઃ**-ઇન્દ્રિયોદ્વારા શબ્દાદિકને જ્ઞાનમાં ગ્રહણ કરવા તે ઉપભોગ કહેવાય છે.

(૨) વિગ્રહગતિમાં જીવને ભાવેંદ્રિયો હોય છે [જુઓ સૂત્ર ૧૮], જડઇંદ્રિયોની રચનાનો ત્યાં અભાવ છે [જુઓ સુત્ર ૧૭]; તે સ્થતિમાં શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ કે સ્પર્શનો અનુભવ (-જ્ઞાન)થતો નથી, તેથી કાર્મણશરીરને નિરુપભોગ જ કહ્યું છે.

(૩)**પ્રશ્નઃ**—તૈજસશરીર પણ નિરુપભોગ જ છે છતાં તેને અહીં કેમ ન ગણ્યું ?

ઉત્તરઃ—તૈજસશરીર તો કોઇ યોગનું પણ કારણ નથી તેથી નિરુપભોગના પ્રકરણમાં તેને સ્થાન જ નથી. વિગ્રહગતિમાં કાર્મણ શરીર તો કાર્મણયોગનું કારણ છે [જુઓ સૂત્ર ૨૫], તેથી તે ઉપભોગને લાયક છે કે નહિ—એ પ્રશ્ન ઊઠે, તેનું નિરાકરણ કરવા માટે આ સૂત્ર કહ્યું છે. તૈજસશરીર ઉપભોગને લાયક છે કે કેમ એ સવાલ જ ઊઠી શકતો નથી કેમકે તે તો નિરુપભોગ જ છે, તેથી અહીં તેને લીધું નથી.

(૪) જીવની પોતાની પાત્રતા (-ઉપાદાન) મુજબ બાહ્ય નિમિત્ત સંયોગરૂપ (હાજરરૂપ) હોય છે અને પોતાની પાત્રતા ન હોય ત્યારે હાજર હોતાં નથી એમ આ સૂત્ર બતાવે છે, જ્યારે જીવ શબ્દાદિકનું જ્ઞાન કરવાને લાયક હોતો નથી ત્યારે જડ શરીરરૂપ ઇંદ્રિયો હાજર હોતી નથી; અને જ્યારે જીવ તે જ્ઞાન કરવાને લાયક હોય છે ત્યારે જડ શરીરરૂપ ઇંદ્રિયો સ્વયં હાજર હોય છે એમ સમજવું.

(૫) પરવસ્તુ જીવને વિકારભાવ કરાવતી નથી એમ સૂત્ર ૨૫ તથા આ સુત્ર બતાવે છે, કેમકે વિગ્રહગતિમાં સ્થુળ શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે કોઈ હોતાં નથી, દ્રવ્યકર્મ જડ છે તેને જ્ઞાન નથી, વળી તે પોતાનું સ્વક્ષેત્ર છોડી જીવના ક્ષેત્રમાં જઈ શકતું નથી તેથી તે કર્મ જીવને વિકારભાવ કરાવી શકે નહિ. જ્યારે જીવ પોતાના દોષથી અજ્ઞાનદશામાં ક્ષણેક્ષણે નવો વિકારભાવ કર્યાં કરે છે ત્યારે જે કર્મો છૂટાં પડે તેના ઉપર ઉદયનો આરોપ આવે છે. અને જીવ જ્યારે વિકારભાવ કરતો નથી ત્યારે છૂટાં પડતાં કર્મો (-રજકણો) ઉપર નિર્જરાનો આરોપ આવે છે અર્થાત્ તેને 'નિર્જરા' નામ આપવામાં આવે છે. ॥૪૪॥

ઔદારિકશરીરનું લક્ષણ

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥४५॥

અર્થઃ-[गर्भ] ગર્ભ [सम्मूर्च्छनजम्] અને સમ્મૂર્ચ્છનજન્મથી ઉત્પન્ન થતું શરીર [आद्यम्] પહેલું-ઔદારિકશરીર કહેવાય છે.

ટીકા

પ્રશ્નઃ-શરીર તો જડ પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય છે અને આ અધિકાર જીવનો છે, છતાં તેમાં આ વિષય કેમ લીધો છે?

ઉત્તરઃ-જીવના જુદા જુદા પ્રકારના વિકારી ભાવો હોય ત્યારે તેને કેવા કેવા પ્રકારના શરીરો સાથે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ હોય તે બતાવવા માટે શરીરોનો વિષય અહીં (આ સૂત્રમાં તેમ જ આ અધ્યાયના બીજાં કેટલાંક સૂત્રોમાં) લીધો છે. ॥૪૫॥

વૈક્રિયિકશરીરનું લક્ષણ

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥

અર્થઃ-[औपपादिकं] ઉપપાદ જન્મવાળા એટલે કે દેવ અને નારકીઓનાં શરીર [वैक्रियिकम्] વૈક્રિયિક હોય છે.

નોટ-ઉપપાદ જન્મનો વિષય સૂત્ર ૩૪માં અને વૈક્રિયિકશરીરનો વિષય સૂત્ર ૩૬માં આવી ગયો છે, તે સૂત્રો તથા તેની ટીકા અહીં પણ વાંચવી ॥૪૬॥

દેવ અને નારકી સિવાય બીજાને વૈક્રિયિક શરીર હોય કે નહિ ?

लब्धिप्रत्ययं च ॥४७॥

અર્થઃ—વૈક્રિયિકશરીર [लब्धिप्रत्ययं च] લબ્ધિનૈમિત્તિક પણ હોય છે.

ટીકા

વૈક્રિયિકશરીર ઉપજવામાં ઋદ્ધિનું નિમિત્ત છે. સાધુને તપના વિશેષપણાથી પ્રાપ્ત થતી ઋદ્ધિને 'લબ્ધિ' કહેવામાં આવે છે. 'પ્રત્યય'નો અર્થ નિમિત્ત થાય છે. કોઈ તિર્યંચને પણ વિક્રિયા હોય છે, વિક્રિયા તે શુભભાવનું ફળ વિક્રિયા છે, પણ ધર્મનું ફળ નથી. ધર્મનું ફળ શુદ્ધભાવ છે, શુભભાવનું ફળ બાહ્યસંયોગ છે. મનુષ્ય તથા તિર્યંચનું વૈક્રિયિકશરીર દેવ તથા નારકીના શરીરથી જુદી જાતનું છે; ઔદારિકશરીરનો એક જ પ્રકાર છે.

(જુઓ સૂત્ર ૩૬ તથા ૪૩ની ટીકા) ॥૪૭॥

વૈક્રિયિક સિવાય બીજા કોઈ શરીરને લબ્ધિનું નિમિત્ત છે ?

तैजसमपि ॥४८॥

અર્થઃ—[तैजसम्] તૈજસશરીર [अपि] પણ લબ્ધિનૈમિત્તિક છે.

ટીકા

(૧) તૈજસશરીરના બે ભેદ છે—અનિઃસરણ અને નિઃસરણ. અનિઃસરણ સર્વ સંસારી જીવોને દેહની દીપ્તિનું કારણ છે, તે લબ્ધિપ્રત્યય નથી, તેનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૩૬ની ટીકામાં આવી ગયું છે.

(૨) નિઃસરણ-તૈજસ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનું છે. તપશ્ચરણના ધારક મુનિને કોઈ ક્ષેત્રમાં રોગ, દુષ્કાળાદિ વડે લોકોને દુઃખી દેખીને જો અત્યંત કરુણા ઉપજી આવે તો તેમના જમણા ખભામાંથી એક તૈજસ પિંડ નીકળી બાર યોજન સુધીના જીવોનું દુઃખ મટાડી મૂળ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને નિઃસરણશુભ-તૈજસશરીર કહેવાય છે; અને કોઈ ક્ષેત્રે મુનિ અત્યંત ક્રોધિત થાય તો ઋદ્ધિના પ્રભાવથી તેમના ડાબા ખભામાંથી સિંદુરસમાન રાતા અગ્નિરૂપ એક શરીર નીકળી બાર યોજન સુધીના બધા જીવોના શરીરને તથા બીજાં પુદ્‌ગલોને બાળી ભસ્મ કરી મૂળ શરીરમાં પ્રવેશ કરી તે મુનિને પણ દગ્ધ કરે છે, (તે મુનિ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે,) તેને નિઃસરણઅશુભતૈજસશરીર કહેવાય છે. ॥૪૮॥

આહારક શરીરના સ્વામી તથા તેનું લક્ષણ

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥

અર્થ:—[आहारकं] આહારકશરીર [शुभम्] શુભ છે અર્થાત્ તે શુભકાર્ય કરે છે, [विशुद्धम्] વિશુદ્ધ છે અર્થાત તે વિશુદ્ધકર્મ (મંદકષાયથી બંધાતા કર્મ) નું કાર્ય છે [च अव्याघाति] અને વ્યાઘાત—બાધારહિત છે તથા [प्रमत्तसंयतस्य एव] પ્રમત્તસંયત (છઠ્ઠાગુણસ્થાનવર્તી) મુનિને જ તે શરીર હોય છે.

ટીકા

(૧) આ શરીર ચંદ્રકાન્તમણિ સમાન શ્વેતવર્ણનું એક હાથ પ્રમાણ હોય છે; તે પર્વત, વજ્ર વગેરેથી રોકાતું નથી તેથી અવ્યાઘાત છે. આ શરીર પ્રમત્તસંયમી મુનિના મસ્તકમાંથી નીકળે છે, પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાને જ આ શરીર હોય છે, બીજે હોતું નથી; તેમજ બધા પ્રમત્તસંયતમુનિઓને આ શરીર હોતું નથી.

(૨) તે આહારકશરીર ૧-કદાચિત્ લબ્ધિવિશેષનો સદ્‌ભાવ જાણવા માટે, ૨-કદાચિત્ સૂક્ષ્મપદાર્થના નિર્ણય માટે તથા

૩–કદાચિત્ તીર્થંગમન કે સંયમની રક્ષા અર્થે કેવળીભગવાન અગર શ્રુતકેવળીભગવાન પાસે જતાં સ્વયં નિર્ણય કરી અંતર્મુહૂર્તમાં પાછું આવી સંયમી મુનિના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૩) જે વખતે ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં તીર્થંકરભગવાનની, કેવળીની કે શ્રુતકેવળીની વિદ્યમાનતા ન હોય અને તેના વિના મુનિનું સમાધાન થઈ શકે નહિ ત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જ્યાં તીર્થંકરભગવાન વગેરે બિરાજમાન હોય ત્યાં તે (ભરત કે એરાવતક્ષેત્રના) મુનિનું આહારક શરીર જાય; ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરભગવાનાદિ હોય ત્યારે તે નજીકના ક્ષેત્રે જાય છે. મહાવિદેહમાં તીર્થંકરો ત્રણેકાળ હોય છે તેથી ત્યાંના મુનિને તેવો પ્રસંગ આવે તો તેમનું આહારક શરીર તે ક્ષેત્રના તીર્થંકરાદિ પાસે જાય છે.

(૪) ૧–દેવો અનેક વૈક્રિયિકશરીર કરી શકે છે, મૂળ શરીરસહિત દેવ સ્વર્ગલોકમાં વિદ્યમાન રહે અને વિક્રિયા વડે અનેક શરીર કરી બીજા ક્ષેત્રમાં જાય છે. કોઈ સામર્થ્યધારક દેવ પોતાનાં એક હજાર રૂપો કરી શકે છે, તે હજારે શરીરોમાં તે દેવના આત્માના પ્રદેશો છે. મૂળ વૈક્રિયિકશરીર જઘન્ય દસહજાર વર્ષ સુધી રહે છે, અગર વધારે જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલો કાળ રહે છે. ઉત્તર વૈક્રિયિકશરીરનો કાળ જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત જ છે. તીર્થંકર–ભગવાનના જન્મ વખતે તથા નંદિશ્વરાદિકના જિનમંદિરોની પૂજા માટે દેવો જાય છે ત્યારે વારંવાર વિક્રિયા કરે છે.

૨–પ્રમત્તસયંતમુનિનું આહારકશરીર દૂર ક્ષેત્ર વિદેહાદિકમાં જાય છે.

૩–તૈજસશરીર બાર જોજન (૪૮ ગાઉ) જાય છે.

૪–આત્મા અખંડ છે, તેના ખંડ થતા નથી. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તે કાર્મણશરીર સાથે નીકળે છે. મૂળ શરીર તો જેવું છે તેવું જ બન્યું રહે છે, અને તેમાં પણ દરેક સ્થળે આત્માના પ્રદેશો રહે જ છે.

(૫) જેમ અન્નને પ્રાણ કહેવા તે ઉપચાર છે તેમ આ સૂત્રમાં આહારકશરીરને 'શુભ' કહેલું છે તે પણ ઉપચાર છે. બંને સ્થાનોમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર (અર્થાત્ વ્યવહાર) કરવામાં આવ્યો છે. જેમ અન્નનું ફળ પ્રાણ છે તેમ શુભનું ફળ આહારકશરીર છે તેથી આ ઉપચાર છે. ॥૪૯॥

લિંગ અર્થાત્ વેદના સ્વામી

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥

અર્થઃ-[नारक सम्मूर्च्छिनो] નારકી અને સમ્મૂર્ચ્છન જન્મવાળા [नपुंसकानि] નપુંસક હોય છે.

ટીકા

(૧) લિંગ-વેદ બે પ્રકારનાં છે—૧-**દ્રવ્યલિંગ**=પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસકત્વ બતાવનારું શરીરનું ચિહ્ન; અને ૨-**ભાવલિંગ**=સ્ત્રી, પુરુષ કે સ્ત્રી-પુરુષ બંને ભોગવવાની અભિલાષારૂપ આત્માના વિકારી પરિણામ. નારકી અને સમ્મૂર્ચ્છન જીવોને દ્રવ્યલીંગ અને ભાવલિંગ બંને નપુંસક હોય છે.

(૨) નારકી તથા સમ્મૂર્ચ્છન જીવો નપુંસક જ હોય છે કેમ કે તે જીવોને સ્ત્રી-પુરુષસંબંધી મનોજ્ઞ શબ્દનું સાંભળવું, મનોજ્ઞ ગંધનું સૂંઘવું, મનોજ્ઞ રૂપનું દેખવું, મનોજ્ઞ રસનું ચાખવું કે મનોજ્ઞ સ્પર્શનું સ્પર્શવું એ કાંઈ હોતું નથી, તેથી થોડું કલ્પિત સુખ પણ તે જીવોને હોતું નથી, માટે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે કે તે જીવો નપુંસક છે. ॥૫૦॥

દેવોનાં લિંગ

न देवाः ॥५१॥

અર્થઃ-[देवाः] દેવો [न] નપુંસક હોતા નથી અર્થાત્ દેવોને પુરુષલિંગ અને દેવીઓને સ્ત્રીલિંગ હોય છે.

ટીકા

(૧) દેવગતિમાં દ્રવ્યલીંગ તથા ભાવલિંગ સરખાં હોય છે.

(૨) મ્લેચ્છ ખંડના મનુષ્યો સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ એ બે વેદને જ ધારણ કરે છે, ત્યાં નપુંસક ઉપજતા નથી. ॥૫૧॥

બીજાઓનાં લિંગ

शेषास्त्रिवेदाः ॥५२॥

અર્થ:-[शेषाः] બાકી રહેલા ગર્ભજ મનુષ્ય અને તીર્યંચો [त्रि वेदाः] ત્રણે વેદવાળા છે.

ટીકા

ભાવવેદના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—૧. પુરુષવેદનો કામાગ્નિ તૃણના અગ્નિ સમાન જલદી શાંત થઇ જાય છે, ૨. સ્ત્રીવેદનો કામાગ્નિ અંગારના અગ્નિ સમાન ગુપ્ત અને કાંઈક કાળ પછી શાંત થાય છે અને ૩. નપુંસકવેદનો કામાગ્નિ ઈંટના અગ્નિ સમાન લાંબા કાળ સુધી રહે છે. ॥૫૨॥

કોનું આયુષ્ય અપવર્તન (—અકાળ મૃત્યુ) રહિત છે?

औपपादिक चरमोतमऽ देहाऽसंख्येय वर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥५३॥

અર્થ:-[औपपादिक] ઉપપાદ જન્મવાળા—દેવ અને નારકી [चरम उत्तम देहाः] ચરમ ઉત્તમ દેહવાળા એટલે તે ભવે મોક્ષગામીઓ તથા [असंख्येय वर्ष आयुषः] અસંખ્યાત વર્ષોના આયુષ્યવાળા—ભોગભૂમિના જીવોનાં [आयुषः अनपवर्ती] આયુષ્ય અપવર્તન રહિત હોય છે.

ટીકા

(૧) આઠ કર્મોમાં આયુષ્ય નામનું એક કર્મ છે. ભોગ્યમાન (ભોગવાતાં) આયુષ્યકર્મનાં રજકણો બે પ્રકારનાં હોય છે—સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ. તેમાં આયુષ્યના પ્રમાણમાં દરેક સમયે સરખાં નિષેકો નિર્જરે તે પ્રકારનું આયુષ્ય નિરૂપક્રમ એટલે કે અપવર્તનરહિત છે; અને જે આયુષ્યકર્મ ભોગવવામાં પહેલાં તો સમયે સમયે સરખાં નિષેકો નિર્જરતા હોય પણ તેના છેલ્લા ભાગમાં ઘણા નિષેકો એક સાથે નિર્જરી જાય તે પ્રકારના આયુષ્યને સોપક્રમ આયુષ્ય કહેવાય છે. આયુષ્ય કર્મના બંધની એવી વિચિત્રતા છે કે જેને નિરૂપક્રમ આયુષ્યનો ઉદય હોય તેને સમયે સમયે સરખું નિર્જરે, તેથી તે ઉદય કહેવાય છે અને સોપક્રમ આયુષ્યવાળાને પહેલાં અમુક વખત તો ઉપર પ્રમાણે જ નિર્જરે, ત્યારે ઉદય કહેવાય, પણ છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તમાં બધાં નિષેકો ભેગાં નિર્જરી જાય, તેથી તેને 'ઉદીરણા' કહે છે. ખરેખર કોઈનું આયુષ્ય વધતું કે ઘટતું નથી પણ નિરૂપક્રમ આયુષ્યથી સોપક્રમ આયુષ્યનો ભેદ બતાવવા માટે સોપક્રમવાળા જીવોને 'અકાલ મૃત્યુ પામ્યા' એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે.

(૨) ઉત્તમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ; ચરમદેહ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, કેમકે જે જે જીવો કેવળજ્ઞાન પામે તેમનું શરીર કેવળજ્ઞાન પ્રગટતાં પરમૌદારિક થાય છે. જે દેહે જીવો કેવળજ્ઞાન પામતા નથી તે દેહ ચરમ હોતો નથી તેમ જ પરમૌદારિક હોતો નથી. મોક્ષ જનાર જીવને શરીર સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કેવળજ્ઞાન પામતાં કેવો હોય છે તે બતાવવા આ સૂત્રમાં ચરમ અને ઉત્તમ, એવા બે વિશેષણો વાપર્યા છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે તે દેહ 'ચરમ' સંજ્ઞા પામે છે, તેમ જ પરમૌદારિકરૂપ થઈ જાય છે તેથી 'ઉત્તમ' સંજ્ઞા પામે છે; પણ વજ્રર્ષભનારાચસંહનન તથા સમચતુરસ્રસંસ્થાનને કારણે શરીરને 'ઉત્તમ' સંજ્ઞા આપવામાં આવતી નથી.

(૩) સોપક્રમ— અપવર્તન આયુષ્યવાળાને બાહ્યમાં વિષ, વેદના રક્તક્ષય, ભય, શસ્ત્રાઘાત, શ્વાસાવરોધ, કંટક, અગ્નિ, જળ, સર્પ, અજિર્ણભોજન, વજ્રપાત, શૂળી, હિંસક જીવ, તીવ્ર ભૂખ કે પિપાસા આદિ કોઈ નિમિત્ત હોય છે.

(૪) કેટલાક અંતકૃત-કેવળી એવા હોય છે કે જેનાં શરીર ઉપસર્ગથી વિદિર્ણ થાય છે પણ તેમને સંક્લેશકર્મનો ઉદય હોતો નથી, તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત છે. ચરમદેહવાળા ગુરુદત્ત, પાંડવો વગેરેને ઉપસર્ગ થયા હતા પણ તેમનું આયુષ્ય અપવર્તનરહિત હતું.

(૫) ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષ અથવા કામદેવાદિ ઋદ્ધિયુક્ત પુરુષો એવો કરવો તે ઠીક નથી, કેમકે સુભૌમચક્રવર્તી, છેલ્લા બ્રહ્મદત્તચક્રવર્તી તથા છેલ્લા અર્ધચક્રવર્તી વાસુદેવઆયુષ્ય અપવર્તન થતાં મરણ પામ્યા છે.

(૬) ભરત અને બાહુબલી તે ભવે મોક્ષગામી જીવો હતા, તેથી અંદરોઅંદર લડતાં તેમનું આયુષ્ય બગડી શકે નહિ— એમ કહ્યું છે તે બતાવે છે કે ‘ઉત્તમ’ શબ્દ તે ભવે મોક્ષગામી જીવો માટે જ વપરાયો છે.

(૭) બધા સકલચક્રી અને અર્ધચક્રીને અનપવર્તનાયુ હોય એવો નિયમ નથી.

(૮) સર્વાર્થસિદ્ધિમાં શ્રી પૂજ્યપાદઆચાર્યદેવે ‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ કર્યો છે; તેથી મૂળ સૂત્રમાં તે શબ્દ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે તત્ત્વાર્થસાર બનાવતાં બીજા અધ્યાયની ૧૩૫ મી ગાથામાં ‘ઉત્તમ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે ગાથા નીચે પ્રમાણે છે—

असंख्येय समायुक्ताश्चरमोत्तम मूर्तयः
देवाश्च नारकाश्चैषाम अपमृत्युर्नविद्यते ।।५३।।

ઉપસંહાર

(૧) આ અધ્યાયમાં જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ છે, તેમાં પ્રથમ જ જીવના ઔપશમિકાદિક પાંચ ભાવો વર્ણવ્યા [સૂત્ર ૧૧]; પાંચ ભાવોના ત્રેપન ભેદો સાત સૂત્રમાં કહ્યા [સૂત્ર ૭]. પછી જીવનું પ્રસિદ્ધ લક્ષણ 'ઉપયોગ' જણાવીને તેના ભેદ કહ્યા [સૂ ૧૯]. જીવના બે ભેદ સંસારી અને મુક્ત કહ્યા [સૂત્ર ૧૦], તેમાં સંસારી જીવોના ભેદ સંજ્ઞી–અસંજ્ઞી, તથા ત્રસ–સ્થાવર કહ્યા, અને ત્રસના ભેદ બેઇંદ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીના જણાવ્યા; પાંચ ઇંદ્રિયોના દ્રવ્યેંદ્રિય અને ભાવેંદ્રિય એવા બે પ્રકાર કહ્યા અને તેના વિષય જણાવ્યા [સૂત્ર ૨૧]. એકેંદ્રિયાદિ જીવોને કેટલી ઇંદ્રિયો હોય તેનું નિરૂપણ કર્યું [સૂત્ર ૨૩], વળી સંજ્ઞી જીવોનું તથા જીવ પરભવગમન કરે છે તે ગમનનું સ્વરૂપ કહ્યું [સૂત્ર ૩૦].

પછી જન્મના ભેદ, યોનિના ભેદ, તથા ગર્ભજ, દેવ, નારકી અને સમ્મૂર્છન જીવો કેમ ઉપજે તેનો નિર્ણય કહ્યો [સૂત્ર ૩૫]; પાંચ શરીરના નામ કહી તેની સ્થુળતા અને સૂક્ષ્મતાનું સ્વરૂપ કહ્યું અને તે કેમ ઉપજે તેનું નિરૂપણ કર્યું [સૂત્ર ૪૯]; પછી કયા જીવને કયા વેદ હોય છે તે કહ્યું [સૂત્ર ૫૨]; પછી ઉદય–મરણ અને ઉદીરણા–મરણનો નિયમ બતાવ્યો [સૂત્ર ૫૩].

જ્યાં સુધી જીવની અવસ્થા વિકારી હોય છે ત્યાં સુધી આવા પરવસ્તુના સંયોગો હોય છે; અહીં તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, અને સમ્યગ્દર્શન પામી, વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરી સંસારી જીવ મટીને મુક્ત જીવ થવા માટે જણાવ્યું છે.

(૨) પારિણામિકભાવ સંબંધી

જીવ અને તેના અનંત ગુણો ત્રણેકાળ અખંડ અભેદ છે તેથી તે પારિણામિકભાવે છે. દરેક દ્રવ્યના દરેક ગુણોનું ક્ષણે ક્ષણે પરિણમન થાય છે; જીવ પણ દ્રવ્ય હોવાથી અને તેમાં દ્રવ્યત્વ નામનો ગુણ હોવાથી સમયે સમયે તેના અનંતગુણોનું પરિણમન

થાય છે; તે પરિણમનને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. તેમાં જે પર્યાયો અનાદિથી જ શુદ્ધ છે તે પણ પારિણામિકભાવે છે.

જીવની અનાદિથી સંસારી અવસ્થા છે એમ આ અધ્યાયના ૧૦મા સુત્રમાં કહ્યું છે, કેમકે પોતાની અવસ્થામાં અનાદિથી ક્ષણે ક્ષણે નવો વિકાર જીવ કરતો આવે છે; પરંતુ એ ખ્યાલમાં રાખવું કે તેના બધા ગુણોની પર્યાયોમાં વિકાર નથી પણ અનંતગુણોમાંથી ઘણા અલ્પ ગુણોની અવસ્થામાં વિકાર થાય છે. જેટલા ગુણોની અવસ્થામાં વિકાર થતો નથી તેટલી પર્યાયો શુદ્ધ છે.

હવે જે વિકારી પર્યાયો થાય છે તેનું સ્વરૂપ વિચારીએ. દરેક દ્રવ્ય સત્ હોવાથી તેની પર્યાયમાં સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યને પર્યાય આલંબે છે. તે ત્રણ અંશોમાંથી જે ધ્રૌવ્ય અંશ છે તે અંશ સદૃશ રહેતો હોવાથી તે અંશ પણ પારિણામિકભાવે છે. તે અંશ અનાદિઅનંત એક પ્રવાહપણે છે. તે એક પ્રવાહપણે રહેતો ધ્રૌવ્યપર્યાય પણ પારિણામિકભાવે છે.

આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે પારિણામિકભાવપણું સિદ્ધ થયું-

૧. દ્રવ્યનું ત્રિકાળીપણું તથા અનંતગુણો અને તેની પર્યાયનો એકપ્રવાહરૂપે રહેતો દરેક દ્રવ્યનો અનાદિઅનંત ધ્રૌવ્ય અંશ-એ ત્રણે અભેદપણે પારિણામિકભાવે છે અને તેને **પરમ પારિણામિક ભાવ** અથવા દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તેને પારિણામિકભાવ કહેવામાં આવે છે.

૨. જે અનાદિઅનંત ધ્રૌવ્યઅંશ છે તેને એક પ્રવાહપણે ઉપર લીધો છે, પણ તે દરેક સમયે છે તેથી દરેક સમયનો જે ધ્રૌવ્ય અંશ છે તે પર્યાયાર્થિકનયે પારિણામિકભાવ છે.

(૩) ઉત્પાદ અને વ્યયપર્યાય

હવે ઉત્પાદ અને વ્યયપર્યાય સંબંધી:- તેમાં વ્યયપર્યાય તો અભાવરૂપે છે તેથી તેને આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં કહેલા પાંચ ભાવોમાંથી કોઈ પણ ભાવ લાગુ પડી શકે નહિ.

ઉત્પાદપર્યાય સમયે સમયે અનંત ગુણોની છે તેમાં જે ગુણોની પર્યાય અનાદિથી અવિકારી છે તે પારિણામિકભાવે છે અને તે પર્યાય હોવાથી પર્યાયાર્થિક(-વ્યવહાર)નયે પારિણામિકભાવ છે.

જે ગુણોની પર્યાય વિકારી છે અને જેનું વિકારીપણું જીવ મટાડી શકે છે તેના ચાર વિભાગો પડે છે-૧. ઉપશમભાવ, ૨. ક્ષયોપશમભાવ ૩. ક્ષાયકભાવ અને ૪. ઉદયભાવ. એ ચાર ભાવોનું સ્વરૂપ પૂર્વે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧ ની ટીકામાં કહ્યું છે.

(૪) આ પાંચ ભાવોનું જ્ઞાન ધર્મ કરવામાં શી રીતે ઉપયોગી છે?

જો જીવ આ પાંચ ભાવોનું સ્વરૂપ જાણે તો કયા ભાવને આધારે ધર્મ થાય તે પોતે સમજી શકે. પાંચ ભાવોમાંથી પારિણામિકભાવ સિવાયના ચાર ભાવોમાંથી કોઈના લક્ષે ધર્મ થતો નથી, અને પર્યાયાર્થિકનયે જે પારિણામિકભાવ છે તેના આશ્રયે પણ ધર્મ થતો નથી-એમ તે સમજે. હવે જ્યારે પોતાના પર્યાયાર્થિકનયે વર્તતા પારિણામિકભાવના આશ્રયે પણ ધર્મ ન થાય તો પછી નિમિત્ત-કે જે પર દ્રવ્ય છે-તેના આશ્રયે કે લક્ષે તો ધર્મ ન જ થઈ શકે એમ પણ તે સમજે છે.

(૫) ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ સંબંધી

પ્રશ્ન:-જૈનધર્મ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંત કહે છે, માટે કોઈ વખતે ઉપાદાન(-પરમપારિણામિકભાવ)ની મુખ્યતાએ ધર્મ થાય અને કોઈ વખતે નિમિત્ત(-પરદ્રવ્ય)ની મુખ્યતાએ ધર્મ થાય એમ હોવું જોઈએ; ઉપર કહ્યું તેમ એકલા ઉપાદાન(-પરમપારિણામિકભાવ)થી ધર્મ થાય એમ કહેતાં એકાંત થઈ જશે?

ઉત્તર:-આ પ્રશ્ન સમ્યક્અનેકાંત અને મિથ્યાઅનેકાંત તથા એકાંતના સ્વરૂપની અજ્ઞાનતા બતાવે છે. પારિણામિકભાવના આશ્રયે ધર્મ થાય અને બીજા કોઈ ભાવના આશ્રયે ધર્મ ન થાય એમ અસ્તિ-નાસ્તિસ્વરૂપ તે સમ્યક્અનેકાંત છે. પ્રશ્નમાં જણાવેલ અનેકાંત

તો મિથ્યા અનેકાંત છે; વળી જો તે પ્રશ્નમાં જણાવેલ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો તે મિથ્યા એકાંત થાય છે, કેમકે જો કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતાએ (એટલે કે પરદ્રવ્યની મુખ્યતાએ) ધર્મ થાય તો પરદ્રવ્ય અને સ્વદ્રવ્ય એ બે એક થઈ જાય અને તેથી મિથ્યાઅનેકાંત થાય છે.

પ્રશ્ન:-તો પછી સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને ભગવાનના દિવ્યધ્વનિના આશ્રયે ધર્મ થાય છે એમ તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, માટે કોઈ વખતે તે નિમિત્તોની મુખ્યતાએ ધર્મ થાય એમ માનવામાં શું દોષ આવે છે?

ઉત્તર:-શાસ્ત્રમાં એમ જ કહ્યું છે કે-પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયના ગ્રાહક પારિણામિકભાવે (અર્થાત્ નિજ ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાત્મભાવે—જ્ઞાયકભાવે) ધર્મ થાય. સત્દેવ, સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર કે ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ તે તો જીવ અશુભ ભાવ ટાળી શુભભાવ રૂપ રાગનું અવલંબન લે છે તેમાં નિમિત્ત માત્ર છે; વળી તેમના તરફના રાગ-વિકલ્પને પણ ટાળીને જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવનો (જ્ઞાયકભાવનો) આશ્રય લે છે ત્યારે તેને ધર્મ પ્રગટે છે અને તે વખતે રાગનું અવલંબન છૂટી જાય છે. ધર્મ પ્રગટ્યા પહેલાં રાગ કઈ દીશામાં ઢળ્યો હતો તે બતાવવા માટે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કે દિવ્યધ્વનિ વગેરેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે, પણ નિમિત્તની મુખ્યતાએ કોઈ પણ વખતે ધર્મ થાય એમ બતાવવા માટે નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવતું નથી.

કોઈ વખતે ઉપાદાનકારણની મુખ્યતાએ ધર્મ થાય અને કોઈ વખતે નિમિત્તકારણની મુખ્યતાએ ધર્મ થાય-એમ જો માની લઈએ તો ધર્મ કરવા માટે કોઈ ત્રિકાળી અબાધિત નિયમ રહેતો નથી; અને જો કોઈ નિયમરૂપ સિદ્ધાંત ન હોય તો ધર્મ કયા વખતે ઉપાદાનકારણની મુખ્યતાથી થાય અને કયા વખતે નિમિત્તકારણની મુખ્યતાથી થાય એ નક્કી નહીં હોવાથી જીવ કદી ધર્મ કરી શકે નહીં.

ધર્મ કરવા માટે ત્રિકાળી એકરૂપ નિયમ ન હોય એમ બની શકે નહિ; માટે એમ સમજવું કે જે કોઈ જીવો પૂર્વે ધર્મ પામ્યા છે-વર્તમાનમાં ધર્મ પામે છે અને ભવિષ્યમાં ધર્મ પામશે તે બધાયને પરમપારિણામિકભાવનો જ આશ્રય છે, પણ બીજો કોઈ આશ્રય નથી.

પ્રશ્ન:—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ સમ્યગ્દર્શન થયા પછી સત્દેવ, સદ્‌ગુરુ, સત્શાસ્ત્રનું અવલંબન લે છે અને તેના આશ્રયે તેમને ધર્મ થાય છે તો ત્યાં નિમિત્તની મુખ્યતાએ ધર્મનું કાર્ય થયું કે નહિ?

ઉત્તર:— ના, નિમિત્તની મુખ્યતાએ ક્યાંય પણ કાર્ય થતું જ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને જે શુભભાવ થાય છે તેમાં રાગનું અવલંબન છે અને તેનો પણ સમ્યગ્દષ્ટિને ખેદ વર્તે છે. સત્દેવ-ગુરુ કે શાસ્ત્રનું તો કોઈ જીવ અવલંબન લઈ જ શકે નહિ કેમકે તે પરદ્રવ્ય છે; છતાં જ્ઞાનીઓ સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલંબન લે છે એવું જે કથન કરવામાં આવે છે તે તો માત્ર ઉપચારકથન છે, ખરી રીતે પર દ્રવ્યનું અવલંબન નથી પણ રાગ-ભાવનું ત્યાં અવલંબન છે.

હવે તે શુભભાવ વખતે સમ્યગ્દષ્ટિને જે શુદ્ધભાવ વધે છે તે, અભિપ્રાયમાં પરમપારિણામિકભાવનો આશ્રય છે તેના જ બળે વધે છે, બીજી રીતે કહીએ તો સમ્યગ્દર્શનના જોરે તે શુદ્ધભાવ વધે છે પરંતુ શુભરાગ કે પરદ્રવ્યના અવલંબને શુદ્ધતા વધતી નથી.

પ્રશ્ન:-દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્તમાત્ર કહ્યાં તથા તેમના અવલંબનને ઉપચારમાત્ર કહ્યું-તેનું કારણ શું?

ઉત્તર:-આ વિશ્વમાં અનંત દ્રવ્યો છે તેમાંથી રાગ વખતે છદ્મસ્થ જીવનું વલણ કયા દ્રવ્ય તરફ ગયું તે બતાવવા માટે તે દ્રવ્યને 'નિમિત્ત' કહેવામાં આવે છે; તે વખતે તે જીવને 'અનુરૂપ અશુદ્ધભાવ' કરવામાં અનુકુળ તે દ્રવ્ય છે તેથી તે દ્રવ્યને 'નિમિત્ત'

કહેવામાં આવે છે, એ રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્તમાત્ર છે અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું અવલંબન ઉપચારમાત્ર છે.

નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ જીવને જ્ઞાન કરવા માટે છે, પણ 'ધર્મ કરવામાં કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતા છે' એવી માન્યતા કરવા માટે તે જ્ઞાન નથી. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માગતા જીવે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. તે જ્ઞાન કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે જો તે જ્ઞાન ન હોય તો 'કોઈ વખતે નિમિત્તની મુખ્યતાએ પણ કાર્ય થાય' એવું વલણ જીવને રહે અને તેથી તેનું અજ્ઞાન ટળે નહિ.

(૬) આ પાંચ ભાવો સાથે આ અધ્યાયના સુત્રો શી રીતે સંબંધ રાખે છે તેનો ખુલાસો

સુત્ર-૧. આ સૂત્ર પાંચે ભાવો બતાવે છે, તેમાંથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયરૂપ પોતાના પારિણામિકભાવના આશ્રયે જ ધર્મ થાય છે.

સુત્ર ૨-૬. આ સૂત્રો પહેલા ચાર ભાવોના ભેદો જણાવે છે, તેમાં ત્રીજા સૂત્રમાં ઉપશમભાવના ભેદો વર્ણવતાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લીધું છે કેમકે ધર્મની શરુઆત ઉપશમસમ્યક્ત્વથી થાય છે; સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી આગળ વધતાં કેટલાક જીવોને ઉપશમચારિત્ર થાય છે તેથી બીજું તે ઉપશમચારિત્રને કહ્યું છે. આ બે સિવાય બીજા કોઈ ઉપશમભાવો નથી. [સૂત્ર ૩]

જે જે જીવો ધર્મની શરુઆતમાં પ્રગટ થતું ઉપશમસમ્યક્ત્વ, પારિણામિકભાવના આશ્રયે પામે છે તે જીવો પોતામાં શુદ્ધિ વધારતાં વધારતાં છેવટે સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પામે છે, તેથી તેમને સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રની પૂર્ણતા થવા ઉપરાંત જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ ઉપભોગ અને વીર્ય એ ગુણોની પૂર્ણતા પ્રગટે છે; એ નવ ભાવોની પ્રાપ્તિ ક્ષાયકભાવે પર્યાયમાં થાય છે, તેથી ફરી કદી વિકાર થતો નથી અને તે જીવો સમયે સમયે સંપૂર્ણ આનંદ અનંતકાળ સુધી

ભોગવે છે તેથી ચોથા સૂત્રમાં એ નવ ભાવો જણાવ્યા છે, તેને નવ લબ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઓછો હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શન–સમ્યક્ચારિત્રના બળ વડે વીતરાગતા પ્રગટે છે તેથી તે બે શુદ્ધપર્યાયો પ્રગટ થયા પછી બાકીની સાત ક્ષાયકપર્યાયો એકસાથે પ્રગટે છે, ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્ણ થતાં કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે. [સૂત્ર–૪]

જીવમાં અનાદિથી વિકાર હોય છે પણ તેના જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય ગુણ સર્વથા નાશ પામતા નથી, તેનો ઉઘાડ ઓછા કે વધારે અંશે રહે છે; અનાદિનું અજ્ઞાન ટાળ્યા પછી સાધક જીવને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે અને તેમને ક્રમે ક્રમે ચારિત્ર પ્રગટે છે, તે બધા ક્ષયોપશમભાવો છે. [સૂત્ર–૫]

જીવ અનેક પ્રકારનો વિકાર કરે છે અને તેના પરિણામે ચતુર્ગતિમાં રખડે છે; તેમાં તેને સ્વસ્વરૂપની ઊંધી માન્યતા, ઊંધું જ્ઞાન અને ઊંધું વર્તન હોય છે, અને તેથી તેને કષાય પણ થાય છે; વળી સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં અંશે કષાય હોય છે અને તેથી તેને જુદી જુદી લેશ્યાઓ થાય છે. જીવ સ્વલક્ષને ચૂકીને પરલક્ષ કરે છે તેથી આ વિકારો થાય છે, તેને ઉદયભાવ કહેવાય છે. મોહસંબંધી આ ભાવ જ સંસાર છે. [સૂત્ર–૬]

સુત્ર–૭ જીવમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે પ્રકારના પારિણામિકભાવ છે. [સૂત્ર ૭ તથા તે નીચેની ટીકા]

સુત્ર–૮-૯. જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. છદ્મસ્થજીવની અનેક દશા હોવાથી તેનો જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ ઓછો કે વધારે હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં પૂર્ણ હોય છે. છદ્મસ્થ જીવોને જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ ક્ષાયોપશમિક ભાવે છે અને કેવળી ભગવાનને તે ઉપયોગ ક્ષાયિકભાવે છે. [સૂત્ર ૮-૯]

સુત્ર–૧૦. જીવોના સંસારી અને મુક્ત એવા બે પ્રકાર છે; તેમાં અનાદિ અજ્ઞાની સંસારી જીવને (ઉદય, ક્ષયોપશમ અને પારિણામિક)

ત્રણ ભાવો હોય છે, પ્રથમ ધર્મ પામતાં (ઉદય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને પારિણામિક) ચાર ભાવો થાય છે. ક્ષાયકસમ્યકત્વ પામ્યા પછી ઉપશમશ્રેણી માંડનાર જીવને એ પાંચે ભાવો હોય છે અને મુક્ત જીવોને ક્ષાયિક તથા પારિણામિક એ બે જ ભાવ હોય છે. [સૂત્ર-૧૦]

સુત્ર—૧૧. જીવે પોતે જે પ્રકારના જ્ઞાન, વીર્યાદિના ઉઘાડની લાયકાત પ્રાપ્ત કરી હોય તે ક્ષયોપશમભાવને અનુકૂળ જડ મનનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે; જ્યારે જીવ મન તરફ પોતાનો ઉપયોગ વાળે છે ત્યારે તેને વિકાર થાય છે, કેમકે મન પર વસ્તુ છે. જ્યારે જીવ પોતાનો પુરુષાર્થ મન તરફ વાળી જ્ઞાન કે દર્શનનો વ્યાપાર કરે છે ત્યારે દ્રવ્યમન ઉપર નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે, દ્રવ્યમન કાંઈ લાભ નુકશાન કરતું નથી કેમકે તે પરદ્રવ્ય છે. [સૂત્ર-૧૧]

સુત્ર ૧૨ થી ૨૦. પોતાના જ્ઞાનાદિના ક્ષયોપશમ અનુસાર અને નામકર્મના ઉદય અનુસાર જ જીવ ત્રસ કે સ્થાવર દશા સંસારમાં પામે છે; આ રીતે ક્ષયોપશમભાવ અનુસાર જીવની દશા હોય છે, પૂર્વે જે નામકર્મ બંધાયેલું તેનો ઉદય થતાં ત્રસ કે સ્થાવરપણાનો તેમજ જડ ઇંદ્રિયો અને મનનો સંયોગ હોય છે. [સૂત્ર ૧૨ થી ૧૭ તથા ૧૯-૨૦]

જ્ઞાનના ક્ષયોપશમભાવના લબ્ધ અને ઉપયોગ એવા બે પ્રકાર છે. [સુત્ર-૧૮]

સુત્ર ૨૧ થી ૫૩. સંસારી જીવોને ઉદયભાવ થતાં જે કર્મો એકક્ષેત્રાવગાહપણે બંધાય છે તેના ઉદયનો નિમિત્તનૈમિત્તિક-સંબંધ જીવના ક્ષાયોપશમિક તથા ઔદયિકભાવની સાથે તેમજ મન, ઇંદ્રિયો, શરીર, કર્મ, નવા ભવ માટેના ક્ષેત્રાંતર, આકાશની શ્રેણી, ગતિ, નોકર્મનું સમયે સમયે ગ્રહણ તેમજ તેનો અભાવ, જન્મ, યોની તથા આયુ સાથે કેવો હોય છે તે બતાવેલ છે. [સૂત્ર ૨૧ થી ૨૬ તથા ૨૮ થી ૫૩]

સિદ્ધદશા થતાં જીવને આકાશની કઈ શ્રેણીની સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે તે ૨૭મા સૂત્રમાં બતાવ્યું છે [સૂત્ર-૨૭]

આ ઉપરથી સમજી લેવું કે જીવને વિકારી અવસ્થામાં કે અવિકારી અવસ્થામાં જે જે પર વસ્તુઓની સાથે સંબંધ થાય છે તે તે પર વસ્તુઓને જગતની બીજી પર વસ્તુઓથી જૂદી ઓળખવા માટે તે તે સમય પુરતી તેમને 'નિમિત્ત' નામ આપીને સંબોધવામાં આવે છે; પણ તેથી નિમિત્તની મુખ્યાતાએ કોઈ પણ વખતે કાર્ય થાય છે એમ સમજવું નહિ. આ અધ્યાયનું ૨૭મું સૂત્ર આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે સાબિત કરે છે. મુક્ત જીવ સ્વયં લોકાકાશના અગ્રે જવાની લાયકાત ધરાવે છે અને ત્યારે આકાશની જે શ્રેણીમાંથી તે જીવ પસાર થાય તે શ્રેણીને આકાશના બીજા ભાગોથી તથા જગતના બીજા બધા પદાર્થોથી જુદી પાડીને ઓળખાવવા માટે 'નિમિત્ત' એવું નામ (—આરોપ) આપવામાં આવે છે.

(૭) નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ

આ સંબંધ ૨૬-૨૭ સૂત્રમાં ઘણી ચમત્કારિક રીતે ટુંકામાં ટુંકા શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યો છે તે અહીં બતાવવામાં આવે છે—

૧. જીવની સિદ્ધ અવસ્થાના પ્રથમ સમયે તે લોકાગ્રે સીધી આકાશશ્રેણીએ મોડા લીધા સિવાય જાય છે એમ સૂત્ર ૨૬-૨૭ પ્રતિપાદન કરે છે. જીવ જે વખતે લોકાગ્રે જાય છે તે વખતે જે આકાશ શ્રેણીમાંથી જાય છે તે જ ક્ષેત્રે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે, અનેક પ્રકારની પુદ્ગલવર્ગણાઓ છે, છૂટા પરમાણુઓ છે, સૂક્ષ્મ સ્કંધો છે, કાળના પરમાણુઓ છે, મહાસ્કંધના પ્રદેશો છે, નિગોદના જીવોના તથા તેમના શરીરના પ્રદેશો છે તથા છેવટે (સિદ્ધશીલાથી ઉપર) પૂર્વે મુક્ત થયેલા જીવોના કેટલાક પ્રદેશો છે; એ તમામમાંથી પસાર થઈ તે જીવ લોકાગ્રે જાય છે. તો હવે તેમાં તે આકાશશ્રેણીને નિમિત્તપણાનો આરોપ આવ્યો અને બીજાઓને ન આવ્યો તેનું કારણ તપાસવું જોઈએ; તે તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે તે મુક્ત થનારજીવ કઈ આકાશશ્રેણીમાંથી થઈને જાય છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તે

આકાશશ્રેણીને 'નિમિત્ત' સંજ્ઞા આપી, કેમ કે પહેલા સમયની સિદ્ધદશાને આકાશ સાથેનો સંબંધ બતાવવા માટે તે શ્રેણીનો ભાગ જ અનુકૂળ છે, પણ બીજું દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાય તે માટે અનુકૂળ નથી.

૨. સિદ્ધ ભગવાનના તે સમયના જ્ઞાનના વ્યાપારમાં આખું આકાશ તથા બીજા તમામ દ્રવ્યો, તેના ગુણો તથા તેની ત્રણે કાળની પર્યાયો જ્ઞેય છે તેથી તે જ સમયે જ્ઞાન પુરતાં તે બધાં જ્ઞેયો 'નિમિત્ત' સંજ્ઞા પામે છે.

૩. સિદ્ધ ભગવાનના તે સમયના પરિણમન ગુણને કાળનો તે જ (તે સમયે વર્તતો) સમય 'નિમિત્ત' સંજ્ઞા પામે છે, કેમ કે પરિણમનમાં તે અનુકૂળ છે, બીજાં અનુકૂળ નથી.

૪. સિદ્ધ ભગવાનની તે સમયની ક્રિયાવતીશક્તિના ગતિ પરિણામને તથા ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવને ધર્માસ્તિકાયના તે જ આકાશક્ષેત્રે રહેલા પ્રદેશો તે જ સમયે 'નિમિત્ત' સંજ્ઞા પામે છે, કેમ કે ગતિમાં તે જ અનુકૂળ છે, બીજાં અનુકૂળ નથી.

૫. સિદ્ધ ભગવાનના ઊર્ધ્વગમન સમયે બીજાં દ્રવ્યો (જે તે આકાશક્ષેત્રે છે તે તથા બાકીનાં દ્રવ્યો) પણ 'નિમિત' સંજ્ઞા પામે છે, કેમ કે તે બધાં દ્રવ્યોને જોકે સિદ્ધ અવસ્થા સાથેનો કાંઇ સંબંધ નથી તોપણ વિશ્વને સદા ટકાવી રાખે છે એટલું બતાવવા માટે તે અનુકૂળ નિમિત્ત છે.

૬. સિદ્ધ ભગવાનને તેમની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા સાથે કર્મનો અભાવસંબંધ છે–એટલું અનુકૂળપણું બતાવવા માટે કર્મનો અભાવ પણ 'નિમિત' સંજ્ઞા પામે છે; આ રીતે અસ્તિ અને નાસ્તિ બંને પ્રકારે નિમિત્તપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે. પણ નિમિત્તને કોઇ પણ રીતે મુખ્યપણે કે ગૌણપણે કાર્યસાધક માનવું તે ગંભીર ભૂલ છે, શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેને મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

૭. નિમિત્ત જનક અને નૈમિત્તિક જન્ય છે એમ જીવ અજ્ઞાનદશામાં માને છે, તેથી અજ્ઞાનીઓની કેવી માન્યતા હોય છે તે બતાવવા માટે નિમિત્તને જનક અને નૈમિત્તિકને જન્ય વ્યવહારે કહેવામાં આવે છે, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની જીવો તેમ માનતા નથી; એમનું તે જ્ઞાન સાચું છે એમ ઉપરના પાંચ પારા બતાવે છે, કેમ કે તેમાં જણાવેલા અનંત નિમિત્તો કે તેમાંનું કોઈ અંશે પણ સિદ્ધદશાનું **જનક** થયું નથી, અને તે નિમિત્તો કે તેમાંના કોઈના અનંતમા અંશથી પણ નૈમિત્તિક સિદ્ધદશા જન્ય થઇ નથી.

૮. સંસારી જીવો જુદી જુદી ગતિના ક્ષેત્રોએ જાય છે તે પણ જીવોની ક્રિયાવતી શક્તિના તે તે સમયના પરિણમનને કારણે જાય છે; તેમાં પણ ઉપરના પારા ૧ થી ૫ માં જણાવ્યા મુજબ નિમિત્તો હોય છે, પણ ક્ષેત્રાંતરમાં તો ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોની તે સમયની પર્યાય સિવાય બીજું કોઇ દ્રવ્ય-ગુણ કે પર્યાય 'નિમિત્ત' સંજ્ઞા પામતું નથી; તે વખતે અનેક કર્મોનો ઉદય હોવાં છતાં એક વિહાયોગતી કર્મનો ઉદય જ 'નિમિત્ત' નામ પામે છે. ગત્યાનુપૂર્વી કર્મના ઉદયને તો જીવના પ્રદેશોના તે સમયના આકારની સાથે ક્ષેત્રાંતર વખતે નિમિત્તપણું છે. અને જ્યારે જીવ જે ક્ષેત્રે સ્થિર થઇ જાય છે તે સમયે અધર્માસ્તિકાયના તે ક્ષેત્રના પ્રદેશોની તે સમયની પર્યાય 'નિમિત્ત' નામ પામે છે.

સૂત્ર ૨૫ જણાવે છે કે ક્રિયાવતી શક્તિના તે સમયના પરિણમન વખતે યોગગુણની જે પર્યાય વર્તે છે તેને કાર્મણશરીર નિમિત્ત છે, કેમ કે કાર્મણશરીરનો ઉદય તેને અનુકૂળ છે. કાર્મણશરીર અને તૈજસશરીર પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિના તે સમયના પરિણમનના કારણે જાય છે, તેમાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્ત છે.

૯. આ શાસ્ત્રમાં નિમિત્તને કોઈ જગ્યાએ 'નિમિત્ત.' નામથી જ કહેલ છે [જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૪] અને કોઈ જગ્યાએ ઉપકાર, ઉપગ્રહ વગેરે નામથી કહેલ છે, [જુઓ અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૧૭-૨૦]; શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેનો એક જ અર્થ થાય છે;

પણ અજ્ઞાની જીવો એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુનું ભલું-ભૂંડું થાય છે એમ માને છે તે બતાવવા માટે તેને ‘ઉપકાર, સહાયક, બલાધાન, બહિરંગસાધન, બહિરંગકારણ, નિમિત્ત, નિમિત્તકારણ, એ આદિ નામથી સંબોધે છે, પણ તેથી તેઓ ખરેખરાં કારણ કે સાધન છે એમ માનવું નહિ. એક દ્રવ્યને, તેના ગુણને કે તેની પર્યાયને બીજાથી જુદા પાડી બીજા સાથેનો તેનો સંબંધ બતાવવા માટે ઉપર કહેલાં નામોથી સંબોધવામાં આવે છે. ઇંદ્રિયોને, ધર્માસ્તિકાયને, અધર્માસ્તિકાયને વગેરેને બલાધાનકારણના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ તે કોઈ પણ ખરું કારણ નથી; છતાં ‘કોઈ પણ સમયે તેમની મુખ્યતાએ કોઈ કાર્ય થાય છે’ એમ માનવું તે નિમિત્તને જ ઉપાદાન માનવા બરાબર અથવા તો વ્યવહારને જ નિશ્ચય માનવા બરાબર છે.

૧૦. ઉપાદાનકારણને લાયક નિમિત્ત સંયોગરૂપે તે તે સમયે અવશ્ય હોય છે, એવો સંબંધ ઉપાદાનકારણની (અર્થાત્ ઉપાદાનની) તે સમયની પરિણમનશક્તિને, જેના ઉપર નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે તેની સાથે છે. ઉપાદાનને પોતાના પરિણમન વખતે તે તે નિમિત્તો આવવા માટે રાહ જોવી પડે અને તે ન આવે ત્યાંસુધી ઉપાદાન પરિણમે નહિ-એવી માન્યતા ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે દ્રવ્યોને એકરૂપ માનવા બરાબર છે.

૧૧. આ જ પ્રમાણે ઘડાનો કુંભાર સાથેનો અને રોટલીનો અગ્નિ, રસોયા વગેરે સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જાણી લેવો. સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવા માટે જીવે પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી પાત્રતા મેળવી હોય છતાં તેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટવા માટે સદ્ગુરુની રાહ જોવી પડે-એમ બને નહિ, પણ તે સંયોગરૂપે હોય જ; અને તેથી જ, જ્યારે ઘણા જીવો ધર્મ પામવાને તૈયાર હોય ત્યારે તીર્થંકર ભગવાનનો જન્મ થાય છે અને તેઓ યોગ્ય સમયે કેવળજ્ઞાન પામે છે, તથા તેમનો દિવ્યધ્વનિ સ્વયં પ્રગટે છે-એમ સમજી લેવું.

(૮) તાત્પર્ય

તાત્પર્ય એ છે કે–આ સૂત્રમાં કહેલા પાંચ ભાવો અને તેમના બીજા દ્રવ્યોની સાથેના નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધનું જ્ઞાન કરીને, બીજા બધા ઉપરથી લક્ષ ખેંચીને પરમપારિણામિકભાવ તરફ પોતાની પર્યાય વાળતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને પછી તેનું બળ વધતાં સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે, તે જ ધર્મમાર્ગ(–મોક્ષમાર્ગ) છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઈ.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

ત્રીજો અધ્યાય

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

– મોક્ષશાસ્ત્ર–ગુજરાતી ટીકા –

– અધ્યાય ત્રીજો –

—ભૂમિકા—

આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે' એમ કહીને બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી એમ જણાવ્યું; તેથી એમાં એમ પણ જણાવ્યું કે પુણ્યથી-શુભભાવથી કે પર વસ્તુ અનુકૂળ હોય તો ધર્મ થઈ શકે એમ માનવું તે ભૂલ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે આત્માની શુદ્ધપર્યાય છે. તેને એક શબ્દમાં કહીએ તો 'સત્ય પુરુષાર્થ' તે મોક્ષમાર્ગ છે. આથી સિદ્ધ થયું કે આત્માની પોતાની શુદ્ધ પરિણતિ તે જ ધર્મ છે આમ જણાવીને અનેકાંતસ્વરૂપ બતાવ્યું. તે સૂત્રમાં પહેલો શબ્દ 'સમ્યગ્દર્શન' કહ્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે ધર્મની શરુઆત સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે. તે અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું. ત્યાર પછી 'તત્ત્વાર્થ'નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને સમ્યગ્જ્ઞાનના અનેક પ્રકાર કહ્યા તથા મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ સમજાવ્યું. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે એક જ મોક્ષમાર્ગ છે એમ પહેલા સૂત્રમાં સ્પષ્ટપણે જણાવીને જાહેર કર્યું કે- કોઈ વખતે ઉપાદાનની પરિણતિની મુખ્યતાથી કાર્ય થાય અને કોઈ વખતે સંયોગરૂપ બાહ્ય અનુકૂળ નિમિત્તની (કે જેને ઉપચાર કારણ કહેવામાં આવે છે તેની) મુખ્યતાથી કાર્ય થાય-એવું અનેકાંતનું સ્વરૂપ નથી.

બીજા અધ્યાયથી જીવતત્ત્વનો અધિકાર શરુ કર્યો; તેમાં જીવના સ્વતત્ત્વરૂપ-નિજતત્ત્વરૂપ પાંચ ભાવો જણાવ્યા; તે પાંચ ભાવોમાંથી સકળ નિરાવરણ, અખંડ, એક, પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય, અવિનશ્વર, શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવ (-જ્ઞાયકભાવ)ના આશ્રયે ધર્મ થાય છે એમ જણાવવા માટે, ઉપશમ ભાવ-કે જે ધર્મની શરુઆત છે

તેને પહેલા ભાવ તરીકે વર્ણવ્યો. ત્યારપછી જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ જણાવીને તેના ભેદો બતાવ્યા, અને પાંચ ભાવોની સાથે પરદ્રવ્યો—ઇંદ્રિયો વગેરેનો કેવો સંબંધ હોય છે તે જણાવ્યું.

જીવનો ઔદયિકભાવ તે જ સંસાર છે. અજ્ઞાનદશામાં ઔદયિકભાવ હોય ત્યારે જીવને શુભ અને અશુભભાવો હોય છે. શુભભાવનું ફળ દેવપણું છે. અશુભભાવની તીવ્રતાનું ફળ નારકીપણું છે, શુભાશુભભાવના મિશ્રપણાનું ફળ મનુષ્યપણું છે અને માયાનું ફળ તિર્યંચપણું છે. જીવ અનાદિથી અજ્ઞાની છે તેથી અશુદ્ધભાવોના કારણે તેનું ભ્રમણ થયા કરે છે; તે ભ્રમણ કેવું હોય છે તે ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે; તે ભ્રમણમાં (-ભવોમાં) શરીર સાથે તેમજ ક્ષેત્ર સાથે જીવનો કેવા પ્રકારનો સંયોગ હોય છે તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. માંસ-દારૂ વગેરે ભક્ષણનો ભાવ, આકરું જુઠું, ચોરી, કુશીલ તથા લોભ વગેરેના તીવ્ર અશુભભાવને કારણે જીવ નરકગતિ પામે છે, તેનું આ અધ્યાયમાં પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે અને પછી મનુષ્ય તથા તીર્યંચના ક્ષેત્રોનું વર્ણન કર્યું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં દેવગતિને લગતી વિગતો આપવામાં આવી છે.

આ બે અધ્યાયનો સાર એવો છે કે-જીવના શુભાશુભ વિકારી ભાવોના કારણે જીવને અનાદિથી આ પરિભ્રમણ ચાલી રહ્યું છે, અને તેનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન છે; માટે ભવ્ય જીવોએ મિથ્યાદર્શન ટાળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. સમ્યગ્દર્શનનું બળ એવું છે કે તેના જોરે ક્રમે ક્રમે સમ્યક્ચારિત્ર વધતું જાય છે અને ચારિત્રની પૂર્ણતા કરી આયુષ્યના અંતે જીવ સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાની ભૂલના કારણે જીવની કેવી કેવી ગતિ થઈ, કેવાં કેવાં દુઃખો પામ્યો અને બહારના સંયોગો કેવા તથા કેટલા કાળ સુધી રહ્યા તે બતાવવા માટે અધ્યાય ૨-૩-૪ કહ્યાં છે. અને તે ભૂલ ટાળવાનો ઉપાય પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જણાવ્યો છે.

—અધોલોકનું વર્ણન—

સાત નરક-પૃથિવિઓ

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताऽधोऽधः ॥१॥

* **અર્થઃ**- અધોલોકમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને મહાતમપ્રભા એ સાત ભૂમિઓ છે અને ક્રમથી નીચે નીચે ઘનોદધીવાતવલય, ઘનવાતવલય, તનુવાતવલય તથા આકાશનો આધાર છે.

ટીકા

(૧) રત્નપ્રભાપૃથ્વિના ત્રણ ભાગ છે-ખરભાગ, પંકભાગ અને અબ્બહુલભાગ. તેમાંથી ઉપરના પહેલા બે ભાગમાં વ્યંતર તથા ભવનવાસીદેવ રહે છે અને નીચેના અબ્બહુલભાગમાં નારકીઓ રહે છે. આ પૃથ્વિનો કુલ વિસ્તાર એક લાખ એંસીહજાર યોજન છે. [૨૦૦૦ હજાર કોસનો એક જોજન ગણવો].

(૨) આ પૃથ્વિઓનાં રૂઢીગત નામ-૧. ઘમ્મા, ૨. વંશા, ૩. મેઘા, ૪. અંજના, ૫. અરિષ્ટા, ૬. મઘવી અને ૭. માઘવી છે.

(૩)-અમ્બુ(-ઘનોદધિ)વાતવલય=વરાળનું ઘટ વાતાવરણ.

ઘનવાતવલય=ઘટ હવાનું વાતાવરણ.

તનુવાતવલય=પાતળી હવાનું વાતાવરણ.

વાતવલય=વાતાવરણ.

'આકાશ' કહેતાં અહીં અલોકાકાશ સમજવું. ॥૧॥

---

* આ અધ્યાયમાં ભૂગોળસંબંધી વર્ણન હોવાથી, પહેલા બે અધ્યાયોની માફક સૂત્રના શબ્દો છૂટા પાડીને અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી પણ આખા સૂત્રનો સીધો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

સાત પૃથિવિઓમાં બિલોની સંખ્યા

तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥२॥

અર્થઃ- તે પૃથ્વિઓમાં ક્રમથી પહેલીમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દશ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠીમાં એક લાખમાં પાંચ ઓછા(૯૯૯૯૫) અને સાતમીમાં પાંચ જ નરક-બીલો છે. [આ બીલો જમીનમાં ખાડા કરેલા ઢાલની માફક પોલ સમાન છે; કુલ ૮૪ લાખ નરકવાસા (બીલો) છે.]

કેટલાક જીવો મનુષ્યગતિ અને તિર્યંચગતિ એ બે જ ગતિ માને છે કેમકે તેઓ તે પ્રકારના જ જીવોને દેખે છે; તેમનું જ્ઞાન સંકુચિત હોવાથી તેઓ એમ માને છે કે-મનુષ્ય કે તિર્યંચગતિમાં તીવ્રદુઃખ તે જ નરકગતિ છે; બીજી કોઇ નરકગતિ તેઓ માનતા નથી. પરંતુ તેમની તે માન્યતા ખોટી છે કેમકે મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિથી જુદી એવી નરકગતિ તે જીવના અશુભભાવનું ફળ છે. તેના હોવાપણાની સાબિતી નીચે મુજબ છે-

નરકગતિની સાબિતી

જે જીવ મહા આકરાં ભૂંડાં દુષ્કૃત્યો કરે છે અને પાપ કાર્યો કરતી વખતે સામા જીવોને શું દુઃખ થાય છે તે જોવાની પોતે ધીરજ રાખતો નથી તથા પોતાને સગવડ થાય તેવી એક પક્ષની દુષ્ટબુદ્ધિમાં એકાગ્ર થાય છે, તે જીવને તેવા ક્રૂર પરિણામોના ફળરૂપ આંતરા વિનાના અનંત અગવડતા ભોગવવાના સ્થાન અધોલોકમાં છે, તેને નરકગતિ કહેવાય છે.

દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરક એ ચારે ગતિ સદાય છે; તે કલ્પિત નથી પણ જીવોના પરિણામનું ફળ છે. જેણે બીજાને મારી નાંખવાના ક્રૂર ભાવ કર્યા તેના ભાવમાં, પોતાની સગવડતા સાધવામાં વચ્ચે અગવડતા કરનાર કેટલા જીવો મારી નાંખવા તે સંખ્યાની હદ નથી, તથા કેટલો કાળ મારવા તે કાળની હદ નથી, તેથી તેનું

ફળ પણ હદ વિનાનું અનંતદુઃખ ભોગવવાનું જ હોય, એવું સ્થાન તે નર્ક છે; મનુષ્યલોકમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી.

જે કોઇ અગવડતા ટાળવા માગે છે તે જેટલા વિરોધી જણાય તે બધાને મારવા ઇચ્છે છે, પછી અગવડતા કરનારા બે-પાંચ હોય કે ઘણા હોય તે બધાયનો નાશ કરવાની ભાવના સેવે છે; તેના અભિપ્રાયમાં અનંતકાળ સુધી અંનત ભવ કરવાના ભાવ પડ્યા છે તે ભવની અનંત સંખ્યાના કારણમાં અનંત જીવ મારવાનો-સંહાર કરવાનો ભાવ છે. જે જીવે કારણમાં અનંતકાળ સુધી અનંત જીવને મારવાના, અગવડતા દેવાના ભાવ સેવ્યા છે તેના ફળમાં તે જીવને તીવ્ર દુઃખના સંયોગમાં જવું પડે છે અને તે નરકગતિ છે. લાખો ખૂન કરનારને લાખવાર ફાંસી મળે તેવું આ લોકમાં બનતું નથી તેથી તેને તેના ક્રૂર ભાવ પ્રમાણે પૂરું ફળ મળતું નથી, તેને તેના ભાવનું પૂરું ફળ મળવાનું સ્થાન ઘણો કાળ અનંત દુઃખ ભોગવવાનું ક્ષેત્ર નરક છે; તે નીચે શાશ્વત છે. ॥૨॥

નારકીઓનાં દુઃખનું વર્ણન

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥३॥

અર્થ:-નારકીજીવો હમેશાં જ અત્યંત અશુભ લેશ્યા, પરિણામ, શરીર, વેદના અને વિક્રિયાને ધારણ કરે છે.

ટીકા

(૧) **લેશ્યા**—આ દ્રવ્ય લેશ્યાનું સ્વરૂપ છે કે જે આયુ સુધી રહે છે. શરીરના રંગને અહીં દ્રવ્યલેશ્યા કહી છે. ભાવલેશ્યા અંતર્મુહૂર્તમાં બદલાય છે તેનું વર્ણન અહીં નથી. અશુભલેશ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે-કાપોત, નીલ અને કૃષ્ણ. પહેલી તથા બીજી પૃથ્વિમાં કાપોતલેશ્યા, ત્રીજી પૃથ્વિના ઉપરના ભાગમાં કાપોત અને નીચેના ભાગમાં નીલ, ચોથીમાં નીલ, પાંચમીના ઉપરના ભાગમાં નીલ

અને નીચેના ભાગમાં કૃષ્ણ અને છઠ્ઠી તથા સાતમી પૃથ્વિમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે.

(૨) પરિણામ—અહીં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ અને શબ્દને 'પરિણામ' કહેલ છે.

(૩) શરીર— પહેલી પૃથ્વિમાં શરીરની ઊંચાઇ ૭ ધનુષ ૩ હાથ અને ૬ અંગુલ છે. તે હુંડક આકારે છે; ત્યારપછી નીચે નીચેની પૃથ્વિના નારકીઓના શરીરની ઊંચાઇ ક્રમથી બમણી બમણી છે.

(૪) વેદના—પહેલેથી ચોથી નરક સુધીમાં ઉષ્ણવેદના છે; પાંચમીના ઉપલા ભાગમાં ઉષ્ણ અને નીચેના ભાગમાં શીત છે, તથા છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથ્વિમાં મહાશીત વેદન હોય છે. નારકીઓનું શરીર વૈક્રિયિક હોવા છતાં તેનાં શરીરનાં વૈક્રિયિક પુદ્ગલો મળ, મૂત્ર, કફ, વમન, સડેલ માંસ, હાડ અને ચામડીવાળાં ઔદારિક શરીર કરતાં અત્યંત અશુભ હોય છે. ।।૩।।

નારકીઓ એક બીજાને દુઃખ આપે છે.

परस्परोदीरितदुःखाः ।।४।।

અર્થ:—નારકી જીવો પરસ્પર એક બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે (-તેઓ કૂતરાની માફક પરસ્પર લડે છે).

વિશેષ દુઃખ

संक्लिष्टाऽसुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ।।५।।

અર્થ:—અને તે નારકીઓ ચોથી પૃથ્વિ પહેલાં પહેલાં (એટલે કે ત્રીજી પૃથ્વિ પર્યંત) અત્યંત સંક્લિષ્ટ પરિણામના ધારક એવા અંબ-અંબરિષ આદિ જાતિના અસુરકુમાર દેવો દ્વારા દુઃખ પામે છે અર્થાત્ અંબ-અંબરિષ અસુરકુમાર દેવો ત્રીજી નારકી સુધી જઇને નારકી જીવોને દુઃખ આપે છે તથા તેમને પૂર્વનું વેર સ્મરણ કરાવીને અંદરો-અંદર લડાવે છે અને દુઃખી દેખી રાજી થાય છે.

ટીકા

સૂત્ર ૩-૪-૫ માં નારકીના દુઃખોનું વર્ણન કરતાં તેનાં શરીર, તેનાં રંગ, સ્પર્શ વગેરેને તથા બીજા નારકીઓ અને દેવોને દુઃખનાં કારણો કહ્યાં છે, તે ઉપચારકથન છે; ખરેખર તે કોઈ પર પદાર્થો દુઃખનાં કારણો નથી તેમ જ તેનો સંયોગ તે દુઃખ નથી. પર પદાર્થો પ્રત્યેની જીવની એકત્વબુદ્ધિ તે જ ખરૂં દુઃખ છે. તે દુઃખ વખતે નરક ગતિમાં નિમિત્ત તરીકે બાહ્ય સંયોગો કેવાં હોય તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ ત્રણ સૂત્રો કહ્યાં છે; પણ તે શરીરાદિ દુઃખનાં ખરેખર કારણ છે એમ સમજવું નહિ.

નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુનું પ્રમાણ

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥६॥

અર્થઃ—તે નરકોમાં નારકી જીવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુસ્થિતિ ક્રમથી પહેલીમાં એક સાગર, બીજીમાં ત્રણ સાગર, ત્રીજીમાં સાત સાગર, ચોથીમાં દસ સાગર, પાંચમીમાં સત્તર સાગર, છઠ્ઠીમાં બાવીસ સાગર અને સાતમીમાં તેત્રીસ સાગર છે.

ટીકા

(૧) નારકીમાં ભયાનક દુઃખ હોવા છતાં નારકીઓનું આયુષ્ય નિરૂપક્રમ હોય છે—તેનું અકાળમૃત્યુ થતું નથી.

(૨) આયુષ્યનો આ કાળ વર્તમાન મનુષ્યના આયુષ્યની અપેક્ષાએ લાંબો લાગે, પણ જીવ અનાદિથી છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિપણાના કારણે આવું નારકીપણું જીવે અનંતવાર ભોગવ્યું છે. અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ ની ટીકામાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ પરિભ્રમણ (પરાવર્તન)નું જે સ્વરૂપ આપ્યું છે તે જોતાં માલુમ પડશે કે આ કાળ તો મહાસાગરનાં એક બીંદુમાત્ર પાણી કરતાં પણ ઘણો ઓછો છે.

(૩) નારકીના જીવોને જે ભયાનક દુઃખ છે તે ખરી રીતે જોતાં માઠાં શરીર, વેદના, મારપીટ, તીવ્રઉષ્ણતા, તીવ્રશીતતા વગેરેના કારણે નથી; પણ મિથ્યાદૃષ્ટિપણે તે સંયોગો પ્રત્યે અનિષ્ટપણાની ખોટી કલ્પના કરી જીવ તીવ્ર આકુળતા કરે છે તેનું દુઃખ છે. પર સંયોગો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ છે જ નહિ, પણ તે ખરી રીતે તો જીવના જ્ઞાનના ક્ષયોપશમના ઉપયોગ અનુસાર જ્ઞેય(જ્ઞાનમાં જણાવા લાયક) પદાર્થો છે તે પદાર્થો દેખીને જ્યારે અજ્ઞાની જીવ દુઃખની કલ્પના કરે છે ત્યારે પરદ્રવ્યો ઉપર 'દુઃખમાં નિમિત્ત થયા' એવો આરોપ આવે છે.

(૪) શરીર ગમે તેટલું ખરાબ હોય, ખાવાનું પણ મળતું ન હોય, પાણી પીવા મળતું ન હોય, તીવ્ર ગરમી કે તીવ્ર ઠંડી હોય અને બહારના સંયોગો (અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ) ગમે તેવા પ્રતિકૂળ ગણે પરંતુ તે સંયોગો જીવોને સમ્યગ્દર્શન (ધર્મ) કરવામાં બાધક નીવડતા નથી, કેમકે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કદી બાધક નથી. નરકગતિમાં પણ પહેલેથી સાતમી નરક સુધીમાં જ્ઞાની પુરુષના સત્સમાગમે કે પૂર્વભવે સાંભળેલ આત્મસ્વરૂપના સંસ્કાર તાજા કરીને નારકી જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે. ત્રીજી નરક સુધીના નારકી જીવોને પૂર્વ ભવનો કોઈ સમ્યગ્જ્ઞાની મિત્ર આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવતાં તેનો ઉપદેશ સાંભળી યથાર્થ નિર્ણય કરી તે જીવો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે.

(૫) એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, "જીવોને શરીર સારૂં હોય, ખાવાપીવાનું બરાબર મળતું હોય અને બહારના સંયોગ અનુકૂળ હોય તો ધર્મ થઈ શકે અને તે પ્રતિકૂળ હોય તો જીવ ધર્મ ન કરી શકે"-એ માન્યતા સાચી નથી. પરને અનુકૂળ કરવામાં પ્રથમ લક્ષ રોકવું અને તે અનુકૂળ થયા પછી ધર્મ સમજવો જોઈએ એવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે ધર્મ પરાધીન નથી પણ સ્વાધીન છે અને સ્વાધીનપણે પ્રગટ કરી શકાય છે.

(૬) પ્રશ્નઃ—જો બાહ્યસંયોગો અને કર્મોનો ઉદય ધર્મમાં બાધક નથી તો નારકીજીવો ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર કેમ જતા નથી ?

ઉત્તરઃ—પૂર્વે તે જીવોએ પોતાના પુરુષાર્થની ઘણી ઊંધાઈ કરી છે અને વર્તમાનમાં પોતાની ભૂમિકા અનુસાર મંદ પુરુષાર્થ કરે છે તેથી ઉપર ચડતાં વાર લાગે છે.

(૭) પ્રશ્નઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિને નરકમાં કેવું દુઃખ હશે ?

ઉત્તરઃ—નરક કે કોઈ ક્ષેત્રના કારણે કોઈ પણ જીવને સુખ-દુઃખ થતું નથી, પોતાની અણસમજણના કારણે દુઃખ અને પોતાની સાચી સમજણના કારણે સુખ થાય છે. પર વસ્તુના કારણે સુખ-દુઃખ કે લાભ-નુકસાન કોઈ જીવને છે જ નહીં. અજ્ઞાની નારકીજીવને જે દુઃખ થાય છે તે પોતાની ઊંધી માન્યતારૂપ દોષના કારણે થાય છે, બહારના સંયોગના કારણે દુઃખ થતું નથી. અજ્ઞાની જીવો પર વસ્તુને ક્યારેક પ્રતિકૂળ માને છે અને તેથી તે પોતાની અજ્ઞાનતાને કારણે દુઃખી થાય છે; અને ક્યારેક પરવસ્તુઓ અનુકુળ છે એમ માની સુખની કલ્પના કરે છે; તેથી અજ્ઞાની જીવ પર દ્રવ્યો પ્રત્યે ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું સેવે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકી જીવોને અનંત સંસારનું બંધન થાય તેવો કષાય ટળ્યો છે અને તેથી તેટલું સાચું સુખ તેમને નરકમાં પણ છે, જેટલો કષાય રહ્યો છે તેનું અલ્પ દુઃખ હોય છે પણ થોડાક ભવમાં તે અલ્પ દુઃખનો પણ તે નાશ કરશે. તેઓ પરને દુઃખદાયક માનતા નથી પણ પોતાની અસાવધાનીને દુઃખનું કારણ માને છે, તેથી પોતાની અસાવધાની ટાળતા જાય છે. અસાવધાની બે પ્રકારની છે—સ્વસ્વરૂપની માન્યતાની અસાવધાની અને સ્વસ્વરૂપના આચરણની અસાવધાની. તેમાંથી પહેલા પ્રકારની અસાવધાની તો સમ્યગ્દર્શન થતાં ટળી છે. અને બીજા પ્રકારની અસાવધાનતા છે તેને તે ટાળતા જાય છે.

(૮) સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ થયા પછી જીવ નરક આયુષ્યનો બંધ કરતો નથી, પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યા પહેલાં તે જીવે નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે પહેલી નરકમાં જાય છે પણ ત્યાં તેની અવસ્થા પારા (૭)માં જણાવ્યા મુજબની હોય છે.

(૯) પહેલેથી ચોથી નરક સુધીથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલા જીવોમાંથી લાયક જીવો તે ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, પાંચમી નરકથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલા પાત્ર જીવો સાચું મુનિપણું ધારણ કરી શકે છે, છઠ્ઠી નરકથી નીકળીને મનુષ્ય થયેલા પાત્ર જીવો પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી જઇ શકે છે અને સાતમી નરકથી નીકળેલા જીવો ક્રૂર તિર્યંચ ગતિમાં જ જાય છે. આ ભેદો જીવોના પુરુષાર્થની તારતમ્યતાના કારણે પડે છે.

(૧૦) પ્રશ્નઃ—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો અભિપ્રાય નરકમાં જવાનો હોતો નથી, છતાં કોઈક સમ્યગ્દષ્ટિ નરકમાં જાય છે, તો ત્યાં તો જડકર્મનું જોર છે અને જડ કર્મ જીવને નરકમાં લઇ જાય છે તેથી જવું પડે છે —આ વાત ખરી છે કે નહિ ?

ઉત્તરઃ—એ વાત ખરી નથી; એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે નહિ માટે જડકર્મ જીવને નરકમાં લઇ જાય એમ બનતું નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ કોઈ જીવ નરકમાં જવા માગતા નથી છતાં જે જે જીવો નરકક્ષેત્રે જવા લાયક હોય તે તે જીવો પોતાની ક્રિયાવતીશકિતના પરિણમનના કારણે ત્યાં જાય છે, તે વખતે કાર્મણ અને તૈજસશરીર પણ તેમની પોતાની (-પુદ્ગલ પરમાણુઓની) ક્રિયાવતીશકિતના પરિણમનના કારણે તે ક્ષેત્રે જીવની સાથે જાય છે. જીવની તથા કાર્મણ અને તૈજસશરીરની તે વ્યંજનપર્યાય (-પ્રદેશત્વગુણની પર્યાય) છે.

વળી અભિપ્રાય તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય છે અને ઈચ્છા તે ચારિત્રગુણની વિકારીપર્યાય છે. દ્રવ્યના દરેક ગુણો સ્વતંત્ર અને અસહાય છે, તેથી જીવની ઇચ્છા કે અભિપ્રાય ગમે તે જાતના હોવા છતાં

જીવની વ્યંજનપર્યાયનું પરિણમન તેનાથી (—અભિપ્રાય અને ઇચ્છાથી) સ્વતંત્રપણે, તે વખતની તે પર્યાયના ધર્મ અનુસાર થાય છે. તે પ્રદેશત્વ ગુણ એવો છે કે જીવને કયા ક્ષેત્રે લઈ જવો તેનું જ્ઞાન હોવાની તેને જરુર નથી. નરકાદિમાં જનારા તે તે જીવો તેમના આયુષ્યપર્યંત તે ક્ષેત્રના સંયોગને લાયક હોય છે. અને ત્યારે તે જીવોના જ્ઞાનનો ઉઘાડ પણ તે તે ક્ષેત્રમાં રહેલા જીવો તથા પદાર્થોને જાણવા લાયક હોય છે. નરકગતિનો ભવ પોતાના પુરુષાર્થના દોષથી બંધાયો હતો તેથી યોગ્ય સમયે તેના ફળપણે જીવની પોતાની લાયકાતના કારણે નારકીનું ક્ષેત્ર સંયોગરૂપે હોય છે, કર્મ તેને નરકમાં લઇ જતું નથી. કર્મના કારણે જીવ નરકમાં જાય છે એમ કહેવું તે તો માત્ર ઉપચારકથન છે, જીવનો કર્મની સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ બતાવવા માટે શાસ્ત્રોમાં તે કથન જણાવ્યું છે, પરંતુ ખરેખર જડકર્મ જીવને નરકમાં લઇ જાય છે એમ બતાવવા માટે તે કહ્યું નથી. ખરેખર કર્મ જીવને નરકમાં લઈ જાય છે એમ માનવું તે મિથ્યા છે.

(૧૧) સાગર કાળનું માપ

૧ સાગર=દસ×ક્રોડ×ક્રોડ અદ્ધાપલ્ય.

૧ અદ્ધાપલ્ય=એક ગોળ ખાડો જેનો વ્યાસ (*diametre*) ૧ યોજન (=૨૦૦૦ કોસ) અને ઊંડાઇ પણ તેટલી જ હોય, તે ઉત્તમ ભોગભૂમિના સાત દિવસના ઘેટાંના કુણાવાળથી ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો, તેમાંથી દર સો વર્ષે એક વાળ કાઢવો. એ પ્રમાણે કરતાં ખાડો ખાલી થતાં જે વખત લાગે તે એક વ્યવહારકલ્પ છે, એવા અસંખ્યાત વ્યવહારકલ્પ=એક ઉદ્ધારકલ્પ. અસંખ્યાત ઉદ્ધારકલ્પ=એક અદ્ધાપલ્ય.

આ રીતે અધોલોકનું વર્ણન પુરું થયું ॥૬॥

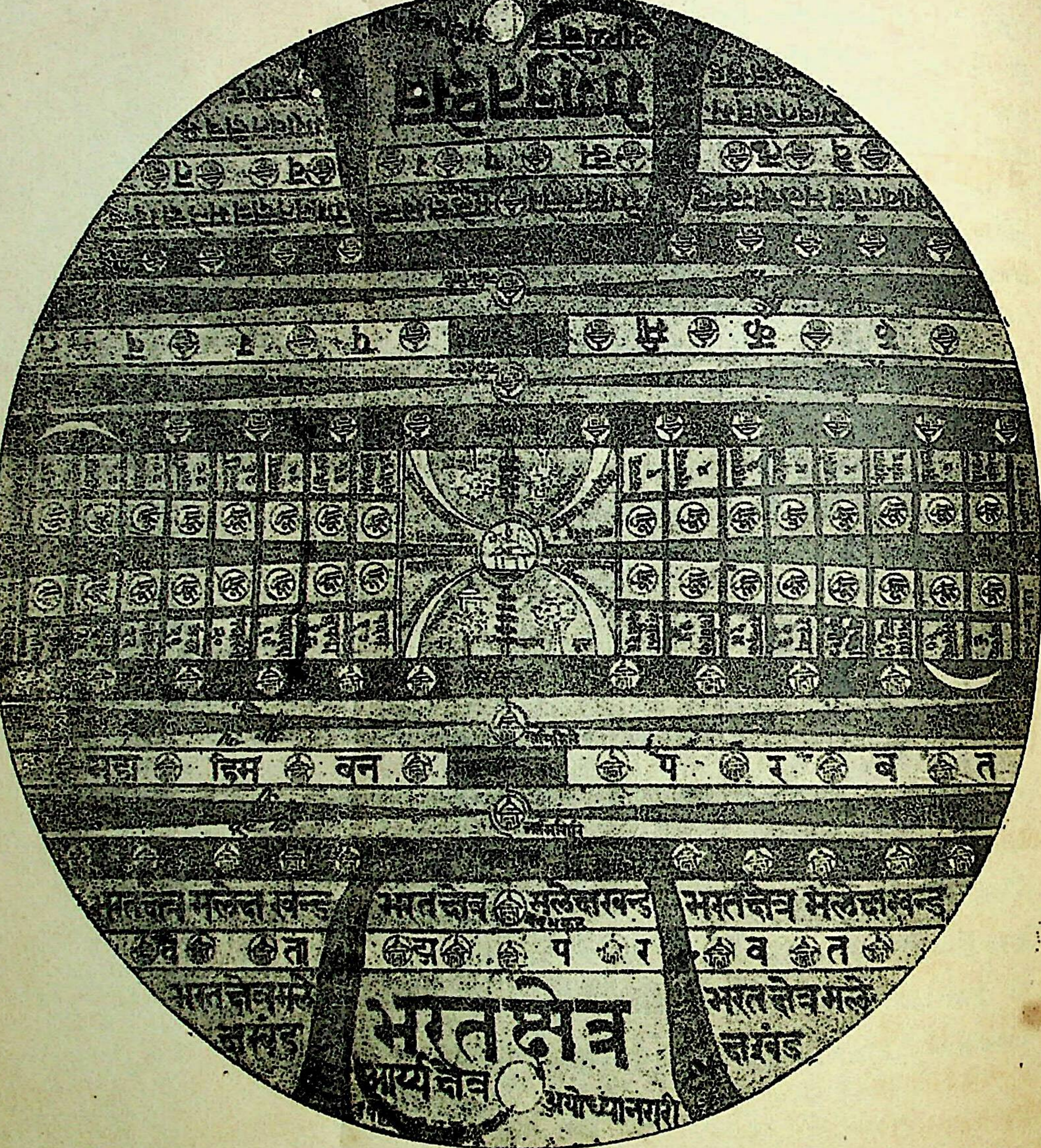
हिमवन
परबत
भरतक्षेत्र म्लेच्छखण्ड
भरतक्षेत्र म्लेच्छखण्ड
भरतक्षेत्र म्लेच्छखण्ड
परबत
भरतक्षेत्र म्लेच्छखंड
भरतक्षेत्र
आर्यक्षेत्र
अयोध्यानगरी
भरतक्षेत्र म्लेच्छखंड

जम्बूद्वीपका नक्शा।

—મધ્યલોકનું વર્ણન—

કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રોનાં નામો

जम्बुद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥७॥

અર્થઃ—આ મધ્યલોકમાં સારા સારા નામવાળા જંબુદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને લવણસમુદ્ર વગેરે સમુદ્રો છે.

ટીકા

સર્વથી વચમાં થાળીના આકારે જંબુદ્વીપ છે-જેમાં આપણે અને શ્રીસીમંધરપ્રભુ વગેરે રહીએ છીએ. ત્યારપછી લવણસમુદ્ર છે. તેની ચારે બાજુ ધાતકીખંડદ્વીપ છે. તેની ચારે બાજુ કાળોદધિસમુદ્ર છે. તેની ચારે બાજુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે અને તેની ચારે બાજુ પુષ્કરવરસમુદ્ર છે; આવી રીતે એક બીજાથી ઘેરાયેલા અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો છે, સૌથી છેલ્લો દ્વીપ સ્વયંભૂરમણદ્વીપ છે અને છેલ્લો સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર છે. ॥૭॥

દ્વીપો અને સમુદ્રોનો વિસ્તાર અને આકાર

द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥

અર્થઃ—પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર બમણાંબમણા વિસ્તારવાળા અને પહેલા પહેલાંના દ્વીપ-સમુદ્રને ઘેરતા, ચૂડીસમાન આકારવાળા હોય છે. ॥૮॥

જંબુદ્વીપનો વિસ્તાર તથા આકાર

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बुद्वीपः ॥९॥

અર્થઃ—તે બધા દ્વીપ-સમુદ્રોની વચમાં જંબુદ્વીપ છે, તેની નાભિ સમાન સુદર્શન મેરુ છે; તથા જંબુદ્વીપ થાળી સમાન ગોળ છે અને એક લાખ યોજન તેનો વિસ્તાર છે.

ટીકા

(૧) સુદર્શનમેરુની ઊંચાઈ એક લાખ યોજનની છે, તેમાંથી તે એક હજાર યોજન નીચે જમીનમાં અને નવાણું હજાર યોજન જમીનની ઉપર છે. તે સિવાય ૪૦ યોજનની ચૂલિકા છે. [બધી અકૃત્રિમ ચીજોના માપમાં ૨૦૦૦ કોસનો યોજન લેવામાં આવે છે, તે મુજબ અહીં લેવો.]

(૨) કોઈ પણ ગોળ ચીજનો પરિધિ તેના વ્યાસ કરતાં ત્રણગણાથી સહેજ વધારે (૨૨/૭) હોય છે. જંબુદ્વીપનો પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ કોસ ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩॥ અંગુલથી કાંઈક અધિક થાય છે.

(૩) આ દ્વીપના વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ ઉત્તરકુરુ ભોગભૂમિમાં અનાદિનિધન પૃથ્વિકાયરૂપ અકૃત્રિમ પરિવાર સહિત જંબુવૃક્ષ છે તેથી આ દ્વીપનું નામ જંબુદ્વીપ છે. ॥૯॥

સાત ક્ષેત્રોનાં નામ

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहरण्य-
तैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

અર્થઃ—આ જંબુદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક્, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત એ સાત ક્ષેત્ર છે.

ટીકા

ભરતક્ષેત્રમાં આપણે રહીએ છીએ, વિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરાદિક વીસ વિહરમાન તીર્થંકર ભગવાનો વિચરે છે. ॥૧૦॥

ક્ષેત્રોના સાત વિભાગ કરનારા છ પર્વતોનાં નામ

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमव-
न्निषधनीलरुक्मीशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥

અર્થઃ—તે સાત ક્ષેત્રોના વિભાગ કરનારા પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાંબા ૧-હિમવત્, ૨-મહાહિમવત્, ૩-નિષધ, ૪-નીલ, ૫-રુકમી અને ૬-શિખરિન એ છ વર્ષધર-કુલાચલ-પર્વત છે. [વર્ષ=ક્ષેત્ર] ॥૧૧॥

કુલાચલોનો રંગ

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥१२॥

અર્થ:-ઉપર કહેલા પર્વતો ક્રમથી ૧-સુવર્ણ, ૨-ચાંદી, ૩-તાવેલું સોનું, ૪-વૈડૂર્ય (નીલ)મણી, ૫-ચાંદી અને ૬-સુવર્ણ જેવા રંગના છે. ॥૧૨॥

કુલાચલોનું વિશેષસ્વરૂપ

मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥१३॥

અર્થ:-આ પર્વતોના તટ ચિત્ર-વિચિત્ર મણીઓનાં છે અને ઉપર, નીચે તથા મધ્યમાં એક સરખા વિસ્તારવાળા છે. ॥૧૩॥

કુલાચલો ઉપર સ્થિર સરોવરોનાં નામ

पद्ममहापद्मतिगिंछकेशरिमहापुण्डरिक-पुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥१४॥

અર્થ:-એ પર્વતોની ઉપર ક્રમથી ૧-પદ્મ, ૨-મહાપદ્મ, ૩-તિગિંચ્છ, ૪-કેશરિન, ૫-મહાપુંડરિક અને પુંડરીક નામના સરોવરો છે. ॥૧૪॥

પહેલા સરોવરની લંબાઇ-પહોળાઈ

प्रथमो योजनसहस्रयामस्तदर्द्धविष्कम्भो ह्रदः ॥१५॥

અર્થ:-પહેલું પદ્મસરોવર એક હજાર યોજન લાંબુ અને લંબાઈથી અર્ધું અર્થાત્ પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું છે. ॥૧૫॥

પહેલા સરોવરની જાડાઈ (-ઊંડાઈ)

दशयोजनावगाहः ॥१६॥

અર્થ:-પહેલું સરોવર દસ યોજન અવગાહ (જાડાઈ-ઊંડાઇ) વાળું છે. ॥૧૬॥

તે સરોવરની વચ્ચેના કમળનું પ્રમાણ

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१७॥

અર્થઃ—તેની મધ્યમાં એક યોજન વિસ્તારવાળું કમળ છે. ॥૧૭॥

મહાપદ્માદિ સરોવરો તથા તેમાંના કમળનું પ્રમાણ

तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदा पुष्कराणि च ॥१८॥

અર્થઃ—આગળના સરોવરો તથા તેમાંના કમળ પહેલા સરોવર તથા કમળથી ક્રમે બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે.

ટીકા

આ બમણા બમણાનો ક્રમ તિગિંચ્છક નામના ત્રીજા સરોવર સુધી છે. પછી તેની આગળનાં ત્રણ સરોવરો તથા તેમાંના કમળ દક્ષિણના સરોવર અને કમળો સમાન વિસ્તારવાળા છે. ॥૧૮॥

છ કમળોમાં રહેનાર છ દેવીઓ

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥१९॥

અર્થઃ-એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી અને સામાનિક તથા પારિષદ જાતના દેવો સહિત શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી નામની દેવીઓ ક્રમથી એ કમળો પર નિવાસ કરે છે.

ટીકા

ઉપર કહેલા કમળોની વર્ણિકાના મધ્યભાગમાં એક કોસ લાંબુ, અર્ધો કોસ પહોળું અને એક કોસથી કાંઈક ઓછું ઊંચુ સફેદ રંગનું ભવન છે તેમાં તે દેવીઓ રહે છે અને તે તળાવોમાં જે અન્ય પરિવાર કમળ છે તે ઉપર સામાનિક તથા પારિષદ દેવો રહે છે. ॥૧૯॥

ચૌદ મહા નદીઓનાં નામ

गंगासिंधुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्तासीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥२०॥

અર્થ:-(ભરતમાં) ગંગા-સિંધુ, (હૈમવતમાં) રોહિત-રોહિતાસ્યા, (હરિક્ષેત્રમાં) હરિત-હરિકાન્તા, (વિદેહમાં) સીતા-સીતોદા, (રમ્યકમાં) નારી-નરકાન્તા, (હૈરણ્યવતમાં) સુવર્ણકૂલા-રૂપ્યકૂલા અને (ઐરાવતમાં) રક્તા-રક્તોદા એ પ્રમાણે જંબુદ્વીપના ઉપર કહેલા સાત ક્ષેત્રોમાં ચૌદ નદીઓ વચમાં વહે છે.

ટીકા

પહેલા પદ્મસરોવરમાંથી પહેલી ત્રણ, છઠ્ઠા પુંડરીકસરોવરમાંથી છેલ્લી ત્રણ તથા બાકીના સરોવરોમાંથી બે બે નદીઓ નીકળી છે. ॥૨૦॥

નદીઓનાં વહેણનો ક્રમ

द्वयोर्द्वयो पूर्वाः पूर्वगाः ॥२१॥

અર્થ:-(આ ચૌદે નદીઓને બબેના સમૂહમાં લેવી.) દરેક બેના સમૂહમાંથી પહેલી નદી પૂર્વ તરફ વહે છે (અને તે દીશાના સમુદ્રમાં ભળે છે). ॥૨૧॥

शेषास्त्वपरगाः ॥२२॥

અર્થ:-બાકી રહેલી સાત નદીઓ પશ્ચિમ તરફ જાય છે (અને તે તરફના સમુદ્રમાં ભળે છે). ॥૨૨॥

આ ચૌદ મહા નદીઓની સહાયક નદીઓ

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृत्ता गंगासिन्ध्वादयो नद्यः ॥२३॥

અર્થ:-ગંગા-સિંધુ આદિ નદીયુગલ ચૌદ હજાર સહાયક નદીઓથી ઘેરાયેલ છે,

ટીકા

સહાયક નદીઓની સંખ્યાનો ક્રમ પણ વિદેહક્ષેત્ર સુધી આગળ આગળના યુગલોમાં પહેલા પહેલાના યુગલથી બમણો બમણો છે, અને ઉત્તરના ત્રણ ક્ષેત્રોમાં દક્ષિણના ત્રણ ક્ષેત્રોની સમાન છે.

—નદી-યુગલ—	—સહાયક નદીઓની સંખ્યા—
ગંગા-સિંધુ	૧૪ હજાર
રોહિત-રોહિતાસ્યા	૨૮ હજાર
હરિત-હરિકાન્તા	૫૬ હજાર
સીતા-સીતોદા	૧ લાખ ૧૨ હજાર
નારી-નરકાન્તા	૫૬ હજાર
સુવર્ણકૂપા-રૂપ્યકૂપા	૨૮ હજાર
રકતા-રકતોદા	૧૪ હજાર

॥૨૩॥

ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર

भरतः षड्विंशत्तिपंचयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥२४॥

અર્થ:—ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર પાંચસો છવીસ અને એક યોજનના ઓગણીસ ભાગમાંથી છ ભાગ અધિક છે.

ટીકા

(૧) ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૫૨૬ ૬/૧૯ યોજન છે. (જુઓ સૂત્ર ૩૨)

(૨) ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રની વચમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ સુધી લાંબો વિજયાર્ધ પર્વત છે, જેથી ગંગા-સિંધુ અને રકત-રકતોદા નદીને કારણે બંને ક્ષેત્રોના છ છ ખંડ થઈ જાય છે; તેની વચમાં આર્યખંડ અને બાકીના પાંચ મ્લેચ્છખંડ છે. તીર્થંકરાદિ પદવીધારી પુરુષો ભરત, ઐરાવતના આર્યખંડમાં તથા વિદેહક્ષેત્રોમાં જ જન્મે છે. ॥૨૪॥

આગળનાં ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો વિસ્તાર

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥२५॥

અર્થઃ—વિદેહક્ષેત્ર પર્યંતના પર્વત અને ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્રથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે. ॥૨૫॥

વિદેહક્ષેત્રથી આગળના પર્વત અને ક્ષેત્રોનો વિસ્તાર

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥२६॥

અર્થઃ—વિદેહક્ષેત્રથી ઉત્તરના ત્રણ પર્વત અને ત્રણ ક્ષેત્ર દક્ષિણના પર્વત અને ક્ષેત્રોની સમાન વિસ્તારવાળા છે.

ટીકા

ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ક્ષેત્ર કે પર્વત	વિસ્તાર-યોજન	ઊંચાઈ	ઊંડાઇ
૧. ભરતક્ષેત્ર	૫૨૬$\frac{૬}{૧૯}$	×	×
૨. હિમવત્કુલાચલ	૧૦૫૨$\frac{૧૨}{૧૯}$	૧૦૦ યો.	૨૫ યો.
૩. હૈમવત્ક્ષેત્ર	૨૧૦૫$\frac{૫}{૧૯}$	×	×
૪. મહા હિમવત્ કુલાચલ	૪૨૧૦$\frac{૧૦}{૧૯}$	૨૦૦	૫૦
૫. હરિક્ષેત્ર	૮૪૨૧$\frac{૧}{૧૯}$	×	×
૬. નિષધ કુલાચલ	૧૬૮૪૨$\frac{૨}{૧૯}$	૪૦૦	૧૦૦
૭. વિદેહક્ષેત્ર	૩૩૬૮૪$\frac{૪}{૧૯}$	×	×
૮. નીલ કુલાચલ	૧૬૮૪૨$\frac{૨}{૧૯}$	૪૦૦	૧૦૦
૯. રમ્યકક્ષેત્ર	૮૪૨૧$\frac{૧}{૧૯}$	×	×

૧૦. રુકિમકુલાચલ	૪૨૧૦$\frac{૧૦}{૧૯}$	૨૦૦	૫૦
૧૧. હૈરણ્યક્ષેત્ર	૨૧૦૫$\frac{૫}{૧૯}$	×	×
૧૨. શિખરી કુલાચલ	૧૦૫૨$\frac{૧૨}{૧૯}$	૧૦૦	૨૫
૧૩. ઐરાવત ક્ષેત્ર	૫૨૬$\frac{૬}{૧૯}$	×	×

[કુલાચલનો અર્થ પર્વત સમજવો] ॥૨૬॥

ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રમાં કાળચક્રનું પરિવર્તન

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥

અર્થ:-છ કાળવાળી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ભરત અને ઐરાવતક્ષેત્રમાં જીવોના અનુભવાદિમાં વૃદ્ધિ હાનિ થતી રહે છે.

ટીકા

(૧) વીસ ક્રોડાક્રોડી સાગરને એક કલ્પકાળ કહેવામાં આવે છે, તેના બે ભેદ છે: ૧. ઉત્સર્પિણી-જેમાં જીવોના જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને ૨. અવસર્પિણી-જેમાં જીવોના જ્ઞાનાદિનો ઘટાડો થાય છે.

અવસર્પિણીના છ ભેદ છે: ૧. સુષમસુષમા, ૨. સુષમા, ૩. સુષમદુષમા, ૪. દુષમસુષમા, ૫. દુષમા અને ૬. દુષમદુષમા. આવી રીતે ઉત્સર્પિણીના પણ દુષમદુષમાથી શરુ કરીને સુષમસુષમા સુધી છ ભેદ સમજવા.

(૨) ૧-સુષમસુષમાનો કાળ ચાર ક્રોડાક્રોડી સાગર, ૨--સુષમાનો ત્રણ ક્રોડાક્રોડી સાગર, ૩-સુષમદુષમાનો બે ક્રોડાક્રોડી સાગર, ૪-દુષમસુષમાનો એક ક્રોડાક્રોડી સાગરમાં બેંતાલીસ હજાર વર્ષ ઓછા, ૫-દુષમાનો એકવીસ હજાર વર્ષ અને ૬-દુષમદુષમા (-અતિદુષમા)નો એકવીસ હજાર વર્ષ છે.

कालचक्र ।

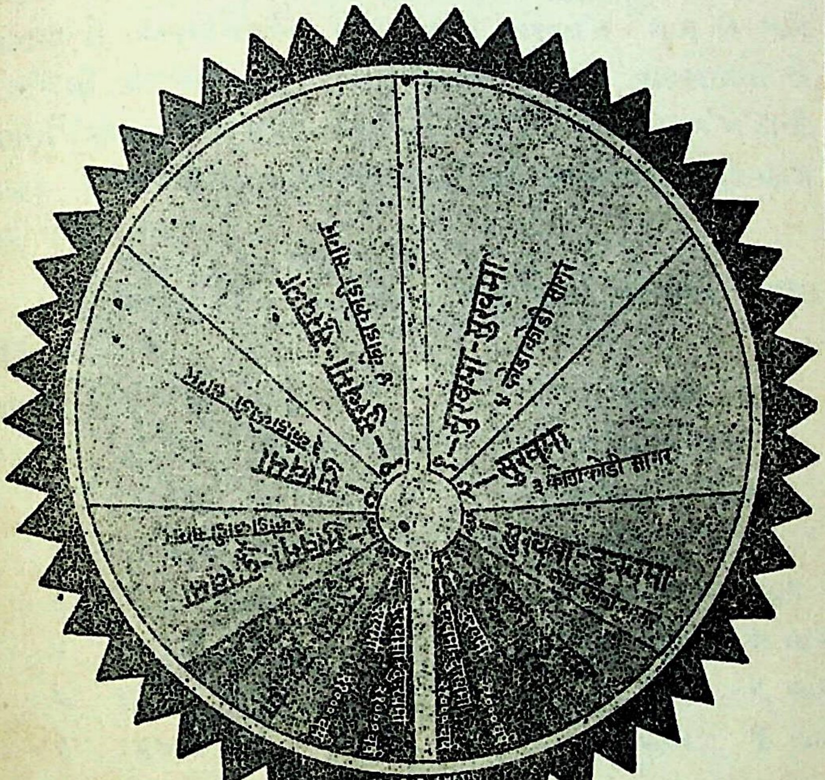
१—सुखमा-सुखमा
४ कोड़ाकोड़ी सागर
२—सुखमा
३ कोड़ाकोड़ी सागर
३—सुखमा-दुखमा
R. D. SHETH

युगपरिवर्तन चित्र ।

ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રમાં આ છ ભેદોવાળું પરિવર્તન થયા કરે છે. અસંખ્યાત અવસર્પિણી વીતી ગયા પછી એક હુંડાવસર્પિણી કાળ આવે છે. હાલ હુંડાવસર્પિણીકાળ ચાલે છે.

(૩) ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રના મ્લેચ્છખંડો તથા વિજ્યાર્ધ પર્વતની શ્રેણિઓમાં અવસર્પિણીકાળમાં ચતુર્થ (દુષમ–સુષમા) કાળની શરુઆતથી તે અવસર્પિણીના અંત સુધી પરિવર્તન થાય છે અને ઉત્સર્પિણી કાળમાં ત્રીજા (દુષમ સુષમા) કાળની શરુઆતથી તે અવસર્પિણીના અંત સુધી પરિવર્તન થાય છે. તેમાં આર્યખંડોની માફક છએ કાળોનું પરિવર્તન થતું નથી અને તેમાં પ્રલયકાળ પણ હોતો નથી.

(૪) ભરત–ઐરાવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનું આયુષ્ય તથા ઊંચાઈ

આરો(કાળ)	આયુષ્ય		ઊંચાઇ	
	શરૂમાં	અંતમાં	શરૂમાં	અંતમાં
૧	૩ પલ્ય	૨ પલ્ય	૩ કોસ	૨ કોસ
૨	૨ પલ્ય	૧ પલ્ય	૨ કોસ	૧ કોસ
૩	૧ પલ્ય	૧ કોટી પૂર્વ	૧ કોસ	૫૦૦ ધનુષ
૪	૧ કોટી પૂર્વ	૧૨૦ વર્ષ	૫૦૦ ધનુષ	૭ હાથ
૫	૧૨૦ વર્ષ	૨૦ વર્ષ	૭ હાથ	૨ હાથ
૬	૨૦ વર્ષ	૧૫ વર્ષ	૨ હાથ	૧ હાથ

મનુષ્યનો આહાર

કાળ	આહાર	
૧	ચોથા દિવસે બોર જેટલો	ત્રીજા કાળ સુધી ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ભોગભૂમિ હોય છે.
૨	એકાંતરા બેગ (ફળ) જેટલો	
૩	એકાંતરા આમળા જેટલો	
૪	રોજ એક વાર	

૫ ઘણી વાર

૬ અતિ પ્રચૂર વૃત્તિ,–મનુષ્ય નગ્ન, માછલાં વગેરેનો આહાર, મુનિ--શ્રાવકનો અભાવ, ધર્મનો નાશ.॥૨૭॥

અન્યભુમિઓની કાળ અવસ્થા

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः॥ २८ ॥

અર્થ:— ભરત અને ઐરાવત સિવાયના બીજા ક્ષેત્રો એક જ અવસ્થામાં રહે છે—તેમાં કાળનું પરિવર્તન હોતું નથી. ॥૨૮॥

હૈમવતક વગેરે ક્ષેત્રોમાં આયુષ્ય

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहरिवर्षकदेवकुरवकाः ॥२९॥

અર્થ:–હૈમવતક, હારિવર્ષક અને વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ દેવકુરુના મનુષ્યો, તિર્યંચો ક્રમે ક્રમે એક પલ્ય, બે પલ્ય અને ત્રણ પલ્યના આયુષ્યવાળા હોય છે.

ટીકા

એ ત્રણ ક્ષેત્રોના મનુષ્યોની ઊંચાઇ અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ કોસની હોય છે. રંગ નીલ, શુકલ અને પીત હોય છે. ॥૨૯॥

હૈરણ્યવતકાદિ ક્ષેત્રોમાં આયુષ્ય

तथोत्तराः॥३०॥

અર્થ:–ઉત્તરના ક્ષેત્રોમાં વસતા મનુષ્યો હિમવાનાદિના મનુષ્યોની સમાન આયુષ્યવાળા હોય છે.

ટીકા

(૧) હૈરણ્યવતક ક્ષેત્રની રચના હૈમવતકની સમાન, રમ્યક્ ક્ષેત્રની રચના હરિક્ષેત્રની સમાન અને વિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ ઉત્તરકુરુની રચના દેવકુરુ સમાન છે.

(૨) ભોગભૂમિ-એવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ ત્રણ ભોગભૂમિના બબ્બે ક્ષેત્રો છે. જંબુદ્વીપમાં છ ભોગભૂમિઓ અને અઢી દ્વીપમાં કુલ ત્રીસ ભોગભૂમિઓ છે. જેમાં સર્વ પ્રકારની સામગ્રી કલ્પવૃક્ષોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને ભોગભૂમિ કહેવાય છે.॥૩૦॥

વિદેહક્ષેત્રમાં આયુષ્ય

विदेहेषु संख्येयकालाः॥ ३१ ॥

અર્થ:—વિદેહક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો અને તિર્યંચોનું આયુષ્ય સંખ્યાત વર્ષનું હોય છે.

ટીકા

વિદેહક્ષેત્રમાં ઊંચાઈ પાંચસો ધનુષ અને આયુષ્ય એક કરોડ-પૂર્વનું હોય છે.॥ ૩૧ ॥

ભરતક્ષેત્રનો બીજી રીતે વિસ્તાર

भरतस्य विष्कंभो जम्बुद्वीपस्य नवतिशतभागः॥३२॥

અર્થ:—ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર જંબુદ્વીપના એકસોનેવુંમા ભાગ જેટલો છે.

ટીકા

૨૪ મા સૂત્રમાં ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો છે, તેમાં અને આમાં કાંઈ ફેર નથી, માત્ર કથનનો પ્રકાર જુદો છે. જો એક લાખના એકસો નેવું હિસ્સા કરીએ તો દરેક હિસ્સાનું પ્રમાણ $૫૨૬\frac{૬}{૧૯}$ યોજન થાય છે [જુઓ સૂત્ર ૯].॥૩૨॥

ધાતકીખંડનું વર્ણન

द्विर्धातकीखण्डे ॥३३॥

અર્થ:—ધાતકીખંડ નામના બીજા દ્વીપમાં ક્ષેત્ર, કુલાચલ, મેરુ, નદી વગેરે બધા પદાર્થોની રચના જંબુદ્વીપથી બમણી બમણી છે.

ટીકા

ધાતકીખંડ લવણ સમુદ્રને ઘેરે છે અર્થાત્ લવણ સમુદ્રને ફરતો છે, તેનો વિસ્તાર ચાર લાખ યોજન છે. તેના ઉત્તરકુરુ પ્રાંતમાં ધાતકી (આંબળા) નાં વૃક્ષો છે તેથી તેને ધાતકીખંડ કહેવાય છે. ॥૩૩॥

પુષ્કરાર્દ્ધદ્વીપનું વર્ણન

पुष्करार्द्धे च ॥३४॥

અર્થઃ—પુષ્કરાર્દ્ધદ્વીપમાં પણ બધી રચના જંબુદ્વીપની રચનાથી બમણી બમણી છે.

ટીકા

પુષ્કરદ્વીપનો વિસ્તાર ૧૬ લાખ યોજન છે, તેની વચમાં ચૂડીના આકારે માનુષોત્તર પર્વત પડેલો છે, જેથી તે દ્વીપના બે હિસ્સા થઈ જાય છે. પૂર્વાર્ધમાં બધી રચના ધાતકીખંડ સમાન છે અને જંબુદ્વીપથી બમણી છે. આ દ્વીપના ઉત્તરકુરુ પ્રાંતમાં એક પુષ્કર (કમળ) છે તેથી તેને પુષ્કરવરદ્વીપ કહેવાય છે, ॥૩૪॥

મનુષ્યક્ષેત્ર

प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

અર્થઃ—માનુષોત્તર પર્વત સુધી એટલે કે અઢીદ્વીપમાં જ મનુષ્યો હોય છે.—માનુષોત્તર પર્વતથી આગળ ઋદ્ધિધારી મુનિશ્વર કે વિદ્યાધરો પણ જઈ શકતા નથી.

ટીકા

(૧) જંબુદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદધિ અને પુષ્કરાર્દ્ધ—એ ક્ષેત્ર અઢીદ્વીપ છે, તેનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે.

(૨) કેવળ સમુદ્ઘાત અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતના પ્રસંગ સિવાય મનુષ્યના આત્મપ્રદેશો અઢીદ્વીપ બહાર જઈ શકે નહિ.

अढ़ाई द्वीप का नकशा

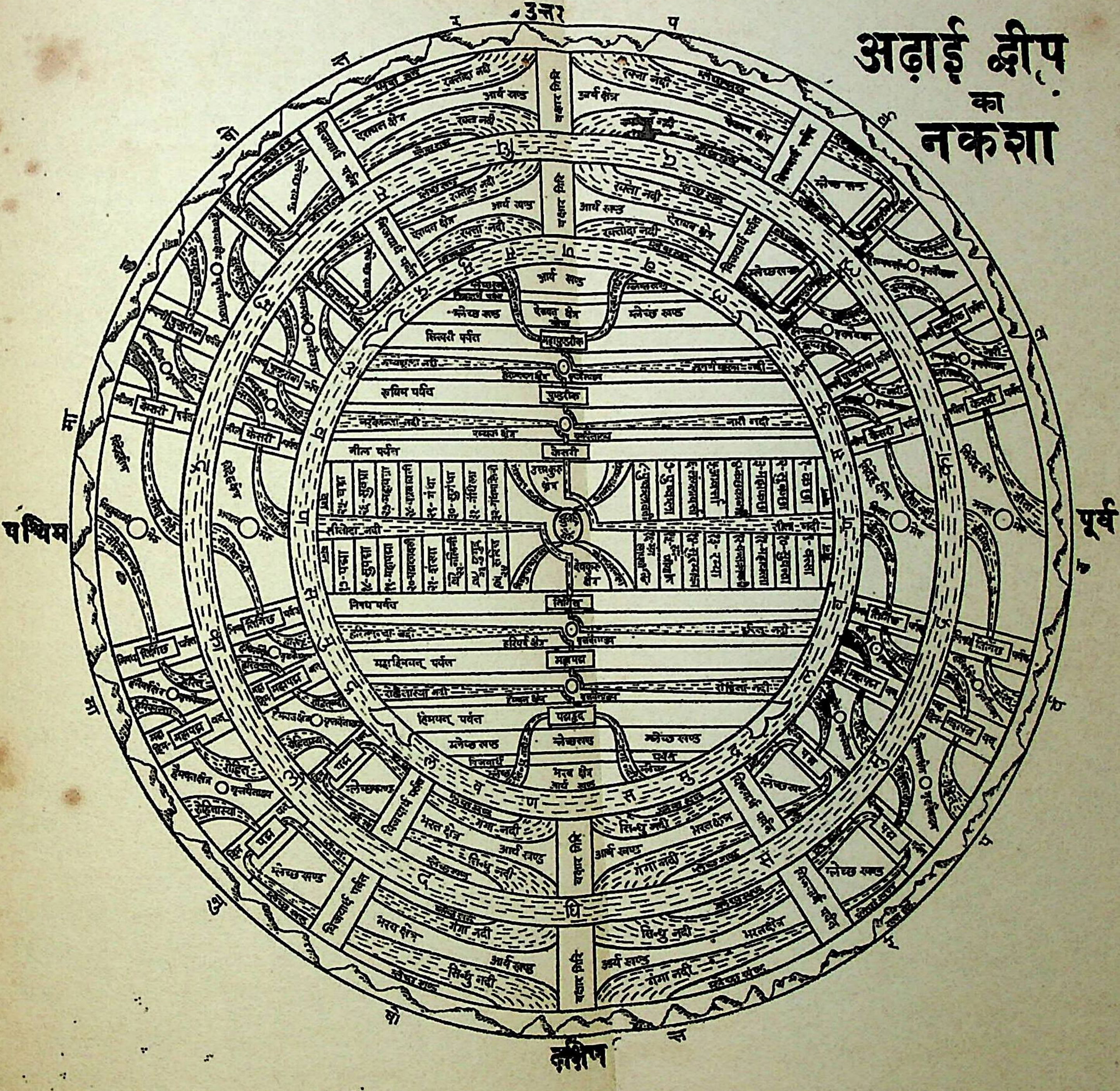
उत्तर
पूर्व
दक्षिण
पश्चिम
आर्य खण्ड
म्लेच्छ खण्ड
ऐरावत क्षेत्र
शिखरी पर्वत
महापुण्डरीक
हैरण्यवत क्षेत्र
रुक्मि पर्वत
पुण्डरीक
रम्यक क्षेत्र
नारी नदी
नील पर्वत
केसरी
उत्तरकुरु क्षेत्र
सीतोदा नदी
सीता नदी
देवकुरु क्षेत्र
निषध पर्वत
तिगिंछ
हरिवर्ष क्षेत्र
महाहिमवन् पर्वत
महापद्म
रोहितास्या नदी
रोहित नदी
हैमवत क्षेत्र
हिमवन् पर्वत
पद्मद्रह
भरत क्षेत्र
गंगा नदी
सिन्धु नदी
रक्ता नदी
रक्तोदा नदी
विजयार्ध पर्वत
वक्षार गिरि
पद्म
केसरी
मेरु

(૩) આગળ ચાલતાં આઠમો નંદિશ્વરદ્વીપ છે, તેમાં ચાર દિશામાં ચાર અંજનગિરિ પર્વત, સોળ દધિમુખ પર્વત અને બત્રીસ રતિકર પર્વત છે તે ઉપર મધ્યભાગમાં જિનમંદિરો છે. નંદિશ્વર દ્વીપમાં એવાં બાવન જિનમંદિરો છે. બારમો કુંડલવરદ્વીપ છે તેમાં ચાર દિશાનાં મળીને ચાર જિનમંદિરો છે. તેરમો રુચકવર નામનો દ્વીપ છે, તેની વચમાં રુચક નામનો પર્વત છે. તે પર્વત ઉપર ચારે દિશામાં થઈને ચાર જિનમંદિરો છે; ત્યાં દેવો જિનપૂજન માટે જાય છે; એ પર્વત ઉપર અનેક કૂટ છે, તેમાં અનેક દેવીના નિવાસ છે; તે દેવીઓ તીર્થંકરપ્રભુના ગર્ભ અને જન્મકલ્યાણકમાં પ્રભુના માતાની અનેક પ્રકારની સેવા કરે છે.॥૩૫॥

મનુષ્યોના ભેદ

आर्या म्लेच्छाश्च ॥३६॥

અર્થ:—આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા ભેદથી મનુષ્યો બે પ્રકારના છે.

ટીકા

(૧) આર્યના બે પ્રકાર છે-ઋદ્ધિપ્રાસઆર્ય અને અનૃદ્ધિપ્રાપ્તઆર્ય.

ઋદ્ધિપ્રાપ્તઆર્ય=જે આર્ય જીવોને વિશેષ શકિત પ્રાપ્ત હોય તે.

અનૃદ્ધિપ્રાપ્તઆર્ય=જે આર્ય જીવોને વિશેષ શકિત પ્રાપ્ત ન હોય તે.

ઋદ્ધિપ્રાપ્તઆર્ય

(૨) ઋદ્ધિપ્રાપ્તઆર્યના આઠ પ્રકાર છે-૧-બુદ્ધિ, ૨-ક્રિયા, ૩-વિક્રિયા, ૪-તપ, ૫-બળ, ૬-ઔષધ, ૭-રસ અને ૮-ક્ષેત્ર. આ આઠ ઋદ્ધિઓનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

(૩) **પહેલી બુદ્ધિઋદ્ધિનું સ્વરૂપ.** બુદ્ધિ ઋદ્ધિના અઢાર પ્રકાર છે-૧-કેવળજ્ઞાન, ૨-અવધિજ્ઞાન, ૩-મનઃપર્યયજ્ઞાન, ૪-બીજબુદ્ધિ,

૫–કોષ્ટબુદ્ધિ, ૬–પદાનુસારિણી, ૭–સંભિન્નશ્રોતૃત્વ. ૮–દૂરાસ્વાદનસમર્થતા, ૯–દૂરદર્શનસમર્થતા, ૧૦–દૂરસ્પર્શનસમર્થતા, ૧૧–દૂરઘ્રાણસમર્થતા, ૧૨–દૂરશ્રોતૃસમર્થતા, ૧૩–દશપૂર્વિત્વ, ૧૪–ચતુર્દશપૂર્વિત્વ, ૧૫–અષ્ટાંગનિમિત્તતા, ૧૬–પ્રજ્ઞાશ્રમણત્વ, ૧૭–પ્રત્યેકબુદ્ધતા અને ૧૮–વાદીત્વ. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે–

૧–૩ કેવળજ્ઞાન–અવધિજ્ઞાન–મનઃપર્યયજ્ઞાન–આ ત્રણેનું સ્વરૂપ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૨૧ થી ૨૫ તથા ૨૭ થી ૩૦ સુધીમાં આવી ગયું છે.

૪. બીજબુદ્ધિ—એક બીજપદને (મૂળપદને) ગ્રહણ કરવાથી અનેક પદ અને અનેક અર્થનું જાણવું તે બીજબુદ્ધિ છે.

૫. કોષ્ટબુદ્ધિ—જેમ કોઠારમાં નાખેલ ધાન્ય, બીજ વગેરે ઘણા કાળ સુધી જેમના તેમ રહે, વધે ઘટે નહિ, પરસ્પર મળે નહિ તેમ પરના ઉપદેશથી ગ્રહણ કરેલ ઘણા શબ્દો, અર્થ, બીજ જે બુદ્ધિમાં જેમને તેમ રહે—એક અક્ષર તથા અર્થ ઘટે વધે નહિ, આગળ પાછળ અક્ષર થાય નહિ તે કોષ્ટબુદ્ધિ છે.

૬. પદાનુસારિણીબુદ્ધિ—ગ્રંથની શરુઆત, મધ્ય અગર અંતનું એક પદ શ્રવણ કરી સમસ્ત ગ્રંથ તથા તેના અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે પદાનુસારિણીબુદ્ધિ છે.

૭. સંભિન્નશ્રોતૃત્વબુદ્ધિ—ચક્રવર્તીની છાવણી બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી પડી હોય છે, તેમાં હાથી, ઘોડા ઊંટ, ધનુષ્યાદિના જુદાજુદા પ્રકારના અક્ષર–અનક્ષરાત્મક શબ્દો એક વખતે યુગપત્ ઉપજે છે; તેને તપવિશેષના કારણે (આત્માના બધા પ્રદેશોએ શ્રોત્રેંદ્રિયાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં) એક કાળે જુદાજુદા શ્રવણ કરે (સાંભળે) તે સંભિન્નશ્રોતૃત્વબુદ્ધિ છે.

૮. દૂરાસ્વાદનસમર્થતા બુદ્ધિ—તપવિશેષના કારણે (પ્રગટ થતા અસાધારણ રસનેંદ્રિય શ્રુતજ્ઞાનાવરણ વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશ-

મથી અને આંગોપાંગનામકર્મના ઉદયથી) મુનિને રસનો જે વિષય નવ યોજન પ્રમાણ હોય તેના રસાસ્વાદનનું (રસને જાણવાનું) સામર્થ્ય હોય તે દૂરાસ્વાદનસમર્થતા-બુદ્ધિ છે.

૯-૧૨. દૂરદર્શન-સ્પર્શન-ઘ્રાણ-શ્રોતૃસમર્થતાબુદ્ધિ—ઉપર મુજબ ચક્ષુરિન્દ્રિય, સ્પર્શનેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય અને શ્રોત્રેંદ્રિયના વિષયના ક્ષેત્રથી બહાર ઘણા ક્ષેત્રના રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને જાણવાનું સામર્થ્ય હોવું તે, તે તે નામની ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે.

૧૩. દશપૂર્વિત્વબુદ્ધિ—મહારોહિણી વગેરે વિદ્યાદેવતા ત્રણ વાર આવે અને દરેક પોતપોતાનું સ્વરૂપસામર્થ્ય પ્રગટ કરે એવી વેગવાન વિદ્યાદેવતાના લોભાદિથી જેનું ચારિત્ર ચલાયમાન ન થાય તે દશપૂર્વિત્વબુદ્ધિ છે.

૧૪. ચતુર્દશપૂર્વિત્વબુદ્ધિ—સંપૂર્ણ શ્રુતકેવળીપણું હોવું તે ચતુર્દશપૂર્વિત્વબુદ્ધિ છે.

૧૫. અષ્ટાંગનિમિત્તતાબુદ્ધિ—અંતરિક્ષ, ભૌમ, અંગ, સ્વર, વ્યંજન, લક્ષણ, છિન્ન અને સ્વપ્ન એ આઠ પ્રકારનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્રના ઉદય-અસ્તાદિક દેખી અતીત-અનાગત ફળનું જાણવું તે અંતરિક્ષનિમિત્તજ્ઞાન છે-૧. પૃથ્વીની કઠોરતા, કોમળતા, ચીકાશ કે લૂખાશ દેખી, વિચાર કરી અગર પૂર્વાદિક દિશામાં સૂત્ર પડતાં દેખી હાનિ-વૃદ્ધિ. જય-પરાજય વગેરે જાણવું તથા ભૂમિમાં રહેલા સુવર્ણ, રૂપું વગેરેનું પ્રગટ જાણવું તે ભૌમનિમિત્તજ્ઞાન છે-૨. અંગ-ઉપાંગાદિના દર્શન-સ્પર્શનાદિથી ત્રિકાળભાવી સુખ-દુઃખાદિ જાણવું તે અંગનિમિત્તજ્ઞાન છે-૩. અક્ષર-અનક્ષરરૂપ તથા શુભ-અશુભને સાંભળી ઈષ્ટાનિષ્ટ ફળનું જાણવું તે સ્વરનિમિત્તજ્ઞાન છે-૪. મંસ્તક, મુખ, ડોક વગેરે ઠેકાણે તલ, મુસલ, લાખ ઈત્યાદિ લક્ષણ દેખીને ત્રિકાળ સંબંધી હિત-અહિતનું જાણવું તે વ્યંજનનિમિત્તજ્ઞાન છે-૫.

શરીર ઉપર શ્રીવૃક્ષ, સ્વસ્તિક, કલશ વગેરે ચિહ્ન દેખીને ત્રિકાળ સંબંધી પુરુષના સ્થાન, માન, ઐશ્વર્યાદિક વિશેષોનું જાણવું તે લક્ષણનિમિત્તજ્ઞાન છે-૬.-વસ્ત્ર-છત્ર-અશન-જયનાદિકથી, દેવ-મનુષ્ય-રાક્ષસાદિથી તથા શસ્ત્ર-કંટકાદિથી છેદાય તેને દેખીને ત્રિકાલસંબંધી લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખનું જાણવું તે છિન્નનિમિત્તજ્ઞાન છે-૭. વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ રહિત પુરુષને સુખમાં પાછલી રાત્રે ચંદ્રમા, સૂર્ય, પૃથ્વી, પર્વત કે સમુદ્રનું પ્રવેશાદિ થવું-એવું સ્વપ્ન તે શુભસ્વપ્ન છે, ઘી-તેલથી પોતાનો દેહ લપાયેલ અને ગધેડા-ઊંટ ઉપર ચઢી દક્ષિણ દિશામાં ગમન ઈત્યાદિ કરે-એવું સ્વપ્ન તે અશુભ સ્વપ્ન છે, તેના દર્શનથી આગામી કાળમાં જીવન-મરણ. સુખ-દુઃખાદિનું જ્ઞાન થવું તે સ્વપ્નનિમિત્તજ્ઞાન છે. આ આઠ પ્રકારના નિમિત્તજ્ઞાનના જે જ્ઞાતા હોય તેને અષ્ટાંગનિમિત્તબુદ્ધિઋદ્ધિ છે.

૧૬. **પ્રજ્ઞાશ્રમણત્વબુદ્ધિ**-કોઇ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થના સ્વરૂપનો વિચાર જેવો હોય તેવો ચૌદ પૂર્વધર જ નિરુપણ કરી શકે, અન્ય ન કરી શકે; એવા સૂક્ષ્મ અર્થને જે સંદેહ રહિત નિરુપણ કરે એવી પ્રકૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ પ્રજ્ઞાશકિત તે પ્રજ્ઞાશ્રમણત્વબુદ્ધિ છે.

૧૭. **પ્રત્યેકબુદ્ધતાબુદ્ધિ**-પરનાં ઉપદેશ વિના જે પોતાની શકિતવિશેષથી જ્ઞાન-સંયમના વિધાનમાં નિપુણ હોય તે પ્રત્યેકબુદ્ધતાબુદ્ધિ છે.

૧૮. **વાદીત્વબુદ્ધિ**-ઈંદ્ર વગેરે આવીને વાદ કરે તેને નિરુત્તર કરી દે, પોતે રોકાય નહિ અને સામા વાદીના છિદ્રને જાણી લે એવી શકિત તે વાદીત્વબુદ્ધિ છે.

એ પ્રમાણે આઠ ઋદ્ધિઓમાંથી પહેલી બુદ્ધિઋદ્ધિના અઢાર પ્રકાર છે. આ બુદ્ધિઋદ્ધિ સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહાન મહિમા જણાવે છે.

(૫) બીજી ક્રિયાઋદ્ધિનું સ્વરૂપ

ક્રિયાઋદ્ધિ બે પ્રકારની છે-૧. આકાશગામિત્વ અને ૨. ચારણ.

૧. ચારણઋદ્ધિ તે અનેક પ્રકારની છે. જળ ઉપર પગ મૂકતાં

ઉપાડતાં જળકાયિક જીવોને બાધા ન ઉપજે તે જલચારણઋદ્ધિ છે. ભૂમિથી ચાર આંગળ ઊંચા આકાશમાં શીઘ્રતાથી સેંકડો યોજન ગમન કરવામાં સમર્થતા તે જંઘાચરણઋદ્ધિ છે. તેમજ તંતુચારણ, પુષ્પચારણ, પત્રચારણ, શ્રેણિચારણ, અગ્નિશિખાચારણ ઇત્યાદિ ચારણઋદ્ધિ છે. પુષ્પ, ફળ વગેરે ઉપર ગમન કરવાથી તે પુષ્પ, ફૂળ વગેરેનાં જીવોને બાધા ન થાય તે સમસ્ત ચારણઋદ્ધિ છે.

૨. **આકાશ ગામિત્વવિક્રિયા ઋદ્ધિ**—પર્યંકઆસને બેસી કાયોત્સર્ગ કરી, પગને ઉપાડયા-મેલ્યા વગર આકાશમાં ગમન કરવામાં કુશળ હોય તે આકાશગામિત્વક્રિયાઋદ્ધિના ધારક છે.

(૬) ત્રીજી વિક્રિયાઋદ્ધિનું સ્વરૂપ

વિક્રિયાઋદ્ધિના અનેક પ્રકારો છે. ૧-અણિમા, ૨-મહિમા, ૩-લઘિમા, ૪-ગરિમા, ૫-પ્રાપ્તિ, ૬-પ્રાકામ્ય, ૭-ઈશિત્વ, ૮-વશિત્વ, ૯-અપ્રતિઘાત, ૧૦-અંતર્ધાન, ૧૧-કામરૂપિત્વ વગેરે અનેક છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

અણુમાત્ર શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે અણિમાઋદ્ધિ છે, તે કમળના છીદ્રમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં બેસી ચક્રવર્તીની વિભૂતિ રચે-૧. મેરૂથી પણ મહાન શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે મહિમાઋદ્ધિ- ૨. પવનથી પણ હલકું શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે લઘિમાઋદ્ધિ-૩. વજ્રથી પણ અતિ ભારે શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે ગરિમાઋદ્ધિ- ૪. ભૂમિમાં બેસી આંગળીને અગ્ર કરી મેરૂપર્વતના શિખર તથા સૂર્ય-વિમાનાદિને સ્પર્શન કરવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિઋદ્ધિ- ૫. જળમાં જમીનને ઉન્મજ્જન (ઉપર લાવવી) તેમ જ નિમજ્જન (બુડાડવી) એવું સામર્થ્ય તે પ્રાકામ્યઋદ્ધિ- ૬. ત્રિલોકનું પ્રભુપણું રચવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિત્વઋદ્ધિ- ૭. દેવ, દાનવ, મનુષ્ય વગેરેને વશિકરણ કરવાનું સામર્થ્ય તે વશિત્વરુદ્ધિ- ૮. પર્વતાદિકની વચ્ચે આકાશની જેમ ગમન-આગમનનું સામર્થ્ય તે અપ્રતિઘાતઋદ્ધિ- ૯. અદૃશ્ય હોવાનું સામર્થ્ય તે અંતર્ધાનઋદ્ધિ- ૧૦. યુગપત્ અનેક આકારરૂપ

શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે કામરૂપિત્વઋદ્ધિ– ૧૧. આ વગેરે અનેક પ્રકારની વિક્રિયાઋદ્ધિ છે.

નોંધઃ—અહીં નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ સમજાવ્યો છે, પરંતુ જીવ શરીરનું કે બીજા કોઈ દ્રવ્યનું કાંઇ કરે છે એમ ન સમજવું. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે નહીં. શરીરાદિ પરદ્રવ્યની જ્યારે તેવા પ્રકારની અવસ્થા થવા લાયક હોય ત્યારે જીવના ભાવ તેને અનુકૂળ જીવના કારણે હોય–એટલો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ અહીં બતાવ્યો છે–એમ સમજવું.

(૭) ચોથી તપઋદ્ધિ

તપદ્ધિ સાત પ્રકારની છે–૧. ઉગ્રતપ, ૨. દીપ્તિતપ, ૩. નિહારતપ, ૪. મહાનતપ, ૫. ઘોરતપ, ૬. ઘોરપરાક્રમતપ અને ૭. ઘોર બ્રહ્મચર્યતપ. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે—

એક ઉપવાસ, બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ વગેરે ઉપવાસ નિમિત્તે કોઈ યોગનો આરંભ થયો તો મરણપર્યંત તે ઉપવાસથી ઓછા દિવસે પારણું ન કરે, કોઈ કારણથી અધિક ઉપવાસ થઈ જાય તો મરણપર્યંત તેનાથી ઓછા ઉપવાસ કરી પારણું ન કરે–આવું સામર્થ્ય પ્રગટ હોવું તે ઉગ્રતપઋદ્ધિ–૧. મહાન ઉપવાસાદિક કરતાં મન--વચન--કાયનું બળ વધતું જ રહે, સુખ દુર્ગંધરહિત રહે, કમળાદિકની સુગંધ જેવો સુંગધીશ્વાસ નીકળે અને શરીરની મહાન દીપ્તિ પ્રગટ થાય તે દીપ્તિતપઋદ્ધિ–૨. તપેલી લોઢાની કડાઈમાં પડતાં પાણીના ટીપાં જેમ સૂકાઈ જાય તેમ આહાર પચી જાય, સૂકાઇ જાય અને મળ, રૂધીરાદિરૂપ ન પરિણમે, તેથી નિહાર ન થાય આવું હોવું તે નિહારતપઋદ્ધિ ૩. સિંહક્રિડિતાદિ મહાન તપ કરવામાં તત્પર હોવું તે મહાનતપઋદ્ધિ ૪. વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ વગેરેથી ઉપજેલ જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, શૂળ, કોઢ, પ્રમેહાદિક અનેક પ્રકારના રોગવાળું શરીર હોવા છતાં પણ અનશન, કાયકલેશાદિ છૂટે નહિ અને ભયાનક શ્મશાન, પર્વતનું શિખર,

ગુફા, ખંડિયેર, ઉજ્જડ ગામ વગેરેમાં દુષ્ટ રાક્ષસ, પિશાચાદિ પ્રવર્તે અને માઠા વિકાર ધારણ કરે તથા શિયાળનાં કઠોર રૂદન, સિંહ વાઘ વગેરે દુષ્ટ જીવોનાં ભયાનક શબ્દ જ્યાં નિરંતર પ્રવર્તે એવા ભયંકર સ્થાનમાં પણ નિર્ભય થઈ વસે તે ઘોરતપઋદ્ધિ-૫ પૂર્વે કહ્યું તેવું રોગરહિત શરીર હોવા છતાં અતિ ભયંકર સ્થાનમાં વસીને યોગ (સ્વરૂપની એકાગ્રતા) વધારવાની તત્પરતા હોવી તે ઘોર પરાક્રમતપઋદ્ધિ-૬. ઘણા કાળથી બ્રહ્મચર્યના ધારક મુનિને અતિશય ચારિત્રના જોરથી (મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં) ખોટાં સ્વપ્નાંઓનો નાશ થવો તે ઘોર બ્રહ્મચર્યતપઋદ્ધિ છે-૭. આ પ્રમાણે સાત પ્રકારની તપઋદ્ધિ છે.

નોંધઃ-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રધારી જીવનો કેવો ઉગ્ર પુરુષાર્થ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે. તપઋદ્ધિના પાંચમા અને છઠ્ઠા ભેદોમાં અનેક પ્રકારના રોગવાળું શરીર કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે- શરીર પરવસ્તુ છે તે ગમે તેવું ખરાબ હોય તો પણ આત્માને સત્ય પુરુષાર્થ કરવામાં તે બાધક થતું નથી. 'શરીર સારું હોય અને બહારની સગવડતા હોય તો ધર્મ થઈ શકે' એ માન્યતા ખોટી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૮) પાંચમીબળઋદ્ધિનું સ્વરુપ

બળઋદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર છે- ૧. મનોબળઋદ્ધિ, ૨. વચનબળ-ઋદ્ધિ અને ૩. કાયબળઋદ્ધિ. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે— પ્રકર્ષ પુરુષાર્થથી મનઃશ્રુતજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશમ થતાં અંતર્મુહૂર્તમાં શ્રુત અર્થના ચિંતવનનું સામર્થ્ય તે મનોબળઋદ્ધિ-૧. અતિશય પુરુષાર્થથી મન-ઈંદ્રિયાવરણ તથા જિવ્હાશ્રુતજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશમ થતાં અંતર્મુહૂર્તમાં સકળશ્રુતનું ઉચ્ચારણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવું તથા નિરંતર ઉચ્ચસ્વરથી બોલતાં ખેદ ઉપજે નહિ, કંઠ કે સ્વરભંગ થાય નહિ તે વચનબળઋદ્ધિ- ૨. વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી અસાધારણ કાયબળ પ્રગટે અને

એક માસ, ચાર માસ કે બાર માસ પ્રતિમાયોગ ધારણ કરતાં ખેદરૂપ ન થાય તે કાયબળઋદ્ધિ-૩.

(૯) છઠ્ઠી ઔષધઋદ્ધિનું સ્વરૂપ

ઔષધઋદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે--૧-આમર્ષ, ૨-ક્ષેલ, ૩-જળ, ૪-મળ, ૫-વિટ, ૬-સર્વ, ૭-આસ્યાવિષ અને ૮-દૃષ્ટિવિષ. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

અસાધ્ય રોગ હોય તોપણ જેના હાથ-ચરણાદિનો સ્પર્શ થતાં જ સર્વ રોગ જાય તે આમર્ષ ઔષધઋદ્ધિ--૧. જેના થુંક, લાળ, કફાદિનો સ્પર્શ થતાં જ રોગ મટી જાય તે ક્ષેલઔષધઋદ્ધિ ૨. જેના દેહના પરસેવાનો સ્પર્શ થતાં જ રોગ મટી જાય તે જળઔષધઋદ્ધિ છે-૩. જેના કાન, દાંત, નાક અને નેત્રનો મળ જ સર્વરોગનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ હોય તે મળઔષધિઋદ્ધિ-૪. જેનો વીટ-ઝાડો તથા મૂત્ર જ ઔષધરૂપ હોય તે વીટઔષધઋદ્ધિ-૫. જેના અંગ-ઉપાંગ, નખ, દાંત, કેશાદિકનો સ્પર્શ થતાં જ સમસ્ત રોગને હરે તે સર્વૌષધઋદ્ધિ-૬. તીવ્ર ઝેરમાં મળેલો આહાર પણ જેના મુખમાં જતાં ઝેર રહિત થઈ જાય તથા વિષથી વ્યાપ્ત જીવનું ઝેર જેના વચનથી જ ઉતરી જાય તે આસ્યાવિષ ઔષધઋદ્ધિ- ૮. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારની ઔષધઋદ્ધિ છે.

(૧૦) સાતમી રસઋદ્ધિનું સ્વરૂપ

રસરુદ્ધિના છ પ્રકાર છે-૧-આસ્યવિષ, ૨-દૃષ્ટિવિષ, ૩-ક્ષીર, ૪-મધુસ્રાવી, ૫-ઘૃતસ્રાવી અને ૬-અમૃતસ્રાવી. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રકૃષ્ટ તપવાળા યોગી કદાચિત્ ક્રોધી થઈ કહે કે 'તું મરી જા,' તો તત્કાળ વિષ ચડીને મરી જાય તે આસ્યવિષરસઋદ્ધિ-૧. કદાચિત્ ક્રોધરૂપી દૃષ્ટિ દેખી મરી જાય તે દૃષ્ટિ વિષરસઋદ્ધિ-૨. વીતરાગી મુનિને એવું સામર્થ્ય હોય કે તેઓ ક્રોધાદિકને પ્રાપ્ત ન થાય અને તેમના હાથમાં આવેલ વિરસભોજન ક્ષીર-

રસરૂપે થઈ જાય તથા જેનું વચન દુર્બલને ક્ષીરની જેમ પુષ્ટ કરે તે ક્ષીરરસઋદ્ધિ-૩. ઉપરના પ્રસંગમાં તે ભોજન મિષ્ટરસરૂપે પરિણમી જાય તે મધુસ્રાવીરસઋદ્ધિ-૪. તેમજ તે ભોજન ઘૃતરસરૂપે પરિણમી જાય તે ઘૃતસ્રાવીરસૠદ્ધિ-૫. તેમજ તે ભોજન અમૃતરસરૂપે પરિણમી જાય તે અમૃતસ્રાવીરસૠદ્ધિ-૬. આ પ્રમાણે છ પ્રકારની રસૠદ્ધિ છે.

(૧૧) આઠમી ક્ષેત્રૠદ્ધિનું સ્વરૂપ

ક્ષેત્રૠદ્ધિ બે પ્રકારની છે-૧. અક્ષીણમહાન અને ૨. અક્ષીણમહાલય. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—.

લાભાંતરાયના પ્રકૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી અતિ સંયમવાન મુનિને જે ભાજનમાંથી ભોજન આપે તે ભાજનમાંથી ચક્રવર્તીનું સમસ્ત સૈન્ય ભોજન કરે તોપણ તે દિવસે ભોજનસામગ્રી ન ઘટે તે અક્ષીણ મહાનક્ષેત્રૠદ્ધિ-૧. ૠદ્ધિસહિત મુનિ જે સ્થાનમાં બેસે ત્યાં દેવ, રાજા મનુષ્યાદિક ઘણા આવીને બેસે તોપણ ક્ષેત્ર સાંકડું ન પડે, પરસ્પર બાધા ન થાય તે અક્ષીણમહાલયક્ષેત્રૠદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની ક્ષેત્ર ૠદ્ધિ છે.

આ રીતે, પહેલાં આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા મનુષ્યના બે ભેદ પાડયા હતા, તેમાંથી આર્યના ૠદ્ધિપ્રાપ્ત અને અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત એવા બે ભેદ પાડયા હતા. તેમાંથી ૠદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોની ૠદ્ધિના ભેદોનું સ્વરુપ કહ્યું; હવે અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોના ભેદ કહેવામાં આવે છે.

(૧૨) અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય

અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના પાંચ પ્રકાર છે—૧.ક્ષેત્રઆર્ય, ૨. જાતિઆર્ય, ૩.કર્મઆર્ય, ૪.ચારિત્રઆર્ય અને ૫.દર્શનઆર્ય. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે-

૧. **ક્ષેત્રઆર્ય**-જે મનુષ્યો આર્યદેશમાં જન્મે તે ક્ષેત્ર આર્ય છે.

૨. જાતિઆર્ય—જે મનુષ્યો ઈક્ષ્વાકુવંશ, ભોજવંશાદિકમાં જન્મે તે જાતિઆર્ય છે.

૩. કર્મઆર્ય—તેના ત્રણ પ્રકાર છે—સાવદ્યકર્મઆર્ય, અલ્પસાવદ્યકર્મઆર્ય અને અસાવદ્યકર્મઆર્ય. તેમાંથી સાવદ્યકર્મઆર્યના છ પ્રકાર છે—અસિ, મસિ, કૃષિ, વિદ્યા, શિલ્પ અને વાણિજ્ય.

જે તરવાર વગેરે આયુદ્ધ ધારણ કરી આજીવિકા કરે તે અસિકર્મઆર્ય. જે દ્રવ્યની આવક તથા ખર્ચ લખવામાં નિપુણ હોય તે મસિકર્મઆર્ય. જે હળ, દાંતલા વગેરે ખેતીના સાધનો વડે ખેતી કરી આજીવિકામાં પ્રવીણ હોય તે કૃસિકર્મઆર્ય. આલેખ્ય ગણિતાદિ બૌંતેર કળામાં પ્રવીણ હોય તે વિદ્યાકર્મઆર્ય. ધોબી, હજામ, કુંભાર, લુહાર, સોની વગેરે કાર્યમાં પ્રવીણ તે શિલ્પકર્મઆર્ય છે. ચંદનાદિ ગંધ, ઘી વગેરે રસ, ધાન્ય, કપાસ, વસ્ત્ર, મોતી-માણેક વગેરે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી વેપાર કરે તે વાણિજ્યકર્મઆર્ય.

આ છ એ પ્રકારના કર્મ જીવને અવિરતદશામાં (પહેલેથી ચોથા ગુણસ્થાન સુધી) હોય છે તેથી તે સાવદ્યકર્મઆર્ય છે.

વિરતાવિરત પરિણત જે શ્રાવક (પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી) તે અલ્પસાવદ્યકર્મઆર્ય છે.

જે સકલસંયમી સાધુ તે અસાવદ્યકર્મઆર્ય છે.

(અસાવદ્યકર્મઆર્ય અને ચારિત્રઆર્ય વચ્ચે શું ભેદ છે તે નીચે બતાવવામાં આવશે.)

૪. ચારિત્રઆર્ય—તેના બે પ્રકાર છે—અભિગતચારિત્રઆર્ય અને અનભિગતચારિત્રઆર્ય.

ઉપદેશ વગર જ ચારિત્રમોહના ઉપશમ કે ક્ષયથી, આત્માની ઉજ્જવળતારૂપ ચારિત્રપરિણામને ધારણ કરે એવા ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાયગુણસ્થાનધારક મુનિ તે અભિગતચારિત્રઆર્ય છે. અને

અંતરંગમાં ચારિત્રમોહના ક્ષયોપશમથી તથા બાહ્યથી ઉપદેશના નિમિત્તથી સંયમરૂપ પરિણામ ધારે તે અનઅભિગતચારિત્રઆર્ય છે.

અસાવદ્યઆર્ય અને ચારિત્રઆર્ય એ બંને સાધુઓ જ હોય પણ તે સાધુ જ્યારે પુણ્યકર્મનો બંધ કરે છે ત્યારે (–છઠ્ઠા ગુણસ્થાને) તેમને અસાવદ્યઆર્ય કહેવાય છે અને જ્યારે કર્મની નિર્જરા કરે છે ત્યારે (–છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની ઉપર) તેમને ચારિત્રઆર્ય કહેવાય છે.

૫. દર્શનઆર્ય—તેના દસ પ્રકાર છે–આજ્ઞા, માર્ગ, ઉપદેશ, સૂત્ર, બીજ, સંક્ષેપ, વિસ્તાર, અર્થ, અવગાઢ અને પરમાવગાઢ. [આ દસ ભેદો સંબંધી વિશેષ ખુલાસો મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક–ગુજરાતી પાનું ૩૩૩ માંથી જાણી લેવો.]

આ પ્રમાણે અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના ભેદોનું સ્વરૂપ કહ્યું. એ રીતે આર્ય મનુષ્યોનું વર્ણન પૂરું થયું, હવે મ્લેચ્છમનુષ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(૧૩) મ્લેચ્છ

મ્લેચ્છમનુષ્યો બે પ્રકારના છે-કર્મભૂમિજ અને અન્તર્દ્વીપજ. (૧) પાંચ ભરતના પાંચ ખંડ, પાંચ ઐરાવતના પાંચ ખંડ અને વિદેહના આઠસો ખંડ એમ (૨૫+૨૫+૮૦૦) આઠસો પચાસ મ્લેચ્છ ક્ષેત્રો છે; તેમાં જન્મેલા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ મ્લેચ્છ છે; (૨) લવણસમુદ્રમાં અડતાલીસ દ્વીપ તથા કાળોદધિસમુદ્રમાં અડતાલીસદ્વીપ એ બંને મળી છન્નું દ્વીપમાં કુભોગભૂમિયા મનુષ્યો છે તેને અન્તર્દ્વીપજ મ્લેચ્છ કહેવાય છે. તે અંતર્દ્વીપજ મ્લેચ્છ મનુષ્યોના ચહેરા વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે; તેમને માણસનું શરીર (ધડ) અને તે ઉપર હાથી, રીંછ, માછલાં વગેરેનાં માથાં, ઘણા લાંબા કાન, એક પગ, પૂંછડું વગેરે હોય છે; તેમનું આયુષ્ય એક પલ્યનું હોય છે અને ઝાડના ફળ, માટી વગેરે તેમનો ખોરાક છે. ॥૩૬॥

કર્મભુમિનું વર્ણન

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र
देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥३७॥

અર્થ:-પાંચ મેરુ સંબંધી પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત, દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ એ બેને છોડીને પાંચ વિદેહ એ રીતે અઢીદ્વીપમાં કુલ પંદર કર્મભૂમિઓ છે.

ટીકા

(૧) જ્યાં અસિ, મસિ, કૃસિ, વાણિજ્ય, વિદ્યા અને શિલ્પ એ છ કર્મની પ્રવૃત્તિ હોય તેને કર્મભૂમિ કહે છે. વિદેહના એક મેરુ સંબંધી બત્રીસ ભેદ છે; અને પાંચ વિદેહ છે તેથી ૩૨×૫=૧૬૦ ક્ષેત્ર પાંચ વિદેહના થયા. અને પાંચ ભરત તથા પાંચ ઐરાવત એ દસ મળીને કુલ પંદર કર્મભૂમિઓના ૧૭૦ ક્ષેત્રો છે. આ પવિત્રતાના-ધર્મના ક્ષેત્રો છે અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યો ત્યાં જ જન્મે છે.

એક મેરુસંબંધી હિમવત્, હરિક્ષેત્ર, રમ્યક્, હિરણ્યવત્, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એવી છ ભોગભૂમિ છે. એ પ્રમાણે પાંચ મેરુ સંબંધી ત્રીસ ભોગભૂમિ છે. તેમાં દસ જઘન્ય, દસ મધ્યમ અને દસ ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમાં દસ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષ છે તેના ભોગ ભોગવી જીવ સંક્લેશરહિત સાતારૂપ રહે છે.

(૨) **પ્રશ્ન:**-કર્મનો આશ્રય તો ત્રણે લોકનાં ક્ષેત્ર છે તો કર્મભૂમિના એકસોસીત્તેર ક્ષેત્ર જ કેમ કહો છો, ત્રણે લોકને કર્મભૂમિ કેમ કહેતા નથી?

ઉત્તર:-સર્વાર્થસિદ્ધિ પહોંચવાનું શુભકર્મ અને સાતમી નરકે પહોંચવાનું પાપ કર્મ આ ક્ષેત્રોમાં જ જન્મેલા મનુષ્યો ઉપાર્જન કરે છે. અસિ, મસિ, કૃસિ, આદિ છ કર્મ પણ આ ક્ષેત્રોમાં જ થાય છે, તથા દેવપૂજા, ગુરુ ઉપાસના, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને દાન એ છ પ્રકારનાં શુભ (પ્રશસ્ત) કર્મ પણ આ ક્ષેત્રોમાં જ જન્મેલા મનુષ્યો કરે છે; તેથી આ ક્ષેત્રોને જ કર્મભૂમિ કહેવામાં આવે છે. ॥૩૭॥

મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય આયુષ્ય

नृस्थिती पराऽवरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥३८॥

અર્થ:-મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

ટીકા

એ ધ્યાન રાખવું કે મનુષ્યભવ તે એક જાતની ત્રસગતિ છે, બે ઇંદ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધી ત્રસ ગતિ છે તેનો એક સાથે ઉત્કૃષ્ટ કાળ બે હજાર સાગરોપમથી સહેજ અધિક છે, તેમાં સંજ્ઞી પર્યાપ્તક મનુષ્યપણાનો કાળ તો બહુ જ થોડો છે. મનુષ્યભવમાં જો જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી ધર્મની શરૂઆત નહિ કરે તો, મનુષ્યપણું મટયા પછી કદાચ ત્રસમાં જ રહે તોપણ, નારકી-દેવ-તિર્યંચ અને બહુ થોડા મનુષ્યભવ કરીને છેવટે ત્રસકાળ પૂરો કરી એકેન્દ્રિયપણું પામશે. ત્યાં ઘણો ઘણો કાળ (ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાતા પુદ્ગલપરાવર્તનકાળ) સુધી રહીને એકેન્દ્રિયપર્યાયો (શરીરો) ધારણ કરશે. ॥૩૮॥

તિર્યંચોની આયુષ્ય સ્થિતિ

तिर्यग्योनिजानां च ॥३९॥

અર્થ:-તિર્યંચોના આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય સ્થિતિ તેટલી જ (મનુષ્યના જેટલી જ) છે.

ટીકા

તીર્યંચોના આયુષ્યના પેટા વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે-

જીવની જાત	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
(૧) પૃથ્વિકાય	૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૨) વનસ્પતિકાય	૧૦૦૦૦ વર્ષ
(૩) અપકાય	૭૦૦૦ વર્ષ

(૪) વાયુકાય	૩૦૦૦ વર્ષ
(૫) અગ્નિકાય	૩ દિવસ
(૬) બે ઇંદ્રિય	૧૨ વર્ષ ?
(૭) ત્રણેંદ્રિય	૪૯ દિવસ
(૮) ચતુરેંદ્રિય	૬ માસ
(૯) પંચેદ્રિય	
૧. કર્મભૂમિના પશુ, અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય, માછલાં વગેરે	૧ કરોડ પૂર્વવર્ષ
૨. પરિસર્પ જાતના સર્પો	૯ પુર્વાંગ વર્ષ
૩. સર્પો	૪૨૦૦૦ વર્ષ
૪. પક્ષીઓ	૭૨૦૦૦ વર્ષ
૫. ભોગભૂમિના ચોપગાં પ્રાણી	૩ પલ્ય

ભોગભૂમિયા સિવાયના એ સર્વેનું જઘન્ય આયુષ્ય એક અંતર્મુહૂર્ત છે.॥૩૯॥

ક્ષેત્રના માપનું કોષ્ટક

-अ-

(૧) અનંત પુદ્દગલ×અનંત પુદ્દગલ= ૧ ઉત્સંજ્ઞાસંજ્ઞા.
(૨) ૮ ઉત્સંજ્ઞાસંજ્ઞા= ૧ સંજ્ઞાસંજ્ઞા.
(૩) ૮ સંજ્ઞાસંજ્ઞા= ૧ ત્રૂટરેણુ
(૪) ૮ ત્રૂટરેણુ= ૧ ત્રણરેણુ
(૫) ૮ ત્રણરેણુ ૧ રથરેણુ
(૬) ૮ રથરેણુ= ૧ ઉત્તમ ભોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ.
(૭) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ= ૧ મધ્યમ ભોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ.
(૮) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ= ૧ જઘન્ય ભોગભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ.
(૯) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ = ૧ કર્મ ભૂમિઆના વાળનો અગ્રભાગ.
(૧૦) ૮ તેવા (વાળના) અગ્રભાગ= ૧ લીંખ.
(૧૧) ૮ લીંખ= ૧ જુ (યુક)-સરસવ.

(૧૨) ૮ યુક= ૧ યવ (જવના બીજનો વ્યાસ).
(૧૩) ૮ યવ= ૧ ઉત્સેધ અંગુલ (નાની આંગળીની પહોળાઈ).
(૧૪) ૫૦૦ ઉત્સેધ અંગુલ= ૧ પ્રમાણઅંગુલ એટલે કે અવસર્પિણીના પહેલા ચક્રવર્તીની આંગળીની પહોળાઈ.

—બ—

(૧) ૬ અંગુલ = ૧ પાદ.
(૨) ૨ પાદ (૧૨ અંગુલ) = ૧ વિલસ્ત.
(૩) ૨ વિલસ્ત = ૧ હાથ (cubit).
(૪) ૨ હાથ = ૧ ગજ (ઈષુ).
(૫) ૨ ગજ = ૧ ધનુષ (Bow).
(૬) ૨૦૦૦ ધનુષ = ૧ કોસ
(૭) ૪ કોષ = ૧ યોજન

જ્યાં જે અંગુલ લાગુપડતો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે માપ સમજવું.

નોંધ—૧. પ્રમાણઅંગુલ ઉત્સેધઅંગુલથી ૫૦૦ ગણો છે તેના વડે દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, દ્વીપ-સમુદ્રની વેદી, વિમાન, નરકના પ્રસ્તાર વગેરે અકૃત્રિમ વસ્તુની લંબાઈ-પહોળાઈ મપાય છે.

૨. ઉત્સેધ અંગુલવડે દેવ-મનુષ્ય-તીર્યંચ અને નારકીના દેહ તથા અકૃત્રિમ જિનપ્રતિમાના દેહનું માપ કરવામાં આવે છે, દેવના નગર તથા મંદીર પણ આ જ માપ વડે મપાય છે.

૩. જે કાળે જેવા મનુષ્ય હોય તે કાળે તેનો અંગુલ આત્માંગુલ કહેવાય છે. પલ્યના અર્ધચ્છેદના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ઘનાંગુલ માંડી ગુણીએ તો એક જગતશ્રેણી થાય છે.

જગતશ્રેણી= ૭ રાજુ લોકની લંબાઈ તેના છેડે નીચે છે તે.
જગત પ્રતર=૭રાજુ×૭રાજુ=૪૯ રાજુ ક્ષેત્ર, તે લોકના નીચલા ભાગનું ક્ષેત્રફળ (લંબાઈ×પહોળાઈ) છે.
જગતઘન (લોક)=૭^3 રાજુ એટલે કે ૭ રાજુ×૭ રાજુ×૭ રાજુ=૩૪૩ રાજુ, તે આખા લોકનું માપ (લંબાઈ×પહોળાઈ×જાડાઈ) છે.

—મધ્યલોકના વર્ણનનું ટૂંકું અવલોકન—

(૧) જંબુદ્વીપ

૧. મધ્યલોકની અત્યંત વચમાં એક લાખ યોજન * પહોળો, ગોળ (થાળી જેવો) જંબુદ્વીપ છે. જંબુદ્વીપની વચમાં એક લાખ યોજન સુમેરુ પર્વત છે, એક હજાર યોજન જમીનની અંદર તેનું મૂળ છે, નવ્વાણું હજાર યોજન જમીનની ઉપર છે, અને ચાલીશ યોજનની તેની ચુલિકા (ચોટલી) છે.

૨. જંબુદ્વીપની વચમાં પશ્ચિમ-પૂર્વ લાંબા છ કુલાચલ (પર્વત) છે, તેનાથી જંબુદ્વીપના સાત ખંડ થઈ ગયા છે, તે સાત ખંડોના નામ-ભરત, હૈમવત્, હરિ, વિદેહ, રમ્યક્, હૈરણ્યવત્ અને ઐરાવત છે.

(૨) ઉત્તરકુરુ—દેવકુરુ

વિદેહક્ષેત્રમાં મેરુની ઉત્તર તરફ ઉત્તરકુરુ તથા દક્ષિણ તરફ દેવકુરુ ક્ષેત્ર છે.

(૩) લવણસમુદ્ર

જંબુદ્વીપની ચારે તરફ ખાઈની માફક વિંટાએલો બે લાખ યોજન પહોળો લવણ સમુદ્ર છે.

(૪) ધાતકીખંડદ્વીપ

લવણસમુદ્રની ચારે બાજુ વિંટાએલ ચાર લાખ યોજન પહોળો ધાતકીખંડદ્વીપ છે. આ દ્વીપમાં બે મેરુ પર્વત છે, તેમજ ક્ષેત્ર તથા કુલાચલ (પર્વત) વગેરેની બધી રચના જંબુદ્વીપથી બમણી છે.

(૫) કાલોદધિ સમુદ્ર

ધાતકીખંડની ચારે બાજુ વિંટાએલ આઠ લાખ યોજન પહોળો કાલોદધિસમુદ્ર છે.

(૬) પુષ્કરદ્વીપ

૧. કાલોદધિસમુદ્રની ચારે બાજુ વિંટાએલ સોળ લાખ યોજન

---

* ૧ યોજન=૨૦૦૦ કોસ.

પહોળો પુષ્કરદ્વીપ છે. આ દ્વીપની વચ્ચોવચ્ચ વલય (ચૂડીના) આકારે પૃથ્વી ઉપર એક હજાર બાવીસ (૧૦૨૨) યોજન પહોળો, સત્તરસો એકવીસ (૧૭૨૧) યોજન ઊંચો અને ચારસો સત્તાવીશ (૪૨૭) યોજન જમીનની અંદર જડ વાળો માનુષોત્તર પર્વત છે, અને તેનાથી પુષ્કરદ્વીપના બે ખંડ થઈ ગયા છે.

૨. પુષ્કરદ્વીપના પહેલા અર્ધાભાગમાં જંબુદ્વીપથી બમણી અર્થાત્ ધાતકી ખંડની બરાબર સર્વે રચના છે.

(૭) નરલોક (મનુષ્યક્ષેત્ર)

જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ, પુષ્કરાર્ધ (પુષ્કરદ્વીપનો અર્ધો ભાગ), લવણસમુદ્ર અને કાલોદધિસમુદ્ર—એટલા ક્ષેત્રને નરલોક કહેવાય છે.

(૮) બીજા દ્વિપો તથા સમુદ્રો

પુષ્કરદ્વીપથી આગળ પરસ્પર એક બીજાથી વિંટાએલા બમણા બમણા વિસ્તારવાળા મધ્યલોકના છેડા સુધી દ્વીપો અને સમુદ્રો છે.

(૯) કર્મભુમિ અને ભોગભુમિની વ્યાખ્યા

જ્યાં અસિ, મસિ, કૃષિ, સેવા, શિલ્પ અને વાણીજ્ય એ ષટ્કર્મોની પ્રવૃત્તિ હોય તે કર્મભૂમિ છે. જ્યાં તે પ્રવૃત્તિ ન હોય તેને ભોગભૂમિ કહેવાય છે.

(૧૦) પંદર કર્મભુમિઓ

પાંચ મેરુ સંબંધી પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને (દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ સિવાયના) પાંચ વિદેહ એમ કુલ પંદર કર્મભૂમિઓ છે.

(૧૧) ભોગભુમિઓ

પાંચ હૈમવત અને પાંચ હૈરણ્યવત એ દસ ક્ષેત્રો **જઘન્ય** ભોગભૂમિઓ છે, પાંચ હરિ અને પાંચ રમ્યક્ એ દસ ક્ષેત્રો **મધ્યમ** ભોગભૂમિઓ છે અને પાંચ દેવકુરુ તથા પાંચ ઉત્તરકુરુ એ દસ ક્ષેત્રો **ઉત્કૃષ્ટ** ભોગભૂમિઓ છે.

(૧૨) ભોગભુમિ અને કર્મભુમિ જેવી રચના

મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના બધા દ્વીપોમાં જઘન્ય ભોગભૂમિ જેવી રચના છે, પરંતુ સ્વયંભૂરમણદ્વીપના ઉત્તરાર્દ્ધમાં તથા સમસ્ત સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં અને ચારે ખુણાની પૃથ્વીઓમાં કર્મભૂમિ જેવી રચના છે. લવણસમુદ્ર અને કાલોદધિસમુદ્રમાં ૯૬ અંતર્દ્વીપ છે. ત્યાં કુભોગભૂમિની રચના છે અને મનુષ્યો જ રહે છે, તે મનુષ્યોની આકૃતિઓ અનેક પ્રકારની કુત્સિત છે.

સ્વયંભૂરમણદ્વીપના ઉત્તરાર્દ્ધમાં, સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર અને ચારે ખૂણાને કર્મભૂમિ જેવા કહેવાય છે કારણ કે કર્મભૂમિમાં અને ત્યાં વિકલત્રય (બે ઇંદ્રિયથી ચતુરિંદ્રિય) જીવો છે અને ભોગભૂમિમાં વિકલત્રયજીવો નથી. **તિર્યક્‌લોકમાં** પંચેંદ્રિય તિર્યંચ રહે છે, પણ જળચર તિર્યંચો લવણસમુદ્ર, કાલોદધિસમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર સિવાય અન્યસમુદ્રોમાં નથી. સ્વયંભૂરમણસમુદ્રને ફરતા ખુણા સિવાયના ભાગને **તિર્યંગ્લોક** કહેવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

આ ક્ષેત્રો (લોક) કોઈએ બનાવ્યાં નથી પણ અનાદિ અનંત છે. સ્વર્ગ-નરક અને દ્વીપ-સમુદ્ર આદિ જે છે તે અનાદિથી એ જ પ્રમાણે છે, અને સદાકાળ એમ જ રહેશે. જેમ જીવાદિક પદાર્થો આ લોકમાં અનાદિનિધન છે તેમ આ પણ અનાદિનિધન સમજવા.

આ રીતે, યથાર્થ શ્રદ્ધાનવડે લોકમાં સર્વ પદાર્થો અકૃત્રિમ જુદા જુદા અનાદિનિધન જાણવા. જે કોઈ-કૃત્રિમ ઘરબાર-ઇંદ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ-નવી દેખાય છે તે તો અનાદિનિધન પુદ્‌ગલ દ્રવ્યોની સંયોગીપર્યાયો છે, તેમાંના પુદ્‌ગલો કાંઇ નવા બન્યા નથી. માટે જો જીવ નિરર્થક ભ્રમવડે સાચ-જૂઠનો જ નિશ્ચય ન કરે તો તે સાચું સ્વરૂપ જાણે નહિ. દરેક જીવ પોતાની શ્રદ્ધાનું ફળ પામે છે માટે લાયક જીવોએ સમ્યક્‌શ્રદ્ધા કરવી.

સાત નરકભૂમિ, બીલ, લેશ્યા, આયુષ્ય, દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, નદી, મનુષ્ય-તિર્યંચના આયુષ્ય ઇત્યાદિનું વર્ણન કરી શ્રી આચાર્યદેવે ત્રીજો અધ્યાય પુરો કર્યો.

આ રીતે ત્રીજા અધ્યાયમાં અધોલોક અને મધ્યલોકનું વર્ણન કર્યું, હવે ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન ચોથા અધ્યાયમાં આવશે.

એ પ્રમાણે શ્રીઉમાસ્વામી વિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પુરી થઈ.

* * *

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

ચોથો અધ્યાય

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

-મોક્ષશાસ્ત્ર ગુજરાતી ટીકા-

-અધ્યાય ચોથો-

◆

—ભૂમિકા—

આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે એમ જણાવ્યું. ત્યાર પછી બીજા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન' છે એમ કહ્યું. પછી જે તત્ત્વોના યથાર્થ શ્રદ્ધાનથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે તેનાં નામો આપી સાત તત્ત્વો છે એમ ચોથા સૂત્રમાં જણાવ્યું. તે સાત તત્ત્વોમાંથી પ્રથમ જીવતત્ત્વ છે. તે જીવનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે બીજા અધ્યાયમાં જીવના ભાવો, જીવનું લક્ષણ, ઇંદ્રિયો-જન્મ-શરીર વગેરે સાથેનો સંસારી જીવોનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે જણાવ્યું.

ત્રીજા અધ્યાયમાં, ચાર પ્રકારના સંસારી જીવોમાંથી નારકી જીવોનું વર્ણન આપ્યું; જીવોને રહેવાનાં સ્થાનો જણાવ્યાં અને તેમાંથી મનુષ્યોને તથા બીજા જીવોને રહેવાનાં ક્ષેત્રો કયા છે તે જણાવ્યું. તેમ જ મનુષ્યો-તિર્યંચોનાં આયુષ્ય વગેરે સંબંધી કેટલીક બાબતો વર્ણવી.

એ પ્રમાણે સંસારની ચાર ગતિના જીવોમાંથી મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એ ત્રણનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયમાં આવી ગયું; હવે દેવોને લગતો અધિકાર બાકી રહે છે તે આ ચોથા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે આપવામાં આવ્યો છે. આ રીતે, પૂર્વે અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ માં જીવના બે ભેદ (સંસારી અને મુક્ત) જણાવ્યા હતા તેમાંથી સંસારી જીવો સંબંધી અધિકાર આવી જતાં મુક્ત જીવોનો અધિકાર બાકી રહે છે; મુક્તજીવોનો વિષય દસમા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યો છે.

ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન

દેવોનાં ભેદ

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥१॥

અર્થ:-દેવો ચાર સમૂહવાળા છે અર્થાત્ દેવના ચાર ભેદ છે- ૧. ભવનવાસી, ૨. વ્યન્તર, ૩. જ્યોતિષી અને ૪. વૈમાનિક.

ટીકા

દેવ=જે જીવ દેવગતિનામકર્મના ઉદયને વશ અનેક દ્વીપ, સમુદ્ર તથા પર્વતાદિ રમણીક સ્થાનોમાં ક્રિડા કરે તેને દેવ કહેવાય છે. ॥૧॥

પહેલા ત્રણ પ્રકારના દેવોની લેશ્યા

आदितस्त्रिषु पीतांतलेश्याः ॥२॥

અર્થ:-પ્રથમના ત્રણ પ્રકારના નિકાયોમાં પીત સુધી અર્થાત્ કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર લેશ્યા હોય છે.

ટીકા

(૧) કૃષ્ણ=કાળી. નીલ=ગળીના રંગની. કાપોત=કાબર ચીતરી-કબુતરના રંગ જેવી. પીત=પીળી.

(૨) આ વર્ણન ભાવ લેશ્યાનું છે. વૈમાનિક દેવોની ભાવ લેશ્યાનું વર્ણન આ અધ્યાયનાં ૨૨ મા સૂત્રમાં આપેલ છે. ॥૨॥

ચાર નિકાય દેવોના પેટા ભેદો

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यंताः ॥३॥

અર્થ:-કલ્પોપપન્ન (સોળમા સ્વર્ગ સુધીના) દેવો પર્યંત, તે ચાર પ્રકારના દેવોના ક્રમથી દશ, આઠ, પાંચ અને બાર ભેદ છે.

ટીકા

ભવનવાસીના દસ, વ્યંતરના આઠ, જ્યોતિષીના પાંચ અને કલ્પોપપન્નના બાર ભેદ છે. [કલ્પોપપન્ન તે વૈમાનિક જાતના જ છે.] ॥૩॥

ચાર પ્રકારના દેવોના સામાન્ય ભેદ

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीक-प्रकीर्णकाभियोग्यकिल्विषिकाश्चैकशः ॥४॥

અર્થ:-ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના દેવોમાં દરેકના દસ ભેદ છે- ૧. ઇંદ્ર, ૨. સામાનિક, ૩. ત્રાયસ્ત્રિંશ, ૪. પારિષદ, ૫. આત્મરક્ષ, ૬. લોકપાળ, ૭. અનીક, ૮. પ્રકીર્ણક, ૯. આભિયોગ્ય અને ૧૦. કિલ્વિષિક.

ટીકા

૧. ઇન્દ્ર=જે દેવ બીજા દેવોમાં નહિ રહેતી એવી અણિમાદિક ઋદ્ધિઓથી સહિત હોય તેને ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તે દેવ રાજા સમાન હોય છે. [*like a king*].

૨. સામાનિક=જે દેવનું આયુષ્ય, વીર્ય, ભોગ, ઉપભોગ વગેરે ઇન્દ્રસમાન હોય છે, તોપણ આજ્ઞારૂપી ઐશ્વર્યથી રહિત હોય છે તે સામાનિક કહેવાય છે, તે દેવ પિતા કે ગુરુ તુલ્ય હોય છે. [*like father, teacher*].

૩. ત્રાયસ્ત્રિંશ=જે દેવ મંત્રી-પુરોહિતના સ્થાન ઉપર હોય છે તેને ત્રાયસ્ત્રિંશ કહેવામાં આવે છે. એક ઇંદ્રની સભામાં આવા દેવો તેત્રીસ જ હોય છે. [*ministers*]

૪. પારિષદ=જે દેવ ઇંદ્રની સભામાં બેસવાવાળા હોય છે તેને પારિષદ કહેવામાં આવે છે. [*courtiers*]

૫. આત્મરક્ષ=જે દેવ અંગરક્ષક સમાન હોય છે તેને આત્મરક્ષ કહેવામાં આવે છે. [*Body guards*]

નોટ—જો કે દેવોમાં ઘાત વગેરે હોતું નથી તોપણ ઋદ્ધિ મહિમાને અર્થે આત્મરક્ષક દેવો હોય છે.

૬. લોકપાળ=જે દેવ કોટવાળ (ફોજદાર)ની માફક લોકનું પાલન કરે તેને લોકપાળ કહેવામાં આવે છે. [*police*]

૭. અનીક=જે દેવ પાયદળ વગેરે સાત પ્રકારની સેનામાં વિભક્ત રહે છે તેને અનીક કહેવામાં આવે છે. [*army*]

૮. પ્રકીર્ણક=જે દેવ નગરવાસી સમાન હોય તેને પ્રકીર્ણક કહેવામાં આવે છે. [*people*]

૯. આભિયોગ્ય=જે દેવ દાસોની માફક સ્વારી આદિમાં કામ આવે તેને અભિયોગ્ય કહેવાય છે. આ પ્રકારના દેવો ઘોડા, સિંહ, હંસ વગેરે પ્રકારના વાહનોરૂપે (બીજા દેવોના ઉપયોગ માટે) પોતે પોતાને બનાવે છે. [*conveyances*]

૧૦ કિલ્વિષિક=જે દેવ ચાંડાળાદિની માફક હલકું કામ કરવાવાળા હોય તેને કિલ્વિષિક કહેવામાં આવે છે. [*servile grade*] ॥૪॥

વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોમાં ઇંદ્ર વગેરે ભેદોની વિશેષતા

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥५॥

અર્થ:-ઉપર જે દસ ભેદો કહ્યા તેમાંથી ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાળ એવા ભેદો વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોમાં હોતા નથી અર્થાત્ તે બે ભેદોને છોડીના બાકીના આઠ ભેદો હોય છે. ॥૫॥

દેવોમાં ઇન્દ્રોની વ્યવસ્થા

पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥६॥

અર્થ:-પહેલા બે ભવનવાસી અને વ્યંતરોમાં-દરેક ભેદમાં બબ્બે ઇન્દ્ર હોય છે.

ટીકા

(૧) ભવનવાસીના દસ ભેદ છે તેથી તેમાં વીસ ઇન્દ્રો હોય છે. વ્યંતરોના આઠ ભેદ છે તેથી તેમાં સોળ ઇન્દ્રો હોય છે; અને બંનેમાં તેટલા જ (ઇન્દ્ર જેટલા જ) પ્રતીંદ્ર હોય છે.

(૨) જે દેવ યુવરાજ સમાન અથવા ઇન્દ્રસમાન હોય અર્થાત્ જે દેવ ઇંદ્ર જેવું કાર્ય કરે તેને પ્રતીંદ્ર કહેવાય છે. [ત્રિલોકપ્રજ્ઞપ્તિ પાનું. ૧૧૮–૧૧૯].

(૩) શ્રીભગવાન સો ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય છે, તે સો ઇન્દ્રો નીચે પ્રમાણે છે-

૪૦ ભવનવાસીના—વીસ ઇન્દ્રો અને વીસ પ્રતીન્દ્રો.

૩૨ વ્યંતરના—સોળ ઇન્દ્રો અને સોળ પ્રતીન્દ્રો.

૨૪ સોળ સ્વર્ગમાંથી—પ્રથમના ચાર દેવલોકમાંથી ચાર, મધ્યના આઠ દેવલોકના ચાર અને અંતના ચાર દેવલોકના ચાર—એમ બાર ઇન્દ્રો અને બાર પ્રતીંદ્રો.

૨ જ્યોતિષીદેવોમાં—ચંદ્રમા ઇંદ્ર અને સૂર્ય પ્રતીંદ્ર.

૧ મનુષ્યમાં—ચક્રવર્તી ઇન્દ્ર.

૧ તિર્યંચમાં—અષ્ટાપદ—સિંહ ઇંદ્ર.

૧૦૦ [યોગસાર—શીલપ્રસાદજીકૃત ટીકા પાનું ૧૩૬] ॥૬॥

દેવોમાં કામસેવન સંબંધી વર્ણન

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥७॥

અર્થ:—ઐશાનસ્વર્ગ સુધીના દેવો (અર્થાત્ ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને પહેલા તથા બીજા સ્વર્ગના દેવો) મનુષ્યોની માફક શરીરથી કામસેવન કરે છે. (પ્રવીચાર=કામસેવન)

ટીકા

દેવોમાં સંતતિની ઉત્પત્તિ ગર્ભદ્વારા થતી નથી, તેમજ વીર્ય અને બીજી ધાતુઓનું બનેલું શરીર તેમને હોતું નથી. તેમનું શરીર વૈક્રિયિક હોય છે. માત્ર મનની કામભોગરૂપ વાસના તૃપ્ત કરવાનો તેઓ આ ઉપાય કરે છે. તેનો વેગ ઉત્તરોત્તર મંદ હોવાથી થોડાજ સાધનોથી એ વેગ મટી જાય છે. નીચેના દેવોની વાસના તીવ્ર હોવાથી વીર્યસ્ખલનનો સંબંધ નહિ હોવા છતાં પણ શરીર સંબંધ થયા વિના તેમની વાસના દૂર થતી નથી. તેનાથી આગળના

દેવોમાં વાસના કંઈક મંદ હોય છે તેથી તેઓ આલિંગનમાત્રથી સંતોષ માને છે. આગળ આગળના દેવોની વાસના તેથી પણ મંદ હોવાથી રૂપ દેખવાથી તથા શબ્દ સાંભળવાથી જ તેમની વાસના શાંત થઈ જાય છે. તેથી આગળના દેવોને ચિંતવનમાત્રથી કામશાંતિ થઈ જાય છે. કામેચ્છા સોળમા સ્વર્ગ સુધી છે, ત્યાર પછીના દેવોને કામેચ્છા ઉત્પન્ન જ થતી નથી. ॥૭॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनः प्रवीचाराः ॥८॥

અર્થ:-બાકીના સ્વર્ગના દેવો દેવીઓના સ્પર્શથી, રૂપ દેખવાથી, શબ્દ સાંભળવાથી અને મનના વિચારોથી કામસેવન કરે છે.

ટીકા

ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો દેવાંગઓના સ્પર્શથી, પાંચમાથી આઠમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓનું રૂપ દેખવાથી, નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓના શબ્દ સાંભળવાથી અને તેરમાથી સોળમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓ સંબંધી મનના વિચારમાત્રથી તૃપ્ત થઈ છે—તેમની કામેચ્છા તેટલાથી શાંત થઈ જાય છે. ॥૮॥

परेऽप्रवीचाराः ॥९॥

અર્થ:-સોળમા સ્વર્ગથી આગળના દેવો કામસેવન રહિત હોય છે. (તેમને કામેચ્છા જ ઉત્પન્ન થતી નથી તો પછી તેના પ્રતિકારનું શું પ્રયોજન ?)

ટીકા

(૧) આ સૂત્રમાં 'परे' શબ્દથી કલ્પાતીત (સોળમા સ્વર્ગથી ઉપરના) સમસ્ત દેવોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; તેથી એમ સમજવું કે અચ્યુત (સોળમા) સ્વર્ગની ઉપર નવ-

ગ્રૈવેયકના ૩૦૯ વિમાન, નવ અનુદિશ વિમાન અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં વસનારા અહમિંદ્ર છે તેમને કામસેવન નથી; ત્યાં દેવાંગના નથી. [સોળ સ્વર્ગની ઉપરના દેવોમાં ભેદ નથી, બધા સરખા હોવાથી તેને અહમિંદ્ર કહેવાય છે.]

(૨) નવગ્રૈવેયકના દેવોમાંથી કેટલાક સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે અને કેટલાક મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. યથાજાત દ્રવ્યલિંગી જૈન મુનિ તરીકે અતિચારરહિત પાંચમહાવ્રતો વગેરે પાળ્યાં હોય એવા મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ નવમી ગ્રૈવેયકમાં ઉપજે છે; મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો આ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ છે. આવાં શુભભાવો દરેક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવે અનંતવાર કર્યાં [જુઓ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ ની ટીકા પારા ૧૦-૨૧-૨૩] છતાં પણ ધર્મનો અંશ કે શરુઆત તે જીવ પામ્યો નહિ. આત્મભાન વગરનાં સર્વ વ્રત અને તપને બાળવ્રત અને બાળતપ કહેવાય છે; એવાં બાળવ્રત અને બાળતપ જીવ ગમે તેટલીવાર (અનંતી અનંતીવાર) કરે તોપણ તે વડે સમ્યગ્દર્શન એટલે કે ધર્મની શરુઆત થાય જ નહીં; માટે જીવોએ પ્રથમ આત્મભાન વડે સમ્યગ્દર્શન પામવાની ખાસ જરુરીયાત છે. મિથ્યાદૃષ્ટિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ વડે અંશમાત્ર ધર્મ થઈ શકે નહિ. શુભભાવ તે વિકાર છે અને સમ્યગ્દર્શન તે આત્માના શ્રદ્ધા ગુણની અવિકારી અવસ્થા છે. વિકારથી કે વિકારભાવને વધારવાથી અવિકારી અવસ્થા પ્રગટે નહીં પણ તે વિકારને ટાળવાથી જ પ્રગટે. શુભભાવથી ધર્મ કદી થાય નહિ એવી માન્યતા પ્રથમ કરવી જોઇએ; એ રીતે પ્રથમ માન્યતાની ભૂલ જીવ ટાળે છે અને પછી ક્રમેક્રમે ચારિત્રના દોષ ટાળીને જીવ સંપૂર્ણ શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ કરે છે.

(૩) નવગ્રૈવેયકના સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો અને તે ઉપરના દેવો (કે જે બધા સમ્યદૃષ્ટિ જ હોય છે) તેઓને ચોથું ગુણસ્થાન જ હોય છે. તેઓને દેવાંગનાનો સંયોગ હોતો નથી તોપણ પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી સ્ત્રીવાળા મનુષ્યો અને તીર્યંચો કરતાં તેમને વધારે કષાય હોય છે એમ સમજવું,

(૪) કોઈ જીવને કષાયની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તો ઘણી હોય અને અંતરંગ કષાયશકિત થોડી હોય છે-૧. તથા કોઈને અંતરંગ કષાયશકિત તો ઘણી હોય અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ થોડી હોય તેને તીવ્ર કષાયી કહેવામાં આવે છે-૨. તેના દૃષ્ટાંતો—

૧. પહેલા ભાગનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે— વ્યંતરાદિ દેવો કષાયોથી નગર નાશાદિ કાર્ય કરે છે તોપણ તેમને કષાયશકિત થોડી હોવાથી પીતલેશ્યા કહી છે, અને એકેન્દ્રિયાદિ જીવો કષાય કાર્ય કરતાં (બાહ્યમાં) જણાતા નથી તોપણ તેમને ઘણી કષાયશકિત હોવાથી કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓ કહી છે.

૨. બીજા ભાગનું દૃષ્ટાંત આ સૂત્ર જ છે-આ સૂત્ર એમ બતાવે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો કષાયરૂપ થોડા પ્રવર્તે છે, અબ્રહ્મચર્ય સેવતા નથી, દેવાંગનાઓ તેમને હોતી નથી છતાં, પંચમગુણસ્થાનવર્તી (દેશસંયમી) કરતાં તેમને કષાયશકિત ઘણી હોવાથી તે ચોથાગુણસ્થાનવર્તી-અસંયમી છે. પંચમગુણસ્થાનવર્તી જીવ વ્યાપાર અને અબ્રહ્મચર્યાદિ કષાયકાર્યરૂપ ઘણા પ્રવર્તતા હોય છે તો પણ તેમને મંદકષાયશકિત હોવાથી દેશસંયમી કહ્યા છે.

૩. વળી આ સૂત્ર એમ પણ બતાવે છે કે નવ ગ્રૈવેયકના મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય છે તો પણ તેઓ પહેલા ગુણસ્થાને છે અને પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો પરણે છે તથા અબ્રહ્મચર્યાદિ કાર્યરૂપ પ્રવર્તે છે તો પણ તે દેશસંયમી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

(૫) આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

બાહ્ય સંયોગોના સદ્ભાવ કે અભાવને અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને અનુસરીને જીવની અપવિત્રતા કે પવિત્રતાનો નિર્ણય કરવો તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે; પણ અંતરંગ માન્યતા અને કષાયશકિત ઉપરથી જ જીવની અપવિત્રતા કે પવિત્રતાનો નિર્ણય કરવો તે ન્યાયસર છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ બહિરાત્મા (બહારથી આત્માનું માપ કરનારો) હોવાથી તે સાચો નિર્ણય કરી શકે નહિ કેમકે તેનું લક્ષ બાહ્ય સંયોગોના સદ્ભાવ કે અભાવ ઉપર તથા બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ઉપર હોવાથી

તે બહારના આધારે નિર્ણય કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અંતરાત્મા (અંતરદૃષ્ટિથી આત્માનું માપ કરનાર) હોવાથી તેનો નિર્ણય અંતરંગ સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે તેથી તે અંતરંગ માન્યતા અને કષાયશક્તિ કેવી છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરે છે, તે કારણે તેનો નિર્ણય સાચો હોય છે. ॥૯॥

ભવનવાસી દેવોના દસ ભેદો

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥१०॥

અર્થઃ—ભવનવાસી દેવોના દસ ભેદ છે—૧. અસુરકુમાર, ૨. નાગકુમાર, ૩. વિદ્યુત્કુમાર, ૪. સુપર્ણકુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર, ૬. વાતકુમાર, ૭. સ્તનિતકુમાર, ૮. ઉદધિકુમાર, ૯. દ્વીપકુમાર અને ૧૦. દિક્કુમાર.

ટીકા

(૧) ૨૦ વર્ષની નીચેના યુવાનોનું જેવું જીવન અને ટેવો હોય છે તેવું જીવન અને ટેવો આ દેવોને પણ હોય છે તેથી તેઓ 'કુમાર' કહેવાય છે.

(૨) તેઓનું રહેઠાણ નીચે મુજબ છે.

પ્રથમ પૃથ્વી રત્નપ્રભામાં ત્રણ ભૂમિઓ (*strata*) છે. તેમાં પહેલી ભૂમિને 'ખરભાગ' કહેવાય છે, તેમાં અસુરકુમાર સિવાયના નવે પ્રકારના ભવનવાસી દેવો રહે છે.

જે ભૂમિમાં અસુરકુમાર રહે છે તે ભાગને 'પંકભાગ' કહેવાય છે, તેમાં રાક્ષસો પણ રહે છે. 'પંકભાગ' તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો બીજો ભાગ છે.

રત્નપ્રભાનો ત્રીજો (સૌથી નીચલો) ભાગ 'અબ્બહુલ' કહેવાય છે, તે પહેલી નરક છે.

(૩) ભવનવાસી દેવોને આ અસુરકુમારાદિ દસ પ્રકારની સંજ્ઞા તે તે પ્રકારના નામકર્મના ઉદયથી છે એમ જાણવું. 'જે દેવો યુદ્ધ કરે, પ્રહાર કરે તે અસુર છે' એમ કહેવું તે ખરું નથી અર્થાત્ તે દેવોનો અવર્ણવાદ છે અને તેમાં મિથ્યાત્વનો બંધ થાય છે.

(૪) દસ જાતિના ભવનવાસી દેવોના સાત કરોડ બોંતેર લાખ ભુવનો છે; એ ભુવનો મહાસુગંધી, મહા રમણીક અને મહા ઉદ્યોતરૂપ છે; અને તેટલી જ સંખ્યાના (૭,૭૨,૦૦,૦૦૦) જિન ચૈત્યાલય છે. દસ પ્રકારના ચૈત્યવૃક્ષ જિનપ્રતિમાવડે બિરાજિત હોય છે.

(૫) ભવનવાસી દેવોનો આહાર અને શ્વાસનો કાળ

૧. અસુરકુમારદેવને[૧] એક હજાર વર્ષ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને મનમાં તેનો વિચાર આવતાં કંઠમાંથી અમૃત ઝરે, વેદના વ્યાપે નહિ; પંદર દિવસ વીત્યે શ્વાસ લ્યે.

૨–૪. નાગકુમાર[૨], સુપર્ણકુમાર[૪] અને દ્વીપકુમાર[૯] એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને સાડાબાર દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને સાડાબાર મુહૂર્ત વીત્યે શ્વાસ લ્યે.

૫–૭. ઉદધિકુમાર[૮] વિદ્યુતકુમાર[૩] અને સ્તનિતકુમાર[૭] એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને બાર દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને બાર મુહૂર્ત ગયે શ્વાસ લ્યે.

૮–૧૦. દિગ્કુમાર,[૧૦] અગ્નિકુમાર[૫] અને વાતકુમાર[૬] એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને સાડાસાત દિવસ ગયે આહારની ઇચ્છા ઉપજે અને સાડાસાત મુહૂર્તે શ્વાસ લ્યે.

દેવોને કવલાહાર હોતો નથી, તેમના કંઠમાંથી અમૃત ઝરે છે અને તેમને વેદના વ્યાપતી નથી.

આ અધ્યાયના છેડે દેવોની વ્યવસ્થા બતાવનારું કોષ્ટક છે તેમાંથી બીજી વિગતો જાણી લેવી. ॥૧૦॥

વ્યંતરદેવોના આઠ ભેદો

व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥११॥

અર્થ:—વ્યન્તર દેવોના આઠ ભેદ છે—૧. કિન્નર, ૨. કિંપુરુષ, ૩. મહોરગ, ૪. ગંધર્વ, ૫. યક્ષ, ૬. રાક્ષસ, ૭. ભૂત અને ૮. પિશાચ.

ટીકા

(૧) કેટલાક વ્યંતરદેવો જંબુદ્વીપ તથા બીજા અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રોમાં રહે છે. રાક્ષસો રત્નપ્રભા પૃથ્વીના 'પંકભાગ'માં રહે છે, અને રાક્ષસ સિવાય બીજા સાત પ્રકારના વ્યંતરદેવો 'ખરભાગ'માં રહે છે.

(૨) જુદી જુદી દિશાંતરમાં આ દેવોનો નિવાસ છે તેથી તેને વ્યંતર કહેવામાં આવે છે. ઉપર કહી તે આઠ સંજ્ઞાઓ જુદા જુદા નામકર્મના ઉદયથી છે. તે સંજ્ઞાઓનો કેટલાક વ્યુત્પત્તિ મુજબ અર્થ કરે છે પણ તે વીપરીત અર્થ છે—અર્થાત્ એમ કહેવું તે દેવનો અવર્ણવાદ છે અને તે મિથ્યાત્વના બંધનું કારણ છે.

(૩) પવિત્ર વૈક્રિયિક શરીરના ધારક દેવો કદી પણ મનુષ્યના અશુચિમય ઔદારિક શરીર સાથે કામ સેવન કરતા જ નથી; દેવોને માંસભક્ષણ કદી હોતું જ નથી. દેવોને કંઠના અમૃતનો આહાર હોય છે, પણ કવલાહાર હોતો નથી.

(૪) વ્યંતર દેવોના સ્થાનમાં જિનપ્રતિમાં સહિત આઠ પ્રકારના ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે અને તે માનસ્થંભાદિક સહિત હોય છે.

(૫) વ્યંતરદેવોનો આવાસ દ્વીપ, પર્વત, સમુદ્ર, દેશ, ગામ, નગર, ત્રિક, ચૌટા, ઘરઆંગણું, રસ્તો, ગલી, પાણીના ઘાટ, બાગ, વન, દેવકુળ વગેરે અસંખ્યાત સ્થળોએ છે. ॥૧૧॥

જ્યોતિષી દેવોના પાંચ ભેદો

ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥१२॥

અર્થઃ— જ્યોતિષીદેવના પાંચ પ્રકાર છે—૧. સૂર્ય, ચંદ્રમા, ૩. ગ્રહ, ૪. નક્ષત્ર અને ૫. પ્રકીર્ણક તારાઓ.

ટીકા

જ્યોતિષી દેવોનો નિવાસ મધ્યલોકમાં સમધરાતળથી ૭૯૦ યોજનની ઊંચાઈથી ૯૦૦ યોજનની ઊંચાઇ સુધી આકાશમાં હોય છે. સૌથી નીચે તારા છે; તેનાથી ૧૦ યોજન ઊંચે સૂર્યો છે; સૂર્યોથી ૮૦ યોજન ઊંચે ચંદ્રમાઓ છે; ચંદ્રમાથી ૪ યોજન ઊંચે ૨૭ નક્ષત્રો છે; નક્ષત્રોથી ૪ યોજન ઊંચે બુધનો ગ્રહ, તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે શુક્ર, તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે બૃહસ્પતિ, તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે મંગળ અને તેનાથી ૩ યોજન ઊંચે શનિ છે; એ પ્રમાણે પૃથ્વીથી ઊંચે ૯૦૦ યોજન સુધી જ્યોતિષીમંડળ છે; તેનો આવાસ મધ્યલોકમાં છે. [અહીં ૨૦૦૦ કોસનો યોજન ગણવો.] ॥૧૨॥

જ્યોતિષીદેવોનું વિશેષ વર્ણન

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥१३॥

અર્થઃ—ઉપર કહેલા જ્યોતિષી દેવો મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા દઈને મનુષ્યલોકમાં હમેશાં ગમન કરે છે.

(અઢી દ્વીપ અને એ સમુદ્રને મનુષ્યલોક કહેવામાં આવે છે.) ॥૧૩॥

તેનાથી થતો કાળવિભાગ

तत्कृतः कालविभागः ॥१४॥

અર્થઃ—ઘડી, કલાક, દિવસ, રાત વગેરે વ્યવહાર કાળનો વિભાગ તે ગતિશીલ જ્યોતિષી દેવોદ્વારા કરવામાં આવે છે.

ટીકા

કાળ, બે પ્રકારના છે—નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળ. નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ પાંચમા અધ્યાયના ૨૨ માં સૂત્રમાં આવશે. આ વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળને બતાવનારો છે. ॥૧૪॥

સ્થિર જ્યોતિષીદેવોનું સ્વરૂપ

बहिरवस्थिताः ॥१५॥

અર્થ:—મનુષ્યલોક (અઢીદ્વીપ) ની બહારના જ્યોતિષીદેવો સ્થિર છે.

ટીકા

અઢીદ્વીપની બહાર અસંખ્યાત દ્વીપ--સમુદ્રો છે. તેના ઉપરના (એટલે કે છેલ્લા સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર પર્યંતના) જ્યોતિષીદેવો સ્થિર છે. ॥૧૫॥

આ રીતે ભવનવાસી, વ્યંતર અને જ્યોતિષી એ ત્રણ પ્રકારના દેવોનું વર્ણન પુરું થયું, હવે ચોથા પ્રકારના--વૈમાનિકદેવોનું સ્વરૂપ કહે છે.

વૈમાનિકદેવોનું વર્ણન

वैमानिकाः ॥१६॥

અર્થ:—હવે વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન શરુ થાય છે.

ટીકા

વિમાન—જે સ્થાનમાં રહેવાવાળા દેવો પોતાને વિશેષ પુણ્યાત્મા સમજે તે સ્થાનને વિમાન કહેવાય છે.

વૈમાનિક—તે વિમાનોમાં પેદા થતા દેવોને વૈમાનિક કહેવાય છે.

બધાં થઈને ચોરાસી લાખ સત્તાણું હજાર ત્રેવીસ વિમાનો છે, તેમાં ઉત્તમ મંદિરો, કલ્પવૃક્ષો, વન, બાગ, વાવડી, નગર વગેરે અનેક પ્રકારની રચના હોય છે. તેના મધ્યસ્થાનમાં જે વિમાન છે

તે ઇન્દ્રક વિમાન કહેવાય છે; તેની પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં પંકિતરૂપ (સીધી લાઈનમાં) જે વિમાનો છે તે શ્રેણીબદ્ધ વિમાન કહેવાય છે. ચારે દિશાની વચ્ચે અંતરાળમાં-વિદિશાઓમાં જ્યાં ત્યાં વિખરાયેલા ફૂલની માફક જે વિમાનો છે તેને પ્રકીર્ણક વિમાન કહેવાય છે. એ રીતે ઇન્દ્રક, શ્રેણીબદ્ધ અને પ્રકીર્ણક એમ ત્રણ પ્રકારના વિમાનો છે. ।।૧૬।।

વૈમાનિક દેવોના બે ભેદ

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ।।१७।।

અર્થ:-વૈમાનિક દેવોના બે ભેદ છે—૧. કલ્પોપપન્ન અને ૨. કલ્પાતીત.

ટીકા

જેમાં ઇંદ્રાદિ દસ પ્રકારના ભેદોની કલ્પના હોય છે એવા સોળ સ્વર્ગોને કલ્પ કહે છે અને તે કલ્પમાં જે દેવો પેદા થાય તેને કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે; તથા સોળમાં સ્વર્ગથી ઉપર જે દેવો પેદા થાય તેને કલ્પાતીત કહેવાય છે. ।।૧૭।।

કલ્પોની સ્થિતિનો ક્રમ

उपर्युपरि ।।१८।।

અર્થ:-સોળ સ્વર્ગના આઠ યુગલ, નવ ગ્રૈવેયક, નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુત્તર એ સર્વે વિમાનો ક્રમથી ઉપર ઉપર છે. ।।૧૮।।

વૈમાનિક દેવોને રહેવાનાં સ્થાન

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठ-शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युत-योर्नवसुग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ।।१९।।

અર્થ:-સૌધર્મ-ઐશાન, સાનત્કુમાર-માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તર. લાન્તવ-કાપિષ્ઠ, શુક્ર-મહાશુક્ર, સતાર-સહસ્રાર-આ છ યુગલોના

બાર સ્વર્ગોમાં, આનત-પ્રણિત એ બે સ્વર્ગોમાં, આરણ-અચ્યુત એ બે સ્વર્ગોમાં, નવગ્રૈવેયક વિમાનોમાં, નવ અનુદિશ વિમાનોમાં અને વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત તથા સર્વાર્થસિદ્ધિ એ પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં વૈમાનિક દેવો રહે છે.

ટીકા

(૧) નવ ગ્રૈવેયકોનાં નામ—૧. સુદર્શન, ૨. અમોઘ, ૩. સુપ્રબુદ્ધ, ૪. યશોધર, ૫. સુભદ્ર, ૬. વિશાલ, ૭. સુમન, ૮. સૌમન અને ૯. પ્રીતિંકર.

(૨) નવ અનુદિશનાં નામ—૧. આદિત્ય, ૨. અર્ચિ, ૩. અર્ચિમાલી, ૪. વૈરોચન, ૫. પ્રભાસ, ૬. અર્ચિપ્રભ, ૭. અર્ચિમધ્ય, ૮. અર્ચિરાવર્ત અને ૯. અર્ચિવિશિષ્ઠ.

સૂત્રમાં 'અનુદિશ' નામ નથી પરંતુ 'નવસુ' પદથી તેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. નવ અને ગ્રૈવેયક એ બંનેને સાતમી વિભક્તિ લગાડી છે તે બતાવે છે કે 'ગ્રૈવેયક' થી 'નવ' એ જુદાં સ્વર્ગ છે.

(૩) સૌધર્માદિક એકેક વિમાનમાં એકેક જિનમંદિર અનેક વિભૂતિ સહિત હોય છે. વળી ઈંદ્રના નગરની બહાર અશોકવન, આમ્રવન વગેરે હોય છે. તે વનમાં એક હજાર યોજન ઊંચું અને પાંચસો યોજન પહોળું એક ચૈત્યવૃક્ષ છે, તેની ચારે દિશાઓમાં પલ્યંકાસન જિનેન્દ્રદેવની પ્રતિમા છે.

(૪) ઈંદ્રના આ સ્થાનમંડપમાં અગ્રભાગે માનસ્થંભ હોય છે, તે માનસ્થંભમાં તીર્થંકરદેવ ગૃહસ્થદશામાં હોય ત્યાંસુધી તેને પહેરવા યોગ્ય આભરણનો એક રત્નમય કંડીયો (પટારો) હોય છે. તેમાંથી આભરણો કાઢીને ઈંદ્ર તે તીર્થંકરદેવને પહોંચાડે છે. સૌધર્મના માનસ્થંભના રત્નમય કંડીયામાં ભરતક્ષેત્રના તીર્થંકરના આભરણ હોય છે. ઐશાન સ્વર્ગના માનસ્થંભના કંડીયામાં ઐરાવતક્ષેત્રના

તીર્થંકરનાં આભરણુ હોય છે. સાનત્કુમારના માનસ્થંભના કંડીયામાં પૂર્વ વિદેહના તીર્થંકરનાં આભરણુ હોય છે. માહેન્દ્રના માનસ્થંભના કંડીયામાં પશ્ચિમ વિદેહના તીર્થંકરનાં આભરણુ હોય છે; તેથી તે માનસ્થંભો દેવથી પૂજનિક છે. એ માનસ્થંભની નજીક જ આઠ યોજન પહોળું, આઠ યોજન લાંબુ તથા ઊંચું ઉપપાદગૃહ છે. તે ઉપપાદગૃહમાં બે રત્નમય શય્યા હોય છે, તે ઇન્દ્રનું જન્મસ્થાન છે. આ ઉપપાદગૃહની નિકટમાં જ ઘણા શીખરવાળાં જિનમંદિરો છે, તેનું વિશેષ વર્ણન ત્રિલોકસારાદિ ગ્રંથમાંથી જાણવું. ॥૧૯॥

વૈમાનિકદેવોમાં ઉત્તરોત્તર અધિકતા

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

અર્થ:—આયુસ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાની વિશુદ્ધિ, ઇંદ્રિયનો વિષય અને અવધિજ્ઞાનનો વિષય એ સર્વે ઉપર ઉપરના વિમાનોમાં (વૈમાનિક દેવોને) અધિક છે.

ટીકા

સ્થિતિ—આયુકર્મના ઉદયથી જે ભવમાં રહેવાનું થાય છે તે સ્થિતિ છે.

પ્રભાવ—પરને ઉપકાર તથા નિગ્રહ કરવાના ભાવની શકિત તે પ્રભાવ છે.

સુખ—સાતાવેદનીયના ઉદયથી ઇંદ્રિયના ઇષ્ટ વિષયોની સગવડ તે સુખ છે. અહીં 'સુખ' નો અર્થ બહારના સંયોગોની સગવડ કરવો, નિશ્ચયસુખ (આત્મિક સુખ) અહીં ન સમજવું. નિશ્ચયસુખની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે; અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિના ભેદની અપેક્ષાએ કથન નથી પણ સામાન્ય કથન છે એમ સમજવું.

દ્યુતિ—શરીરની તથા વસ્ત્ર, આભૂષણ, બળની દિપ્તિ તે દ્યુતિ છે.

લેશ્યાવિશુદ્ધિ—લેશ્યાની ઉજ્જવલતા તે વિશુદ્ધિ છે; અહીં ભાવલેશ્યા સમજવી.

ઇંદ્રિયવિષય—ઇંદ્રિયદ્વારા (મતિજ્ઞાનથી) પદાર્થોનું જાણવું તે ઇંદ્રિયવિષય કહેવાય છે.

અવધિવિષય—અવધિજ્ઞાનથી પદાર્થોનું જાણવું તે અવધિ-વિષય છે. ॥૨૦॥

વૈમાનિકદેવોમાં ઉત્તરોત્તર હિનતા

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

અર્થ:-ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ અને અભિમાનની અપેક્ષાએ ઉપર ઉપરના વૈમાનિક દેવો હીન હીન છે.

ટીકા

(૧) **ગતિ**-અહીં 'ગતિ'નો અર્થ ગમન થાય છે; એક ક્ષેત્ર છોડીને અન્યક્ષેત્રમાં જવું તે ગમન (ગતિ) છે. સોળમા સ્વર્ગથી આગળના દેવો પોતાનું વિમાન છોડી બીજે જતા નથી.

શરીર-શરીરનો વિસ્તાર તે શરીર.

પરિગ્રહ-લોભકષાયના કારણે **મમતાપરિણામ** તે પરિગ્રહ છે.

અભિમાન-માનકષાયના કારણે અહંકાર તે અભિમાન છે.

(૨) **પ્રશ્નઃ**-ઉપર ઉપરના દેવોને વિક્રિયા આદિની અધિકતાથી ગમન વગેરે વિશેષ હોવું જોઈએ છતાં તેની હીનતા કેમ કહી?

ઉત્તરઃ-ગમનની શકિત તો ઉપર ઉપરના દેવોમાં વધારે છે, પણ અન્યક્ષેત્રમાં ગમન કરવાના પરિણામ અધિક નથી તેથી ગમન હીન છે એમ કહ્યું છે. સૌધર્મ-ઐશાનના દેવ ક્રિડાદિક નિમિત્તે મહાન વિષયાનુરાગથી વારંવાર અનેક ક્ષેત્રોમાં ગમન કરે છે. ઉપરના દેવોને વિષયની ઉત્કટ (આકરી, તીવ્ર) વાંછાનો અભાવ છે તેથી તેઓ ગતિ હીન છે.

(૩) શરીરનું પ્રમાણ છેલ્લે કોષ્ટકમાં આપ્યું છે ત્યાંથી જાણી લેવું.

(૪) વિમાન, પરિવારાદિકરૂપ પરિગ્રહ તે ઉપર ઉપરના દેવોને ઓછો ઓછો હોય છે. કષાયના મંદપણાથી અવધિજ્ઞાનાદિમાં વિશુદ્ધતા વધે છે અને અભિમાન ઓછું હોય છે. જેને મંદ કષાય છે તે ઉપર ઉપર ઉપજે છે.

(૫) શુભ પરિણામને લીધે થતા પુણ્યબંધથી કોણ ક્યાં ઉપજે તેનો વિશેષ ખુલાસો

કોણ ઉપજે ?	ક્યાં ઉપજે ?
૧. અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય પર્યાપ્ત તિર્યંચ—	ભવનવાસી તથા વ્યંતર તરીકે;
૨. કર્મભૂમિના સંજ્ઞી પર્યાપ્ત તિર્યંચ મિથ્યાદૃષ્ટિ કે સાસાદન ગુણસ્થાનવાળા	બારમા સ્વર્ગપર્યંત;
૩. ઉપરના તિર્યંચ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ	સૌધર્માદિથી અચ્યુત સ્વર્ગપર્યંત;
૪. ભોગભૂમિના મનુષ્ય, તિર્યંચ—મિથ્યાદૃષ્ટિ કે સાસાદન ગુણસ્થાનવાળા	જ્યોતિષીમાં;
૫. તાપસી	જ્યોતિષીમાં;
૬. ભોગભૂમિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મનુષ્ય કે તિર્યંચ	સૌધર્મ અને ઐશાનમાં;
૭. કર્મભૂમિના મનુષ્ય-મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સાસાદન	ભવનવાસીથી ઉપરિમ ગ્રૈવેયક સુધી;
૮. કર્મભૂમિના મનુષ્ય-જેને દ્રવ્ય (બાહ્ય) જિનલિંગ અને ભાવ મિથ્યાત્વ કે સાસાદન હોય તે	ગ્રૈવેયક પર્યંત
૯. અભવ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્ગ્રંથ લિંગ ધારણ કરી, મહાન શુભભાવ અને તપ સહિત હોય તે	ઉપરિમ (નવમી) ગ્રૈવેયકમાં;

૧૦. પરિવ્રાજક તાપસીનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાદ	બ્રહ્મ (પંચમ) સ્વર્ગ પર્યંત;
૧૧. આજીવક (કાંજીના આહારી)નો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાદ	બારમા સ્વર્ગ પર્યંત;
૧૨. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રકર્ષંતાવાળો શ્રાવક	સૌધર્માદિથી અચ્યુત સુધી (તેથી નીચે કે ઉપર નહિ);
૧૩. ભાવલિંગી નિર્ગ્રંથ સાધુ	સર્વાર્થસિદ્ધિ પર્યંત;
૧૪. અણુવ્રતધારી તિર્યંચ	સૌધર્મથી બારમા સ્વર્ગપર્યંત;
૧૫. પાંચ મેરુ સંબંધી ત્રીસ ભોગભૂમિના મનુષ્ય-તિર્યંચ મિથ્યાદૃષ્ટિ	ભવનત્રિકમાં;
૧૬. ,, ,, સમ્યગ્દૃષ્ટિ	સૌધર્મ-ઐશાનમાં
૧૭. છન્નું ભોગભૂમિ અને માનુષોત્તર સ્વયં પ્રભાચલ પર્વતની વચ્ચેના અસંખ્યાત દ્વીપમાં ઉપજેલા તિર્યંચો	ભવનત્રિકમાં.

નોટ—એકેન્દ્રિય, વિકલત્રય, દેવ તથા નારકી-તેઓ કોઇ પણ પ્રકારના શુભભાવે દેવમાં ઉપજતા નથી. દેવમાં ઉપજે એવા પ્રકારના શુભભાવ તેમને હોતા જ નથી.

(૬) દેવમાંથી ચ્યવીને કેવી પર્યાય ધારણ કરે તેની વિગત

ક્યાંથી ચ્યવે ?	કેવી પર્યાય થાય ?
૧. ભવનત્રિક દેવ અને સૌધર્મ-ઐશાનથી	એકેંદ્રિય બાદર પર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, અપકાય, પ્રત્યેકવનસ્પતિ, મનુષ્ય તથા પંચેંદ્રિય તીર્યંચમાં ઉપજે (વિકલત્રય ન થાય);
૨. સનત્કુમારાદિકથી	સ્થાવર ન થાય;

૩. બારમા સ્વર્ગ પર્યંતથી	પંચેંદ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્ય થાય.
૪. આનત-પ્રાણતાદિકથી (બારમા સ્વર્ગ પછીથી)	નિયમથી મનુષ્યમાં જ ઉપજે-તિર્યંચમાં નહીં.
૫. સૌધર્મથી શરુ કરીને નવ ગ્રૈવેયક પર્યંતના દેવોમાંથી કોઈ	ત્રેસઠ શલાકા પુરુષપણે પણ ઉપજી શકે.
૬. અનુદિશ અને અનુત્તરથી આવેલ	તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળભદ્ર તરીકે ઉપજે, પણ અર્ધચક્રી ન થાય.
૭. ભવનત્રિકથી	ત્રેસઠ શલાકાપુરુષપણે ન ઉપજે
૮. દેવ પર્યાયથી (સમુચ્ચય)	સર્વ સૂક્ષ્મમાં, તૈજસકાયમાં, વાતકાયમાં ન ઉપજે, તેમ જ વિકલત્રયમાં, અસંજ્ઞીમાં કે લબ્ધીઅપર્યાપ્તમાં ન ઉપજે અને ભોગભૂમિમાં, દેવમાં તથા નારકીમાં પણ ન ઉપજે.

(૭) આ સૂત્રના સિદ્ધાંતો

૧. મિથ્યાદૃષ્ટિપણે જીવ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરે ત્યારે નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે, પણ તે શુભભાવ સમ્યગ્દર્શનનું કે ધર્મનું કારણ નથી તેથી મિથ્યાત્વને લીધે અનંત સંસારમાં રખડે, માટે શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માનવું નહિ.

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિને ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ થાય છે ત્યારે તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ છૂટી ગયું હોય છે એટલે કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની રાગમિશ્રિત જ્ઞાનવાળી વ્યવહાર શ્રદ્ધા સાચી હોય છે, તે વિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ થાય જ નહિ. મિથ્યાદૃષ્ટિપણે નવમી ગ્રૈવેયકે જનાર જીવે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો વ્યવહારથી (રાગમિશ્રિત વિચારથી) સાચો નિર્ણય કર્યો છે પરંતુ નિશ્ચયથી એટલે કે રાગથી પર થઈને સાચો નિર્ણય કર્યો નથી, તેમજ 'શુભભાવથી ધર્મ થાય' એવી સૂક્ષ્મ મિથ્યામાન્યતા તેને રહી જાય છે તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે.

૩. સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વ્યવહાર શ્રદ્ધા વગર ઊંચા શુભભાવ પણ થઈ શકતા નથી, માટે જે જીવોને સાચાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો સંયોગ મળ્યો હોવા છતાં જો તે તેનો રાગમિશ્રિત વ્યવહારુ સાચો નિર્ણય ન કરે તો ગૃહીત મિથ્યાત્વ રહે છે; અને જેને કુદેવ-કુગુરુ કુશાસ્ત્રની માન્યતા હોય તેને પણ ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય જ છે, અને જ્યાં ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય ત્યાં અગૃહીતમિથ્યાત્વ પણ હોય જ; તેથી એવા જીવને સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ તો ન જ થાય પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિને થતો ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ પણ તેને ન થાય, તેવા જીવોને જૈનધર્મની શ્રદ્ધા વ્યવહારે પણ ગણી શકાય નહિ.

૪. આ જ કારણે અન્યધર્મની માન્યતાવાળાઓને સાચા ધર્મની શરુઆત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તો થાય જ નહિ, અને મિથ્યાદૃષ્ટિને લાયકનો ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ પણ તેઓ કરી શકે નહિ; તેઓ વધારેમાં વધારે બારમા દેવલોકની પ્રાપ્તિનો શુભભાવ કરી શકે.

૫. 'દેવગતિમાં સુખ છે' એમ ઘણા અજ્ઞાની લોકોની માન્યતા રહે છે, પણ તે ભૂલ છે. ઘણા દેવો તો મિથ્યાત્વવડે અતત્ત્વશ્રદ્ધાન યુક્ત જ થઈ રહ્યા છે. ભવનવાસી, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોને કષાય ઘણો મંદ નથી, ઉપયોગ બહુ ચંચળ છે તથા કંઈક શક્તિ છે તેથી કુતૂહલ તથા વિષયાદિ કાર્યોમાં જ તેઓ લાગી રહ્યા છે અને તેથી તેની વ્યાકુળતાથી તેઓ દુઃખી જ છે. ત્યાં માયા-લોભકષાયનાં કારણો હોવાથી તેવાં કાર્યોની મુખ્યતા છે—છળ કરવો, વિષયસામગ્રીની ઇચ્છા કરવી ઇત્યાદિ કાર્ય ત્યાં વિશેષ હોય છે; પણ વૈમાનિક દેવોમાં ઉપર ઉપરના દેવોને તે કાર્યો થોડાં હોય છે, ત્યાં હાસ્ય અને રતિ કષાયના કારણો હોવાથી તેવાં કાર્યોની મુખ્યતા હોય છે. એ પ્રમાણે દેવોને કષાયભાવ હોય છે અને કષાયભાવ એ દુઃખ જ છે. ઊંચા દેવોને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યનો ઉદય છે અને કષાય ઘણા મંદ છે તથાપિ તેમને પણ ઇચ્છાનો અભાવ નથી તેથી વસ્તુતાએ તેઓ દુઃખી જ છે. જે દેવો સમ્યગ્દર્શનરૂપી મોક્ષમાર્ગ પામ્યા હોય તેઓ જ, જેટલે દરજ્જે વીતરાગતા વધારે તેટલે દરજ્જે સાચા

સુખી છે. સમ્યગ્દર્શન વગર ક્યાંય પણ સુખના અંશની શરુઆત થતી નથી, અને તેથી જ આ શાસ્ત્રના પહેલાં જ સૂત્રમાં મોક્ષનો ઉપાય દર્શાવતાં તેમાં સમ્યગ્દર્શન પહેલું જણાવ્યું છે; માટે જીવોએ પ્રથમ જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો જરુરી છે.

૬. ઉત્કૃષ્ટ દેવપણાને લાયકના સર્વોત્કૃષ્ટ શુભભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ થાય છે એટલે કે શુભભાવના સ્વામીત્વના નકારની ભૂમિકામાં જ તેવા ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ થાય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને તેવા ઊંચા શુભભાવ થતા નથી. ।।૨૧।।

વૈમાનિકદેવોમાં લેશ્યાનું વર્ણન

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ।।२२।।

અર્થ:-બે યુગલોમાં પીત; ત્રણ યુગલોમાં પદ્મ અને બાકીના સમસ્ત વિમાનોમાં શુકલલેશ્યા હોય છે.

ટીકા

(૧) પહેલાં અને બીજા સ્વર્ગમાં પીત લેશ્યા, ત્રીજા અને ચોથામાં પીત તથા પદ્મલેશ્યા, પાંચમાંથી આઠમા સુધીમાં પદ્મલેશ્યા, નવમાથી બારમા સુધીમાં પદ્મ અને શુકલલેશ્યા અને બાકીના સમસ્ત વૈમાનિક દેવોને શુકલલેશ્યા હોય છે, નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુત્તર એ ચૌદ વિમાનોના દેવોને પરમશુકલલેશ્યા હોય છે. ભવનત્રિક દેવોની લેશ્યાનું વર્ણન આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં આવી ગયું છે. અહીં ભાવલેશ્યા સમજવી.

(૨) **પ્રશ્ન**:-સૂત્રમાં મિશ્રલેશ્યાનું વર્ણન કેમ નથી ?

ઉત્તર—જે મુખ્ય લેશ્યા છે તે સૂત્રમાં જણાવી છે, જે ગૌણ લેશ્યા છે તે કહી નથી; ગૌણ લેશ્યાનું કથન તેમાં ગર્ભિત રાખ્યું છે તેથી તેમાં અવિવક્ષિતપણે છે. આ શાસ્ત્રમાં ટુંકા સૂત્રોરૂપે મુખ્ય કથન કર્યું છે, બીજું તેમાં ગર્ભિત રાખ્યું છે; માટે 'એ ગર્ભિત કથન પરંપરા અનુસાર સમજી લેવું. [જુઓ અ. ૧ સૂ. ૧૧ ટીકા, પા. ૬૦]. ।।૨૨।।

કલ્પ સંજ્ઞા ક્યાં સુધી છે ?

प्राग्ग्रैवेयकेभ्य कल्पाः ॥२३॥

અર્થઃ—ગ્રૈવેયકોની પહેલાનાં સોળ સ્વર્ગોને કલ્પ કહેવાય છે, તેની આગળના વિમાનો કલ્પાતીત છે.

ટીકા

સોળ સ્વર્ગ પછી નવ ગ્રૈવેયક વગેરેના દેવો એક સરખા વૈભવના ધારક હોય છે તેથી તેઓ અહમિન્દ્ર કહેવાય છે, ત્યાં ઈંદ્ર વગેરે ભેદ નથી, બધા સમાન છે. ॥૨૩॥

લૌકાંતિક દેવો

ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥२४॥

અર્થઃ—જેમનું નિવાસસ્થાન પાંચમું સ્વર્ગ (બ્રહ્મલોક) છે તે લૌકાંતિક દેવો છે.

ટીકા

આ દેવો બ્રહ્મલોકના અંતમાં રહે છે, તથા એક ભવાવતારી (એકાવતારી) છે તેથી લોકનો અંત (–સંસારનો નાશ) કરવાવાળા છે તેથી તેમને **લૌકાંતિક** કહેવાય છે; તેઓ દ્વાદશાંગના પાઠી હોય છે, ચૌદપૂર્વના ધારક હોય છે, બ્રહ્મચારી રહે છે અને તીર્થંકરપ્રભુના તપકલ્યાણકમાં આવે છે; તેમને **દેવર્ષિ** પણ કહેવામાં આવે છે. ॥૨૪॥

લૌકાંતિક દેવોનાં નામ

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥२५॥

અર્થઃ—લૌકાંતિકદેવોના આઠ પ્રકાર છે–૧. સારસ્વત, ૨. આદિત્ય, ૩. વહ્નિ, ૪. અરુણ, ૫. ગર્દતોય, ૬. તુષિત, ૭. અવ્યાબાધ અને ૮. અરિષ્ટ. આ દેવો બ્રહ્મલોકની ઐશાન વગેરે આઠ દિશાઓમાં રહે છે.

ટીકા

આ દેવોના આ આઠ મૂળ ભેદો છે અને તે આઠના રહેવાનાં સ્થાનની વચ્ચેના ભાગમાં રહેનાર દેવોના બીજા સોળ પ્રકાર છે; આ રીતે કુલ ચોવીશ ભેદો છે. આ દેવોનાં સ્વર્ગનાં નામ તેમના નામ અનુસાર જ છે, તેઓ બધા સરખા છે, તેમનામાં કોઈ નાનું-મોટું નથી, સૌ સ્વતંત્ર છે, તેમની કુલ સંખ્યા ૪૦૭૮૨૦ છે. સૂત્રમાં આઠ નામો આપીને છેડે 'च' શબ્દ મૂકયો છે તે એમ સૂચવે છે કે આ આઠ સિવાયના બીજા ભેદો પણ છે. ॥૨૫॥

અનુદિશ અને અનુત્તરવાસી દેવોના અવતારનો નિયમ

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

અર્થઃ-વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને અનુદિશ વિમાનોના અહમિન્દ્રો દ્વિચરમી હોય છે અર્થાત્ મનુષ્યના બે જન્મ (ભવ) કરી અવશ્ય મોક્ષ જાય છે. (આ બધા જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય છે.)

ટીકા

(૧) સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો તેમના નામ અનુસાર એકાવતારી જ હોય છે. વિજયાદિકમાં આવેલા જીવ એક મનુષ્યભવ કરે અથવા બે ભવ પણ કરે.

(૨) સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો, દક્ષિણ ઈંદ્રો, સૌધર્મના લોકપાળ, સૌધર્મની 'શચિ' નામની ઈંદ્રાણી અને લૌકાંતિક દેવો-એ બધા એક મનુષ્ય જન્મ કરી નિર્વાણ પામે છે. ॥૨૬॥

[ત્રીજા અધ્યાયમાં નારકી અને મનુષ્યો સંબંધી વર્ણન કર્યું હતું અને આ ચોથા અધ્યાયમાં અહીં સુધી દેવોનું વર્ણન કર્યું. હવે એક સૂત્રદ્વારા તિર્યંચોની વ્યાખ્યા બતાવીને પછી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ જઘન્ય આયુષ્ય કેટલું છે તે બતાવશે. તેમ જ નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય કેટલું છે તે બતાવશે. મનુષ્યો તથા તિર્યંચોના

આયુષ્યની સ્થિતિનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયના સૂત્ર ૩૮-૩૯ માં કહેવાઈ ગયું છે.

આ રીતે, બીજા અધ્યાયના દસમા સૂત્રમાં જીવોના સંસારી અને મુક્ત એવા જે બે ભેદ કહ્યા હતા તેમાંથી સંસારી જીવોનું વર્ણન ચોથા અધ્યાય સુધીમાં પુરું થાય છે. ત્યાર પછી પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ તત્ત્વોનું વર્ણન કરશે, છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ તથા આઠમા અધ્યાયમાં બંધ તત્ત્વનું વર્ણન કરશે, તથા નવમા અધ્યાયમાં સંવર તથા નિર્જરા તત્ત્વનું વર્ણન કરશે અને મુક્તજીવોનું (મોક્ષતત્ત્વનું) વર્ણન દસમા અધ્યાયમાં જણાવીને ગ્રંથ પૂર્ણ કરશે.]

તિર્યંચ કોણ છે?

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।।२७।।

અર્થઃ-ઉપપાદ જન્મવાળા (-દેવ તથા નારકી) અને મનુષ્યો સિવાયના બાકી રહેલા જીવો તિર્યંચયોનિવાળા જ છે.

ટીકા

દેવ, નારકી અને મનુષ્ય સિવાયના બધા જીવો તિર્યંચ છે, તેમાં એકેંદ્રિય જીવો તો સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે. લોકનો એક પણ પ્રદેશ સૂક્ષ્મ જીવો વિના નથી. બાદર એકેંદ્રિય જીવોને પૃથ્વી વગેરેનો આધાર હોય છે. ત્રસ જીવો અર્થાત્ વિકલત્રય (બે, ત્રણ અને ચાર ઈંદ્રિય) અને સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય જીવો ત્રસ નાડીમાં ક્યાંક ક્યાંક હોય છે, ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવો હોતા નથી. તિર્યંચ જીવો સર્વ લોકમાં હોવાથી તેનો ક્ષેત્ર વિભાગ નથી. ।।૨૭।।

ભવનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिताः ।।२८।।

અર્થઃ-ભવનવાસી દેવોમાં અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, દ્વીપકુમાર અને બાકીના છ કુમારોનું આયુષ્ય ક્રમથી એક સાગર, ત્રણ પલ્ય, અઢી પલ્ય, બે પલ્ય, અને દોઢ પલ્ય છે.

વૈમાનિક દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥२९॥

અર્થઃ-સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગના દેવોનું આયુષ્ય બે સાગરથી કંઈક અધિક છે.

ટીકા

(૧) ભવનવાસી દેવો પછી વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોનું આયુષ્ય બતાવવાને બદલે વૈમાનિકનું આયુષ્ય બતાવવાનું કારણ એ છે કે તેમ કરવાથી પછીના સૂત્રોમાં લઘુતા (-ટૂંકાપણું) આવી શકે છે.

(૨) 'सागरोपमे' આ શબ્દ દ્વિવચનરૂપ છે, તેનો અર્થ 'બે સાગર' થાય છે.

(૩) 'अधिके' આ શબ્દ ઘાતાયુષ્ક જીવોની અપેક્ષાએ છે; તેનો ખુલાસો એ છે કે-કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યે શુભ પરિણામથી દસ સાગર પ્રમાણ બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગનું આયુષ્ય બાંધ્યું, પછી તે જ મનુષ્યભવમાં સંક્લેશ પરિણામ વડે તે આયુની સ્થિતિનો ઘાત કર્યો અને સૌધર્મ-ઐશાનમાં ઉપજ્યો. તે જીવ ઘાતાયુષ્ક કહેવાય છે; સૌધર્મ--ઐશાનના બીજા અન્ય દેવો કરતાં તેને અર્ધાસાગરમાં એક અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એટલું આયુષ્ય વધારે હોય છે. આવું ઘાતાયુષ્કપણું પૂર્વના મનુષ્ય તથા તીર્યંચ ભવમાં થાય છે.

(૪) આયુષ્યનો ઘાત બે પ્રકારે છે-એક અપવર્તનઘાત અને બીજો કદલીઘાત. બંધ્યમાન આયુષ્યનું ઘટવું તે અપવર્તનઘાત છે અને ભૂજ્યમાન [ભોગવવામાં આવતાં] આયુષ્યનું ઘટવું તે કદલીઘાત છે. દેવોમાં કદલીઘાત આયુષ્ય હોતું નથી.

(૫) ઘાતાયુષ્ક જીવનો ઉત્પાદ બારમા દેવલોક પર્યંત જ હોય છે. ॥૨૯॥

सानत्कुमारमाहेंद्रयोः सप्त ॥३०॥

અર્થઃ—સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગના દેવોનું આયુષ્ય સાત સાગરથી કંઈક અધિક છે.

નોંધઃ—આ સૂત્રમાં 'અધિક' શબ્દનું અવતરણ પૂર્વ સૂત્રથી થાય છે. ॥૩૦॥

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानितु ॥३१॥

અર્થઃ-પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલ યુગલોનાં આયુષ્ય (સાતસાગર)થી ક્રમપૂર્વક ત્રણ, સાત, નવ, અગીઆર, તેર અને પંદર સાગર અધિક આયુષ્ય (ત્યારપછીના સ્વર્ગોમાં) છે.

ટીકા

(૧) બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગમાં દશ સાગરથી કંઈક અધિક, લાન્તવ અને કાપિષ્ટ સ્વર્ગમાં ચૌદ સાગરથી કંઈક અધિક, શુક્ર અને મહાશુક્ર સ્વર્ગમાં સોળ સાગરથી કંઈક અધિક, સતાર અને સહસ્રાર સ્વર્ગમાં અઢાર સાગરથી કંઈક અધિક, આનત અને પ્રાણત સ્વર્ગમાં વીસ સાગર તથા આરણ અને અચ્યુત સ્વર્ગમાં ૨૨ સાગર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે.

(૨) 'તુ' શબ્દ હોવાને કારણે 'અધિક' શબ્દનો સંબંધ બારમા સ્વર્ગ સુધી જ થાય છે કેમકે ઘાતાયુષ્ક જીવોની ઉત્પત્તિ ત્યાં સુધી જ હોય છે. ॥૩૧॥

કલ્પોપપન્ન દેવોનું આયુષ્ય કહેવાયું, હવે કલ્પાતીત દેવોનું આયુષ્ય કહે છે.

કલ્પાતીત દેવોનું આયુષ્ય

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥३२॥

અર્થ:—આરણ અને અચ્યુત સ્વર્ગથી ઉપર નવ ગ્રૈવેયકોમાં, નવ અનુદિશમાં, વિજય વગેરે વિમાનોમાં અને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવોનું આયુષ્ય એકેક સાગર વધારે છે.

ટીકા

(૧) પહેલી ગ્રૈવેયકમાં ૨૩, બીજીમાં ૨૪, ત્રીજીમાં ૨૫; ચોથીમાં ૨૬, પાંચમીમાં ૨૭, છઠ્ઠીમાં ૨૮, સાતમીમાં ૨૯, આઠમીમાં ૩૦, નવમીમાં ૩૧, નવ અનુદિશમાં ૩૨ અને સર્વાર્થસિદ્ધિ (અનુત્તર)માં ૩૩ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. સર્વાર્થસિદ્ધિના બધા દેવોને ૩૩ સાગરની જ સ્થિતિ હોય છે, તેથી ઓછી કોઈને હોતી નથી.

(૨) મૂળ સૂત્રમાં 'અનુદિશ' શબ્દ નથી પણ 'नवसु' શબ્દથી અનુદિશનું પણ ગ્રહણ થાય છે. ॥૩૨॥

સ્વર્ગોનું જઘન્ય આયુષ્ય

अपरा पल्योपममधिकम् ॥३३॥

અર્થ:—સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગમાં જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યથી કંઈક અધિક છે.

ટીકા

સાગર અને પલ્યનું માપ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રની ટીકામાં આપ્યું છે, ત્યાં અદ્ધાપલ્ય લખ્યું છે તે જ પલ્ય સમજવું. ॥૩૩॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनंतरा ॥३४॥

અર્થ:—જે પહેલાં પહેલાંનાં યુગલોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે પછી પછીનાં યુગલોનું જઘન્ય આયુષ્ય છે.

ટીકા

સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરથી કંઈક અધિક છે તેટલું જ સાનત્કુમર અને માહેન્દ્રનું જઘન્ય આયુષ્ય છે. આ ક્રમ સુજબ આગળના દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય જાણી લેવું. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં જઘન્ય આયુષ્ય હોતું નથી. ॥૩૪॥

નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય

नारकाणां च द्वितियादिषु ॥३५॥

અર્થ:—બીજી વગેરે નરકના નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય પણ દેવોના જઘન્ય આયુષ્યની જેમ છે—અર્થાત્ જે પહેલી નરકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જ બીજી નરકનું જઘન્ય આયુષ્ય છે, આ પ્રમાણે આગળની નરકોમાં પણ જઘન્ય આયુષ્ય જાણી લેવું. ॥૩૫॥

પહેલી નરકનું જઘન્ય આયુષ્ય

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥

અર્થ:—પહેલી નરકના નારકીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે.

(નારકીઓના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં કર્યું છે.) ॥૩૬॥

ભવનવાસીદેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય

भवनेषुच्च ॥३७॥

અર્થ:—ભવનવાસીદેવોનું પણ જઘન્ય આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે. ॥૩૭॥

વ્યંતર દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય

व्यंतराणां च ॥३८॥

અર્થ:—વ્યંતરદેવોનું પણ જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે. ॥૩૮॥

વ્યંતર દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

परा पल्योपममधिकम् ॥३९॥

અર્થ:-વ્યંતર દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમથી કંઈક અધિક છે. ॥૩૯॥

જ્યોતિષી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

ज्योतिष्काणां च ॥४०॥

અર્થ:-જ્યોતિષી દેવોનું પણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમથી કંઈક અધિક છે. ॥૪૦॥

જ્યોતિષી દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય

तदष्टभागोऽपरा ॥४१॥

અર્થ:-જ્યોતિષી દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમના આઠમા ભાગનું છે. ॥૪૧॥

લૌકાંતિક દેવોનું આયુષ્ય

लौकांतिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥४२॥

અર્થ:-સમસ્ત લૌકાંતિક દેવોનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આઠ સાગર પ્રમાણ છે. ॥૪૨॥

ઉપસંહાર

આ ચોથા અધ્યાય સુધીમાં સાત તત્ત્વોમાંથી જીવ તત્ત્વનો અધિકાર પુરો થાય છે.

પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા કરતાં સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરુઆત થાય છે એમ જણાવ્યું. બીજા જ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા કરી, તેમાં જણાવ્યું કે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. પછી ચોથા સૂત્રમાં તત્ત્વોનાં નામ આપ્યાં, અને સાત તત્ત્વો છે તે જણાવ્યું. સાત નામો હોવા છતાં બહુવચન નહિ વાપરતાં ‘तत्त्वं’ એવું એકવચન વાપર્યું છે-તે એમ

બતાવે છે કે તે સાતે તત્ત્વોનું રાગ મિશ્રિત વિચાર વડે જ્ઞાન કર્યા પછી તે જ્ઞાન રાગરહિત કરવું જોઈએ, ત્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

સૂત્ર ૫ તથા ૬ માં એ તત્ત્વોને નિક્ષેપ, પ્રમાણ તથા નયો વડે જાણવાનું બતાવ્યું છે, તેમાં સપ્તભંગી પણ સમાઈ જાય છે. એ બધાને ટુંકામાં સામાન્યપણે કહેવું હોય તો તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જે અનેકાંતરૂપ છે તેનો દ્યોતક (કથનપદ્ધતિ) સ્યાદ્‌વાદ છે તેનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવું જોઈએ.

જીવનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે, સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિથી એટલે કે નિક્ષેપ, પ્રમાણ, નય અને સપ્તભંગીથી જીવનું સ્વરૂપ ટુંકમાં કહેવામાં આવે છે; તેમાં પ્રથમ સપ્તભંગી વડે જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જીવમાં લાગુ પાડવામાં આવે છેઃ—

સપ્તભંગી

[સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ]

'જીવ છે' એમ કહેતાં જ જીવ જીવસ્વરૂપે છે અને જીવ જડસ્વરૂપે (અજીવસ્વરૂપે) નથી—એમ જો સમજી શકાય તો જ જીવને જાણ્યો કહેવાય; એટલે કે 'જીવ છે' એમ કહેતાં જ 'જીવ જીવસ્વરૂપે છે' એમ નક્કી થયું અને તેમાં 'જીવ પર સ્વરૂપે નથી' એમ ગર્ભિત રહ્યું. વસ્તુના આ ધર્મને 'સ્યાત્ અસ્તિ' કહેવામાં આવે છે; તેમાં 'સ્યાત્' નો અર્થ 'એક અપેક્ષાએ' એવો છે. અને 'અસ્તિ'નો અર્થ 'છે' એમ થાય છે; આ રીતે સ્યાત્ અસ્તિનો અર્થ 'પોતાની અપેક્ષાએ છે' એમ થાય છે, તેમાં 'સ્યાત્ નાસ્તિ' એટલે કે 'પરની અપેક્ષાએ નથી' એમ ગર્ભિતપણે આવ્યું છે; આમ જે જાણે તેણે જ જીવનો 'સ્યાત્ અસ્તિ' ભંગ એટલે કે 'જીવ છે' એમ સાચું જાણ્યું છે, પણ જો 'પરની અપેક્ષાએ નથી' એવું તેના લક્ષમાં ગર્ભિતપણે ન આવે તો જીવનું 'સ્યાત્ અસ્તિ' સ્વરૂપ પણ તે જીવ બરાબર સમજ્યો નથી, અને તેથી

બીજા છ ભંગ પણ તે સમજ્યો નથી, તેણે જીવનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી. એ ધ્યાન રાખવું કે 'દરેક વખતે બોલવામાં 'સ્યાત્' શબ્દ બોલવો જ જોઈએ'—એવી જરૂર નથી; પરંતુ 'જીવ છે' એમ બોલનારને 'સ્યાત્' પદના ભાવનો યથાર્થ ખ્યાલ હોવો જોઈએ, જો તે ખ્યાલ ન હોય તો 'જીવ છે' એ પદનું યથાર્થ જ્ઞાન તે જીવને છે જ નહિ.

'જીવનું હોવાપણું પર સ્વરૂપે નથી' એમ પહેલા સ્યાત્ અસ્તિ ભંગમાં ગર્ભિત હતું, તે બીજા 'સ્યાત્ નાસ્તિ' ભંગમાં પ્રગટપણે જણાવવામાં આવે છે. 'સ્યાત નાસ્તિ' નો અર્થ એવો થાય છે કે પર અપેક્ષાએ જીવ નથી. 'સ્યાત્' એટલે કોઈ અપેક્ષાએ અને 'નાસ્તિ' એટલે ન હોવું તે. જીવનું પર અપેક્ષાએ નહિ હોવાપણું છે અર્થાત્ જીવ પરના સ્વરૂપે નથી તેથી પર અપેક્ષાએ જીવનું નાસ્તિપણું છે એટલે કે જીવ અને પર એક બીજા પ્રત્યે અવસ્તુ છે—એમ 'સ્યાત્ નાસ્તિ' પદનો અર્થ સમજવો.

આથી એમ સમજવું કે—જેમ 'જીવ' શબ્દ બોલતાં જીવનું જે અસ્તિપણું (જીવની સત્તા) ભાસે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે તેમ તે જ વખતે તે જીવ સિવાય બીજાનો નિષેધ ભાસે છે તે પણ જીવનું સ્વરૂપ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે સ્વપણે જીવનું સ્વરૂપ છે અને પરપણે ન હોવું તે પણ જીવનું સ્વરૂપ છે. આ જીવમાં સ્યાત્ અસ્તિ તથા સ્યાત્ નાસ્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. તે પ્રમાણે પરવસ્તુઓનું સ્વરૂપ તે વસ્તુઓપણે છે અને પરવસ્તુઓનું સ્વરૂપ જીવપણે નથી—એમ બધી જ વસ્તુઓમાં અસ્તિ--નાસ્તિ સ્વરૂપ સમજવું.

આ રીતે સપ્તભંગીના પહેલા બે ભંગ— સ્યાત્અસ્તિ તથા સ્યાત્ નાસ્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું. બાકીના પાંચ ભંગો આ બે ભંગોનો જ વિસ્તાર છે, તેનું સ્વરૂપ ૩૮૮ મા પાને કહ્યું છે.

"આપ્તમીમાંસાની ૧૧૧ મી કારિકાના વ્યાખ્યાનમાં અકલંકદેવ કહે છે કે-વચનનો એવો સ્વભાવ છે કે સ્વવિષયનું અસ્તિત્વ દેખાડતાં તે તેનાથી ઈતરનું (પરવસ્તુનું) નિરાકરણ કરે છે; તેથી અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બે

મૂળ ધર્મોના આશ્રયથી સપ્તભંગીરૂપ સ્યાદ્‌વાદની સિદ્ધિ થાય છે.” [તત્ત્વાર્થસાર પા.—૧૨૫ ની ફુટનોટ]

સાધક જીવને અસ્તિ-નાસ્તિના જ્ઞાનથી થતું ફળ

જીવ અનાદિ અવિદ્યાના કારણે શરીરને પોતાનું માને છે અને તેથી શરીર ઉપજતાં પોતે ઉપજ્યો તથા શરીરનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ થાય છે એમ માને છે; પહેલી ભૂલ તે ‘જીવતત્ત્વ’ની વિપરીત શ્રદ્ધા છે અને બીજી ભૂલ તે ‘અજીવતત્ત્વ’ની વિપરીત શ્રદ્ધા છે. [જ્યાં એક તત્ત્વની ઊંધી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં બીજા તત્ત્વોની પણ ઊંધી શ્રદ્ધા હોય જ.]

આ વિપરીત શ્રદ્ધાને કારણે જીવ શરીરનું કરી શકે-હલાવી-ચલાવી-ઉઠાડી-બેસાડી-સુવડાવી શકે, શરીરની સંભાળ કરી શકે એમ માન્યા કરે છે; જીવતત્ત્વ સંબંધી આ ઊંધી શ્રદ્ધા અસ્તિ-નાસ્તિભંગના યથાર્થ જ્ઞાનવડે ટળે છે.

શરીર સારું હોય તો જીવને લાભ થાય, ખરાબ હોય તો નુકસાન થાય, શરીર સારું હોય તો જીવ ધર્મ કરી શકે, ખરાબ હોય તો ધર્મ ન કરી શકે એ વગેરે પ્રકારે અજીવતત્ત્વસંબંધી ઊંધી શ્રદ્ધા કર્યા કરે છે, તે ભૂલ પણ અસ્તિ-નાસ્તિભંગના યથાર્થ જ્ઞાનવડે ટળે છે.

જીવ જીવથી અસ્તિરૂપે છે અને પરથી અસ્તિરૂપે નથી-પણ નાસ્તિરૂપે છે એમ જ્યારે યથાર્થપણે જ્ઞાનમાં નક્કી કરે છે ત્યારે દરેક તત્ત્વ યથાર્થપણે ભાસે છે; તેમ જ જીવ પર દ્રવ્યોને સંપૂર્ણ પણે અકિંચિત્કર છે તથા પરદ્રવ્યો જીવને સંપૂર્ણપણે અકિંચિત્કર છે કેમ કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે નાસ્તિ છે, આમ ખાત્રી થાય છે અને તેથી જીવ પરાશ્રયી-પરાવલંબીપણું મટાડી સ્વાશ્રયી-સ્વાવલંબી થાય છે, તે જ ધર્મની શરુઆત છે.

જીવનો પર સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કેવો છે તેનું જ્ઞાન આ બે ભંગો વડે કરી શકાય છે. નિમિત્ત તે પરદ્રવ્ય હોવાથી નૈમિત્તિક-જીવને તે કાંઈ કરી શકે નહિ, માત્ર આકાશપ્રદેશે એક

ક્ષેત્રાવગાહરૂપે કે સંયોગ – અવસ્થારૂપે હાજર હોય; પણ નૈમિત્તિક તે નિમિત્તથી પર છે અને નિમિત્ત તે નૈમિત્તિકથી પર છે તેથી એકબીજાને કાંઈ કરી શકે નહિ. નૈમિત્તિકના જ્ઞાનમાં નિમિત્ત પર જ્ઞેયરૂપે જણાય છે.

બીજાથી ચોથા અધ્યાય સુધીમાં આ અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ ક્યાં ક્યાં બતાવ્યું છે તેનું વર્ણન

અ. ૨. સુ. ૧ થી ૭. જીવના પાંચ ભાવો પોતાથી અસ્તિરૂપે છે અને પરથી નાસ્તિરૂપે છે એમ જણાવે છે.

અધ્યાય ૨. સુત્ર ૮–૯. જીવનું લક્ષણ અસ્તિરૂપે શું છે તે જણાવે છે; ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે એમ કહેતાં બીજું કોઈ લક્ષણ જીવનું નથી એમ પ્રતિપાદન થયું. જીવ પોતાના લક્ષણથી અસ્તિરૂપે છે અને તેથી જ પરની તેમાં નાસ્તિ આવી–એમ જણાવેછે.

અ. ૨. સુ. ૧૦. જીવની વિકારી તેમજ શુદ્ધ પર્યાય જીવથી અસ્તિરૂપે છે અને પરથી નાસ્તિરૂપે અર્થાત્ પરથી થતી નથી એમ જણાવે છે.

અ. ૨. સુ. ૧૧ થી ૧૭. જીવના વિકારી ભાવોને પરસાથે—કર્મ, મન, શરીર, ઇંદ્રિઓ, પરક્ષેત્ર વગેરે સાથે—કેવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ છે તે જણાવી એમ બતાવ્યું કે જીવના વિકારી ભાવ પરલક્ષે જીવ કરે છે પણ પર નિમિત્તથી વિકારીભાવ થતા નથી અર્થાત્ પરનિમિત્ત વિકારીભાવ કરાવતું નથી; એમ અસ્તિનાસ્તિપણું જણાવે છે.

અ. ૨. સુ. ૧૮. જીવની ક્ષયોપશમરૂપ પર્યાય પોતાથી અસ્તિરૂપે છે, પરથી નથી (–નાસ્તિરૂપે છે) એટલે કે પરથી–કર્મથી જીવની પર્યાય થતી નથી એમ બતાવે છે.

અ. ૨. સુ. ૨૭. જીવને સિદ્ધક્ષેત્ર સાથે કેવો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે બતાવે છે.

અ. ૨. સુ. ૫૦ થી ૫૨. જીવની વેદરૂપ (ભાવવેદરૂપ) વિકારી પર્યાય પોતાની લાયકાતથી અસ્તિરૂપે છે, પરથી નથી એમ બતાવે છે.

અ. ૨. સુ. ૫૩. જીવનો આયુષ્યકર્મ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ બતાવ્યો; તેમાં જીવનો નૈમિત્તિકભાવ જીવની પોતાની લાયકાતથી છે અને આયુષ્યકર્મથી કે પરથી તે નથી એમ બતાવ્યું તેમ જ નિમિત્ત આયુષ્યકર્મનો સંબંધ જીવ કે બીજા કોઈ પર સાથે નથી એમ અસ્તિ-નાસ્તિ ભંગો બતાવે છે.

અ. ૩. સુત્ર ૧ થી ૬. નારકી ભાવને ભોગવવા લાયક થતાં જીવને કેવા પ્રકારના ક્ષેત્રોનો સંબંધ નિમિત્તપણે હોય છે તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું નિમિત્તપણું કેવા પ્રકારે હોય છે તે બતાવીને, નિમિર્ત્તરૂપ ક્ષેત્ર કે આયુષ્ય તે જીવ નથી પણ જીવથી પર છે એમ બતાવે છે.

અ. ૩. સુ. ૭ થી ૩૯ મનુષ્યભાવ કે તિર્યંચભાવ ભોગવવા લાયક થતાં જીવને કેવા પ્રકારના ક્ષેત્રોનો તથા આયુષ્યનો સંબંધ નિમિત્તરૂપે હોય છે એ બતાવીને જીવ સ્વ છે અને નિમિત્ત પર છે એમ અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ બતાવે છે.

અધ્યાય ૪. સુ. ૧ થી ૪૨. દેવભાવ અને તિર્યંચભાવ થતાં તેમ જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિપણાની અવસ્થામાં જીવને કેવા પર ક્ષેત્રનો તથા આયુષ્યનો નિમિત્તિ-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય તે બતાવીને અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વરૂપ બતાવે છે.

સપ્તભંગીના બાકીના પાંચ ભંગોની સમજણ

૧-૨. અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બે, જીવના સ્વભાવ થઈ ગયા છે.

[જુઓ પા. ૩૮૪]

૩. જીવના અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બંને સ્વભાવને ક્રમથી કહેવા હોય તો 'જીવ અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મમય છે' એમ બોલાય છે તેથી જીવ 'સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ' છે; એ ત્રીજો ભંગ થયો.

૪. અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બંને, જીવના સ્વભાવ છે તો પણ તે બંને એક સાથે કહેવા અશક્ય છે, એ અપેક્ષાએ જીવ 'સ્યાત્ અવક્તવ્ય' છે; એ ચોથો ભંગ થયો.

૫. જીવનું સ્વરૂપ જે વખતે અસ્તિથી કહી શકાય છે તે વખતે નાસ્તિ તથા બીજા ગુણો વગેરે કહી શકાતા નથી–અવક્તવ્ય છે; તેથી જીવ 'સ્યાત્ અસ્તિ–અવક્તવ્ય' છે; એ પાંચમો ભંગ થયો.

૬. જીવનું સ્વરૂપ જે વખતે નાસ્તિથી કહી શકાય છે તે વખતે અસ્તિ તથા બીજા ગુણો વગેરે કહી શકાતા નથી–અવક્તવ્ય છે; તેથી જીવ 'સ્યાત્ નાસ્તિ–અવક્તવ્ય' છે; એ છઠ્ઠો ભંગ થયો.

૭. સ્યાત્ અસ્તિ અને સ્યાત્ નાસ્તિ એ બંને ભંગ ક્રમથી વક્તવ્ય છે પણ યુગપત વક્તવ્ય નથી, તેથી જીવ 'સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ–અવક્તવ્ય' છે; એ સાતમો ભંગ થયો.

જીવમાં ઉતરતી સપ્તભંગી

જીવ સ્યાત્ અસ્તિ છે. ૧. જીવ સ્યાત્ નાસ્તિ છે. ૨. જીવ સ્યાત્ અસ્તિ–નાસ્તિ છે. ૩. જીવ સ્યાત્ અવક્તવ્ય છે. ૪. જીવ સ્યાત્ અસ્તિ–અવક્તવ્ય છે. ૫. જીવ સ્યાત્ નાસ્તિ–અવક્તવ્ય છે. ૬. જીવ સ્યાત્ અસ્તિ–નાસ્તિ–અવક્તવ્ય છે. ૭.

'સ્યાત્'નો અર્થ કેટલાક 'સંશય' કરે છે, પરંતુ તે તદ્દન ભૂલ છે; 'કથંચિત્ કોઈ અપેક્ષાએ' એવો થાય છે. સ્યાત્ કથનથી (સ્યાદ્વાદથી) વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનની વિશેષ દઢતા થાય છે.

સપ્તભંગને લાગુ પડતા નયો

'અસ્તિ' તે સ્વાશ્રય છે. તેથી નિશ્ચયનયે અસ્તિ છે, અને નાસ્તિ તે પરાશ્રયે છે માટે વ્યવહારનયે નાસ્તિ છે. બાકીના પાંચે ભંગો વ્યવહારનયે છે કેમ કે તેઓ ઓછે કે વધારે અંશે પરની અપેક્ષા રાખે છે.

'અસ્તિ'માં લાગુ પડતા નયો

'અસ્તિ'ના નિશ્ચય અસ્તિ અને વ્યવહાર અસ્તિ એમ બે ભેદ પડી શકે છે. જીવની શુદ્ધ પર્યાય તે નિશ્ચયનયે અસ્તિ છે કેમ કે

તે જીવનું સ્વરૂપ છે. અને વિકારી પર્યાય તે વ્યવહારનયે અસ્તિરૂપ છે કેમ કે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી. વિકારી પર્યાય અસ્તિરૂપ છે ખરી પરંતુ તેં ટાળવાયોગ્ય છે; વ્યવહારનયે તે જીવની છે અને નિશ્ચયનયે જીવની નથી.

'અસ્તિ'માં બીજી રીતે ઉતરતા નયો

'અસ્તિ'નો અર્થ 'સત્' થાય છે, સત્ ઉત્પાદવ્યય ધ્રૌવ્યયુક્ત હોય છે; તેમાં ધ્રૌવ્ય તે નિશ્ચયનયે અસ્તિ છે અને ઉત્પાદ-વ્યય તે વ્યવહારનયે અસ્તિ છે. જીવનું ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ ત્રિકાળી અખંડ શુદ્ધ ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર છે, તે કદી વિકાર પામતું નથી; માત્ર ઉત્પાદ રૂપ પર્યાયમાં પરલક્ષે ક્ષણિક વિકાર થાય છે. જીવ પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને જ્યારે પોતાના ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ તરફ વળે છે ત્યારે શુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે.

પ્રમાણ

શ્રુતપ્રમાણનો એક અંશ તે નય છે. જ્યાં શ્રુતપ્રમાણ ન હોય ત્યાં નય હોય નહીં, જ્યાં નય હોય ત્યાં શ્રુતપ્રમાણ હોય જ. પ્રમાણ તે બંને નયોના વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે છે, તેથી અસ્તિ-નાસ્તિનું એક સાથે જ્ઞાન તે પ્રમાણ જ્ઞાન છે

નિક્ષેપ

અહીં જીવ જ્ઞેય છે, જ્ઞેયનો અંશ તે નિક્ષેપ છે: અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે ભંગો તે જીવના અંશો છે. જીવ સ્વજ્ઞેય છે અને અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે સ્વજ્ઞેયના અંશરૂપ નિક્ષેપ છે, આ ભાવ નિક્ષેપ છે. તેનું યથાર્થજ્ઞાન તે નય છે. નિક્ષેપ તે વિષય છે અને નય તે તેનો વિષય કરનાર (વિષયી) છે.

સ્વજ્ઞેય

જીવ સ્વજ્ઞેય છે તેમ જ પોતે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય જ્ઞેય છે અને તેનો ત્રિકાળી જાણવાનો સ્વભાવ તે ગુણ છે તથા જ્ઞાનની વર્તમાન પર્યાય તે સ્વજ્ઞેયને જાણે છે. સ્વજ્ઞેયને જાણવામાં જો સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન હોય તો જ તે જ્ઞાનની સાચી પર્યાય છે.

અનેકાંત

[સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગાથા. ૩૧૧-૩૧૨, પા. ૧૧૮ થી ૧૨૦ નાં આધારે]

૧. વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત છે. જેમાં અનેક અંત એટલે કે ધર્મ હોય તે અનેકાંત કહેવાય છે; તે ધર્મોમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, ભેદત્વ, અભેદત્વ, અપેક્ષાત્વ અનપેક્ષાત્વ, દૈવસાધ્યત્વ, પૌરુષસાધ્યત્વ, હેતુસાધ્યત્વ, આગમસાધ્યત્વ, અંતરંગત્વ, બહિરંગત્વ, દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો તો સામાન્ય છે; અને જીવત્વ, અજીવત્વ, સ્પર્શત્વ-રસત્વ-ગંધત્વ-વર્ણત્વ-શબ્દત્વ, શુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ, અવગાહહેતુત્વ, ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો છે. વસ્તુ સમજવાને માટે પ્રશ્ન ઉઠતાં પ્રશ્ન વશથી તે ધર્મોનાં સંબંધમાં વિધિ-નિષેધરૂપ વચનના સાત ભંગ થાય છે. તે સાત ભંગોમાં 'સ્યાત્' એવું પદ લગાડવું. 'કથંચિત્'-'કોઈ પ્રકારે' એવા અર્થમાં 'સ્યાત્' શબ્દ છે; તેના વડે વસ્તુને અનેકાન્ત સ્વરૂપે સાધવી.

૨. સપ્તભંગી અને અનેકાન્ત

(૧) વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિત્વરૂપ છે એમ કોઈ પ્રકારે-પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે અસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે-૧. વસ્તુ સ્યાત્ નાસ્તિત્વરૂપ છે-એમ પરવસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે.-૨. વળી વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ છે-એમ વસ્તુમાં અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મો રહેલા છે તે વચન વડે ક્રમથી કહી શકાય છે.-૩. વળી વસ્તુ સ્યાત્ અવકતવ્ય છે; જો કે વસ્તુમાં અસ્તિ, નાસ્તિ બંને ધર્મો એક જ વખતે રહેલા છે તો પણ વચન વડે એક સાથે બંને ધર્મો કહી શકાતા નથી તેથી કોઈ પ્રકારે વસ્તુ અવકતવ્ય છે.-૪. અસ્તિત્વપણે વસ્તુસ્વરૂપ કહી શકાય છે, પણ અસ્તિ-નાસ્તિ બંને ધર્મો વસ્તુમાં એક સાથે રહેલા છે તેથી વસ્તુ કહી શકાતી નથી, આ રીતે વસ્તુ વકતવ્ય પણ છે અને અવકતવ્ય પણ છે તેથી સ્યાત્ અસ્તિત્વ અવકતવ્ય છે.-૫. એ જ પ્રમાણે

(-અસ્તિત્વની જેમ) વસ્તુને સ્યાત્ નાસ્તિત્વ અવક્તવ્ય કહેવી.-૬. વળી બંને ધર્મો ક્રમે કહી શકાય પણ એક સાથે કહી શકાય નહિ તેથી વસ્તુને સ્યાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ અવક્તવ્ય કહેવી.-૭. ઉપર પ્રમાણે સાત ભંગ વસ્તુમાં સંભવે છે.

(૨) એ પ્રમાણે એકત્વ, અનેકત્વ વગેરે સામાન્ય ધર્મો પર તે સાત ભંગ વિધિ-નિષેધથી લગાડવા. જ્યાં જે અપેક્ષા સંભવે તે લગાડવી. વળી તે જ પ્રમાણે જીવત્વ, અજીવત્વ આદિ વિશેષધર્મોમાં તે ભંગો લગાડવા. જેમ કે-જીવ નામની વસ્તુ છે તે સ્યાત્ જીવત્વ છે, સ્યાત્ અજીવત્વ છે ઇત્યાદિ પ્રકારે લગાડવા. ત્યાં આ પ્રમાણે અપેક્ષા સમજવી કે-જીવનો પોતાનો જીવત્વ ધર્મ જીવમાં છે તેથી જીવત્વ છે, પર-અજીવનો અજીવત્વધર્મ જીવમાં નથી તોપણ જીવના બીજા (-જ્ઞાન સિવાયના) ધર્મોને મુખ્ય કરીને કહીએ ત્યારે તે ધર્મોની અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે; ઇત્યાદિ સાત ભંગ લગાડવા. તથા અનંત જીવો છે તેની અપેક્ષાએ એટલે કે પોતાનું જીવત્વ પોતામાં છે અને પરનું જીવત્વ પોતામાં નથી તેથી પર જીવોની અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે, એ પ્રમાણે પણ અજીવત્વ ધર્મ સાધી શકાય છે-કહી શકાય છે. આ પ્રમાણે અનાદિનિધન અનંત જીવ, અજીવ વસ્તુઓ છે તે દરેકમાં પોતપોતાનાં દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ વગેરે અનંત ધર્મો છે તે ધર્મો સહિત સાત ભંગથી વસ્તુને સાધવી-સિદ્ધ કરવી.

(૩) વસ્તુના સ્થૂળ પર્યાયો છે તે પણ ચિરકાલસ્થાયી અનેક ધર્મરૂપ હોય છે. જેમ કે-જીવમાં સંસારીપર્યાય અને સિદ્ધપર્યાય. વળી સંસારીમાં ત્રસ, સ્થાવર; તેમાં મનુષ્ય, તિર્યંચ ઇત્યાદિ. પુદ્‌ગલમાં અણુ, સ્કન્ધ તથા ઘટ, પટ વગેરે. તે પર્યાયોને પણ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે. તે પણ ઉપર પ્રમાણે જ સાત ભંગથી સાધવું; તેમ જ જીવ અને પુદ્‌ગલના સંયોગથી થયેલા આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ, મોક્ષ વગેરે ભાવોમાં પણ, ઘણા ધર્મપણાની અપેક્ષાએ તથા પરસ્પર વિધિ-નિષેધવડે, અનેક-ધર્મરૂપ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે; તે સપ્તભંગ વડે સાધવું.

(૪) એ નિયમપૂર્વક જાણવું કે દરેક વસ્તુ અનેક ધર્મસ્વરૂપ છે, તે સર્વને અનેકાન્તસ્વરૂપ જાણીને જે શ્રદ્ધા કરે અને તે પ્રમાણે જ લોકને વિષે વ્યવહાર પ્રવર્ત્તાવે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જીવ, અજીવ આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થો છે તેમને તે જ પ્રમાણે સપ્તભંગવડે સાધવા. તેનું સાધન શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણ છે.

૩. નય

(૧) શ્રુતજ્ઞાનના બે ભેદ છે–દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક; વળી તેના (દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકના) નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર, ૠજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય એ સાત ભેદ છે; તેમાંના પહેલા ત્રણ ભેદ દ્રવ્યાર્થિકના છે અને બાકીના ચાર ભેદ પર્યાયાર્થિકના છે. અને તેના પણ ઉત્તરોત્તર ભેદ, જેટલા વચનના પ્રકાર છે તેટલા છે. તેને પ્રમાણ સપ્તભંગી અને નય સપ્તભંગીના વિધાનવડે સાધવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણ અને નયદ્વારા જીવાદિ પદાર્થોને જાણીને શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે.

(૨) વળી અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે, નય છે તે વસ્તુના એક એક ધર્મનો ગ્રાહક છે, તે દરેક નય પોતપોતાના વિષયરૂપ ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં સમાન છે, તો પણ વક્તા પોતાના પ્રયોજન વશ તેમને મુખ્ય ગૌણ કરીને કહે છે. જેમ કે જીવ નામની વસ્તુ છે, તેમાં અનેક ધર્મો છે તો પણ ચેતનપણું, પ્રાણધારણપણું વગેરે ધર્મો અજીવથી અસાધારણ દેખીને, જીવને અજીવથી જુદો દર્શાવવાના પ્રયોજનવશ, તે ધર્મોને મુખ્ય કરીને વસ્તુનું નામ 'જીવ' રાખ્યું. એ જ પ્રમાણે વસ્તુના સર્વ ધર્મોમાં પ્રયોજનવશ મુખ્ય ગૌણ કરવાનું જાણવું.

૪. અધ્યાત્મના નય

(૧) આ જ આશયથી અધ્યાત્મકથનીમાં મુખ્યને તો નિશ્ચય કહ્યો છે અને ગૌણને વ્યવહાર કહ્યો છે. તેમાં અભેદ ધર્મને તો મુખ્ય કરીને તેને નિશ્ચયનો વિષય કહ્યો અને ભેદ નયને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો. દ્રવ્ય તો

અભેદ છે તેથી નિશ્ચયનો આશ્રય દ્રવ્ય છે અને પર્યાય ભેદરૂપ છે તેથી વ્યવહારનો આશ્રય પર્યાય છે. તેમાં પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે કે, ભેદરૂપ વસ્તુને સર્વ લોક જાણે છે, તેમને ભેદરૂપવસ્તુ જ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી કરીને લોક પર્યાયબુદ્ધિ છે. જીવના નર, નારકાદિ પર્યાયો છે, તથા રાગ-દ્વેષ; ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ પર્યાયો છે તેમ જ જ્ઞાનના ભેદરૂપ મતિજ્ઞાનાદિક પર્યાયો છે. તે પર્યાયોને જ લોકો જીવ સમજે છે; તેથી (-અર્થાત્ તે પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવાના પ્રયોજનથી) તે પર્યાયમાં અભેદરૂપ અનાદિ અનંત એક ભાવ જે ચેતના ધર્મ છે તેને ગ્રહણ કરી નિશ્ચયનયનો વિષય કહીને જીવ દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પર્યાયાશ્રિત જે ભેદનય તેને ગૌણ કર્યો; તથા અભેદ દૃષ્ટિમાં તે ભેદ દેખાતા નથી તેથી અભેદ નયની દૃઢ શ્રદ્ધા કરાવવા માટે કહ્યું કે-જે પર્યાયનય છે તે વ્યવહાર છે, અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. ભેદબુદ્ધિના એકાંતનું નિરાકરણ કરવા માટે આ કથન જાણવું;

(૨) અહીં એમ ન સમજવું કે જે ભેદ છે તેને અસત્યાર્થ કહ્યા છે. તેથી ભેદ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી. 'ભેદ નથી' એમ જો સર્વથા માને તો તે અનેકાન્તમાં સમજ્યા નથી, સર્વથા એકાંત શ્રદ્ધાથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વિષે જ્યાં નિશ્ચય વ્યવહારનય કહ્યા છે ત્યાં પણ તે બંનેના પરસ્પર વિધિનિષેધ વડે સપ્તભંગીથી વસ્તુ સાધવી. એક નયને સર્વથા સત્યાર્થ માને અને એકને સર્વથા અસત્યાર્થ માને તો મિથ્યા શ્રદ્ધા હોય છે, માટે ત્યાં પણ 'કથંચિત્' જાણવું.

૫. ઉપચાર નય

(૧) એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુમાં આરોપણ કરીને પ્રયોજન સાધવામાં આવે ત્યાં ઉપચાર નય કહેવાય છે, તે પણ વ્યવહારમાં જ ગર્ભિત છે એમ કહ્યું છે. જ્યાં પ્રયોજન કે નિમિત્ત હોય ત્યાં તે ઉપચાર પ્રવર્તે છે. ઘીનો ઘડો એમ કહીએ ત્યારે, માટીના ઘડાના આશ્રયે ઘી ભરેલું છે તેમાં વ્યવહારીજનોને આધાર આધેય

ભાવ ભાસે છે તેને પ્રધાન કરીને (ઘીનો ઘડો) કહેવામાં આવે છે. જો 'ઘીનો ઘડો છે' એમ જ કહીએ તો લોક સમજે અને 'ઘીનો ઘડો' મંગાવે ત્યારે તે લઈ આવે; માટે ઉપચારવિષે પણ પ્રયોજન સંભવે છે. તથા જ્યાં અભેદનયને મુખ્ય કરવામાં આવે ત્યાં અભેદદૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતા નથી, છતાં તે વખતે તેમાં (અભેદનયની મુખ્યતામાં) જ ભેદ કહે છે તે અસત્યાર્થ છે. ત્યાં પણ ઉપચારની સિદ્ધિ ગૌણપણે હોય છે.

૬. સમ્યગ્દૃષ્ટિનું અને મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન

(૧) આ મુખ્ય ગૌણના ભેદને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે; મિથ્યાદૃષ્ટિ અનેકાન્ત વસ્તુને જાણતો નથી અને સર્વથા એક ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ પડે ત્યારે તે એક ધર્મને જ સર્વથા વસ્તુ માનીને વસ્તુના અન્ય ધર્મોને તો સર્વથા ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ માને અથવા તો અન્ય ધર્મોનો સર્વથા અભાવ જ માને છે. એમ માનવાથી મિથ્યાત્વ દઢ થાય છે. જ્યાંસુધી જીવ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી ત્યાંસુધી યથાર્થ શ્રદ્ધા થતી નથી. આ અનેકાન્ત વસ્તુને પ્રમાણ–નયવડે સાતભંગથી સાધવી તે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે, તેથી તેને પણ સમ્યક્ત્વ જ કહીએ છીએ–એમ જાણવું. જિનમતની કથની અનેક પ્રકારે છે તે અનેકાન્તરૂપે સમજવી.

(૨) આ સપ્તભંગીના અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બે પ્રથમ ભેદો ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવા છે; તે બે ભેદો એમ બતાવે છે કે-જીવ પોતામાં સવળા કે અવળા ભાવ કરી શકે પણ પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ, તેમજ પરદ્રવ્યરૂપ અન્ય જીવો કે જડ કર્મ વગેરે સૌ પોતપોતામાં કાર્ય કરી શકે પણ તે કોઈ આ જીવનું ભલું, બુરું કાંઈ કરી શકે નહિ; માટે પર વસ્તુઓ તરફથી લક્ષ ઉઠાવી અને પોતામાં પડતા ભેદોને ગૌણ કરવા માટે તે ભેદો ઉપરથી પણ લક્ષ ઉઠાવી લઈને પોતાના ત્રિકાળી અભેદ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ઉપર દૃષ્ટિ આપવી, તેને આશ્રયે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. તેનું ફળ

અજ્ઞાનનો નાશ થઈને ઉપાદેયની બુદ્ધિ અને વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ છે.

૭. અનેકાન્ત શું બતાવે છે ?

૧. અનેકાન્ત વસ્તુને પરથી અસંગ બતાવે છે. અસંગપણાની સ્વતંત્ર શ્રદ્ધા તે અસંગપણાની ખીલવટનો ઉપાય છે, પરથી જુદાપણું તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

૨. અનેકાંત વસ્તુને 'સ્વપણે છે અને પરપણે નથી' એમ બતાવે છે. પરપણે આત્મા નથી તેથી પરવસ્તુનું કાંઈ પણ કરવા આત્મા સમર્થ નથી; અને પરવસ્તુ ન હોય તેથી આત્મા દુઃખી પણ નથી.

'તું તારાપણે છો' તો પરપણે નથી અને પરવસ્તુ અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય તેને ફેરવવા તું સમર્થ નથી. બસ! આટલું નક્કી કર તો શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને શાંતિ તારી પાસે જ છે.

૩. અનેકાન્ત વસ્તુને સ્વપણે સત્ બતાવે છે. સત્‌ને સામગ્રીની જરૂર નથી, સંયોગની જરૂર નથી; પણ સત્‌ને સત્‌ના નિર્ણયની જરૂર છે કે 'સત્‌પણે છું, પરપણે નથી.'

૪. અનેકાન્ત વસ્તુને એક-અનેકસ્વરૂપ બતાવે છે. 'એક' કહેતાં જ 'અનેક'ની અપેક્ષા આવી જાય છે. તું તારામાં એક છો અને તારામાં જ અનેક છો. તારા ગુણ-પર્યાયથી અનેક છો, વસ્તુથી એક છો,

૫. અનેકાન્ત વસ્તુને નિત્ય-અનિત્યસ્વરૂપ બતાવે છે. પોતે નિત્ય છે અને પોતે જ પર્યાયે અનિત્ય છે; તેમાં જે તરફની રુચિ તે તરફનો પલટો (પરિણામ) થાય. નિત્યવસ્તુની રુચિ કરે તો નિત્ય ટકનારી એવી વીતરાગતા થાય અને અનિત્ય એવી પર્યાયની રુચિ થાય તો ક્ષણિક એવા રાગ-દ્વેષ થાય.

૬. અનેકાન્ત દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા જાહેર કરે છે. વસ્તુ પરથી નથી અને સ્વથી છે એમ કહ્યું તેમાં 'સ્વ અપેક્ષાએ દરેક

વસ્તુ પરિપૂર્ણ જ છે' એ આવી જાય છે. વસ્તુને પરની જરૂર નથી, પોતાથી જ પોતે સ્વાધીન-પરિપૂર્ણ છે.

૭. અનેકાન્ત એકેક વસ્તુમાં અસ્તિ નાસ્તિ આદિ બે વિરુદ્ધ શક્તિઓ બતાવે છે. એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નીપજાવનારી બે વિરુદ્ધ શક્તિઓ થઈને જ તત્ત્વની પૂર્ણતા છે; એવી બે વિરુદ્ધ શક્તિઓનું હોવું તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

૮. મુમુક્ષુઓનું કર્તવ્ય

અત્યારે આ પંચમકાળમાં આ કથનીને સમજનાર સમ્યગ્જ્ઞાની ગુરુનું નિમિત્ત સુલભ નથી, પણ જ્યાં મળી શકે ત્યાં તેમની પાસેથી મુમુક્ષુઓએ આ સ્વરૂપ સમજવું; અને જ્યાં ન મળી શકે ત્યાં શાસ્ત્ર સમજવાનો નિરંતર ઉદ્યમ રાખીને આ સમજવું. આના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે આ યથાર્થ સમજવું. સત્‌શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, પઠન કરવું, ચિંતન કરવું-ભાવના કરવી, ધારવું, હેતુ-યુક્તિ વડે નયવિવક્ષા સમજવી, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ સમજવું અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે તેથી મુમુક્ષુ જીવોએ તેનો ઉપાય નિરંતર કરવાયોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જીવનો અધિકાર પુરો થયો; હવે પર જ્ઞેયનું એટલે કે અજીવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ પાંચમા અધ્યાયમાં વર્ણવશે, તેમાં બધા દ્રવ્યોને લાગુ પડતા નિયમો તથા તેમાંથી જીવને લાગુ પડતી બાબતો આચાર્ય ભગવાન બતાવશે.

એ પ્રમાણે શ્રીઉમાસ્વામી વિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પુરી થઈ.

દેવગતિ વ્યવસ્થા [ભવનત્રિક]

દેવ	નિવાસ	ભેદ	ઇંદ્ર	લેશ્યા	શરીરની ઊંચાઈ	ઉત્કૃષ્ટ આયુ	જઘન્ય આયુ	પ્રવીચાર
ભવનવાસી		૧૦	૪૦	કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત તથા જઘન્ય પીત				કાય પ્રવીચાર
૧. અસુરકુમાર	રત્નપ્રભાનો પંક ભાગ			,,	૨૫ ધનુષ	૧ સાગર	દસ હજાર વર્ષ	
૨. નાગકુમાર	રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપર–નીચે એક એક હજાર યોજન છોડીને ખર ભાગમાં			,,	૧૦ ધનુષ	૩ પલ્ય	,,	
૩. વિદ્યુતકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	
૪. સુપર્ણકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૨ાા પલ્ય	,,	
૫. અગ્નિકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	
૬. વાતકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	
૭. સ્તનિતકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	
૮. ઉદધિકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	
૯. દ્વીપકુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૨ પલ્ય	,,	
૧૦. દિક્કુમાર				,,	૧૦ ધનુષ	૧ાા પલ્ય	,,	

વ્યંતર		૮	૩૨			૧ પલ્યથી કાંઇક અધિક	દસ હજાર વર્ષ	કાય પ્રવીચાર
૧. કિંનર	ઉપરનો ખરભાગ			,,	૧૦ ધનુષ			
૨. કિંપુરુષ	,,			,,	,,			
૩. મહોરગ	,,			,,	,,			
૪. ગંધર્વ	,,			,,	,,			
૫. યક્ષ	,,			,,	,,			
૬. રાક્ષસ	પંક ભાગ			,,	,,			
૭. ભૂત	ઉપરનો ખરભાગ			,,	,,			
૮. પિશાચ	,,			,,	,,			
જ્યોતિષી		૫	૨			૧ પલ્યથી કાંઇક અધિક	$\frac{1}{8}$ પલ્ય	કાય પ્રવીચાર
૧. સૂર્ય	સમાન ધરાતળથા ૭૯૦ યોજનની ઉંચા- ઈથી શરુ કરી ૯૦૦ યોજન ઊંચાઇ સુધી- ના મધ્યલોકમાં			,,	૭ ધનુષ			
૨. ચંદ્રમા				,,	,,			
૩. ગ્રહ				,,	,,			
૪. નક્ષત્ર				,,	,,			
૫. પ્રકીર્ણક				,,	,,			

દેવગતિ વ્યવસ્થા [વૈમાનિક દેવ]

દેવ	નિવાસ	ભેદ	ઈંદ્ર	લેશ્યા	શરીરની ઊંચાઇ	ઉત્કૃષ્ટ આયુ	જઘન્ય આયુ	પ્રવીચાર
કલ્પ								
સૌધર્મ-ઐશાન	ઊર્ધ્વલોક	૧૨	૨૪	પીત	૭ હાથ	૨ સાગરથીઅધિક	૧ પલ્યથીઅધિક	કાય
સાનત્કુમાર-માહેંદ્ર	"			પીત-પદ્મ	૬ હાથ	૭ " "	૨ સાગર " "	સ્પર્શ
બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તર	"			પદ્મ	૫ હાથ	૧૦ " "	૩ " " "	રૂપ
લાન્તવ-કાપિષ્ટ	"			"	૫ "	૧૪ " "	૧૦ " " "	રૂપ
શુક્ર-મહાશુક્ર	"			પદ્મ-શુક્લ	૪ "	૧૬ " "	૧૪ " " "	શબ્દ
શતાર-સહસ્રાર	"			"	૪ "	૧૮ " "	૧૬ " " "	શબ્દ
આનન્ત-પ્રાણત	"			શુક્લ	૩॥ "	૨૦ સાગર	૧૮ " " "	મન
આરણ-અચ્યુત	"			"	૩ "	૨૨ સાગર	૨૦ " " "	મન
ગ્રૈવેયક								
સુદર્શન	"		અહ-મિંદ્ર	શુક્લ	૨॥ હાથ	૨૩ સાગર	૨૨ સાગર	૧૬ સ્વર્ગથી
અમોઘ	"			"	"	૨૪ "	૨૩ "	ઉપરના બધા
સુપ્રબદ્ધ	"			"	"	૨૫ "	૨૪ "	દેવો અપ્રવી-
યશોધર	"			"	૨ હાથ	૨૬ "	૨૫ "	ચારી છે, કેમ
સુભદ્ર	"			"	"	૨૭ "	૨૬ "	કે તેઓને કામ
વિશાલ	"			"	"	૨૮ "	૨૭ "	વાસના જ
સુમન	"			"	૧॥ હાથ	૨૯ "	૨૮ "	ઉત્પન્ન થતી
સૌમન	"			"	"	૩૦ "	૨૯ "	નથી.
પ્રીતિંકર	"			"	"	૩૧ "	૩૦ "	

અનુદિશ				પરમ શુક્લ	૧॥ હાથ	૩૨ સાગર	૩૧ સાગર	,,
આદિત્ય	ઊર્ધ્વ લોક		અહ-મિંદ્ર	,,	,,	,,	,,	
અર્ચિ	,,			,,	,,	,,	,,	
અર્ચિમાલી	,,			,,	,,	,,	,,	
વૈરોચન	,,			,,	,,	,,	,,	
પ્રભાસ	,,			,,	,,	,,	,,	
અર્ચિપ્રભ	,,			,,	,,	,,	,,	
અર્ચિર્મધ્ય	,,			,,	,,	,,	,,	
અર્ચિરાવર્ત	,,			,,	,,	,,	,,	
અર્ચિર્વિશિષ્ઠ	,,			,,	,,	,,	,,	
અનુત્તર								
વિજય	,,			,,	૧ હાથ	૩૩ સામર	૩૧ સાગર	,,
વૈજયન્ત	,,			,,	,,	,,	,,	
જયન્ત	,,			,,	,,	,,	,,	
અપરાજિત	,,			,,	,,	,,	,,	
સર્વાર્થસિદ્ધિ	,,			,,	,,	,,	જઘન્ય આયુષ્ય હોતું જ નથી	

નોટ–૧. વૈમાનિક દેવોના સ્વર્ગ ૧૬ છે, પરંતુ તેમના ઈંદ્ર ૧૨ છે. અહીં ઇંદ્રોની અપેક્ષાએ ૧૨ ભેદ કહ્યા છે. પહેલા ચાર તથા છેલ્લા ચાર સ્વર્ગમાં દરેકનો એક ઈંદ્ર છે અને વચલા આઠ સ્વર્ગોમાં બબ્બે સ્વર્ગનો એક ઇંદ્ર છે.

૨. પાંચમા સ્વર્ગમાં જે લોકાંતિક દેવો રહે છે તેમનું આયુષ્ય ૮ સાગરનું હોય છે.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

પાંચમો અધ્યાય

: ટીકાકાર :

રામજી માણેકચંદ દોશી

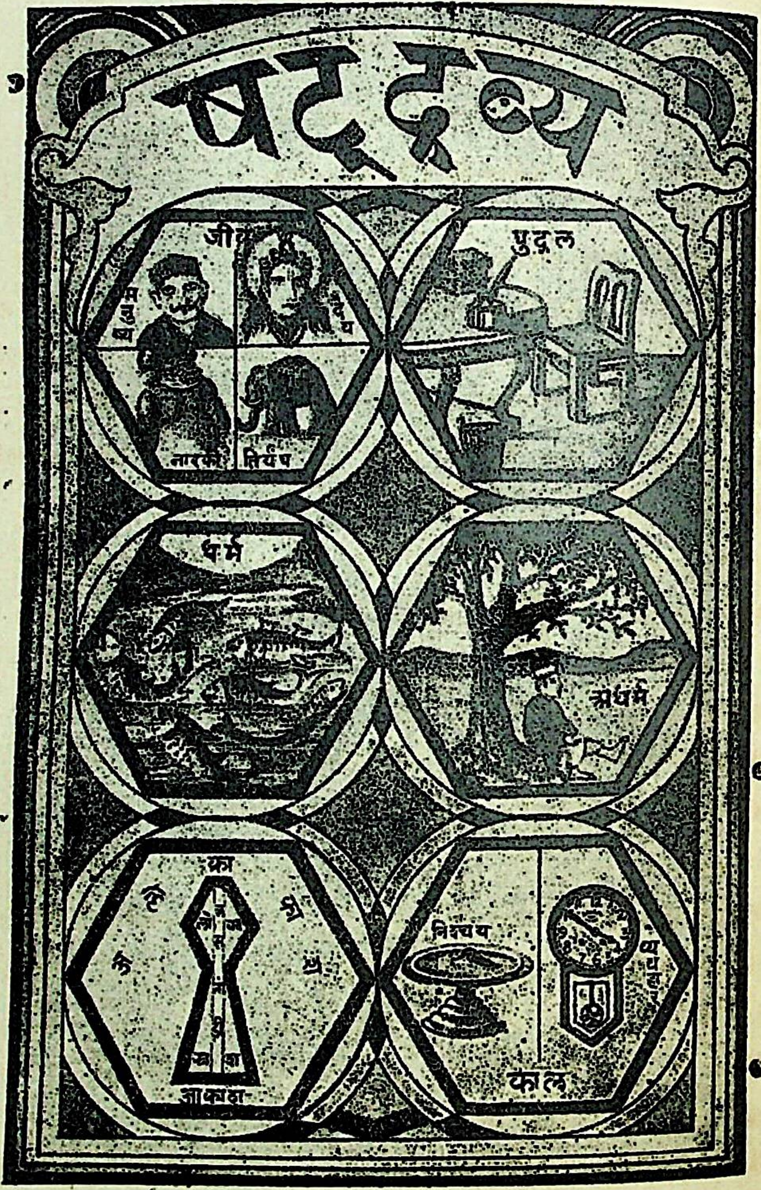
षट्द्रव्य
जीव
मनुष्य
देव
नारकी
तिर्यंच
पुद्गल
धर्म
अधर्म
आकाश
निश्चय
व्यवहार
काल

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય પાંચમો

—ભૂમિકા—

આ શાસ્ત્ર શરુ કરતાં આચાર્ય ભગવાને પહેલા અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમાં જણાવ્યું કે, સાચા સુખનો એક જ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા છે. ત્યાર પછી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ જણાવ્યું, પછી સાત તત્ત્વો જણાવ્યા; તે તત્ત્વોમાં પહેલું જીવતત્ત્વ છે તેની સમજણ બીજા, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયોમાં આપી.

બીજું અજીવતત્ત્વ છે, તેનું જ્ઞાન આ પાંચમા અધ્યાયમાં કરાવવામાં આવ્યું છે. પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ એ પાંચ 'અજીવ' દ્રવ્યો છે એમ જણાવ્યા પછી તેને ઓળખવા માટે તેમનાં ખાસ લક્ષણો તથા તેમનાં ક્ષેત્રો બતાવ્યાં છે. જીવ સહિત છ દ્રવ્યો છે એમ જણાવીને દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, નિત્ય, અવસ્થિત તથા અનેકાંત વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ઈશ્વર આ જગતનો કર્તા છે એવી માન્યતા ભ્રમ ભરેલી છે; જગતનાં બધાં દ્રવ્યો પોતાથી સત્ છે, કોઈએ તેમને બનાવ્યાં નથી; આમ બતાવવા માટે 'सत् द्रव्य लक्षणं—દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે' એમ ૨૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું. જગતના બધા પદાર્થો ટકીને ક્ષણે ક્ષણે પોતામાં જ પોતાની અવસ્થા પોતે પોતાથી બદલ્યા કરે છે; આમ સતનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે ૩૦ મું સૂત્ર કહ્યું. દરેક વસ્તુ દ્રવ્યપણે નિત્ય અને પર્યાયપણે અનિત્ય છે; એમ બતાવવા માટે, 'ગુણ—પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે' એવું દ્રવ્યનું બીજું લક્ષણ ૩૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે. દરેક દ્રવ્ય પોતે પોતાથી પરિણમે છે, તેથી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું

કાંઈ કરી શકે નહિ; આમ બતાવવા માટે ૪૨ મું સૂત્ર કહ્યું છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંતમય છે, પણ તે એક સાથે કહી શકાતું નથી તેથી કથનમાં મુખ્ય-ગૌણપણું આવે છે; આમ ૩૨ મા સૂત્રમાં બતાવ્યું. આ રીતે ઘણા ઉપયોગી સિદ્ધાંતો આ અધ્યાયમાં લેવામાં આવ્યા છે.

આ અધ્યાયમાં सद्द्रव्यलक्षणम्; उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्; गुणपर्यायवत् द्रव्यं; अर्पितानर्पित सिद्धेः અને तद्भावः परिणामः એ પાંચ (૨૯, ૩૦, ૩૮, ૩૨ અને ૪૨) સૂત્રો વસ્તુસ્વરૂપના પાયારૂપ છે-વિશ્વધર્મના પાયારૂપ છે. આ અધ્યાય સિદ્ધ કરે છે કે, સર્વજ્ઞ સિવાય બીજું કોઈ જીવ અને અજીવનું સત્યસ્વરૂપ કહી શકે નહિ. જીવ અને બીજા પાંચ અજીવ (-પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ તથા કાળ) દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જે આ શાસ્ત્રમાં તેમજ બીજા જૈનશાસ્ત્રોમાં આપ્યું છે તે અદ્વિતિય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા જગતના કોઈ પણ જીવોની હોય તો તે અસત્ય છે. માટે જિજ્ઞાસુઓએ સાચું સમજીને સત્યસ્વરૂપ ગ્રહણ કરવું અને અસત્ય માન્યતા તથા અજ્ઞાન છોડવાં.

ધર્મના નામે જગતમાં જૈન સિવાયની બીજી પણ અનેક માન્યતાઓ ચાલે છે, પણ તેમનામાં વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ કથન મળી આવતું નથી; જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ તેઓ અન્યથા કહે છે; આકાશ અને કાળનું જે સ્વરૂપ તેઓ કહે છે તે સ્થૂળ અને અન્યથા છે; અને ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાયના સ્વરૂપથી તો તેઓ તદ્દન અજ્ઞાત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના સાચા સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ ચાલતી તે બધી માન્યતાઓ અસત્ય છે, તત્ત્વથી વિરુદ્ધ છે.

અજીવતત્ત્વનું વર્ણન

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥१॥

અર્થઃ- [धर्माधर्माकाशपुद्गलाः] ધર્મ (દ્રવ્ય) અધર્મ (દ્રવ્ય) આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર [अजीव] અજીવ તથા [कायाः] બહુપ્રદેશી છે.

ટીકા

(૧) સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા કરતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વ છે એમ પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે; પછી ત્રીજા સૂત્રમાં તત્ત્વોનાં નામ જણાવ્યાં છે, તેમાંથી જીવનો અધિકાર પૂરો થતાં અજીવતત્ત્વ કહેવું જોઈએ, તેથી આ અધ્યાયમાં મુખ્યપણે અજીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

(૨) જીવ અનાદિથી પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી અને તેથી સાત તત્ત્વો સંબંધી તેને અજ્ઞાન વર્તે છે. શરીર જે પુદ્ગલપીંડ છે તેને તે પોતાનું ગણે છે; તેથી અહીં તે પુદ્ગલ તત્ત્વ જીવથી તદ્દન ભિન્ન છે અને જીવ વગરનું છે, એટલે કે અજીવ છે એમ જણાવ્યું છે.

(૩)શરીર જન્મતાં હું જન્મ્યો અને શરીરનો વિયોગ થતાં મારો નાશ થયો એમ અનાદિથી જીવ માને છે, એ તેની 'અજીવ તત્ત્વ' સંબંધી મુખ્યપણે વિપરીત શ્રદ્ધા છે. આકાશના સ્વરૂપની પણ તેને ભ્રમણા છે અને પોતે તેનો માલિક છે એમ પણ જીવ માને છે એ ઊંધી શ્રદ્ધા ટાળવા આ સૂત્રમાં 'તે દ્રવ્યો અજીવ છે' એમ કહ્યું છે. ધર્મ અને અધર્મને પણ જાણતો નથી તેથી છતી વસ્તુનો નકાર છે તે દોષ પણ આ સૂત્ર ટાળે છે. આકાશનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૪-૬-૭-૯-૧૮ માં આપ્યું છે, ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૪-૬-૭-૮-૧૨ અને ૧૭ માં આપ્યું છે. દિશા તે આકાશનો ભાગ છે.

(૪) **પ્રશ્નઃ**-'કાય'નો અર્થ તો શરીર થાય છે છતાં અહીં ધર્માદિ દ્રવ્યને કાય કેમ કહ્યાં?

ઉત્તરઃ—અહીં ઉપચારથી તેમને કાય કહ્યાં છે. જેમ શરીર પુદ્ગલદ્રવ્યના સમૂહરૂપ છે તેમ ધર્માદિ દ્રવ્યોને પણ પ્રદેશોના સમૂહરૂપ કાય સરીખો વ્યવહાર છે. અહીં કાયનો અર્થ બહુપ્રદેશ કરવો.

(૫) **પ્રશ્નઃ**—પુદ્ગલદ્રવ્ય તો એક પ્રદેશી છે તેને 'કાય' શબ્દ કેમ લાગુ પડે છે?

ઉત્તરઃ-તેમાં બીજા પુદ્ગલો સાથે ભળવાની અને તેથી બહુપ્રદેશી થવાની શક્તિ છે તે અપેક્ષાએ તેને 'કાય' કહેવામાં આવે છે.

(૬) ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં છે. એ નામ શાસ્ત્રરુઢીથી આપવામાં આવ્યાં છે. ॥૧॥

એ અજીવકાય શું છે?

द्रव्याणि ॥२॥

અર્થઃ—એ ચાર પદાર્થ [द्रव्याणि] દ્રવ્ય છે. (દ્રવ્યનું લક્ષણ સૂત્રો ૨૯—૩૦—૩૮ માં આવશે).

ટીકા

(૧) ત્રિકાળ પોતાના ગુણપર્યાયને દ્રવે—પ્રાપ્ત થાય તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

(૨) પોતાના ગુણપર્યાયને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે પરના ગુણપર્યાયને કોઈ પ્રાપ્ત ન થાય એમ (અસ્તિ—નાસ્તિરૂપ) અનેકાંતદૃષ્ટિએ અર્થ થાય છે. પુદ્ગલ પોતાની પર્યાયરૂપ શરીરને પ્રાપ્ત થાય પણ જીવ કે બીજું કોઈ દ્રવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત ન થાય. જો જીવ શરીરને પ્રાપ્ત થાય તો શરીર જીવની પર્યાય થઈ જાય, તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવ અને શરીર અત્યંત ભિન્ન પદાર્થ છે અને તેથી જીવ શરીરને પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી શરીરનું કાંઈ પણ ત્રણ કાળમાં કરી શકે નહિ. ॥૨॥

દ્રવ્યમાં જીવની ગણના

जीवाश्च ॥३॥

અર્થ:- [जीवाः] જીવો [च] પણ દ્રવ્ય છે.

ટીકા

(૧)અહીં 'जीवाः' શબ્દ બહુવચનમાં છે, તે એમ સૂચવે છે કે જીવો ઘણા છે. જીવનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે (પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં) થઈ ગયું છે; એ સિવાય ૩૯ મા સૂત્રમાં 'કાળ' દ્રવ્ય બતાવ્યું છે; તેથી બધાં મળી છ દ્રવ્યો થયાં.

(૨) જીવો ઘણા છે અને દરેક જીવ 'દ્રવ્ય' છે એમ આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું, તેનો અર્થ શું છે તેની વિચારણા કરીએ. જીવ પોતાના જ ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેને પણ દ્રય કહેવામાં આવે છે. શરીર તો જીવદ્રવ્યની પર્યાય નથી, પણ તે પુદ્‌ગલદ્રવ્યની પર્યાય છે કેમ કે તેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ છે અને ચેતન નથી. કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત થાય જ નહિ. તેથી પુદ્‌ગલદ્રવ્ય કે તેની શરીરાદિ પર્યાય ચેતનપણાને-જીવપણાને કે જીવના કોઈ ગુણપર્યાયને પ્રાપ્ત કદી પણ થાય નહિ. એ નિયમ પ્રમાણે જીવ શરીરને ખરેખર પ્રાપ્ત થાય એમ બને જ નહિ. જીવ દરેક સમયે પોતાની પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય અને શરીરને પ્રાપ્ત થાય નહિ તેથી જીવ શરીરનું કાંઈ કરી શકે નહિ; એ ત્રિકાળી અબાધિત સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત સમજ્યા વિના જીવ અજીવ તત્ત્વની અનાદિની ચાલી આવતી ભૂલ કદી ટળે નહિં.

(૩) શરીર સાથે જીવનો જે સંબંધ અધ્યાય ૨--૩ અને ૪ માં બતાવ્યો છે તે એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ માત્ર બતાવ્યો છે, તાદાત્મ્ય સંબંધ બતાવ્યો નથી; તેથી એ વ્યવહારકથન છે. વ્યવહારનાં વચનોને ખરેખરાં (-નિશ્ચયનાં) વચનો જે માને છે તે 'ઘીનો ઘડો' એમ કહેતાં ઘડાને ખરેખર ઘીનો બનેલો માને છે, માટી કે ધાતુનો બનેલો માનતા નથી માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શાસ્ત્રમાં તેવા જીવોને

‘વ્યવહાર વિમૂઢ’ કહ્યા છે. જિજ્ઞાસુ સિવાયના જીવો આ વ્યવહાર વિમૂઢતા છોડશે નહિ અને વ્યવહાર વિમૂઢ જીવોની મહામોટી સંખ્યા (*majority*) ત્રણે કાળ રહેશે. માટે ધર્મપ્રેમી જીવોએ (-દુઃખને ટાળવાના સાચા ઉમેદવારોએ) આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧--૨--૩ ની ટીકામાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે લક્ષમાં લઈ, આ સ્વરૂપ બરાબર સમજીને જીવ અને અજીવતત્ત્વના સ્વરૂપની અનાદિથી ચાલી આવતી ભ્રમણા ટાળવી. ॥૩॥

પુદ્ગલદ્રવ્ય સિવાયનાં દ્રવ્યોની વિશેષતા

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥४॥

અર્થઃ-ઉપર કહેલામાંથી ચાર દ્રવ્યો [अरूपाणि] રૂપ રહિત, [नित्य] નિત્ય અને [अवस्थितानि] અવસ્થિત છે.

ટીકા

(૧) **નિત્ય**—કદી નષ્ટ ન થાય તે નિત્ય (જુઓ સૂત્ર ૩૧ તથા તેની ટીકા).

અવસ્થિત—પોતાની સંખ્યાને ઉલ્લંઘન ન કરે તે અવસ્થિત.

અરૂપી—સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ રહિત તે અરૂપી.

(૨) પહેલા બે સ્વભાવ બધા દ્રવ્યોમાં હોય છે. ઊંચે આસમાની રંગ દેખાય છે તેને લોકો આકાશ કહે છે પણ તે તો પુદ્ગલનો રંગ છે; આકાશ તો સર્વવ્યાપક અરૂપી અજીવ એક દ્રવ્ય છે.

‘નિત્ય’ અને ‘અવસ્થિત’ નો વિશેષ ખૂલાસો

(૩) ‘અવસ્થિત’ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે-દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના પરિણામને કરે છે. પરિણામ અને પરિણામીપણું બીજી કોઈ રીતે બની શકતું નથી. જો એક દ્રવ્ય, તેના ગુણ કે પર્યાય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ કરે કે કરાવે તો તે તન્મય (-પરદ્રવ્યમય) થઈ જાય. પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય પરદ્રવ્યમય તો થતું નથી. જો કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યમય થઈ જાય તો તે દ્રવ્યના નાશની આપત્તિ

આવે અને દ્રવ્યનું 'અવસ્થિતપણું' રહે નહિ. વળી દ્રવ્યોનો નાશ થતાં તેનું 'નિત્યપણું' પણ રહે નહિ.

(૪) દરેક દ્રવ્ય અનંતગુણોનો પિંડ છે. દ્રવ્ય નિત્ય હોવાથી તેનો દરેક ગુણ નિત્ય રહે છે. વળી એક ગુણ તે જ ગુણરૂપ રહે છે, બીજા ગુણરૂપ થઈ જતો નથી. આ રીતે દરેક ગુણનું અવસ્થિતપણું છે; જો તેમ ન હોય તો ગુણનો નાશ થાય, અને ગુણનો નાશ થતાં આખા દ્રયનો નાશ થાય અને તેમ થતાં દ્રવ્યનું 'નિત્યપણું' રહે નહિ.

(૫) જે દ્રયો અનેક પ્રદેશી છે તેનો દરેક પ્રદેશ પણ નિત્ય અને અવસ્થિત રહે છે. તેમાંથી એક પણ પ્રદેશ બીજા પ્રદેશરૂપ થતો નથી. જો એક પ્રકારનું સ્થાન બીજા પ્રદેશરૂપ થાય તો પ્રદેશોનું અવસ્થિતપણું રહે નહિ. એક પણ પ્રદેશનો નાશ થાય તો આખા દ્રયનો નાશ થાય અને તેમ થાય તો તેનું નિત્યપણું રહે નહિ.

(૬) દરેક દ્રયની પર્યાય પોતપોતાના અવસરે પ્રગટે છે અને પછી પછીના અવસરોએ પછી પછીની પર્યાય પ્રગટે છે અને પહેલાં પહેલાની પર્યાય પ્રગટતી નથી-એ રીતે પર્યાયોનું અવસ્થિતપણું સિદ્ધ થાય છે. જો પર્યાય પોતપોતાના અવસરે પ્રગટ ન થાય અને બીજી પર્યાયના અવસરે પ્રગટ થાય તો પર્યાયનો પ્રવાહ અવસ્થિત રહે નહિ અને તેમ થતાં દ્રવ્યનું અવસ્થિતપણું પણ રહે નહિ. ॥૪॥

એક પુદ્ગલ દ્રવ્યનું જ રૂપીપણું

रूपिणः पुद्गलाः ॥५॥

અર્થઃ—[पुद्गलाः] પુદ્ગલ દ્રવ્ય [रूपिणः] રૂપી અર્થાત્ મૂર્તિક છે.

ટીકા

(૧) 'રૂપી' નો અર્થ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ સહિત એમ થાય છે (જુઓ સૂત્ર ૨૩). પુદ્+ગલ એ બે પદ વડે પુદ્ગલ શબ્દ બન્યો.

છે. પુદ્ એટલે ભેગું થવું-મળી જવું, અને ગલ એટલે છૂટા પડી જવું. સ્પર્શ ગુણની પર્યાયની વિચિત્રતાના કારણે મળી જવું અને છૂટા પડવું પુદ્ગલમાં જ બને છે. એ કારણે જ્યારે તેમાં સ્થુળતા આવે છે ત્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોનો વિષય બને છે. રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શનું ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ, લાંબો વગેરે આકારે પરિણમન તે મૂર્તિ છે.

(૨) પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને દ્રવ્યમન તે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા છે, તેથી તે પાંચેય પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યમન સૂક્ષ્મ પુદ્ગલના પ્રચયરૂપ આઠ પાંખડીના ફૂલેલા કમળના આકારે હૃદયસ્થાનમાં રહેલું છે. તે રૂપી એટલે કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળું હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. (જુઓ આ અધ્યાયના સૂત્ર ૨૦ ની ટીકા)

(૩) નેત્રાદિ ઇન્દ્રિય સમાન મન સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળું હોવાથી રૂપી છે, મૂર્તિક છે. જ્ઞાનોપયોગમાં તે નિમિત્ત છે.

શંકાઃ-શબ્દ મૂર્તિકશૂન્ય હોવા છતાં જ્ઞાનોપયોગ વખતે નિમિત્ત છે માટે જે જ્ઞાનોપયોગને નિમિત્ત હોય તે પુદ્ગલ હોય એમ કહેવામાં વ્યભિચારી હેતુ આવે છે (અર્થાત્ શબ્દ અમૂર્તિક હોવા છતાં જ્ઞાનોપયોગને નિમિત્ત જોવામાં આવે છે માટે તે હેતુ પક્ષ, સપક્ષ, વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી વ્યભિચારી થયો) તો મન મૂર્તિક છે એમ કયા કારણે માનવું ?

સમાધાનઃ-શબ્દ અમૂર્તિક નથી. શબ્દ પુદ્ગલજન્ય હોવાથી તેમાં મૂર્તિકપણું છે, માટે ઉપર આપેલ હેતુ વ્યભિચારી નથી, પણ સપક્ષમાં જ રહેનારો છે તેથી દ્રવ્યમન પુદ્ગલ છે એમ સિદ્ધ થયું.

(૪) આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયો તો પુદ્ગલ છે તેથી જ્ઞાન રહિત છે; જો તેનાથી જ્ઞાન થાય તો જીવ ચેતન મટી જડ-પુદ્ગલ થઈ જાય, પણ તેમ બને નહિ. જીવના જ્ઞાનોપયોગની જે પ્રકારની લાયકાત હોય તે

પ્રમાણે પુદ્‌ગલ-ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ હોય, એવો તેમનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે; પણ તેથી નિમિત્ત-કે જે પર છે અને આત્મામાં નથી તે-આત્મામાં કાંઈ કરી શકે કે મદદ, સહાય કરી શકે એમ માનવું તે વિપરીતતા છે.

(૫) સૂત્રમાં "पुद्‌गलाः" એમ બહુવચન છે, તે એમ જણાવે છે કે પુદ્‌ગલોની સંખ્યા ઘણી છે તથા પુદ્‌ગલના અણુ, સ્કંધાદિ ભેદના કારણે ઘણા પ્રકારો છે.

(૬) મન તથા સૂક્ષ્મ પુદ્‌ગલો તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાતાં નથી. પણ તે સૂક્ષ્મતા છોડીને જ્યારે સ્થુળતા ધારણ કરે ત્યારે ઈંદ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે, અને ત્યારે તેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણની અવસ્થા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; માટે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પણ તે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળાં છે એમ નક્કી થાય છે.

(૭) પુદ્‌ગલ પરમાણુઓનું એક દશામાંથી બીજી દશામાં પલટવું થયા કરે છે. જેમ માટીના પરમાણુઓમાંથી જળ થાય છે, જળમાંથી પૃથ્વિ થાય છે, પૃથ્વિ-કાષ્ટાદિથી અગ્નિ થાય છે; પાણીમાંથી વિજળી-અગ્નિ થાય છે; વાયુના સંમેલનથી જળ થાય છે. માટે પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, મન વગેરેના પરમાણુઓ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે એ માન્યતા યથાર્થ નથી, કેમ કે પૃથ્વિ આદિ સમસ્ત પુદ્‌ગલના જ વિકાર છે. ॥૫॥

ધર્માદિ દ્રવ્યોની સંખ્યા

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥६॥

અર્થઃ- [आ आकाशात्] આકાશપર્યંત [एक] એક એક [द्रव्याणि] દ્રવ્ય છે અર્થાત્ ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એક એક છે.

ટીકા

જીવદ્રવ્ય અનંત છે, પુદ્‌ગલદ્રવ્ય અનંતાનંત છે; અને કાલદ્રવ્ય અસંખ્યાત અણુરૂપ છે. પુદ્‌ગલદ્રવ્ય એક નથી એમ બતાવવા 'आ' શબ્દ આ સૂત્રમાં પહેલા સૂત્રની સંધિ કરીને વાપર્યો છે. ॥૬॥

ગમનરહિતપણું

निष्क्रियाणि च ॥७॥

અર્થઃ—[च] વળી એ ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશ દ્રવ્ય [निष्क्रियाणि] ક્રિયારહિત છે, અર્થાત્ તેઓ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

ટીકા

(૧) ક્રિયા શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. જેમ કે–ગુણની પરિણતિ, પર્યાય, એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન. આ અર્થમાંથી છેલ્લો અર્થ અહીં લાગુ પડે છે. કાલદ્રવ્ય પણ ક્ષેત્રગમનાગમનરહિત છે, પણ અહીં તે જણાવેલ નથી કેમ કે પહેલા સૂત્રમાં કહેલા ચાર દ્રવ્યો પૂરતો વિષય ચાલે છે, જીવ અને કાળનો વિષય ચાલતો નથી. અણુ અને સ્કંધ બંને દશાઓ વખતે પુદ્ગલદ્રવ્ય ગમન કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન કરે છે તેથી તેને અહીં બાતલ કરેલ છે. આ સૂત્રમાં ત્રણ દ્રવ્યોની ક્રિયાની નાસ્તિ જણાવી અને બાકી રહેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ક્રિયા—હલનચલનની અસ્તિ જણાવીને અનેકાંત સિદ્ધાંત પ્રમાણે ક્રિયાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું.

(૨) ઉત્પાદવ્યયરૂપ ક્રિયા દરેક દ્રવ્યમાં સમયે સમયે હોય છે, તે આ દ્રવ્યોમાં પણ છે એમ સમજવું.

(૩) દ્રવ્યોમાં ભાવવતી તથા ક્રિયાવતી એમ બે પ્રકારની શક્તિઓ છે; તેમાં ભાવવતી શક્તિ બધા દ્રવ્યોમાં છે અને તેથી તે શક્તિનું પરિણમન–ઉત્પાદવ્યય દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યપણું ટકીને થાય છે. ક્રિયાવતીશક્તિ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોમાં છે; તે બન્ને એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે જાય છે પણ તેમાં વિશિષ્ટતા એટલી છે કે જીવ વિકારી હોય ત્યારે અને સિદ્ધગતિમાં જતી વખતે ક્રિયાવાન બને છે, અને સિદ્ધગતિમાં તે સ્થિરપણે રહે છે. (સિદ્ધગતિમાં જતી વખતે જીવ એક સમયમાં સાત રાજુ જાય છે.) સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો પણ શીઘ્ર ગતિએ એક સમયમાં ચૌદ રાજલોક જાય છે

એટલે પુદ્ગલમાં મુખ્યપણે હલનચલનરૂપ ક્રિયા છે, જ્યારે જીવ દ્રવ્યમાં સંસારી અવસ્થામાં કોઈ કોઈ વખતે હલનચલનરૂપ ક્રિયા થાય છે.

ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને એક જીવદ્રવ્યના પ્રદેશોની સંખ્યા

असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥८॥

અર્થ:-(धर्माधर्मैकजीवानाम्) ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, અને એક જીવદ્રવ્યના (असंख्येयाः) અસંખ્યાત [प्रदेशाः] પ્રદેશો છે.

ટીકા

(૧) પ્રદેશ—એક પુદ્ગલ પરમાણુ જેટલા આકાશના ક્ષેત્રને રોકે તેટલા ક્ષેત્રને એક પ્રદેશ કહે છે.

(૨) આ દરેક દ્રવ્યો દ્રવ્યાર્થિકનયે અખંડ, એક, નિરંશ છે. પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટિએ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. તેને અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેથી કાંઈ તેના અસંખ્ય ખંડ કે ટુકડા પડી જતા નથી તેમજ જુદાજુદા એકેક પ્રદેશ જેવડા ટુકડાના મિલનથી થયેલું તે દ્રવ્ય નથી.

(૩) આકાશ પણ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ (દ્રવ્યાર્થિકનયે) અખંડ, નિરંશ, સર્વગત, એક અને ભિન્નતારહિત છે. પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ પરમાણુને રોકે તેટલા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે; આકાશમાં કાંઈ ટુકડા નથી કે તેના ખંડ થઈ જતા નથી. ટુકડા તો સંયોગી પદાર્થના થાય; પુદ્ગલનો સ્કંધ સંયોગી છે, તેથી ટુકડા લાયક થાય ત્યારે ટુકડારૂપે તે પરિણમે છે.

(૪) આકાશને આ સૂત્રમાં લીધું નથી કેમકે તેના પ્રદેશો અનંત છે તેથી તે નવમા સૂત્રમાં કહેશે.

(૫) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે અને તે સંખ્યાએ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત છે, છતાં તે પ્રદેશોની વ્યાપક અવસ્થામાં ફેર છે. ધર્મ અને અધર્મ

દ્રવ્યો આખા લોકમાં વ્યાપેલ છે (તે બારમા અને તેરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે), અને જીવના પ્રદેશો તે તે વખતના જીવના શરીર પ્રમાણે પહોળા ટુંકા થાય છે (એ સોળમા સૂત્રમાં કહ્યું છે.). જીવ કેવળ-સમુદ્ઘાત અવસ્થા ધારણ કરે ત્યારે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં તેના પ્રદેશો વ્યાપ્ત થાય છે, તથા બીજા સમુદ્ઘાતો વખતે તે તે શરીરમાં પ્રદેશો રહી કેટલાક પ્રદેશો બહાર નીકળે છે.

(૬) સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ પૂર્વે અ. ૧ સૂ. ૧૬ ની ટીકામાં કહેવાઇ ગયું છે. ॥૮॥

આકાશના પ્રદેશો

आकाशस्यानन्ताः ॥९॥

અર્થઃ—[आकाशस्य] આકાશના [अनन्ताः] અનંત પ્રદેશો છે.

ટીકા

(૧) આકાશના બે વિભાગ છે- અલોકાકાશ અને લોકાકાશ. તેમાં લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. જેટલા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે તેટલા જ લોકાકાશના છે. વળી તેઓનો વિસ્તાર એક સરખો છે. લોકાકાશ છએ દ્રવ્યોનું સ્થાન છે. આ બાબત બારમા સૂત્રમાં કહી છે.

(૨) દીશા, ખૂણા, ઉપર, નીચે એ બધા આકાશના વિભાગ છે. ॥૯॥

પુદ્ગલના પ્રદેશો

संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥१०॥

અર્થઃ—(पुद्गलानाम्) પુદ્ગલોના (संख्येयाऽसंख्येयाः च) સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશ છે.

ટીકા

(૧) આમાં પુદ્ગલની સંયોગી પર્યાય (સ્કંધ)ના પ્રદેશો જણાવ્યા છે. એક એક અણુ સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેને એક જ પ્રદેશ હોય છે, એમ સૂત્ર ૧૧ માં કહ્યું છે.

(૨) સ્કંધ બે પરમાણુઓથી શરૂ કરી અનંત પરમાણુઓના થાય છે, તેનું કારણ સૂત્ર ૩૩ માં આપ્યું છે.

(૩) **શંકા**—જ્યારે લોકાકાશના અસંખ્યાત જ પ્રદેશો છે તો તેમાં અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્ય તથા બીજા દ્રવ્યો પણ શી રીતે રહી શકે?

સમાધાન—પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં બે પ્રકારનું પરિણમન થાય છે—એક સૂક્ષ્મ, બીજું સ્થુળ. જ્યારે તેનું સૂક્ષ્મ પરિણમન થાય છે ત્યારે લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં પણ અનંત પ્રદેશવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ રહી શકે છે. વળી બધાં દ્રવ્યોમાં એક બીજાને અવગાહન દેવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી અલ્પ ક્ષેત્રમાં જ સમસ્ત દ્રવ્યોને રહેવામાં કાંઈ બાધા થતી નથી. આકાશમાં બધા દ્રવ્યોને એકીસાથે સ્થાનદાન દેવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી એક પ્રદેશમાં અનંતાનંત પરમાણુ રહી શકે છે; જેમ ઓરડામાં એક દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે અને તે જ ઓરડામાં તેટલા જ વિસ્તારમાં પચાસ દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે તેમ. ॥૧૦॥

અણુ અપ્રદેશી છે

नाणोः ॥११॥

અર્થઃ—[अणोः] પુદ્ગલના પરમાણુને [न] બે વગેરે પ્રદેશ નથી અર્થાત્ તે એક પ્રદેશી છે.

ટીકા

(૧) અણુ એક દ્રવ્ય છે, તેને એક જ પ્રદેશ છે, કેમ કે પરમાણુઓમાં ખંડનો અભાવ છે.

(૨)

દ્રવ્યોનું અનેકાંત સ્વરૂપ

૧. દ્રવ્યો મૂર્ત અને અમૂર્ત એમ બે પ્રકારે છે.

૨. અમૂર્ત દ્રવ્યો ચેતન અને જડ એમ બે પ્રકારે છે.

૩. મૂર્ત દ્રવ્યો અણુ અને સ્કંધ એમ બે પ્રકારે છે.

૪. મૂર્ત દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે પ્રકારે છે.

૫. સૂક્ષ્મ મૂર્ત દ્રવ્ય સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારે છે.

૬. સ્કંધ સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે પ્રકારે છે.

૭. સૂક્ષ્મ અણુ બે પ્રકારે છે-પુદ્ગલ અણુ અને કાલાણુ.

૮. દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અક્રિય (ગમનાગમનરહિત-ચાર દ્રવ્યો), અને સક્રિય (ગમનાગમન સહિત-જીવ અને પુદ્ગલ).

૯. દ્રવ્યો એકપ્રદેશી અને બહુપ્રદેશી એમ બે પ્રકારે છે.

૧૦. બહુપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-સંખ્યાત પ્રદેશવાળા અને સંખ્યાથી પર પ્રદેશવાળા.

૧૧. સંખ્યાથી પર બહુપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે-અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનંતપ્રદેશી.

૧૨. અનંતપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે—અખંડ આકાશ અને અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધ.

૧૩. અસંખ્યાત લોક પ્રદેશ રોકતા દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે—અખંડ દ્રવ્યો (ધર્મ, અધર્મ તથા કેવળ સમુદ્ઘાત કરતો જીવ) અને પુદ્ગલ મહાસ્કંધ તે સંયોગી દ્રવ્ય છે.

૧૪. અખંડ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી દ્રવ્યો બે પ્રકારે છેઃ ૧-ધર્મ તથા અધર્મ (લોકવ્યાપક), અને ૨-જીવ (લોકપ્રમાણ સંખ્યાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી, અને વિસ્તારમાં શરીર પ્રમાણે વ્યાપક).

૧૫. અમૂર્ત દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે—સંકોચ-વિસ્તાર રહિત (આકાશ, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય તથા સિદ્ધજીવ) અને સંકોચ-વિસ્તાર સહિત (સંસારી જીવના પ્રદેશો સંકોચ-વિસ્તાર સહિત છે). [સિદ્ધજીવ ચરમશરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન હોય છે.]

૧૬. દ્રવ્યો બે પ્રકારે છે—સર્વગત (આકાશ) અને દેશગત (બાકીના પાંચ દ્રવ્યો).

૧૭. સર્વગત બે પ્રકારે છે—ક્ષેત્રે સર્વગત (આકાશ) અને ભાવે સર્વગત (જ્ઞાન શક્તિ).

૧૮. દેશગત બે પ્રકારે છે—એકપ્રદેશગત (પરમાણુ, કાલાણુ તથા એકપ્રદેશસ્થિત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધ), અને અનેકદેશગત (ધર્મ, અધર્મ જીવ અને પુદ્ગલસ્કંધ).

૧૯. દ્રવ્યોમાં અસ્તિ બે પ્રકારે છે—અસ્તિકાય (આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, જીવ તથા પુદ્ગલ), અને કાયરહિત અસ્તિ (કાલાણુ).

૨૦. અસ્તિકાય બે પ્રકારે છે—અખંડ અસ્તિકાય (આકાશ, ધર્મ, અધર્મ તથા જીવ), અને ઉપચરિત અસ્તિકાય (સંયોગી પુદ્ગલસ્કંધો, પુદ્ગલમાં સમૂહરૂપ થવાની શક્તિ).

૨૧. દરેક દ્રવ્યનું ગુણ તથા પર્યાયમાં અસ્તિપણું બે પ્રકારે છે—પોતાથી અસ્તિપણું, અને પરથી નાસ્તિપણાનું અસ્તિપણું.

૨૨. દરેક દ્રવ્યમાં અસ્તિપણું બે પ્રકારે છે—ધ્રુવ, અને ઉત્પાદ-વ્યય.

૨૩. દ્રવ્યોમાં શક્તિ ભાવવતી તથા ક્રિયાવતી એમ બે પ્રકારે છે.

૨૪. દ્રવ્યોમાં વિભાવ સંબંધી બે પ્રકાર છે—વિભાવ સહિત (જીવ, પુદ્ગલ, તેમને અશુદ્ધ દશામાં વિભાવ હોય છે), અને વિભાવ રહિત (બીજા દ્રવ્યો ત્રિકાળ વિભાવરહિત છે).

૨૫. દ્રવ્યોમાં વિભાવ બે પ્રકારે છે.—(૧) જીવને વિજાતી પુદ્ગલ સાથે, (૨) પુદ્ગલને સજાતી એક બીજા સાથે તથા સજાતી પુદ્ગલ અને વિજાતી જીવ, બન્ને સાથે.

નોટ—સ્યાદ્વાદ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપને સાધનારૂં, અર્હંત સર્વજ્ઞનું એક અસ્ખલિત શાસન છે. તે 'બધું અનેકાંતાત્મક છે' એમ ઉપદેશે છે. તે વસ્તુના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરાવે છે. તે સંશયવાદ નથી. કેટલાક કહે છે કે સ્યાદ્વાદ વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય વગેરે બે પ્રકારે બન્ને પક્ષથી કહે છે, માટે સંશયનું કારણ છે;

પણ તે ખોટું છે. અનેકાંતમાં તો બન્ને પક્ષ નિશ્ચિત છે તેથી તે સંશયનું કારણ નથી.

(૩) દ્રવ્યપરમાણુ તથા ભાવપરમાણુનો બીજો અર્થ-જે અહીં લાગુ નથી.

પ્રશ્નઃ—'ચારિત્રસાર' વગેરે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે જે દ્રવ્યપરમાણુ અને ભાવપરમાણુનું ધ્યાન કરે તેને કેવળજ્ઞાન થાય. તેનો શું અર્થ છે ?

ઉત્તરઃ—ત્યાં દ્રવ્યપરસાણુથી આત્મદ્રવ્યની સૂક્ષ્મતા અને ભાવપરમાણુથી ભાવની સૂક્ષ્મતા કહી છે. ત્યાં પુદ્‌ગલપરમાણુનું કથન નથી. રાગાદિ વિકલ્પની ઉપાધિરહિત આત્મદ્રવ્યને સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો વિષય મન અને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે. ભાવ શબ્દનો અર્થ સ્વસંવેદન પરિણામ થાય છે. પરમાણુ શબ્દથી ભાવની સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી, કેમ કે વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ, સમરસીભાવ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયથી અતીત છે. (જુઓ પરમાત્મ પ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૩૩ ની ટીકા, પાનું ૧૬૮-૧૬૯)

આ અર્થો અહીં લાગુ પડતા નથી.

પ્રશ્નઃ- દ્રવ્ય પરમાણુનો આ અર્થ અહીં કેમ લાગુ નથી ?

ઉત્તરઃ- આ સૂત્રમાં જે પરમાણુ લીધો છે તે પુદ્‌ગલપરમાણુ છે તેથી દ્રવ્યપરમાણુનો ઉપરનો અર્થ અહીં લાગુ પડતો નથી.

સમસ્ત દ્રવ્યોને રહેવાનું સ્થાન

लोकाकाशेऽवगाहः ॥१२॥

અર્થઃ—[अवगाहः] ઉપર કહેલાં સમસ્ત દ્રવ્યોનો અવગાહ (સ્થાન) [लोकाकाशे] લોકાકાશમાં છે.

ટીકા

(૧) આકાશના જેટલા ભાગમાં જીવ વગેરે છએ દ્રવ્યો છે તે ભાગને લોકાકાશ કહે છે, બાકીના આકાશને અલોકાકાશ કહે છે.

(૨) આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેમાં કંઈ ભાગલા પડતા નથી, પણ પરદ્રવ્યના અવગાહની અપેક્ષાએ આ ભેદ પડે છે; એટલે કે નિશ્ચયે આકાશ એક, અખંડ દ્રવ્ય છે, વ્યવહારે-પરદ્રવ્યના નિમિત્તની અપેક્ષાએ તેના બે ભાગ જ્ઞાનમાં પડે છે. (લોકાકાશ-અલોકાકાશ).

(૩) દરેક દ્રવ્ય ખરેખર પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં રહે છે; લોકાકાશમાં રહે છે તે પરદ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિમિત્તનું કથન છે-તેમાં પરક્ષેત્રની અપેક્ષા આવે છે તેથી તે વ્યવહાર છે. આકાશ પહેલું થયું, તથા બીજાં દ્રવ્યો તેમાં પછી ઉત્પન્ન થયાં-એમ બન્યું નથી કેમ કે બધાં દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે.

(૪) આકાશ પોતે પોતાને અવગાહે છે, તે પોતાને નિશ્ચય અવગાહરૂપ છે. આકાશથી બીજું દ્રવ્ય મોટું છે નહિ અને હોઈ પણ ન શકે, તેથી તેમાં વ્યવહાર અવગાહની કલ્પના આવી શકે નહિ.

(૫) બધાં દ્રવ્યોને અનાદિ પારિણામિક યુગપદ્તા છે, પહેલાં-પછીનો ભેદ નથી. જેમ યુત્સિદ્ધને વ્યવહારથી આધાર-આધેયપણું હોય છે તેમ અયુત્સિદ્ધને પણ વ્યવહારથી આધાર-આધેયપણું હોય છે.

યુત્સિદ્ધ=પાછળથી જોડાયેલાં; અયુત્સિદ્ધ=મૂળથી ભેગાં. દૃષ્ટાંતઃ ૧. કુંડામાં બોર એ પાછળથી જોડાયેલાનું દૃષ્ટાંત છે. ૨. થાંભલામાં સાર તે મૂળથી ભેગાનું દૃષ્ટાંત છે.

(૬) એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ જે સ્વરૂપે પદાર્થ છે તે સ્વરૂપવડે નિશ્ચય કરનારા નયની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યને પોતપોતાનો આધાર છે. દૃષ્ટાંત-કોઈને એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે તમે ક્યાં છો ? તો તે કહે છે કે હું મારામાં છું. એ રીતે દરેક દ્રવ્યને નિશ્ચયનયે પોતપોતાનો આધાર છે. આકાશથી બીજું કોઈ દ્રવ્ય મોટું નથી.

આકાશ બધી બાજુ અનંત છે તેથી તે ધર્માદિનો આધાર છે-એમ વ્યવહારનયે કહી શકાય છે. ધર્માદિક લોકાકાશની બહાર નથી એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આ આધાર-આધેયસંબંધ માનવામાં આવે છે.

(૭) ધર્માદિક દ્રવ્યો જ્યાં દેખાય તે આકાશનો ભાગ લોક છે અને જ્યાં ન દેખાય તે ભાગ અલોક છે. આ ભેદ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,જીવ,પુદ્ગલ અને કાળના કારણે પડે છે, કેમ કે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય આખા લોકાકાશવ્યાપી છે. આખા લોકાકાશમાં એવો એક પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં જીવ ન હોય. વળી, જીવ જ્યારે કેવળ સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે આખા લોકાકાશમાં વ્યાપે છે. પુદ્ગલનો અનાદિઅનંત એક મહાસ્કંધ છે, જે લોકાકાશવ્યાપી છે અને આખો લોક જુદા જુદા પુદ્ગલોથી પણ વ્યાપેલ છે. વળી, કાલાણુ એકએક છૂટા હીરાના ઢગલાની માફક આખા લોકાકાશમાં વ્યાપેલ છે. ॥૧૨॥

ધર્માધર્મનું અવગાહન

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥१३॥

અર્થઃ—[धर्माधर्मयोः] ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યનો અવગાહ [कृत्स्ने] તલમાં તેલની માફક સમસ્ત લોકાકાશમાં છે.

ટીકા

(૧) લોકાકાશમાં દ્રવ્યના અવગાહના પ્રકાર જુદાજુદા છે એમ આ સૂત્ર બતાવે છે. ધર્મ અને અધર્મના અવગાહનો પ્રકાર આ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે. પુદ્ગલના અવગાહનો પ્રકાર ૧૪ મા સૂત્રમાં અને જીવના અવગાહનો પ્રકાર ૧૫ મા તથા ૧૬ મા સૂત્રમાં આપેલ છે. કાળદ્રવ્ય અસંખ્યાત છૂટા છૂટા છે તેથી તેનો પ્રકાર સ્પષ્ટ છે; એટલે કહેવામાં આવ્યો નથી, પણ આ સૂત્રો ઉપરથી તેનું ગર્ભિત કથન સમજી લેવું.

(૨) આ સૂત્ર એમ પણ સૂચવે છે કે ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશનો અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમાં વ્યાઘાત રહિત પ્રવેશ છે, અને અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશનો ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમાં વ્યાઘાત રહિત પ્રવેશ છે. આ પરસ્પર પ્રવેશપણું ધર્મ–અધર્મની અવગાહનશકિતના નિમિત્તે છે.

(૩) ભેદ–સંઘાતપૂર્વક આદિ (શરુઆત) સહિત જેને સંબંધ હોય એવા અતિ સ્થુળ સ્કંધમાં બીજા તેવા કોઈના પ્રદેશો રહેવામાં વિરોધ છે અને ધર્માદિક દ્રવ્યોને તો આદિમાન સંબંધ નથી, પણ પારિણામિક અનાદિ સંબંધ છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ હોઈ શકે નહિ. જળ, ભસ્મ, ખાંડ વગેરે મૂર્તિક સંયોગી દ્રવ્યો પણ એક ક્ષેત્રમાં વિરોધ રહિત રહે છે તો પછી અમૂર્તિક એવા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને સાથે રહેવામાં વિરોધ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. ॥૧૩॥

પુદ્‌ગલનું અવગાહન

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥१४॥

અર્થ:— [पुद्गलानाम्] પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનો અવગાહ [एकप्रदेशादिषु] લોકાકાશના એક પ્રદેશથી લઈ સંખ્યાત, અસંખ્યાત પ્રદેશો સુધી [भाज्यः] વિભાગ કરવા યોગ્ય છે—જાણવા યોગ્ય છે.

ટીકા

આખો લોક સર્વ તરફ સૂક્ષ્મ અને બાદર અનેક પ્રકારના અનંતાનંત પુદ્‌ગલોથી ગાઢાગાઢ, ઠસાઠસ અથવા ખીચોખીચ ભર્યો છે. એ રીતે સમગ્ર પુદ્‌ગલોનું અવગાહન આખા લોકમાં છે. અનંતાનંત પુદ્‌ગલો લોકાકાશમાં શી રીતે રહી શકે છે તેનો ખુલાસો આ અધ્યાયના ૧૦ મા સૂત્રની ટીકામાં આપ્યો છે, તે સમજવો. ॥૧૪॥

જીવોનું અવગાહન

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥१५॥

અર્થઃ— [जीवानाम्] જીવોનો અવગાહ [असंख्येयभागादिषु] લોકાકાશના અસંખ્યાત ભાગથી લઈ સંપૂર્ણ લોકક્ષેત્રમાં છે.

ટીકા

જીવ તેની નાનામાં નાની અવસ્થામાં પણ અસંખ્યાત પ્રદેશો રોકે છે. જીવોને સૂક્ષ્મ અથવા બાદર શરીરો હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીરો બાદર શરીરોમાંથી પસાર થઈ શકે છે. એક બાદરશરીરી જીવ જે સ્થાન રોકે તે અનંતાનંત સૂક્ષ્મશરીરી જીવોને જગ્યા આપી શકે છે. નાના (-સૂક્ષ્મ) જીવો તો સમસ્ત લોકમાં છે. લોકાકાશનો કોઈ પ્રદેશ જીવ વિના નથી. ॥૧૫॥

જીવનું અવગાહન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં કઈ રીતે છે?

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥१६॥

અર્થઃ— [प्रदीपवत्] દીપકના પ્રકાશની માફક [प्रदेशसंहारविसर्पाभ्याम्] પ્રદેશોના સંકોચ અને વિસ્તારદ્વારા જીવ લોકાકાશના અસંખ્યાતાદિક ભાગોમાં રહે છે.

ટીકા

(૧) જેમ એક મોટા મકાનમાં દીપક રાખવાથી તેનો પ્રકાશ સમસ્ત મકાનમાં ફેલાઈ જાય છે અને તે જ દીપકને એક નાના ઘડામાં રાખવાથી તેનો પ્રકાશ તેમાં સંકુચિત થાય છે, તેમ જીવ પણ મોટું કે નાનું જે શરીર પામે છે તેમાં તેટલો જ વિસ્તૃત કે સંકુચિત થઈ રહી જાય છે; પરંતુ કેવળીના પ્રદેશો સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને સિદ્ધ અવસ્થામાં અંતિમ શરીરથી કંઈક ન્યૂન રહે છે.

(૨) મોટામાં મોટું શરીર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મહામચ્છનું છે કે જે ૧૦૦૦ યોજન લાંબું છે. નાનામાં નાનું શરીર લબ્ધ્યપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ નિગોદનું છે કે જે એક શ્વાસમાં અઢાર વખત જન્મે છે તથા મરે છે.

(૩) જીવ સ્વભાવથી અમૂર્તિક છે પણ અનાદિથી કર્મ સાથે એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ છે અને એ રીતે નાના મોટા શરીર સાથે જીવને સંબંધ રહે છે. શરીરને અનુસાર જીવના પ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર થાય છે, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

(૪) **પ્રશ્નઃ**-ધર્માદિક છયે દ્રવ્યોને પરસ્પર પ્રદેશોનું અનુપ્રવેશન હોવાથી એકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ?

ઉત્તરઃ-તેમને એકતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરસ્પર અત્યંતમિલાપ થવા છતાં પણ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી. કહ્યું છે કેઃ-"છયે દ્રવ્યો પરસ્પર પ્રવેશ કરે છે, એક બીજાને અવકાશ આપે છે અને નિત્ય મેળાપ હોવા છતાં પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી" (પંચાસ્તિકાય ગાથા ૭). દ્રવ્યો પલટી પરસ્પર એક થાય નહિ, કેમ કે તેઓમાં પ્રદેશે ભેદ છે, સ્વભાવે ભેદ છે અને લક્ષણે ભેદ છે.

(૫) ૧૨ થી ૧૬ સુધીનાં સૂત્રો દ્રવ્યોના અવગાહ સંબંધમાં સામાન્ય-વિશેષાત્મક એટલે કે અનેકાંતસ્વરૂપને કહે છે. ॥૧૬॥

ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનો જીવ-પુદ્ગલ સાથેનો વિશેષ સંબંધ

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरूपकारः ॥१७॥

અર્થઃ-[गतिस्थिति उपग्रहो] સ્વયમેવ ગમન તથા સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિ તથા સ્થિતિમાં સહાયકતા તે [धर्माधर्मयोः उपकारः] ક્રમથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે.

ટીકા

(૧) ઉપકાર, સહાયકતા, ઉપગ્રહનો વિષય ૧૭ થી ૨૨ સુધીનાં સૂત્રોમાં લીધો છે, તે જુદા જુદા દ્રવ્યોનું જુદા જુદા પ્રકારનું નિમિત્તપણું બતાવે છે. ઉપકાર, સહાયકતા કે ઉપગ્રહનો અર્થ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું 'ભલું' કરે એવો થતો નથી; કેમ કે સૂત્ર ૨૦માં જીવને દુઃખ અને મરણ થવામાં પુદ્‌ગલદ્રવ્યનો ઉપકાર છે—એમ જણાવ્યું છે; ત્યાં એમ સમજવું કે લૌકિકમાં કોઈને કોઈએ સગવડતા આપ્યાનું કલ્પવામાં આવે છે ત્યારે વ્યવહાર ભાષામાં એક જીવે બીજાનો ઉપકાર કર્યો—ભલું કર્યું એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તે માત્ર નિમિત્તસૂચક ભાષા છે. એક દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાય છોડી શકતું નથી ને બીજા દ્રવ્યને આપી શકતું નથી. દરેકના પ્રદેશો બીજા દ્રવ્યોના પ્રદેશોથી અત્યંત ભિન્ન છે, એક બીજાના ક્ષેત્રમાં પરમાર્થે પ્રવેશ કરી શકતા નથી; એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં ત્રિકાળ અભાવ છે, તેથી કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ખરેખર લાભ-નુકશાન કરી શકતું નથી. એક દ્રવ્યને પોતાને પોતાના કારણે લાભ-નુકશાન થયું ત્યારે બીજું કયું દ્રવ્ય તે વખતે નિમિત્તરૂપ હાજર હતું-તે સૂચવવા માટે 'ઉપકાર' શબ્દ સૂત્ર ૧૭ થી ૨૨ સુધીમાં વાપર્યો છે. (આ બાબતમાં અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧૪ ની નીચે જે ટીકા પા. ૬૫ થી ૬૭ સુધીમાં આપી છે તે તથા આ અધ્યાયના સૂત્ર ૨૨ની ટીકા છે તે અહીં વાંચવી).

(૨) આ સૂત્ર ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે.

(૩) ઉપગ્રહ, નિમિત્ત, અપેક્ષા, કારણ, હેતુ—એ બધાં 'નિમિત્ત' બતાવવા માટે પણ વપરાય છે. ઉપકારનો અર્થ નિમિત્તકારણ થાય છે. "કોઈ કાર્યમાં જે નિમિત્ત હોય તેને ઉપકાર કહે છે."

(જુઓ.—જયચંદ્રપંડિતકૃત સર્વાર્થસિદ્ધિ વચનિકા પા. ૪૩૪. અર્થપ્રકાશિકા સૂત્ર ૧૯ની નીચે ટીકા. આવૃત્તિ પહેલી પા. ૩૦૬. આવૃત્તિ બીજી સુરતથી પ્રકાશિત પા. ૨૦૨).

(૪) **પ્રશ્નઃ**—ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય કોઈના દેખવામાં આવતાં નથી માટે છે જ નહિ?

ઉત્તરઃ—સર્વજ્ઞ વીતરાગે પ્રત્યક્ષ દેખી કહ્યું છે માટે કોઈના દેખવામાં આવતાં નથી—એ ખરૂં નથી. સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ હોવાથી ધર્માદિ દ્રવ્યો પ્રત્યક્ષ પણ છે. નેત્રથી જે દેખાય નહિ તેનો અભાવ કહેવો તે વ્યાજબી નથી. ઇન્દ્રિયના ગ્રહણમાં ન આવે તેનો અભાવ માનશો તો ઘણી વસ્તુઓનો અભાવ માનવો પડશે. જેમ કે અમુક પેઢીઓના વડીલો, દૂર આવેલા દેશો, ભૂતકાળમાં થયેલા પુરુષો, ભવિષ્યમાં થનારા પુરુષો એ કોઈ આંખથી દેખાતાં નથી તેથી તેનો પણ અભાવ માનવો પડશે; માટે તે દલીલ બરાબર નથી. અમૂર્તિક પદાર્થોને છદ્મસ્થ અનુમાનપ્રમાણથી નક્કી કરી શકે છે, અને તેથી અહીં તેનું લક્ષણ કહ્યું છે. (આ અધિકારને છેડે છયે દ્રવ્યોની સાબિતિ આપી છે તે વાંચો.) ।।૧૭।।

આકાશનો બીજા દ્રવ્યો સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ

आकाशस्यावगाहः ।।१८।।

અર્થઃ—[अवगाहः] સમસ્ત દ્રવ્યોને અવકાશ દેવો તે [आकाशस्य] આકાશનો ઉપકાર છે.

ટીકા

(૧) જે બધાં દ્રવ્યોને રહેવાને સ્થાન આપે છે તેને આકાશ કહે છે. 'ઉપકાર' શબ્દનું અનુસંધાન આગળના સૂત્રથી આવે છે.

(૨) અવગાહ ગુણ સમસ્ત દ્રવ્યોમાં છે તોપણ આકાશમાં તે ગુણ સર્વથી મોટો છે, કેમ કે તે સર્વ પદાર્થને સાધારણ યુગપદ્ અવકાશ આપે છે. અલોકાકાશમાં અવગાહ હેતુ છે પણ ત્યાં અવગાહ લેનારાં કોઈ દ્રવ્ય નથી તો આકાશનો તેમાં શું દોષ? આકાશનો અવગાહ દેવાનો ગુણ તેથી બગડી જાય નહિ કેમ કે દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને છોડે નહિ.

(૩) **પ્રશ્નઃ**—જીવ-પુદ્ગલ ક્રિયાવાળાં છે અને અવગાહન કરવાવાળાંને અવકાશદાન દેવું એ તો ઠીક છે; પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને કાલાણુ તો ક્ષેત્રાંતર ક્રિયારહિત છે અને આકાશની સાથે નિત્ય સંબંધરૂપ છે તેને આકાશ અવકાશદાન આપે છે, એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તરઃ—ઉપચારથી અવકાશદાન આપે છે એમ કહેવાય છે. જેમ આકાશ ગતિરહિત છે તોપણ તેને સર્વગત કહેવામાં આવે છે. તેવી રીતે ઉપર જણાવેલાં દ્રવ્યો ગતિરહિત છે તોપણ લોકાકાશમાં તેની વ્યાપ્તિ છે તેથી 'આકાશ તેને અવકાશ આપે છે' એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

(૪) **પ્રશ્નઃ**–આકાશમાં અવગાહનહેતુપણું છે છતાં વજ્ર વગેરેથી ગોળા વગેરેનું તથા ભીંતથી ગાય વગેરેનું રોકાવું કેમ થાય છે?

ઉત્તરઃ–સ્થુળ પદાર્થોને અરસપરસ વ્યાઘાત થાય એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે; તેથી આકાશના ગુણને કાંઈ દૂષણ આવતું નથી. ॥૧૮॥

પુદ્ગલદ્રવ્યનો જીવ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥१९॥

અર્થઃ–[शरीर] ઔદારિક આદિ શરીર, [वाक्] વચન, [मनः] મન તથા [प्राणापानाः] શ્વાસોચ્છ્વાસ એ પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઉપકાર છે અર્થાત્ શરીરાદિની રચના પુદ્ગલથી જ થાય છે.

ટીકા

(૧) ઉપકાર શબ્દનો અર્થ ભલું કરવું એવો ન લેવો પણ કોઈ કાર્યમાં નિમિત્ત હોય એટલું લેવો. (જુઓ સૂત્ર ૧૭ ની ટીકા)

(૨) શરીરમાં કાર્મણ શરીરનો સમાસ થાય છે. વચન તથા મન પુદ્ગલો છે, એ પાંચમાં સૂત્રની ટીકામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાણાપાન પુદ્ગલ છે.

(૩) આ સૂત્રમાં જણાવેલ શરીરાદિનું ઉપાદાનકારણ પુદ્‌ગલ દ્રવ્ય છે અને નિમિત્તકારણ જીવ છે. હવેના સૂત્રમાં જીવ ઉપાદાનકારણ અને પુદ્‌ગલ નિમિત્તકારણ એ પ્રકાર લેવામાં આવશે.

(૪) ભાવમન લબ્ધિરૂપ તથા ઉપયોગરૂપ છે. તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે જીવની અવસ્થા છે. તે ભાવમન પૌદ્‌ગલિકમન તરફ જ્યારે વલણ કરે ત્યારે કાર્ય કરે છે તેથી નિશ્ચય (પરમાર્થ, શુદ્ધ) નયે તે જીવનું સ્વરૂપ નથી. નિશ્ચયનયે તે પૌદ્‌ગલિક છે.

(૫) ભાવવચન પણ જીવની અવસ્થા છે. તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે જીવની છે. તેના કાર્યમાં પુદ્‌ગલનું નિમિત્ત હોય છે તેથી નિશ્ચયનયે જીવની તે અવસ્થા નથી. તે નિશ્ચયનયે જીવનું સ્વરૂપ નથી તેથી પૌદ્‌ગલિક છે. જો તે જીવનો ત્રિકાળી સ્વભાવ હોય તો ટળે નહિ, પણ તે ભાવવચનરૂપ અવસ્થા જીવમાંથી ટળી શકે છે—એ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તેને પૌદ્‌ગલિક ગણવામાં આવે છે.

(૬) ભાવમન સંબંધી અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૧૧ નીટીકા વાંચવી. ત્યાં જીવની વિશુદ્ધિને ભાવમન કહ્યું છે, તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે કહ્યું છે એમ સમજવું. ॥૧૯॥

જીવનો પુદ્‌ગલ સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥२०॥

અર્થ—[सुखदुःख] ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ-દુઃખ, [जीवितमरण] જીવન, મરણ [उपग्रहाः च] એ પણ પુદ્‌ગલનો ઉપકાર છે.

ટીકા

(૧) આ સૂત્રમાં 'ઉપગ્રહ' શબ્દ વાપર્યો છે તેથી સૂચિત થાય છે કે પુદ્‌ગલ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે. જેમ કે રાખ કાંસાના વાસણને, પાણી લોખંડને, સાબુ કપડાંને.

(૨) 'ઉપકાર' શબ્દનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર જ સમજવો જોઈએ; નહિ તો 'દુઃખ, મરણાદિનો ઉપકાર' એમ નહિ કહી શકાય.

(૩) સૂત્રમાં च શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે શરીરાદિક જેમ નિમિત્ત છે તેમ પુદ્ગલકૃત ઇન્દ્રિયો પણ જીવને અન્ય ઉપકાર(નિમિત્ત)પણે છે.

(૪) સુખદુઃખનું સંવેદન જીવને છે, પુદ્ગલ અચેતન જડ છે, તેને સુખદુઃખનું સંવેદન હોઈ શકે નહિ.

(૫) આ સૂત્રમાં જીવ ઉપાદાનકારણ છે અને પુદ્ગલ નિમિત્તકારણ છે, આગલા સૂત્રમાં શરીરાદિનું પુદ્ગલ ઉપાદાન કારણ અને જીવ નિમિત્તકારણ છે એમ બતાવવામાં આવ્યું હતું.

(૬) નિમિત્ત ઉપાદાનને કંઈ કરી શકતું નથી. નિમિત્ત પોતામાં પૂરેપૂરૂં કાર્ય કરે છે અને ઉપાદાન પોતામાં પૂરેપૂરૂં કાર્ય કરે છે. નિમિત્ત પરદ્રવ્યને ખરેખર કંઈ અસર કરે છે એમ માનવું તે બે દ્રવ્યોને એક માનવારૂપ ખોટો નિર્ણય છે. ॥૨૦॥

જીવોનો ઉપકાર

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥२१॥

અર્થઃ- [जीवानाम्] જીવોને [परस्पर उपग्रहो] અરસપરસ ઉપકાર છે.

ટીકા

(૧) એક જીવ બીજાને સુખનું નિમિત્ત, દુઃખનું નિમિત્ત, જીવનનું નિમિત્ત, મરણનું નિમિત્ત, સેવા, સુશ્રુષા આદિનું નિમિત્ત હોય છે.

(૨) અહીં 'उपग्रह' શબ્દ છે. દુઃખ અને મરણ સાથે પણ તેનો સંબંધ છે તેથી 'ભલું કરવું' એવો તેનો અર્થ નથી થતો, પણ નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું.

(૩) ૨૦ મા સૂત્રમાં જણાવેલ સુખ, દુ:ખ, જીવન, મરણ સાથેનો સંબંધ બતાવવા માટે 'उपग्रह' શબ્દ આ સૂત્રમાં વાપર્યો છે.

(૪) 'સહાયક' શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં પણ નિમિત્તમાત્ર અર્થ કરવો. પ્રેરક કે અપ્રેરક ગમે તેવું નિમિત્ત હોય પણ તે પરમાં કંઈ કરતું નથી–એમ જ સમજવું. અને તે ભેદો નિમિત્તના પ્રકારો બતાવે છે. આ સૂત્રમાં એક જીવ બીજા જીવને પ્રેરકનિમિત્ત હોય છે એમ સૂચવે છે. સૂત્ર ૧૭–૧૮ માં અપ્રેરકનિમિત્ત કહ્યું છે. સૂત્ર ૧૯–૨૦ માં જે પુદ્ગલનાં નિમિત્તો જણાવ્યા છે તે પણ અપ્રેરક છે. ॥૨૧॥

કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર

वर्तनापरिणामक्रियाःपरत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

અર્થ:– [वर्तना परिणाम क्रियाः परत्व अपरत्वे च] વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ [कालस्य] એ કાળદ્રવ્યનો ઉપકાર છે.

ટીકા

(૧) સત્ અવશ્ય ઉપકાર સહિત હોવા યોગ્ય છે, અને કાળ સત્તાસ્વરૂપ છે માટે તેનો શું ઉપકાર (નિમિત્તપણું) છે તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે. (અહીં પણ ઉપકારનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર થાય છે.)

(૨) વર્તના—સર્વ દ્રવ્યો પોતે પોતાના ઉપાદાનકારણથી પોતાની પર્યાયના ઉત્પાદરૂપ વર્તે તેમાં બાહ્ય નિમિત્તકારણ કાળદ્રવ્ય છે તેથી વર્તના કાળનું લક્ષણ કે ઉપકાર કહેવાય છે.

પરિણામ—દ્રવ્ય પોતાનાં સ્વભાવને છોડયા વગર પર્યાયરૂપે પલટે (બદલે) તે પરિણામ છે. ધર્માદિ સર્વ દ્રવ્યોને અગુરુલઘુત્વગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદરૂપ અનંત પરિણામ (ષટ્ગુણ હાનિવૃદ્ધિસહિત) છે; તે અતિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. જીવને ઉપશમાદિ

પાંચ ભાવરૂપ પરિણામ છે અને પુદ્ગલને વર્ણાદિક પરિણામ છે તથા ઘટાદિક અનેકરૂપ પરિણામ છે. દ્રવ્યની પર્યાય-પરિણતિને પરિણામ કહે છે.

ક્રિયા-એક ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્રે ગમન કરવું તે ક્રિયા છે, તે ક્રિયા જીવ તથા પુદ્ગલ બન્નેને હોય છે, બીજાં ચાર દ્રવ્યોને ક્રિયા હોતી નથી.

પરત્વ-જેને ઘણો કાળ લાગે તેને પરત્વ કહે છે.

અપરત્વ-જેને અલ્પ કાળ લાગે તેને અપરત્વ કહે છે.

આ બધાં કાર્યોનું નિમિત્તકારણ કાળદ્રવ્ય છે. તે કાર્યો કાળને બતાવે છે માટે વર્તના-પરત્વાદિ કાળનાં લક્ષણ કહેવાય છે.

(૩) **પ્રશ્નઃ**-પરિણામ આદિ ચાર ભેદ વર્તનાના જ ભેદ છે માટે એક 'વર્તના' કહેવું જોઈએ ?

ઉત્તરઃ-કાળ બે પ્રકારના છે-નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળ. તેમાં વર્તના તે નિશ્ચયકાળનું લક્ષણ છે અને પરિણામ આદિ ચાર ભેદ છે તે વ્યવહારકાળનાં લક્ષણો છે. એ બન્ને પ્રકારના કાળ આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે.

(૪) વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલના પરિણામથી પ્રગટ થાય છે. તે વ્યવહારકાળના ત્રણ પ્રકાર છે-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય. લોકાકાશના એકેક પ્રદેશે એકેક ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્યાત કાલાણુ દ્રવ્ય છે તે પરમાર્થકાળ-નિશ્ચયકાળ છે. તે કાલાણુ પરિણતિરૂપ વર્તે છે.

(૫) ઉપકારનાં સુત્રો ૧૭ થી ૨૨ સુધીનો સિદ્ધાંત

પર દ્રવ્યની પરિણતિરૂપ કોઈ દ્રવ્ય વર્તતું નથી, પોતે પોતાની પરિણતિરૂપ જ દરેક દ્રવ્ય વર્તે છે. પર દ્રવ્ય તો બાહ્ય નિમિત્ત હોય છે; કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતું નથી (એટલે કે નિમિત્ત પરને કંઈ કરી શક્તું નથી). આ સૂત્રો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવે છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ અને કાળનાં પર સાથેનો નિમિત્તસંબંધ બતાવનારાં લક્ષણો તેમાં કહ્યાં છે.

(૬) **પ્રશ્નઃ**—"કાળ વર્તાવનારો" છે, એમ કહેતાં તેમાં ક્રિયાવાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે? (અર્થાત્ કાળ પરદ્રવ્યને પરિણમાવે છે એમ તેનો અર્થ થઈ જાય છે?)

ઉત્તરઃ—તે દૂષણ આવતું નથી. નિમિત્તમાત્રમાં હેતુનું કથન (વ્યપદેશ) કરવામાં આવે છે (ઉપાદાન કારણમાં નહિ). જેમ 'શિયાળામાં અડાયાની અગ્નિ શિષ્યને ભણાવે છે'—એમ કથન કરવામાં આવે છે પણ ત્યાં શિષ્ય પોતાથી ભણે છે, પણ અગ્નિ (તાપ) હાજર છે તેથી 'તે ભણાવે છે' એમ ઉપચારથી કથન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પદાર્થોને વર્તાવવામાં કાળનું હેતુપણું છે; તે હાજર હોવાથી ઉપચારથી કહેવાય છે. બીજાં પાંચ દ્રવ્યો હાજર છે પણ તેને વર્તનામાં નિમિત્ત પણ કહી શકાય નહિ કેમકે તેમાં તે પ્રકારનું હેતુપણું નથી. ॥૨૨॥

પુદ્ગલનાં લક્ષણો

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥२३॥

અર્થઃ—[स्पर्श रस गन्ध वर्णवन्तः] સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ (રંગ)વાળાં [पुद्गलाः] પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે.

ટીકા

(૧) સૂત્રમાં 'पुद्गलाः' શબ્દ બહુવચનમાં છે તેથી પુદ્ગલો ઘણાં છે—એમ કહ્યું અને તે દરેકમાં ચાર લક્ષણો છે; કોઈમાં પણ ચારથી ઓછાં નથી એમ સમજાવ્યું.

(૨) સૂત્ર ૧૯–૨૦માં પુદ્ગલોનું જીવ સાથેનું નિમિત્તપણું બતાવ્યું હતું અને અહીં પુદ્ગલનું તદ્ભૂત (ઉપાદાન)લક્ષણ બતાવે છે. જીવનું તદ્ભૂતલક્ષણ ઉપયોગ અધ્યાય ૨. સૂત્ર ૮ માં બતાવવામાં આવ્યું હતું, અને અહીં પુદ્ગલનાં તદ્ભૂતલક્ષણો કહ્યાં છે.

(૩) એ ચાર ગુણોની પર્યાયના ભેદો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સ્પર્શગુણની આઠ પર્યાયો—(૧) સ્નિગ્ધ (૨) રૂક્ષ (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) હળવો (૬) ભારે (૭) સુંવાળો અને (૮) કર્કશ.

રસગુણની પાંચ પર્યાયો–(૧) ખાટો (૨) મીઠો (૩) કડવો (૪) કષાયલો અને (૫) તીખો. એ પાંચમાંથી એક કાળમાં એક રસપર્યાય પરમાણુમાં પ્રગટ હોય છે.

ગંધગુણની બે પર્યાયો—(૧) સુગંધ અને (૨) દુર્ગંધ. એ બેમાંથી એક કાળમાં એક ગંધપર્યાય પ્રગટ હોય છે.

વર્ણગુણની પાંચ પર્યાયો—(૧) કાળો (૨) લીલો (૩) પીળો (૪) લાલ અને (૫) સફેદ. એ પાંચમાંથી એક કાળમાં એક વર્ણ-પર્યાય પરમાણુને પ્રગટ હોય છે.

એ પ્રમાણે ચાર ગુણની કુલ વીશ પર્યાયો છે. દરેક પર્યાયના બે, ત્રણ, ચારથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ પડે છે.

(૪) કોઈ કહે છે કે 'પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ તથા વાયુના પરમાણુઓમાં જાતી ભેદ છે.' પણ એ કથન યથાર્થ નથી. પુદ્‌ગલ બધાંય એક જાતિનાં છે. ચારેય ગુણ દરેકમાં હોય છે અને પૃથ્વિ આદિ અનેકરૂપે તેનાં પરિણામ છે. પાષાણ અને લાકડારૂપ જે પૃથ્વિ છે તે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે. અગ્નિ, કાજળ, રાખાદિ પૃથ્વિ-રૂપે પરિણમે છે. ચંદ્રકાંતમણિ પૃથ્વિં છે, તેને ચંદ્ર સામે રાખતાં તે પાણીરૂપે પરિણમે છે. સૂર્યકાંતમણિ પૃથ્વિ છે, તેને સૂર્ય સામે રાખતાં તે અગ્નિરૂપે પરિણમે છે. જળ તે મોતી, નીમક આદિ પૃથ્વિરૂપે ઊપજે છે. જવ નામનું અનાજ (કે જે પૃથ્વિની જાત છે) તેના ભક્ષણથી વાયુ ઊપજે છે કેમકે પૃથ્વિ, જળ, અગ્નિ અને વાયુ તે પુદ્‌ગલદ્રવ્યના જ વિકાર (-પર્યાય) છે.

(૫) **પ્રશ્નઃ**–આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં પુદ્‌ગલનું લક્ષણ રૂપીપણું કહ્યું છે છતાં આ સૂત્રમાં પુદ્‌ગલનાં લક્ષણો ફરીને શા માટે કહ્યાં ?

ઉત્તરઃ–આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં દ્રવ્યોની વિશેષતા બતાવવા નિત્ય, અવસ્થિત અને અરૂપી એમ કહ્યું હતું અને તેથી પુદ્‌ગલોને

અમૂર્તિકપણું આવી પડે તેના નિરાકરણ માટે પાંચમું સૂત્ર કહ્યું હતું અને આ સૂત્ર તો પુદ્ગલોનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે કહ્યું છે.

(૬) આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રની ટીકા અહીં વાંચવી.

(૭) વિદારણાદિ કારણે જે તૂટે-ફૂટે છે તથા સંયોગના કારણે જે વધે છે-ઉપચિત થાય છે તેને પુદ્ગલના સ્વભાવના જ્ઞાતા જિનેન્દ્ર પુદ્ગલ કહે છે.

(જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩ ગાથા ૫૫).

(૮) **પ્રશ્ન**:-લીલો રંગ કેટલાક રંગોના મેળાપથી થાય છે માટે રંગના જે પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે તે મૂળભેદ કેમ ઠરે ?

ઉત્તર:-મૂળ સત્તાની અપેક્ષાએ આ ભેદો કહેવામાં આવ્યા નથી પણ પરસ્પર સ્થુળ અંતરની અપેક્ષાએ કહ્યા છે. રસાદિ સંબંધમાં એમ જ સમજવું. રંગ વગેરેની નિયત સંખ્યા નથી. ॥૨૩॥

(જુઓ તત્વાર્થસાર પા. ૧૫૮.)

પુદ્ગલની પર્યાય

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥२४॥

અર્થ:—ઉક્ત લક્ષણવાળાં પુદ્ગલ [शब्द] શબ્દ, [बन्ध] બંધ, [सौक्ष्म्य] સૂક્ષ્મતા, [स्थौल्य] સ્થૂળતા, [संस्थान] સંસ્થાન (આકાર), [भेद] ભેદ, [तमस्] અંધકાર, [छाया] છાયા, [आतप] આતપ અને [उद्योतवन्तःच] ઉદ્યોતાદિવાળાં પણ હોય છે અર્થાત્ તે પણ પુદ્ગલની પર્યાયો છે.

ટીકા

(૧) આ અવસ્થાઓમાંથી કેટલીક પરમાણુ અને સ્કંધ બન્નેમાં હોય છે, કેટલીક સ્કંધમાં હોય છે.

(૨) શબ્દ બે પ્રકારે છે-ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક. તેમાંથી ભાષાત્મક બે પ્રકારે છે—અક્ષરરૂપ અને અનક્ષરરૂપ. તેમાં અક્ષરરૂપ

ભાષા સંસ્કૃત અને દેશભાષારૂપ છે. તે બન્ને શાસ્ત્રને પ્રગટ કરનારી તથા મનુષ્યને વ્યવહારનું કારણ છે. અનક્ષરરૂપ ભાષા બે ઇન્દ્રિયથી ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તથા કેટલાક પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય છે, તથા અતિશયરૂપ જ્ઞાનને પ્રકાશવાનું કારણ કેવળી ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ-એ સમસ્ત અનક્ષરાત્મક ભાષા છે; તેમાં પુરુષ નિમિત્ત છે તેથી તે પ્રાયોગિક છે.

અભાષાત્મક શબ્દ પણ બે પ્રકારે છે. એક પ્રાયોગિક, બીજો વૈસ્રસિક. જે શબ્દ ઉપજવામાં પુરુષ નિમિત્ત હોય તે પ્રાયોગિક છે પુરુષની અપેક્ષા રહિત સ્વાભાવિકપણે ઉપજે તે વૈસ્રસિક છે; જેમકે મેઘગર્જનાદિ. પ્રાયોગિક ભાષા ચાર પ્રકારે છે–તત, વિતત, ઘન અને સુષિર. ચામડાના ઢોલ, નગારાદિકથી ઉપજે તે તત છે. તારવાળી વીણા, સતાર, તંબુરાદિકથી ઉપજે તે વિતત છે. ઘંટ વગેરે વગાડવાથી ઉપજે તે ઘન છે. વાંસળી, શંખાદિથી ઉપજે તે સુષિર છે.

જે કાનથી સંભળાય તેને શબ્દ કહે છે. મુખથી ઉત્પન્ન થાય તે ભાષાત્મક શબ્દ છે. બે વસ્તુના આઘાતથી ઉત્પન્ન થાય તે અભાષાત્મક શબ્દ છે. અભાષાત્મક શબ્દ ઉત્પન્ન થવામાં પ્રાણી તથા જડપદાર્થ બન્ને નિમિત્ત છે. જે કેવળ જડપદાર્થોના આઘાતથી ઉત્પન્ન થાય તે વૈસ્રસિક છે, પ્રાણીઓનું જેને નિમિત્ત હોય છે તેને પ્રાયોગિક કહે છે.

મુખથી નીકળતા શબ્દ અક્ષર, પદ, વાક્યરૂપ છે, તેને સાક્ષર ભાષાત્મક કહે છે–તેને વર્ણાત્મક પણ કહે છે.

ભગવાન તીર્થંકરને સર્વ પ્રદેશોથી જે નિરક્ષર ધ્વનિ નીકળે છે તેને અનક્ષર ભાષાત્મક કહેવાય છે; તેને ધ્વનિ-આત્મક પણ કહેવાય છે.

બંધ—બે પ્રકારે છે–વૈસ્રસિક અને પ્રાયોગિક. પુરુષના યત્નની અપેક્ષારહિત જે બંધ થાય તે વૈસ્રસિક છે. તે વૈસ્રસિક બે પ્રકારે છે. (૧) આદિમાન (૨) અનાદિમાન. તેમાં સ્નિગ્ધ રુક્ષાદિના કારણે વિજળી, ઉલ્કાપાત, વાદળાં, આગ, ઇંદ્રધનુષાદિ થાય તે આદિમાન

વૈસ્રસિક બંધ છે. પુદ્ગલનો અનાદિમાન બંધ મહાસ્કંધ વગેરે છે. (અમૂર્તિક પદાર્થમાં પણ વૈસ્રસિક અનાદિમાન બંધ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. તે ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશનો છે અને અમૂર્તિક અને મૂર્તિક પદાર્થનો અનાદિમાન બંધ–ધર્મ, અધર્મ,–આકાશ અને જગદ્વ્યાપિ મહાસ્કંધનો છે).

પુરુષની અપેક્ષાસહિત થાય તે પ્રાયોગિક બંધ છે. તેના બે પ્રકાર છે.–(૧) અજીવવિષય (૨) જીવાજીવવિષય; લાખનો, લાકડાનો બંધ તે અજીવવિષય પ્રાયોગિક બંધ છે. જીવનો કર્મ અને નોકર્મ બંધ તે જીવાજીવવિષય પ્રાયોગિક છે.

સુક્ષ્મ–બે પ્રકારે છે. (૧) અંત્ય (૨) આપેક્ષિક. પરમાણુ અંત્ય સૂક્ષ્મ છે. આમળાથી બોર સૂક્ષ્મ, તે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મ છે.

સ્થુળ–બે પ્રકારે છે. (૧) અંત્ય (૨) આપેક્ષિક. જગદ્વ્યાપિ મહાસ્કંધ તે અંત્ય સ્થુળ છે, તેનાથી બીજો કોઇ સ્કંધ મોટો નથી. બોર, આમળું વગેરે આપેક્ષિક છે.

સંસ્થાન–આકૃતિને સંસ્થાન કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે. (૧) ઇત્થંલક્ષણ સંસ્થાન (૨) અનિત્થંલક્ષણ સંસ્થાન. તેમાં ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ, લાંબું, પહોળું, પરિમંડલરૂપ, એ ઇત્થંલક્ષણ સંસ્થાન છે; વાદળાં વગેરે જેની કોઈ ખાસ આકૃતિ નથી, તે અનિત્થંલક્ષણ સંસ્થાન છે.

ભેદ–છ પ્રકારે છે. (૧) ઉત્કર (૨) ચૂર્ણ (૩) ખંડ (૪) ચૂર્ણિકા (૫) પ્રતર (૬) અનુચટન. કરવતાદિ વડે કાષ્ટાદિનું વિદારણ તે ઉત્કર છે. જવ, ઘઉં, બાજરાનો લોટ, કણુક આદિ તે ચૂર્ણ છે. ઘડા વગેરેના કટકા તે ખંડ છે. અડદ, મગ, ચણા, ચોળા આદિની દાળ તે ચૂર્ણિકા છે. અબરખ વગેરેના પડ ઉખડે તે પ્રતર છે. તપાયમાન લોઢાને ઘણ વગેરેથી ઘાત કરતાં જે તણખા (ફુલીંગ) ઊડે તે અનુચટન છે.

અંધકાર–પ્રકાશનો વિરોધી તે અંધકાર(–તમ) છે.

છાયા—પ્રકાશ-અજવાળાને ઢાંકનાર તે છાયા છે. તે બે પ્રકારે છે, (૧) તદ્વર્ણ પરિણતિ (૨) પ્રતિબિંબસ્વરૂપ. રંગીન કાચમાંથી જોતાં જેવો કાચનો રંગ હોય તેવું દેખાય તે તદ્વર્ણ પરિણતિ તથા દર્પણ, ફોટા આદિમાં પ્રતિબિંબ દેખાય તે પ્રતિબિંબસ્વરૂપ છે.

આતપ—સૂર્યવિમાનના કારણે ઉત્તમ પ્રકાશ થાય તે આતપ છે.

ઉદ્યોત—ચંદ્રમા, ચંદ્રકાન્તમણિ, દીવા આદિનો પ્રકાશ તે ઉદ્યોત છે.

'ચ'—સૂત્રમાં 'ચ' શબ્દ કહ્યો તે વડે પ્રેરણા (જોઈન્ટ), અભિઘાત (મારવું) આદિ જે પુદ્ગલના વિકારો છે તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

ઉપરના ભેદોમાં 'સૂક્ષ્મ' તથા 'સંસ્થાન' એ બે પ્રકારો પરમાણુ અને સ્કંધ બન્નેમાં આવે છે, બીજા બધા સ્કંધના પ્રકારોછે.

(૩) બીજી રીતે પુદ્ગલના છ પ્રકાર છે, ૧. સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ૨. સૂક્ષ્મ ૩. સૂક્ષ્મસ્થુળ ૪. સ્થુળસૂક્ષ્મ ૫. સ્થુળ ૬. સ્થુળસ્થુળ.

૧. **સુક્ષ્મસુક્ષ્મ**—પરમાણુ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે.

૨. **સુક્ષ્મ**—કાર્માણવર્ગણા સૂક્ષ્મ છે.

૩. **સુક્ષ્મસ્થુળ**—સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ તે સૂક્ષ્મસ્થુળ છે કેમ કે આંખથી દેખાતાં નથી માટે સૂક્ષ્મ છે અને ચાર ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે માટે સ્થુળ છે.

૪. **સ્થુળસુક્ષ્મ**—છાયા, પડછાયો વગેરે સ્થુળસૂક્ષ્મ છે. કેમ કે આંખથી દેખાય છે માટે સ્થુળ છે, હાથથી પકડાતાં નથી માટે સૂક્ષ્મ છે.

૫. **સ્થુળ**—જળ, તેલ આદિ સ્થુળ છે કેમ કે છેદન, ભેદન કરવાથી છૂટાં પડે છે અને ભેગાં કરવાથી મળી જાય છે.

૬. **સ્થુળસ્થુળ**—પૃથ્વિ, પર્વત, કાષ્ટ વગેરે સ્થુળસ્થુળ છે, તેઓ છૂટા કરવાથી છૂટાં પડે છે પણ મળી શકતાં નથી.

પરમાણુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી તોપણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય થવાની તેમાં લાયકાત છે. સૂક્ષ્મ સ્કંધનું પણ તેમ જ સમજવું.

(૪) શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવો તે ભૂલ છે કારણ કે આકાશ અમૂર્તિક છે, અને શબ્દ મૂર્તિક છે; માટે શબ્દ આકાશનો ગુણ હોઈ શકે નહિ. શબ્દનું મૂર્તિકપણું સાક્ષાત છે કેમ કે શબ્દ કર્ણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, હસ્તાદિથી તથા ભીંત આદિથી રોકાય છે અને પવનાદિક મૂર્તિક વસ્તુથી તેનો તિરસ્કાર થાય છે, દૂર જાય છે. શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય છે તેથી મૂર્તિક છે. એ પ્રમાણસિદ્ધ છે. પુદ્ગલસ્કંધનું પરસ્પર ભિડન થવાથી શબ્દ પર્યાય પ્રગટ થાય છે. ॥૨૪॥

પુદ્ગલના ભેદો

अणवः स्कन्धाश्च ॥२५॥

અર્થઃ—પુદ્ગલદ્રવ્ય [अणवः स्कन्धाः च] અણુ અને સ્કંધ એ બે પ્રકારે છે.

ટીકા

(૧) **અણુ**—જેનો બીજો વિભાગ ન થઈ શકે એવા પુદ્ગલને અણુ કહે છે. પુદ્ગલ મૂળ (*simple*) દ્રવ્ય છે.

સ્કંધ—બે, ત્રણથી માંડીને સંખ્યાત, અનંત પરમાણુઓના પિંડને સ્કંધ કહે છે.

(૨) સ્કંધ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યની વિશેષતા છે. તેમાં સ્પર્શ ગુણ હોવાના કારણે તેઓ સ્કંધરૂપે પરિણમે છે. સ્કંધરૂપ ક્યારે થાય છે તે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૨૬-૩૩-૩૬-૩૭માં કહ્યું છે અને ક્યારે સ્કંધરૂપ નથી થતા તે સૂત્ર ૩૪-૩૫માં કહ્યું છે.

(૩) આવી વિશેષતા બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં નથી કેમ કે બીજાં દ્રવ્યો અમૂર્તિક છે. આ સૂત્ર મિલાપ બાબતમાં દ્રવ્યોનું અનેકાંતપણું બતાવે છે.

(૪) પરમાણુ પોતે જ મધ્ય અને પોતે જ અંત છે કેમ કે તે એકપ્રદેશી અને અવિભાગી છે. ॥૨૫॥

સ્કંધોની ઉત્પત્તિનું કારણ

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥२६॥

અર્થઃ-પરમાણુઓના [भेदसंघातेभ्यः] ભેદ (છૂટા પડવાથી), સંઘાત (મળવાથી) અથવા ભેદસંઘાત બન્નેથી [उत्पद्यन्ते] પુદ્ગલ સ્કંધોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ટીકા

(૧) પુદ્ગલદ્રવ્યની વિશિષ્ટતા આગલા સૂત્રોમાં બતાવતાં અણુ અને સ્કંધ બે પ્રકાર બતાવ્યા; ત્યારે સ્કંધોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે પ્રશ્ન ઊઠે, તેના ખુલાસારૂપે ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણો જણાવ્યાં. સૂત્રમાં દ્વિવચન નહિ વાપરતાં બહુવચન (સંઘાતેભ્ય) વાપર્યું છે તેથી ભેદ-સંઘાતનો ત્રીજો પ્રકાર વ્યક્ત થાય છે.

(૨) દ્રષ્ટાંત—એકસો પરમાણુનો સ્કંધ છે તેમાંથી દશ પરમાણુ છૂટાં પડી જવાથી નેવું પરમાણુનો સ્કંધ બન્યો. એ ભેદનું દ્રષ્ટાંત છે. તેમાં [એકસો પરમાણુના સ્કંધમાં] દશ પરમાણુ મળવાથી એકસો ને દશ પરમાણુનો સ્કંધ થયો. એ સંઘાતનું દ્રષ્ટાંત છે. તેમાં જ એકીસાથે દશ પરમાણુ છૂટા પડવાથી અને પંદર પરમાણુ મળી જવાથી એકસો ને પાંચ પરમાણુનો સ્કંધ થયો તે ભેદ-સંઘાતનું દ્રષ્ટાંત છે. ॥૨૬॥

અણુની ઉત્પત્તિનું કારણ

भेदादणुः ॥२७॥

અર્થઃ-[अणुः] અણુની ઉત્પત્તિ [भेदात्] ભેદથી થાય છે. ॥૨૭॥

દેખાવાયોગ્ય સ્થુળ સ્કંધની ઉત્પત્તિનું કારણ

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥२८॥

અર્થઃ—[चाक्षुषः] ચક્ષુઇન્દ્રિયથી દેખાવાયોગ્ય સ્કંધ [भेदसंघाताभ्यां] ભેદ અને સંઘાત બન્નેના એકત્રપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એકલા ભેદથી નહિ.

ટીકા

(૧) **પ્રશ્ન**:-ચક્ષુઇન્દ્રિયગોચર ન હોય એવા સ્કંધ ચક્ષુગોચર શી રીતે થાય ?

ઉત્તર:-સૂક્ષ્મ સ્કંધનો ભેદ થાય અને તે જ વખતે ચક્ષુઇન્દ્રિયગોચર સ્કંધમાં તે સંઘાતરૂપ થાય એટલે તે ચક્ષુગોચર થઈ જાય છે. સૂત્રમાં 'ચાક્ષુષઃ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ ચક્ષુઇન્દ્રિયગોચર થાય છે. સ્કંધ નેત્રઇન્દ્રિયગોચર એકલા ભેદથી કે એકલા સંઘાતથી થતો નથી (જુઓ રાજવાર્તિક સૂત્ર ૨૮ ની ટીકા, પાન. ૩૯૧, અર્થ પ્રકાશિકા પા. ૨૧૦).

(૨) *Marsh–gas treated with chlorine gives Methyl Chloride and Hydrochloric acid. the formula is:-* $CH_4+cl_2=CH_3\ cl+H+cl$.

અર્થ:—સડતા પાણીમાં થતા ગેસને 'માર્શ-ગેસ' કહે છે. તેની ગંધ આવતી નથી, તેમ રંગ પણ જણાતો નથી પણ તે બળી શકે છે. તેને એક ક્લોરીન નામનો ગેસ કે જે લીલાશવાળા પીળા, રંગનો છે તેની સાથે ભેળવતાં એક ત્રીજો નેત્રઇન્દ્રિયથી દેખાય તેવો એસીડ પદાર્થ થાય છે તેને મેથીલ-ક્લોરાઇડ અને હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડ કહે છે (ઇંગ્લીશ તત્ત્વાર્થ સૂત્રની આ સૂત્ર નીચેની ટીકા).

(૩) ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન બે વાયુ છે, બન્ને નેત્રઈન્દ્રિયથી અગોચર સ્કંધો છો. બન્નેનો મિલાપ થતાં નેત્રઇન્દ્રિયગોચર જળ (પાણી) થાય છે. માટે નેત્રઇન્દ્રિયગોચર સ્કંધ થવા માટે જેમાં મિલાપ થાય તે નેત્રઇન્દ્રિયગોચર થવો જ જોઇએ એવો નિયમ નથી. અને સૂત્રમાં પણ નેત્રઇન્દ્રિયગોચર સ્કંધ જોઇએ જ એવું કથન નથી. સૂત્રમાં સામાન્ય કથન છે. ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે છયે દ્રવ્યોનાં વિશેષ લક્ષણોનું કથન આવી ગયું.
હવે દ્રવ્યોનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે.

सद्द्रव्य लक्षणम् ॥२९॥

અર્થઃ-[द्रव्यलक्षणम्] દ્રવ્યનું લક્ષણ [सत्] સત્ (અસ્તિત્વ) છે.

ટીકા

(૧) વસ્તુસ્વરૂપ બતાવનારાં પાંચ મહાસૂત્રો આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તે સૂત્રો ૨૯-૩૦-૩૨-૩૮ અને ૪૨ છે. તેમાં પણ આ સૂત્ર મૂળ પાયારૂપ છે; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુ માટે વિચાર કરતાં સૌ પહેલાં તે છે કે નહિ તે નક્કી થવું જોઇએ. માટે જગતમાં જે જે વસ્તુ હોય તે 'છે' રૂપે (સતરૂપે) હોવી જ જોઇએ. જે વસ્તુ હોય તેનો જ વિશેષ વિચાર કરવાનો રહે છે.

(૨) આ સૂત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે તેમાં 'દ્રવ્યત્વ' નામનો ગુણ છે, કે જે શકિતના કારણે દ્રવ્ય સદા એકરૂપ ન રહેતાં તેની હાલતો (પર્યાયો) નિત્ય બદલતી રહે છે.

(૩) હવે જ્યારે દ્રવ્ય નિત્ય પોતપોતાની પર્યાય બદલે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊઠે કે દ્રવ્ય બદલાઇને બીજા દ્રવ્યરૂપ થઈ જાય કે કેમ ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં વાપરવામાં આવેલો ' सत् ' શબ્દ આપે છે. 'सत्' શબ્દ સૂચવે છે કે દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વગુણ છે અને તે શકિતના કારણે દ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નથી.

(૪) તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યની પર્યાય સમયે સમયે બદલે છે તોપણ દ્રવ્ય ત્રિકાળ ટકી રહે છે. આ સિદ્ધાંત સૂત્ર ૩૦ તથા ૩૮ માં આપ્યો છે.

(૫) 'છે' પણું (અસ્તિત્વ) જેને હોય તે દ્રવ્ય છે. એ રીતે 'અસ્તિત્વ' ગુણ દ્વારા 'દ્રવ્ય'ને ઓળખી શકાય છે. માટે ' सत् 'ને દ્રવ્યનું લક્ષણ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે. જેને જેને અસ્તિત્વ હોય તે તે દ્રવ્ય છે, એમ આ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરે છે.

(૬) 'સત્' લક્ષણ વડે દ્રવ્ય ઓળખી શકાય છે, એમ નક્કી થયું. તે ઉપરથી બે સિદ્ધાંતો નીકળ્યા કે દ્રવ્યમાં 'પ્રમેયત્વ' (જ્ઞાનમાં જણાવા લાયક–*knowable*) એવો ગુણ છે અને તે દ્રવ્ય પોતે પોતાને જાણનારું હોય અથવા બીજું દ્રવ્ય તેને જાણનારું હોય. જો એમ ન હોય તો 'દ્રવ્ય છે' એમ નક્કી થાય જ નહિ; માટે દ્રવ્યમાં 'પ્રમેયત્વ' નામનો ગુણ છે; અને દ્રવ્ય કાં તો જાણનારું (ચેતન) હોય અથવા નહિ જાણનારું (અચેતન) હોય. જાણનારું દ્રવ્ય તે 'જીવ' છે અને નહિ જાણનારું તે 'અજીવ' છે, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૭) દરેક દ્રવ્ય પોતાની પ્રયોજનભૂત અર્થક્રિયા (*functionality*) કરે જ. જો દ્રવ્ય અર્થક્રિયા ન કરે તો તે કાર્ય વગરનું થાય એટલે કે તે ફોકટનું થાય, પણ ફોકટનું (પોતાના કાર્ય વગરનું) કોઈ દ્રવ્ય હોય જ નહિ. તેથી દરેક દ્રવ્યમાં 'વસ્તુત્વ' નામનો ગુણ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

(૮) વળી પોતપોતાની ક્રિયા કરે તો જ વસ્તુ કહેવાય. તેથી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કંઈ કરી શકે નહિ, એમ સિદ્ધ થયું.

(૯) વળી, જે દ્રવ્ય હોય તેનું દ્રવ્યપણું–ગુણપણું જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે કાયમ રહીને પરિણમે, પણ બીજામાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ; એવા ગુણને 'અગુરુલઘુત્વ' ગુણ કહે છે. એ શકિતના કારણે દ્રવ્યની દ્રવ્યતા કાયમ રહે અર્થાત્ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે ન પરિણમે, અને એક ગુણ બીજા ગુણરૂપે ન પરિણમે તથા એક દ્રવ્યના અનેક (–અનંત) ગુણ વિખરાઈને જુદાજુદા ન થઈ જાય.

(૧૦) એ રીતે દરેક દ્રયમાં સામાન્ય ગુણો ઘણા હોય છે પણ મુખ્યપણે છ સામાન્ય ગુણો છે, તેમના નામ–૧. અસ્તિત્વ (જે આ સૂત્રમાં 'સત્' શબ્દ દ્વારા સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે). ૨. વસ્તુત્વ ૩. દ્રવ્યત્વ ૪. પ્રમેયત્વ ૫. અગુરુલઘુત્વ અને ૬. પ્રદેશત્વ.

(૧૧) પ્રદેશત્વ ગુણની એવી વ્યાખ્યા છે કે જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય જ.

(૧૨) આ દરેક સામાન્ય ગુણોમાં 'સત્' (-અસ્તિત્વ) મુખ્ય છે કારણ કે તેના વડે દ્રયનું હોવાપણું નક્કી થાય છે. જો દ્રય હોય તો જ બીજા ગુણો હોઈ શકે, માટે 'સત્'ને અહીં દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

(૧૩) દરેક દ્રવ્યના વિશેષ લક્ષણો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે-(૧) જીવ—અધ્યાય ૨, સૂ. ૧ તથા ૮. (૨) અજીવના પાંચ પ્રકારમાંથી પુદ્ગલ—અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૨૩. ધર્મ અને અધર્મ—અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૧૭. આકાશ—અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૧૮. અને કાળ—અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૨૨.

જીવ તથા પુદ્ગલની વિકારી અવસ્થાનો નિમિત્તનૈમિત્તિક-સંબંધ આ અધ્યાયના સૂત્ર ૧૯-૨૦-૨૧-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૩૩-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮ માં આપ્યો છે; તેમાં જીવનો એક બીજા વચ્ચેનો સંબંધ ગાથા ૨૦ માં બતાવ્યો. જીવનો પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ સૂત્ર ૧૯-૨૦ માં બતાવ્યો. પુદ્ગલનો પરસ્પર સંબંધ બાકીના સૂત્રોમાં જણાવ્યો.

(૧૪) 'દ્રવ્ય સત્ છે' માટે પોતાથી છે, એમ 'સત્' લક્ષણ કહેવાથી સિદ્ધ થયું; તેનો અર્થ એ થયો કે તે સ્વપણે છે અને પરપણે નથી. 'અસ્તિ'પણું પ્રગટપણે અને 'નાસ્તિ'પણું ગર્ભિતપણે આ સૂત્રમાં કહી એમ જણાવ્યું કે દ્રવ્ય પોતે પોતાથી અને પર પર પણે હોવાથી એક દ્રવ્ય પોતે પોતાનું બધું કરી શકે પણ બીજા દ્રવ્યનું કદી કાંઇ કરી શકે નહિ. આ સિદ્ધાંતનું નામ 'અનેકાંત' છે અને તે આ અધ્યાયના સૂત્ર ૩૨ માં જણાવ્યો છે.

(૧૫) દરેક દ્રવ્ય 'સત્' લક્ષણવાળું છે એટલે કે સ્વતઃસિદ્ધ તથા કોઇની અપેક્ષા નહિ રાખતું હોવાથી તે સ્વતંત્ર છે. ॥૨૯॥

સત્‌નું લક્ષણ

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥३०॥

અર્થઃ-[उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं] જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસહિત હોય [सत्] તે સત્‌ છે.

ટીકા

(૧) 'સત્‌' સંબંધે જગતમાં ઘણી ખોટી માન્યતા ચાલે છે. કેટલાક 'સત્‌'ને સર્વથા કૂટસ્થ—કદી ન બદલાય તેવું માને છે; કેટલાક 'સત્‌'ને જ્ઞાનગોચર નથી એમ કહે છે; તેથી 'સત્‌'નું ખરૂં ત્રિકાળી અબાધિત સ્વરૂપ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

(૨) દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ 'ટકીને બદલવું' એવું છે, તેને ઈંગ્લીશમાં *permanancy with a change* (બદલવા સાથે કાયમપણું) કહે છે. તેને બીજી રીતે એમ પણ કહે છે કે *No substance is destroyed, every substance changes its form* (કોઈ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, દરેક વસ્તુ પોતાની અવસ્થા બદલે છે).

(૩) ઉત્પાદ-ચેતન અથવા અચેતન દ્રવ્યમાં કોઇ અવસ્થાનું પ્રગટ થવું, તે ઉત્પાદ છે. પ્રત્યેક ઉત્પાદ થતાં પૂર્વ કાળથી ચાલ્યો આવતો જે સ્વભાવ કે સ્વજાતિ છે તે કદી છૂટી શકતા નથી.

વ્યય-સ્વજાતિ યાને મૂળ સ્વભાવ તે નષ્ટ થયા વગર જે ચેતન તથા અચેતન દ્રવ્યમાં પૂર્વ અવસ્થાનો વિનાશ (ઉત્પાદના સમયે જ) થવો તે વ્યય છે.

ધ્રૌવ્ય-અનાદિ અનંતકાળ કાયમ ટકી રહેવાનો મૂળ સ્વભાવ કે જેનો વ્યય કે ઉત્પાદ થતો નથી તેને ધ્રૌવ્ય કહે છે. (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩ ગાથા ૬થી૮.)

ધ્રૌવ્યની વ્યાખ્યા સર્વાર્થસિદ્ધિમાં આ સૂત્રની ટીકામાં પા. ૧૦૫ માં સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણે આપી છેઃ-

“अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात्
ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः” ॥

અર્થઃ-અનાદિ પારિણામિકસ્વભાવ વડે વ્યય તથા ઉત્પાદના અભાવથી ધ્રુવ રહે છે-સ્થિર રહે છે, તે ધ્રુવ છે.

(૫) આ સૂત્રમાં સત્‌નું અનેકાંતપણું બતાવ્યું છે. જો કે ત્રિકાળ અપેક્ષાએ સત્ ‘ધ્રુવ’ છે તોપણ સમયે સમયે નવી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને જુની પર્યાય વ્યય પામે છે એટલે કે દ્રવ્યમાં સમાઇ જાય છે, વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ અભાવરૂપ થાય છે-આ રીતે કથંચિત્ નિત્યપણું અને કથંચિત્ અનિત્યપણું તે દ્રવ્યનું અનેકાંતપણું છે.

(૬) આ સૂત્રમાં પર્યાયનું પણ અનેકાંતપણું બતાવ્યું છે. ઉત્પાદ તે અસ્તિરૂપ પર્યાય છે અને વ્યય તે નાસ્તિરૂપ પર્યાય છે. પોતાની પર્યાય પોતાથી થાય અને પરથી થાય નહિ એમ ‘ઉત્પાદ’ થી બતાવ્યું. પોતાની પર્યાયની નાસ્તિ—અભાવ પણ પોતાથી જ થાય છે, પરથી થાય નહિ. “ દરેક દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અને વ્યય સ્વતંત્ર તે તે દ્રવ્યથી છે” એમ જણાવી દ્રવ્ય, ગુણ તથા પર્યાયની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી—પરનું અસહાયકપણું જણાવ્યું.

(૭) ધર્મ (-શુદ્ધતા) આત્મામાં દ્રવ્યરૂપે ત્રિકાળ ભરપૂર છે, અનાદિથી જીવને પર્યાયરૂપે ધર્મ પ્રગટ થયો નથી, પણ જીવ જ્યારે પર્યાયમાં ધર્મ વ્યક્ત કરે ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે એમ ‘ઉત્પાદ’ શબ્દ વાપરી બતાવ્યું અને તે જ વખતે વિકારનો વ્યય થાય છે, એમ ‘વ્યય’ શબ્દ વાપરી બતાવ્યું. તે અવિકારી ભાવ પ્રગટ થવાનો અને વિકારી ભાવ જવાનો લાભ ત્રિકાળ ટકનાર એવા ધ્રુવ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ‘ધ્રૌવ્ય’ શબ્દ છેલ્લો મૂકી બતાવ્યું.

(૮) **પ્રશ્નઃ**-‘युक्तं’ શબ્દ એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થનું ભિન્નપણું બતાવે છે-જેમ કે દંડ યુક્ત દંડી. આમ હોવાથી ઉત્પાદ, વ્યય

અને ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન હોવાનું સમજાય છે, એટલે કે દ્રવ્યના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનો દ્રવ્યમાં અભાવ આવે છે તેનો શું ખુલાસો છે?

ઉત્તર:-'युक्तं' શબ્દ અભેદની અપેક્ષા હોય ત્યાં પણ વપરાય છે, જેમ કે-સારયુક્ત સ્તંભ. અહીં 'युक्तं' શબ્દ અભેદનયથી કહ્યો છે. 'युक्तं' શબ્દ અહીં એકમેકતારૂપ અર્થમાં છે એમ સમજવું.

(૯) સત્ સ્વતંત્ર અને સ્વસહાયક હોવાથી ઉત્પાદ અને વ્યય પણ દરેક દ્રવ્યમાં સ્વતંત્રપણે થાય છે.

પ્રશ્ન:—જીવમાં થતી વિકારી પર્યાય પરાધીન કહેવામાં આવે છે તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—વિકારી પર્યાય જીવ પોતે સ્વતંત્રપણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે કરે ત્યારે થાય છે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો દ્રવ્યનું લક્ષણ 'સત્' સાબિત થાય નહિ અને તેથી દ્રવ્યનો નાશ થાય. જીવ પોતે સ્વતંત્રપણે પોતાના ભાવમાં પરને આધિન થાય છે, તેથી વિકારી પર્યાયને પરાધિન કહેવામાં આવે છે. 'પરદ્રવ્ય જીવને આધિન કરે છે તેથી વિકારી પર્યાય થાય છે' એમ માનવું તે ન્યાયસર નથી.

પ્રશ્ન:—"પરંતુ દ્રવ્યકર્મનું જોર હોય ત્યારે તો કર્મો જીવને આધિન કરી લે છે કેમ કે કર્મમાં મહાન શક્તિ છે," શું તે માન્યતા સાચી છે?

ઉત્તર:-ના, તેમ નથી. દરેક દ્રવ્યનું જોર અને શકિત તેના સ્વક્ષેત્રમાં રહે છે. કર્મની શકિત જીવમાં જઈ શકે નહિ તેથી કર્મો જીવને કદી પણ આધિન કરી શકે નહિ. આ નિયમ શ્રી સમયસાર નાટકમાં આપવામાં આવ્યો છે, તે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે-

૧. અજ્ઞાનીઓના વિચારમાં રાગ-દ્વેષનું કારણ—

—દોહરા—

કોઉ મૂરખ યોં કહૈ રાગદોષ પરિનામ।
પુગ્ગલકી જોરાવરી વરતૈ આતમરામ ॥૬૨॥
જ્યોં જ્યોં પુગ્ગલ બલ કરૈ ધરિ ધરિ કર્મ જ ભેષ।
રાગ-દોષ કૌ પરિનમન, ત્યોં ત્યોં હોઈ વિશેષ ॥૬૩॥

અર્થઃ-કોઈ કોઈ મૂર્ખ એમ કહે છે કે આત્મામાં રાગ-દ્વેષ ભાવ પુદ્‌ગલની જબરજસ્તીથી થાય છે. ૬૨. વળી તે કહે છે કે પુદ્‌ગલકર્મ પરિણમનના ઉદયમાં જેટલું જેટલું જોર કરે છે તેટલી તેટલી બાહુલ્યતાથી રાગ-દ્વેષ પરિણામ થાય છે. ૬૩.

— અજ્ઞાનીને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ —

— દોહરા —

ઇંહિ વિધિ જો વિપરીત પખ, ગહૈ સદ્દહૈ કોઇ।
સો નર રાગ વિરોધ સૌં, કબહું ભિન્ન ન હોઇ ॥૬૪॥
સુગુરુ કહૈ જગમૈં રહૈ, પુગ્ગલ સંગ સદીવ।
સહજ શુદ્ધ પરિનમનિકૌ, ઔસર લહૈ ન જીવ ॥૬૫॥
તાતૈં ચિદ્‌ભાવના વિષૈ, સમરથ ચેતન રાઉ।
રાગ વિરોધ મિથ્યાતમૈં, સમકિત મૈં શિવભાઉ ॥૬૬॥

(જુઓ સમયસાર-નાટક પા. ૩૫૨)

અર્થઃ—ઉપર જે રીત કહી તે તો વિપરીત (ઊંધો) પક્ષ છે. જે કોઈ તેને ગ્રહે કે શ્રદ્ધે તે જીવને રાગ, દ્વેષ, મોહ કદી ભિન્ન થાય જ નહિ. શ્રી ગુરુ કહે છે કે જીવને પુદ્‌ગલનો સંગ સદા (અનાદિનો) રહે છે, તો પછી સહજ શુદ્ધ પરિણમનનો અવસર જ કદી જીવને મળે જ નહિ. માટે ચૈતન્યના ભાવ કરવામાં ચેતન રાજા સમર્થ છે; તે પોતાથી મિથ્યાત્વ દશામાં રાગ-દ્વેષરૂપ થાય છે અને સમ્યક્ત્વ દશામાં શિવભાવ એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ થાય છે.

૨. કર્મનો ઉદય જીવને કાંઇ અસર કરી શકતો નથી એટલે કે નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ કરી શકતું નથી. ઈન્દ્રિયોના ભોગો, લક્ષ્મી સગાં-સંબંધી કે મકાનાદિ સંબંધે પણ તે જ નિયમ છે. આ નિયમ શ્રીસમયસાર-નાટકના સર્વવિશુદ્ધદ્વારમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે-

—સવૈયા—

'કોઉ શિષ્ય કહૈ સ્વામી રાગદોષ પરિનામ,
તાકૌ મૂલ પ્રેરક કહહુ કૌન હૈ ।
પુગ્ગલ કરમ જોગ કિંધૌ ઇન્દ્રનિકૌ ભોગ,
કિંધૌ ધન કિંધૌ પરિજન કિંધૌ ભૌન હૈ ॥

ગુરુ કહે છહોં દર્વ અપને અપને રૂપ ।
સબનિ કૌ સદા અસહાઈ પરિનૌન હૈ ॥

કોઉ દરવ કાહુકૌ ન પ્રેરક કદાચિ તાતૈં ।
રાગદોષ મોહ મૃષા મદિરા અચૌન હૈ ॥૬૧॥

અર્થ:-શિષ્ય કહે છે:-સ્વામી! રાગ, દ્વેષ પરિણામનું મૂળ પ્રેરક કોણ છે તે તમે કહો. પુદ્‌ગલ કર્મ કે ઈન્દ્રિયોનો ભોગ કે ધન કે ઘરના માણસો કે મકાન?

શ્રી ગુરુ સમાધાન કરે છે કે છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સદા અસહાય પરિણમે છે. કોઈ દ્રવ્યનું કોઈ દ્રવ્ય કદી પણ પ્રેરક નથી. રાગ-દ્વેષનું કારણ મિથ્યાત્વરૂપી મદિરાનું પાન છે. ॥૩૦॥

(જુઓ મોક્ષની ક્રિયા પા. ૧૦૯ થી ૧૧૨)

નિત્યનું લક્ષણ

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥३१॥

અર્થ:-[तद् भाव अव्ययं] તત્‌ ભાવથી જે અવ્યય છે તે [नित्यम्] નિત્ય છે.

ટીકા

(૧) જે પહેલા સમયે હોય તે જ બીજા સમયે હોય તેને તદ્‌ભાવ કહે છે, તે નિત્ય હોય છે. અવ્યય=અવિનાશી.

(૨) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ 'નિત્ય' છે એમ આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં કહ્યું છે તેની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં આપી છે.

(૩) પ્રત્યભિજ્ઞાનના હેતુને તદ્ભાવ કહે છે. જેમ કે દ્રવ્યને પહેલા સમયમાં દેખ્યા પછી બીજા ,આદિ સમયોમાં દેખવાથી " આ તેજ છે કે જેને પહેલાં દીઠું હતું" એવું જોડરૂપ જ્ઞાન છે તે દ્રવ્યનું નિત્યપણું જણાવે છે; પરંતુ આ નિત્યતા કથંચિત્ છે કેમ કે તે સામાન્યસ્વરૂપની અપેક્ષાએ હોય છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અનિત્ય છે. એ રીતે આ જગતમાં બધાં દ્રવ્યો નિત્યાનિત્યરૂપ છે, એ પ્રમાણ-દૃષ્ટિ છે.

(૪) આત્મામાં સર્વથા નિત્યતા માનવાથી મનુષ્ય, નરકાદિરૂપ સંસાર તથા સંસારથી અત્યંત છૂટવારૂપ મોક્ષ બની શકશે નહિ. સર્વથા નિત્યતા માનવાથી સંસારસ્વરૂપનું વર્ણન અને મોક્ષ-ઉપાયનું કથન કરવામાં વિરોધતા આવે છે, માટે સર્વથા નિત્ય માનવું ન્યાયસર નથી. ॥૩૧॥

એક વસ્તુમાં બે વિરુદ્ધ ધર્મો કેવી રીતે રહે છે તેનો ખુલાસો

अर्पितानर्पितसिद्धे: ॥३२॥

અર્થ:-[अर्पित] પ્રધાનતા અને [अनर्पित] ગૌણતાથી [सिद्धेः] પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે.

ટીકા

(૧) દરેક વસ્તુ અનેકાંતસ્વરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત આ સૂત્રમાં સ્યાદ્વાદદ્વારા કહ્યો છે. નિત્યતા અને અનિત્યતા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો હોવા છતાં તેઓ વસ્તુને નીપજાવનારા છે, તેથી તે દરેક દ્રવ્યમાં હોય જ. તેનું કથન મુખ્ય-ગૌણપણે થાય છે, કેમ કે બધા ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી. જે વખતે જે ધર્મ સિદ્ધ કરવો હોય તે વખતે તેની મુખ્યતા લેવાય છે. તે મુખ્યતા-પ્રધાનતાને 'અર્પિત' કહેવામાં આવે છે અને તે વખતે જે ધર્મ ગૌણ રાખ્યા હોય તેને

'અનર્પિત' કહેવામાં આવે છે. અનર્પિત રાખેલ ધર્મ તે વખતે કહેવામાં આવ્યા નથી તોપણ વસ્તુમાં તે ધર્મો રહેલા છે-એમ જ્ઞાની જાણે છે.

(૨) જે વખતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને નિત્ય કહ્યું તે જ વખતે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. માત્ર તે વખતે 'અનિત્યતા' કહી નથી પણ ગર્ભિત રાખી છે. તેમજ જ્યારે પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને અનિત્ય કહ્યું તે જ વખતે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, માત્ર તે વખતે 'નિત્યતા' કહી નથી; કારણ કે બન્ને ધર્મો એકી સાથે કહી શકાતા નથી.

(૩) અર્પિત અને અનર્પિત કથનદ્વારા અનેકાન્તસ્વરૂપ

અનેકાંતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-"એક વસ્તુમાં **વસ્તુપણાની નીપજાવનારી** પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શકિતઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે." જેમ કે જે વસ્તુ સત્ છે તે જ અસત્ છે અર્થાત્ જે અસ્તિ છે તે જ નાસ્તિ છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે-વગેરે. (જુઓ સમયસાર-ગુજરાતી પા. ૪૮૮)

અર્પિત અને અનર્પિતનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અહીં કેટલાક દ્રષ્ટાંતોની જરૂર છે તે નીચે આપવામાં આવે છેઃ—

૧. 'જીવ ચેતન છે' એમ કહેતાં 'જીવ અચેતન નથી' એમ તેમાં સ્વયં ગર્ભિતપણે આવી ગયું. આમાં 'જીવ ચેતન છે' એ કથન અર્પિત થયું અને 'જીવ અચેતન નથી' એ કથન અનર્પિત થયું.

૨. 'અજીવ જડ છે' એમ કહેતાં 'અજીવ ચેતન નથી' એમ તેમાં સ્વયં ગર્ભિતપણે આવી ગયું. આમાં પહેલું કથન અર્પિત છે અને તેમાં 'અજીવ ચેતન નથી' એ ભાવ અનર્પિતપણે આવી ગયો, એટલે કે કહ્યા વિના પણ તેમાં ગર્ભિત છે-એમ સમજી લેવું.

૩. 'જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે સત્ છે' એમ કહેતાં તેમાં કહ્યા વગર પણ 'જીવ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અસત્ છે'

એમ આવી ગયું છે. પહેલું કથન 'અર્પિત' અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૪. ' જીવ દ્રવ્યે એક છે ' એમ કહેતાં ' જીવ ગુણ અને પર્યાયે અનેક છે' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત છે.

૫. ' જીવ દ્રવ્યે-ગુણે નિત્ય છે' એમ કહેતાં ' જીવ પર્યાયે અનિત્ય છે ' એમ આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત ' છે અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૬. ' જીવ સ્વથી તત્ (*Identical*) છે ' એમ કહેતાં ' જીવ પરથી અતત્ છે' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત ' છે અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૭. ' જીવ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અભેદ છે ' એમ કહેતાં ' જીવ પર દ્રવ્યો, તેના ગુણો અને પર્યાયોથી ભેદરૂપે છે ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૮. ' જીવ પોતાની પર્યાયનો કર્તા થઈ શકે ' એમ કહેતાં ' જીવ પર દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન ' અર્પિત ' છે અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૯. ' દરેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનું ભોક્તા થઈ શકે ' એમ કહેતાં ' કોઈ દ્રવ્ય પરનું ભોક્તા ન થઈ શકે ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન ' અર્પિત ' છે, અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૧૦. ' કર્મનો વિપાક કર્મમાં આવી શકે ' એમ કહેતાં 'કર્મનો વિપાક જીવમાં આવી શકે નહિ ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન ' અર્પિત ' છે અને બીજું ' અનર્પિત ' છે.

૧૧. ' સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે ' એમ કહેતાં ' પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ તે મોક્ષમાર્ગ નથી '

એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૨. 'શરીર પર દ્રવ્ય છે' એમ કહેતાં 'જીવ શરીરની કોઈ ક્રિયા કરી શકે નહિ, તેને હલાવી ચલાવી શકે નહિ, તેની સંભાળ રાખી શકે નહિ કે તેનું બીજું કાંઈ કરી શકે નહિ તેમ જ શરીરની ક્રિયાથી જીવને સુખ-દુઃખ થાય નહિ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૩. 'નિમિત્ત પરદ્રવ્ય છે' એમ કહેતાં 'નિમિત્ત પરદ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે નહિ, તેને સુધારી કે બગાડી શકે નહિ, માત્ર તે અનુકૂળ સંયોગપણે હોય' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૪. 'ઘડો ઘી-મય છે' એમ કહેતાં 'ઘડો ઘી-મય નથી પણ માટીમય છે, ઘડો ઘીનો છે એ તો માત્ર વ્યવહાર કથન છે' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૫. 'મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે' એમ કહેતાં 'જીવ તે વખતની પોતાની ઊંધી શ્રદ્ધાને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે, ખરી રીતે મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયના કારણે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થતો નથી; મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે-એ તો વ્યવહાર કથન છે, ખરેખર જીવ પોતે મિથ્યાશ્રદ્ધારૂપે પરિણમ્યો ત્યારે મિથ્યાદર્શનકર્મનાં જે રજકણો તે વખતે પકવરૂપ થયાં તેના ઉપર નિર્જરાનો આરોપ ન આવતાં ઉદયનો આરોપ આવ્યો' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૬. 'જીવ જડકર્મના ઉદયથી અગીઆરમા ગુણસ્થાનકેથી પડયો' એમ કહેતાં 'જીવ પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈથી પડયો, જડકર્મ પરદ્રવ્ય છે તેથી તેના ઉદયે જીવ પડે નહિ, પણ જીવ

પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઇથી જે વખતે પડયો તે વખતે જે જડ-કર્મો પકવરૂપ થયાં હતા તેના ઉપર 'ઉદય'નો આરોપ આવ્યો' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૭. 'જીવ પંચેન્દ્રિય છે' એમ કહેતાં 'જીવ ચેતનમય છે પણ જડ ઇન્દ્રિયોમય નથી, પાંચ ઇન્દ્રિયો જડ છે તેનો તેને માત્ર સંયોગ છે' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૮. 'નિગોદનો જીવ કર્મનો ઉદય મંદ થતાં ઊંચે ચડે છે' એમ કહેતાં 'નિગોદનો જીવ પોતે પોતાના પુરુષાર્થ વડે મંદકષાય કરતાં ચડે છે, કર્મ પર દ્રવ્ય છે તેથી તેની અવસ્થાના કારણે જીવ ચડી શકે નહિ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૧૯. 'કર્મના ઉદયથી જીવ અસંયમી થાય છે કારણ કે ચારિત્રમોહના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે' એમ કહેતાં 'જીવ પોતાના ચારિત્ર ગુણના વિકારને ટાળતો નથી તેથી તે અસંયમી થાય છે, તે વખતે ચારિત્રમોહના કર્મો જો કે નિર્જરી જાય છે તોપણ તે વિકારના નિમિત્તે નવા કર્મ સ્વયં બંધાય છે તેથી જુના ચારિત્રમોહના કર્મો ઉપર ઉદયનો આરોપ આવે છે' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

૨૦. 'કર્મના ઉદયથી જીવ ઊર્ધ્વલોકમાં, અધોલોકમાં અને તીર્યક્લોકમાં જાય છે કારણ કે આનુપૂર્વિ નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે' એમ કહેતાં 'જીવની ક્રિયાવતીશક્તિની તે વખતની તેવી લાયકાત છે તેથી જીવ ઊર્ધ્વલોકમાં, અધોલોકમાં અને તીર્યક્લોકમાં જાય છે, તે વખતે તેને અનુકૂળ આનુપૂર્વિ નામકર્મનો ઉદય સંયોગપણે હોય છે પણ કર્મ પરદ્રવ્ય છે, તે જીવને કોઇ જગ્યાએ લઇ જઇ શકે નહિ' એમ તેમાં આવી ગયું. પહેલું કથન 'અર્પિત' છે અને બીજું 'અનર્પિત' છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતો ધ્યાનમાં રાખીને, શાસ્ત્રમાં કોઇ પણ કથન કર્યું હોય તેના નીચે મુજબ અર્થો કરવા—

પ્રથમ શબ્દાર્થ કરીને તે કથન કયા નયે કર્યું છે તે નક્કી કરવું. તેમાં જે કથન જે નયે કર્યું હોય તે કથન તે 'અર્પિત' છે એમ સમજવું; અને સિદ્ધાંત અનુસાર, ગૌણપણે બીજા જે ભાવ તેમાં ગર્ભિતપણે આવી જાય છે તે ભાવ જો કે ત્યાં શબ્દોમાં કહ્યા નથી તોપણ તે ભાવ પણ ગર્ભિતપણે કહ્યા છે એમ સમજી લેવું; આ 'અનર્પિત' કથન છે. આ પ્રમાણે અર્પિત અને અનર્પિત બંને પડખાંને સમજીને જે જીવ અર્થ કરે તે જ જીવને પ્રમાણ અને નયનું સત્ય જ્ઞાન થાય. જો બંને પડખાં યથાર્થ ન સમજે તો તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું છે તેથી તેનું જ્ઞાન અપ્રમાણ અને કુનયરૂપ છે. પ્રમાણને અનેકાંત પણ કહેવામાં આવે છે.

(૪) અનેકાન્તનું પ્રયોજન

અનેકાંત પણ સમ્યક્ એકાંત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી.

(૫) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઇપણ કરી શકે-એ માન્યતામાં આવતાં દોષોનું વર્ણન

જગતના છએ દ્રવ્યો અત્યંત નિકટ એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે રહ્યા છે, તે પોતપોતામાં અંતર્મગ્ન રહેલા પોતાના અનંત ધર્મોના ચક્રને ચૂંબે છે-સ્પર્શે છે તોપણ તેઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શ કરતા નથી. જો એક દ્રવ્ય બીજાને સ્પર્શે તો તે પરદ્રવ્યરૂપ થઈ જાય અને પરરૂપ થઈ જાય તો નીચેના દોષો આવે—

૧-સંકર દોષ

બે દ્રવ્યો એકરૂપ થઈ જાય તો સંકર દોષ આવે.

सर्वेषाम् युगपत्प्राप्ति संकर—અનેક દ્રવ્યોનાં એકરૂપપણાની પ્રાપ્તિ તે સંકર દોષ છે. જીવ અનાદિથી અજ્ઞાનદશામાં શરીરને, શરીરની ક્રિયાને, જડ ઇન્દ્રિયોને, ભાવ ઇન્દ્રિયોને તથા તેમના વિષયોને

પોતાથી એકરૂપ માને છે તે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંકર દોષ છે. આ સૂત્રમાં કહેલા અનેકાંતસ્વરૂપને સમજતાં—એટલે કે જીવ જીવરૂપે છે અને કર્મરૂપે નથી તેથી કર્મ, ઇન્દ્રિયો, શરીર, જીવની વિકારી અને અપૂર્ણદશા તે જ્ઞેય છે પણ જીવનું સ્વરૂપ (જ્ઞાન) નથી એમ સમજી ભેદવિજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે—જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંકર દોષ ટળે છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં જ આ દોષ ટળે છે.

જીવ જેટલા અંશે રાગ-દ્વેષ સાથે જોડાઇને દુઃખ ભોગવે છે તે ભાવ્ય-ભાવક સંકર દોષ છે; તે દોષ ટળવાની શરુઆત સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં થાય છે અને સર્વથા કષાયભાવ ટળતાં તે સંકરદોષ સર્વથા ટળે છે.

૨-વ્યતિકર દોષ

જો જીવ જડનું કાંઈ કાર્ય કરે કે જડ કર્મ અગર શરીર જીવનું કાંઈ ભલું-ભૂંડું કરે તો જીવ જડરૂપ થઈ જાય અને જડ ચેતનરૂપ થઈ જાય, તથા જો એક જીવને બીજા જીવો કાંઈ ભલું-ભૂંડું કરે તો એક જીવ બીજા જીવરૂપ થઈ જાય. આ પ્રમાણે એકનો વિષય બીજામાં ચાલ્યો જાય તેથી વ્યતિકર દોષ આવે-परस्पर विषयगमनं व्यतिकर.

જડકર્મો હળવાં થાય અને માર્ગ આપે તો જીવને ધર્મ થાય અને જડકર્મો બળવાન હોય તો જીવ ધર્મ કરી શકે નહિ-એમ માનવામાં સંકર અને વ્યતિકર બંને દોષ આવે છે.

જીવ મોક્ષનો-ધર્મનો પુરુષાર્થ ન કરે અને અશુભભાવમાં રહે ત્યારે તેને ભારે કર્મી જીવ કહેવાય છે અથવા તો 'તેને કર્મનો તીવ્ર ઉદય છે તેથી તે ધર્મ કરતો નથી' એમ કહેવાય છે. તે જીવનું લક્ષ સ્વ ઉપર નથી પણ પરવસ્તુ ઉપર છે એટલું બતાવવા માટે તે વ્યવહાર કથન છે. પરંતુ જડકર્મ જીવને નુકશાન કરે અથવા તો જીવ જડકર્મનો ક્ષય કરે એમ ખરેખર માનવાથી ઉપરના બંને દોષ અવે છે.

(૩) અધિકરણ દોષ

જો જીવ શરીરનું કાંઈ કરી શકે, તેને હલાવી–ચલાવી શકે કે બીજા જીવનું કાંઈ કરી શકે તો તે બંને દ્રવ્યોનું અધિકરણ (-સ્વક્ષેત્રરૂપ આધાર) એક થઈ જાય અને તેથી ‘અધિકરણ’ દોષ આવે.

(૪) પરસ્પરાશ્રય દોષ

જીવ પોતાની અપેક્ષાએ સત્ છે અને કર્મ પરવસ્તુ છે તેની અપેક્ષાએ જીવ અસત્ છે, તથા કર્મ તેની પોતાની અપેક્ષાએ સત્ છે અને જીવની અપેક્ષાએ કર્મ અસત્ છે. આમ હોવા છતાં જીવ કર્મને બાંધે–છોડે–તેનો ક્ષય કરે તેમજ જડ કર્મ નબળાં પડે તો જીવ ધર્મ કરી શકે–એમ માનવું તેમાં ‘પરસ્પરાશ્રય’ દોષ છે. જીવ, કર્મો વગેરે બધાં દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે અને પોતપોતાથી સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરે છે એમ માનવાથી ‘પરસ્પર આશ્રય’ દોષ આવતો નથી.

(૫) સંશય દોષ

જીવ પોતાના વિકારભાવને જાણી શકે છે છતાં તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને એમ માને કે ‘કર્મનો ઉદય પાતળો પડે અને માર્ગ આપે તો ધર્મ થઇ શકે’ તો તે અજ્ઞાન છે. પોતે જડકર્મને તો દેખતો નથી, તેમજ તેના રસને કે ઉદયને પણ દેખતો નથી. સમયે સમયે દરેક દ્રવ્યની અવસ્થા પોતપોતાના કારણે બદલતી જાય છે; ત્યાં, ‘જડ કર્મ બળવાન હોય તો જીવ પડી જાય’ એમ જે માને તેને પડી જવાનો ભય ટળે નહિ અને તેથી તેનો સંશય ટળે નહિ, સંશય તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો દોષ છે, તે ટાળ્યા સિવાય જીવ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ કરી શકે નહિ અને પુરુષાર્થ વગર તે જીવને કદી ધર્મ કે સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત માન્યતામાં ‘સંશય’ દોષ આવે છે, તે ટાળવો જોઈએ.

(૬) અનવસ્થા દોષ

જીવ પોતાના પરિણામનો જ કર્તા છે અને પોતાનું પરિણામ તેનું કર્મ છે. સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય દ્રવ્ય સાથે ઉત્પાદ્ય-ઉત્પાદક ભાવનો અભાવ છે, તેથી જીવને અજીવની સાથે કાર્ય-કારણપણું સિદ્ધ થતું નથી. જો એક દ્રવ્ય બીજાનું કાર્ય કરે, બીજું દ્રવ્ય ત્રીજાનું કાર્ય કરે-એમ પરંપરા કહીએ તો અનંત દ્રવ્યો છે તેમાંથી કયું દ્રવ્ય કયા દ્રવ્યનું કાર્ય કરે તેનો કોઈ નિયમ રહે નહિ અને તેથી 'અનવસ્થા' દોષ આવે. પરંતુ જો દરેક દ્રવ્ય પોતાનું જ કાર્ય કરે અને પરનું કાર્ય ન કરી શકે એવો નિયમ સ્વીકારીએ તો વસ્તુની યથાર્થ વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે અને તેમાં કાંઈ અનવસ્થાદોષ આવતો નથી.

(૭) અપ્રતિપાતિદોષ

દરેક દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું-ક્ષેત્રપણું કાળપણું (-પર્યાયપણું) અને ભાવપણું (-ગુણો) જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જીવ શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે, તેમજ જડ દ્રવ્યો શું કરી શકે અને શું ન કરી શકે-તેનું જ્ઞાન ન કરવું અને તત્ત્વજ્ઞાન કરવાની ના પાડવી તે 'અપ્રતિપાતિ' દોષ છે.

(૮) વિરોધ દોષ

એક દ્રવ્ય પોતે પોતાથી સત્ છે અને તે દ્રવ્ય પરથી પણ સત્ છે એમ જો માનીએ તો 'વિરોધ' દોષ આવે છે. કેમ કે જીવ પોતાનું કાર્ય કરે અને પરદ્રવ્યનું—કર્મ તેમજ પર જીવો વગેરેનું પણ કાર્ય કરે-એમ હોય તો વિરોધ લાગુ પડે છે.

(૯) અભાવ દોષ

જો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાર્ય કરે તો તે દ્રવ્યનો નાશ થાય અને આજે એક દ્રવ્યનો નાશ થાય તો ક્રમે ક્રમે સર્વ દ્રવ્યોનો નાશ થાય, એ પ્રમાણે તેમાં 'અભાવ' દોષ આવે છે.

આ બધા દોષો ટાળીને વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ સમજવા માટે આચાર્યભગવાને આ સૂત્ર જણાવ્યું છે.

અર્પિત (-મુખ્ય) અને અનર્પિત (-ગૌણ) ની વિશેષ સમજણ

જ્ઞાન સમજાવવા તથા તેનું કથન કરવા માટે કોઈ વખતે ઉપાદાનને મુખ્ય કહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે નિમિત્તને, કોઈ વખતે દ્રવ્યને મુખ્ય કહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે પર્યાયને, કોઈ વખતે નિશ્ચયને મુખ્ય કહેવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારને. આ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ એક પડખાને મુખ્ય કરીને કહેવામાં આવે ત્યારે બીજા ગૌણ રહેતા પડખાંનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન કરી લેવું જોઈએ. આ મુખ્ય-ગૌણતા જ્ઞાનઅપેક્ષાએ સમજવી.

—પરંતુ સમ્યગ્દર્શનની અપેક્ષાએ હંમેશાં દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિની પ્રધાનતામાં કદી પણ વ્યવહારની મુખ્યતા થતી નથી. ત્યાં પર્યાયદૃષ્ટિના ભેદને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. ભેદદૃષ્ટિમાં રોકાતાં નિર્વિકલ્પ દશા થતી નથી અને સરાગીને વિકલ્પ રહ્યા કરે છે; માટે જ્યાંસુધી રાગાદિક મટે નહિ ત્યાંસુધી ભેદને ગૌણ કરી અભેદરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવામાં આવે છે. દર્શનની અપેક્ષાએ વ્યવહાર, પર્યાય કે ભેદ હંમેશાં ગૌણ રાખવામાં આવે છે, તેને કદી મુખ્ય કરવામાં આવતાં નથી. ॥૩૨॥

પરમાણુઓમાં બંધ થવાનું કારણ

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥३३॥

અર્થઃ—[स्निग्धरूक्षत्वात्] ચીકાશ અને લૂખાશને કારણે [बन्धः] બે, ત્રણ વગેરે પરમાઓનો બંધ થાય છે.

ટીકા

(૧) પુદ્ગલમાં અનેક ગુણો છે પણ તેમાંથી સ્પર્શ ગુણ સિવાય બીજા ગુણોની પર્યાયોથી બંધ થતો નથી, તેમજ સ્પર્શની આઠ પર્યાયમાંથી પણ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ નામની પર્યાયોના કારણે જ

બંધ થાય છે અને બીજી છ પ્રકારની પર્યાયોથી બંધ થતો નથી-એમ અહીં જણાવ્યું છે. સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવસ્થા કેવા પ્રકારની હોય ત્યારે બંધ થાય તે ૩૬ મા સૂત્રમાં કહેશે અને ક્યા પ્રકારે હોય ત્યારે બંધ ન થાય તે ૩૪-૩૫ મા સૂત્રમાં કહેશે. બંધ થતાં કેવી જાતનું પરિણમન થાય તે સૂત્ર ૩૭ માં કહેશે.

(૨) **બંધ**-અનેક પદાર્થોમાં એકપણાનું જ્ઞાન કરાવવાવાળા સંબંધ વિશેષને બંધ કહે છે.

(૩) બંધ ત્રણ પ્રકારના થાય છે—૧. પુદ્ગલોનો-સ્પર્શગુણના કારણે, ૨. જીવનો-પોતાના રાગાદિ ભાવ સાથે, ૩-જીવ-પુદ્ગલોનો-અન્યોન્ય અવગાહના કારણે. (જુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાથા ૮૫). તેમાંથી પુદ્ગલોનો બંધ આ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે.

(૪) સ્નિગ્ધ અને રુક્ષપણાના જે અવિભાગપ્રતિચ્છેદ છે તેને 'ગુણ' * કહે છે. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ વગેરે તથા સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત સ્નિગ્ધ ગુણરૂપે તથા રૂક્ષ ગુણરૂપે એક પરમાણુ પરિણમે છે.

(૫) સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ સાથે, રૂક્ષ રૂક્ષ સાથે તથા એકબીજા સાથે બંધ થાય છે. ॥૩૩॥

બંધ ક્યારે થતો નથી ?

न जघन्यगुणानाम् ॥३४॥

અર્થઃ—[जघन्यगुणानाम्] જઘન્ય ગુણસહિત પરમાણુઓનો [न] બંધ થતો નથી.

ટીકા

(૧) 'ગુણ' ની વ્યાખ્યા સૂત્ર ૩૩ની ટીકામાં આપી છે. 'જઘન્ય ગુણસહિત પરમાણુ' એટલે કે જે પરમાણુમાં સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાનો

---

* દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં આવે છે તે 'ગુણ' અહીં ન સમજવો પરંતુ 'ગુણ' નો અર્થ 'સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણાની શક્તિનું માપ કરવાનું સાધન' એમ સમજવો.

એક અવિભાગી અંશ હોય તેને જઘન્ય ગુણસહિત પરમાણુ કહે છે. જઘન્ય ગુણ એટલે એક ગુણ સમજવો.

(૨) પરમ ચૈતન્ય ભાવમાં પરિણતિ રાખવાવાળાને પરમાત્મ-સ્વરૂપની ભાવનારૂપ ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનના બળથી જ્યારે જઘન્ય ચીકણાઈને સ્થાને રાગ ક્ષીણ થઈ જાય છે તથા જઘન્ય રુક્ષતાને સ્થાને દ્વેષ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે, જેમ જળ અને રેતીનો બંધ થતો નથી તેમ, જઘન્ય સ્નિગ્ધ કે રુક્ષ શક્તિધારી પરમાણુનો પણ કોઈની સાથે બંધ થતો નથી. (પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨ ગાથા ૭૨, શ્રી જયસેન આચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા, હિંદી પુસ્તક પા. ૨૨૭) જળ અને રેતીના દ્રષ્ટાંતે જેમ જીવોના રાગદ્વેષ પરમાનંદમય સ્વસંવેદન ગુણના બળથી હીયમાન થઈ જાય છે અને કર્મની સાથે બંધ થતો નથી તેમ જે પરમાણુમાં જઘન્ય ચીકાશ કે રુક્ષતા હોય છે તેને કોઈથી બંધ થતો નથી. (પ્રવચનસાર ગાથા ૭૩, પા. ૨૨૮, તે જ પુસ્તક.)

(૩) શ્રી પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાથા ૭૧ થી ૭૬ સુધી તથા ગોમટ્ટસાર જીવકાંડ ગાથા ૬૧૪ તથા તે નીચેની ટીકામાં પુદ્ગલોમાં બંધ ક્યારે ન થાય અને ક્યારે થાય તે જણાવ્યું છે, માટે તે વાંચવું.

(૪) ચોત્રીસમા સુત્રના સિદ્ધાંતો

(૧) દ્રવ્યમાં પોતા સાથે એકપણું તે બંધનું કારણ થતું નથી, પણ પોતામાં દ્વૈત-બેપણું થાય ત્યારે બંધ થાય છે. આત્મા એક ભાવસ્વરૂપ છે, પરંતુ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમનથી દ્વૈતભાવરૂપ થાય છે અને તેથી બંધ થાય છે. (જુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાથા ૮૩, હિંદી ટીકા પા. ૨૩૯.) આત્મા તેના ત્રિકાળી સ્વરૂપે શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર છે. પર્યાય (વર્તમાન અવસ્થા) માં જો તે ત્રિકાળી શુદ્ધચૈતન્ય પ્રત્યે લક્ષ આપે તો દ્વૈતપણું થતું નથી, તેથી બંધ થતો નથી-એટલે કે મોહ-રાગ-દ્વેષમાં અટકતો નથી. આત્મા મોહ-રાગ-દ્વેષમાં અટકે તે જ ખરો બંધ છે. અજ્ઞાનતાપૂર્વકના

રાગદ્વેષ તે જ ખરેખર સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષપણાના સ્થાને હોવાથી બંધ છે. (જુઓ પ્રવચનસાર અધ્યાય ૨, ગાથા ૮૪, સંસ્કૃત ટીકા પા. ૨૩૯–૨૪૦) એ પ્રમાણે આત્મામાં બેપણું થાય ત્યારે બંધ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત પામીને દ્રવ્યબંધ થાય છે.

૨. આ સિદ્ધાંત પુદ્ગલમાં લાગુ પડે છે. જો પુદ્ગલ પોતાના સ્પર્શમાં એક ગુણરૂપે પરિણમે તો તેને પોતામાં જ બંધની શક્તિ (ભાવબંધ) પ્રગટ નહિ હોવાથી બીજા પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી. અને જો તે પુદ્ગલના સ્પર્શમાં બેગુણપણું આવે તો બંધની શક્તિ (ભાવબંધશક્તિ) હોવાથી બીજા ચાર ગુણ સ્પર્શવાળા સાથે બંધાય છે, આ દ્રવ્યબંધ છે. બંધ થવામાં બેપણું–દ્વૈત એટલો ભેદ હંમેશાં રહેવો જ જોઈએ.

૩. **દ્રષ્ટાંત**–દશમા ગુણસ્થાને સૂક્ષ્મસાંપરાય છે—જઘન્ય લોભકષાય છે તોપણ મોહકર્મનો બંધ થતો નથી. સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા પુરુષવેદ જે નવમા ગુણસ્થાને બંધાતો હતો તેની અહીં વ્યુચ્છિતિ થઈ–એટલે કે તેનો બંધ અટક્યો. (જુઓ અધ્યાય ૬, સૂત્ર ૧૪ ની ટીકા.)

દ્રષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધાંત—જીવનો જઘન્ય લોભકષાય વિકાર છે પણ તે જઘન્ય હોવાથી કાર્માણવર્ગણાને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપે પરિણમવામાં નિમિત્તકારણ થયું નહિ, (૨) સંજ્વલન ક્રોધ, માન અને માયાનો સર્વથા ક્ષય થવામાં આત્માની તે સમયે થયેલી શુદ્ધ અવસ્થા નિમિત્ત થઈ, (૩) તે સમયે સંજ્વલન લોભકર્મની પ્રકૃતિ ઉદયરૂપ હોવા છતાં તેની જઘન્યતા નવા કર્મના બંધનું નિમિત્તકારણ થતું નથી. (૪) જો જઘન્ય વિકાર કર્મબંધનું કારણ થાય તો કોઈ જીવ અબંધ થઈ શકે નહિ. ॥૩૪॥

બંધ ક્યારે થતો નથી તેનું વર્ણન

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥३५॥

અર્થઃ–[गुणसाम्ये] ગુણોની સમાનતા હોય ત્યારે [सदृशानाम्] સમાનજાતિવાળા પરમાણુની સાથે બંધ થતો નથી જેમ કે–એ

ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુનો બીજા બે ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ સાથે બંધ થતો નથી અથવા તેવા સ્નિગ્ધ પરમાણુનો તેટલા જ ગુણવાળા રુક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ થતો નથી. 'न-(બંધ થતો નથી)' એ શબ્દ આ સૂત્રમાં કહ્યો નથી પરંતુ ઉપરના સૂત્રમાં કહેલ 'न' શબ્દ આ સૂત્રમાં પણ લાગુ પડે છે.

ટીકા

(૧) સૂત્રમાં 'सदृशानाम्' પદથી એ પ્રગટ થાય છે કે ગુણોની વિષમતામાં સમાનજાતિવાળા તથા ભિન્નજાતિવાળા પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે.

(૨) બે કે વધારે ગુણ સ્નિગ્ધતા તેમજ બે કે વધારે ગુણ રુક્ષતા સમાનપણે હોય ત્યારે બંધ થતો નથી, એમ બતાવવા માટે 'गुणसाम्ये' પદ આ સૂત્રમાં લીધું છે. ॥૩૫॥

(જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ સંસ્કૃત-હિંદી ટીકા અધ્યાય ૫ પાનું-૧૨૩.)

બંધ ક્યારે થાય છે?

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥३६॥

અર્થ:-[द्वि अधिक गुणानां तु] બે અધિક ગુણવાળા સાથે જ બંધ થાય છે.

ટીકા

જ્યારે એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુમાં બે અધિક ગુણ હોય ત્યારે જ બંધ થાય છે. જેમકે બે ગુણવાળા પરમાણુનો બંધ ચાર ગુણવાળા પરમાણુ સાથે થાય, ત્રણ ગુણવાળા પરમાણુનો પાંચ ગુણવાળા પરમાણુ સાથે બંધ થાય; પરંતુ તેનાથી અધિક કે ઓછા ગુણવાળા પરમાણુ સાથે બંધ થાય નહિ. આ બંધ સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધ સાથે, રુક્ષનો રુક્ષ સાથે અને સ્નિગ્ધનો રુક્ષ સાથે પણ થાય છે. ॥૩૬॥

બે ગુણ અધિકની સાથે મળતાં નવી અવસ્થા કેવી થાય છે?

बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥३७॥

અર્થ:—(च) અને (बंधे) બંધરુપ અવસ્થામાં (अधिकौ) અધિક ગુણવાળા પરમાણુઓ જેટલા ગુણરૂપે (पारिणामिकौ) ઓછા ગુણવાળા પરમાણુઓનું પરિણમન થાય છે.

ટીકા

અલ્પગુણધારક જે પરમાણુઓ હોય તે જ્યારે અધિકગુણધારક પરમાણુઓ સાથે બંધ અવસ્થા પામે ત્યારે તે અલ્પગુણધારક પરમાણુઓ પોતાની પૂર્વ અવસ્થાને છોડીને બીજી અવસ્થા પ્રગટ કરે છે અને એક સ્કંધ થઈ જાય છે એટલે કે અધિકગુણધારક પરમાણુની જાતનો અને તેટલા ગુણવાળો સ્કંધ થાય છે. ॥૩૭॥

દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ

गुणपर्ययवत् द्रव्यम् ॥३८॥

અર્થ:-[गुणपर्ययवत्] ગુણ-પર્યાયવાળું [द्रव्यम्] દ્રવ્ય છે.

ટીકા

(૧) ગુણ—૧. દ્રવ્યની અનેક પર્યાય પલટવા છતાં પણ જે દ્રવ્યથી કદી પૃથક્ ન થાય, નિરંતર દ્રવ્યની સાથે સહભાવી રહે તે ગુણ કહેવાય; ૨. દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં તથા તેની બધી હાલતમાં જે રહે તેને ગુણ કહે છે. (જૈનસિદ્ધાંત પ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૧૧૩). ૩. દ્રવ્યમાં શક્તિની અપેક્ષાએ જે ભેદ કરવામાં આવે તે ગુણ શબ્દનો અર્થ છે. (તત્ત્વાર્થસાર અ. ૩ ગાથા ૯, પા. ૧૩૧) ગુણની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર સૂત્ર ૪૧ માં આપશે.

(૨) પર્યાય—૧. ક્રમથી થતી વસ્તુની–ગુણની અવસ્થાને પર્યાય કહે છે; ૨. ગુણના વિકારને (વિશેષ કાર્યને) પર્યાય કહે છે. (જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૧૪૮.) ૩. દ્રવ્યમાં જે વિક્રિયા થાય–અથવા જે અવસ્થા બદલે તે પર્યાય કહેવાય. (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અ. ૩. ગાથા ૯. પા ૧૩૧)

પર્યાયની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર ૪૨ મા સૂત્રમાં આપશે.

(૩) આગળ સૂત્ર ૨૯–૩૦ માં કહેવામાં આવેલા લક્ષણથી આ લક્ષણ જુદું નથી, શબ્દ ભેદ છે, પરંતુ ભાવ ભેદ નથી. પર્યાયથી ઉત્પાદ-વ્યયની અને ગુણથી ધ્રૌવ્યની પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

(૪) ગુણને અન્વય, સહવર્તી પર્યાય કે અક્રમવર્તી પર્યાય પણ કહેવાય છે તથા પર્યાયને વ્યતિરેકી અથવા ક્રમવર્તી કહેવાય છે. દ્રવ્યનો સ્વભાવ ગુણ–પર્યાયરૂપ છે, એમ સૂત્રમાં કહીને દ્રવ્યનું અનેકાંતપણું સિદ્ધ કર્યું.

(૫) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વસ્તુપણે અભેદ–અભિન્ન છે. નામ, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં ભેદ છે, પરંતુ પ્રદેશથી અભેદ છે, એમ વસ્તુનું ભેદાભેદસ્વરૂપ સમજવું.

(૬) સૂત્રમાં 'વત્' શબ્દ વાપર્યો છે તે કથંચિત્ ભેદાભેદપણું સૂચવે છે.

(૭) જે ગુણ વડે 'એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતર છે' એમ જણાય તેને વિશેષગુણ કહે છે, તે વડે તે દ્રવ્યનું વિધાન કરવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો દ્રવ્યોની સંકરતા–એકતાનો પ્રસંગ આવે અને એક દ્રવ્ય પલટીને બીજું થઈ જાય તો વ્યતિકરદોષનો પ્રસંગ આવે. માટે એ દોષો રહિત વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજવું. ॥૩૮॥

કાળ પણ દ્રવ્ય છે.

कालश्च ॥३९॥

અર્થઃ—[कालः] કાળ [च] પણ દ્રવ્ય છે.

ટીકા

(૧) 'च' નો અન્વય 'द्रव्याणि' આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રની સાથે છે.

(૨) કાળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ તેમ જ ગુણ-પર્યાય સહિત છે માટે તે દ્રવ્ય છે.

(૩) કાળદ્રવ્યોની સંખ્યા અસંખ્યાત છે. તેઓ રત્નોના રાશિની માફક એકબીજાથી પૃથક્ લોકાકાશના સમસ્ત પ્રદેશો પર સ્થિત છે. તે દરેક કાલાણુ જડ, એકપ્રદેશી અને અમૂર્તિક છે. તેનામાં સ્પર્શ ગુણ નથી તેથી એક બીજાની સાથે મળીને સ્કંધરૂપ થતાં નથી. કાળમાં મુખ્યપણે કે ઉપચારપણે પ્રદેશસમૂહની કલ્પના થઈ શકતી નથી. તેથી તેને અકાયપણું છે. તે નિષ્ક્રિય છે એટલે કે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે જતું નથી.

(૪) મુખ્ય કાળનું લક્ષણ વર્તના સૂત્ર ૨૨ માં કહ્યું. વ્યવહારકાળનું લક્ષણ તે જ સૂત્રમાં પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ કહ્યું. એ વ્યવહારકાળના અનંત સમયો છે એમ હવે પછીના સૂત્રમાં કહે છે. ॥૩૯॥

વ્યવહારકાળનું પ્રમાણ

सोऽनन्तसमयः ॥४०॥

અર્થઃ—[सः] તે કાળદ્રવ્ય [अनन्त समयः] અનંત સમયવાળું છે. કાળની પર્યાય તે સમય છે. જો કે વર્તમાનકાળ એક સમયમાત્ર જ છે તોપણ ભૂત-ભવિષ્યની અપેક્ષાથી તેના અનંત સમયો છે.

ટીકા

(૧) **સમય**—મંદ ગતિથી ગમન કરનાર એક પુદ્ગલ પરમાણુને આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ પર જતાં જેટલો વખત લાગે તે એક સમય છે. તે કાળની પર્યાય હોવાથી વ્યવહાર છે. સમયોના સમૂહથી જ આવલિ, ઘડી, કલાક આદિ વ્યવહારકાળ છે. વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળની પર્યાય છે.

નિશ્ચયકાળદ્રવ્ય—લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ ઉપર રત્નોના રાશિની માફક કાળાણુ સ્થિત હોવાનું સૂત્ર ૩૯ ની ટીકામાં કહ્યું છે, તે દરેક નિશ્ચયકાળ દ્રવ્ય છે. તેનું લક્ષણ વર્તના છે તે સૂત્ર ૨૨ માં કહેવામાં આવ્યું છે.

(૨) એક સમયે અનંત પદાર્થોની પરિણતિ જે અનંત પ્રકારની છે તેને એક કાલાણુની પર્યાય નિમિત્ત હોય છે, તે અપેક્ષાએ એક કાલાણુને ઉપચારથી 'અનંત' કહેવામાં આવે છે.

(૩) સમય તે નાનામાં નાનો વખત છે તેથી તેના વિભાગ પડી શકતા નથી. ।।૪૦।।

આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યોનું વર્ણન પૂરું થયું. હવે બે સૂત્રોદ્વારા ગુણનું અને પર્યાયનું લક્ષણ જણાવીને આ અધિકાર પૂરો થશે.

ગુણનું લક્ષણ

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ।।४१।।

અર્થ:-[द्रव्याश्रयाः] જે દ્રવ્યના આશ્રયે હોય અને [निर्गुणाः] પોતે બીજા ગુણોથી રહિત હોય [गुणाः] તે ગુણ છે.

ટીકા

(૧) જ્ઞાનગુણ જીવદ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે તથા જ્ઞાનમાં કોઈ બીજો ગુણ રહેતો નથી. જો તેમાં ગુણ રહે તો તે ગુણ મટીને ગુણી (-દ્રવ્ય) થઈ જાય, પણ તેમ બને નહિ. 'आश्रयाः' શબ્દ ભેદાભેદ બન્ને સૂચવે છે.

(૨) **પ્રશ્નઃ**—પર્યાય પણ દ્રવ્યને આશ્રયે છે અને ગુણ રહિત છે માટે પર્યાયમાં પણ ગુણપણું આવી જશે, અને તેથી આ સુત્રમાં કહેલા લક્ષણને અતિવ્યાપ્તિ દોષ લાગશે ?

ઉત્તરઃ–'द्रव्याश्रयाः' પદ હોવાથી નિત્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરી વર્તે છે તેની વાત છે; તે ગુણ છે, પર્યાય નથી. તેથી 'द्रव्याश्रयाः' પદથી પર્યાય તેમાં આવતી નથી. પર્યાય એક જ સમયવર્તી છે.

(૩) આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

દરેક ગુણ પોતપોતાના દ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે તેથી એક દ્રવ્યનો ગુણ બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરી શકે નહિ, તેમજ બીજા દ્રવ્યને પ્રેરણા, અસર કે સહાય કરી શકે નહિ. પરદ્રવ્ય નિમિત્તપણે હોય છે પણ એક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યમાં અકિંચિત્કર છે (સમયસાર ગાથા ૨૬૭ ની ટીકા. ગુજરાતી પા. ૩૨૮). પ્રેરણા, સહાય, મદદ, ઉપકાર વગેરે શબ્દો નિમિત્તને ઉદ્દેશીને વાપરવામાં આવે છે. પણ તે ઉપચારમાત્ર છે એટલે કે નિમિત્તનું જ્ઞાનમાત્ર કરાવવા માટે છે. ॥૪૧॥

પર્યાયનું લક્ષણ

तद्भावः परिणामः ॥४२॥

અર્થઃ–[तत् भावः] દ્રવ્યનો સ્વભાવ (નિજભાવ, નિજતત્ત્વ) [परिणामः] તે પરિણામ છે.

ટીકા

(૧) દ્રવ્ય જે સ્વરૂપે હોય છે તથા જે સ્વરૂપે પરિણમે છે તે તદ્ભાવ પરિણામ છે.

(૨) **પ્રશ્નઃ**–ગુણ અને દ્રવ્ય સર્વથા ભિન્ન છે, એમ કોઈ કહે છે તે ખરૂં છે?

ઉત્તરઃ–ના; ગુણ અને દ્રવ્ય કથંચિત્ ભિન્ન છે, કથંચિત્ અભિન્ન છે એટલે કે ભિન્નાભિન્ન છે. સંજ્ઞા–સંખ્યા–લક્ષણ–વિષયાદિ ભેદથી

ભિન્ન છે, વસ્તુપણે-પ્રદેશપણે અભિન્ન છે, કેમ કે ગુણ દ્રવ્યનો જ પરિણામ છે.

(૩) બધાં દ્રવ્યોને અનાદિ અને આદિમાન પરિણામ હોય છે. પ્રવાહરૂપે અનાદિ પરિણામ છે, પર્યાય ઉપજે-વિણસે છે માટે તે આદિ સહિત છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યના અનાદિ તથા આદિમાન પરિણામ આગમગમ્ય છે, તથા જીવ અને પુદ્‌ગલના અનાદિ પરિણામ આગમગમ્ય છે પણ તેના આદિમાન પરિણામ કથંચિત્ પ્રત્યક્ષ પણ છે.

(૪) ગુણને સહવર્તીપર્યાય અથવા અક્રમવર્તીપર્યાય કહેવામાં આવે છે અને પર્યાયને ક્રમવર્તીપર્યાય કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય-એમ વસ્તુના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે, પરંતુ નય તો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે જ કહ્યા છે, ત્રીજો 'ગુણાર્થિક'નય કહ્યો નથી, તેનું શું કારણ છે, તેમજ ગુણો કયા નયના વિષયમાં આવે છે તેનો ખુલાસો પૂર્વે અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬ ની ટીકા, પા. ૩૪-૩૫ માં આપ્યો છે.

પર્યાયાર્થિકનયને ભાવાર્થિકનય પણ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ શ્રીમદ્‌રાજચંદ્ર કૃત મોક્ષમાળા-પાઠ ૯૧)

(૫) આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

સૂત્ર ૪૧ માં જે સિદ્ધાંત કહ્યો છે તે જ પ્રમાણે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે એટલે કે દરેક દ્રવ્ય પોતાના ભાવે પરિણમે છે, પરના ભાવે પરિણમતું નથી; તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે દરેક દ્રવ્ય પોતાનું કામ કરી શકે પણ પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ. ॥૪૨॥

ઉપસંહાર

આ પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવતત્ત્વનું મુખ્યપણે કથન છે. અજીવતત્ત્વનું કથન કરતાં, તેનો જીવતત્ત્વ સાથે સંબંધ બતાવવાની જરૂર જણાતાં જીવનું સ્વરૂપ પણ અહીં જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી

છએ દ્રવ્યોનું સામાન્યસ્વરૂપ જીવ અને અજીવને લાગુ પડતું હોવાથી તે પણ કહ્યું છે. એ રીતે આ અધ્યાયમાં નીચેના વિષયો આવ્યા છે—

(૧) છએ દ્રવ્યોને એકસરખી રીતે લાગુ પડતા નિયમોનું સ્વરૂપ, (૨) દ્રવ્યોની સંખ્યા અને તેનાં નામો, (૩) જીવનું સ્વરૂપ, (૪) અજીવનું સ્વરૂપ, (૫) સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત અને (૬) અસ્તિકાય.

(૧) છએ દ્રવ્યોને લાગુ પડતું સ્વરૂપ

૧. દ્રવ્યનું લક્ષણ અસ્તિત્વ-હોવાપણું (સત્) છે. (સૂત્ર ૨૯). ૨. હોવાપણાનું (-સત્‌નું) લક્ષણ ત્રણે કાળ ટકીને દરેક સમયે જુની અવસ્થા ટાળી નવી અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી તે છે (સૂત્ર ૩૦).

૩. દ્રવ્ય પોતાના ગુણ અને અવસ્થાવાળું હોય છે, ગુણ દ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે અને ગુણમાં ગુણ હોતા નથી. તે પોતાના જે ભાવ છે તે ભાવે પરિણમે છે (સૂત્ર ૩૮, ૪૨). ૪. દ્રવ્યના પોતાના ભાવનો નાશ થતો નથી માટે નિત્ય છે અને તે પરિણમે છે માટે અનિત્ય છે. (સૂત્ર ૩૧, ૪૨)

(૨) દ્રવ્યોની સંખ્યા અને તેનાં નામો

દ્રવ્યો અનેક છે. (સૂત્ર ૨). તેનાં નામો—૧. જીવો (સૂત્ર ૩). ૨. પુદ્‌ગલો, ૩. એક ધર્માસ્તિકાય, ૪. એક અધર્માસ્તિકાય, ૫. એક આકાશ (સૂત્ર ૧). ૬. કાળ. (સૂત્ર ૨૨, ૩૯)

(૩) જીવનું સ્વરૂપ

૧. જીવો અનેક છે (સૂત્ર ૩), દરેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે (સૂત્ર ૮), તે લોકાકાશમાં જ રહે છે (સૂત્ર ૧૨), જીવના પ્રદેશો સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે તેથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગથી લઈને આખા લોકને અવગાહે છે (સૂત્ર ૬, ૧૫), લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો છે તેટલા જ જીવના પ્રદેશો છે. એક જીવના, ધર્મદ્રવ્યના અને અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશોની સંખ્યા સરખી છે (સૂત્ર ૮). પણ જીવના અવગાહ અને ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્યના અવગાહમાં

ફેર છે. ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય આખા લોકાકાશને અવગાહે છે જ્યારે જીવના પ્રદેશો સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે. (સૂત્ર ૧૩, ૧૬)

૨. જીવને વિકારી અવસ્થામાં સુખ-દુઃખ તથા જીવન-મરણમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો નિમિત્ત છે; જીવ દ્રવ્યો પણ પરસ્પર તે કાર્યોમાં નિમિત્ત થાય છે. સંસારી જીવોને સંયોગરૂપે કાર્મણાદિ શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. (સૂત્ર ૨૦, ૨૧, ૧૯)

૩. જીવ ક્રિયાવાન છે, તેની ક્રિયાવતી શક્તિની પર્યાય કોઈવાર ગતિરૂપ અને કોઇ વાર સ્થિતિરૂપ થાય છે; જ્યારે ગતિરૂપ હોય ત્યારે ધર્મદ્રવ્ય અને જ્યારે સ્થિતિરૂપ હોય ત્યારે અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. (સૂત્ર-૧૭)

૪. જીવને પરિણમનમાં કાળ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે, (સૂ. ૨૨) અને દ્રવ્યે નિત્ય છે. અવગાહનમાં આકાશ નિમિત્ત છે. (સૂ. ૧૮)

૫. જીવ દ્રવ્યે નિત્ય છે, તેની સંખ્યા એક સરખી રહેનારી છે અને તે અરૂપી છે. (સૂત્ર ૪)

નોટ:—છયે દ્રવ્યોનું જે સ્વરૂપ ઉપર નં (૧) માં ચાર બોલથી જણાવ્યું છે તે જ સ્વરૂપ દરેક જીવ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે. જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે એમ જીવન લગતા અધિકારમાં અધ્યાય ૨. સૂત્ર ૮ માં કહેવાઇ ગયું છે.

(૪) અજીવનું સ્વરૂપ

જ્ઞાન રહિત એવા અજીવ દ્રવ્યો પાંચ છે- ૧. એક ધર્મ, ૨ એક અધર્મ, ૩. એક આકાશ, ૪. અનેક પુદ્ગલો—તથા ૫. અસંખ્યાત કાળાણુ-(સૂત્ર ૧, ૩૯). હવે પાંચ પેટા વિભાગદ્વારા તે પાંચ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

अ. ધર્મદ્રવ્ય

ધર્મદ્રવ્ય એક, અજીવ, બહુપ્રદેશી છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૬). તે નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપી અને હલનચલન રહિત છે (સૂત્ર ૪, ૭). તેના લોકાકાશ જેટલા અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને તે આખા લોકાકાશમાં વ્યાપક છે. (સૂત્ર ૮, ૧૩). તે પોતે હલનચલન કરતા જીવ

તથા પુદ્ગલોને ગતિમાં નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૭). તેને અવગાહનમાં આકાશ નિમિત્ત છે અને પરિણમનમાં કાળ નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮, ૨૨). અરૂપી (સૂક્ષ્મ) હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં એકસરખી રીતે (એકબીજાને વ્યાઘાત પહોંચાડયા વિના) વ્યાપી રહ્યાં છે (સૂત્ર ૧૩).

ब. અધર્મદ્રવ્ય

ઉપર કહેલી બધી બાબતો અધર્મદ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે. વિશેષતા એટલી જ કે ધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને ગતિમાં નિમિત્ત છે ત્યારે અધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિમાં નિમિત્ત છે.

क. આકાશદ્રવ્ય

આકાશદ્રવ્ય એક, અજીવ, અનંતપ્રદેશી છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૬, ૯). નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપી અને હલનચલન રહિત છે (સૂત્ર ૪, ૭). બીજા પાંચેય દ્રવ્યોને અવગાહન આપવામાં નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮). તેને પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૨૨).

ड. કાળદ્રવ્ય

કાળદ્રવ્ય દરેક અણુરૂપ, અરૂપી, અસ્તિપણે પણ કાય રહિત, નિત્ય અને અવસ્થિત અજીવ પદાર્થ છે (સૂત્ર ૨, ૩૯, ૪). તે બધાં દ્રવ્યોને પરિણમનમાં નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૨૨). કાળદ્રવ્યને અવગાહનમાં આકાશદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮). એક આકાશ પ્રદેશે રહેલા અનંત દ્રવ્યોને પરિણમનમાં એક કાલાણુ નિમિત્ત થાય છે તે કારણે ઉપચારથી તેને **અનંત સમય** કહેવામાં આવે છે, તથા ભૂત-ભવિષ્યની અપેક્ષાએ અનંત છે. કાળની એક પર્યાયને સમય કહે છે (સૂત્ર ૪૦).

इ. પુદ્ગલ દ્રવ્ય

૧. આ પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંતાનંત છે, તે દરેક એકપ્રદેશી છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૧૦, ૧૧). તેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ વિશેષ ગુણો હોવાથી તે રૂપી છે (સૂત્ર ૨૩, ૫). તે વિશેષ ગુણોમાંથી

સ્પર્શ ગુણની સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષની અમુક પ્રકારની અવસ્થા થાય ત્યારે બંધ થાય છે (સૂત્ર ૩૩). બંધપ્રાપ્ત પુદ્‌ગલોને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. તેમાંથી જીવને સંયોગરૂપ થતા સ્કંધો શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્‌વાસપણે પરિણમે છે (સૂત્ર ૨૫, ૧૯). કેટલાક સ્કંધો જીવને સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણમાં નિમિત્ત થાય છે (સૂત્ર ૨૦).

૨. સ્કંધરૂપે પરિણમેલા પરમાણુઓ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે. તથા બંધની વિશિષ્ટતા એવી છે કે એક પ્રદેશમાં અનેક રહે છે, અનેક સ્કંધો સંખ્યાત પ્રદેશોને અને અનેક સ્કંધો અસંખ્યાત પ્રદેશોને રોકે છે, તેમજ એક મહાસ્કંધ લોક પ્રમાણ અસંખ્યાત આકાશના પ્રદેશોને રોકે છે (સૂત્ર ૧૦, ૧૪, ૧૨).

૩. જે પુદ્‌ગલની સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા જઘન્યપણે હોય તે બંધને પાત્ર નથી, તેમજ એક સરખા ગુણવાળા પુદ્‌ગલોનો બંધ થતો નથી (સૂત્ર ૩૪, ૩૫). જઘન્ય ગુણ છોડીને બે અંશ જ અધિક હોય ત્યાં (પછી એકી ગુણ હોય કે બેકી ગુણ હોય) સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધ સાથે, રૂક્ષનો રૂક્ષ સાથે તથા સ્નિગ્ધ રૂક્ષનો પરસ્પર બંધ થાય છે અને જેના ગુણો અધિક હોય તે રૂપે આખો સ્કંધ થાય છે (સૂત્ર ૩૬, ૩૭). સ્કંધની ઉત્પત્તિ પરમાણુઓના ભેદ (છુટા પડવાથી), સંઘાત (મળવાથી) અથવા એકી વખતે બન્ને રૂપે (ભેદ–સંઘાત) થવાથી થાય છે (સૂત્ર ૨૬); અને અણુની ઉત્પત્તિ ભેદથી થાય છે (સૂત્ર ૨૭). ભેદ–સંઘાત બન્નેથી મળી ઉત્પન્ન થયેલ સ્કંધ ચક્ષુઇન્દ્રિયગમ્ય હોય છે (સૂત્ર ૨૮).

૪. શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થુળ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત–એ બધી પુદ્‌ગલની પર્યાયો (અવસ્થા) છે.

૫. પુદ્‌ગલ દ્રવ્યને હલનચલનમાં ધર્મદ્રવ્ય અને સ્થિતિમાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૭). અવગાહનમાં આકાશદ્રવ્ય નિમિત્ત છે અને પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૮, ૨૨).

૬. પુદ્ગલસ્કંધોને શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમવામાં જીવ નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૧૯). બંધરૂપ થવામાં પરસ્પર નિમિત્ત છે (સૂત્ર ૩૩).

નોટ:—સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાના અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ થાય છે. તેમાંના એક અવિભાગી અંશને 'ગુણ' કહે છે, એમ અહીં 'ગુણ' શબ્દનો અર્થ છે.

(૫) સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત

દરેક દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયાત્મક છે; ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય યુક્ત છે; સપ્ત ભંગસ્વરૂપ છે. એ રીતે દ્રવ્યમાં ત્રિકાળી અખંડ સ્વરૂપ અને દરેક સમયે વર્તતી અવસ્થા—એમ બે પડખાં પડે છે. વળી પોતે પોતાથી અસ્તિરૂપ છે અને પરથી નાસ્તિરૂપ છે. તેથી દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય બધું *અનેકાંતાત્મક (-અનેક ધર્મરૂપે) છે. અપૂર્ણ મનુષ્ય કોઈ પણ પદાર્થનો વિચાર કરતાં આખા પદાર્થને એકીસાથે વિચારમાં લઈ શકે નહિ પણ વિચારવામાં આવતા પદાર્થના એક પડખાંનો વિચાર કરી શકે અને પછી બીજા પડખાંનો વિચાર કરી શકે, એમ તેના વિચારમાં અને કથનમાં ક્રમ પડયા વિના રહે નહિ. તેથી જે વખતે ત્રિકાળી ધ્રુવ પડખાંનો વિચાર કરે ત્યારે બીજું પડખું વિચાર માટે મૂલતવી રહે તેથી જેનો વિચાર કરવામાં આવે તેને મુખ્ય અને વિચારમાં જે બાકી રહ્યું તેને ગૌણ કરવામાં આવે. આ પ્રકારે વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં ક્રમ પડે છે. એ અનેકાંત સ્વરૂપનું કથન કરવા માટે તથા તે સમજવા માટે ઉપર કહેલી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી તેનું નામ 'સ્યાદ્વાદ' છે; અને તે આ અધ્યાયના ૩૨ મા સૂત્રમાં આપી છે. જે વખતે જે પડખાંને (અર્થાત્ ધર્મને) જ્ઞાનમાં લેવામાં આવે તેને 'અર્પિત' કહેવાય છે, અને તે જ વખતે જે પડખું અર્થાત્ ધર્મો જ્ઞાનમાં ગૌણ રહ્યા હોય તેને 'અનર્પિત' કહેવાય છે. એ રીતે આખા સ્વરૂપની સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ-સાબિતિ-જ્ઞાન થઈ શકે છે. તે આખા પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રમાણ અને એક પડખાના

---

* અનેકાંત=અનેક+અંત(-ધર્મ)=અનેક ધર્મો.

જ્ઞાનને નય કહે છે અને 'સ્યાત અસ્તિ-નાસ્તિ' ના ભેદોદ્વારા તે જ પદાર્થના જ્ઞાનને 'સપ્તભંગી'સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

(૬) અસ્તિકાય

છ દ્રવ્યોમાંથી જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ પાંચ અસ્તિકાય છે (સૂત્ર ૧, ૨, ૩); અને કાળ અસ્તિ છે (સૂત્ર ૨-૩૯) પણ કાય (-બહુપ્રદેશી) નથી (સૂત્ર ૧).

(૭) જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ ૧-૨.

૧. 'જીવ' એક પદ છે અને તેથી તે જગતની કોઇ વસ્તુને-પદાર્થને સૂચવે છે. માટે તે શું છે એ આપણે વિચારીએ. એ વિચારવામાં આપણે એક મનુષ્યનું ઉદાહરણ લઇએ; જેથી વિચારવામાં સુગમતા પડે.

૨. એક મનુષ્યને આપણે જોયો. ત્યાં સર્વ પ્રથમ આપણી દૃષ્ટિ તેના શરીર ઉપર પડશે, તથા તે મનુષ્ય જ્ઞાનસહિત પદાર્થ પણ છે એમ જણાશે. શરીર છે એમ નકકી કરવામાં આવ્યું તે ઇન્દ્રિયદ્વારા નકકી થયું પણ તે મનુષ્યને જ્ઞાન છે એમ જે નકકી કર્યું તે ઇન્દ્રિયદ્વારા નકકી કર્યું નથી; કેમ કે અરૂપી જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, પણ તે મનુષ્યના વચન કે શરીરની ચેષ્ટા ઉપરથી નકકી કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી ઇન્દ્રિયદ્વારા શરીર નકકી કર્યું તે જ્ઞાનને આપણે ઇન્દ્રિયજન્ય કહીએ છીએ અને તે મનુષ્યમાં જ્ઞાન હોવાનું નકકી કર્યું તે અનુમાનજન્યજ્ઞાન છે એમ આપણે કહીએ છીએ.

૩. આ પ્રમાણે મનુષ્યમાં આપણે બે પ્રકાર જાણ્યા-૧. ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી શરીર, ૨. અનુમાનજન્યજ્ઞાનથી જ્ઞાન. પછી ભલે કોઈ મનુષ્યને જ્ઞાન ઓછા ઉઘાડરૂપ હોય કે કોઇને વધારે ઉઘાડરૂપ હોય. તે બે બાબતો જાણતાં તે એક જ પદાર્થના બે ગુણો છે કે જુદા જુદા બે પદાર્થના બે ગુણો છે તે આપણે નક્કી કરવું જોઇએ.

૪. જે મનુષ્યને આપણે જોયો તેના સંબંધે નીચે પ્રમાણે બન્યાનું દાખલા માટે કલ્પિએ.

(૧.) તે મનુષ્યના હાથમાં કાંઇ લાગ્યું અને શરીરમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

(૨.) તે મનુષ્યે લોહી નીકળતું જાણ્યું અને તે લોહી તરત જ બંધ થઈ જાય તો સારું-એવી તીવ્ર ભાવના ભાવી.

(૩.) પણ તે જ વખતે લોહી વધારે નીકળવા માંડયું અને ઘણા ઉપાયો કર્યા, પણ તે બંધ પડતાં ઘણો વખત લાગ્યો.

(૪.) લોહી બંધ પડયા પછી પોતાને જલદી આરામ થઈ જાય એવી તે મનુષ્યે ભાવના કરવાનું સતત્ ચાલુ રાખ્યું.

(૫.) પણ ભાવના અનુસાર પરિણામ આવવાને બદલે તે ભાગ સડતો ગયો.

(૬.) તે મનુષ્યને ઘણું દુઃખ થયું અને તે દુઃખનું તેને વેદન થયું.

(૭.) બીજા સગાસંબંધીઓએ તે મનુષ્યને દુઃખ થાય છે એમ જાણ્યું, પણ તે મનુષ્યના દુઃખ-વેદનનો કાંઈ પણ અંશ તેઓ લઈ શક્યા નહિ.

(૮.) આખરે તેણે હાથના સડતા ભાગને કપાવ્યો.

(૯.) તે હાથ કપાવ્યા છતાં તે માણસનું જ્ઞાન તેટલું રહ્યું અને વિશેષ અભ્યાસથી ઘણું વધી ગયું અને બાકી રહેલું શરીર ઘણું નબળું પડતું ગયું તેમજ વજનમાં ઘટતું ગયું.

(૧૦.) શરીર નબળું પડવા છતાં તેને જ્ઞાનાભ્યાસના બળથી ધીરજ રહી અને શાંતિ વધી.

૫. આ દશ બાબતો શું સાબિત કરે છે તે આપણે જોઈએ. મનુષ્યમાં વિચાર-શક્તિ (Reasoning faculty) છે અને તે તો દરેક મનુષ્યને અનુભવગમ્ય છે. હવે વિચાર કરતાં નીચેના સિદ્ધાંતો પ્રગટે છેઃ—

(૧.) શરીર અને જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુ એ બન્ને જુદાજુદા પદાર્થો છે, કેમ કે તે જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુએ 'લોહી તરત જ બંધ થઇ જાય તો સારું' તેવી ઇચ્છા કરવા છતાં લોહી બંધ થયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ શરીરની અને લોહીની અવસ્થા થઇ. જો શરીર અને જ્ઞાન ધરાવતી વસ્તુ તે બંને એક જ હોય તો તેમ થાય નહિ.

(૨.) જો તે બન્ને એક જ વસ્તુ હોત તો જ્યારે જ્ઞાન કરનારે ઇચ્છા કરી તે જ વખતે લોહી બંધ થઈ જાત.

(૩.) જો તે બન્ને એક જ વસ્તુ હોત તો લોહી તરત જ બંધ પડત, એટલું જ નહિ પરંતુ, ઉપર નં. (૪–૫) માં જણાવ્યા મુજબ ભાવના કરેલ હોવાથી શરીરનો તે ભાગ સડત પણ નહિ, ઊલટું જ્યારે ઇચ્છા કરી ત્યારે તરત જ આરામ થઇ જાત. પરંતુ બંને જુદાં હોવાથી તેમ બનતું નથી.

(૪.) ઉપર નં. (૬–૭) માં જે હકીકત જણાવી છે તે સાબિત કરે છે કે જેનો હાથ સડે છે તે મનુષ્ય અને તેનાં સગાંસંબંધી બધા સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. જો તેઓ એક હોત તો તે મનુષ્યનું દુઃખ તેઓ ભેગાં મળી ભોગવત અને તે મનુષ્ય પોતાના દુઃખનો ભાગ તેમને આપત અથવા ઘણાં સગાંઓ તેનું દુઃખ લઇને પોતે તે ભોગવત, પણ તેમ બની શકતું નથી. માટે તેઓ પણ આ મનુષ્યથી જુદી સ્વતંત્ર જ્ઞાનરૂપ અને શરીર સહિત વ્યક્તિઓ છે એમ સિદ્ધ થયું.

(૫.) ઉપર નં (૮–૯) માં જે હકીકત જણાવી છે તે સાબિત કરે છે કે શરીર સંયોગી પદાર્થ છે, તેથી હાથ જેટલો ભાગ તેમાંથી છૂટો પડી શક્યો. જો તે એક અખંડ પદાર્થ હોત તો હાથ જેટલો ભાગ કપાઇને છુટો પડી ન શકત; વળી તે સાબિત કરે છે કે શરીરથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર છે કેમ કે શરીરનો અમુક ભાગ કપાયા છતાં તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન ઘટતું નથી પણ તેટલું જ રહે છે; અને શરીર નબળું

પડતું જાય છતાં જ્ઞાન વધતું જાય છે એટલે શરીર અને જ્ઞાન એ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ છે એમ સાબિત થયું.

(૬.) ઉપર નં. (૧૦) થી સાબિત થયું કે જ્ઞાન વધ્યું તોપણ વજન વધ્યું નહિ પણ જ્ઞાન સાથે સંબંધ રાખનાર ધીરજ, શાંતિ વગેરેમાં વધારો થયો; શરીર વજનમાં ઘટયું છતાં જ્ઞાનમાં ઘટાડો ન થયો, માટે જ્ઞાન અને શરીર બે જુદા, સ્વતંત્ર, વિરોધી ગુણવાળા પદાર્થો છે જેમકે : अ. શરીર વજનવાળું અને જ્ઞાન વજનવગરનું; ब. શરીર ઘટયું, જ્ઞાન વધ્યું, क. શરીરનો ભાગ ઓછો થયો, જ્ઞાન તેટલું જ રહ્યું અને પછી વધ્યું; ड. શરીર ઇન્દ્રિયગમ્ય, સંયોગી, છૂટું પડી કોઈ બીજી જગ્યાએ તેના ભાગો રહી શકે તેવું છે; જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી પરંતુ જ્ઞાનગમ્ય છે, તેના કટકા કે ભાગલા થઈ શકે નહિ કેમ કે તે અસંયોગી છે અને તેનો કોઈ ભાગ છૂટો પડીને બીજે રહી શકે નહિ તેમજ કોઈને આપી શકાય નહિ. इ. બજારમાંથી જડ વસ્તુઓ લાવીને તેનો ખોરાક બનાવી તેને ખાવાથી આ સંયોગી પદાર્થ-શરીર બન્યું છે, તેના કટકા-ભાગ થઈ શકે છે પરંતુ જ્ઞાન બજારમાંથી મળે નહિ; કોઇ પોતાનું જ્ઞાન બીજાને આપી શકે નહિ પરંતુ પોતાના અભ્યાસથી જ જ્ઞાન વધારી શકાય; અસંયોગી અને પોતામાંથી આવતું હોવાથી જ્ઞાન પોતાને જ આત્માને જ અવલંબનારું છે.

૭. 'જ્ઞાન' ગુણવાચક નામ છે, તે ગુણી વિના હોય નહિ, માટે જ્ઞાનગુણની ધારક એવી એક વસ્તુ છે, તેને જીવ, આત્મા, સચેતન પદાર્થ, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ નામથી ઓળખી શકાય છે. આ રીતે જીવ પદાર્થ જ્ઞાનસહિત, અસંયોગી, અરૂપી સાબિત થયો- અને તેનાથી વિરુદ્ધ શરીર જ્ઞાનરહિત, અજીવ, સંયોગી, રૂપી પદાર્થ સાબિત થયું, તે 'પુદ્‌ગલ' નામથી ઓળખાય છે. શરીર સિવાયનાં બીજા જે જે પદાર્થો દશ્યમાન થાય છે તે બધાં પણ શરીરની જેમ પુદ્‌ગલ જ છે.

(૮) વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું કાયમ ટકીને તેમાં વધઘટ થાય છે. તે વધઘટને જ્ઞાનની તારતમ્યતારૂપ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે, શાસ્ત્ર પરિભાષામાં તેને 'પર્યાય' કહે છે. નિત્ય જે જ્ઞાનપણું ટકી રહે છે તે 'જ્ઞાનગુણ' છે.

(૯.) શરીર સંયોગી સાબિત થયું તેથી તે વિયોગ સહિત જ હોય. વળી શરીરના નાના નાના ભાગ કરીએ તો ઘણા થાય અને બાળતાં રાખ થાય. તેથી એમ સાબિત થયું કે શરીર અનેક રજકણોનો પિંડ છે. જેમ જીવ અને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી પણ વિચાર (*reasoning*) ગમ્ય છે; તેમ પુદ્‌ગલરૂપ અવિભાગી રજકણ તે પણ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, પણ જ્ઞાનગમ્ય છે.

(૧૦.) શરીર તે મૂળ વસ્તુ નથી પણ અનેક રજકણોનો પિંડ છે અને રજકણ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એટલે કે અસંયોગી પદાર્થ છે.

(૧૧.) જીવ અને રજકણ અસંયોગી છે તેથી અનાદિઅનંત છે એમ સિદ્ધ થયું, કેમ કે જે પદાર્થ કોઇ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો ન હોય તેનો ક્યારેય નાશ પણ હોય નહિ.

(૧૨.) શરીર એક સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પણ અનેક પદાર્થોની સંયોગી અવસ્થા છે. અવસ્થા હંમેશાં શરુઆત સહિત જ હોય તેથી શરીર શરુઆત સહિત છે. તે સંયોગી હોવાથી વિયોગી છે.

૬. જીવ અનેક અને અનાદિઅનંત છે, તથા રજકણો અનેક અને અનાદિઅનંત છે. એક જીવ બીજા કોઈ જીવ સાથે પિંડરૂપ થઈ શકે નહિ પરંતુ રજકણો પિંડરૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્, અનેક દ્રવ્યો, રજકણો, તેના સ્કંધ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ આદિ વિષયો આ અધ્યાયમાં કહ્યાં છે તે સિદ્ધ થયાં.

૭. આ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્‌ગલનું ત્રિકાળ જુદાપણું તથા અનાદિઅનંતપણું સિદ્ધ થતાં નીચેની લૌકિક માન્યતાઓ અસત્ય ઠરે છે:—

(૧.) અનેક રજકણો ભેગાં થતાં તેમાંથી નવો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે રજકણો જ્ઞાનરહિત જડ છે તેથી જ્ઞાનરહિત ગમે તેટલા પદાર્થો ભેગાં થાય તોપણ જીવ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. જેમ અનેક અંધારા ભેગાં કરતાં તેમાંથી અજવાળું થાય નહિ, તેમ અજીવમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

(૨.) જીવનું સ્વરૂપ શું છે તે આપણને ખબર ન પડે, એવી માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે જ્ઞાન શું ન જાણે? જ્ઞાનની રુચિ વધારતાં આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર જાણી શકાય છે. માટે તે વિચારગમ્ય (*reasoning*—દલીલ ગમ્ય) છે એમ ઉપર સાબિત કર્યું છે.

(૩.) જીવ અને શરીર ઇશ્વરે બનાવ્યાં એમ કોઈ માને છે પણ તે માન્યતા અસત્ય છે, કેમ કે બન્ને પદાર્થો અનાદિઅનંત છે, અનાદિઅનંત પદાર્થોનો કોઈ કર્તા હોઈ શકે જ નહિ.

૮. જીવ શરીરનું કાંઇ કરી શકે અગર તો શરીર જીવનું કાંઈ કરી શકે છે એવી માન્યતા પણ તેટલી જ ભૂલ ભરેલી છે, એમ ઉપર પારા ૪ ના પેટામાં જે દસ બનાવો આપ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ બાબતનો સિદ્ધાંત આ અધ્યાયના સૂત્ર ૪૧ ની ટીકામાં પણ આપ્યો છે.

(૮) ઉપાદાન-નિમિત્ત સંબંધી સિદ્ધાંત

જીવ, પુદ્ગલ સિવાયના બીજાં ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરતાં પહેલાં આપણે ઉપાદાન-નિમિત્તના સિદ્ધાંતને અને તેની સાબિતિને સમજી લેવાની જરૂર છે. ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજશક્તિ-નિજશક્તિ અને નિમિત્ત એટલે સંયોગરૂપ પર વસ્તુ. તેનું દૃષ્ટાંત—એક મનુષ્યનું નામ દેવદત્ત છે, તેનો અર્થ એ કે દેવદત્ત પોતે પોતાથી પોતારૂપ છે પણ તે યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા કોઇ પદાર્થરૂપે નથી; આમ સમજતાં બે પદાર્થો જુદાપણે સાબિત થાય છે- ૧. દેવદત્ત પોતે, ૨. યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા પદાર્થો. દેવદત્તનું હોવાપણું સિદ્ધ કરવામાં બે કારણો થયાં—૧. દેવદત્ત પોતે, ૨. યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા

પદાર્થો જગતમાં સદ્‌ભાવરૂપ છે તેમનો દેવદત્તમાં અભાવ. આ બે કારણોમાં દેવદત્તનું પોતાનું હોવાપણું તે નિજશક્તિ હોવાથી મૂળ કારણ અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ છે. અને જગતના યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા પદાર્થોનો દરેકનો પોતપોતામાં સદ્‌ભાવ અને દેવદત્તમાં અભાવ તે દેવદત્તનું હોવાપણું સિદ્ધ કરવામાં નિમિત્તકારણ છે. જો આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે અને યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા કોઈ પણ પદાર્થનો દેવદત્તમાં સદ્‌ભાવ માનવામાં આવે તો તે પણ દેવદત્ત થઈ જાય. આમ થતાં દેવદત્તની સ્વતંત્ર હયાતી જ સિદ્ધ ન થઈ શકે.

વળી જો યજ્ઞદત્ત વગેરે બીજા પદાર્થોની હયાતી જ–સદ્‌ભાવ જ ન માનીએ તો દેવદત્તનું હોવાપણું પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કેમકે એક મનુષ્યને બીજાથી જુદો પાડવા માટે તેને દેવદત્ત કહ્યો; તેથી દેવદત્તના સત્તાપણામાં દેવદત્ત મૂળ ઉપાદાનકારણ અને જેમનાથી તેને જુદો પાડયો તેવાં અન્ય પદાર્થો તે નિમિત્તકારણ છે.

આ ઉપરથી એવો નિયમ પણ સિદ્ધ થયો કે નિમિત્ત કારણ ઉપાદાનને અનુકૂળ હોય પણ પ્રતિકૂળ હોય નહિ. દેવદત્તના દેવદત્તપણામાં પરદ્રવ્યો તેને અનુકૂળ છે કેમકે તે દેવદત્તરૂપે થતા નથી. જો દેવદત્તરૂપે તેઓ થાય તો પ્રતિકૂળ થાય અને તેમ થતાં બંનેનો (દેવદત્ત અને પરનો) નાશ થાય.

આ પ્રમાણે બે સિદ્ધાંતો નક્કી થયાઃ ૧. દરેક દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની સ્વથી અસ્તિ છે તે ઉપાદાનકારણ છે અને પરદ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની તેમાં નાસ્તિ છે તે નિમિત્તકારણ છે; નિમિત્તકારણ તે માત્ર આરોપિતકારણ છે, ખરું કારણ નથી, તેમ જ તે ઉપાદાનકારણને કાંઈ જ કરતું નથી. જીવના ઉપાદાનમાં જે જાતનો ભાવ હોય તે ભાવને અનુકૂળપણાનો નિમિત્તમાં આરોપ આવે છે. સામે સત્ નિમિત્ત હોવા છતાં કોઈ જીવ જો ઊંધા ભાવ કરે તો તે જીવના ઊંધા

ભાવમાં પણ સામી ચીજને અનુકૂળનિમિત્ત બનાવ્યું કહેવાય છે. જેમ કે-કોઈ જીવ તીર્થંકર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયો અને દિવ્યધ્વનિમાં વસ્તુનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ કહેવાયું તે સાંભળ્યું. પરંતુ તે જીવને વાત બેઠી નહિ તેથી તે ઊંધો પડયો, તો તે જીવે પોતાના ઊંધા ભાવને માટે ભગવાનના દિવ્યધ્વનિને અનુકૂળ નિમિત્ત બનાવ્યું કહેવાય.

(૯) ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતના આધારે જીવ, પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

દેખવામાં આવતા પદાર્થોમાં ચાર બાબતો જોવામાં આવે છે: ૧. તે પદાર્થ ઉપર, નીચે, અહીં, ત્યાં-એમ જોવામાં આવે છે. ૨. તે જ પદાર્થ અત્યારે, પછી, જ્યારે, ત્યારે, ત્યારથી અત્યારસુધી એ રીતે જોવામાં આવે છે. ૩. તે જ પદાર્થ સ્થિર, સ્તબ્ધ, નિશ્ચળ એવા પ્રકારે જોવામાં આવે છે; અને ૪. તે જ પદાર્થ હાલતો-ચાલતો, ચંચળ, અસ્થિર જોવામાં આવે છે. આ ચારે બાબતો પદાર્થોને દેખતાં સમજવામાં આવે છે તોપણ એ બાબતોદ્વારા પદાર્થોની કાંઈપિણ આકૃતી બદલતી નથી. તે તે કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ તો દરેક દ્રવ્ય છે, પણ તે ચારે પ્રકારની ક્રિયા જુદા જુદા પ્રકારની હોવાથી તે ક્રિયાના સૂચક નિમિત્તકારણ જુદાં જ હોય છે.

આ સંબંધે ખ્યાલમાં રાખવું કે, કોઇ પદાર્થમાં પહેલી, બીજી અને ત્રીજી અથવા પહેલી, બીજી અને ચોથી બાબતો એકી સાથે દેખાય છે. તે સિવાય ત્રીજી, ચોથી અને પહેલી અથવા ત્રીજી, ચોથી અને બીજી એ પ્રમાણેની બાબતો કદી હોય નહિ.

હવે આપણે એક એક બાબત ક્રમસર જોઈએ.

अ. આકાશની સિદ્ધિ-૩.

જગતની દરેક વસ્તુને પોતાનું ક્ષેત્ર હોય છે અર્થાત્ તેને લંબાઈ-પહોળાઈ હોય છે, એટલે કે તેને પોતાનું અવગાહન હોય

છે. તે અવગાહન પોતાનું ઉપાદાનકારણ થયું અને તેમાં નિમિત્તકારણરૂપ બીજી વસ્તુ હોય છે.

નિમિત્તકારણરૂપ બીજી વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે તેની સાથે ઉપાદાનવસ્તુ અવગાહનમાં એકરૂપ ન થઈ જાય. ઉપાદાન પોતે અવગાહનરૂપ હોવા છતાં અવગાહનમાં જે પરદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તેનાથી તે ભિન્નપણે ટકી રહે, એટલે કે પરમાર્થે દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના અવગાહનમાં જ છે.

વળી, તે વસ્તુ જગતના બધા પદાર્થોને એકીસાથે નિમિત્તકારણ જોઈએ, કેમ કે જગતના બધા પદાર્થો અનાદિ છે અને સૌને પોતપોતાનું ક્ષેત્ર છે, તે તેમનું અવગાહન છે. અવગાહનમાં નિમિત્ત થનારી વસ્તુ બધા અવગાહન લેનાર દ્રવ્યોથી મોટી જોઈએ. જગતમાં આવી એક વસ્તુ અવગાહનમાં નિમિત્તકારણરૂપ છે, તેને '**આકાશ**' કહેવામાં આવે છે.

વળી, જગતમાં સૂક્ષ્મ, સ્થુળ એમ બે પ્રકારનાં તથા રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારનાં પદાર્થો છે, તે ઉપાદાનરૂપ પદાર્થોને નિમિત્તપણે અનુકૂળ કોઈ પરદ્રવ્ય હોવું જોઈએ અને તેનો ઉપાદાનમાં અભાવ જોઈએ; વળી અબાધિત અવગાહન આપનાર પદાર્થ અરૂપી જ હોઈ શકે. આ રીતે આકાશ એક, સર્વવ્યાપક, બધાથી મોટું, અરૂપી અને અનાદિ દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જો આકાશ દ્રવ્યને માનવામાં ન આવે તો દ્રવ્યમાં સ્વક્ષેત્રપણું રહેશે નહિ અને ઉપર–નીચે–અહીં–ત્યાં એમ નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવનારા સ્થળ રહેશે નહિ. અપૂર્ણ પ્રાણીને નિમિત્ત દ્વારા જ્ઞાન કરાવ્યા વિના ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનું સાચું જ્ઞાન તે કરી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ ઉપાદાનને જે નહિ માને તે નિમિત્તને પણ માની શકશે નહિ અને નિમિત્તને નહિ માને તે ઉપાદાનને માની શકશે નહિ. બંનેને યથાર્થપણે માન્યા વગર જ્ઞાન સાચું થઈ શકશે નહિ; એ રીતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેને શૂન્યરૂપે એટલે કે

નહિ હોવારૂપે માનવું પડશે અને એ રીતે બધા પદાર્થોને શૂન્યપણું આવશે. પણ તેમ બની શકે જ નહિ.

ઘ. કાળની સિદ્ધિ-૪.

દ્રવ્ય કાયમ રહીને એક અવસ્થા છોડીને બીજી અવસ્થારૂપે થાય છે, તેને વર્તના-વર્તવું કહેવામાં આવે છે. હવે આ વર્તનામાં તે વસ્તુની નિજશક્તિ ઉપાદાનકારણ છે કેમ કે પોતામાં તે શક્તિ ન હોય તો પોતે પરિણમે નહિ. હવે કોઈ પણ કાર્ય માટે એ કારણો સ્વતંત્રપણે સ્વયં હોય છે, એમ આગળ સિદ્ધ કર્યું, તેથી નિમિત્તકારણ સંયોગરૂપે હોવું જોઈએ. માટે તે વર્તનામાં નિમિત્તકારણ એક વસ્તુ છે. તે વસ્તુને 'કાળ' કહેવામાં આવે છે. વળી નિમિત્ત અનુકૂળ હોય છે. નાનામાં નાનું દ્રવ્ય એક રજકણ છે તેથી તેને અનુકૂળ નિમિત્ત પણ એક રજકણ જેવડું જોઈએ. માટે કાલાણુ એક પ્રદેશી છે એમ સિદ્ધ થયું.

પ્રશ્નઃ-કાળદ્રવ્ય અણુ ન માનીએ અને મોટું માનીએ તો શું દોષ આવે ?

ઉત્તરઃ-તે અણુને પરિણમન થવામાં નાનામાં નાનો વખત (કાળ) નહિ લાગતાં વધારે વખત લાગશે અને પરિણમન શક્તિને વધારે વખત લાગે તો નિજશક્તિ ન કહેવાય. વળી નાનામાં નાનો કાળ સમય જેવડો નહિ થતાં કાળદ્રવ્ય મોટું હોય તો તેની પર્યાય મોટી થાય. એ રીતે બે સમય, બે કલાક ક્રમે ક્રમે નહિ થતાં એકીસાથે થશે કે જે બની શકે નહિ. સમય ક્રમે ક્રમે થતાં કાળ ગમે તેટલો લાંબો ગણીએ તે જુદી વાત છે, પણ એકીસાથે લાંબો કાળ હોઈ શકે નહિ. જો એમ હોય તો કોઈ પણ વખતની ગણતરી થઈ શકે નહિ.

પ્રશ્નઃ-કાળદ્રવ્ય એક પ્રદેશ કરતાં મોટું નથી એમ સિદ્ધ થયું, પણ કાલાણુઓ આખા લોકમાં છે એમ શા માટે માનવું ?

ઉત્તરઃ-જગતમાં આકાશના એક એક પ્રદેશ ઉપર એક એક પુદ્ગલ પરમાણુ અને તેટલા જ ક્ષેત્રને રોકતા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્કંધો છે, અને તેમના પરિણમનમાં નિમિત્તકારણ તરીકે દરેક આકાશ-પ્રદેશે એક એક કાલાણુ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્નઃ-એક આકાશ પ્રદેશે વધારે કાલાણુ સ્કંધરૂપ માનવામાં શું વિરોધ આવે છે?

ઉત્તરઃ-જેમાં સ્પર્શ ગુણ હોય તેમાં જ બંધ થાય અને તે તો પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. કાલાણુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી, અરૂપી છે માટે તેનો સ્કંધ થાય જ નહિ.

ક. અધર્માસ્તિકાય અને ધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ-૫-૯.

જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોમાં ક્રિયાવતી શકિત હોવાથી તેઓને હલનચલન હોય છે. પણ તે હલનચલનરૂપ ક્રિયા કાયમ હોતી નથી. કોઈ વખતે તેઓ સ્થિર હોય અને કોઈ વખતે ગતિરૂપે હોય; કેમ કે સ્થિરતા કે હલનચલનરૂપ ક્રિયા તે ગુણ નથી પરંતુ ક્રિયાવતીશકિતની પર્યાય છે. તે ક્રિયાવતીશકિતના સ્થિરતારૂપ પરિણમનનું મૂળકારણ દ્રવ્ય પોતે છે, તેનું નિમિત્ત-કારણ તેનાથી પર જોઈએ. જગતમાં નિમિત્તકારણ હોય જ છે એમ આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી સ્થિરતારૂપ પરિણમનનું જે નિમિત્ત કારણ છે તે દ્રવ્યને અધર્મદ્રવ્ય કહે છે. ક્રિયાવતીશકિતના હલનચલનરૂપ પરિણમનનું મૂળકારણ દ્રવ્ય પોતે છે, અને જે હલનચલનમાં નિમિત્ત છે તેને ધર્મદ્રવ્ય કહે છે. હલનચલનનું નિમિત્તકારણ અધર્મદ્રવ્યથી વિરુદ્ધ જોઈએ, અને તે ધર્મદ્રવ્ય છે.

(૧૦) આ છ દ્રવ્યો એક જ જગ્યાએ, હોવાની સિદ્ધિ

આપણે આગળ જીવ-પુદ્ગલની સિદ્ધિ કરવામાં મનુષ્યનું દૃષ્ટાંત લીધું હતું, તે ઉપરથી આ સિદ્ધિ સરળ થશે.

૧. જ્ઞાનગુણધારક પદાર્થ જીવ છે.

૨. સંયોગી જડ, રૂપી પદાર્થ શરીર છે તે પણ તે જ જગ્યાએ છે, તેનું મૂળ અનાદિ અનંત પુદ્ગલદ્રવ્ય છે એમ તે શરીર સિદ્ધ કરે છે.

૩. તે મનુષ્ય આકાશના કોઇ ભાગમાં હંમેશાં હોય છે, તેથી તે જગ્યાએ આકાશ પણ છે.

૪. તે મનુષ્યની એક અવસ્થા ટળીને બીજી અવસ્થા થાય છે, તે હકીકતથી તે જ સ્થળે કાળદ્રવ્યના હોવાપણાની સિદ્ધિ થાય છે.

૫. તે મનુષ્યના જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે સમયે સમયે નવાં નવાં કર્મો બંધાઇને ત્યાં સ્થિર રહે છે, તે હકીકતથી તે સ્થળે અધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

૬. તે મનુષ્યના જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશે તે જ વખતે જુનાં કર્મ સમયે સમયે ઉદય પામીને નિર્જરી જાય છે, તે હકીકતથી તે જ સ્થળે ધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે છએ દ્રવ્યોનું એક ક્ષેત્રે હોવાપણું સિદ્ધ થયું.

(૧૧) છ દ્રવ્યોના હોવાપણાની અન્ય પ્રકારે સિદ્ધિ

—૧-૨. જીવ દ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય—

જે સ્થુળ પદાર્થો નજરે દેખાય છે એવા શરીર, પુસ્તક, પત્થર, લાકડું વગેરેમાં જ્ઞાન નથી એટલે કે તે અજીવ છે, તે પદાર્થોને તો અજ્ઞાની પણ જુએ છે. તે પદાર્થોમાં વધ-ઘટ થયા કરે છે અર્થાત્ તે ભેગાં થાય છે અને છૂટા પડે છે—આવા નજરે દેખાતા પદાર્થોને પુદ્ગલ કહેવાય છે. રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ગુણો પુદ્ગલ દ્રવ્યના છે, તેથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય કાળું-ધોળું, સુગંધી-દુર્ગંધી, ખાટું-મીઠું, હલકું-ભારે વગેરે પ્રકારે જણાય છે, એ બધી પુદ્ગલની જ શકિત છે. જીવ તો કાળો-ધોળો, સુગંધી-દુર્ગંધી વગેરે રૂપે નથી, જીવ તો જ્ઞાનવાળો છે. શબ્દ અથડાય છે કે બોલાય છે તે પણ પુદ્ગલની જ હાલત છે. તે પુદ્ગલોથી જીવ જુદો છે. લોકોમાં બેભાન માણસને કહેવાય છે કે તારૂં ચેતન ક્યાં ઊડી ગયું?

એટલે કે આ શરીર તો અજીવ છે, તે તો જાણતું નથી, પણ જાણનારૂં જ્ઞાન ક્યાં ગયું? અર્થાત્ જીવ ક્યાં ગયો? આમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોની સાબિતિ થઈ.

—૩. આકાશ દ્રવ્ય—

'આકાશ' નામનું દ્રવ્ય છે તેને લોકો અવ્યક્તપણે તો સ્વીકારે છે. "અમુક મકાન વગેરે જગ્યાનો આકાશથી પાતાળ સુધી અમારો હકક છે" એમ દસ્તાવેજોમાં લખાવે છે એટલે કે આકાશથી પાતાળરૂપ કાંઈક એક વસ્તુ છે એમ નક્કી થયું. જો આકાશથી પાતાળ સુધી કાંઈ જ વસ્તુ ન હોય તો 'આકાશથી પાતાળ સુધીનો હકક' એમ કેમ લખાવે? વસ્તુ છે માટે તેનો હકક માને છે. આકાશથી પાતાળ સુધી એટલે કે સર્વવ્યાપી રહેલી તે વસ્તુને 'આકાશદ્રવ્ય' કહેવાય છે, આ દ્રવ્ય જ્ઞાનરહિત છે અને અરૂપી છે, તેનામાં રંગ, રસ વગેરે નથી.

—૪ કાળદ્રવ્ય—

જીવ, પુદ્ગલ અને આકાશ દ્રવ્યને સિદ્ધ કર્યાં; હવે 'કાળ' નામની એક વસ્તુ છે તેને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. લોકો દસ્તાવેજ કરાવે તેમાં એમ લખાવે છે કે "यावत् चंद्र दिवाकरौ—જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી અમારો હકક છે." આમાં કાળદ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યો. અત્યારે જ હકક છે એમ નહિ પણ હજી કાળ લંબાતો જાય છે તે બધા કાળમાં અમારો હકક છે, એમ કાળનો સ્વીકાર કરે છે. તેમજ 'અમારી લીલીવાડી સદાય રહે' એમાં પણ ભવિષ્યકાળનો સ્વીકાર કર્યો. વળી 'અમે તો સાત પેઢીથી સુખી છીએ' એમ કહે છે ત્યાં પણ ભૂતકાળ સ્વીકારે છે. ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળ એ બધા પ્રકાર કાળદ્રવ્યની વ્યવહાર પર્યાયના છે. આ કાળદ્રવ્ય પણ અરૂપી છે અને તેનામાં જ્ઞાન નથી.

આ રીતે જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ થઈ, હવે બાકી ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યો રહ્યાં.

—૫. ધર્મદ્રવ્ય—

આ ધર્મદ્રવ્યને પણ જીવ અવ્યક્તપણે કબુલે તો છે. છ એ દ્રવ્યોની અસ્તિ કબુલ્યા વગર કોઈ પણ વ્યવહાર ચાલી શકે નહીં. આવવું, જવું, રહેવું, વગેરે બધામાં છએ દ્રવ્યોની અસ્તિ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ચાર દ્રવ્યો તો સિદ્ધ થયાં છે, હવે બાકીના બે દ્રવ્યોને સિદ્ધ કરવાં છે. 'એક ગામથી બીજે ગામ આવ્યા' આમ કહ્યું તેમાં ધર્મ દ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. એક ગામેથી બીજે ગામ આવ્યા એટલે શું? કે જીવ અને શરીરના પરમાણુઓની ગતિ થઈ, એક ક્ષેત્રથી બીજું ક્ષેત્ર બદલ્યું. હવે આ ક્ષેત્ર બદલવાના કાર્યમાં નિમિત્ત દ્રવ્ય કોને કહેશો? કેમ કે એવો નિયમ છે કે **દરેક કાર્યમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ હોય જ છે.** જીવ અને પુદ્ગલોને એક ગામથી બીજે ગામ આવવામાં કયું દ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે વિચારીએ. પ્રથમ તો, જીવ અને પુદ્ગલ એ ઉપાદાન છે, ઉપાદાન પોતે નિમિત્ત ન કહેવાય. નિમિત્ત તો ઉપાદાનથી જુદું જ હોય; માટે જીવ કે પુદ્ગલ તે ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત નથી. કાળદ્રવ્ય તે તો પરિણમનમાં નિમિત્ત છે એટલે કે પર્યાય બદલવામાં તે નિમિત્ત છે, પણ ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત કાળદ્રવ્ય નથી; આકાશ દ્રવ્ય તે બધા દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા આપે છે, પહેલા ક્ષેત્રે હતા ત્યારે પણ જીવ અને પુદ્ગલને આકાશ નિમિત્ત હતું અને બીજા ક્ષેત્રે પણ તે જ નિમિત્ત છે, માટે ક્ષેત્રાંતરનું નિમિત્ત આકાશને પણ કહી શકાતું નથી. તો પછી ક્ષેત્રાંતરરૂપ જે કાર્ય થયું તેનું નિમિત્ત આ ચાર દ્રવ્યો સિવાય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય છે એમ નક્કી થાય છે. ગતિ કરવામાં કોઈ એક દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે છે પણ તે દ્રવ્ય કયું છે તેનો જીવે કદી વિચાર કર્યો નથી તેથી તેની તેને ખબર નથી. ક્ષેત્રાંતર થવામાં નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યને '**ધર્મદ્રવ્ય**' કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય પણ અરૂપી છે, અને જ્ઞાનરહિત છે.

—૬. અધર્મદ્રવ્ય—

જેમ ગતિ કરવામાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે તેમ સ્થિતિ થવામાં તેનાથી વિરૂદ્ધ અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે. "એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે આવીને સ્થિર રહ્યા," સ્થિર રહેવામાં નિમિત્ત કોણ? સ્થિર રહેવામાં આકાશનું નિમિત્ત નથી, કેમ કે આકાશનું નિમિત્ત તો રહેવા માટે છે, ગતિ વખતે પણ રહેવામાં આકાશ નિમિત્ત હતું તેથી સ્થિતિનું નિમિત્ત કોઈ અન્ય દ્રવ્ય જોઈએ. તે દ્રવ્ય અધર્મદ્રવ્ય છે. આ પણ અરૂપી છે અને જ્ઞાનરહિત છે.

આ રીતે જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ કરી, આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહિ. અને આ છ માંથી એક પણ દ્રવ્ય ઓછું નથી. બરાબર છ એ છ દ્રવ્યો છે અને તેમ માનવાથી જ યથાર્થ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. જો આ છ સિવાય સાતમું કોઈ દ્રવ્ય હોય તો તેનું કાર્ય બતાવી આપો! એવું કોઈ કાર્ય નથી કે જે આ છ દ્રવ્યોથી બહાર હોય, માટે સાતમું દ્રવ્ય છે જ નહિ. વળી, જો આ છ દ્રવ્યોમાંથી એક પણ ઓછું હોય તો તે દ્રવ્યનું કાર્ય કોણ કરે તે બતાવી આપો! છમાંથી એક પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જેના વગર વિશ્વનિયમ ચાલી શકે!

—છ દ્રવ્યો વિષે કેટલીક માહિતી—

૧. **જીવ**—આ જગતમાં અનંત જીવો છે. જાણપણાના ચિહ્ન (વિશેષ ગુણ) વડે જીવ ઓળખાય છે કેમ કે જીવ સિવાયના કોઈ પદાર્થોમાં જાણપણું નથી. અનંત જીવો છે તે બધાય એક બીજાથી તદ્દન જુદા છે.

૨. **પુદ્‌ગલ**—આ જગતમાં અનંતાનંત પુદ્‌ગલો છે; સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રંગ એ ચિહ્ન વડે પુદ્‌ગલો ઓળખાય છે, કેમ કે પુદ્‌ગલો

સિવાય અન્ય કોઇ પદાર્થોમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ કે રંગ નથી. ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે જણાય છે તે બધાય પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનાં બનેલાં સ્કંધો છે.

૩. **ધર્મ**–અહીં 'ધર્મ' કહેતાં આત્માનો ધર્મ ન સમજવો પણ 'ધર્મ' નામનું દ્રવ્ય છે તે સમજવું. આ દ્રવ્ય એક અખંડ છે તે આખા લોકમાં રહેલું છે. જીવ અને પુદ્‌ગલોને ગતિ કરતી વખતે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે.

૪. **અધર્મ**–અહીં 'અધર્મ' કહેતાં આત્માના દોષ ન સમજવા પરંતુ 'અધર્મ' નામનું દ્રવ્ય સમજવું. આ એક-અખંડ દ્રવ્ય છે તે આખા લોકમાં રહેલું છે. જીવ અને પુદ્‌ગલો ગતિ કરીને જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે આ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ ઓળખાય છે.

૫. **આકાશ**–આ એક અખંડ સર્વવ્યાપક દ્રવ્ય છે. બધા પદાર્થોને જગ્યા આપવાના નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે. આ દ્રવ્યના જેટલા ભાગમાં અન્ય પાંચે દ્રવ્યો રહેલાં છે તેટલા ભાગને 'લોકાકાશ' કહેવાય છે, અને જેટલો ભાગ અન્ય પાંચ દ્રવ્યોથી ખાલી છે તેને 'અલોકાકાશ' કહેવાય છે. 'ખાલી જગ્યા' કહેવાય છે તેનો અર્થ 'એકલું આકાશ'–એવો થાય છે.

૬. **કાળ**–અસંખ્ય કાળ દ્રવ્યો છે, આ લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો છે તે દરેક પ્રદેશ ઉપર એક એક કાળ દ્રવ્ય રહેલું છે. અસંખ્ય કાળાણુઓ છે તે બધાય એક બીજાથી છુટા છે. વસ્તુમાં રૂપાંતર (ફેરફાર) થવામાં નિમિત્તરૂપ આ દ્રવ્ય ઓળખાય છે.

આ છ દ્રવ્યોને સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ જાણી શકે નહિ. સર્વજ્ઞદેવે જ આ છ દ્રવ્યો જાણ્યા છે અને તેઓએ જ તેનું સાચું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેથી સર્વજ્ઞના સત્ય માર્ગ સિવાય અન્ય કોઇ જગ્યાએ છ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ હોઈ શકે જ નહિ; કેમ કે બીજા

અપૂર્ણ જીવો તે દ્રવ્યોને જાણી શકે નહિ; માટે છ દ્રવ્યના સ્વરૂપની સાચી સમજણ કરવી જોઈએ.

—ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ—

જુઓ, આ લુગડાની ટોપી છે, તે અનંત પરમાણુઓ ભેગા થઇને બનેલી છે અને તે ફાટી જતાં પરમાણુઓ છૂટા થાય છે, આ રીતે ભેગા થવું અને છુટા થવું એવો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે; વળી આ ટોપી સફેદ છે, બીજી કોઈ કાળી, રાતી વગેરે રંગની ટોપી પણ હોય છે; રંગ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું ચિહ્ન છે, તેથી જે નજરે દેખાય છે તે **પુદ્ગલ દ્રવ્ય** છે (૧). 'આ ટોપી છે પણ ચોપડી નથી' એમ જાણનાર જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન તે જીવનું ચિહ્ન છે તેથી **જીવ** પણ સિદ્ધ થયો (૨). હવે વિચારીએ કે ટોપી ક્યાં રહેલી છે? જો કે નિશ્ચયથી તો ટોપી ટોપીમાં જ છે, પરંતુ ટોપી ટોપીમાં જ છે એમ કહેવાથી ટોપીનો બરાબર ખ્યાલ ન આવી શકે, તેથી નિમિત્ત તરીકે "અમુક જગ્યામાં ટોપી રહેલી છે" એમ ઓળખાવાય છે. 'જગ્યા' કહેવાય છે તે આકાશદ્રવ્યનો અમુક ભાગ છે આ રીતે **આકાશદ્રવ્ય** સિદ્ધ થયું (૩).

હવે આ ટોપી બેવડી વળે છે. ટોપી જ્યારે સીધી હતી ત્યારે આકાશમાં હતી અને બેવડી છે ત્યારે પણ આકાશમાં જ છે, તેથી આકાશના નિમિત્ત વડે ટોપીનું બેવડાપણું ઓળખી શકાતું નથી. તો પછી ટોપીની બેવડી થવાની ક્રિયા થઈ એટલે કે પહેલાં તેનું ક્ષેત્ર લાંબુ હતું હવે તે ટુંકા ક્ષેત્રમાં રહેલી છે–આ રીતે ટોપી ક્ષેત્રાંતર થઈ છે અને તે ક્ષેત્રાંતર થવામાં જે વસ્તુ નિમિત્ત છે તે **ધર્મદ્રવ્ય** છે-(૪). હવે ટોપી વળાંકરૂપે સ્થિર પડી છે, તો સ્થિર પડી છે એમાં તેને કોણ નિમિત્ત છે? આકાશ દ્રવ્ય તો માત્ર જગ્યા આપવામાં નિમિત્ત છે. ટોપી ચાલે કે સ્થિર રહે તેમાં આકાશનું નિમિત્ત નથી; જ્યારે ટોપીએ સીધી દશામાંથી વાંકી દશારૂપે થવા માટે ગમન કર્યું ત્યારે ધર્મદ્રવ્યનું નિમિત્ત હતું,

તો હવે સ્થિર રહેવાની ક્રિયામાં તેના કરતાં વિરુદ્ધ નિમિત્ત જોઈએ, ગતિમાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત હતું હવે સ્થિર રહેવામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તરૂપ છે-(૫). ટોપી પહેલાં સીધી હતી, અત્યારે વાંકી છે અને હવે પછી અમુક વખત તે રહેશે-આમ જાણ્યું ત્યાં 'કાળ' સિદ્ધ થઈ ગયો. ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય અથવા તો જુનું-નવું, દિવસ, કલાક વગેરે જે ભેદો પ્રવર્તે છે તે ભેદો કોઇ એક મૂળ વસ્તુ વગર હોઈ શકે નહિ, ઉપર્યુક્ત બધા ભેદો કાળ દ્રવ્યના છે, જો કાળ દ્રવ્ય ન હોય તો 'નવું-જુનું,' 'પહેલાં-પછી' એવી કોઇ પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ, માટે કાળદ્રવ્ય સિદ્ધ થયું-(૬). આ રીતે ટોપી ઉપરથી છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયા.

આ છ દ્રવ્યોમાંથી એક પણ દ્રવ્ય ન હોય તો જગત વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ. જો પુદ્ગલ ન હોય તો ટોપી જ ન હોય, જો જીવ ન હોય તો ટોપીનું હોવાપણું કોણ નક્કી કરે? જો આકાશ ન હોય તો ટોપી ક્યાં છે તે ઓળખાવી શકાય નહિ, જો ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય ન હોય તો ટોપીમાં થતો ફેરફાર (ક્ષેત્રાંતર અને સ્થિરતા) ઓળખાવી શકાય નહિ, અને જો કાળદ્રવ્ય ન હોય તો 'પહેલાં' જે ટોપી સીધી હતી તે જ 'અત્યારે' વાંકી છે-એમ પૂર્વે અને પછી ટોપીનું હોવાપણું નક્કી ન થઇ શકે, માટે **ટોપીને સિદ્ધ કરવા માટે છએ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો** પડે છે. જગતની કોઈ પણ એક વસ્તુને કબુલતાં વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે છ એ દ્રવ્યનો સ્વીકાર થઈ જાય છે.

મનુષ્ય શરીર ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ

આ શરીર તો નજરે દેખાય છે તે પુદ્ગલનું બનેલું છે અને શરીરમાં જીવ રહેલો છે. જીવ અને પુદ્ગલ એક આકાશની જગ્યામાં રહ્યા હોવાં છતાં બંને જુદા છે, જીવનો સ્વભાવ જાણવાનો છે અને પુદ્ગલનું બનેલું આ શરીર કાંઇ જાણતું નથી. શરીરનો કોઈ ભાગ કપાઇ જવા છતાં જીવનું જ્ઞાન કપાઈ જતું નથી, જીવ તો આખો જ રહે છે કેમ કે શરીર અને જીવ સદાય જુદાં જ છે. બંનેનું સ્વરૂપ

જુદું છે અને બંનેના કામ પણ જુદાં જ છે. આ જીવ અને પુદ્ગલ તો સ્પષ્ટ છે.-(૧-૨.) જીવ અને શરીર ક્યાં રહેલાં છે? અમુક ઠેકાણે પાંચ ફૂટ જગ્યામાં, બે ફૂટ જગ્યામાં વગેરેમાં રહેલા છે, આ રીતે 'જગ્યા' કહેતાં **આકાશદ્રવ્ય** સિદ્ધ થયું- (૩).

એ ધ્યાન રાખવું કે જીવ અને શરીર આકાશમાં રહ્યાં છે એમ કહેવાય છે ત્યાં ખરેખર જીવ, શરીર અને આકાશ ત્રણે સ્વતંત્ર જુદા જુદા જ છે, કોઇ એક બીજાના સ્વરૂપમાં ઘૂસી ગયા નથી. જીવ તો જાણનાર સ્વરૂપે જ રહ્યો છે, રંગ, ગંધ વગેરે શરીરમાં જ છે પણ આકાશ કે જીવ વગેરે કોઈમાં તે નથી; આકાશમાં રંગ, ગંધ, વગેરે નથી તેમજ જ્ઞાન પણ નથી, તે અરૂપી-અચેતન છે; જીવમાં જ્ઞાન છે પણ રંગ, ગંધ વગેરે નથી એટલે તે અરૂપી—ચેતન છે; પુદ્ગલમાં રંગ, ગંધ વગેરે છે પણ જ્ઞાન નથી એટલે તે રૂપી-અચેતન છે, આ રીતે ત્રણે દ્રવ્યો એક બીજાથી જુદા—સ્વતંત્ર છે. **સ્વતંત્ર વસ્તુઓને કોઈ બીજી વસ્તુ કાંઈ કરી શકે નહિ. જો એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ કાંઇ કરતી હોય તો વસ્તુને સ્વતંત્ર કેમ કહેવાય?**

જીવ, પુદ્ગલ અને આકાશ નક્કી કર્યાં. હવે કાળ નક્કી કરીએ; "તમારી ઉમર કેટલી?" એમ પૂછવામાં આવે છે, (ત્યાં 'તમારી' એટલે શરીર અને જીવ બંનેની ઉમરની વાત સમજવી.) શરીરની ઉમર ૪૦-૫૦ વર્ષો વગેરેની કહેવાય છે અને જીવ અનાદિ અનંત હોવાપણે છે. 'આ મારા કરતાં પાંચ વર્ષ નાના, આ પાંચ વર્ષ મોટા' એમ કહેવાય છે, ત્યાં શરીરના કદથી નાના-મોટાપણાની વાત નથી પણ કાળ અપેક્ષાએ નાના-મોટાપણાની વાત છે, જો કાળદ્રવ્યની અપેક્ષા ન લ્યો તો 'આ નાનો, આ મોટો, આ બાળક, આ યુવાન, આ વૃદ્ધ' એમ કહી શકાય નહિ. જુની નવી દશા બદલાયા કરે છે તે ઉપરથી કાળ દ્રવ્યનું હોવાપણું નક્કી થાય છે. (૪).

ક્યારેક જીવ અને શરીર સ્થિર હોય છે અને ક્યારેક ગમન કરતાં હોય છે. સ્થિર હોવા વખતે તેમજ ગમન કરતી વખતે-બંને

વખતે તે આકાશમાં જ છે, એટલે આકાશ ઉપરથી તેમનું ગમન કે સ્થિર રહેવાપણું નક્કી થઈ શકતું નથી. ગમનરૂપદશા અને સ્થિર રહેવારૂપ દશા એ બંનેને જુદા જુદા ઓળખવા માટે તે બંને દશામાં જુદા જુદા નિમિત્તરૂપ એવા બે દ્રવ્યોને ઓળખવા પડશે. ધર્મદ્રવ્યના નિમિત્તવડે જીવ-પુદ્ગલનું ગમન ઓળખી શકાય છે. અને અધર્મદ્રવ્યના નિમિત્ત વડે જીવ-પુદ્ગલની સ્થિરતા ઓળખી શકાય છે. જો આ **ધર્મ** અને **અધર્મદ્રવ્યો** ન હોય તો ગમન અને સ્થિરતાના ભેદને ઓળખી શકાય નહીં. (૫-૬).

જો કે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો જીવ-પુદ્ગલને કાંઈ ગતિ કે સ્થિતિ કરવામાં મદદરૂપ નથી, પરંતુ **એક દ્રવ્યના ભાવને અન્યદ્રવ્યની અપેક્ષા વગર ઓળખાવી શકાતાં નથી.** જીવના ભાવને ઓળખવા માટે અજીવની અપેક્ષા આવે છે, જાણે તે જીવ-એમ કહેતાં જ "જાણપણા વગરનાં અન્ય દ્રવ્યો છે તે જીવ નથી" એમ અજીવની અપેક્ષા આવી જાય છે. જીવ અમુક જગ્યાએ છે એમ બતાવતાં આકાશની અપેક્ષા આવે છે. આ પ્રમાણે છએ દ્રવ્યોમાં અરસપરસ સમજી લેવું. એક આત્મદ્રવ્યનો નિર્ણય કરતાં છએ દ્રવ્યો જણાય છે; એ જ્ઞાનની વિશાળતા છે અને જ્ઞાનનો સ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી લેવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક દ્રવ્યને સિદ્ધ કરતાં છએ દ્રવ્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે તેમાં દ્રવ્યની પરાધીનતા નથી પરંતુ જ્ઞાનનો મહિમા છે. જે પદાર્થ હોય તે જ્ઞાનમાં જરૂર જણાય, પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જેટલું જણાય તે સિવાય અન્ય કાંઈ આ જગતમાં નથી. પૂર્ણ જ્ઞાનમાં છ દ્રવ્યો જણાયા છે, છ દ્રવ્યથી અધિક બીજું કાંઈ નથી.

—કર્મો ઉપરથી છ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ—

કર્મો તે **પુદ્ગલની** અવસ્થા છે; **જીવના** વિકારી ભાવના નિમિત્તથી તે રહેલાં છે; કેટલાક કર્મો બંધરૂપે સ્થિર થયાં છે તેને **અધર્માસ્તિકાયનું** નિમિત્ત છે; ક્ષણે ક્ષણે કર્મો ઉદયમાં આવીને

ખરી જાય છે, ખરી જવામાં ક્ષેત્રાંતર થાય છે તેમાં તેને ધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત છે; કર્મની સ્થિતિ કહેવાય છે કે ૭૦ કોડાકોડીનું કર્મ અથવા અંતરમુહૂર્તનું કર્મ, એમાં 'કાળ' દ્રવ્યની અપેક્ષા આવે છે; ઘણા કર્મપરમાણુઓ એક ક્ષેત્રે રહેવામાં આકાશદ્રવ્યની અપેક્ષા છે. આ રીતે છ દ્રવ્યો સિદ્ધ થયા.

—દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા—

આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય (-કર્મ) બંને તદ્દન જુદી જુદી વસ્તુઓ છે, અને બંને પોતપોતામાં સ્વતંત્ર છે, કોઈ એક બીજામાં કાંઈ જ કરતા નથી. જો જીવ અને કર્મો ભેગાં થઈ જાય તો આ જગતમાં છ દ્રવ્યો જ રહી શકે નહિ, જીવ અને કર્મ સદાય જુદાં જ છે. દ્રવ્યોનો સ્વભાવ અનાદિ-અનંત ટકીને સમયે સમયે બદલવાનો છે. બધાય દ્રવ્યો પોતાની તાકાતથી સ્વતંત્રપણે અનાદિ અનંત ટકીને પોતે જ પોતાની હાલત બદલાવે છે. જીવની હાલત જીવ બદલાવે છે, પુદ્ગલની હાલત પુદ્ગલ બદલાવે છે. પુદ્ગલનું કાંઈ જીવ કરે નહિ અને જીવનું કાંઈ પુદ્ગલ કરે નહિ.

—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ—

દ્રવ્યનો કોઈ કર્તા નથી. જો કોઈ કર્તા હોય તો તેણે દ્રવ્યોને કઈ રીતે બનાવ્યા? શેમાંથી બનાવ્યા? તે કર્તા પોતે શેનો બન્યો? જગતમાં છ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવથી જ છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી. કોઈ પણ નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. કોઈ પણ પ્રયોગે કરીને નવા જીવની કે નવા પરમાણુની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, પણ જે પદાર્થ હોય તે જ રૂપાંતર થાય. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય હોય તે નાશ પામે નહિ, જે દ્રવ્ય ન હોય તે ઉત્પન્ન થાય નહિ અને જે દ્રવ્ય હોય તે પોતાની હાલત ક્ષણેક્ષણે બદલ્યા જ કરે, આવો નિયમ છે. આ સિદ્ધાંતને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ અર્થાત્ નિત્ય ટકીને બદલવું (*permanency with a change*) કહેવાય છે.

દ્રવ્યનો કોઈ બનાવનાર નથી માટે નવું સાતમું કોઈ દ્રવ્ય થઈ શકતું નથી, અને કોઈ દ્રવ્યનો કોઈ નાશ કરનાર નથી માટે છ દ્રવ્યોમાંથી કદી ઓછાં થતાં નથી. શાશ્વતપણે છ જ દ્રવ્યો છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞ ભગવાને છ દ્રવ્યો જાણ્યા અને તે જ ઉપદેશમાં દિવ્યવાણી દ્વારા કહ્યા. સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવપ્રણીત પરમ સત્યમાર્ગ સિવાય આ છ દ્રવ્યનું સાચું સ્વરૂપ બીજે ક્યાંય છે જ નહિ.

—દ્રવ્યની શક્તિ (ગુણ)—

દ્રવ્યની **ખાસ શક્તિ** (ચિહ્ન, વિશેષ ગુણ) સંબંધી પૂર્વે સંક્ષિપ્તમાં કહેવાઈ ગયું છે; એક દ્રવ્યની જે ખાસ શક્તિ હોય તે અન્ય દ્રવ્યોમાં હોતી નથી, તેથી ખાસ શક્તિ વડે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ઓળખી શકાય છે. જેમ કે-જ્ઞાન તે જીવ દ્રવ્યની ખાસ શક્તિ છે, જીવ સિવાયના અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન નથી, તેથી જ્ઞાનશક્તિ વડે જીવ ઓળખી શકાય છે.

અહીં હવે દ્રવ્યોની **સામાન્યશક્તિ** સંબંધી થોડું કહેવામાં આવે છે. જે શક્તિ બધા દ્રવ્યોમાં હોય તેને સામાન્યશક્તિ (સામાન્યગુણ) કહેવાય છે. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ અને પ્રદેશત્વ. આ છ સામાન્ય ગુણો મુખ્ય છે, તે બધા જ દ્રવ્યોમાં છે.

૧-અસ્તિત્વગુણને લીધે દ્રવ્યના હોવાપણાનો કદી નાશ થતો નથી. દ્રવ્યો અમુક કાળ માટે છે અને પછી નાશ પામે છે-એમ નથી, દ્રવ્યો નિત્ય ટકી રહેનારાં છે. જો અસ્તિત્વગુણ ન હોય તો વસ્તુ જ હોઈ શકે નહિ, અને જો વસ્તુ જ ન હોય તો સમજાવવાનું કોને ?

૨-વસ્તુત્વગુણને લીધે દ્રવ્ય પોતાનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે; જેમ ઘડો પાણીને ધારણ કરે છે તેમ દ્રવ્ય પોતે જ પોતાના ગુણ-પર્યાયોનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કરે છે. એક દ્રવ્ય બીજા કોઈનું કાર્ય કરતું નથી.

૩-દ્રવ્યત્વગુણને લીધે દ્રવ્ય નિરંતર એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં દ્રવ્યા કરે છે-પરિણમ્યા કરે છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળ અસ્તિરૂપ હોવા છતાં તે સદા એક સરખું (કૂટસ્થ) નથી પરંતુ નિરંતર નિત્ય બદલતું-પરિણામી છે. જો દ્રવ્યમાં પરિણમન ન હોય તો જીવને સંસારદશાનો નાશ થઇને મોક્ષદશાની ઉત્પત્તિ કેમ થાય? શરીરની બાલ્ય દશામાંથી યુવક દશા કેમ થાય? છ એ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ શક્તિ હોવાથી બધાય સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની પર્યાયમાં પરિણમી રહ્યાં છે, કોઇ દ્રવ્ય પોતાની પર્યાય પરિણમાવવા માટે બીજા દ્રવ્યની મદદ કે અસર રાખતું નથી.

૪-પ્રમેયત્વગુણને લીધે દ્રવ્યો જ્ઞાનમાં જણાય છે. છ એ દ્રવ્યોમાં આ પ્રમેયશક્તિ હોવાથી જ્ઞાન છએ દ્રવ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકે છે. જો વસ્તુમાં પ્રમેયત્વ ગુણ ન હોય તો "આ વસ્તુ છે" એમ તે પોતાને કેવી રીતે જણાવી શકે? જગતનો કોઈ પદાર્થ જ્ઞાનદ્વારા અગમ્ય નથી, **આત્મામાં પ્રમેયત્વ ગુણ હોવાથી આત્મા પોતે પોતાને જાણી શકે છે.**

૫-અગુરુલઘુત્વગુણને લીધે દરેક વસ્તુ નિજ નિજ સ્વરૂપે જ ટકી રહે છે. જીવ બદલીને કદી પરમાણુરૂપે થઈ જતો નથી, પરમાણુ બદલીને કદી જીવરૂપે થઇ જતાં નથી. જડ સદાય જડ-રૂપે અને ચેતન સદાય ચેતનરૂપે જ રહે છે. જ્ઞાનનો ઉઘાડ વિકાર દશામાં ગમે તેટલો ઓછો થાય તો પણ જીવદ્રવ્ય તદ્દન જ્ઞાન વગરનું થઇ જાય-એમ કદી ન બને. આ શક્તિને લીધે દ્રવ્યના ગુણો છૂટા પડી જતા નથી, તેમજ કોઇ બે વસ્તુ એકરૂપ થઇને ત્રીજી નવી જાતની વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી; કેમ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ કદાપિ અન્યથા થતું નથી.

૬-પ્રદેશત્વગુણને લીધે દરેક દ્રવ્યોને પોતપોતાનો આકાર હોય છે. દરેક દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વ આકારમાં જ રહે છે. સિદ્ધ-

દશા થતાં એક જીવ બીજા જીવમાં ભળી જતો નથી પણ દરેક જીવ પોતાના પ્રદેશાકારમાં સ્વતંત્રપણે ટકી રહે છે.

આ છ સામાન્યગુણો મુખ્ય છે, આ સિવાય બીજા સામાન્યગુણો પણ છે. આ રીતે ગુણોદ્વારા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટતાથી જાણી શકાય છે.

—પ્રયોજનભૂત—

આ રીતે છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યું. આ છ દ્રવ્યોમાં સમયે સમયે પરિણમન થાય છે તેને ‘ પર્યાય ’ (હાલત, અવસ્થા, *condition*) કહેવાય છે. ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યોની પર્યાય તો સદાય શુદ્ધ જ છે; બાકીના જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે દ્રવ્યોમાં શુદ્ધ પર્યાય હોય છે અથવા અશુદ્ધ પર્યાય પણ હોઇ શકે છે.

જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે દ્રવ્યોમાંથી પણ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન નથી, તેનામાં જાણપણું નથી અને તેથી તેનામાં જ્ઞાનની ઊંધાઈરૂપ ભૂલ નથી, માટે પુદ્‌ગલને સુખ કે દુઃખ હોતાં નથી. સાચા જ્ઞાન વડે સુખ અને ઊંધા જ્ઞાન વડે દુઃખ થાય છે, પરંતુ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન ગુણ જ નથી તેથી તેને સુખદુઃખ નથી, તેનામાં સુખગુણ જ નથી. આમ હોવાથી પુદ્‌ગલ દ્રવ્યને તો અશુદ્ધદશા હો કે શુદ્ધદશા હો-બંને સમાન છે; શરીર પુદ્‌ગલદ્રવ્યની અવસ્થા છે માટે શરીરમાં સુખ-દુઃખ થતાં નથી, શરીર નીરોગ હો કે રોગી હો તે સાથે સુખ-દુઃખનો સંબંધ નથી.

—હવે બાકી રહ્યો જાણનારો જીવ—

છએ દ્રવ્યોમાં આ એક જ દ્રવ્ય જ્ઞાનસામર્થ્યવાન છે. જીવમાં જ્ઞાનગુણ છે અને જ્ઞાનનું ફળ સુખ છે તેથી જીવમાં સુખ ગુણ છે. જો સાચું જ્ઞાન કરે તો સુખ હોય, પરંતુ જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખતો નથી અને જ્ઞાનથી જુદી અન્ય વસ્તુઓમાં સુખની

કલ્પના કરે છે, આ તેના જ્ઞાનની ભૂલ છે અને તે ભૂલને લીધે જ જીવને દુઃખ છે. અજ્ઞાન તે જીવની અશુદ્ધ પર્યાય છે. જીવની અશુદ્ધ પર્યાય તે દુઃખ હોવાથી તે દશા ટાળીને સાચા જ્ઞાન વડે શુદ્ધ દશા કરવાનો ઉપાય સમજાવવામાં આવે છે; કેમ કે બધા જ જીવો સુખ ઇચ્છે છે અને સુખ તો જીવની શુદ્ધદશામાં જ છે; માટે જે છ દ્રવ્યો જાણ્યા તેમાંના જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોના ગુણ પર્યાય સાથે તો જીવને પ્રયોજન નથી પણ પોતાના ગુણ-પર્યાય સાથે જ જીવને પ્રયોજન છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના પાંચમા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઇ.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

છઠ્ઠો અધ્યાય

: ટીકા-સંગ્રાહક :
રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય છઠ્ઠો

—ભૂમિકા—

૧. પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં સાત તત્ત્વો કહ્યાં છે અને તે તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે-એમ પહેલા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે. બીજાથી પાંચમા અધ્યાય સુધીમાં જીવ અને અજીવ તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું. આ અધ્યાય તથા સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. આસ્રવની વ્યાખ્યા પૂર્વે ૨૩ મા પાને આપી છે તે અહીં લાગુ પડે છે.

૨. સાત તત્ત્વોની સિદ્ધિ

(બૃહત્‌દ્રવ્યસંગ્રહ પા ૭૧-૭૨ ના આધારે)

આ જગતમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો છે અને તેમના પરિણમનથી આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તત્ત્વો થાય છે. આ રીતે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે.

હવે અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ગુરુદેવ! (૧) જો જીવ તથા અજીવ એ બંને દ્રવ્યો એકાંતે (-સર્વથા) પરિણામી જ હોય તો તેમના સંયોગ પર્યાયરૂપ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને (૨) જો તેઓ સર્વથા અપરિણામી હોય તો જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય એવા બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે. જો આમ છે તો આસ્રવાદિ તત્ત્વો કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે?

શ્રીગુરુ તેનો ઉત્તર કહે છે કે-જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો 'કથંચિત્-પરિણામી' હોવાથી બાકીના પાંચ તત્ત્વોનું કથન ન્યાયયુક્ત સિદ્ધ થાય છે.

(૧) ‘કથંચિત્-પરિણામીપણું’ તેનો શું અર્થ છે તે કહેવાય છે: જેમ સ્ફટિકમણિ છે તે જો કે સ્વભાવથી નિર્મળ છે તોપણ જાસુદ પુષ્પ વગેરેની સમીપે પોતાની લાયકાતના કારણે પર્યાયાંતર પરિણતિ ગ્રહણ કરે છે; પર્યાયમાં સ્ફટિકમણિ જો કે ઉપાધિનું ગ્રહણ કરે છે તોપણ નિશ્ચયથી પોતાનો જે નિર્મળસ્વભાવ છે તેને તે છોડતો નથી. તેમ જીવનો સ્વભાવ પણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી તો સહજ શુદ્ધ ચિદાનંદ એકરૂપ છે પરંતુ અનાદિ કર્મબંધરૂપ પર્યાયને પોતે વશ થવાથી તે રાગાદિ પરદ્રવ્ય ઉપાધિ પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. પર્યાયમાં જીવ જો કે પર પર્યાયપણે (પર દ્રવ્યના લક્ષે થતા અશુદ્ધ પર્યાયપણે) પરિણમે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધસ્વરૂપને છોડતો નથી. પુદ્ગલદ્રવ્યનું પણ તેમ જ થાય છે. આ કારણે જીવ અજીવનું પરસ્પર અપેક્ષાસહિત પરિણમન હોવું તે જ ‘કથંચિત્-પરિણામીપણું’ શબ્દનો અર્થ છે.

(૨) આ પ્રમાણે ‘કથંચિત્-પરિણામીપણું’ સિદ્ધ થતાં જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગની પરિણતિ (-પરિણામ)થી રચાયેલાં બાકીનાં આસ્રવાદિ પાંચ તત્ત્વો સિદ્ધ થાય છે. જીવમાં આસ્રવાદિ પાંચ તત્ત્વોના પરિણમન વખતે પુદ્ગલકર્મરૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે અને પુદ્ગલમાં આસ્રવાદિ પાંચ તત્ત્વોના પરિણમનમાં જીવના ભાવરૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે. આથી જ સાત તત્ત્વોને ‘જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગની પરિણતિથી રચાયેલાં’ કહેવાય છે; પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલની ભેગી પરિણતિ થઈને બાકીના પાંચ તત્ત્વો થાય છે એમ ન સમજવું.

પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોને આ પાંચ તત્ત્વોમાં મેળવતાં કુલ સાત તત્ત્વો થાય છે, અને તેમાં પુણ્ય પાપને જુદાં ગણવામાં આવે તો નવ પદાર્થો થાય છે. પુણ્ય અને પાપ નામના બે પદાર્થોનો અંતર્ભાવ (સમાવેશ) અભેદનયે આસ્રવ-બંધ પદાર્થમાં કરવામાં આવે ત્યારે સાત તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે.

૩. સાત તત્ત્વોનું પ્રયોજન

(બૃહત્ દ્રવ્યસંગ્રહ પા. ૭૨-૭૩ ના આધારે)

શિષ્ય ફરી પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ભગવન્! જો કે જીવ, અજીવનું કથંચિત્-પરિણામીપણું માનતા ભેદપ્રધાન પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વો સિદ્ધ થઈ ગયાં, તોપણ તેનાથી જીવનું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું?-કારણ કે, જેમ અભેદનયથી પુણ્ય-પાપ એ બે પદાર્થોનો સાત તત્ત્વોમાં અંતર્ભાવ પ્રથમ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે વિશેષ અભેદનયની વિવક્ષામાં આસ્રવાદિ પદાર્થોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે જ પદાર્થોમાં અંતર્ભાવ કરી લેવાથી એ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થઇ જશે.

શ્રીગુરુ તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે—ક્યા તત્ત્વો હેય છે અને અને ક્યા તત્ત્વો ઉપાદેય છે તેનું પરિજ્ઞાન થાય એ પ્રયોજનથી આસ્રવાદિ તત્ત્વોનું નિરુપણ કરવામાં આવે છે.

હેય, ઉપાદેય તત્ત્વો ક્યા છે તે હવે કહે છેઃ અક્ષય અનંત સુખ તે ઉપાદેય છે; તેનું કારણ મોક્ષ છે; મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે; તેનું કારણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ આત્મતત્ત્વસ્વરૂપના સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તથા આચરણલક્ષણ સ્વરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રય છે; તે નિશ્ચયરત્નત્રયને સાધવા માગનાર જીવે વ્યવહારરત્નત્રય શું છે તે સમજીને પરદ્રવ્યો તેમજ રાગ ઉપરથી પોતાનું લક્ષ ઉઠાવી લઈ નિજ આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપ તરફ પોતાનું લક્ષ વાળવું જોઈએ; એ પ્રમાણે કરતાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, અને તેના જોરે સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ પ્રગટે છે માટે એ ત્રણ તત્ત્વો ઉપાદેય છે.

હવે હેયતત્ત્વો ક્યા છે તે કહે છેઃ આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનારાં એવાં નિગોદ-નરકાદિ ગતિનાં દુઃખ તેમજ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ કલ્પિત સુખ તે હેય (-છોડવા યોગ્ય) છે; તેનું કારણ સંસાર છે; તે સંસારનું કારણ આસ્રવ તથા બંધ એ બે તત્ત્વો છે, પુણ્ય-પાપ બંને બંધતત્ત્વ છે; તે આસ્રવ તથા બંધનું કારણ, પૂર્વે

કહેલાં નિશ્ચય તેમજ વ્યવહારરત્નત્રયથી વિપરીત લક્ષણનાં ધારક એવાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર એ ત્રણ છે. તેથી આસ્રવ અને બંધ એ બે તત્ત્વો હેય છે.

આ પ્રમાણે હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વોનું જ્ઞાન થવા માટે સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ નિરુપણ કરે છે.

૪. તત્ત્વની શ્રદ્ધા ક્યારે થઈ કહેવાય ?

(૧) જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેલા જીવના ત્રસ-સ્થાવર વગેરે ભેદોને, ગુણસ્થાન-માર્ગણા વગેરે ભેદોને, જીવ-પુદ્‌ગલ વગેરેનાં ભેદોને તથા વર્ણાદિ ભેદોને તો જીવ જાણે છે, પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમાં ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત અને વીતરાગદશા થવાના કારણભૂત વસ્તુનું જેવું નિરુપણ કર્યું છે તેવું જે જાણતો નથી તેને જીવ અને અજીવ તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૨) વળી કોઈ પ્રસંગથી ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત અને વીતરાગદશાના કારણભૂત વસ્તુના નિરુપણનું જાણવું માત્ર શાસ્ત્રાનુસાર હોય, પરંતુ પોતાને પોતારૂપ જાણીને તેમાં પરનો અંશ પણ (માન્યતામાં) ન મેળવવો તથા પોતાનો અંશ પણ (માન્યતામાં) પરમાં ન મેળવવો-એવું શ્રદ્ધાન જ્યાં સુધી જીવ ન કરે ત્યાં સુધી તેને જીવ અને અજીવતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૩) જેમ અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્ધાર વિના (-નિર્ણય વગર) પર્યાયબુદ્ધિથી (-દેહ દૃષ્ટિથી) જાણપણામાં તથા વર્ણાદિમાં અહંબુદ્ધિ ધારે છે તેમ જે જીવ આત્માશ્રિત જ્ઞાનાદિમાં તથા શરીરાશ્રિત થતી ઉપદેશ, ઉપવાસાદિ ક્રિયામાં પોતાપણું માને છે, તેને જીવ-અજીવતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી. એવો જીવ કોઇ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બોલે પરંતુ ત્યાં તેને અંતરંગ નિર્ધારરૂપ શ્રદ્ધા નથી, તેથી, જેમ કેફી મનુષ્ય માતાને માતા કહે તોપણ તે શાણો નથી તેમ, આ જીવ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી.

(૪) વળી તે જીવ, કોઈ બીજાની જ વાત કરતો હોય તેમ આત્માનું કથન કરે છે, પરંતુ 'એ આત્મા હું જ છું' એવો ભાવ તેને ભાસતો નથી. વળી જેમ કોઈ બીજાને બીજાથી ભિન્ન બતાવતો હોય તેમ આ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા પ્રરુપે છે પરંતુ 'હું એ શરીરાદિકથી ભિન્ન છું' એવો ભાવ તેને ભાસતો નથી, તેને જીવ-અજીવની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી.

(૫) પર્યાયમાં (-વર્તમાન દશામાં) જીવ-પુદ્‌ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયા થાય છે તે સર્વને બે દ્રવ્યોના મેળાપથી બનેલી માને છે, પણ 'આ જીવની ક્રિયા છે અને આ પુદ્‌ગલની ક્રિયા છે' એમ ભિન્ન ભિન્ન ભાવ તેને ભાસતો નથી. આવો ભિન્ન ભાવ ભાસ્યા વિના તેને જીવ-અજીવનો સાચો શ્રદ્ધાની કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવ-અજીવને જાણવાનું પ્રયોજન તો એ જ હતું, તે આને થયું નહિ.

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૨૯)

(૬) જ્યાં સુધી આવી યથાર્થ શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી જીવ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ થતો નથી-એમ પહેલા અધ્યાયના બત્રીસમા સૂત્રમાં * કહ્યું છે. તેમાં 'સત્' શબ્દથી જીવ પોતે ત્રિકાળી શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ શું છે તે સમજવા કહ્યું છે અને 'અસત્' શબ્દથી એ બતાવ્યું છે કે-જીવમાં થતો વિકાર જીવમાંથી ટાળી શકાય છે માટે તે પર છે. પરવસ્તુઓ અને આત્મા ભિન્ન હોવાથી કોઈ પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ; આત્માની અપેક્ષાએ પરવસ્તુઓ અસત્ છે-નાસ્તિપણે છે. આમ યથાર્થ સમજે ત્યારે જ સત્ અસત્‌ના વિશેષનું યથાર્થ જ્ઞાન જીવને થાય છે. જ્યાંસુધી એવું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી જીવને આસ્રવ ટળે નહીં; જ્યાંસુધી જીવ પોતાનો અને આસ્રવનો ભેદ જાણે નહીં ત્યાં સુધી તેને વિકાર ટળે નહીં. તેથી એ ભેદ સમજાવવા આસ્રવનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયોમાં કહ્યું છે.

---

* सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

આ આસ્રવ-અધિકાર છે તેમાં પ્રથમ યોગના ભેદ અને તેનું સ્વરૂપ કહે છે—

कायवाङ्मनः कर्मयोगः ॥१॥

અર્થ:—[काय वाक् मनः] કાયા, વચન અને મનના અવલંબને (–નિમિત્તે) [कर्म योगः] આત્માના પ્રદેશોનું સકંપ થવું તે યોગ છે.

ટીકા

૧. અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૨૨ માં 'ક્રિયા' શબ્દ કહ્યો છે અને અહીં 'કર્મ' શબ્દ કહ્યો છે તે બંનેનો અર્થ એક જ છે.

૨. **યોગ**—આત્માના પ્રદેશોનું સકંપ થવું તે; સૂત્રમાં યોગના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે તે નિમિત્ત અપેક્ષાએ છે. ઉપાદાનરૂપ યોગમાં ત્રણ પ્રકાર નથી પણ એક જ પ્રકાર છે. બીજી રીતે યોગના બે પ્રકાર પાડી શકાય છે–૧. ભાવયોગ અને ૨. દ્રવ્યયોગ. કર્મ-નોકર્મને ગ્રહણ કરવાની આત્માની શક્તિવિશેષ તે ભાવયોગ છે, અને તે શકિતના કારણે આત્મપ્રદેશોનું પરિસ્પંદન (ચંચળ થવું) તે દ્રવ્યયોગ છે–(અહીં 'દ્રવ્ય'નો અર્થ 'આત્મ દ્રવ્યના પ્રદેશો' થાય છે).

૩. આ આસ્રવ અધિકાર છે, યોગ તે આસ્રવ છે–એમ બીજા સૂત્રમાં કહેશે. આ યોગના બે પ્રકાર છે–૧. સકષાય યોગ અને ૨. અકષાય યોગ. (જુઓ સૂત્ર ૪.)

૪. ભાવયોગ જો કે એક જ પ્રકારનો છે તોપણ નિમિત્ત અપેક્ષાએ તેના પંદર ભેદ પડે છે; જ્યારે તે યોગ મન તરફ વળે છે ત્યારે તેમાં મન નિમિત્ત હોવાથી, યોગ અને મનનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા માટે, તે યોગને 'મન યોગ' કહેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે જ્યારે વચન તરફ વળે છે ત્યારે 'વચન યોગ' કહેવાય છે, અને જ્યારે કાયા તરફ વળે છે ત્યારે 'કાય યોગ'

કહેવાય છે. તેમાં મન યોગના ચાર પ્રકાર, વચન યોગના ચાર પ્રકાર અને કાયયોગના સાત પ્રકાર છે; એ રીતે નિમિત્તની અપેક્ષાએ ભાવયોગના કુલ પંદર ભેદો પડે છે. (જૈનસિદ્ધાંત પ્રવેશીકા-પ્ર-૨૨૦, ૪૩૨, ૪૩૩)

૫. આત્માના અનંતગુણોમાંનો એક 'યોગ' ગુણ છે, તે અનુજીવી ગુણ છે. તે ગુણની પર્યાયમાં બે પ્રકાર પડે છે—૧-પરિસ્પંદનરૂપ એટલે કે આત્મપ્રદેશોના કંપનરૂપ અને ૨-આત્મપ્રદેશોની નિશ્ચલતારૂપ—નિષ્કંપરૂપ. પહેલો પ્રકાર તે યોગ ગુણની અશુદ્ધપર્યાય છે અને બીજો પ્રકાર તે યોગ ગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે.

આ સૂત્રમાં યોગગુણની કંપનરૂપ અશુદ્ધપર્યાયને 'યોગ' કહેલ છે.

આસ્રવનું સ્વરૂપ

स आस्रवः ॥२॥

અર્થઃ—[स] તે યોગની ક્રિયા [आस्रवः] આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. સકષાય યોગ અને અકષાય યોગ આસ્રવ અર્થાત્ આત્માના વિકારભાવ છે, એમ આગળ સૂત્ર ૪ માં કહેશે.

૨. કેટલાક જીવો કષાયનો અર્થ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કરે છે પણ તે અર્થ પૂરતો નથી. મોહના ઉદયમાં જોડાતાં જીવને મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિભાવ થાય છે તે સર્વનું નામ સામાન્યપણે 'કષાય' છે (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૩૧). સમ્યગ્દષ્ટિને મિથ્યાત્વભાવ નથી એટલે તેને ક્રોધાદિ ભાવ થાય તે કષાય છે.

૩. યોગની ક્રિયા તે નવા કર્મના આસ્રવનું નિમિત્તકારણ છે. આ સૂત્રમાં કહેલા 'આસ્રવ' શબ્દમાં દ્રવ્ય આસ્રવનો સમાવેશ થાય છે. યોગની ક્રિયા તો નિમિત્તકારણ છે તેમાં પરદ્રવ્યના દ્રવ્યાસ્રવરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને આ સૂત્રમાં યોગની ક્રિયાને જ આસ્રવ કહેલ છે.

એક દ્રવ્યના કારણને બીજા દ્રવ્યના કાર્યમાં મેળવીને વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિ અહીં ગ્રહણ કરીને જીવના ભાવયોગની ક્રિયારૂપ કારણને દ્રવ્યકર્મના કાર્યમાં મેળવીને આ સૂત્રમાં કથન કર્યું છે; આવા વ્યવહારનયને આ શાસ્ત્રમાં નૈગમનયે કથન કર્યું કહેવાય છે; કેમ કે યોગની ક્રિયામાં દ્રવ્ય કર્મરૂપ કાર્યનો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. **પ્રશ્નઃ**—આસ્રવને જાણવાની શું જરૂર છે?

ઉત્તરઃ—દુઃખનું કારણ શું છે તે જાણ્યા સિવાય દુઃખ ટાળી શકાય નહિ; મિથ્યાત્વાદિક ભાવ પોતે જ દુઃખમય છે, તેને જેમ છે તેમ ન જાણે તો તેનો અભાવ પણ જીવ ન કરે અને તેથી જીવને દુઃખ જ રહે; માટે આસ્રવને જાણવો આવશ્યક છે.

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૮૨)

૫. **પ્રશ્નઃ**—અનાદિથી જીવની આસ્રવતત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા શું છે?

ઉત્તરઃ—મિથ્યાત્વ-રાગાદિક પ્રગટ દુઃખ દાયક છે છતાં તેનું સેવન કરવાથી સુખ થશે એમ માનવું તે આસ્રવ તત્ત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા છે.

૬. **પ્રશ્નઃ**—સૂત્ર ૧-૨ માં યોગને આસ્રવ કહ્યો છે અને અન્યત્ર તો મિથ્યાત્વાદિને આસ્રવ કહ્યાં—તેનો શું ખુલાસો છે?

ઉત્તરઃ—સકષાય યોગ અને અકષાય યોગ એવા બે પ્રકારનો યોગ છે એમ ચોથા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે; માટે સકષાય યોગમાં મિથ્યાત્વાદિનો સમાવેશ થઇ જાય છે એમ સમજવું.

૭. આ બંને પ્રકારના યોગોમાંથી જે પદે જે યોગ હોય તે જીવની વિકારી પર્યાય છે; તેનું નિમિત્ત પામીને નવાં દ્રવ્ય કર્મો આત્મપ્રદેશે આવે છે તેથી તે યોગ દ્રવ્યાસ્રવનું નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે.

૮. **પ્રશ્ન:**—પહેલાં યોગ ટળે છે કે મિથ્યાત્વાદિ ટળે છે?

ઉત્તર:—સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વભાવ ટળે છે. યોગ તો ચૌદમા-અયોગકેવળી ગુણસ્થાને ટળે છે. તેરમા ગુણસ્થાને જ્ઞાન, વીર્યાદિ સંપૂર્ણ પ્રગટે છે તોપણ યોગ હોય છે; માટે પ્રથમ મિથ્યાત્વ ટાળવું જોઈએ, અને મિથ્યાત્વ ટળતાં તે પૂરતો યોગ સહજ ટળે છે.

૯. સમ્યગ્દષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાય નહિ હોવાથી તેને તે પ્રકારના ભાવ-આસ્રવો થતા જ નથી. **સમ્યગ્દષ્ટિને મિથ્યાત્વ ટળી જવાથી અનંતાનુબંધી કષાયનો તેમજ અનંતાનુબંધી કષાયની સાથે સંબંધ રાખતા અવિરતિ અને યોગભાવનો અભાવ થઈ જાય છે** (જુઓ શ્રી સમયસાર પા. ૨૨૫). વળી મિથ્યાત્વ ટળી જવાથી તેની સાથે રહેનારી પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નથી અને અન્ય પ્રકૃતિઓ સામાન્યસંસારનું કારણ નથી. મૂળથી કપાયેલા વૃક્ષના લીલાં પાંદડાં જેવી તે પ્રકૃતિઓ શીઘ્ર સૂકાવા યોગ્ય છે. સંસારનું મૂળ અર્થાત્ સંસારનું કારણ મિથ્યાત્વ જ છે. (શ્રી સમયસાર પા. ૨૧૭-૨૧૮) ॥૨॥

યોગના નિમિત્તથી આસ્રવના ભેદ

शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥३॥

અર્થ:—[शुभः] શુભયોગ [पुण्यस्य] પુણ્ય કર્મના આસ્રવમાં કારણ છે અને [अशुभः] અશુભયોગ [पापस्य] પાપકર્મના આસ્રવમાં કારણ છે.

ટીકા

૧. યોગમાં શુભ કે અશુભ એવા ભેદ નથી, પણ ઉપયોગમાં શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગ એવા ભેદ હોય છે તેથી શુભોપયોગ સાથેના યોગને ઉપચારથી શુભયોગ કહેવાય છે અને અશુભોપયોગ સાથેના યોગને ઉપચારથી અશુભયોગ કહેવાય છે.

૨. પુણ્ય આસ્રવ અને પાપ આસ્રવ સંબંધમાં થતી વિપરીતતા

પ્રશ્નઃ—આસ્રવસંબંધી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની શું વિપરીતતા છે?

ઉત્તરઃ—આસ્રવતત્ત્વમાં જે હિંસાદિક પાપાસ્રવ છે તેને તો જીવ હેય જાણે છે, પણ અહિંસાદિરૂપ પુણ્યાશ્રવ છે તેને ઉપાદેય માને છે; હવે એ બંને આસ્રવો હોવાથી કર્મબંધનાં કારણો છે, તેમાં ઉપાદેયપણું માનવું એ જ મિથ્યાદર્શન છે. સર્વ જીવોને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ પોતપોતાના કર્મોદયના નિમિત્તથી થાય છે છતાં જ્યાં અન્ય જીવ અન્ય જીવના કાર્યોનો કર્તા થાય એમ માનવું એ જ મિથ્યા અધ્યવસાય બંધનું કારણ છે. અન્ય જીવને જીવાડવાનો કે સુખી કરવાનો અધ્યવસાય થાય તે તો પુણ્યબંધના કારણરૂપ છે, અને મારવાનો તથા દુઃખી કરવાનો અધ્યવસાય થાય તે પાપબંધના કારણરૂપ છે. એ સર્વ મિથ્યા-અધ્યવસાય છે, તે ત્યાજ્ય છે; માટે હિંસાદિકની માફક અહિંસાદિકને પણ બંધના કારણરૂપ જાણીને હેય માનવાં. હિંસામાં સામા જીવને મારવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેનું આયુ પૂર્ણ થયા વિના તે મરે નહિ અને પોતાની દ્વેષપરિણતિથી પોતે જ પાપ બાંધે છે; તથા અહિંસામાં પરની રક્ષા કરવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેના આયુ-અવશેષ વિના તે જીવે નહિ, માત્ર પોતાની શુભરાગ પરિણતિથી પોતે જ પુણ્ય બાંધે છે. એ પ્રમાણે એ બંને હેય છે. પણ જ્યાં જીવ વીતરાગ થઈ દૃષ્ટા-જ્ઞાતારૂપ પ્રવર્તે ત્યાં જ નિર્બંધતા છે માટે તે ઉપાદેય છે.

એવી નિર્બંધદશા ન થાય ત્યાંસુધી જીવને શુભરાગ થાય પરંતુ **શ્રદ્ધાન તો એવું રાખવું** કે આ પણ બંધનું કારણ છે—હેય છે-અધર્મ છે. **જો શ્રદ્ધાનમાં જીવ તેને મોક્ષમાર્ગ જાણે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.** (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૨૯-૨૩૦)

૩. શુભયોગ તથા અશુભયોગના અર્થો

શુભયોગ—પંચ પરમેષ્ઠિની ભક્તિ, પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઉપકારભાવ, રક્ષાભાવ, સત્ય બોલવાનો ભાવ, પરધન હરણ ન કરવાનો ભાવ-ઇત્યાદિ શુભ પરિણામથી રચાયેલા યોગને શુભયોગ કહે છે.

અશુભયોગ—જીવોની હિંસા કરવી, અસત્ય બોલવું, પરધન હરણ કરવું, ઇર્ષા કરવી-ઇત્યાદિ ભાવોરૂપ અશુભ પરિણામથી રચાયેલા યોગને અશુભયોગ કહે છે.

૪. આસ્રવમાં શુભ અને અશુભ એવા ભેદ શા માટે?

પ્રશ્નઃ-આત્માને પરાધીન કરવામાં પુણ્ય અને પાપ બંને સમાન કારણ છે-સુવર્ણની સાંકળ અને લોઢાની સાંકળની જેમ પુણ્ય અને પાપ તે બંને આત્માની સ્વતંત્રતાનો અભાવ કરવામાં સરખાં છે-તો પછી તેમાં શુભ અને અશુભ એવા ભેદ કેમ કહ્યા?

ઉત્તરઃ-તેમના કારણે મળતી ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ગતિ, જાતિ વગેરેની રચનાના ભેદનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તેમાં ભેદ કહ્યો છે,-એટલે કે સંસાર અપેક્ષાએ ભેદ છે, ધર્મ અપેક્ષાએ ભેદ નથી અર્થાત્ બંને પ્રકારના ભાવ 'અધર્મ' છે.

૫. શુભ તેમજ અશુભ બંને ભાવોથી સાત કે આઠ કર્મો બંધાય છે છતાં અહીં તેમ કેમ કહ્યું નથી?

પ્રશ્નઃ-આયુ સિવાયના સાતે કર્મનો આસ્રવ નિરંતર થાય છે છતાં શુભપરિણામને પુણ્યઆસ્રવનું જ કારણ અને અશુભપરિણામને પાપઆસ્રવનું જ કારણ આ સૂત્રમાં કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તરઃ-જો કે સંસારી જીવને સાતે કર્મનો આસ્રવ નિરંતર થાય છે તોપણ સંક્લેશ (અશુભ) પરિણામથી દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ આયુષ્ય સિવાય એકસો પીસ્તાલીસ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ વધી જાય છે અને મંદ (શુભ) પરિણામથી તે સમસ્ત કર્મની સ્થિતિ ઘટી જાય છે અને ઉપર્યુક્ત ત્રણ આયુની સ્થિતિ વધી જાય છે.

વળી તીવ્ર કષાયથી શુભપ્રકૃતિનો રસ તો ઘટી જાય છે અને અસાતાવેદનીયાદિક અશુભપ્રકૃતિનો રસ વધી જાય છે. મંદ કષાયથી પુણ્યપ્રકૃતિમાં રસ વધે છે અને પાપપ્રકૃતિમાં રસ ઘટે છે; માટે સ્થિતિ તથા રસ (અનુભાગ)ની અપેક્ષાએ શુભ પરિણામને પુણ્યાસ્રવ કહ્યા અને અશુભપરિણામને પાપાસ્રવ કહ્યા છે.

૬. શુભ-અશુભ કર્મો બંધાવાના કારણે શુભ-અશુભયોગ એવા ભેદ નથી

પ્રશ્નઃ—શુભ પરિણામના કારણે શુભયોગ અને અશુભ પરિણામના કારણે અશુભયોગ છે-એમ માનવાને બદલે શુભ-અશુભ કર્મો બંધાવાના નિમિત્તે આ યોગના શુભ-અશુભ ભેદ પડે છે એમ માનવામાં શું વાંધો છે?

ઉત્તરઃ—જો કર્મના બંધ અનુસાર યોગ માનવામાં આવશે તો શુભયોગ જ રહેશે નહિ, કેમ કે શુભયોગના નિમિત્તે જ્ઞાનાવરણાદિ અશુભકર્મો પણ બંધાય છે; તેથી શુભ-અશુભકર્મો બંધાવાના કારણે શુભ-અશુભયોગ એવા ભેદ નથી. પરંતુ મંદકષાયના કારણે શુભ યોગ અને તીવ્ર કષાયના કારણે અશુભયોગ છે-એમ માનવું તે ન્યાયસર છે.

૭. શુભભાવથી પાપની નિર્જરા થતી નથી

પ્રશ્ન-શુભભાવથી પુણ્યનો બંધ થાય એ ખરું, પણ તેનાથી પાપની નિર્જરા થાય એમ માનવામાં શું દોષ છે?

ઉત્તરઃ-આ સૂત્રમાં કહેલી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે; શુભભાવથી પુણ્યનો બંધ થાય છે. બંધ તે સંસાર છે, અને સંવરપૂર્વક નિર્જરા તે ધર્મ છે. જો શુભભાવથી પાપની નિર્જરા માનીએ તો તે (શુભભાવ) ધર્મ થયો; ધર્મથી બંધ કેમ થાય? માટે શુભભાવથી જુનાં પાપકર્મની નિર્જરા થાય (-આત્મ-

પ્રદેશેથી પાપકર્મ ખરી જાય)-એ માન્યતા સાચી નથી. નિર્જરા શુદ્ધભાવથી જ થાય છે એટલે કે તત્ત્વદૃષ્ટિ અગર સંવર પૂર્વક નિર્જરા થાય નહીં.

૮. ત્રીજા સુત્રનો સિદ્ધાંત

શુભભાવ અને અશુભભાવ બંને કષાય છે, તેથી તે સંસારનું કારણ છે. શુભભાવ વધતાં વધતાં તેનાથી શુદ્ધભાવ થાય જ નહિ. જ્યારે શુદ્ધના લક્ષે શુભ ટાળે ત્યારે શુદ્ધતા થાય. જેટલા અંશે શુદ્ધતા પ્રગટે તેટલા અંશે ધર્મ છે. શુભ કે અશુભમાં ધર્મનો અંશ પણ નથી એમ માનવું તે યથાર્થ છે; તે માન્યતા કર્યા વિના સમ્યગ્દર્શન કદી થાય નહિ. શુભયોગ તે સંવર છે એમ કેટલાક માને છે-તે અસત્ય છે એમ બતાવવા આ સૂત્રમાં બંને યોગને સ્પષ્ટપણે આસ્રવ કહ્યા છે. ॥૩॥

આસ્રવ સર્વે સંસારીઓને સમાન ફળનો હેતુ થાય છે કે તેમાં વિશેષતા છે તેનો ખુલાસો

सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥४॥

અર્થ:—[सकषायः साम्परायिकः] કષાયસહિત જીવને સંસારના કારણરૂપ કર્મનો આસ્રવ થાય છે અને [अकषायः इर्यापथः] કષાયરહિત જીવને સ્થિતિરહિત કર્મનો આસ્રવ થાય છે.

ટીકા

૧. કષાયનો અર્થ મિથ્યાદર્શન-ક્રોધાદિ થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને મિથ્યાદર્શનરૂપ કષાય હોતો નથી એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને લાગુ પડતો કષાયનો અર્થ 'પોતાની નબળાઈથી થતા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ વગેરે' એવો સમજવો. મિથ્યાદર્શન એટલે આત્માના સ્વરૂપની મિથ્યામાન્યતા—ઊંધી માન્યતા.

૨. **સામ્પરાયિક આસ્રવ**—આ આસ્રવ સંસારનું જ કારણ છે. મિથ્યાત્વભાવરૂપ આસ્રવ અનંત સંસારનું કારણ છે; મિથ્યાત્વનો અભાવ થયા પછી થતો ભાવાસ્રવ અલ્પ સંસારનું કારણ છે.

૩. ઇર્યાપથ આસ્રવ—આ આસ્રવ સ્થિતિ અને અનુભાગ રહિત છે, અને તે અકષાયી જીવોને ૧૧, ૧૨ અને ૧૩ મા ગુણસ્થાને હોય છે. ચૌદમે ગુણસ્થાને વર્તતા જીવ અકષાયી અને અયોગી બંને છે તેથી ત્યાં આસ્રવ છે જ નહીં.

૪. કર્મબંધના ચાર પ્રકાર

કર્મબંધના ચાર ભેદ છેઃ પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગ. તેમાં પહેલા બે પ્રકારના ભેદનું કારણ યોગ છે અને છેલ્લા બે ભેદનું કારણ કષાય છે. કષાય તે સંસારનું કારણ છે અને તેથી કષાય હોય ત્યાં સુધીના આસ્રવને સામ્પરાયિક આસ્રવ કહે છે; અને કષાય ટળ્યા પછી એકલો યોગ રહે છે; કષાયરહિત યોગથી થતા આસ્રવને ઇર્યાપથ આસ્રવ કહે છે; આત્માનો તે વખતનો પ્રગટતો ભાવ તે ભાવ-ઇર્યાપથ છે અને દ્રવ્યકર્મનો આસ્રવ તે દ્રવ્ય-ઇર્યાપથ છે. આ પ્રમાણે ભાવ અને દ્રવ્ય એવા બે ભેદ સામ્પરાયિક આસ્રવમાં પણ સમજી લેવા. ૧૧ થી ૧૩ મા ગુણસ્થાન સુધી ઇર્યાપથ આસ્રવ હોય છે, તે પહેલાનાં ગુણસ્થાનોએ સામ્પરાયિક આસ્રવ હોય છે.

*જેમ વડનું ફળ વગેરે વસ્ત્રને કષાયેલા રંગનું નિમિત્ત થાય છે તેમ મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિક આત્માને કર્મ-રંગ લાગવાનું નિમિત્ત છે, તેથી તે ભાવોને કષાય કહેવામાં આવે છે. જેમ કોરા ઘડાને રજ અડીને ચાલી જાય તેમ કષાયરહિત આત્માને કર્મ-રજ અડીને તે જ વખતે ચાલી જાય છે-આને ઇર્યાપથ આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. ॥૪॥

સામ્પરાયિક આસ્રવના ૩૯ ભેદ

इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशति-
संख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

અર્થઃ—[इन्द्रिय પંચ] સ્પર્શ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો, [कषाय चतुः] ક્રોધ વગેરે ચાર કષાય, [अव्रत પંચ] હિંસા વગેરે પાંચ અવ્રત

અને [क्रियाः पंचविंशति] સમ્યકત્વ વગેરે પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓ-[संख्या भेदाः] એ પ્રમાણે કુલ ૩૯ ભેદ [पूर्वस्य] પહેલા (સામ્પરાયિક) આસ્રવના છે, અર્થાત્ એ સર્વ ભેદોદ્વારા સામ્પરાયિક કર્મનો આસ્રવ થાય છે.

ટીકા

૧. **ઇન્દ્રિય**—બીજા અધ્યાયના ૧૫ થી ૧૯ સૂત્રમાં ઇન્દ્રિયનો વિષય આવી ગયો છે. પુદ્ગલ-ઇન્દ્રિયો પરદ્રવ્ય છે, તેનાથી આત્માને લાભ કે નુકશાન થાય નહિ; માત્ર ભાવેન્દ્રિયના ઉપયોગમાં તે નિમિત્ત થાય. 'ઇન્દ્રિય' નો અર્થ ભાવેન્દ્રિય, દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયના વિષયો-એમ થાય છે, એ ત્રણે જ્ઞેયો છે; જ્ઞાયક આત્મા સાથે તેઓના એકત્વની માન્યતા તે (મિથ્યાત્વભાવ) જ્ઞેયજ્ઞાયક-સંકરદોષ છે. (જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૩૧ ટીકા. પા. ૫૭-૫૮)

કષાય—રાગ-દ્વેષરૂપ આત્માની પ્રવૃત્તિ તે કષાય છે, તે પ્રવૃત્તિ તીવ્ર અને મંદ એમ બે પ્રકારની હોય છે.

અવ્રત— હિંસા, જુઠું, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ-એમ પાંચ પ્રકારનાં અવ્રત છે.

૨. **ક્રિયા**—આત્માના પ્રદેશોના પરિસ્પંદનરૂપ યોગ તે ક્રિયા છે; તેમાં મન, વચન અને કાયા નિમિત્ત હોય છે. આ ક્રિયા સકષાય યોગમાં દશમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. પૌદ્ગલિક મન, વચન કે કાયાની કોઈ પણ ક્રિયા આત્માની નથી અને તે આત્માને લાભકારક કે નુકશાનકારક નથી. આત્મા જ્યારે સકષાય યોગરૂપે પરિણમે અને નવાં કર્મોનો આસ્રવ થાય ત્યારે આત્માનો સકષાય યોગ તે પુદ્ગલ-આસ્રવમાં નિમિત્ત છે અને પુદ્ગલ પોતે તે આસ્રવનું ઉપાદાન કારણ છે. ભાવાસ્રવનું ઉપાદાનકારણ આત્માની તે તે અવસ્થાની લાયકાત છે અને નિમિત્ત જુનાં કર્મોનો ઉદય છે.

૩. પચીસ પ્રકારની ક્રિયાના નામ તથા તેના અર્થ

[નોટ-પચીસ પ્રકારની ક્રિયાના વર્ણનમાં 'ક્રિયા' નો અર્થ ઉપર નં: ૨. માં કહ્યો તે પ્રમાણે કરવો-અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશોની પરિસ્પંદનરૂપ ક્રિયા-એમ કરવો]

(૧) **સમ્યક્ત્વ ક્રિયા**—ચૈત્ય, ગુરુ, પ્રવચનની પૂજા વગેરે કાર્યોથી સમ્યક્ત્વ વૃદ્ધિ થાય છે તેથી તે સમ્યક્ત્વક્રિયા છે. અહીં મન, વચન, કાયાની જે ક્રિયા થાય છે તે સમ્યક્ત્વી જીવને શુભભાવમાં નિમિત્ત છે; તેઓ શુભભાવને ધર્મ માનતા નથી તેથી તે માન્યતાની દૃઢતા વડે તેમને સમ્યક્ત્વની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે તે માન્યતા આસ્રવ નથી, પણ જે સકષાય (શુભભાવસહિત) યોગ છે તે ભાવ-આસ્રવ છે; દ્રવ્યકર્મના આસ્રવમાં તે સકષાયયોગ માત્ર નિમિત્તકારણ છે.

(૨) **મિથ્યાત્વ ક્રિયા**—કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્રના સ્તવનાદિરૂપ મિથ્યાત્વના કારણવાળી ક્રિયામાં અભિરુચિ તે મિથ્યાત્વ ક્રિયા છે.

(૩) **પ્રયોગ ક્રિયા**—હાથ, પગ વગેરે ચલાવવાના ભાવરૂપ ક્રિયા તે પ્રયોગ ક્રિયા છે.

(૪) **સમાદાન ક્રિયા**—સંયમી પુરુષનું અસંયમ સન્મુખ થવું તે સમાદાન ક્રિયા છે.

(૫) **ઈર્યાપથ ક્રિયા**—સમાદાન ક્રિયાથી ઊલટી ક્રિયા એટલે કે સંયમ વધારવા માટે સાધુ જે ક્રિયા કરે તે ઈર્યાપથ ક્રિયા છે. ઈર્યાપથ પાંચ સમિતિરૂપ છે; તેમાં જે શુભભાવ છે તે ઈર્યાપથ ક્રિયા છે. [સમિતિનું સ્વરૂપ નવમા અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં કહેવાશે.]

હવે બીજી પાંચ ક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે તેમાં પરહિંસાના ભાવની મુખ્યતા છે

(૬) **પ્રાદોષિક ક્રિયા**—ક્રોધના આવેશથી દ્વેષાદિકરૂપ બુદ્ધિ કરવી તે પ્રાદોષિક ક્રિયા છે.

(૭) **કાયિકી ક્રિયા**—ઉપર્યુક્ત પ્રદ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં હાથથી મારવું, મુખથી ગાળો દેવી-ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિનો ભાવ તે કાયિકી ક્રિયા છે.

(૮) **અધિકરણિકી ક્રિયા**—હિંસાના સાધનભૂત બંદૂક, છરી વગેરે લેવું, દેવું, રાખવું તે સર્વે અધિકરણિકી ક્રિયા છે.

(૯) **પરિતાપ ક્રિયા**—બીજાને દુઃખ દેવામાં લાગવું તે પરિતાપ ક્રિયા છે.

(૧૦) **પ્રાણાતિપાત ક્રિયા**—બીજાનાં શરીર, ઇન્દ્રિય કે શ્વાસોશ્વાસને નષ્ટ કરવા તે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા છે.

નોટ—આ વ્યવહાર-કથન છે, તેનો અર્થ એમ સમજવો કે જીવ પોતામાં આ પ્રકારના અશુભભાવ કરે છે, ત્યારે આ ક્રિયામાં બતાવેલી પર વસ્તુઓ બાહ્ય નિમિત્તરૂપે સ્વયં હોય છે. જીવ પર પદાર્થોનું કાંઈ કરી શકે કે પર પદાર્થો જીવનું કાંઈ કરી શકે એમ માનવું નહિ.

હવે ૧૧ થી ૧૫ સુધીની પાંચ ક્રિયાઓ કહે છે તેનો સંબંધ ઇન્દ્રિયના ભોગો સાથે છે

(૧૧) **દર્શન ક્રિયા**—સૌંદર્ય જોવાની ઇચ્છા તે દર્શન ક્રિયા છે.

(૧૨) **સ્પર્શન ક્રિયા**—કોઇ ચીજને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તે સ્પર્શન ક્રિયા છે (આમાં બીજી ઇન્દ્રિયો સંબંધી વાંછાનો સમાવેશ સમજી લેવો).

(૧૩) **પ્રાત્યયિકી ક્રિયા**—ઇન્દ્રિયના ભોગોની વૃદ્ધિ માટે નવી નવી સામગ્રી એકઠી કરવી કે ઉત્પન્ન કરવી તે પ્રાત્યયિકી ક્રિયા છે.

(૧૪) **સમન્તાનુપાત ક્રિયા**—સ્ત્રી, પુરુષ તથા પશુઓને બેસવા-ઊઠવાના સ્થાનો મળ-મૂત્રથી ખરાબ કરવા તે સમન્તાનુપાત ક્રિયા છે.

(૧૫) **અનાભોગ ક્રિયા**—ભૂમિ જોયા વગર કે યત્નાથી શોધ્યા વગર બેસવું, ઊઠવું, સૂવું કે કાંઇ નાંખવું તે અનાભોગ ક્રિયા છે.

હવે ૧૬ થી ૨૦ સુધીની પાંચ ક્રિયાઓ કહે છે, તે ઊંચા ધર્માચરણમાં ધક્કો પહોંચાડનારી છે

(૧૬) **સ્વહસ્ત ક્રિયા**—જે કામ બીજાને લાયક હોય તે પોતે કરવું તે સ્વહસ્ત ક્રિયા છે.

(૧૭) **નિસર્ગ ક્રિયા**—પાપનાં સાધનો લેવા-દેવામાં સંમતિ આપવી તે નિસર્ગ ક્રિયા છે.

(૧૮) **વિદારણ ક્રિયા**—આળસને વશ થઈ સારાં કામો ન કરવા અને બીજાના દોષો જાહેર કરવા તે વિદારણ ક્રિયા છે.

(૧૯) **આજ્ઞા વ્યાપાદિની ક્રિયા**—શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પોતે પાલન ન કરવું અને તેના વિપરીત અર્થ કરવા તથા વિપરીત ઉપદેશ આપવો તે આજ્ઞા વ્યાપાદિની ક્રિયા છે.

(૨૦) **અનાકાંક્ષા ક્રિયા**—ઉન્મત્તપણું કે આળસને વશ થઈ પ્રવચનમાં (-શાસ્ત્રોમાં) કહેલી આજ્ઞાઓ પ્રત્યે આદર કે પ્રેમ ન રાખવો તે અનાકાંક્ષા ક્રિયા છે.

હવે છેલ્લી પાંચ ક્રિયાઓ કહે છે, તેના હોવાથી ધર્મ ધારવામાં વિમુખતા રહે છે.

(૨૧) **આરંભ ક્રિયા**-નુકશાનકારી કાર્યોમાં રોકાવું, છેદવું, તોડવું, ભેદવું કે બીજા કોઇ તેમ કરે તો હર્ષિત થવું તે આરંભ ક્રિયા છે.

(૨૨) **પરિગ્રહ ક્રિયા**—પરિગ્રહનો કાંઈ પણ ધ્વંશ ન થાય એવા ઉપાયોમાં લાગ્યા રહેવું તે પરિગ્રહ ક્રિયા છે.

(૨૩) **માયા ક્રિયા**—જ્ઞાનાદિ ગુણોને માયાચારથી છુપાવવા તે માયા ક્રિયા છે.

(૨૪) **મિથ્યાદર્શન ક્રિયા**—મિથ્યાદૃષ્ટિઓની તેમજ મિથ્યાત્વથી ભરેલા કામોની પ્રશંસા કરવી તે મિથ્યાદર્શન ક્રિયા છે.

(૨૫) **અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા**—જે ત્યાગ કરવા લાયક હોય તેનો ત્યાગ ન કરવો તે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે. (પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ ત્યાગ છે, વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવાને બદલે તેમાં આસક્તિ કરવી તે અપ્રત્યાખ્યાન છે.)

નોટ—નં. ૧૦ ની ક્રિયા નીચે જે નોટ છે તે નં. ૧૧ થી ૨૫ સુધીની ક્રિયાને પણ લાગુ પડે છે.

નં. ૬ થી ૨૫ સુધીની ક્રિયાઓમાં આત્માનો અશુભભાવ છે; અશુભભાવરૂપ કષાય યોગ તે ભાવ-આસ્રવ છે, પરંતુ જડ મન, વચન કે શરીરની ક્રિયા તે કાંઈ ભાવ-આસ્રવનું કારણ નથી. ભાવાસ્રવનું નિમિત્ત પામીને જડ રજકણરૂપ કર્મો જીવ સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે આવે છે. ઇન્દ્રિય, કષાય તથા અવ્રત કારણ છે અને ક્રિયા તેનું કાર્ય છે. ॥૫॥

આસ્રવમાં વિશેષતા (-હીનાધિકતા)નું કારણ

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥६॥

અર્થ:—[तीव्र मन्द ज्ञात अज्ञातभाव] તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ [अधिकरण वीर्य विशेषेभ्यः] અધિકરણ વિશેષ અને વીર્ય વિશેષથી [तत् विशेषः] આસ્રવમાં વિશેષતા-હીનાધિકતા થાય છે.

ટીકા

તીવ્રભાવ—અત્યંત વધેલા ક્રોધાદિદ્વારા જે તીવ્રરૂપ ભાવ થાય છે તે તીવ્રભાવ છે.

મંદભાવ—કષાયોની મંદતાથી જે ભાવ થાય છે તે મંદભાવ છે.

જ્ઞાતભાવ—જાણીને ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ તે જ્ઞાતભાવ છે.

અજ્ઞાતભાવ-જાણ્યા વિના અસાવધાનતાથી પ્રવર્તવું તે અજ્ઞાતભાવ છે.

અધિકરણ-જે દ્રવ્યનો આશ્રય લેવામાં આવે તે અધિકરણ છે.

વીર્ય- દ્રવ્યની શક્તિવિશેષ તે વીર્ય-બળ છે. ॥૬॥

અધિકરણના ભેદ

अधिकरणं जीवाऽजीवाः ॥७॥

અર્થઃ—[अधिकरणं] અધિકરણ [जीवाऽजीवाः] જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય એમ બે ભેદરૂપ છે; તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે આત્મામાં જે કર્મ આસ્રવ થાય છે તેમાં બે પ્રકારના નિમિત્તો છે- એક જીવ નિમિત્ત અને બીજું અજીવનિમિત્ત.

ટીકા

૧. અહીં અધિકરણનો અર્થ નિમિત્ત થાય છે. છઠ્ઠા સૂત્રમાં આસ્રવની તારતમ્યતાના કારણમાં એક કારણ 'અધિકરણ' કહ્યું છે, તે અધિકરણના પ્રકાર બતાવવા માટે આ સૂત્રમાં જીવ અને અજીવ કર્માસ્રવમાં નિમિત્ત છે એમ જણાવ્યું છે.

૨. જીવ અને અજીવની પર્યાયો અધિકરણ છે એમ બતાવવા માટે સૂત્રમાં દ્વિવચન નહિ વાપરતાં બહુવચન વાપરેલ છે. જીવ અજીવ સામાન્ય અધિકરણ નથી પણ જીવ અજીવની વિશેષ પર્યાયો અધિકરણ થાય છે. જો જીવ અજીવને સામાન્ય અધિકરણ કહેવામાં આવે તો સર્વે જીવ અને સર્વે અજીવ અધિકરણ થાય. પણ તેમ થતું નથી કેમ કે જીવ-અજીવની વિશેષ-વિશેષ પર્યાય જ અધિકરણ સ્વરૂપ થાય છે. ॥૭॥

જીવ-અધિકરણના ભેદ

आद्यं संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥८॥

અર્થઃ- [आद्यं] પહેલો અર્થાત્ જીવ અધિકરણ-આસ્રવ [संरम्भ समारम्भ आरंभ] સંરંભ-સમારંભ-આરંભ [योग]

મન-વચન-કાયરૂપ ત્રણ યોગ [कृत कारित अनुमत] કૃત-કારિત-અનુમોદના તથા [कषायविशेषैः च] ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની વિશેષતાથી [त्रिः त्रिः त्रिः चतुः] ૩×૩×૩×૪ [एकशः] ૧૦૮ ભેદરૂપ છે.

ટીકા

સંરમ્ભાદિ ત્રણ પ્રકાર છે તે દરેકમાં મન-વચન-કાય એ ત્રણ બોલ લગાડવાથી નવ ભેદ થયા; તે દરેક ભેદમાં કૃત-કારિત-અનુમોદના એ ત્રણ બોલ લગાડવાથી સત્તાવીશ ભેદ થયા અને તે દરેકમાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર બોલ લગાડવાથી કુલ એક સો આઠ ભેદ થાય છે, આ બધા ભેદ જીવ-અધિકરણ આસ્રવના છે.

સૂત્રમાં च શબ્દ અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન કષાયના ચાર પ્રકાર સૂચવે છે.

અનંતાનુબંધી કષાય—જે કષાયથી જીવ પોતાના સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રનું ગ્રહણ ન કરી શકે તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહેવાય છે અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રને જે ઘાતે તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહેવાય છે.

અનંત સંસારનું કારણ હોવાથી મિથ્યાત્વને 'અનંત' કહેવામાં આવે છે; તેની સાથે જે કષાયનો બંધ થાય છે તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહેવાય છે.

અપ્રત્યાખ્યાન કષાય—જે કષાયથી જીવ એકદેશરૂપ સંયમ (-સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકના વ્રત) કિંચિત્ માત્ર પામી ન શકે તેને અપ્રત્યાખ્યાન કષાય કહેવાય છે.

પ્રત્યાખ્યાન કષાય—જે કષાયથી જીવ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકના સકળ સંયમને ગ્રહણ કરી શકે નહિ તેને પ્રત્યાખ્યાન કષાય કહેવાય છે.

સંજ્વલન કષાય—જે કષાયથી સંયમી જીવનો સંયમ તો ટકી રહે પરંતુ શુદ્ધસ્વભાવમાં-શુદ્ધોપયોગમાં પૂર્ણપણે લીન થઈ શકે નહિ તેને સંજ્વલન કષાય કહેવાય છે.

સંરમ્ભ—કોઇ પણ વિકારી કાર્ય કરવાનો નિર્ણય-સંકલ્પ કરવો તેને સંરમ્ભ કહેવાય છે. (સંકલ્પ બે પ્રકારના છે ૧-મિથ્યાત્વરૂપ સંકલ્પ ૨-અસ્થિરતારૂપ સંકલ્પ.)

સમારંભ—તે નિર્ણયને અનુસરીને સાધનો મેળવવાનો ભાવ તેને સમારંભ કહેવાય છે.

આરંભ—તે કાર્યની શરુઆત કરવી તેને આરંભ કહેવાય છે.

કૃત—પોતે જાતે કરવાનો ભાવ તેને કૃત કહેવાય છે.

કારિત—બીજા પાસે કરાવવાનો ભાવ તેને કારિત કહેવાય છે.

અનુમત—બીજાઓ કરે તેને ભલું સમજવું તેને અનુમત કહેવાય છે. ॥૮॥

અજીવ-અધિકરણ આસ્રવના ભેદો.

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥९॥

અર્થઃ-[परम्] બીજો અર્થાત્ અજીવ—અધિકરણ આસ્રવ [निर्वर्तना द्वि] બે પ્રકારની નિર્વર્તના, [निक्षेप चतुः] ચાર પ્રકારના નિક્ષેપ, [संयोग द्वि] બે પ્રકારના સંયોગ અને [निसर्गाः त्रिभेदाः] ત્રણ પ્રકારના નિસર્ગ-એમ કુલ ૧૧ ભેદરૂપ છે.

ટીકા

નિર્વર્તના—રચના કરવી-નિપજાવવું તે નિર્વર્તના છે; તેના બે પ્રકાર છેઃ ૧-શરીરથી કુચેષ્ટા ઉપજાવવી તે દેહ-દુઃપ્રયુક્ત નિર્વર્તના છે અને ૨-શસ્ત્ર વગેરે હિંસાના ઉપકરણની રચના કરવી તે ઉપકરણનિર્વર્તના છે. અથવા બીજા પ્રકારે બે ભેદ આ પ્રમાણે પડે છેઃ ૧-પાંચ પ્રકારનાં શરીર, મન, વચન, શ્વાસોશ્વાસનું નિપ-

જાવવું તે મૂળગુણ નિર્વર્તના છે અને કાષ્ટ, માટી વગેરેથી ચિત્ર વગેરેની રચના કરવી તે ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના છે.

નિક્ષેપ—વસ્તુને મૂકવી તે નિક્ષેપ છે, તેના ચાર ભેદ છેઃ ૧-જોયા વિના વસ્તુ મૂકવી તે અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણ છે, ૨-યત્નાચારરહિત થઈને વસ્તુ મૂકવી તે દુઃપ્રમૃષ્ટનિક્ષેપાધિકરણ છે, ૩-ભયાદિકથી કે અન્ય કાર્ય કરવાની ઉતાવળમાં પુસ્તક, કમંડળ, શરીર કે શરીરાદિના મેલને મૂકવા તે સહસાનિક્ષેપાધિકરણ છે અને ૪-જીવ છે કે નહિ તે જોયા વગર કે વિચાર કર્યા વગર શીઘ્રતાથી પુસ્તક, કમંડળ, શરીર કે શરીરના મેલને મૂકવા (-નાંખવા) અને વસ્તુ જ્યાં રાખવી જોઈએ ત્યાં ન રાખવી તે અનાભોગનિક્ષેપાધિકરણ છે.

સંયોગ—મિલાપ થવો તે સંયોગ છે, તેના બે ભેદ છેઃ ૧-ભક્તપાન સંયોગ અને ૨-ઉપકરણ સંયોગ. એક આહારપાણીને બીજા આહારપાણી સાથે મેળવી દેવા તે ભક્તપાન સંયોગ છે; અને ઠંડા પુસ્તક, કમંડળ, શરીરાદિકને તપ્ત પીંછી વગેરેથી પીછવું તથા શોધવું તે ઉપકરણ સંયોગ છે.

નિસર્ગ—પ્રવર્તવું તે નિસર્ગ છે, તેના ત્રણ ભેદ છેઃ ૧-મનને પ્રવર્તાવવું તે મન નિસર્ગ છે, ૨-વચનોને પ્રવર્તાવવાં તે વચન નિસર્ગ છે અને ૩-કાયાને પ્રવર્તાવવી તે કાયનિસર્ગ છે.

નોટઃ—જ્યાં જ્યાં પરનું કરવાની વાત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં વ્યવહાર કથન છે એમ સમજવું. જીવ પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી તેમજ પરપદાર્થો જીવનું કાંઇ કરી શકતા નથી; પણ માત્ર નિમિત્ત નૈમિત્તકસંબંધ દર્શાવનારૂં આ સૂત્રનું કથન છે. ॥૯॥

અહીં સુધી સામાન્ય-આસ્રવનું કારણ કહ્યું, હવે વિશેષ-આસ્રવનું કારણ વર્ણવે છે, તેમાં દરેક કર્મના આસ્રવનું કારણ બતાવે છે.

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના આસ્રવનું કારણ

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥१०॥

અર્થઃ—[तत्प्रदोष] જ્ઞાન અને દર્શન સંબંધમાં કરવામાં આવેલા પ્રદોષ, [निह्नव मात्सर्य अन्तराय आसादन उपघाता] નિહ્નવ, માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદન અને ઉપઘાત તે [ज्ञानदर्शनावरणयोः] જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. **પ્રદોષ**—મોક્ષનું કારણ અર્થાત્ મોક્ષનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેનું કથન કરનારા પુરુષની પ્રશંસા ન કરતાં અંતરંગમાં દુષ્ટ પરિણામ થાય તે પ્રદોષ છે.

નિહ્નવ—વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનાદિનું છૂપાવવું—જાણતો હોવા છતાં હું નથી જાણતો એમ કહેવું તે નિહ્નવ છે.

માત્સર્ય—વસ્તુસ્વરૂપને જાણતાં છતાં 'જો હું આને કહીશ તો તે પંડિત થઈ જશે' એમ વિચારી કોઈને ન ભણાવવો તે માત્સર્ય છે.

અંતરાય—સાચા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાંખવું તે અંતરાય છે.

આસાદન—પર દ્વારા પ્રકાશ થવાયોગ્ય જ્ઞાનને રોકવું તે આસાદન છે.

ઉપઘાત—સાચા પ્રશસ્ત જ્ઞાનમાં દોષ લગાડવો અથવા પ્રશંસવા લાયક જ્ઞાનને દૂષણ લગાડવું તે ઉપઘાત છે.

આ સૂત્રમાં 'तत्'નો અર્થ 'જ્ઞાન–દર્શન' થાય છે.

ઉપર કહેલા છ દોષો જો જ્ઞાનસંબંધી હોય તો જ્ઞાનાવરણનું નિમિત્ત છે અને જો દર્શનસંબંધી હોય તો દર્શનાવરણનું નિમિત્ત છે.

૨. આ સૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના જે છ કારણો કહ્યા છે તે ઉપરાંત જ્ઞાનાવરણ માટેના વિશેષ કારણો શ્રી તત્ત્વાર્થસારના ચોથા અધ્યાયની ૧૩ થી ૧૬ ગાથામાં નીચે મુજબ આપ્યાં છે—

(૭) તત્ત્વોનું ઉત્સૂત્ર કથન કરવું.

(૮) તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવામાં અનાદર કરવો.

(૯) તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આળસ રાખવી.

(૧૦) લોભબુદ્ધિએ શાસ્ત્રો વેચવા.

(૧૧) પોતાને બહુશ્રુત માનીને અભિમાનથી મિથ્યા ઉપદેશ આપવો.

(૧૨) અધ્યયન માટે જે સમયનો નિષેધ છે તે સમયે (અકાળમાં) શાસ્ત્ર ભણવા.

(૧૩) સાચા આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયથી વિરુદ્ધ રહેવું.

(૧૪) તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી.

(૧૫) તત્ત્વોનું અનુચિંતન ન કરવું..

(૧૬) સર્વજ્ઞ ભગવાનના શાસનના પ્રચારમાં બાધા નાંખવી.

(૧૭) બહુશ્રુતજ્ઞાનીઓનું અપમાન કરવું.

(૧૮) તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં શઠતા કરવી.

આ સર્વે દોષો જ્ઞાનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુ છે.

૩. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જે કામો કરવાથી પોતાના તથા બીજાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાધા આવે કે મલિનતા થાય તે સર્વે જ્ઞાનાવરણકર્મના આસ્રવના કારણો છે. જેમ કે—એક ગ્રંથને અસાવધાનીથી લખતાં કોઈ પાઠ છોડી દેવો અથવા તો કાંઈકનો કાંઈક લખી નાંખવો તે જ્ઞાનાવરણકર્મના આસ્રવનું કારણ થાય છે. (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર પા. ૨૦૦-૨૦૧)

૪. વળી દર્શનાવરણ માટે, આ સૂત્રમાં કહેલા છ કારણો ઉપરાંત બીજા વિશેષ કારણો શ્રીતત્ત્વાર્થસારના ચોથા અધ્યાયની ૧૭-૧૮-૧૯મી ગાથામાં નીચે મુજબ આપ્યાં છે.

(૭) કોઇની આંખ કાઢી લેવી. (૮) બહુ ઊંઘવું (૯) દિવસમાં ઊંઘવું. (૧૦) નાસ્તિકપણાની વાસના રાખવી. (૧૧) સમ્યગ્દર્શનમાં દોષ લગાડવો. (૧૨) કુતીર્થવાળાની પ્રશંસા કરવી. (૧૩) તપસ્વીઓને દેખીને ગ્લાનિ કરવી.—આ બધા દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુઓ છે.

૫. શંકા—નાસ્તિકપણાની વાસના વગેરેથી દર્શનાવરણનો આસ્રવ કેમ થાય ? તેનાથી તો દર્શન મોહનો આસ્રવ થવા સંભવ છે, કેમ કે સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત કાર્યોવડે સમ્યગ્દર્શન મલિન થાય છે, નહિ કે દર્શન ઉપયોગ.

સમાધાન—જેમ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી મૂર્તિક પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તેમ વિશેષ જ્ઞાનીઓને અમૂર્તિક આત્માનું પણ દર્શન થાય છે; જેમ સર્વે જ્ઞાનોમાં આત્મજ્ઞાન અધિક પૂજ્ય છે તેમ બાહ્ય પદાર્થોના દર્શન કરતાં અંતર્દર્શન અર્થાત્ આત્મદર્શન અધિક પૂજ્ય છે; તેથી આત્મદર્શનના બાધકકારણોને દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુ માનવા તે અનુચિત નથી. આ પ્રકારે નાસ્તિકપણાની માન્યતા વગેરે જે લખ્યાં છે તે દોષો દર્શનાવરણ કર્મના આસ્રવના હેતુ થઇ શકે છે (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર પા. ૨૦૧-૨૦૨).

જો કે આયુકર્મ સિવાય બાકીના સાતે કર્મોનો આસ્રવ સમયે સમયે થયા કરે છે તોપણ પ્રદોષાદિ ભાવોદ્વારા જે જ્ઞાનાવરણાદિ ખાસ કર્મનો બંધ થવાનું જણાવ્યું છે તે સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ સમજવું અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ તો સર્વે કર્મોનો થયા કરે છે પણ તે વખતે જ્ઞાનાવરણાદિ ખાસ કર્મનો સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ વિશેષ અધિક થાય છે. ॥૧૦॥

અસાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ

दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥११॥

અર્થ:—[आत्म पर उभयस्थानि] પોતામાં, પરમાં અને બંનેના વિષયમાં સ્થિત [दुःख शोक ताप आक्रन्दन वध परिदेवनानि] દુઃખ, શોક, તાપ, આક્રંદન, વધ અને પરિદેવના તે [असत् वेद्यस्य] અસાતાવેદનીયકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. **દુઃખ**—પીડારૂપ પરિણામવિશેષને દુઃખ કહે છે.

શોક—પોતાને લાભદાયક લાગતા પદાર્થનો વિયોગ થતાં વિકળતા થવી તે શોક છે.

તાપ—સંસારમાં પોતાની નિંદા વગેરે થતાં પશ્ચાતાપ થવો તે તાપ છે.

આક્રંદન—પશ્ચાતાપથી અશ્રુપાત કરીને રોવું તે આક્રંદન છે.

વધ—પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તે વધ છે.

પરિદેવના—સંક્લેશ પરિણામોના આલંબને એવું રૂદન કરવું કે જેથી સાંભળનારના હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન થઇ જાય તે પરિદેવના છે.

શોક, તાપ વગેરે જો કે દુઃખના જ ભેદ છે, તોપણ દુઃખની જાતિઓ બતાવવા માટે આ ભેદો બતાવ્યા છે.

૨. પોતાને, પરને કે બંનેને એક સાથે દુઃખ, શોકાદિ ઉત્પન્ન કરે તે અસાતાવેદનીય કર્મના આસ્રવનું કારણ થાય છે.

પ્રશ્ન:—જો દુઃખાદિક પોતામાં, પરમાં કે બંનેમાં સ્થિત થવાથી અસાતાવેદનીયકર્મના આસ્રવનું કારણ થાય છે તો અર્હન્તમતને માનનારા જીવો કેશ-લોચ, અનશનતપ, આતપસ્થાન વગેરે

દુઃખનાં નિમિત્તો પોતામાં કરે છે અને બીજાને પણ તેવો ઉપદેશ આપે છે તો તેથી તેમને પણ અસાતાવેદનીયકર્મનો આસ્રવ થશે?

ઉત્તરઃ—ના, એ દૂષણ નથી. અંતરંગ ક્રોધાદિક પરિણામોના આવેશપૂર્વક પોતાને, પરને કે બંનેને દુઃખાદિ આપવાના ભાવ હોય તો જ તે અસાતાવેદનીયકર્મના આસ્રવનું નિમિત્ત થાય છે- આ વિશેષ કથન ધ્યાનમાં રાખવું. ભાવાર્થ એ છે કે- અંતરંગ ક્રોધાદિને વશ થવાથી આત્માને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ કેશલોચ, અનશનતપ કે આતાપયોગ વગેરે ધારણ કરવામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મુનિને થતું નથી, માટે તેનાથી તેમને અસાતાવેદનીયનો આસ્રવ થતો નથી, તે તો તેમનો શરીર પ્રત્યેનો વૈરાગ્યભાવ છે.

આ વાત દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવવામાં આવે છેઃ—

દૃષ્ટાંતઃ—જેમ કોઈ દયાના અભિપ્રાયવાળા અને શલ્યરહિત વૈદ્ય સંયમીપુરુષના ફોડલાને કાપવા કે ચીરવાનું કામ કરે અને તે પુરુષને દુઃખ થાય છતાં તે બાહ્ય નિર્મિત્તમાત્રના કારણે પાપબંધ થતો નથી, કેમ કે વૈદ્યના ભાવ તેને દુઃખ આપવાના નથી.

સિદ્ધાંતઃ—તેમ સંસાર સંબંધી મહા દુઃખથી ઉદ્વિગ્ન થયેલ મુનિ સંસાર સંબંધી મહાદુઃખનો અભાવ કરવાના ઉપાય પ્રત્યે લાગી રહ્યા છે; તેઓને સંક્લેશપરિણામનો અભાવ હોવાથી, શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવેલાં કાર્યોમાં પોતે પ્રવર્તવાથી કે બીજાને પ્રવર્તાવવાથી પાપબંધ થતો નથી, કેમ કે તેમનો અભિપ્રાય દુઃખ આપવાનો નથી; નબળાઈના કારણે કિંચિત્ બાહ્ય દુઃખ થાય તોપણ તે અસાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ નથી.

૩. આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

બાહ્ય નિમિત્તોને અનુસરીને આસ્રવ કે બંધ થતો નથી, પણ જીવ પોતે જેવા ભાવ કરે તે ભાવને અનુસરીને આસ્રવ અને બંધ

થાય છે. જો જીવ પોતે વિકાર ભાવ કરે તો બંધ થાય, અને પોતે વિકાર ભાવ ન કરે તો બંધ ન થાય. ॥૧૧.॥

સાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥१२॥

અર્થઃ-[भूत व्रती अनुकम्पा] પ્રાણીઓ પ્રત્યે અને વ્રતના ધારકો પ્રત્યે અનુકંપા [दान सराग संयमादियोगः] દાન, સરાગસંયમાદિના યોગ, [क्षान्तिः शौचम् इति] ક્ષાન્તિ, શૌચ, અર્હંતભક્તિ ઇત્યાદિ [सत् वेद्यस्य] સાતાવેદનીય કર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. ભૂત=ચારે ગતિનાં પ્રાણીઓ.

વ્રતી=સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક અણુવ્રત કે મહાવ્રત ધારણ કરેલ હોય તેવા જીવો;

આ બંને ઉપર અનુકંપા કરવી તે ભૂતવ્રત્યનુકંપા છે.

પ્રશ્નઃ-'ભૂત' કહેતાં તેમાં બધા જીવો આવી ગયાં તો પછી 'વ્રતી' જણાવવાની શું જરૂર છે?

ઉત્તરઃ-સામાન્ય પ્રાણીઓ કરતાં વ્રતી જીવો પ્રત્યે અનુકંપાનું વિશેષપણું જણાવવા માટે તે કહેલ છે; વ્રતી જીવો પ્રત્યે ભક્તિપૂર્વક ભાવ હોવા જોઈએ.

દાન=દુઃખિત, ભૂખ્યા વગેરે જીવોના ઉપકાર અર્થે ધન, ઔષધિ, આહારાદિક દેવાં તથા વ્રતી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સુપાત્ર જીવોને ભક્તિપૂર્વક દાન આપવું તે દાન છે.

સરાગસંયમ=સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચારિત્રના ધારક મુનિને જે મહાવ્રતરૂપ શુભભાવ છે તે સંયમ સાથેનો રાગ હોવાથી સરાગ સંયમ કહેવાય છે. રાગ કાંઈ સંયમ નથી; જેટલો વીતરાગભાવ છે તે સંયમ છે.

૨. **પ્રશ્નઃ**—વીતરાગ ચારિત્ર અને સરાગ ચારિત્ર એમ બે પ્રકારે ચારિત્ર કહ્યું છે, અને ચારિત્ર બંધનું કારણ નથી; તો પછી અહીં સરાગસંયમને આસ્રવ-બંધનું કારણ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તરઃ—સરાગસંયમને બંધનું કારણ કહ્યું ત્યાં એમ સમજવું કે ખરેખર ચારિત્ર (સંયમ) તે બંધનું કારણ નથી પણ રાગ છે તે બંધનું કારણ છે. જેમ ચાવલ બે પ્રકારે છે—એક તો ફોતરાં સહિત અને બીજા ફોતરાં રહિત; હવે ત્યાં ફોતરાં છે તે ચાવલનું સ્વરૂપ નથી પણ ચાવલમાં તે દોષ છે; હવે કોઈ ડાહ્યો પુરુષ ફોતરાં સહિત ચાવલનો સંગ્રહ કરતો હોય તેને જોઈને કોઈ ભોળો માણસ ફોતરાંને જ ચાવલ માનીને તેનો સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક ખેદખીન્ન જ થાય. તેમ ચારિત્ર (સંયમ) બે પ્રકારથી છે—એક તો સરાગ છે તથા બીજું વીતરાગ છે; ત્યાં એમ જાણવું કે જે રાગ છે તે ચારિત્રનું સ્વરૂપ નથી પણ ચારિત્રમાં તે દોષ છે. હવે કોઈ સમ્યગ્જ્ઞાની પ્રશસ્ત રાગ સહિત ચારિત્ર ધારે તેને દેખીને કોઈ અજ્ઞાની પ્રશસ્ત રાગને જ ચારિત્ર માનીને તેને અંગીકાર કરે તો તે નિરર્થક ખેદખિન્ન જ થાય. (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૪૯ તથા શ્રી સમયસાર પા. ૪૮૨)

મુનિને ચારિત્રભાવ મિશ્રરૂપ છે, કંઈક વીતરાગ થયા છે અને કંઈક સરાગ છે; ત્યાં જે અંશે વીતરાગ થયા છે તે વડે તો સંવર જ છે અને જે અંશે સરાગ રહ્યા છે તે વડે બંધ છે. પોતાના મિશ્રભાવમાં 'આ સરાગતા છે અને આ વીતરાગતા છે' એવી ઓળખાણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે તેથી તેઓ બાકી રહેલા સરાગ ભાવને હેયરૂપ શ્રદ્ધે છે. (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૧)

આ રીતે સરાગ સંયમમાં જે મહાવ્રતાદિ પાળવાનો શુભભાવ છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે, પણ જેટલું નિર્મળચારિત્ર પ્રગટ્યું છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી.

૩. આ સૂત્રમાં ' आदि ' શબ્દ છે તેમાં સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાળતપનો સમાવેશ થાય છે.

સંયમાસંયમ=સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવકનાં વ્રત.

અકામનિર્જરા=પરાધીનપણે (-પોતાની ઇચ્છા વગર) ભોગ-ઉપભોગનો નિરોધ થતાં સંક્લેશતા રહિત થવું અર્થાત્ કષાયની મંદતા કરવી તે.

બાળતપ=મિથ્યાદૃષ્ટિને મંદ કષાયભાવે થતા તપ.

૪. આ સૂત્રમાં ' इति ' શબ્દ છે તેમાં અર્હન્તનું પૂજન, બાળ-વૃદ્ધ કે તપસ્વી મુનિઓની વૈયાવૃત્ય કરવામાં ઉદ્યમી રહેવું, યોગની સરળતા અને વિનયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

યોગ-શુભપરિણામ સહિતની નિર્દોષ ક્રિયા વિશેષને યોગ કહે છે.

ક્ષાન્તિ-શુભપરિણામની ભાવનાથી ક્રોધાદિ કષાયમાં થતી તીવ્રતાના અભાવને ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) કહે છે.

શૌચ-શુભપરિણામપૂર્વક લોભનો ત્યાગ તે શૌચ. વીતરાગી-નિર્વિકલ્પ ક્ષમા અને શૌચને ' ઉત્તમક્ષમા ' અને ' ઉત્તમશૌચ ' કહે છે; તે આસ્રવનું કારણ નથી. ॥૧૨॥

હવે અનંત સંસારનું કારણ જે દર્શનમોહ તેના આસ્રવનું કારણ કહે છે

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥१३॥

અર્થઃ—[केवली श्रुत संघ धर्म देव] કેવળી, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને દેવનો [अवर्णवादो] અવર્ણવાદ કરવો તે [दर्शनमोहस्य] દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. **અવર્ણવાદઃ**—જેનામાં જે દોષ ન હોય તેનામાં તે દોષનું આરોપણ કરવું તે અવર્ણવાદ છે.

કેવળીપણું, મુનિપણું, ધર્મ અને દેવપણું તે આત્માની જ જુદી જુદી અવસ્થાનું સ્વરૂપ છે. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ એ પાંચે પદ નિશ્ચયથી આત્મા જ છે. (જુઓ યોગીન્દ્રદેવકૃત યોગસાર ગાથા ૧૦૪, પરમાત્મ—પ્રકાશ પા. ૩૯૩-૩૯૪) તેથી તેમનું સ્વરૂપ સમજવામાં જો ભૂલ થાય અને તેમનામાં ન હોય તેવા દોષો તેમનામાં કલ્પવામાં આવે તો આત્માનું સ્વરૂપ સમજાય નહિ અને મિથ્યાત્વભાવનું વિશેષ પોષણ થાય. ધર્મ તે આત્માનો સ્વભાવ છે માટે ધર્મસંબંધી જુઠી દોષકલ્પના કરવી તે પણ મહાન દોષ છે.

૨. શ્રુત એટલે શાસ્ત્ર; જિજ્ઞાસુ જીવોને આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં તે નિમિત્ત છે, તેથી મુમુક્ષુઓએ ખરા શાસ્ત્રોના સ્વરૂપનો પણ નિર્ણય કરવો જોઇએ.

૩. કેવળી ભગવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

(૧) ક્ષુધા અને તૃષા તે પીડા છે, તે પીડાથી આર્ત્ત (દુઃખી) થતા જીવો જ આહાર લેવાની ઇચ્છા કરે છે. ક્ષુધા કે તૃષાના કારણે દુઃખનો અનુભવ થવો તે આર્તધ્યાન છે. કેવળી ભગવાનને સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને અનંત સુખ હોય છે, તથા તેમને પરમ શુકલધ્યાન વર્તે છે, તે અવસ્થાને શુકલધ્યાન પણ ઉપચારથી કહેવાય છે. ઇચ્છા તો વર્તમાન વર્તતી દશા ઉપરનો અણગમો અને પર વસ્તુ તરફના રાગની હૈયાતિ સૂચવે છે, કેવળી ભગવાનને ઇચ્છા હોય જ નહિ; છતાં કેવળી ભગવાન અન્નનો આહાર (કવળાહાર) કરે એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે. કેવળી ભગવાનને સંપૂર્ણ વીર્ય પ્રગટયું હોવાથી ક્ષુધા અને તૃષાની પીડા તેમને હોય જ નહિ, અને અનંત સુખ પ્રગટયું હોવાથી ઇચ્છા હોય જ નહિ. ઇચ્છા તે દુઃખ છે—લોભ છે, માટે કેવળી ભગવાનમાં આહારની ઇચ્છાનો દોષ કલ્પવો તે જીવના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અવર્ણવાદ છે અને ઉપચારથી અનંત કેવળી ભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે. તે

દર્શનમોહનીયકર્મના આસ્રવનું કારણ છે એટલે કે તે અનંતસંસારનું કારણ છે.

(૨) આત્માને કેવળજ્ઞાન પ્રગટયા પછી શરીરમાં ઝાડાનું કે બીજું કોઈ દરદ થાય અને તેની દવા લેવી કે દવા લાવવા માટે કોઈને કહેવું-તે અશક્ય છે.* દવા લેવાની ઇચ્છા થવી અને દવા લાવવા માટે કોઇ શિષ્યને કહેવું તે બધું દુઃખની હૈયાતિ સૂચવે છે. અનંત સુખના સ્વામી કેવળી ભગવાનને આકુળતા, વિકલ્પ, લોભરૂપ ઇચ્છા કે દુઃખ હોય એમ કલ્પવું એટલે કે કેવળીભગવાનને સામાન્ય છદ્મસ્થ જેવા કલ્પી લેવા તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે. જો આત્મા પોતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજે તો આત્માની બધી દશાઓનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે. ભગવાન છદ્મસ્થ મુનિદશામાં કરપાત્ર (હાથમાં ભોજન કરનારા) હોય છે અને આહાર માટે જાતે જ જાય છે; અને કેવળજ્ઞાન થયા પછી રોગ થાય, દવાની ઇચ્છા ઉપજે અને તે લાવવા માટે શિષ્યને આજ્ઞા કરે-તે અશક્ય છે. કેવળજ્ઞાન થતાં શરીરની અવસ્થા ઉત્તમ થાય છે અને પરમ ઔદારિકપણે પરિણમી જાય છે. તે શરીરમાં રોગ હોય જ નહિ. 'જ્યાં રોગ હોય ત્યાં રાગ હોય જ' એ અબાધિત સિદ્ધાંત છે. ભગવાનને રાગ નથી તેથી તેમના શરીરને રોગ પણ કદી હોતો જ નથી. આનાથી વિરુદ્ધ માનવું તે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળી ભગવંતોનો અવર્ણવાદ છે.

(૩) કોઈ પણ જીવને ગૃહસ્થદશામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે એમ માનવું તે ભૂલ ભરેલું છે. ગૃહસ્થપણું છોડયા વિના ભાવસાધુપણું આવી શકે જ નહિ; ભાવસાધુપણું આવ્યા વગર કેવળજ્ઞાન તો પ્રગટે જ શી રીતે ? ભાવસાધુપણું છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે અને કેવળજ્ઞાન તેરમા ગુણસ્થાને હોય છે; માટે ગૃહસ્થ-

---

* તીર્થંકર ભગવાનને જન્મથી જ મળ-મૂત્ર હોતાં નથી અને તમામ કેવળી ભગવાનોને કેવળજ્ઞાન થયા પછી આહાર-નિહાર હોતા નથી.

પણામાં કદી પણ કોઇ જીવને કેવળજ્ઞાન થાય નહિ. આનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા તે પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળી ભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે.

(૪) છદ્મસ્થ જીવોને જે જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ થાય છે તે જ્ઞેય-સન્મુખ થવાથી થાય છે, એ દશામાં એક જ્ઞેયથી ખસીને બીજા જ્ઞેય તરફ પ્રવૃત્તિ કરે છે; એવી પ્રવૃત્તિ વિના છદ્મસ્થ જીવનું જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થતું નથી તેથી પહેલાં ચાર જ્ઞાન સુધીના કથનમાં 'ઉપયોગ' શબ્દનો પ્રયોગ તેના અર્થ પ્રમાણે (-'ઉપયોગ' ના અન્વયાર્થ પ્રમાણે) કહી શકાય; પરંતુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન તો અખંડ અવિચ્છિન્ન છે, તેને જ્ઞેયસન્મુખ થવું પડતું નથી એટલે કે કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શનને એક જ્ઞેયથી ખસીને બીજા જ્ઞેય તરફ જોડાવું પડતું નથી માટે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ઉપયોગ કહેવો તે ઉપચાર છે (જુઓ અમિતગતિ આચાર્યકૃત પંચસંગ્રહ હિંદી ટીકા. પા. ૧૨૧ ઉપયોગઅધિકાર). કેવળી ભગવાનને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એક સાથે જ પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં 'કેવળીભગવાનને તેમ જ સિદ્ધભગવાનને જે સમયે જ્ઞાનોપયોગ હોય ત્યારે દર્શનોપયોગ ન હોય અને જ્યારે દર્શનોપયોગ હોય ત્યારે જ્ઞાનોપયોગ ન હોય' એમ માનવું તે મિથ્યામાન્યતા છે; તે માન્યતા "કેવળી-ભગવાનને તથા સિદ્ધભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટયા પછી જે અનંત કાળ છે તેના અર્ધાકાળમાં જ્ઞાનના કાર્ય વગર અને અર્ધાકાળમાં દર્શનના કાર્ય વગર કાઢવાનો હોય છે" એમ કહેવા બરાબર છે. એ માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે. માટે તેવી ખોટી માન્યતા રાખવી તે પોતાના આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે.

(૫) ચોથું ગુણસ્થાન (-સમ્યગ્દર્શન) સાથે લઇ જનાર આત્મા પુરુષપણે જન્મે છે, સ્ત્રીપણે જન્મતા નથી; તેથી સ્ત્રીપણે કોઈ તીર્થંકર હોઈ શકે નહિ. કેમ કે તીર્થંકર થનાર આત્મા સમ્યગ્દર્શન સહિત જ જન્મે છે તેથી તે પુરુષ જ હોય છે. જો

કોઇ કાળે પણ એક સ્ત્રી તીર્થંકર થાય એમ માનીએ તો ભૂત-ભવિષ્યની અપેક્ષાએ (ભલે લાંબા કાળે થાય તોપણ) અનંત સ્ત્રીઓ તીર્થંકર થાય અને તેથી સમ્યગ્દર્શનસહિત આત્મા સ્ત્રીપણે ન જન્મે એ સિદ્ધાંત તૂટી જાય; માટે સ્ત્રીને તીર્થંકરપણું માનવું તે મિથ્યામાન્યતા છે; અને એમ માનનારે આત્માની શુદ્ધદશાનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી. તે ખરેખર પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ કરે છે.

(૬) કોઇ પણ કર્મભૂમિની સ્ત્રીને પ્રથમના ત્રણ ઉત્તમ સંહનનનો ઉદય હોતો જ નથી;* જ્યારે જીવને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે પહેલું જ સંહનન હોય છે એવો કેવળજ્ઞાન અને પહેલા સંહનનને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. સ્ત્રીને પાંચમા ગુણસ્થાન ઉપરની દશા પ્રગટ થતી નથી, છતાં સ્ત્રીને તે જ ભવે કેવળજ્ઞાન થાય એમ માનવું તે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનો અવર્ણવાદ છે અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો તથા સાધુ સંઘનો અવર્ણવાદ છે.

(૭) કેવળીભગવાનની વાણી તાળુ, ઓષ્ઠ વગેરે દ્વારા નીકળે નહિ અને તેમાં ક્રમરૂપ ભાષા ન હોય પણ સર્વાંગ નિરક્ષરી વાણી નીકળે; આનાથી વિરુદ્ધ માનવું તે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી કેવળીભગવાનનો અવર્ણવાદ છે.

(૮) સાતમા ગુણસ્થાનથી વંદ્ય-વંદકભાવ હોતો નથી તેથી ત્યાં વ્યવહાર વિનય-વૈયાવૃત્ય વગેરે હોતાં નથી. કોઇ જીવ કેવળજ્ઞાન થયા પછી ગૃહસ્થ, કુટુંબીઓ સાથે રહે કે ગૃહકાર્યમાં ભાગ લે એમ માનવું તે વીતરાગપણાને સરાગી માનવા બરાબર છે. કોઇ પણ દ્રવ્ય સ્ત્રીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે. કર્મભૂમિની મહિલાને પહેલાં ત્રણ સંહનન હોતાં જ નથી અને ચોથું સંહનન હોય ત્યારે વધારેમાં વધારે સોળમા સ્વર્ગ સુધી તે જીવ જઈ શકે છે.—(જુઓ, ગોમટ્ટસાર-કર્મકાંડ ગાથા ૨૯-૩૨)

---

* જુઓ ગોમટ્ટસાર—કર્મકાંડ ગાથા ૩૨.

આથી વિરુદ્ધ માનવું તે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે.

(૯) આત્મા સર્વજ્ઞ ન થઇ શકે એમ કેટલાકનું માનવું છે; તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે. આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન છે, જ્ઞાન શું ન જાણે? જ્ઞાન સર્વને જાણે એવી તેનામાં શકિત છે અને વીતરાગી વિજ્ઞાનવડે તે શકિત પ્રગટ કરી શકાય છે. વળી કેટલાક એમ માને છે કે 'કેવળજ્ઞાની આત્મા સર્વ દ્રવ્યો, તેના અનંત ગુણો અને તેની અનંત પર્યાયોને એક સાથે જાણે છે છતાં તેમાંથી કેટલુંક જાણપણું હોતું નથી—જેમ કે, એક છોકરો બીજા છોકરાથી કેટલો મોટો, કેટલા હાથ લાંબો; એક ઘર બીજા ઘરથી કેટલા હાથ દૂર—એ વગેરે બાબત કેવળજ્ઞાનમાં જણાતી નથી.' આ માન્યતા દોષિત છે, તેમાં આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે.

(૧૦) 'શુભથી ધર્મ થાય, શુભ કરતાં કરતાં ધર્મ થાય' એવો ઉપદેશ કેવળી-તીર્થંકર ભગવાને કર્યો છે—એમ માનવું તે તેમનો અવર્ણવાદ છે. 'શુભભાવ વડે ધર્મ થતો હોવાથી ભગવાને શુભભાવો કર્યા હતા, ભગવાને તો બીજાઓનું ભલું કરવામાં પોતાનું જીવન અર્પી દીધું હતું' એ વગેરે પ્રકારે ભગવાનની જીવનકથા આલેખવી તે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનો અને ઉપચારથી અનંત કેવળીભગવાનોનો અવર્ણવાદ છે.

(૧૧) **પ્રશ્ન**:-જો ભગવાને પરનું કાંઇ નથી કર્યું તો પછી જગત્ ઉદ્ધારક, તરણતારણ, જીવનદાતા, બોધિદાતા ઇત્યાદિ ઉપનામોથી ભગવાન કેમ ઓળખાય છે?

ઉત્તર:-એ બધાં ઉપનામો ઉપચારથી છે; જ્યારે ભગવાનને દર્શનવિશુદ્ધિની ભૂમિકામાં અનિચ્છકભાવે ધર્મરાગ થયો ત્યારે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાઇ ગયું. તત્ત્વસ્વરૂપ એમ છે કે ભગવાનને તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાતી વખતે જે શુભભાવ થયો હતો તે તેમણે

ઉપાદેય માન્યો જ ન હતો, પણ તે શુભભાવ અને તે તીર્થંકર-પ્રકૃતિ-બંનેનો અભિપ્રાયમાં નકાર જ હતો. તેથી રાગને તોડવાનો પુરુષાર્થ કરતા હતા. છેવટે રાગ ટાળી વીતરાગ થયા પછી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું અને દિવ્યધ્વનિ સ્વયં પ્રગટ્યો; લાયક જીવો તે સાંભળીને સ્વરૂપ સમજ્યા અને તેવા જીવોએ ઉપચારથી જગત્‌ઉદ્ધારક, તરણુતારણુ ઇત્યાદિ ઉપનામ ભગવાનને આપ્યાં. જો ખરેખર ભગવાને બીજા જીવોનું કાંઇ કર્યું હોય કે કરી શકતા હોય તો જગ્‌તના સર્વે જીવોને મોક્ષમાં સાથે કેમ ન લઇ ગયા ? માટે શાસ્ત્રનું કથન કયા નયનું છે તે લક્ષમાં રાખીને તેના યથાર્થ અર્થ સમજવા જોઇએ. ભગવાનને પરના કર્તા ઠરાવવા તે પણ ભગવાનનો અવર્ણ-વાદ છે.

એ વગેરે પ્રકારે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમાં દોષોની કલ્પના તે આત્માને અનંત સંસારનું કારણ છે.

આ પ્રમાણે કેવળીભગવાનના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ કહ્યું.

૪. શ્રુતના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

(૧) જે શાસ્ત્રો ન્યાયની કસોટીએ ચડાવતાં અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનવડે પરીક્ષા કરતાં પ્રયોજનભૂત બાબતોમાં સાચાં માલુમ પડે તેને જ ખરાં માનવાં જોઈએ. જ્યારે લોકોની યાદશકિત નબળી પડે ત્યારે જ શાસ્ત્રો લખવાની પદ્ધતિ થાય; તેથી લખેલાં શાસ્ત્રો ગણધરભગવાને ગૂંથેલા શબ્દોમાં ન જ હોય, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની આચાર્યોએ તેના યથાર્થ ભાવો જાળવીને પોતાની ભાષામાં શાસ્ત્રરૂપે ગૂંથ્યા હોય, તે સત્‌શ્રુત છે.

(૨) સમ્યગ્જ્ઞાની આચાર્યોનાં બનાવેલાં શાસ્ત્રોની નિંદા કરવી તે પોતાના સમ્યગ્જ્ઞાનની જ નિંદા કરવા બરાબર છે; કેમ કે જેણે સાચા શાસ્ત્રની નિંદા કરી તેનો ભાવ એવો થયો કે મને આવા સાચા નિમિત્તનો સંયોગ ન હો પણ ખોટાં નિમિત્તનો સંયોગ હો એટલે કે મારું ઉપાદાન સમ્યગ્જ્ઞાનને લાયક ન હો પણ મિથ્યાજ્ઞાનને લાયક હો.

(૩) કોઇ ગ્રંથના કર્તા તરીકે તીર્થંકર ભગવાનનું, કેવળીનું, ગણધરનું કે આચાર્યનું નામ આપેલ હોય તેથી તેને સાચું જ શાસ્ત્ર માની લેવું તે ન્યાયસર નથી. મુમુક્ષુ જીવોએ તત્ત્વદૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરીને સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. ભગવાનના નામે અસત્‌શાસ્ત્રો બનાવ્યાં હોય તેને સત્‌શ્રુત માની લેવાં તે સત્‌શ્રુતનો અવર્ણવાદ છે; જે શાસ્ત્રોમાં માંસભક્ષણ, મદિરાપાન, વેદનાથી પીડિતને મૈથુનસેવન, રાત્રિભોજન ઇત્યાદિને નિર્દોષ કહ્યાં હોય, ભગવતી સતીને પાંચ પતિ કહ્યાં હોય, જેમાં તીર્થંકર ભગવાનને બે માતા અને બે પિતા કહ્યાં હોય-તે શાસ્ત્રો યથાર્થ નથી, માટે સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરી અસત્યની માન્યતા છોડવી.

૫. સંઘના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયા પછી જે જીવને સાતમું-છઠ્ઠું ગુણસ્થાન પ્રગટે તેને સાચું સાધુપણું હોય છે; તેમને શરીર ઉપરનો સ્પર્શેન્દ્રિયને લગતો રાગ ટળી ગયો હોય છે તેથી ટાઢ, તડકો, વરસાદ વગેરેથી રક્ષણ કરવાનો રાગભાવ તેમને હોતો નથી, માત્ર સંયમના હેતુ માટે તે પદને લાયક નિર્દોષ શુદ્ધ આહારની લાગણી હોય છે, તેથી તે ગુણસ્થાનવાળા જીવોને એટલે કે સાધુને શરીરના રક્ષણ માટે વસ્ત્ર હોય જ નહિ. છતાં 'જ્યારે તીર્થંકર ભગવાન દીક્ષા લે ત્યારે ધર્મબુદ્ધિથી દેવ તેમને વસ્ત્ર આપે અને ભગવાન તે પોતાની સાથે રાખ્યા કરે' એમ માનવું તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એમાં સંઘ અને દેવ બંનેનો અવર્ણવાદ છે. સ્ત્રીલિંગને સાધુપણું માનવું, અતિશુદ્ર જીવોને સાધુપણું હોય એમ માનવું તે સંઘનો અવર્ણવાદ છે. દેહમાં નિર્મમત્વ, નિર્ગ્રંથ, વીતરાગ મુનિઓના દેહને અપવિત્ર કહેવો, નિર્લજ્જ કહેવો, બેશરમ કહેવો, અહીં પણ દુઃખ ભોગવે છે તો પરલોકમાં કેમ સુખી થશે-ઇત્યાદિ પ્રકારે કહેવું તે સંઘનો અવર્ણવાદ છે.

સાધુ-સંઘ ચાર પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે-જેમને ઋદ્ધિ પ્રગટી હોય તે ઋષિ; જેમને અવધિ-મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય તે મુનિ; ઇન્દ્રિયોને જીતે તે યતિ અને અણગાર એટલે કે સામાન્ય તે સાધુ.

૬. ધર્મના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે; સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતાં તે ધર્મ શરુ થાય છે. શરીરની ક્રિયાથી ધર્મ થાય નહિ, પુણ્ય વિકાર હોવાથી તેનાથી ધર્મ થતો નથી તેમજ તે ધર્મમાં સહાયક થતું નથી. આવું ધર્મનું સ્વરૂપ છે, તેનાથી વિપરીત માનવું તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. "જિનેન્દ્ર ભગવાને કહેલા ધર્મમાં કાંઈ પણ ગુણ નથી, તેને સેવવાવાળા અસુર થશે, તીર્થંકર ભગવાને જે ધર્મ કહ્યો છે તે જ પ્રમાણે જગતના અન્યમતોના પ્રવર્તકો પણ કહે છે" એમ માનવું તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. આત્માના સાચા સ્વરૂપને સમજવું અને સાચી માન્યતા કરવી તથા ખોટી માન્યતા છોડવી તે દર્શનઅપેક્ષાએ આત્માની અહિંસા છે અને ક્રમે ક્રમે સમ્યક્ચારિત્ર વધતાં રાગદ્વેષ સર્વથા ટળી જાય છે તે આત્માની સંપૂર્ણ અહિંસા છે. આવી અહિંસા તે જીવનો ધર્મ છે એમ અનંત જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે, તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે.

૭. દેવના અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ

સ્વર્ગના દેવના અવર્ણવાદનો એક પ્રકાર પારા ૫ માં જણાવ્યો છે. તે ઉપરાંત તે દેવ માંસ ભક્ષણ કરે, મદ્યપાન કરે, ભોજનાદિક કરે, મનુષ્યીણી સાથે કામ સેવન કરે—ઇત્યાદિ માન્યતા તે દેવનો અવર્ણવાદ છે.

૮. આ પાંચે પ્રકારના અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયના આસ્રવનું કારણ છે અને દર્શનમોહ તે અનંત સંસારનું કારણ છે.

૯. આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

શુભ વિકલ્પથી ધર્મ થાય-એવી માન્યતારૂપ અગૃહીતમિથ્યાત્વ તો જીવને અનાદિનું ચાલ્યું આવે છે. મનુષ્યગતિમાં જીવ જે કુળમાં જન્મે છે તે કુળમાં ઘણે ભાગે કોઇ ને કોઈ પ્રકારે ધર્મની માન્યતા હોય છે. વળી તે કુળધર્મમાં કોઈને દેવ તરીકે, કોઇને ગુરુ તરીકે, કોઇ પુસ્તકોને શાસ્ત્ર તરીકે અને કોઇ ક્રિયાને ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે. નાનપણમાં તે માન્યતાનું જીવને પોષણ મળે

છે અને મોટી ઉમરે પોતાના કુળના ધર્મસ્થાને જતાં ત્યાં પણ મુખ્યપણે તે જ માન્યતાનું પોષણ મળે છે. આ અવસ્થામાં જીવ વિવેકપૂર્વક સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય ઘણે ભાગે કરતો નથી અને સત્ય-અસત્યના વિવેકરહિત દશા હોવાથી સાચાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને ધર્મ ઉપર અનેક પ્રકારના જુઠ્ઠા આરોપો કરે છે. તે માન્યતા આ ભવમાં નવી ગ્રહણ કરેલી હોવાથી અને તે મિથ્યા હોવાથી તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે. આ અગૃહીત અને ગૃહીત-મિથ્યાત્વ અનંત સંસારનું કારણ છે. માટે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર-ધર્મનું અને પોતાના આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને અગૃહીત તેમ જ ગૃહીત-બંને મિથ્યાત્વનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે. (અગૃહીતમિથ્યાત્વનો વિષય આઠમા બંધ અધિકારમાં આવશે.) આત્માને ન માનવો, સત્ય મોક્ષમાર્ગને દુષિત કલ્પવો, અસત્ માર્ગને સત્ય મોક્ષમાર્ગ કલ્પવો, પરમ સત્ય વીતરાગી વિજ્ઞાનમય ઉપદેશની નિંદા કરવી-ઇત્યાદિ જે જે કાર્યો સમ્યગ્દર્શન ગુણને મલિન કરે છે તે સર્વે દર્શનમોહનાં આસ્રવનાં કારણો છે. ॥૧૩॥

ચારિત્રમોહના આસ્રવનું કારણ

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥१४॥

અર્થઃ-[कषाय उदयात्] કષાયના ઉદયથી [तीव्र परिणामः] તીવ્ર પરિણામ થાય તે [चारित्रमोहस्य] ચારિત્રમોહનીયના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. કષાયની વ્યાખ્યા આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં આવી ગઈ છે. ઉદયનો અર્થ વિપાક-અનુભવ છે. જીવ કષાયકર્મના ઉદયમાં જોડાઈને જેટલો રાગ-દ્વેષ કરે તેટલો કષાયનો ઉદય—વિપાક-અનુભવ તે જીવને થયો એમ કહેવાય. કષાયકર્મના ઉદયમાં જોડાતાં જીવને તીવ્રભાવ થાય તે ચારિત્રમોહનીયકર્મના આસ્રવનું કારણ (-નિમિત્ત) છે એમ સમજવું.

૨. ચારિત્રમોહનીયના આસ્રવનું આ સૂત્રમાં સંક્ષેપ વર્ણન છે, તેનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પોતાને તથા પરને કષાય ઉપજાવવો;
(૨) તપસ્વી જનોને ચારિત્રદોષ લગાડવો;
(૩) સંકલેશ પરિણામને ઉપજાવવાવાળા વેષ-વ્રત વગેરે ધારણ કરવા;

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ કષાયકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) ગરીબોનું અતિહાસ્ય કરવું;
(૨) ઘણો વૃથા પ્રલાપ કરવો;
(૩) હાસ્યસ્વભાવ રાખવો;

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ હાસ્યકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) વિચિત્ર ક્રિડા કરવામાં તત્પરતા હોવી;
(૨) વ્રત-શીલમાં અરુચિપરિણામ કરવા;

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ રતિકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) પરને અરતિ ઉપજાવવી;
(૨) પરની રતિનો વિનાશ કરવો;
(૩) પાપ કરવાનો સ્વભાવ હોવો;
(૪) પાપનો સંસર્ગ કરવો;

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ અરતિ કર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) પોતાને શોક ઉપજાવવો;
(૨) પરના શોકમાં હર્ષ માનવો;

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ શોક કર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) પોતાને ભયરૂપ ભાવ રાખવો,
(૨) બીજાને ભય ઉપજાવવો,

એ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ ભયકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

ભલી ક્રિયા-આચાર પ્રત્યે ગ્લાનિ એ વગેરે પરિણામ હોવા તે જુગુપ્સા કર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) જુઠું બોલવાનો સ્વભાવ હોવો;
(૨) માયાચારમાં તત્પરતા રહેવી;

(૩) પરના છિદ્રની આકાંક્ષા અથવા અતિઘણો રાગ હોવો;
એ વગેરે પરિણામ સ્ત્રીવેદકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) અલ્પ ક્રોધ હોવો;
(૨) ઇષ્ટ પદાર્થોમાં ઓછી આસક્તિ હોવી;
(૩) પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ હોવો;
એ વગેરે પરિણામ પુરુષવેદકર્મના આસ્રવનું કારણ છે.

(૧) કષાયની પ્રબળતા હોવી;
(૨) ગુહ્ય ઇન્દ્રિયોનું છેદન કરવું;
(૩) પરસ્ત્રીગમન કરવું;
એ વગેરે પરિણામ હોવા તે નપુંસકવેદના આસ્રવનું કારણ છે.

૩. 'તીવ્રતા તે બંધનું કારણ છે અને જઘન્યતા તે બંધનું કારણ નથી' આ સિદ્ધાંત આત્માના તમામ ગુણોમાં લાગુ પડે છે. આત્મામાં થતા મિથ્યાદર્શનનો જે ભાવ છેલ્લામાં છેલ્લો જઘન્ય હોય તે દર્શનમોહનીયકર્મના આસ્રવનું કારણ નથી. જો છેલ્લો અંશ પણ બંધનું કારણ થાય તો કોઇ જીવ વ્યવહારે પણ કર્મરહિત ન થઇ શકે. (જુઓ અ. ૫ સૂ. ૩૪ ની ટીકાપા. ૪૬૧-૬૨.) ॥૧૪॥

હવે આયુકર્મના આસ્રવનું કારણ કહે છેઃ—

નરકાયુના આસ્રવનું કારણ

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥१५॥

અર્થઃ—[बहु आरम्भ परिग्रहत्वं] ઘણો આરંભ-પરિગ્રહ હોવો તે [नरकस्य आयुषः] નરકના આયુનો આસ્રવ છે.

૧. બહુ આરંભ પરિગ્રહ રાખવાનો જે ભાવ છે તે નરકાયુના આસ્રવનો હેતુ છે. 'બહુ' શબ્દ સંખ્યાવાચક છે તેમ જ પરિણામવાચક છે, એ બંને અર્થો અહીં લાગું પડે છે. અધિક સંખ્યામાં આરંભ-પરિગ્રહ રાખવાથી નરકાયુનો આસ્રવ થાય છે. આરંભ-પરિગ્રહ રાખવાના બહુ પરિણામથી નરકાયુનો આસ્રવ થાય છે; બહુ આરંભ-પરિગ્રહનો ભાવ તે ઉપાદાન કારણ છે અને બાહ્ય બહુ આરંભ-પરિગ્રહ તે નિમિત્તકારણ છે.

૨. **આરંભ**—હિંસાદિ પ્રવૃત્તિનું નામ આરંભ છે. જેટલો પણ આરંભ કરવામાં આવે તેમાં સ્થાવરાદિ જીવોનો નિયમથી વધ થાય છે. આરંભની સાથે 'બહુ' શબ્દનો સમાસ કરીને ઘણો આરંભ અથવા બહુ તીવ્ર પરિણામથી જે આરંભ કરવામાં આવે તે બહુ આરંભ એવો અર્થ થાય છે.

૩. **પરિગ્રહ**—'આ વસ્તુ મારી છે, હું તેનો સ્વામી છું' એવું પરમાં પોતાપણાનું અભિમાન અથવા પર વસ્તુમાં 'આ મારી છે' એવો જે સંકલ્પ તે પરિગ્રહ છે. કેવળ બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ પદાર્થોને જ 'પરિગ્રહ' નામ લાગુ પડે છે એમ નથી; બાહ્યમાં કાંઇ પણ પદાર્થ ન હોવા છતાં જો ભાવમાં મમત્વ હોય તો ત્યાં પણ પરિગ્રહ કહી શકાય છે.

૪. સૂત્રમાં નરકાયુના કારણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે સંક્ષેપથી છે, તે ભાવોનું વિસ્તારથી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મિથ્યાદર્શનસહિત હિનાચારમાં તત્પર રહેવું,

(૨) અત્યંત માન કરવું,

(૩) શીલાભેદ સમાન અત્યંત તીવ્ર ક્રોધ કરવો,

(૪) અત્યંત તીવ્ર લોભનો અનુરાગ રહેવો,

(૫) દયારહિત પરિણામોનું હોવું,

(૬) બીજાઓને દુઃખ દેવાનું ચિત્ત રાખવું,

(૭) જીવોને મારવાનો તથા બાંધવાનો ભાવ કરવો,

(૮) જીવોને નિરંતર ઘાત કરવાના પરિણામ રાખવા,

(૯) જેમાં બીજા પ્રાણીનો વધ થાય એવાં જુઠાં વચન બોલવાનો સ્વભાવ રાખવો,

(૧૦) બીજાઓનું ધન હરણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો,

(૧૧) બીજાની સ્ત્રીઓને આલિંગન કરવાનો સ્વભાવ રાખવો,

(૧૨) મૈથુન સેવનથી વિરક્તિ ન થવી,

(૧૩) અત્યંત આરંભમાં ઇંદ્રિયોને લગાવી રાખવી,

(૧૪) કામભોગોની અભિલાષાને સદૈવ વધાર્યા કરવી,

(૧૫) શીલ-સદાચારરહિત સ્વભાવ રાખવો,

(૧૬) અભક્ષ્ય ભક્ષણને ગ્રહણ કરવાનો કે કરાવવાનો ભાવ રાખવો,

(૧૭) ઘણા કાળ સુધી વૈર બાંધી રાખવું,

(૧૮) મહાક્રૂર સ્વભાવ રાખવો,

(૧૯) વિચાર્યા વિના રોવા-કૂટવાનો સ્વભાવ રાખવો,

(૨૦) દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રોમાં મિથ્યા દોષ લગાડવા,

(૨૧) કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામ રાખવા,

(૨૨) રૌદ્રધ્યાનમાં મરણ કરવું,

આ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ નરકાયુનું કારણ થાય છે. ।।૧૫।।

તિર્યંચાયુના આસ્રવનું કારણ

माया तैर्यग्योनस्य ॥१६॥

અર્થઃ—[माया] માયા-છળકપટ તે [तैर्यक् योनस्य] તિર્યંચાયુનો આસ્રવ છે.

ટીકા

આત્માનો કુટિલ સ્વભાવ તે માયા છે, તેનાથી તિર્યંચયોનિનો આસ્રવ થાય છે. તિર્યંચાયુના કારણનું આ સૂત્રમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સંક્ષેપમાં છે, તે ભાવોનું વિસ્તારથી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) માયાથી મિથ્યાધર્મનો ઉપદેશ દેવો,

(૨) બહુ આરંભ-પરિગ્રહમાં કપટમય પરિણામ કરવા,

(૩) કપટ—કુટિલ કર્મમાં તત્પરપણું હોવું,
(૪) પૃથ્વિભેદ સમાન ક્રોધીપણું હોવું,
(૫) શીલરહિતપણું હોવું,
(૬) શબ્દથી—ચેષ્ટાથી તીવ્ર માયાચાર કરવો,
(૭) પરના પરિણામમાં ભેદ ઉપજાવવો,
(૮) અતિ અનર્થ પ્રગટ કરવો,
(૯) ગંધ-રસ-સ્પર્શનું વિપરીતપણું કરવું,
(૧૦) જાતિ-કૂળ-શીલમાં દૂષણ લગાડવું;
(૧૧) વિસંવાદમાં પ્રીતિ રાખવી,
(૧૨) પરના ઉત્તમ ગુણને છૂપાવવો,
(૧૩) પોતામાં ન હોય તેવા ગુણો કહેવા,
(૧૪) નીલ—કાપોત લેશ્યારૂપ પરિણામ કરવા,
(૧૫) આર્ત્તધ્યાનમાં મરણ કરવું,

—આ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ તિર્યંચાયુના આસ્રવનું કારણ છે. ॥૧૬॥

મનુષ્યાયુના આસ્રવનું કારણ

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥१७॥

અર્થ:—[अल्प आरंभपरिग्रहत्वं] અલ્પ આરંભપરિગ્રહપણું તે [मानुषस्य] મનુષ્યના આયુનો આસ્રવ છે.

ટીકા

નરકાયુના આસ્રવનું કથન ૧૫ મા સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે; તે નરકાયુના આસ્રવથી જે વિપરીત છે તે મનુષ્યના આયુના આસ્રવનું કારણ છે. આ સૂત્રમાં મનુષ્યાયુના આસ્રવના કારણનું સંક્ષેપ કથન છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મિથ્યાત્વસહિત બુદ્ધિનું હોવું,
(૨) સ્વભાવમાં વિનય હોવો,
(૩) પ્રકૃતિમાં ભદ્રતા હોવી,
(૪) પરિણામોમાં કોમળતા હોવી અને માયાચારનો ભાવ ન હોવો,
(૫) સારા આચરણોમાં સુખ માનવું,
(૬) વેળુની રેખા સમાન ક્રોધનું હોવું,
(૭) વિશેષ ગુણી પુરુષોની સાથે વ્યવહારપ્રિય હોવું,
(૮) થોડો આરંભ, થોડો પરિગ્રહ રાખવો,
(૯) સંતોષ રાખવામાં રુચિ કરવી,
(૧૦) પ્રાણીઓના ઘાતથી વિરક્ત થવું,
(૧૧) માઠાં કાર્યોથી નિવૃત્તિ હોવી,
(૧૨) મનમાં જે વાત હોય તે અનુસાર સરળતાથી બોલવું,
(૧૩) વ્યર્થ બકવાદ ન કરવો,
(૧૪) પરિણામોમાં મધુરતાનું હોવું,
(૧૫) સર્વે લોકો પ્રત્યે ઉપકારબુદ્ધિ રાખવી,
(૧૬) પરિણામોમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવી,
(૧૭) કોઈ પ્રત્યે ઈર્ષાભાવ ન રાખવો,
(૧૮) દાન દેવાનો સ્વભાવ રાખવો,
(૧૯) કાપોત તથા પીત લેશ્યા સહિત હોવું,
(૨૦) ધર્મધ્યાનમાં મરણ કરવું,

—આ વગેરે લક્ષણવાળા પરિણામ મનુષ્યાયુના આસ્રવનું કારણ છે.

પ્રશ્નઃ—મિથ્યાદર્શનસહિત જેની બુદ્ધિ હોય તેને મનુષ્યાયુનો આસ્રવ કેમ કહ્યો?

ઉત્તરઃ—મનુષ્ય, તિર્યંચને સમ્યક્ત્વ પરિણામ થતાં તે કલ્પવાસીદેવનું આયુ બાંધે છે, મનુષ્યાયુનો બંધ તેઓ કરતા નથી, એટલું બતાવવા માટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે. ।।૧૭।।

મનુષ્યઆયુના આસ્રવનું કારણ (-ચાલુ)

स्वभावमार्दवं च ।।१८।।

અર્થઃ—[स्वभावमार्दवं] સ્વભાવથી જ સરળ પરિણામી હોવું [च] તે પણ મનુષ્યના આયુનો આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. આ સૂત્રને સત્તરમા સૂત્રથી જુદું લખવાનું કારણ એ છે કે આ સૂત્રમાં જણાવેલી બાબત દેવાયુના આસ્રવનું પણ કારણ થાય છે.

૨. અહીં 'સ્વભાવ' નો અર્થ 'આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ' એમ ન સમજવો; કેમ કે નિજસ્વભાવ બંધનું કારણ હોય નહિ. અહીં 'સ્વભાવ' નો અર્થ 'કોઈએ શીખવ્યા વગર' એમ થાય છે. માર્દવ પણ આત્માનો એક શુદ્ધભાવ છે પરંતુ અહીં 'માર્દવ' નો અર્થ 'શુભભાવરૂપ (મંદકષાયરૂપ) સરળ પરિણામ' એમ કરવો; કેમ કે જે શુદ્ધભાવરૂપ માર્દવ છે તે બંધનું કારણ નથી પણ શુભભાવરૂપ માર્દવ છે તે જ બંધનું કારણ છે. ।।૧૮।।

બધા આયુઓના આસ્રવનું કારણ

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ।।१९।।

અર્થઃ—[निःशीलव्रतत्वं च] શીલ અને વ્રતનો અભાવ તે પણ [सर्वेषाम्] બધા પ્રકારના આયુના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. **પ્રશ્નઃ**—જે વ્રત અને શીલ રહિત હોય તેને દેવાયુનો આસ્રવ કેમ થાય ?

ઉત્તરઃ—ભોગભૂમિના જીવોને શીલ વ્રતાદિ નથી તોપણ દેવાયુનો જ આસ્રવ થાય છે.

૨. એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી કે મિથ્યાદૃષ્ટિને સાચાં શીલ કે વ્રત હોતાં નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ગમે તેવા શુભરાગરૂપ શીલ-વ્રત પાળતો હોય તોપણ તે સાચાં શીલ-વ્રતરહિત જ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા પછી જીવ અણુવ્રત કે મહાવ્રત ધારણ કરે તેટલાથી તે જીવ આયુના બંધરહિત થઈ જતો નથી; સમ્યગ્દૃષ્ટિના સાચા અણુવ્રત અને મહાવ્રત દેવાયુના આસ્રવનું કારણ છે, કેમ કે તે પણ રાગ છે. માત્ર વીતરાગભાવ જ બંધનું કારણ ન થાય, કોઈ પણ પ્રકારનો રાગ હોય તે તો આસ્રવ અને બંધનું કારણ થાય જ. હવે પછીના (૨૦ મા) સૂત્રમાં તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. 'બાળતપ' આસ્રવનું કારણ છે એમ ૧૨ તથા ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે. ॥૧૯॥

દેવાયુના આસ્રવનું કારણ

सरागसंयमसंयमासंयमाकामन्निर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥२०॥

અર્થઃ—[सरागसंयम संयमासंयम अकामनिर्जरा बालतपांसि] સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાળતપ [दैवस्य] તે દેવાયુના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. આ સૂત્રમાં જણાવેલા ભાવોના અર્થ પૂર્વે ૧૨ મા સૂત્રની ટીકામાં આવી ગયા છે. જુઓ પાનું ૫૩૧. પરિણામો બગડ્યા વગર મંદકષાય રાખીને દુઃખ સહન કરવું તે અકામનિર્જરા છે.

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિને સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમ હોતાં નથી પણ 'બાળતપ' હોય છે; માટે બાહ્ય વ્રત ધારણ કર્યાં હોય તે ઉપરથી તે જીવને સરાગસંયમ કે સંયમાસંયમ છે—એમ માની લેવું નહિ. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પાંચમા ગુણસ્થાને અણુવ્રત

અર્થાત્ સંયમાસંયમ અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મહાવ્રત અર્થાત્ સરાગસંયમ હોય છે. સમ્યગ્દર્શન હોવા છતાં અણુવ્રત કે મહાવ્રત ન હોય એમ પણ બને છે, તેવા જીવોને વીતરાગદેવનાં દર્શન-પૂજા, સ્વાધ્યાય, અનુકંપા ઇત્યાદિ શુભભાવ હોય છે; પહેલાથી ચોથા ગુણસ્થાન સુધી તે જાતના શુભભાવ હોય છે; પણ ત્યાં વ્રત હોતાં નથી. અજ્ઞાનીના માનેલાં વ્રત અને તપને બાળવ્રત અને બાળતપ કહ્યાં છે. 'બાળતપ' શબ્દ તો આ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે અને બાળવ્રતનો સમાવેશ ઉપરના (૧૯ મા) સૂત્રમાં થાય છે. (જુઓ સૂત્ર ૧૨ તથા ૨૧ ની ટીકા.)

૩. અહીં પણ એ જાણવું કે સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમમાં જેટલો વીતરાગીભાવરૂપ સંયમ પ્રગટ્યો છે તે આસ્રવનું કારણ નથી પણ તેની સાથે જે રાગ વર્તે છે તે આસ્રવનું કારણ છે. ॥૨૦॥

દેવાયુના આસ્રવનું કારણ (ચાલુ)

सम्यक्त्वं च ॥२१॥

અર્થ:—[सम्यक्त्वं च] સમ્યગ્દર્શન પણ દેવાયુના આસ્રવનું કારણ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન સાથે રહેલો રાગ તે પણ દેવાયુનો આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. જો કે સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધભાવ હોવાથી તે કોઈ પણ કર્મના આસ્રવનું કારણ નથી તોપણ તે ભૂમિકામાં જે રાગાંશ મનુષ્ય અને તિર્યંચને હોય છે તે દેવાયુના આસ્રવનું કારણ થાય છે. સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમ સંબંધમાં પણ એ જ પ્રમાણે છે તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

૨. દેવાયુના આસ્રવના કારણ સંબંધી ૨૦ મું સૂત્ર કહ્યા પછી આ સૂત્ર જુદું લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જે

રાગ હોય છે તે વૈમાનિક દેવાયુના જ આસ્રવનું કારણ થાય છે, હલકા દેવોના આયુનું કારણ તે રાગ થતો નથી.

૩. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જેટલા અંશે રાગ નથી તેટલા અંશે આસ્રવ-બંધ નથી અને જેટલા અંશે રાગ છે તેટલા અંશે આસ્રવ-બંધ છે. (જુઓ, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૧૨ થી ૨૧૪) સમ્યગ્દર્શન પોતે અબંધ છે અર્થાત્ તે પોતે કોઈ પ્રકારના બંધનું કારણ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિને કોઈ પણ અંશે રાગનો અભાવ હોય એમ બનતું જ નથી તેથી તે સંપૂર્ણપણે હંમેશા બંધભાવમાં જ હોય છે.

અહીં આયુકર્મના આસ્રવ સંબંધી વર્ણન પુરું થયું. ॥૨૧॥

હવે નામકર્મના આસ્રવનું કારણ જણાવે છે—

અશુભનામકર્મના આસ્રવનું કારણ

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥२२॥

અર્થઃ—[योगवक्रता] યોગોમાં કુટિલતા [विसंवादनं च] અને વિસંવાદન અર્થાત્ અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે [अशुभस्य नाम्नः] અશુભનામકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. આત્માના પ્રદેશોનું પરિસ્પંદન તે યોગ છે. (જુઓ, આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રની ટીકા) એકલો યોગ માત્ર સાતાવેદનીયના આસ્રવનું કારણ છે, યોગમાં વક્રતા હોતી નથી પણ ઉપયોગમાં વક્રતા (-કુટિલતા) હોય છે. જે યોગની સાથે ઉપયોગની વક્રતા રહેલી હોય તે અશુભનામકર્મના આસ્રવનું કારણ છે. આસ્રવના પ્રકરણમાં યોગનું મુખ્યપણું છે અને બંધના પ્રકરણમાં બંધપરિણામોનું મુખ્યપણું છે; તેથી આ અધ્યાયમાં અને આ સૂત્રમાં યોગ શબ્દ વાપર્યો છે. પરિણામોનું વક્રપણું જડ મન, વચન કે કાયામાં

હોતું નથી તેમ જ યોગમાં પણ હોતું નથી પણ ઉપયોગમાં હોય છે. અહીં આસ્રવનું પ્રકરણ હોવાથી અને આસ્રવનું કારણ યોગ હોવાથી, ઉપયોગની વક્રતાને ઉપચારથી યોગ વક્રતા કહેલ છે; યોગના વિસંવાદન સંબંધમાં પણ તે પ્રમાણે સમજી લેવું.

૨. **પ્રશ્નઃ**—વિસંવાદનનો અર્થ અન્યથા પ્રવર્તન એવો થાય છે અને તેનો સમાવેશ વક્રતામાં થઈ જાય છે છતાં ‘વિસંવાદન’ શબ્દ જુદો શા માટે કહ્યો?

ઉત્તરઃ—જીવની પોતાની અપેક્ષાએ યોગ વક્રતા કહેવાય છે અને પરની અપેક્ષાએ વિસંવાદન કહેવાય છે. મોક્ષમાર્ગમાં પ્રતિકૂળ એવી મન-વચન-કાયાદ્વારા ખોટી પ્રયોજના કરવી તે યોગ વક્રતા છે અને બીજાને તેમ કરવાનું કહેવું તે વિસંવાદન છે. કોઇ જીવ શુભ કરતો હોય તેને અશુભ કરવાનું કહેવું તે પણ વિસંવાદન છે. કોઈ જીવ શુભરાગ કરતો હોય અને તેમાં ધર્મ માનતો હોય તેને એમ કહેવું કે, શુભરાગથી ધર્મ ન થાય પણ બંધ થાય અને સાચી સમજણ તથા વીતરાગ ભાવથી ધર્મ થાય. આવો ઉપદેશ આપવો તે વિસંવાદન નથી કેમ કે તેમાં તો સમ્યક્ ન્યાયનું પ્રતિપાદન છે, તેથી તે કારણે અશુભ બંધ થાય નહિ.

૩. આ સૂત્રના ‘च’ શબ્દમાં મિથ્યાદર્શનનું સેવન, કોઈનું ખોટું વાંકુ બોલવું, ચિત્તનું અસ્થિરપણું, કપટરૂપ માપ-તોલ, પરની નિંદા, પોતાની પ્રશંસા ઇત્યાદિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ॥૨૨॥

શુભનામકર્મના આસ્રવનું કારણ

तद्विपरीतं शुभस्य ॥२३॥

અર્થઃ-[तत् विपरीतं] તેનાથી અર્થાત્ અશુભનામકર્મના આસ્રવના જે કારણો કહ્યા તેનાથી વિપરીતભાવો [शुभस्य] શુભનામકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. બાવીસમા સૂત્રમાં યોગની વક્રતા અને વિસંવાદનને અશુભ કર્મના આસ્રવ કહ્યાં છે તેનાથી વિપરીત એટલે સરળતા હોવી અને અન્યથા પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવો તે શુભનામકર્મના આસ્રવ છે.

૨. અહીં 'સરળતા' શબ્દનો અર્થ 'પોતાના શુદ્ધસ્વભાવરૂપ સરળતા' એમ ન સમજવો પણ 'શુભભાવરૂપ સરળતા' એમ સમજવો. અન્યથા પ્રવૃત્તિનો અભાવ તે પણ શુભભાવરૂપ સમજવો. શુદ્ધભાવ તો આસ્રવ-બંધનું કારણ હોય નહિ. ॥૨૩॥

તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतीचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावनाप्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥२४॥

અર્થઃ—[दर्शनविशुद्धिः] ૧-દર્શનવિશુદ્ધિ, [विनयसम्पन्नता] ૨-વિનયસમ્પન્નતા, [शीलव्रतेषु अनतीचारो] ૩-શીલ, વ્રતોમાં અનતિચાર, [अभिक्ष्ण ज्ञानोपयोग] ૪-નિરંતર જ્ઞાનોપયોગ, [संवेगौ] ૫-સંવેગ અર્થાત્ સંસારથી ભયભીત હોવું, [शक्तितः त्याग तपसी] ૬-૭-શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ કરવો, [साधुसमाधिः] ૮-સાધુ સમાધિ, [वैयावृत्यकरणम्] ૯-વૈયાવૃત્ય કરવી, [अर्हत आचार्य बहुश्रुत प्रवचन भक्तिः] ૧૦-૧૩-અર્હંત્-આચાર્ય-બહુશ્રુત (ઉપાધ્યાય) અને પ્રવચન પ્રત્યે ભક્તિ, [आवश्यक अपरिहाणिः] ૧૪-આવશ્યકમાં હાનિ ન કરવી, [मार्गप्रभावना] ૧૫-માર્ગપ્રભાવના અને [प्रवचनवत्सलत्वम्] ૧૬-પ્રવચન-વાત્સલ્ય [इति तीर्थकरत्वस्य] એ સોળ ભાવના તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

૧. આ બધી ભાવનાઓમાં દર્શનવિશુદ્ધિ મુખ્ય છે, તેથી પ્રથમ જ તે જણાવેલ છે; તેના અભાવમાં બીજી બધી ભાવના હોય તોપણ તીર્થંકરનામકર્મનો આસ્રવ થતો નથી, અને તેના સદ્ભાવમાં બીજી ભાવનાઓ હોય કે ન હોય તોપણ તીર્થંકરનામકર્મનો આસ્રવ થાય છે.

૨. અહીં જણાવેલી સોળ ભાવના સંબંધમાં વિશેષ કહેવામાં આવે છે—

(૧) દર્શનવિશુદ્ધિ

દર્શનવિશુદ્ધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિ. સમ્યગ્દર્શન પોતે આત્માની શુદ્ધ પર્યાય હોવાથી તે બંધનું કારણ નથી, પણ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં એક ખાસ પ્રકારની કષાયની વિશુદ્ધિ થાય છે તે તીર્થંકરનામકર્મના બંધનું કારણ થાય છે. **દૃષ્ટાંતઃ** વચન-કર્મને (અર્થાત્ વચનરૂપી કાર્યને) યોગ કહેવાય છે પરંતુ 'વચન યોગ'નો અર્થ 'વચનદ્વારા થતું આત્મકર્મ તે યોગ' એવો થાય છે, કેમ કે જડ વચન કાંઈ બંધનું કારણ નથી. આત્મામાં જે આસ્રવ થાય છે તે આત્માની ચંચળતાથી થાય છે, પુદ્ગલથી થતાં નથી; પુદ્ગલ તો નિમિત્તમાત્ર છે. **સિદ્ધાંતઃ** દર્શનવિશુદ્ધિને તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં ખરેખર દર્શનની શુદ્ધિ પોતે આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી પણ રાગ જ બંધનું કારણ છે તેથી દર્શનવિશુદ્ધિનો અર્થ 'દર્શન સાથે રહેલો રાગ' એમ સમજવો યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારના બંધનું કારણ કષાય જ છે, સમ્યગ્દર્શનાદિ બંધનું કારણ નથી. સમ્યગ્દર્શન કે જે આત્માને બંધથી છોડવનારું છે તે પોતે બંધનું કારણ કેમ થઈ શકે? તીર્થંકરનામકર્મ તે પણ આસ્રવ-બંધ જ છે તેથી તેનું કારણ પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ ખરેખર નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જિનોપદિષ્ટ નિર્ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગમાં જે દર્શન સંબંધિ ધર્માનુરાગ થાય છે તે દર્શનવિશુદ્ધિ છે, સમ્યગ્દ-

શંનના શંકાદિ દોષો ટળી જવાથી તે વિશુદ્ધિ થાય છે. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૪ ગાથા ૪૯ થી ૫૨ ની ટીકા. હિંદી પા. ૨૨૧.)

(૨) વિનયસંપન્નતા

૧. વિનયથી પરિપૂર્ણ રહેવું તે વિનયસંપન્નતા છે, આ વિનય કોનો છે? સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તથા જ્ઞાનાદિ ગુણસંયુક્ત જ્ઞાનીનો આદર ઉત્પન્ન થવો તે વિનય છે. આ વિનયમાં જે રાગ છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે.

૨. વિનય બે પ્રકારના છે-એક શુદ્ધભાવરૂપ વિનય છે, તેને નિશ્ચયવિનય પણ કહેવામાં આવે છે; પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમાં ટકી રહેવું તે નિશ્ચયવિનય છે. આ વિનય બંધનું કારણ નથી. બીજો શુભભાવરૂપ વિનય છે, તેને વ્યવહારવિનય પણ કહેવામાં આવે છે (જુઓ, આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા. ૧૭૨-૧૭૩). અજ્ઞાનીને સાચો વિનય હોતો જ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભભાવરૂપ વિનય હોય છે અને તે તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવનું કારણ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પછી વ્યવહારવિનય હોતો નથી પણ નિશ્ચયવિનય હોય છે.

(૩) શીલ અને વ્રતોમાં અનતિચાર

'શીલ' શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છેઃ-૧-સત્‌સ્વભાવ, ૨-સ્વદારા સંતોષ અને ૩-દિગ્વ્રત વગેરે સાત વ્રત તે અહિંસાદિ વ્રતના રક્ષણાર્થે હોય છે તે. સત્ સ્વભાવનો અર્થ ક્રોધાદિ કષાયને વશ ન થવું તે;-આ શુભભાવ છે, અતિમંદ કષાય હોય ત્યારે તે થાય છે. 'શીલ' નો પહેલો અને ત્રીજો અર્થ અહીં લેવો, બીજો અર્થ 'વ્રત' શબ્દમાં આવી જાય છે. અહિંસા આદિ વ્રતો છે. અનતિચાર એટલે દોષ રહિતપણું.

(૪) અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ

અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ એટલે સદા જ્ઞાનોપયોગમાં રહેવું તે; સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા પ્રત્યેક કાર્યમાં વિચાર કરી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે. જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ તેમજ પરંપરા ફળ વિચારવું.

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને હિતાહિતની સમજણ સાચા જ્ઞાનથી જ થાય છે તેથી તે પણ જ્ઞાનોપયોગનો અર્થ છે. માટે સાચા જ્ઞાનને પોતાનું હિતકારી માનવું જોઈએ. જ્ઞાનોપયોગમાં જે વીતરાગતા છે તે બંધનું કારણ નથી પણ જે શુભભાવરૂપ રાગ છે તે બંધનું કારણ છે.

(૫) સંવેગ

નિત્ય સંસારના દુઃખોથી ભીરુતાનો ભાવ તે સંવેગ છે; તેમાં જે વીતરાગભાવ છે તે બંધનું કારણ નથી પણ જે શુભરાગ છે તે બંધનું કારણ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને જે વ્યવહાર સંવેગ હોય છે તે રાગભાવ છે; જ્યારે નિર્વિકલ્પદશામાં ન રહી શકાય ત્યારે તેવો સંવેગભાવ નિરંતર હોય છે.

(૬-૭) શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તથા તપ

૧. ત્યાગ બે પ્રકારના છે—શુદ્ધભાવરૂપ અને શુભભાવરૂપ; તેમાં જેટલે અંશે શુદ્ધતા હોય તેટલે અંશે વીતરાગતા છે અને તે બંધનું કારણ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભભાવરૂપ ત્યાગ શક્તિ-અનુસાર હોય છે, શક્તિથી હીન કે અધિક હોતો નથી, શુભરાગરૂપ ત્યાગભાવ બંધનું કારણ છે.

'ત્યાગ' નો અર્થ 'દાન દેવું' એવો પણ થાય છે.

૨. ઈચ્છા નિરોધ તે તપ છે એટલે કે શુભાશુભભાવનો નિરોધ તે તપ છે; આ તપ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે, તેને નિશ્ચયતપ કહેવાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જેટલે અંશે વીતરાગભાવ છે તેટલે અંશે નિશ્ચયતપ છે અને તે બંધનું કારણ નથી. પણ જેટલે અંશે શુભરાગરૂપ વ્યવહારતપ છે તે બંધનું કારણ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને સાચું તપ હોતું નથી, તેના શુભરાગરૂપ તપને 'બાળતપ' કહેવામાં આવે છે. 'બાળ' નો અર્થ અજ્ઞાન, મૂઢ એવો છે. અજ્ઞાનીના તપ વગેરેના શુભભાવ તીર્થંકરપ્રકૃતિના આસ્રવનું કારણ થઈ શકે જ નહિ.

(૮) સાધુસમાધિ

સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાધુને તપમાં તથા આત્મસિદ્ધિમાં વિઘ્ન આવતું દેખીને તે દૂર કરવાનો ભાવ અને તેમને સમાધિ ટકી રહે એવો ભાવ તે સાધુસમાધિ છે; આ શુભરાગ છે, આવો રાગ યથાર્થપણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે, પણ તેઓને તે રાગની ભાવના હોતી નથી.

(૯) વૈયાવૃત્યકરણ

વૈયાવૃત્ય એટલે સેવા; રોગી, નાની ઉમરના કે વૃદ્ધ મુનિઓની સેવા કરવી તે વૈયાવૃત્યકરણ છે. 'સાધુસમાધિ'માં સાધુનું ચિત્ત સંતુષ્ટ રાખવું એવો અર્થ થાય છે અને 'વૈયાવૃત્યકરણ'માં તપસ્વીઓને યોગ્ય સાધન એકઠું કરવું કે જે સદા ઉપયોગી થાય—એવા હેતુથી જે દાન દેવામાં આવે તે વૈયાવૃત્ય છે, પણ સાધુસમાધિ નથી. સાધુઓના સ્થાનને સાફ રાખવું, દુઃખનું કારણ ઉપજતું દેખી તેમના પગ દાબવા વગેરે પ્રકારે સેવા કરવી તે પણ વૈયાવૃત્ય છે; આ શુભભાવ છે.

(૧૦-૧૩) અર્હંત્—આચાર્ય-બહુશ્રુત અને પ્રવચનભક્તિ

ભકિત બે પ્રકારની છે—એક શુદ્ધભાવરૂપ અને બીજી શુભભાવરૂપ. સમ્યગ્દર્શન તે પરમાર્થ ભક્તિ એટલે કે શુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિની નિશ્ચયભક્તિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનારૂપ છે; તે શુદ્ધભાવરૂપ હોવાથી બંધનું કારણ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભભાવરૂપ જે સરાગભકિત હોય છે તે પંચપરમેષ્ઠીની આરાધનારૂપ.છે (જુઓ, શ્રી હિંદી સમયસાર આસ્રવ–અધિકાર ગાથા ૧૭૩ થી ૧૭૬ જયસેનાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા, પા. ૨૫૦).

૧—અર્હંત્ અને આચાર્યનો સમાવેશ પંચપરમેષ્ઠીમાં થઇ જાય છે. સર્વજ્ઞકેવળી જિન ભગવાન અર્હંત્ છે; તેઓ સંપૂર્ણ ધર્મોપદેશના વિધાતા (કરનાર) છે, તેઓ સાક્ષાત્ જ્ઞાની પૂર્ણ વીતરાગ છે. ૨—સાધુ સંઘમાં જે મુખ્ય સાધુ હોય તેમને આચાર્ય

કહેવામાં આવે છે; તેઓ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રના પાલક છે અને બીજાને તેમાં નિમિત્ત થાય છે, તેમને ઘણી વીતરાગતા પ્રગટી હોય છે. ૩-બહુશ્રુતનો અર્થ 'બહુ જ્ઞાની,' 'ઉપાધ્યાય' કે 'સર્વ શાસ્ત્રસંપન્ન' એમ થાય છે; ૪-સમ્યગ્દષ્ટિની શાસ્ત્રભક્તિ તે પ્રવચનભક્તિ છે. આ ભક્તિમાં જેટલો રાગ ભાવ છે તે આસ્રવનું કારણ છે એમ સમજવું.

(૧૪) આવશ્યક અપરિહાણિ

આવશ્યક અપરિહાણિનો અર્થ 'આવશ્યક ક્રિયાઓમાં હાનિ થવા ન દેવી' એમ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે શુદ્ધભાવમાં ન રહી શકે ત્યારે અશુભભાવ ટાળતાં શુભભાવ રહી જાય છે; આ વખતે શુભરાગરૂપ છ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમને હોય છે. તે આવશ્યક ક્રિયાના ભાવમાં હાનિ ન થવા દેવી તેને આવશ્યક અપરિહાણિ કહેવાય છે. આ ક્રિયા આત્માના શુભભાવરૂપ છે પણ જડ શરીરની અવસ્થામાં આવશ્યક ક્રિયા હોતી નથી. શરીરની ક્રિયા આત્માથી થઈ શકતી નથી.

(૧૫) માર્ગપ્રભાવના

સમ્યગ્જ્ઞાનના માહાત્મ્યવડે, ઇચ્છાનિરોધરૂપ સમ્યક્તપ વડે તથા જિનપૂજા ઈત્યાદિ વડે ધર્મને પ્રકાશિત કરવો તે માર્ગપ્રભાવના છે. પ્રભાવનામાં સર્વથી ઉત્તમ આત્મપ્રભાવના છે-કે જે રત્નત્રયના તેજથી દેદીપ્યમાન થતાં સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ આપે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને શુભરાગરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ જે પ્રભાવના છે તે આસ્રવ-બંધનું કારણ નથી.

(૧૬) પ્રવચનવાત્સલ્ય

સાધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ તે વાત્સલ્ય છે. વાત્સલ્ય અને ભક્તિમાં એ ફેર છે કે, વાત્સલ્ય તો નાના-મોટા બધા સાધર્મીઓ પ્રત્યે હોય છે અને ભક્તિ પોતાથી જે મોટા હોય તેમના પ્રત્યે ચાહે

છે. શ્રુત અને શ્રુતના ધારણ કરનાર બંને પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખવું તે પ્રવચન વાત્સલ્ય છે. આ શુભરાગરૂપ ભાવ છે, તે આસ્રવ-બંધનું કારણ છે.

૩. તીર્થંકરોના ત્રણ પ્રકાર

તીર્થંકરદેવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે—(૧). પંચ કલ્યાણિક સહિત (૨). ત્રણ કલ્યાણિક સહિત અને (૩). બે કલ્યાણિક સહિત. જેમને પૂર્વ ભવમાં તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાયેલી હોય તેઓને તો નિયમથી ગર્ભ-જન્મ-તપ-જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ પાંચ કલ્યાણિક હોય છે. જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપર્યાયના ભવમાં જ ગૃહસ્થ અવસ્થામાં તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાય તેમને તપ, જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ ત્રણ કલ્યાણિક હોય છે. અને જેઓને વર્તમાન મનુષ્યપર્યાયના ભવમાં મુનિ દીક્ષા લીધા પછી તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાય તેમને જ્ઞાન અને નિર્વાણ એ બે જ કલ્યાણિક હોય છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના તીર્થંકરો મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જ થાય છે, મહાવિદેહમાં જે પંચ-કલ્યાણિક તીર્થંકરો છે; તેમના સિવાયના તીર્થંકરો બે કે ત્રણ કલ્યાણિકવાળા પણ હોય છે; તથા તેઓ મહાવિદેહના જે ક્ષેત્રે બીજા તીર્થંકરો ન હોય ત્યાં જ થાય છે. મહાવિદેહક્ષેત્ર સિવાય ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં જે તીર્થંકરો થાય છે તેઓ નિયમથી પંચ-કલ્યાણિક જ હોય છે.

૪. અરિહંતોના સાત પ્રકાર

ઉપર તીર્થંકરોના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે ત્રણ પ્રકાર અરિહંતોના સમજવા અને તે ઉપરાંત બીજા પ્રકારો નીચે મુજબ છે—

(૪) સાતિશય કેવળી—જે અરિહંતોને તીર્થંકરપ્રકૃતિનો ઉદય હોતો નથી પરંતુ ગંધકૂટી ઇત્યાદિ હોય છે તેમને સાતિશય કેવળી કહેવાય છે.

(૫) સામાન્ય કેવળી—જે અરિહંતોને ગંધકૂટી ઇત્યાદિ વિશેષતા ન હોય તેમને સામાન્ય કેવળી કહેવાય છે.

(૬) **અંતકૃત કેવળી**—જે અરિહંતો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં લઘુ અંતર્મુહૂર્તકાળમાં જ નિર્વાણ પામે છે તેમને અંતકૃત કેવળી કહેવાય છે.

(૭) **ઉપસર્ગ કેવળી**—જેઓને ઉપસર્ગ અવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન થયું હોય તે અરિહંતોને ઉપસર્ગ કેવળી કહેવાય છે (જુઓ, સત્તાસ્વરૂપ-ગુજરાતી પા. ૩૮-૩૯). કેવળજ્ઞાન થયા પછી ઉપસર્ગ હોઈ શકે જ નહિ.

અરિહંતોના આ ભેદો પુણ્ય અને સંયોગની અપેક્ષાએ સમજવા, કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોમાં તો બધાય અરિહંતો સમાન જ છે.

૬. આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત

(૧) જે ભાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવને અથવા તે પ્રકૃતિને જે જીવ ધર્મ માને અગર તો તેને ઉપાદેય માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમ કે રાગને-વિકારને તે ધર્મ માને છે. જે શુભભાવે તીર્થંકરનામકર્મનો આસ્રવ-બંધ થાય તે ભાવને કે તે પ્રકૃતિને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ ઉપાદેય માનતા નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે ભાવે તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાય છે તે પુણ્યભાવ છે, તેને તેઓ આદરણિયં માનતા નથી (જુઓ, પરમાત્મ પ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૫૪ ની ટીકા, પાન. ૧૯૫).

(૨) જેને આત્માના સ્વરૂપનું ભાન નથી તેને શુદ્ધભાવરૂપ ભક્તિ અર્થાત્ ભાવભક્તિ તો હોતી જ નથી પણ આ સૂત્રમાં કહેલી સત્ પ્રત્યેના શુભરાગવાળી વ્યવહારભક્તિ અર્થાત્ દ્રવ્યભક્તિ પણ હોતી નથી. લૌકિક ભક્તિ ભલે હોય (જુઓ, પરમાત્મ પ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા ૧૪૩ ની ટીકા, પા. ૨૦૩, ૨૮૮).

(૩) સમ્યગ્દૃષ્ટિ સિવાયના જીવોને તીર્થંકરપ્રકૃતિ હોય જ નહિ. સમ્યગ્દર્શન વગર કોઈ પ્રકારનો ધર્મ હોતો જ નથી. આથી સમ્યગ્દર્શનનું પરમ માહાત્મ્ય ઓળખીને જીવોએ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે મથવું જોઈએ. સમ્યગ્દર્શન સિવાય ધર્મની શરુઆત બીજી

કોઇ નથી એટલે કે સમ્યગ્દર્શન તે જ ધર્મની શરુઆત છે અને સિદ્ધદશા તે ધર્મની પૂર્ણતા છે. ॥૨૪॥

હવે ગોત્રકર્મના આસ્રવનું કારણ કહે છે—

નીચ ગોત્રકર્મના આસ્રવનું કારણ

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

અર્થઃ-[पर निंदा आत्म प्रशंसे] બીજાની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરવી, [सत् गुण आच्छादन असत् उद्भावने च] તેમજ પ્રગટ ગુણોને ઢાંકવા અને ન હોય તેવા ગુણોને જાહેર કરવા તે [नीचैः गोत्रस्य] નીચગોત્રકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા તિર્યંચો, નારકીઓ તથા લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક મનુષ્યો તે બધાને નીચ ગોત્ર છે, દેવોને ઉચ્ચ ગોત્ર છે, ગર્ભજ મનુષ્યોને બંને પ્રકારનાં ગોત્રકર્મો હોય છે. ॥૨૫॥

ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્રવનું કારણ

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥२६॥

અર્થઃ—[तत् विपर्ययः] તે નીચગોત્રના આસ્રવોના કારણથી વિપરીત અર્થાત્ પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા વગેરે [च] તેમજ [नीचैः वृत्ति अनुत्सेकौ] નમ્ર વૃત્તિ હોવી તથા મદનો અભાવ-તે [उत्तरस्य] બીજા ગોત્રકર્મના એટલે કે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

અહીં નમ્રવૃત્તિ હોવી અને મદનો અભાવ હોવો તે અશુભભાવનો અભાવ સમજવો; તેમાં જે શુભભાવ છે તે ઉચ્ચ ગોત્રકર્મના આસ-

વનું કારણ છે. 'અનુત્સેક'નો અર્થ અભિમાન ન હોવું એમ થાય છે. ॥૨૬॥

અહીં સુધી સાત કર્મના આસ્રવના કારણનું વર્ણન કર્યું, હવે છેલ્લા અંતરાયકર્મના આસ્રવનું કારણ જણાવીને આ અધ્યાય પૂરો કરે છે.

અંતરાયકર્મના આસ્રવનું કારણ

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥२७॥

અર્થ:-[विघ्नकरणम्] દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ તથા વીર્યમાં વિઘ્ન કરવું તે [अंतरायस्य] અંતરાયકર્મના આસ્રવ છે.

ટીકા

આ અધ્યાયના ૧૦ થી ૨૭ સુધીના સૂત્રોમાં કર્મના આસ્રવનું જે કથન કર્યું છે તે અનુભાગસંબંધી નિયમ બતાવે છે. જેમ કે, કોઈ પુરુષના દાન દેવાના ભાવમાં કોઈએ અંતરાય કર્યો તો, તે સમયે તેને જે કર્મોનો આસ્રવ થયો તે જો કે સાતે કર્મોમાં વહેંચાઈ ગયો તોપણ, તે વખતે દાનાંતરાયકર્મમાં પ્રચૂર (ઘણો) અનુભાગ પડયો અને અન્ય પ્રકૃતિઓમાં મંદ અનુભાગ પડયો. પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ યોગને આધીન છે તથા સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ કષાયભાવને આધીન છે. ॥૨૭॥

ઉપસંહાર

૧. આ આસ્રવ અધિકાર છે; કષાયસહિત યોગ હોય તે આસ્રવનું કારણ છે, તેને સાંપરાયિક આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. કષાય શબ્દમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાય એ ત્રણેનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તેમજ યોગને આસ્રવના ભેદ ગણવામાં આવે છે. તે ભેદોને બાહ્યરૂપથી માને પણ અંતરંગમાં તે ભાવોની જાતિને યથાર્થ ન ઓળખે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અને તેથી તેને આસ્રવ થાય છે.

૨. આ વ્યવહાર શાસ્ત્ર હોવાથી યોગને આસ્રવનું કારણ કહી યોગના પેટાવિભાગ પાડી સકષાય અને અકષાય યોગને આસ્રવ કહ્યા છે.

૩. અજ્ઞાની જીવોને રાગ-દ્વેષ, મોહરૂપ જે આસ્રવભાવ છે તેનો નાશ કરવાની તો તેને ચિંતા નથી અને બાહ્યક્રિયાને તથા બાહ્ય નિમિત્તોને મટાડવાનો ઉપાય તે જીવો રાખે છે, પરંતુ એના મટવાથી કાંઇ આસ્રવ મટતા નથી. દૃષ્ટાંતઃ દ્રવ્યલિંગી મુનિ અન્ય કુદેવાદિકની સેવા કરતા નથી, હિંસા તથા વિષયમાં પ્રવર્તતા નથી, ક્રોધાદિ કરતા નથી તથા મન-વચન-કાયાને રોકવાના ભાવ કરે છે તોપણ તેને મિથ્યાત્વાદિ ચારે આસ્રવ હોય છે; વળી એ કાર્યો તેઓ કપટવડે પણ કરતા નથી, કેમ કે જો કપટથી કરે તો તે ગ્રૈવેયક સુધી કેવી રીતે પહોંચે ? સિદ્ધાંતઃ આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્ય શરીરાદિની ક્રિયા તે આસ્રવ નથી પણ અંતરંગ અભિપ્રાયમાં જે મિથ્યાત્વાદિ રાગાદિભાવ છે તે જ આસ્રવ છે, તેને જે જીવ ન ઓળખે તે જીવને આસ્રવતત્ત્વનું સાચું શ્રદ્ધાન નથી.

૪. સમ્યગ્દર્શન થયા વગર આસ્રવતત્ત્વ જરા પણ ટળે નહિ, માટે જીવોએ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો સત્ય ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઇએ. સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન વગર કોઇ પણ જીવને આસ્રવ ટળે નહિ અને ધર્મ થાય નહિ.

૫. મિથ્યાદર્શન તે સંસારનું મૂળ કારણ છે અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનો અવર્ણવાદ તે મિથ્યાત્વના આસ્રવનું કારણ છે, માટે પોતાના સ્વરૂપનો તેમ જ આત્માની શુદ્ધ પર્યાયોનો અવર્ણવાદ ન કરવો એટલે કે સ્વરૂપ જેવું છે તેવું યથાર્થ સમજીને પ્રતીતિ કરવી.

(જુઓ, સૂત્ર ૧૩ તથા તેની ટીકા)

૬. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સમિતિ, અનુકંપા, વ્રત, સરાગસંયમ, ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, વૈયાવૃત્ય, પ્રભાવના, આવશ્યકક્રિયા ઇત્યાદિ જે શુભભાવ છે તે બધા આસ્રવ-બંધના કારણો છે એમ આ

અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે; મિથ્યાદૃષ્ટિને તો તેવા શુભભાવ હોતા નથી, તેના વ્રત-તપના શુભભાવને 'બાળવ્રત' ને 'બાળતપ' કહેવાય છે.

૭. માર્દવપણું, પરની પ્રશંસા, આત્મનિંદા, નમ્રતા, અને-ઉત્સેકતા—એ શુભરાગ હોવાથી બંધનાં કારણો છે; તથા રાગ તે કષાયનો અંશ હોવાથી તેનાથી ઘાતિ તેમજ અઘાતિ બંને પ્રકારના કર્મો બંધાય છે, પણ તે શુભભાવ હોવાથી અઘાતિ કર્મોમાં શુભ આયુ, શુભગોત્ર, સાતાવેદનીય તથા શુભનામકર્મો બંધાય છે; અને તેનાથી વિપરીત અશુભભાવો વડે અઘાતિ કર્મો અશુભ બંધાય છે. આ રીતે શુભ કે અશુભ બંને ભાવો બંધનું જ કારણ છે, એટલે એ સિદ્ધાંત ઠરે છે કે શુભ કે અશુભભાવ કરતાં કરતાં તેનાથી કદી શુદ્ધતા પ્રગટે જ નહિ.

૮. સમ્યગ્દર્શન તે આત્માનો પવિત્ર ભાવ છે, તે પોતે બંધનું કારણ નથી; પણ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં શુભ રાગ હોય ત્યારે તેના નિમિત્તે કેવા પ્રકારના કર્મનો આસ્રવ થાય તે અહીં જણાવ્યું છે. વીતરાગતા પ્રગટતાં માત્ર ઈર્યાપથ આસ્રવ હોય છે, આ આસ્રવ એક જ સમયનો હોય છે (અર્થાત્ તેમાં લાંબી સ્થિતિ હોતી નથી તેમ જ અનુભાગ પણ હોતો નથી). આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટયા પછી જેટલા જેટલા અંશે વીતરાગતા હોય છે તેટલા તેટલા અંશે આસ્રવ અને બંધ હોતાં નથી તથા જેટલે અંશે રાગ-દ્વેષ હોય છે તેટલે અંશે આસ્રવ અને બંધ થાય છે. આથી જ્ઞાનીને તો અંશે આસ્રવ-બંધનો અભાવ નિરંતર વર્તે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને તો શુભાશુભરાગનું સ્વામીત્વ હોવાથી તેને કોઈ પણ અંશે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થતો નથી અને તેથી તેને આસ્રવ-બંધ ટળતાં નથી. સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં આગળ વધતાં જીવને કેવા પ્રકારના શુભ ભાવો આવે છે તેનું વર્ણન સાતમા અધ્યાયમાં કરીને આસ્રવનું વર્ણન પૂર્ણ કરશે. ત્યાર પછી આઠમા અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વનું અને નવમા અધ્યાયમાં સંવર તથા નિર્જરાતત્ત્વનું સ્વરૂપ

કહેશે. ધર્મની શરુઆત સમ્યગ્દર્શનથી થાય છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં સંવર થાય છે, સંવરપૂર્વક નિર્જરા થાય છે અને નિર્જરા થતાં મોક્ષ થાય છે, તેથી મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ છેલ્લા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે.

૯ આ અધ્યાયમાં, જીવના વિકારીભાવોને પરદ્રવ્યો સાથે કેવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે તે પણ સમજાવ્યું છે. જીવમાં થતી પચીસ પ્રકારની વિકારી ક્રિયા અને તેનો પર સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કેવો હોય તેનું વર્ણન પણ આ અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

આ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામાં
છઠ્ઠો અધ્યાય પૂરો થયો.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

સાતમો અધ્યાય

: ટીકા-સંગ્રાહક :

રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર - ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય સાતમો

—ભૂમિકા—

'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે' એમ આચાર્ય ભગવાને આ શાસ્ત્ર શરુ કરતાં પહેલા જ સૂત્રમાં કહ્યું છે; તેમાં ગર્ભિતપણે એમ આવ્યું કે તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવો અર્થાત્ શુભાશુભભાવો તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ સંસારમાર્ગ છે. એ રીતે તે સૂત્રમાં જે વિષય ગર્ભિત રાખ્યો હતો તે વિષય આ છઠ્ઠા-સાતમા અધ્યાયોમાં આચાર્યદેવે સ્પષ્ટ કર્યો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું કે શુભાશુભ બંને ભાવો આસ્રવ છે, અને તે વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આ સાતમા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે શુભાસ્રવને જુદો વર્ણવ્યો છે.

પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં જે સાત તત્ત્વો કહ્યાં છે તેમાંથી આસ્રવતત્ત્વના અજાણપણાના કારણે જગતના જીવો 'પુણ્યથી ધર્મ થાય છે' એમ માને છે, વળી કેટલાક શુભયોગને સંવર માને છે, તથા વ્રત-મૈત્રી વગેરે ભાવના, કરુણાબુદ્ધિ વગેરેથી ધર્મ થાય અથવા તો તે ધર્મનું (સંવરનું) કારણ થાય-એમ કેટલાક માને છે. પણ તે માન્યતા અજ્ઞાનભરેલી છે; એ અજ્ઞાનતા દૂર કરવા માટે આ એક અધ્યાય ખાસ જુદો રચ્યો છે અને તેમાં એ વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

ધર્મની અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપનું એકત્વ ગણવામાં આવે છે. એ સિદ્ધાંત શ્રીસમયસારમાં ૧૪૫ થી ૧૬૩ ગાથા સુધીમાં સમજાવ્યો છે. તેમાં પહેલા જ ૧૪૫ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે અશુભકર્મ કુશીલ છે અને શુભકર્મ સુશીલ છે એમ લોકો માને છે, પણ જે સંસારમાં દાખલ કરે તે સુશીલ કેમ હોય?—ન જ હોઇ શકે. ત્યારપછી ૧૫૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે— જે જીવો

પરમાર્થથી બાહ્ય છે તેઓ મોક્ષના હેતુને નહિ જાણતા થકા—જો કે પુણ્ય સંસારગમનનો હેતુ છે તોપણ—અજ્ઞાનથી પુણ્યને ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે ધર્મ અપેક્ષાએ પુણ્ય-પાપનું એકત્વ જણાવ્યું છે. વળી શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૭ માં પણ કહ્યું છે કે—પુણ્ય-પાપમાં વિશેષ નથી (અર્થાત્ સમાનતા છે) એમ જે માનતો નથી તે મોહથી આચ્છન્ન છે અને ઘોર અપાર સંસારે ભમે છે.

ઉપરના કારણોથી આ શાસ્ત્રમાં પુણ્ય અને પાપનું એકત્વ સ્થાપન કરવા માટે આચાર્યદેવે તે બંનેને આસ્રવમાં જ સમાવી દઈને તેને લગતા છઠ્ઠો અને સાતમો એ બે અધ્યાય કહ્યા છે; તેમાં છઠ્ઠો અધ્યાય પુરો થયા પછી આ સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ-અધિકાર ચાલુ રાખ્યો છે અને તેમાં શુભાસ્રવનું વર્ણન કર્યું છે.

આ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને થતા વ્રત, દયા, દાન, કરુણા, મૈત્રી વગેરે ભાવો પણ શુભઆસ્રવો છે અને તેથી તેઓ બંધનું કારણ છે; તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (-કે જેને સાચાં વ્રત જ હોઈ શકતા નથી) તેનાં શુભભાવ ધર્મ, સંવર કે તેનું કારણ શી રીતે થઈ શકે? કદી થઇ શકે જ નહિ.

પ્રશ્નઃ—શુભભાવ તે પરંપરાએ ધર્મનું કારણ છે એમ શાસ્ત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ કહેવામાં આવે છે તેનો શું અર્થ છે?

ઉત્તરઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં જ્યારે સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે રાગ-દ્વેષ તોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે પણ પુરુષાર્થ નબળો હોવાથી અશુભભાવ ટળે છે અને શુભભાવ રહી જાય છે. તેઓ તે શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માનતા નથી પણ તેને આસ્રવ જાણીને ટાળવા માગે છે. તેથી જ્યારે તે શુભભાવ ટળી જાય ત્યારે જે શુભભાવ ટળ્યો તેને શુદ્ધભાવ (-ધર્મ)નું પરંપરા કારણ કહેવામાં આવે છે, સાક્ષાતપણે તે ભાવ શુભાસ્રવ હોવાથી બંધનુ કારણ છે અને જે બંધનું કારણ હોય તે સંવરનું કારણ થઈ શકે નહિ.

અજ્ઞાની તો શુભભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માને છે અને તેને તે ભલો જાણે છે, તેથી તેનો શુભભાવ સાક્ષાત્ બંધનું કારણ છે અને તે થોડા વખતમાં ટાળીને અશુભભાવરૂપે પોતે પરિણમશે; આ રીતે અજ્ઞાનીના શુભભાવ તો અશુભભાવનું (-પાપનું) પરંપરા કારણ કહેવાય છે એટલે કે તે શુભ ટાળીને જ્યારે અશુભપણે પરિણમે ત્યારે પૂર્વનો જે શુભભાવ ટળ્યો તેને અશુભભાવનું પરંપરા કારણ થયું કહેવાય છે.

આટલી ભૂમિકા લક્ષમાં રાખીને આ અધ્યાયના સૂત્રોમાં રહેલા ભાવો બરાબર સમજવાથી વસ્તુસ્વરૂપની ભૂલ ટળી જાય છે.

વ્રતનું લક્ષણ

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

અર્થઃ—[हिंसा अनृत स्तेय अब्रह्म परिग्रहेभ्यो विरतिः] હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ (અર્થાત્ પદાર્થ) પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિણામ—એ પાંચ પાપોથી (બુદ્ધિપૂર્વક) નિવૃત્તિ તે [व्रतम्] વ્રત છે.

ટીકા

૧. આ અધ્યાયમાં આસ્રવતત્ત્વનું નિરુપણ કર્યું છે; છઠ્ઠા અધ્યાયના બારમા સૂત્રમાં વ્રતી પ્રત્યેની અનુકંપા સાતા વેદનીયના આસ્રવનું કારણ છે એમ કહ્યું હતું, પણ ત્યાં મૂળ સૂત્રમાં 'વ્રતી'ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી ન હતી, તેથી અહીં આ સૂત્રમાં વ્રતનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયના ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે निःशल्यो व्रती—મિથ્યાદર્શન વગેરે શલ્યરહિત જીવ જ વ્રતી હોય છે એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિને કદી વ્રત હોતા જ નથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ વ્રત હોઇ શકે. મિથ્યાદૃષ્ટિના શુભરાગરૂપ વ્રતને ભગવાને બાળવ્રત કહ્યાં છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૫૨ તથા તેની ટીકા.) 'બાળ'નો અર્થ અજ્ઞાન છે.

૨. આ અધ્યાયમાં મહાવ્રત અને અણુવ્રતને પણ આસ્રવરૂપ કહ્યાં છે, માટે તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આસ્રવ તો બંધનો સાધક છે તેથી મહાવ્રત અને અણુવ્રત પણ બંધના સાધક છે અને વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર તે મોક્ષનું સાધક છે; આથી મહાવ્રતાદિરૂપ આસ્રવભાવોને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી. સર્વ કષાયરહિત જે ઉદાસીનભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. જેમ કોઇ પુરુષ કંદ-મૂળાદિ ઘણા દોષવાળી હરિતકાયનો ત્યાગ કરે છે તથા બીજી હરિતકાયનો આહાર કરે છે પણ તેને ધર્મ માનતો નથી તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ મુનિ અને શ્રાવક હિંસાદિ તીવ્ર કષાયરૂપ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મંદ કષાયરૂપ મહાવ્રત-અણુવ્રતાદિ પાળે છે, પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

૩. **પ્રશ્નઃ**—જો એ પ્રમાણે છે તો મહાવ્રત અને દેશવ્રતને ચારિત્રના ભેદોમાં શા માટે કહ્યાં છે ?

(જુઓ રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૪૯-૫૦)

ઉત્તરઃ—ત્યાં તે મહાવ્રતાદિને વ્યવહારચારિત્ર કહેલ છે, અને વ્યવહાર નામ ઉપચારનું છે, નિશ્ચયથી તો જે નિષ્કષાયભાવ છે તે જ સાચું ચારિત્ર છે, સમ્યગ્દષ્ટિના ભાવ મિશ્રરૂપ છે એટલે કંઇક વીતરાગરૂપ થયા છે અને કંઇક સરાગ છે; આ કારણે જ્યાં અંશે વીતરાગચારિત્ર પ્રગટયું છે ત્યાં જે અંશે સરાગતા છે તે મહાવ્રતાદિકરૂપ હોય છે, આવો સંબંધ જાણીને તે મહાવ્રતાદિકમાં ચારિત્રનો ઉપચાર કર્યો છે; પણ તે પોતે સાચું ચારિત્ર નથી, પરંતુ શુભભાવ છે-આસ્રવભાવ છે. તે શુભભાવને ધર્મ માનવો તે માન્યતા આસ્રવતત્ત્વને સંવરતત્ત્વ માનવારૂપ છે તેથી તે માન્યતા ખોટી છે.

(જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૧-૨૩૩)

ચારિત્રનો વિષય આ શાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયના ૧૮ મા સૂત્રમાં લીધો છે, ત્યાં તે બાબતની ટીકા લખી છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે.

૪. વ્રત બે પ્રકારનાં છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર. રાગ-દ્વેષાદિ વિકલ્પ રહિત થવું તે નિશ્ચયવ્રત છે (જુઓ, દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૩૫ ટીકા.). સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સ્થિરતાની વૃદ્ધિરૂપ નિર્વિકલ્પ દશા તે નિશ્ચયવ્રત છે, તેમાં જેટલા અંશે વીતરાગતા છે તેટલે અંશે સાચું ચારિત્ર છે; અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન થયા પછી પરદ્રવ્યનું આલંબન છોડવારૂપ જે શુભભાવ તે અણુવ્રત-મહાવ્રત છે, તેને વ્યવહારવ્રત કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં વ્યવહારવ્રતનું લક્ષણ આપ્યું છે; તેમાં અશુભભાવ ટળે છે પણ શુભભાવ રહે છે, તે પુણ્યાસ્રવનું કારણ છે.

૫. શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૨ ગાથા—૫૨ ની ટીકામાં વ્રત તે પુણ્યબંધનું કારણ છે અને અવ્રત તે પાપબંધનું કારણ છે એમ જણાવીને, આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.—

“તેનો અર્થ એ છે કે-પ્રાણીઓને પીડા દેવી, જુઠાં વચન બોલવા, પરધન હરવું, કુશીલનું સેવન અને પરિગ્રહ તેનાથી વિરક્ત થવું તે વ્રત છે; એ અહિંસાદિ વ્રત પ્રસિદ્ધ છે. તે વ્યવહારનયે એકદેશ વ્રત છે—એ દેખાડવામાં આવે છે.

જીવઘાતમાં નિવૃત્તિ-જીવદયામાં પ્રવૃત્તિ, અસત્ય વચનમાં નિવૃત્તિ-સત્ય વચનમાં પ્રવૃત્તિ, અદત્તાદાન (ચોરી) થી નિવૃત્તિ-અચૌર્યમાં પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી તે એકદેશ વ્રત છે.” (પરમાત્મપ્રકાશ પા. ૧૯૧--૧૯૨) અહીં અણુવ્રત અને મહાવ્રત બંનેને એકદેશ વ્રત કહ્યાં છે.

ત્યારપછી તરત જ નિશ્ચયવ્રતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે (નિશ્ચયવ્રત એટલે સ્વરૂપસ્થિરતા અથવા સમ્યક્ચારિત્ર)—

“અને રાગદ્વેષરૂપ સંકલ્પ વિકલ્પોના કલ્લોલોથી રહિત ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત સમાધિમાં શુભાશુભના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ વ્રત થાય છે.”

(પરમાત્મપ્રકાશ પા. ૧૯૨)

સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભાશુભનો ત્યાગ અને શુદ્ધનું ગ્રહણ તે નિશ્ચયવ્રત છે અને તેમને અશુભનો ત્યાગ અને શુભનું ગ્રહણ તે વ્યવહાર વ્રત છે—એમ સમજવું. મિથ્યાદૃષ્ટિને નિશ્ચય કે વ્યવહાર એમાંથી એકે પ્રકારના વ્રત હોતાં નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વગર મહાવ્રતાદિકનું આચરણ તે મિથ્યાચારિત્ર જ છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપ ભૂમિ વગર વ્રતરૂપી વૃક્ષ થાય જ નહિ.

૬. આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

સૌથી પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરીને જીવોએ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ કરવાં જોઈએ, તે પ્રગટ કર્યા પછી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવા પ્રયત્ન કરવો; અને જ્યારે સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે અશુભભાવ ટાળી દેશવ્રત-મહાવ્રતાદિ શુભભાવમાં જોડાય પણ તે શુભને ધર્મ ન માને, તેમ જ તેને ધર્મનો અંશ કે ધર્મનું સાધન ન માને. પછી તે શુભભાવને પણ ટાળીને નિશ્ચયચારિત્ર પ્રગટ કરવું અર્થાત્ નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટ કરવી.

વ્રતના ભેદ

देशसर्वतोऽणुमहती ॥२॥

અર્થઃ-વ્રતના બે ભેદ છે-[देशतः अणु] ઉપર કહેલાં હિંસાદિ પાપોનો એકદેશ ત્યાગ તે અણુવ્રત અને [सर्वदेशतः महती] સર્વદેશ ત્યાગ તે મહાવ્રત છે.

ટીકા

૧. શુભભાવરૂપ વ્યવહારવ્રતના આ બે પ્રકાર છે. પાંચમા ગુણસ્થાને દેશવ્રત હોય છે અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મહાવ્રત હોય છે. આ વ્યવહારવ્રત આસ્રવ છે એમ છઠ્ઠા અધ્યાયના વીસમા સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. નિશ્ચયવ્રતની અપેક્ષાએ આ બંને પ્રકારના વ્રતો એકદેશ વ્રત છે (જુઓ સૂત્ર ૧ ટીકા, પારા ૫). સાતમા ગુણસ્થાને નિર્વિકલ્પ દશા થતાં આ વ્યવહાર મહાવ્રત પણ છૂટી જાય છે અને

આગળની અવસ્થામાં નિર્વિકલ્પ દશા વિશેષ વિશેષ દૃઢ હોય છે તેથી ત્યાં પણ આ મહાવ્રત હોતાં નથી.

૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેશવ્રતી શ્રાવક હોય તે સંકલ્પપૂર્વક ત્રસ જીવની હિંસા કરે નહિ, કરાવે નહિ અને કરે તેને ભલું જાણે નહિ. તેને સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નથી તોપણ પ્રયોજન વિના સ્થાવર જીવોની વિરાધના કરે નહિ અને પ્રયોજનવશ પૃથ્વી, જલ વગેરે જીવોની વિરાધના થાય તેને ભલું જાણે નહિ.

૩. **પ્રશ્ન**:—આ શાસ્ત્રના અ. ૯ ના સૂત્ર ૧૮ માં વ્રતને સંવર ગણેલ છે અને અ. ૯ ના સૂત્ર ૨ માં તેને સંવરના કારણમાં ગર્ભિત કર્યું છે, ત્યાં દશ પ્રકારના ધર્મમાં અથવા સંયમમાં તેનું ગર્ભિતપણું છે અર્થાત્ ઉત્તમ ક્ષમામાં અહિંસા, ઉત્તમ સત્યમાં સત્યવચન, ઉત્તમ શૌચમાં અચૌર્ય, ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યમાં બ્રહ્મચર્ય અને ઉત્તમ આકિંચન્યમાં પરિગ્રહત્યાગ—એ રીતે વ્રતોનો સમાવેશ તેમાં આવી જાય છે, છતાં અહીં વ્રતને આસ્રવનું કારણ કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તર:—તેમાં દોષ નથી; નવમો સંવર અધિકાર છે ત્યાં વીતરાગભાવરૂપ વ્રતને સંવર કહ્યો છે અને અહીં આસ્રવ અધિકાર છે તેમાં પ્રવૃત્તિ દેખાડવામાં આવી છે; કેમ કે હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે છોડી દેતાં અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય—દીધેલી વસ્તુનું ગ્રહણ વગેરે ક્રિયા થાય છે, તેથી તે વ્રત શુભકર્મોના આસ્રવનું કારણ છે. એ વ્રતોમાં પણ અવ્રતોની માફક કર્મોનો પ્રવાહ હોય છે; તેનાથી કર્મોની નિવૃત્તિ થતી નથી તેથી વ્રતોનો સમાવેશ આસ્રવ અધિકારમાં કર્યો છે. (જુઓ, સર્વાર્થસિદ્ધિ અધ્યાય ૭ સૂત્ર ૧ ની ટીકા. પા. ૫–૬.)

૪. મિથ્યાત્વ જેવા મહાપાપને છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતાએ ન કરવી અને કેટલીક બાબતોમાં હિંસા બતાવીને તે છોડાવવાની મુખ્યતા કરવી તે ક્રમભંગ ઉપદેશ છે.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૧૬૩–૧૬૪)

૫. એકદેશ વીતરાગતા અને શ્રાવકદશાને નિમિત્તનૈમિત્તિક-સંબંધ છે, એટલે કે એકદેશ વીતરાગતા થતાં શ્રાવકનાં વ્રત હોય જ; એ પ્રમાણે વીતરાગતાને અને મહાવ્રતને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, ધર્મની પરિક્ષા અંતર વીતરાગભાવથી થાય, બાહ્ય સંયોગથી થાય નહિ;

(જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૭૩)

૬. આ સુત્રમાં કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ

અહીં છદ્મસ્થને બુદ્ધિગોચર સ્થુળપણાની અપેક્ષાએ લોકપ્રવૃત્તિની મુખ્યતાસહિત કહ્યું છે પણ કેવળજ્ઞાનગોચર સૂક્ષ્મપણાની અપેક્ષાએ કહ્યું નથી, કેમ કે તેનું આચરણ થઇ શકતું નથી. તેના દૃષ્ટાંતો—

(૧) અહિંસા વ્રત સંબંધી

અણુવ્રતીને ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કહ્યો છે, તેને સ્ત્રીસેવનાદિ કાર્યોમાં ત્રસહિંસા તો થાય છે, વળી એ પણ જાણે છે કે જિનવાણીમાં અહીં ત્રસ જીવ કહ્યા છે, પરંતુ તેને ત્રસ જીવ મારવાનો અભિપ્રાય નથી તથા લોકમાં જેનું નામ ત્રસઘાત છે તેને તે કરતા નથી; એ અપેક્ષાએ તેને ત્રસહિંસાનો ત્યાગ છે.

મહાવ્રતધારી મુનિને સ્થાવર હિંસાનો પણ ત્યાગ કહ્યો. હવે મુનિ પૃથ્વી, જળાદિકમાં ગમન કરે છે, ત્યાં ત્રસનો પણ સર્વથા અભાવ નથી કારણ કે ત્રસજીવોની પણ એવી સૂક્ષ્મ અવગાહના છે કે જે દૃષ્ટિગોચર પણ થતી નથી, તથા તેની સ્થિતિ પણ પૃથ્વી, જળાદિકમાં છે, વળી મુનિ જિનવાણીથી તે જાણે છે અને કોઈ વેળા અવધિજ્ઞાનાદિ વડે પણ જાણે છે; પણ મુનિને પ્રમાદથી સ્થાવર-ત્રસ હિંસાનો અભિપ્રાય નથી; લોકમાં ભૂમિ ખોદવી, અપ્રાસુક જળથી ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિનું નામ સ્થાવરહિંસા છે અને અને સ્થુળ ત્રસજીવોને પીડવાનું નામ ત્રસહિંસા છે. તેને મુનિ કરતા નથી તેથી તેમને હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કહેવામાં આવે છે.

(૨) સત્યાદિ ચાર વ્રતો સંબંધી

મુનિને અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહનો ત્યાગ છે, પણ કેવળજ્ઞાનમાં જાણવાની અપેક્ષાએ અસત્યવચનયોગ બારમા ગુણસ્થાન સુધી કહ્યો છે, અદત્ત કર્મપરમાણુ આદિ પર દ્રવ્યોનું ગ્રહણ તેરમા ગુણસ્થાન સુધી છે, વેદનો ઉદય નવમા ગુણસ્થાન સુધી છે, અંતરંગ પરિગ્રહ દસમા ગુણસ્થાન સુધી છે, તથા સમવસરણાદિ બાહ્ય પરિગ્રહ કેવળી ભગવાનને પણ હોય છે; પરંતુ ત્યાં પ્રમાદપૂર્વક પાપરૂપ અભિપ્રાય નથી. લોકપ્રવૃત્તિમાં જે ક્રિયાઓ વડે 'આ જુઠું બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે તથા પરિગ્રહ રાખે છે' એવું નામ પામે છે તે ક્રિયાઓ તેમને નથી તેથી તેમને અસત્યાદિકનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩) મૂળગુણોમાં પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કહ્યો તે સંબંધી

મુનિને મૂળગુણોમાં પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કહ્યો છે પણ ઇંદ્રિયોનું જાણવું તો મટતું નથી; તથા જો વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ સર્વથા દૂર થયા હોય તો ત્યાં યથાખ્યાતચારિત્ર થઇ જાય, તે તો અહીં થયું નથી; પરંતુ સ્થુળપણે વિષય ઇચ્છાનો અભાવ થયો છે તથા બાહ્ય વિષયસામગ્રી મેળવવાની પ્રવૃત્તિ દૂર થઈ છે તેથી તેમને ઇંદ્રિયવિષયોનો ત્યાગ કહ્યો છે.

(૪) ત્રસહિંસાના ત્યાગ સંબંધી

કોઇએ ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો, તો ત્યાં તેણે ચરણાનુયોગમાં અથવા લોકમાં જેને ત્રસહિંસા કહે છે તેનો ત્યાગ કર્યો છે. પણ કેવળજ્ઞાન વડે જે ત્રસજીવો દેખાય છે તેની હિંસાનો ત્યાગ બનતો નથી. અહીં જે ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો તેમાં તો તે હિંસારૂપ મનનો વિકલ્પ ન કરવો તે મનથી ત્યાગ છે, વચન ન બોલવાં તે વચનથી ત્યાગ છે અને કાયાથી ન પ્રવર્તવું તે કાયાથી ત્યાગ છે. ॥૨॥

વ્રતોમાં સ્થિરતાનાં કારણો

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥३॥

અર્થઃ—[तत् स्थैर्यः अर्थं] તે વ્રતોની સ્થિરતા માટે [भावनाः पंच पंच] દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે.

કોઇ વસ્તુનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે ભાવના છે. ॥૩॥

અહિંસા વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पंच ॥४॥

અર્થઃ—[वाङ्मनोगुप्ति] વચનગુપ્તિ-વચનને રોકવું, મનગુપ્તિ-મનની પ્રવૃત્તિને રોકવી, [इर्या आदाननिक्षेपणसमिति] ઇર્યાસમિતિ-ચાર હાથ જમીન જોઇને ચાલવું, આદાનનિક્ષેપણસમિતિ-જીવરહિત ભૂમિ જોઇને સાવધાનીથી કોઇ વસ્તુને લેવી-મૂકવી અને [आलोकितपानभोजनानि] જોઇને-શોધીને ભોજન-પાણી ગ્રહણ કરવાં [પંચ] એ પાંચ અહિંસા વ્રતની ભાવનાઓ છે.

ટીકા

૧. જીવ પરદ્રવ્યનું કાંઇ કરી શકે નહિ; તેથી વચન, મન વગેરેની પ્રવૃત્તિને જીવ રોકી શકે નહિ પણ બોલવાના ભાવને તથા મન તરફ લક્ષ કરવાના ભાવને જીવ રોકી શકે, તેને વચનગુપ્તિ તથા મનગુપ્તિ કહેવાય છે. ઇર્યાસમિતિ વગેરેમાં પણ તે જ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. જીવ શરીરને ચલાવી શકતો નથી પણ પોતે એક-ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે જવાનો ભાવ કરે છે, અને શરીર તેની પોતાની તે વખતની લાયકાતના કારણે ચાલવા લાયક હોય તો સ્વયં ચાલે છે. જ્યારે જીવ ચાલવાનો ભાવ કરે ત્યારે ઘણે ભાગે શરીર તેની પોતાની લાયકાતથી સ્વયં ચાલે છે-એવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ

હોય છે તેથી વ્યવહારનયે 'વચનને રોકવું, મનને રોકવું, જોઈને ચાલવું, વિચારીને બોલવું' એમ કહેવામાં આવે છે, તે કથનનો ખરો અર્થ શબ્દ પ્રમાણે નહિ પણ ભાવ પ્રમાણે થાય છે.

૨. **પ્રશ્ન**—અહીં ગુપ્તિ અને સમિતિને પુણ્યાસ્રવમાં ગણી, અને અ. ૯ ના સૂત્ર ૨ માં તેને સંવરના કારણમાં ગણી છે—એ રીતે તો કથનમાં પરસ્પર વિરોધ થશે ?

ઉત્તર:—એ વિરોધ નથી; કેમ કે અહીં ગુપ્તિ તથા સમિતિનો અર્થ અશુભવચનનો નિરોધ તથા અશુભ વિચારનો નિરોધ—એમ થાય છે, તથા નવમા અધ્યાયના બીજા સૂત્રમાં શુભાશુભ બંને ભાવોનો નિરોધ એવો અર્થ થાય છે. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૪ ગાથા ૬૩ હિંદી ટીકા, પા. ૨૧૯)

૩. **પ્રશ્ન:**-અહીં કાયગુપ્તિ કેમ લીધી નથી ?

ઉત્તર:-ઈર્યાસમિતિ અને આદાન નિક્ષેપણનો અર્થ શુભકાયગુપ્તિ થઈ શકે છે કેમ કે તે બંને પ્રવૃત્તિમાં અશુભકાયપ્રવૃત્તિનો નિરોધ સારી રીતે થઈ જાય છે.

૪. આલોકિતપાનભોજનમાં રાત્રિભોજન ત્યાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ।।૪।।

સત્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचि-
भाषणं च पंच ॥५॥

અર્થ:—[क्रोध लोभ भीरुत्व हास्यप्रत्याख्यानानि] ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન, લોભપ્રત્યાખ્યાન, ભીરુત્વપ્રત્યાખ્યાન, હાસ્યપ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ ક્રોધનો ત્યાગ કરવો, લોભનો ત્યાગ કરવો, ભયનો ત્યાગ કરવો, હાસ્યનો ત્યાગ કરવો [अनुवीचि भाषणं च] અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા—

અનુસાર નિર્દોષ વચન બોલવા-[પંચ] એ પાંચ સત્ય વ્રતની ભાવનાઓ છે.

ટીકા

૧. **પ્રશ્નઃ**—સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિર્ભય છે તેથી નિઃશંક છે, અને એવી અવસ્થા ચોથા ગુણસ્થાને હોય છે. તો અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવકને અને મુનિને ભયનો ત્યાગ કરવાનું કેમ કહ્યું છે?

ઉત્તરઃ—ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ અભિપ્રાય અપેક્ષાએ નિર્ભય છે; અનંતાનુબંધી કષાય હોય ત્યારે જે પ્રકારનો ભય હોય છે તે પ્રકારનો ભય તેમને હોતો નથી તેથી તેમને નિર્ભય કહ્યા છે; પણ ચારિત્ર અપેક્ષાએ તેઓ સર્વથા નિર્ભય થયા છે-એમ કહેવાનો આશય ત્યાં નથી. આઠમા ગુણસ્થાન સુધી ભય હોય છે, તેથી અહીં શ્રાવકને તથા મુનિને ભય છોડવાની ભાવના કરવાનું કહ્યું છે.

૨. પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનાં હોય છે-એક નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અને બીજું વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન. નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન તે નિર્વિકલ્પદશારૂપ છે, તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક થતા શુભાશુભભાવો છૂટે છે; વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાન શુભભાવરૂપ છે તેમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને અશુભભાવો છૂટીને શુભભાવ રહે છે. આત્મસ્વરૂપના અજાણને—આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન વર્તમાનમાં કરવાની ના પાડે તેને—આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન વર્તમાનમાં મેળવવાના ઉપદેશ પ્રત્યે જેને અરુચિ હોય તેને શુભભાવરૂપ પ્રત્યાખ્યાન પણ હોતું નથી; મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ પાંચ મહાવ્રત નિરતિચાર પાળે તેને પણ આ ભાવનામાં બતાવેલ પ્રત્યાખ્યાન હોતાં નથી. કેમ કે આ ભાવનાઓ પાંચમા અને છઠા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતી નથી.

૩. **અનુવીચિ ભાષણ**—આ ભાવના પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ કરી શકે, કેમ કે તેને જ શાસ્ત્રના મર્મની ખબર છે તેથી તે સત્શાસ્ત્ર અનુસાર નિર્દોષ વચન બોલવાના ભાવ કરે છે. આ ભાવ-

નાનું રહસ્ય એ છે કે, સાચા સુખના શોધકે શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરીને તેનો મર્મ સમજવો જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં જુદે જુદે ઠેકાણે પ્રયોજન સાધવા અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન વડે યથાર્થ પ્રયોજનપૂર્વક ઓળખે તો જીવને હિત-અહિતનો નિશ્ચય થાય. માટે 'સ્યાત્' પદની સાપેક્ષતા સહિત સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જે જીવો પ્રીતિસહિત જિનવચનમાં રમે છે તે જીવ થોડા જ વખતમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષમાર્ગનો પ્રથમ ઉપાય આગમજ્ઞાન કહ્યું છે, માટે સાચા આગમ ક્યા છે તેની પરીક્ષા કરીને આગમજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આગમજ્ઞાન વિના ધર્મનું સત્ય સાધન થઈ શકે નહિ; માટે દરેક મુમુક્ષુ જીવે યથાર્થ બુદ્ધિ વડે સત્ય આગમનો અભ્યાસ કરવો અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું, તેનાથી જ જીવનું કલ્યાણ થશે. ।।૫।।

અચૌર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्य-
शुद्धिसधर्माऽविसंवादाः पंच ।।६।।

અર્થ:—[शून्यागार विमोचितावास] શૂન્યાગારવાસ—પર્વતોની ગૂફા, વૃક્ષની કોટર વગેરે નિર્જન સ્થાનોમાં રહેવું, વિમોચિતાવાસ—બીજાઓએ છોડી દીધેલા સ્થાનમાં નિવાસ કરવો, [परोपरोधाकरण] કોઈ સ્થાન પર રહેલા બીજાઓને ઉઠાડવા નહિ તથા કોઈ પોતાના સ્થાનમાં આવે તો તેને રોકવા નહિ, [भैक्ष्यशुद्धि] શાસ્ત્રાનુસાર ભિક્ષાની શુદ્ધિ રાખવી અને [सधर्माः अविसंवादाः] સહધર્મીઓ સાથે આ મારું છે-આ તારું છે એવો કલેશ ન કરવો-[पंच] આ પાંચ અચૌર્યવ્રતની ભાવનાઓ છે.

ટીકા

સમાન ધર્મના ધારક જૈન સાધુ-શ્રાવકોએ પરસ્પર વિસંવાદ કરવો નહિ, કેમ કે વિસંવાદથી આ મારું—આ તારું એવો પક્ષ

ગ્રહણ થાય છે અને તેથી અગ્રાહ્યનું ગ્રહણ કરવાનો સંભવ થાય છે. ॥૬॥

બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥७॥

અર્થઃ—[स्त्रीरागकथाश्रवणत्यागः] સ્ત્રીઓમાં રાગ વધારનારી કથા સાંભળવાનો ત્યાગ, [तत् मनोहर अंगनिरीक्षण त्यागः] તેના મનોહર અંગો નિરખીને જોવાનો ત્યાગ, [पूर्वरत अनुस्मरण त्यागः] અવ્રત અવસ્થામાં ભોગવેલા વિષયોના સ્મરણનો ત્યાગ, [वृषु इष्ट रस त्यागः] કામવર્ધક ગરિષ્ટ રસોનો ત્યાગ અને [स्व शरीर संस्कार त्यागः] પોતાના શરીરના સંસ્કારોનો ત્યાગ—[पंच] એ પાંચ બ્રહ્મચર્ય વ્રતની ભાવનાઓ છે.

ટીકા

પ્રશ્નઃ—પર વસ્તુ આત્માને કાંઈ લાભ-નુકશાન કરી શકતી નથી તેમજ પરવસ્તુનો ત્યાગ આત્માથી થઈ શકતો નથી, તો પછી અહીં સ્ત્રીરાગની કથા સાંભળવી એ વગેરેનો ત્યાગ કેમ કહ્યો છે?

ઉત્તરઃ—પર વસ્તુઓને આત્માએ કદી ગ્રહણ કરી નથી તેમ ગ્રહણ કરી પણ શકતો નથી તેથી તેનો ત્યાગ બને જ શી રીતે? માટે ખરેખર પરનો ત્યાગ જ્ઞાનીઓએ કહ્યો છે-એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. બ્રહ્મચર્ય પાલન કરનારાએ સ્ત્રીઓ અને શરીર પ્રત્યેનો રાગ ટાળવો જોઈએ માટે તે પ્રત્યેના રાગનો ત્યાગ કરવાનું આ સૂત્રમાં કહ્યું છે. વ્યવહારનાં કથનોને જ નિશ્ચયના કથન તરીકે માનવાં નહિ પરંતુ તે કથનનો જે પરમાર્થ અર્થ થાય તે કરવો.

જો જીવને સ્ત્રી આદિ પ્રત્યે રાગ ટળી ગયો હોય તો તે સંબંધી રાગવાળી વાત સાંભળવા તરફ તેની રુચિનું વલણ કેમ થાય? તે

પ્રકારની રુચિનો વિકલ્પ તે તરફનો રાગ સૂચવે છે માટે તે રાગનો ત્યાગ કરવાની ભાવના આ સૂત્રમાં જણાવી છે. ।।૭।।

પરિગ્રહત્યાગ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ।।८।।

અર્થઃ—[इन्द्रिय] સ્પર્શ વગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયોના [मनोज्ञ अमनोज्ञ विषय] ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયો પ્રત્યે [रागद्वेष वर्जनानि] રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો-[पंच] તે પાંચ પરિગ્રહત્યાગ વ્રતની ભાવનાઓ છે.

ટીકા

ઇંદ્રિયો બે પ્રકારની છે—દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય; તેની વ્યાખ્યા બીજા અધ્યાયના ૧૭-૧૮ મા સૂત્રની ટીકામાં આપી છે—જુઓ પા. ૨૬૫ થી ૨૬૭. ભાવેન્દ્રિય તે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે; તે જે પદાર્થોને જાણે તે પદાર્થો જ્ઞાનના વિષય હોવાથી જ્ઞેય છે, પણ જો તે પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરવામાં આવે તો તેને ઉપચારથી ઇંદ્રિયોના વિષયો કહેવામાં આવે છે. ખરેખર તે વિષયો (જ્ઞેયપદાર્થો) પોતે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી પણ જીવ જ્યારે રાગ-દ્વેષ કરે ત્યારે ઉપચારથી તે પદાર્થોને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં તે પદાર્થો તરફના રાગ-દ્વેષ છોડવાની ભાવના કરવાનું જણાવ્યું છે.

રાગનો અર્થ લોલુપતા છે અને દ્વેષનો અર્થ નારાજી, તિરસ્કાર છે. ।।૮।।

હિંસા વગેરેથી વિરક્ત થવાની ભાવના

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ।।९।।

અર્થઃ-[हिंसादिषु] હિંસા વગેરે પાંચ પાપોથી [इह अमुत्र] આ લોકમાં તથા પરલોકમાં [अपायावद्यदर्शनम्] નાશની (દુઃખ, આપત્તિ, ભય તથા નિંદ્યગતિની) પ્રાપ્તિ થાય છે-એમ વારંવાર ચિંતવન કરવું જોઇએ.

ટીકા

અપાય-અભ્યુદય અને મોક્ષ માટેની જીવની ક્રિયાને નાશ કરનારો ઉપાય તે અપાય છે.

અવદ્ય=નિંદ્ય, નિંદવાયોગ્ય.

હિંસા વગેરે પાપોની વ્યાખ્યા સૂત્ર ૧૩ થી ૧૭ સુધીમાં આવશે. ॥૯॥

दुःखमेव वा ॥१०॥

અર્થઃ-[वा] અથવા તે હિંસાદિક પાંચ પાપો [दुःखम् एव] દુઃખરૂપ જ છે-એમ વિચારવું.

ટીકા

૧. અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સમજવો, કેમ કે હિંસાદિ તો દુઃખનાં કારણ છે પણ તેને જ કાર્ય અર્થાત્ દુઃખરૂપ વર્ણવ્યાં છે.

૨. **પ્રશ્નઃ**-વિષય રમણતાથી તથા ભોગવિલાસથી રતિસુખ ઉપજે છે એમ અમે દેખીએ છીએ, છતાં તેને દુઃખરૂપ કેમ કહ્યું?

ઉત્તરઃ-એ વિષયાદિમાં સુખ નથી, અજ્ઞાની લોકો ભ્રાંતિથી તેને સુખરૂપ માને છે; પરથી સુખ થાય એમ માનવું તે મોટી ભ્રમણા છે. જેમ, ચામડી-માંસ-લોહીમાં જ્યારે વિકાર થાય ત્યારે નખ-પત્થર વગેરેથી શરીરને ખંજોળે છે, ત્યાં જો કે ખંજોળવાથી વધારે દુઃખ થાય છે છતાં ભ્રમણાથી સુખ માને છે; તેમ અજ્ઞાની જીવ પરથી સુખ-દુઃખ માને છે તે મોટી ભ્રમણા છે.

જીવ પોતે ઇંદ્રિયોને વશ થાય તે જ સ્વાભાવિક દુઃખ છે; જો તેમને દુઃખ ન હોય તો ઇંદ્રિયવિષયોમાં જીવ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરે? નિરાકૂળતા તે જ સાચું સુખ છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન વિના તે

સુખ હોઈ શકે નહિ. પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણારૂપ મિથ્યાત્વ અને તે પૂર્વક થતું મિથ્યાચારિત્ર તે જ બધા દુઃખનું કારણ છે. વેદના ઓછી થાય તેને અજ્ઞાનીઓ સુખ માને છે, પણ તે સુખ નથી. વેદના જ ન ઉપજે તે સુખ છે અથવા તો અનાકુળતા તે સુખ છે-બીજું નથી; અને તે સુખ સમ્યગ્જ્ઞાનનું અવિનાભાવી છે.

૩. **પ્રશ્નઃ**—ધનસંચયથી તો સુખ દેખાય છે, છતાં ત્યાં પણ દુઃખ કેમ કહો છો ?

ઉત્તરઃ—ધનસંચય વગેરેથી સુખ નથી. એક પંખી પાસે માંસનો કટકો પડ્યો હોય ત્યારે બીજા પંખીઓ તેને ચૂંથે છે અને તે પંખીને પણ ચાંચો મારે છે, ત્યારે તે પંખીની જેવી હાલત થાય છે તેવી હાલત ધન-ધાન્ય વગેરે પરિગ્રહધારી મનુષ્યોની થાય છે. સંપત્તિમાન મનુષ્યને લોકો તેવી જ રીતે ચૂંથે છે. ધનને સંભાળવામાં પણ આકુળતાથી દુઃખી થવું પડે છે, એટલે ધનસંચયથી સુખ થાય છે એ માન્યતા ભ્રમરૂપ છે. પર વસ્તુથી સુખ-દુઃખ કે લાભ-નુકશાન થાય એમ માનવું તે જ મોટી ભ્રમણા છે. પર વસ્તુમાં આ જીવના સુખ-દુઃખનો સંગ્રહ પડ્યો નથી કે જેથી તે પરવસ્તુ આ જીવને સુખ-દુઃખ આપે.

૪. **પ્રશ્નઃ**-હિંસાદિ પાંચ પાપોથી વિરક્ત થવાની ભાવના કરવાનું કહ્યું, પરંતુ મહાપાપ તો મિથ્યાત્વ છે છતાં તે છોડવા સંબંધી કાંઇ કેમ ન કહ્યું ?

ઉત્તરઃ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કેવા શુભાસ્રવ હોય તેની પ્રરુપણા આ અધ્યાય કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપ તો હોતું જ નથી તેથી તે સંબંધી વર્ણન આ અધ્યાયમાં નથી. આ અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન પછીના વ્રતસંબંધી વર્ણન છે. જેણે મિથ્યાત્વ છોડ્યું હોય તે જ અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ થઇ શકે છે-એ સિદ્ધાંત આ અધ્યાયના ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યો છે.

મિથ્યાદર્શન મહાપાપ છે, તેને છોડવાનું પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે તથા હવે પછી આઠમા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં કહેશે. ॥૧૦॥

વ્રતધારી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવના

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि च सत्वगुणाधिकक्लिश्यमाना विनयेषु ॥११॥

અર્થઃ—[सत्त्वेषु मैत्री] પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે મૈત્રી-નિર્વૈરબુદ્ધિ, [गुणाधिकेषु प्रमोद] અધિક ગુણવાનો પ્રત્યે પ્રમોદ, [क्लिश्यमानेषु कारुण्य] દુઃખી-રોગી જીવો પ્રત્યે કરુણા [अविनयेषु माध्यस्थ्यानि च] અને હઠાગ્રહી-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવના—આ ચાર ભાવના અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોની સ્થિરતા માટે વારંવાર ચિંતવવી યોગ્ય છે.

ટીકા

૧. આ ચાર ભાવના સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને શુભભાવરૂપે હોય છે, આ ભાવના મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતી નથી કેમ કે તેને વસ્તુસ્વરૂપનો વિવેક નથી.

મૈત્રી—બીજાને દુઃખ ન દેવાની ભાવના તે મૈત્રી છે.

પ્રમોદ—અધિક ગુણોના ધારક જીવો પ્રત્યે પ્રસન્નતા વગેરેથી અંતરંગ ભક્તિ પ્રગટ થાય તે પ્રમોદ છે.

કારુણ્ય—દુઃખી જીવોને દેખીને તેમના પ્રત્યે કરુણાભાવ થવો તે કારુણ્ય છે.

માધ્યસ્થ્ય—જે જીવ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાથી રહિત છે અને તત્ત્વનો ઉપદેશ દેવાથી ઉલટો ચિડાય છે તેની પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી તે માધ્યસ્થપણું છે.

૨. આ સૂત્રના અર્થની પૂર્ણતા કરવા માટે નીચેના ત્રણમાંથી કોઇ એક વાક્ય ઉમેરવું—

૧. ' तत्स्थैर्यार्थम् भावयितव्यानिः '=તે અહિંસાદિક પાંચ વ્રતોની સ્થિરતા માટે ભાવવાયોગ્ય છે.

૨. ' भावयतः पुर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति '=આ ભાવના ભાવવાથી અહિંસાદિક પાંચ વ્રતોની પૂર્ણતા થાય છે.

૩. ' तत्स्थैर्यार्थम् भावयेत् '=તે પાંચ વ્રતોની દૃઢતા માટે ભાવના કરે. [જુઓ, સર્વાર્થસિદ્ધિ અ ૭. પાનું-૨૯]

૩. જ્ઞાનીઓને અજ્ઞાની જીવો પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી, પણ કરુણા હોય છે; આ સંબંધમાં શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની ત્રીજી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શૂષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ,
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઇ. ૩.

અર્થ:—કોઈ ક્રિયામાં જ જડ થઇ રહ્યા છે, કોઇ જ્ઞાનમાં શુષ્ક થઈ રહ્યા છે અને એમાં તેઓ મોક્ષમાર્ગ માની રહ્યા છે તે જોઇને કરુણા ઉપજે છે.

૪. **ગુણાધિક**—સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં જે પ્રધાન-માન્ય-મોટા હોય તે ગુણાધિક છે.

ક્લિશ્યમાન—મહામોહરૂપ મિથ્યાત્વથી જે ગ્રસ્ત છે, કુમતિ-કુશ્રુતાદિ અજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે, વિષયો સેવવાની તીવ્ર તૃષ્ણારૂપ અગ્નિથી જેઓ અત્યંતદગ્ધ થઈ રહ્યા છે અને વાસ્તવિક હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર કરવામાં જે વિપરીત છે—તે કારણે જેઓ દુઃખથી પીડિત છે તે જીવો ક્લિશ્યમાન છે.

અવિનયી—માટીનો પિંડ, લાકડું કે ભીંત સમાન જે જીવ જડ-અજ્ઞાની છે, જેઓ વસ્તુસ્વરૂપનું ગ્રહણ

કરવા (સમજવાઅને ધારણ કરવા) માગતા નથી, વિવેક શક્તિદ્વારા હિતાહિતનો વિચાર કરવા માગતા નથી, તર્કશક્તિથી જ્ઞાન કરવા માગતા નથી તથા દૃઢપણે વિપરીત શ્રદ્ધાવાળા છે અને દ્વેષાદિકને વશ થઈ વસ્તુસ્વરૂપને અન્યથા ગ્રહણ કરી રાખે છે તેવા જીવો અવિનયી છે; આવા જીવોને અપદૃષ્ટિ પણ કહેવાય છે. ॥૧૧॥

વ્રતોની રક્ષા અર્થે સમ્યગ્દૃષ્ટિની વિશેષ ભાવના

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥१२॥

અર્થઃ—[संवेगवैराग्य अर्थम्] સંવેગ અર્થાત્ સંસારનો ભય અને વૈરાગ્ય અર્થાત્ રાગદ્વેષનો અભાવ—તે માટે [जगत् कायस्वभावौ वा] ક્રમથી સંસાર અને શરીરના સ્વભાવનું ચિંતવન કરવું.

ટીકા

૧. જગતનો સ્વભાવ

છ દ્રવ્યોનો સમૂહ તે જગત છે. દરેક દ્રવ્ય અનાદિઅનંત છે; તેમાં જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો જડ છે અને જીવદ્રવ્ય ચેતન છે. જીવોની સંખ્યા અનંત છે; પાંચ અચેતન દ્રવ્યોને સુખ-દુઃખ નથી, જીવદ્રવ્યને સુખ-દુઃખ છે. અનંત જીવોમાં કેટલાક સુખી છે અને મોટા ભાગના જીવો દુઃખી છે. જે જીવો સુખી છે તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાની જ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન વગર કોઈ જીવ સુખી હોઈ શકે નહિ, સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ સમ્યગ્દર્શન છે; આ રીતે સુખની શરુઆત સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે, અને સુખની પૂર્ણતા સિદ્ધદશામાં થાય છે. પોતાનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દુઃખી છે, તે જીવોને અનાદિથી એ મહાન ભૂલો ચાલી આવે છે, તે ભૂલો નીચે મુજબ છે—

(૧) શરીર વગેરે પરદ્રવ્યનું હું કરી શકું અને પરદ્રવ્ય મારું કરી શકે, એમ પરવસ્તુથી મને લાભ-નુકશાન થાય અને પુણ્યથી જીવને લાભ થાય-આવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે. આ માન્યતા ખોટી છે. શરીરાદિનાં રજકણે રજકણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, જગતનું

દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. પરમાણુ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, છતાં જીવ તેને હલાવી ચલાવી શકે, તેની વ્યવસ્થા સંભાળી શકે એ માન્યતા દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવા બરાબર છે, અને તેમાં દરેક રજકણ ઉપર જીવનું સ્વામિત્વ હોવાની માન્યતા આવે છે; તે અજ્ઞાનરૂપ માન્યાતા સંસારનું કારણ છે. દરેક જીવ પણ સ્વતંત્ર છે; જો આ જીવ પરજીવોનું કાંઇ કરી શકે અગર પરજીવો આ જીવનું કાંઈ કરી શકે તો એક જીવ ઉપર બીજા જીવનું સ્વામીત્વ આવી પડે અને સ્વતંત્ર વસ્તુનો નાશ થાય. પુણ્યભાવ તે વિકાર છે, સ્વદ્રવ્યનો આશ્રય ચૂકીને અનંત પરદ્રવ્યોના આશ્રયે તે ભાવ થાય છે, તેનાથી જીવને લાભ થાય એમ માને તો 'પરાશ્રય-પરાધીનતાથી લાભ છે અર્થાત્ પરાધીનતા તે સુખ છે'— એવો સિદ્ધાંત ઠરે, પણ તે માન્યતા અપસિદ્ધાંત છે-મિથ્યા છે.

(૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની અનાદિથી બીજી ભૂલ એ છે કે- જીવ વિકારી અવસ્થા જેટલો જ છે અગર તો જન્મથી મરણ સુધી જ છે એમ માનીને પોતાના દરેક સમયે ધ્રુવરૂપ ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્ય-ચમત્કારસ્વરૂપને ઓળખતો નથી અને તે તરફ લક્ષ કરતો નથી.

આ બે ભૂલો તે જ સંસાર છે, તે જ દુઃખ છે. તે ટાળ્યા સિવાય કોઇ જીવ સમ્યગ્જ્ઞાની-ધર્મી-સુખી થઇ શકે નહીં. જ્યાં સુધી તે માન્યતા હોય ત્યાં સુધી જીવ દુઃખી જ છે.

શ્રી સમયસારશાસ્ત્રમાંથી આ સંબંધી કેટલાક આધારો આપવામાં આવે છેઃ—

(પા. ૩૮૦) "સર્વ દ્રવ્યોનાં પરિણામ જુદાં જુદાં છે, પોતપોતાના પરિણામોના સૌ દ્રવ્યો કર્તા છે; તેઓ તે પરિણામોના કર્તા છે, તે પરિણામો તેમનાં કર્મ છે. નિશ્ચયથી (ખરેખર) કોઇને કોઇની સાથે કર્તાકર્મસંબંધ નથી, માટે જીવ પોતાનાં પરિણામોનો જ કર્તા છે, પોતાનાં પરિણામ કર્મ છે. એવી જ રીતે અજીવ પોતાનાં પરિણામનો જ કર્તા છે, પોતાનાં પરિણામ કર્મ છે. આ રીતે જીવ બીજાનાં પરિણામોનો અકર્તા છે."

(પા. ૩૯૦ કલશ ૧૯૯) "જેઓ અજ્ઞાન-અંધકારથી આચ્છાદિત થયા થકા આત્માને (પરનો) કર્તા માને છે, **તેઓ ભલે મોક્ષને ઇચ્છનારા હોય તોપણ** સામાન્ય (લૌકિક) જનોની માફક તેમનો પણ મોક્ષ થતો નથી."

(પા. ૩૯૪) "જે વ્યવહારથી મોહી થઈને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું માને છે તે—લૌકિકજન હો કે મુનિજન હો— મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે."

(પા. ૩૯૪) "કારણ કે આ લોકમાં એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુની સાથે સઘળોય સંબંધ જ નિષેધવામાં આવ્યો છે, તેથી જ્યાં વસ્તુભેદ છે અર્થાત્ ભિન્ન વસ્તુઓ છે ત્યાં કર્તાકર્મ ઘટના હોતી નથી—એમ મુનિજનો અને લૌકિકજનો તત્ત્વને (વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને) અકર્તા દેખો (–કોઈકોઈનું કર્તા નથી, પરદ્રવ્ય પરનું અકર્તા જ છે એમ શ્રદ્ધામાં લાવો)."

આવી સાચી બુદ્ધિને શીવબુદ્ધિ અથવા કલ્યાણકારી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે પરવસ્તુઓમાં જીવનો સંસાર નથી; પણ હું તે પરદ્રવ્યોનું કાંઈ કરી શકું અથવા તેમનાથી મને સુખ-દુઃખ થાય એવી ઊંધી માન્યતા (મિથ્યાત્વ) તે જ સંસાર છે. સંસાર એટલે (સં + સાર) સારી રીતે સરી જવું. જીવ પોતાના સ્વરૂપની સાચી માન્યતામાંથી સારી રીતે સરી જવાનું કાર્ય (અર્થાત્ ઊંધી માન્યતારૂપી કાર્ય) અનાદિથી કરે છે તેથી તે સંસાર-અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છે; આ રીતે જીવની વિકારી અવસ્થા તે જ સંસાર છે, પણ જીવનો સંસાર જીવથી બહાર નથી. દરેક જીવ પોતે પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં છે, પોતાના ગુણ-પર્યાયો તે જીવનું સ્વ-જગત છે. જીવમાં જગતના અન્ય દ્રવ્યો નથી અને જગતના અન્ય દ્રવ્યોમાં આ જીવ નથી.

આવા પ્રકારે જગતના સ્વરૂપનું ચિંતવન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો કરે છે.

૨. શરીરનો સ્વભાવ

શરીર અનંત રજકણોનો પિંડ છે. કાર્મણશરીર અને તૈજસશરીર સાથે જીવને અનાદિથી સંબંધ છે, તે શરીરો સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇંદ્રિયગમ્ય નથી; આ સિવાય જીવને એક સ્થુળ શરીર હોય છે. પણ જીવ જ્યારે એક શરીર છોડીને બીજું શરીર ધારણ કરે ત્યારે વચમાં જેટલો વખત લાગે તેટલો વખત સુધી (એટલે કે વિગ્રહ-ગતિ વખતે) તે સ્થુળ શરીર જીવને હોતું નથી. મનુષ્યો તથા એકેંદ્રિયથી પચેંદ્રિય સુધીના તીર્યંચોને જે સ્થુળ શરીર હોય છે તે ઔદારિકશરીર છે, અને દેવ તથા નારકીઓને વૈક્રિયિક શરીર હોય છે. આ સિવાય એક આહારક શરીર થાય છે, આ શરીર સ્થુળ હોય છે અને વિશુદ્ધ સંયમના ધારક મુનિરાજને જ તે હોય છે. આ પાંચે પ્રકારના શરીરો ખરેખર જડ છે-અચેતન છે એટલે ખરી રીતે તે શરીરો જીવના નથી. કાર્મણશરીર તો ઇંદ્રિયથી દેખાતું નથી; છતાં પણ 'સંસારી જીવોને કાર્મણશરીર હોય છે' એવું વ્યવહારકથન સાંભળીને તેનો ખરો આશય સમજવાને બદલે તેને નિશ્ચયકથન માની લઈને અજ્ઞાનીઓ ખરેખર જીવનું જ શરીર હોય-એમ માની લે છે.

શરીર અનંત રજકણોનો પિંડ છે અને તે દરેક રજકણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે; તે હલન-ચલનાદિરૂપ પોતાની અવસ્થા પોતાના કારણે સ્વતંત્રપણે ધારણ કરે છે. દરેક પરમાણુ દ્રવ્ય પોતાની નવી પર્યાય સમયે-સમયે ઉત્પન્ન કરે છે અને જુની પર્યાયનો અભાવ કરે છે. આ રીતે પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ કાર્ય કરતા થકાં તે દરેક પરમાણુ ધ્રુવપણે હંમેશાં ટકી રહે છે. આ રીતે જગતનાં સમસ્ત દ્રવ્યો ટકીને બદલનારાં (*Permanent with a change*) છે. આમ હોવા છતાં શરીરના અનંત પરમાણુદ્રવ્યોની પર્યાય જીવ કરી શકે એવી ભ્રમણા અજ્ઞાની જીવ સેવે છે, અને જગતના અજ્ઞાનીઓ તરફથી જીવને પોતાની તે ઊંધી માન્યતાનું બળવાનપણે પોષણ મળ્યા કરે છે. શરીર સાથેની એકત્વબુદ્ધિ તે આ અજ્ઞાનનું કારણ

હોવાથી તેના ફળરૂપે, જીવને પોતાના વિકારભાવો અનુસાર નવા નવા શરીરનો સંયોગ થયા કરે છે. આ ભૂલ ટાળવા માટે ચેતન અને જડ વસ્તુના સ્વભાવની સ્વતંત્રતા સમજવાની જરૂર છે.

આ વસ્તુસ્વભાવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સમ્યગ્જ્ઞાનથી જાણે છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સાચી માન્યતાને વિશેષ સ્થિર-નિશ્ચલ કરવા માટે તેનો વારંવાર વિચાર-ચિંતવન કરવાનું અહીં કહ્યું છે.

૩. સંવેગ

સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મમાં તથા તેના ફળમાં ઉત્સાહ હોવો અને સંસારનો ભય હોવો તે સંવેગ છે. પર વસ્તુ તે સંસાર નથી પણ પોતાનો વિકારીભાવ તે સંસાર છે, તે વિકારીભાવનો ભય રાખવો એટલે કે તે વિકારીભાવ ન થવાની ભાવના રાખવી, અને વીતરાગદશાની ભાવના વધારવી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સંપૂર્ણ વીતરાગતા ન પ્રગટે ત્યાં સુધી અનિત્ય રાગ-દ્વેષ રહે છે, તેનાથી ભય રાખવાનું અહીં કહ્યું છે. જેમ બને તેમ વિકારભાવ થવા દેવો નહિ, અને જે વિકાર થાય તેમાં પણ અશુભ તો થવા દેવો નહિ, અશુભ ટાળતાં શુભ રહી જાય તેને પણ ધર્મ માનવો નહિ, પણ તે ટાળવાની ભાવના કરવી.

૪. વૈરાગ્ય

રાગ-દ્વેષનો અભાવ તે વૈરાગ્ય. આ શબ્દ 'નાસ્તિ' વાચક છે; પરંતુ કંઈક અસ્તિ વગર નાસ્તિ હોય નહિ. જ્યારે જીવમાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોય ત્યારે શેનો સદ્ભાવ હોય ? જીવમાં જેટલા અંશે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થાય છે તેટલા અંશે વીતરાગતા-જ્ઞાન-આનંદ-સુખનો સદ્ભાવ થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સંવેગ અને વૈરાગ્યને માટે જગત અને શરીરના સ્વભાવનું વારંવાર ચિંતવન કરવાનું અહીં જણાવ્યું છે.

૫. વિશેષ ખુલાસા

પ્રશ્નઃ-જો જીવ શરીરનું કાંઇ કરતો નથી અને શરીરની ક્રિયા તેનાથી સ્વયં જ થાય છે, તો શરીરમાંથી જીવ નીકળી ગયા પછી શરીર કેમ ચાલતું નથી ?

ઉત્તરઃ-પરિણામો (પર્યાયનો ફેરફાર) પોતપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે; એક દ્રવ્યના પરિણામને અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય હોતો નથી. વળી કોઇ પણ કર્મ (કાર્ય) કર્તા વિના હોતું નથી; **તેમજ વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ હોતી નથી.** આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મૃતકશરીરના પુદ્ગલોની લાયકાત જ્યારે લંબાઇરૂપે સ્થિર પડી રહેવાની હોય છે ત્યારે તેઓ તેવી દશામાં પડયા રહે છે, અને તે મૃતકશરીરના પુદ્ગલોના પિંડની લાયકાત જ્યારે ઘરબહાર અન્યત્ર ક્ષેત્રાંતર થવાની હોય ત્યારે તેઓ પોતાના કારણે ક્ષેત્રાંતર થાય છે; અને તે વખતે રાગી જીવ વગેરે નિમિત્તપણે-હાજરરૂપ હોય છે, પણ તે રાગીજીવ વગેરે પદાર્થોએ મડદાની અવસ્થા કરી નથી. મડદાનાં પુદ્ગલો સ્વતંત્ર વસ્તુ છે; તે દરેક રજકણનું પરિણમન તેના પોતાના કારણે થાય છે; તે રજકણોની જે વખતે જેવી હાલત થવા યોગ્ય હોય તેવી જ હાલત તેના સ્વાધીનપણે થાય છે. પરદ્રવ્યોની અવસ્થામાં જીવનુ કાંઇ પણ કર્તાપણું નથી. એટલી વાત ખરી છે કે, તે વખતે રાગી જીવને પોતામાં જે કષાયવાળો ઉપયોગ અને યોગ થાય છે તેનો કર્તા તે જીવ પોતે છે.

સંસાર (અર્થાત્ જગત્) અને શરીરના સ્વભાવનો યથાર્થ વિચાર સમ્યગ્દષ્ટિ જ કરી શકે છે. જેઓને જગત અને શરીરના સ્વભાવનું યથાર્થ ભાન નથી એવા જીવો (-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો), 'આ શરીર અનિત્ય છે, સંયોગી છે, જેનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થાય છે' એ પ્રકારે શરીરાશ્રિત માન્યતાથી ઉપલક વૈરાગ્ય (અર્થાત્ મોહગર્ભિત કે દ્વેષગર્ભિત વૈરાગ્ય) પ્રગટ કરે છે, પણ તે ખરો વૈરાગ્ય નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકનો વૈરાગ્ય તે જ સાચો વૈરાગ્ય છે. આત્માના સ્વભાવને જાણ્યા વગર યથાર્થ વૈરાગ્ય હોય નહિ. આત્માના ભાન વગર,

માત્ર જગત અને શરીરની ક્ષણિકતાને લક્ષે થયેલો વૈરાગ્ય તે અનિત્ય જાણીકા છે, તે ભાવમાં ધર્મ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાના અસંયોગી નિત્ય જ્ઞાયક સ્વભાવના લક્ષપૂર્વક અનિત્યભાવના હોય છે, તે જ સાચો વૈરાગ્ય છે. ॥૧૨॥

હિંસા–પાપનું લક્ષણ

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥१३॥

અર્થ:—[प्रमत्तयोगात्] કષાય–રાગ–દ્વેષ અર્થાત્ અયત્નાચાર (અસાવધાની, પ્રમાદ) ના સંબંધથી—અથવા તો પ્રમાદી જીવના મન-વચન–કાયયોગથી [प्राणव्यपरोपणं] જીવના ભાવપ્રાણનો દ્રવ્યપ્રાણનો, અગર તો બંનેનો વિયોગ કરવો તે [हिंसा] હિંસા છે.

ટીકા

૧. જૈનશાસનનું આ એક મહાસૂત્ર છે, તેને બરાબર સમજવાની જરૂર છે.

આ સૂત્રમાં 'प्रमत्तयोगात्' શબ્દ ભાવવાચક છે, તે એમ બતાવે છે કે, પ્રાણોનો વિયોગ થવા માત્રથી હિંસાનું પાપ નથી પણ પ્રમાદ-ભાવ તે હિંસા છે, અને તેનાથી પાપ છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—પ્રાણીઓના પ્રાણોથી જુદા થવા માત્રથી હિંસાનો બંધ થતો નથી; જેમ કે ઈર્યાસમિતિવાળા મુનિને તેમના નીકળવાના સ્થાનમાં કોઈ જીવ આવી પડે અને પગના સંયોગથી તે જીવ મરી જાય તો ત્યાં તે મુનિને તે જીવના મૃત્યુના નિમિત્તે જરા પણ બંધ થતો નથી, કેમ કે તેમના ભાવમાં પ્રમાદયોગ નથી.

૨. આત્માના શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામને ઘાતવાવાળો ભાવ તે સંપૂર્ણ હિંસા છે; ખરેખર રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ ન થવી તે અહિંસા છે, અને તે રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ થવી તે હિંસા છે—આવું જૈનશાસ્ત્રનું ટુંકું રહસ્ય છે. (પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૪૨-૪૪)

૩. **પ્રશ્નઃ**-જીવ મરે કે ન મરે, તોપણ પ્રમાદ યોગથી (અયત્નાચારથી) નિશ્ચય હિંસા થાય છે, તો પછી અહીં સૂત્રમાં 'પ્રાણવ્યપરોપણ' એ શબ્દ શા માટે વાપર્યો છે?

ઉત્તરઃ-પ્રમાદયોગથી જીવના પોતાના ભાવપ્રાણોનું મરણ અવશ્ય થાય છે. પ્રમાદમાં પ્રવર્તતા, જીવ પ્રથમ તો પોતાના જ શુદ્ધભાવપ્રાણોનો વિયોગ કરે છે; પછી ત્યાં અન્ય જીવના દ્રવ્ય પ્રાણોનો વિયોગ (વ્યપરોપણ) થાય કે ન થાય, તોપણ પોતાના ભાવપ્રાણોનું મરણ તો અવશ્ય થાય છે-એમ બતાવવા માટે 'પ્રાણવ્યપરોપણ' શબ્દ વાપર્યો છે.

૪. જે પુરુષને ક્રોધાદિક કષાય પ્રગટ થાય છે તેને પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ ભાવપ્રાણોનો ઘાત થાય છે. કષાયના પ્રગટવાથી જીવના ભાવપ્રાણોનું જે વ્યપરોપણ થાય છે તે ભાવ હિંસા છે. અને તે હિંસા વખતે જો સામા જીવના પ્રાણનો વિયોગ થાય તો તે દ્રવ્ય-હિંસા છે.

૫. આત્મામાં વિભાવ ભાવોની ઉત્પત્તિ થાય તેનું નામ જ ભાવહિંસા છે,—આ જૈન સિદ્ધાંતનું રહસ્ય છે. ધર્મનું લક્ષણ જ્યાં અહિંસા કહ્યું છે ત્યાં 'રાગાદિ વિભાવભાવોનો અભાવ તે અહિંસા' એમ સમજવું. માટે રાગાદિ વિભાવરહિત પોતાનો સ્વભાવ છે એવા ભાવપૂર્વક જે પ્રકારે જેટલા બને તેટલા પોતાના રાગાદિ ભાવોનો નાશ કરવો તે ધર્મ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને રાગાદિ ભાવોનો નાશ થતો નથી, તેને દરેક સમયે ભાવમરણ થયા જ કરે છે; ભાવમરણ તે જ હિંસા છે તેથી તેને ધર્મનો અંશ પણ નથી.

૬. ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પાપમાં હો કે પુણ્યમાં હો, પણ તે પ્રવૃત્તિ ટાળવા વિચાર ન કરવો તે પ્રમાદ છે. (તત્ત્વાર્થસાર પા. ૨૨૩)

૭. આ હિંસા-પાપમાં અસત્ય વગેરે બીજા ચારે પાપો સમાઈ જાય છે. અસત્ય વગેરે ભેદો તો શિષ્યને સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંતરૂપે જુદાં કહ્યાં છે.

૮. કોઈ જીવ બીજાને મારવા ચાહતો હોય પણ પ્રસંગ ન મળવાથી મારી ન શક્યો, તોપણ તે જીવને હિંસાનું પાપ તો લાગ્યું, કેમ કે તે જીવ પ્રમાદભાવ સહિત છે, અને પ્રમાદભાવ તે જ ભાવપ્રાણોની હિંસા છે.

૯. જે એમ માને છે કે 'હું પર જીવોને મારૂં છું અને પર જીવો મને મારે છે' તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, અને આનાથી વિપરીત—અર્થાત્ જે આવું નથી માનતો તે— જ્ઞાની છે (જુઓ, સમયસારજી ગા. ૨૪૭).

જીવોને મારો કે ન મારો,—અધ્યવસાનથી જ કર્મબંધ થાય છે. સામો જીવ મરે કે ન મરે તે કારણે બંધ નથી (જુઓ, સમયસારજી ગા. ૨૬૨).

૧૦. 'યોગ'નો અર્થ અહીં સંબંધ થાય છે. 'પ્રમત્તયોગાત્' એટલે પ્રમાદના સંબંધથી. વળી, મન-વચન-કાયાના લક્ષે આત્માના પ્રદેશોનું હલન-ચલન તે યોગ—એવો અર્થ પણ અહીં થઈ શકે છે. પ્રમાદરૂપ પરિણામના સંબંધથી થતો યોગ તે 'પ્રમત્તયોગ' છે.

૧૧. પ્રમાદના પંદર ભેદ છે—૪ વિકથા (સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, રાજકથા, ચોર કથા), ૫ પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયો, ૪ કષાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ), ૧ નિદ્રા અને ૧ પ્રણય. ઇંદ્રિયાદિ તો નિમિત્ત છે અને જીવનો અસાવધાન ભાવ તે ઉપાદાનકારણ છે. પ્રમાદનો અર્થ પોતાના સ્વરૂપની અસાવધાની-એવો પણ થાય છે.

૧૨. તેરમા સુત્રનો સિદ્ધાંત

જીવનો પ્રમત્તભાવ તે શુદ્ધોપયોગનો ઘાત કરે છે માટે તે હિંસા છે; અને સ્વરૂપના ઉત્સાહથી શુદ્ધોપયોગનો જેટલે અંશે ઘાત ન થાય તેટલે અંશે અહિંસા છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને ખરી અહિંસા કદી હોતી નથી. ॥૧૩॥

અસત્યનું સ્વરૂપ

असदभिधानमनृतम् ॥१४॥

અર્થ:—પ્રમાદના યોગથી [असत् अभिधानं] જીવોને દુઃખદાયક અથવા મિથ્યારૂપ વચન બોલવાં તે [अनृतम्] અસત્ય છે.

ટીકા

૧. પ્રમાદના સંબંધથી જૂઠું બોલવું તે અસત્ય છે. જે શબ્દો નીકળે છે તે તો પુદ્ગલ દ્રવ્યની અવસ્થા છે, તેને જીવ પરિણમાવતો નથી, તેથી માત્ર શબ્દોના ઉચ્ચારનું પાપ નથી પણ જીવનો અસત્ય બોલવાનો પ્રમાદભાવ તે જ પાપ છે.

૨. સત્યનું પરમાર્થસ્વરૂપ

(૧) આત્મા સિવાય બીજો કોઇ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી, બીજા કોઈનું આત્મા કરી શકતો નથી—આમ વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ; અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ વગેરે પર વસ્તુઓના સંબંધમાં વ્યવહારથી ભાષા બોલતાં પહેલાં એ ઉપયોગ રાખવો જોઇએ કે ‘હું આત્મા છું, એક આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ મારૂં નથી, એ કોઈનું હું કાંઇ કરી શકતો નથી.’ અન્ય આત્માના સંબંધમાં બોલતાં પણ એ ઉપયોગ રાખવો જોઇએ કે ‘જાતિ, લિંગ, ઇંદ્રિયાદિક ઉપચારિત ભેદવાળો તે આત્મા ખરેખર નથી પણ પ્રયોજન પુરતું વ્યવહારનયથી સંબોધવામાં આવે છે.’ જો આ રીતની ઓળખાણના ઉપયોગપૂર્વક સત્ય બોલવાનો ભાવ હોય તો તે પારમાર્થિક સત્ય છે. વસ્તુસ્વરૂપના ભાનવગર સત્ય પરમાર્થે હોય નહિ. આ સંબંધી સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે—

અ. કોઇ જીવ આરોપિત વાત કરતાં ‘મારો દેહ, મારૂં ઘર, મારી સ્ત્રી, મારા પુત્ર’ ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાષા બોલે છે; તે વખતે, હું

તે અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન છું, તે કોઇ ખરેખર મારાં નથી, હું તેમનું કાંઈ કરી શકતો નથી' આવું જો તે જીવને સ્પષ્ટપણે ભાન હોય તો તે પરમાર્થ સત્ય કહેવાય.

બ. કોઈ ગ્રંથકાર શ્રેણિક રાજા અને ચેલણા રાણીનું વર્ણન કરતા હોય; તે વખતે 'તે બંને આત્મા હતા. અને માત્ર શ્રેણિકના ભવ-આશ્રયે તેમનો સંબંધ હતો' એ વાત જો તેમના લક્ષમાં હોય અને ગ્રંથ રચવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો તે પરમાર્થ સત્ય છે (જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આવૃત્તિ ૨ પાનું ૬૧૩).

(૨) લૌકિક સત્ય બોલવાના ભાવ જીવે ઘણીવાર કર્યા છે, પણ પરમાર્થ સત્યનું સ્વરૂપ સમજ્યો નથી, તેથી જીવનું ભવભ્રમણ મટતું નથી. સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકના અભ્યાસથી પરમાર્થ સત્ય બોલવાનું થઇ શકે છે, અને તેના વિશેષ અભ્યાસથી સહજ ઉપયોગ રહ્યા કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિના કથનમાં કારણ વિપરીતતા, સ્વરૂપ વિપરીતતા અને ભેદાભેદ વિપરીતતા હોય છે તેથી, લૌકિક અપેક્ષાએ તે કથન સત્ય હોય તોપણ, પરમાર્થથી તેનું સર્વ કથન અસત્ય છે.

(૩) જે વચન પ્રાણીઓને પીડા આપવાના ભાવ સહિત હોય તે પણ અપ્રશસ્ત છે, પછી ભલે વચનો અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યમાન હોય તોપણ તે અસત્ય છે.

(૪) પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વરૂપ વસ્તુને અન્યથા કહેવી તે અસત્ય છે. વસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે-

દ્રવ્ય—જે સત્ છે અર્થાત જેની સત્તા (હોવાપણું) નિત્ય ટકી રહે છે; દ્રવ્યનું સત્ લક્ષણ છે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણા સહિત છે. ગુણ-પર્યાયના સમુદાયનું નામ દ્રવ્ય છે.

ક્ષેત્ર—પોતાના જે પ્રદેશમાં દ્રવ્ય સ્થિત હોય તે તેનું ક્ષેત્ર છે.

કાળ—જે પર્યાયરૂપે દ્રવ્ય પરિણમે તે તેનો કાળ છે.

ભાવ—દ્રવ્યની નિજશક્તિ-ગુણ તે તેનો ભાવ છે.

આ ચાર પ્રકારથી દ્રવ્ય જે રીતે છે તે રીતે ન માનતાં અન્યથા માનવું એટલે કે-જીવ પોતે શરીર વગેરે પરદ્રવ્યો પણ થઇ જાય, પોતાની અવસ્થા કર્મ કે શરીર વગેરે પરદ્રવ્ય કરાવે કે કરી શકે અને પોતાના ગુણ બીજાથી થાય અગર તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબને ઉઘડે—ઇત્યાદિ પ્રકારે માનવું તથા તે માન્યતાનુસાર બોલવું તે અસત્યવચન છે, પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં પર વસ્તુઓ નાસ્તિરૂપ છે, તેનું પોતે કાંઇ કરી શકે એવી માન્યતાપૂર્વક બોલવું તે પણ અસત્ય છે.

(૫) આત્મા કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી અથવા પરલોક નથી એમ કહેવું તે અસત્ય છે; તે બંને પદાર્થો આગમથી, યુક્તિથી તેમજ અનુભવથી સિદ્ધ થઇ શકે છે છતાં તેનું અસ્તિત્વ ન માનવું તે અસત્ય છે; અને જે રીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન હોય તે રીતે કહેવું તે પણ અસત્યવચન છે.

(૬) બધા પાપોનું કારણ પ્રમાદ છે, પ્રમાદ અહિતનું મૂળ છે. પ્રમાદથી બોલવાવાળા જીવના સુખ-ચૈતન્યરૂપ ભાવપ્રાણનો ઘાત થાય છે, તેથી પ્રમાદથી બોલવું તે અસત્યવચન છે અને પાપ છે.

૩. પ્રશ્નઃ—વચન તે તો પુદ્‌ગલ દ્રવ્યની પર્યાય છે, જીવ તેને કરી શકતો નથી, છતાં અસત્યવચનથી જીવને કેમ પાપ લાગે છે?

ઉત્તરઃ—ખરેખર પાપ કે બંધન અસત્યવચનથી થતું નથી પણ 'प्रमत्तयोगात्' એટલે કે પ્રમાદના સંયોગથી જ પાપ લાગે છે અને બંધન થાય છે. અસત્ય વચન જડ છે તે તો માત્ર નિમિત્ત છે. જ્યારે જીવ અસત્ય બોલવાના ભાવ કરે ત્યારે જો પુદ્‌ગલ પરમાણુઓ વચનરૂપે પરિણમવા લાયક હોય તો અસત્ય વચનરૂપે જ પરિણમે. જીવ અસત્ય બોલવાના ભાવ કરે છતાં ત્યાં પુદ્‌ગલ પરમાણુઓ વચનરૂપે ન પણ પરિણમે; એમ થાય તોપણ જીવનો વિકારીભાવ તે જ પાપ છે અને તે બંધનું કારણ છે.

પ્રમાદ બંધનું કારણ છે એમ આઠમા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં કહેશે.

૪. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને ચોથા ગુણસ્થાને અનંતાનુબંધી કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે, પાંચમા ગુણસ્થાને અનંતાનુબંધી તથા અપ્રત્યાખ્યાન કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે, છઠ્ઠા ગુણસ્થાને અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાન કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ ટળી જાય છે પણ સંજ્વલનના તીવ્ર કષાય પૂર્વકનો પ્રમાદ હોય છે. આમ ઉત્તરોત્તર પ્રમાદ ટળતો જાય છે, અને બારમા ગુણસ્થાને સર્વ કષાયનો નાશ થાય છે.

૫. ઉજ્જવલ વચન, વિનય વચન અને પ્રિય વચનરૂપ ભાષા વર્ગણા સમસ્ત લોકમાં ભરેલી છે, તેનું કાંઈ કમીપણું નથી, કાંઈ કિંમત આપી લાવવી પડતી નથી, વળી મીઠાં કોમળરૂપ વચનો બોલવાથી જીભ દુઃખતી નથી, શરીરમાં કષ્ટ ઉપજતું નથી—આમ સમજીને, અસત્યવચનને દુઃખનું મૂળ જાણી શીઘ્ર તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સત્ય તથા પ્રિય વચનની જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥૧૪॥

સ્તેય (ચોરી)નું સ્વરૂપ

अदत्तादानं स्तेयम् ॥१५॥

અર્થ:—પ્રમાદના યોગથી, [अदत्तादानं] દીધા વગર કોઈ પણ વસ્તુને ગ્રહણ કરવી તે [स्तेयम्] ચોરી છે.

ટીકા

પ્રશ્ન:—કર્મવર્ગણા અને નોકર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ તે ચોરી કહેવાય કે નહિ?

ઉત્તર:—તે ચોરી ન કહેવાય; જ્યાં લેવા-દેવાનો સંભવ હોય ત્યાં ચોરીનો વ્યવહાર થાય છે—એ હેતુથી 'अदत्त' શબ્દ મૂક્યો છે.

પ્રશ્ન:—મુનિરાજને ગામ-નગર વગેરેમાં પર્યટન કરતાં શેરી-દરવાજો વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાથી અદત્તાદાન થાય કે કેમ?

ઉત્તર:—તે અદત્તાદાન ન કહેવાય, કેમ કે તે જગ્યા બધાને આવવા જવા માટે ખુલ્લી છે. વળી શેરી વગેરેમાં પ્રવેશ કરતાં મુનિને પ્રમત્તયોગ હોતો નથી.

બાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ થાય કે ન પણ થાય, તોપણ ચોરી કરવાનો ભાવ હોય તે જ ચોરી છે અને તે જ બંધનું કારણ છે. પરવસ્તુને ખરેખર કોઈ ગ્રહણ કરી શકતું જ નથી, પોતાને પરવસ્તુ ગ્રહણ કરવાનો જે પ્રમાદયુક્ત ભાવ છે તે જ દોષ છે. ॥૧૫॥

કુશીલ (અબ્રહ્મચર્ય)નું સ્વરૂપ

मैथुनमब्रह्म ॥१६॥

અર્થ:—[मैथुनम् अब्रह्म] મૈથુન તે અબ્રહ્મ અર્થાત્ કુશીલ છે.

ટીકા

૧. **મૈથુન**—ચારિત્રમોહનીયના ઉદયમાં જોડાવાથી રાગ-પરિણામ સહિત સ્ત્રી-પુરુષોની પરસ્પર સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તે મૈથુન છે. (આ વ્યાખ્યા વ્યવહાર મૈથુનની છે.)

મૈથુન બે પ્રકારનું છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર. આત્મા પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે; આત્માની પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીનતા તે ખરું બ્રહ્મચર્ય છે અને રાગ કે કષાય સાથે જોડાણ થવું તે અબ્રહ્મચર્ય છે. આ જ નિશ્ચય મૈથુન છે. વ્યવહાર મૈથુનની વ્યાખ્યા ઉપર આપી છે.

૨. તેરમા સૂત્રમાં કહેલા ‘प्रमत्तयोगात्’ શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં પણ આવે છે; તેથી, સ્ત્રી-પુરુષના યુગલસંબંધી રતિ-સુખને માટે જે ચેષ્ટા (પ્રમાદ પરિણામ) કરવામાં આવે તે મૈથુન છે-એમ સમજવું.

૩. જેના પાલનથી અહિંસાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામે તે બ્રહ્મ છે અને જે બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ છે તે અબ્રહ્મ છે. અબ્રહ્મ (મૈથુન) માં હિંસાદિક દોષ પુષ્ટ થાય છે; વળી તેમાં ત્રસ-સ્થાવર જીવો પણ હણાય છે, મિથ્યાવચન બોલાય છે, વિના દીધેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરવાનું બને છે અને ચેતન તથા અચેતન પરિગ્રહનું ગ્રહણ પણ થાય છે-માટે તે અબ્રહ્મ છોડવા લાયક છે. ॥૧૬॥

પરિગ્રહનું સ્વરૂપ

मूर्च्छा परिग्रहः ॥१७॥

અર્થ:-[मूर्च्छा परिग्रहः] મૂર્છા તે પરિગ્રહ છે.

ટીકા

૧. અંતરંગ પરિગ્રહ ચૌદ પ્રકારના છે—એક મિથ્યાત્વ, ચાર કષાય અને નવ નોકષાય.

બાહ્ય પરિગ્રહ દસ પ્રકારના છે—ક્ષેત્ર, મકાન, ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કપડાં અને વાસણ.

૨. પરદ્રવ્યમાં મમત્વબુદ્ધિ તે મૂર્છા છે. બાહ્ય સંયોગ વિદ્યમાન ન હોવા છતાં પણ 'આ મારૂં છે' એવો સંકલ્પ જે જીવ કરે છે તે પરિગ્રહ સહિત છે; બાહ્ય દ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે.

૩. **પ્રશ્ન**-'આ મારું છે' એવી બુદ્ધિને જો તમે મૂર્છા કહેશો તો સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે પણ પરિગ્રહ ઠરશે, કેમ કે તે મારાં છે એવી બુદ્ધિ જ્ઞાનીને પણ થાય છે?

ઉત્તરઃ—પરદ્રવ્યમાં મમત્વબુદ્ધિ તે પરિગ્રહ છે. સ્વદ્રવ્યને પોતાનું માનવું તે પરિગ્રહ નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ તો આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી તેનો ત્યાગ હોઈ શકે નહિ માટે તેને પોતાનાં માનવા તે અપરિગ્રહપણું છે.

રાગાદિમાં 'આ મારાં છે' એવો સંકલ્પ કરવો તે પરિગ્રહ છે કેમ કે રાગાદિથી જ સર્વ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪. તેરમા સૂત્રના 'प्रमत्तयोगात्' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં પણ છે; સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવાન જીવને જેટલા અંશે પ્રમાદભાવ ન હોય તેટલા અંશે અપરિગ્રહીપણું છે. ॥૧૭॥

વ્રતીની વિશેષતા

निःशल्यो व्रती ॥१८॥

અર્થ:—[व्रती] વ્રતી જીવ [निःशल्यो] શલ્યરહિત જ હોય છે.

ટીકા

૧. **શલ્ય**—શરીરમાં ભોંકાયેલા બાણ, કાંટા વગેરે શસ્ત્રની માફક જે મનમાં બાધા કરે તે શલ્ય છે અથવા આત્માને કાંટાની માફક જે દુઃખ આપે તે શલ્ય છે.

શલ્યના ત્રણ ભેદ છે—મિથ્યાત્વશલ્ય, માયાશલ્ય અને નિદાનશલ્ય.

મિથ્યાદર્શનશલ્ય—આત્માના સ્વરૂપની શ્રદ્ધાનો અભાવ તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે.

માયાશલ્ય—છળ, કપટ, ઠગાઇ તે માયાશલ્ય છે.

નિદાનશલ્ય—આગામી વિષય-ભોગોની વાંછા તે નિદાનશલ્ય છે.

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ શલ્ય સહિત જ છે તેથી તેને સાચાં વ્રત હોય નહિ, બાહ્યવ્રત હોય. દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે પણ ખરો વ્રતી નથી. માયાવી-કપટીના બધાં વ્રત જુઠાં છે. ઇંદ્રિયજનિત વિષયભોગોની વાંછા તે તો આત્મજ્ઞાનરહિત રાગ છે; તે રાગસહિતના વ્રત તે પણ અજ્ઞાનીના વ્રત છે, તે ધર્મ માટે નિષ્ફળ છે, સંસાર માટે સફળ છે. માટે શલ્યરહિત પરમાર્થથી જ વ્રતી થઇ શકાય છે.

૩. દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણું

પ્રશ્નઃ-દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનપ્રણીત તત્ત્વોને તો માને છે, છતાં તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહો છો?

ઉત્તરઃ-તેને વિપરીત અભિનિવેશ હોવાથી શરીરાશ્રિત ક્રિયાકાંડને તે પોતાના માને છે (તે અજીવતત્ત્વમાં જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા થઈ). આસ્રવ-બંધરૂપ શીલ-સંયમાદિ પરિણામોને તે સંવર-નિર્જરારૂપ માને છે. તે જો કે પાપથી વિરક્ત થાય છે પરંતુ પુણ્યમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ રાખે છે તેથી તેને તત્ત્વાર્થની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી; માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પ્રશ્નઃ-દ્રવ્યલિંગીના ધર્મ સાધનમાં અન્યથાપણું શું છે?

ઉત્તરઃ-(૧) સંસારમાં નરકાદિકનાં દુઃખ જાણી તથા સ્વર્ગાદિમાં પણ જન્મ-મરણાદિના દુઃખ જાણી સંસારથી ઉદાસ થઈ તે મોક્ષને ઇચ્છે છે; હવે એ દુઃખોને તો બધાય દુઃખ જાણે છે. પણ ઇંદ્ર અહમિંદ્રાદિક વિષયાનુરાગથી ઇંદ્રિયજનિત સુખ ભોગવે છે તેને પણ દુઃખ જાણી નિરાકુળ અવસ્થાને ઓળખી તેને જે મોક્ષ જાણે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

(૨) વિષય સુખાદિકના ફળ નરકાદિક છે, શરીર અશુચિમય અને વિનાશિક છે, તે પોષણ કરવાયોગ્ય નથી, તથા કુટુંબાદિક સ્વાર્થનાં સગાં છે-ઇત્યાદિ **પર દ્રવ્યોના દોષ** વિચારી તેનો ત્યાગ કરે છે. પર દ્રવ્યોના દોષ જોવા તે તો મિથ્યાત્વ સહિત દ્વેષ છે.

(૩) વ્રતાદિનું ફળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે, તપશ્ચરણાદિક પવિત્ર ફળ આપનાર છે, એ વડે શરીર શોષવા યોગ્ય છે તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિ હિતકારી છે—ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યોના ગુણ વિચારી તેને અંગીકાર કરે છે. પરદ્રવ્યને હિતકારી માનવું તે મિથ્યાત્વ સહિત રાગ છે.

(૪) એ વગેરે પ્રકારે કોઈ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણી અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધા કરે છે તથા કોઈ પરદ્રવ્યોને ભલાં જાણી ઇષ્ટરૂપ શ્રદ્ધા કરે છે;

પર દ્રવ્યમાં ઇષ્ટ–અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું તે મિથ્યાત્વ છે. વળી એ જ શ્રદ્ધાનથી તેની ઉદાસીનતા પણ દ્વેષરૂપ હોય છે, કેમ કે કોઈ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણવાં તેનું નામ દ્વેષ છે.

(૫) વળી જેમ પહેલાં શરીરાશ્રિત પાપ કાર્યોમાં તે કર્તાપણું માનતો હતો તે જ પ્રમાણે હવે તે શરીરાશ્રિત પુણ્યકાર્યોમાં પોતાનું કર્તાપણું માને છે. એ પ્રમાણે પર્યાયાશ્રિત (–શરીરાશ્રિત) કાર્યોમાં અહંબુદ્ધિ માનવાની સમાનતા થઈ; જેમ કે–હું જીવને મારું છું, પરિગ્રહધારી છું–ઇત્યાદિરૂપ માન્યતા પહેલાં હતી, તે જ પ્રમાણે હું જીવોની રક્ષા કરું છું, હું પરિગ્રહરહિત નગ્ન છું–એવી માન્યતા હવે થઈ, તે મિથ્યા છે.

૪. અઢારમા સૂત્રનો સિદ્ધાંત

(૧) અજ્ઞાન અંધકારથી આચ્છાદિત થયા થકા જેઓ આત્માને (પરનો) કર્તા માને છે તેઓ મોક્ષને ઇચ્છનારા હોય તોપણ લૌકિકજનોની માફક તેમનો પણ મોક્ષ થતો નથી; એવા જીવો ભલે મુનિ થયા હોય તોપણ તેઓ લૌકિકજન જેવા જ છે. લોક ઈશ્વરને કર્તા માને છે અને તે મુનિઓએ આત્માને પરદ્રવ્યનો કર્તા (પર્યાયાશ્રિત ક્રિયાનો—શરીરનો અને તેની ક્રિયાનો કર્તા) માન્યો, એમ બંનેની માન્યતા સમાન થઈ. તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ 'સઘળુંય પરદ્રવ્ય મારૂં નથી' એમ જાણીને, લોક અને શ્રમણ (દ્રવ્યલિંગી મુનિ) એ બંનેને જે આ પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વનો વ્યવસાય છે તે તેમના સમ્યગ્દર્શનરહિતપણાને લીધે જ છે એમ સુનિશ્ચિતપણે જાણે છે. જે પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું માને છે તે, લૌકિકજન હો કે મુનિજન હો,—મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.

(જુઓ શ્રી સમયસાર પા. ૩૯૦ થી ૩૯૪)

(૨) **પ્રશ્ન:**–સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણીને ત્યાગ કરે છે?

ઉત્તર:–સમ્યગ્દૃષ્ટિ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણતા નથી; પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ–ત્યાગ થઈ શકતું નથી એમ તે જાણે છે. પોતાના રાગભાવને

તે બૂરો જાણે છે તેથી સરાગભાવને છોડે છે અને તેના નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યોનો પણ સહજ ત્યાગ થાય છે. વસ્તુ વિચારતાં કોઈ પરદ્રવ્ય તો ભલાં-બૂરાં છે જ નહિ. મિથ્યાત્વભાવ સૌથી બૂરો છે તે મિથ્યાભાવ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિએ પ્રથમ છોડયો જ હોય છે.

(૩) **પ્રશ્નઃ**-વ્રત હોય તેને જ વ્રતી કહેવા જોઈએ, તેને બદલે 'નિઃશલ્ય હોય તે વ્રતી થાય' એમ શા માટે કહો છો ?

ઉત્તરઃ-શલ્યનો અભાવ થયા વિના, હિંસાદિક પાપભાવોના ટળવા માત્રથી કોઈ જીવ વ્રતી થઈ શકે નહિ. શલ્યનો અભાવ થતાં વ્રતના સંબંધથી વ્રતીપણું આવે છે તેથી સૂત્રમાં 'નિઃશલ્યો' શબ્દ વાપર્યો છે. ॥૧૮॥

વ્રતીના ભેદ

अगार्यनगारश्च ॥१९॥

અર્થઃ—[अगारि] અગારી અર્થાત્ સાગાર (ગૃહસ્થ) [अनगारः च] અને અણગાર (ગૃહત્યાગી ભાવમુનિ)—એ પ્રમાણે વ્રતીના બે ભેદ છે.

નોંધઃ-મહાવ્રતોને પાળનારા મુનિ અણગારી કહેવાય છે અને દેશવ્રતને પાળનારા શ્રાવક સાગારી કહેવાય છે. ॥૧૯॥

સાગારનું લક્ષણ

अणुव्रतोऽगारी ॥२०॥

અર્થઃ—[अणुव्रतः] અણુવ્રત અર્થાત્ એકદેશવ્રત પાળનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ [अगारी] સાગાર કહેવાય છે.

ટીકા

અહીંથી અણુવ્રતધારીઓનું વિશેષ વર્ણન શરુ થાય છે, અને આ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી તે જ વર્ણન છે. અણુવ્રતના પાંચ

ભેદ છે—૧. અહિંસા અણુવ્રત ૨. સત્ય અણુવ્રત ૩. અચૌર્ય અણુવ્રત ૪. બ્રહ્મચર્ય અણુવ્રત અને ૫. પરિગ્રહ પરિમાણ અણુવ્રત. ॥૨૦॥

અણુવ્રતના સહાયક સાત શીલવ્રતો

दिग्देशानर्थदंडविरतिसामायिकप्रौषधोपवासोपभोग-परिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥२१॥

અર્થઃ—[च] વળી તે વ્રતી [दिग देश अनर्थदंडविरतिःच] દિગ્વ્રત, દેશવ્રત તથા અનર્થદંડવ્રત—એ ત્રણ ગુણવ્રત અને [सामायिक प्रौषधोपवास उपभोगपरिभोगपरिमाण अतिथिसंविभागव्रत] સામાયિક, પ્રૌષધઉપવાસ, ઉપભોગ-પરિભોગનું પરિમાણ (-મર્યાદા) તથા અતિથિસંવિભાગ વ્રત—એ ચાર શિક્ષાવ્રત [संपन्नः] સહિત હોય છે અર્થાત્ વ્રતધારી શ્રાવક પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત—એ રીતે બાર વ્રતો સહિત હોય છે.

ટીકા

૧. પૂર્વે ૧૩ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રોમાં હિંસાદિ પાંચ પાપોનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમનો એકદેશ ત્યાગ તે પાંચ અણુવ્રત છે. અણુવ્રતોને જે પુષ્ટિ કરે તે ગુણવ્રત છે અને જેનાથી મુનિવ્રત પાલન કરવાનો અભ્યાસ થાય તે શિક્ષાવ્રત છે.

૨. ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—

દિગ્વ્રત—મરણપર્યંત સૂક્ષ્મ પાપોની નિવૃત્તિને માટે દશે દિશાઓમાં આવવા-જવાની મર્યાદા કરવી તે દિગ્વ્રત છે.

દેશવ્રત—જીવનપર્યંત લીધેલા દિગ્વ્રતની મર્યાદામાંથી પણ વધારે સંકોચ કરીને ઘડી, કલાક, માસ, વર્ષ વગેરે વખત સુધી અમુક ઘર, શેરી વગેરે સુધી જવા-આવવાની મર્યાદા કરવી તે દેશવ્રત છે.

અનર્થદંડવ્રત—પ્રયોજનરહિત પાપવર્દ્ધક ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થદંડવ્રત છે; અનર્થદંડના પાંચ ભેદ છે—૧. પાપોપદેશ

(હિંસાદિ પાપારંભનો ઉપદેશ કરવો તે) ૨.હિંસાદાન (તલવાર વગેરે હિંસાના ઉપકરણો આપવા તે) ૩. અપધ્યાન (બીજાનું બૂરું વિચારવું તે) ૪. દુઃશ્રુતિ (રાગ-દ્વેષને વધારનારાં ખોટાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું તે) અને ૫. પ્રમાદ ચર્યા (પ્રયોજન વગર જ્યાં-ત્યાં જવું તથા પૃથ્વી વગેરે ખોદવું તે).

શિકાર, જય, પરાજય, યુદ્ધ, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી વગેરેનું કોઈપણ વખતે ચિંતવન કરવું નહિ, કેમ કે તે માઠાં ધ્યાનોનું ફળ પાપ જ છે.

—આ ત્રણ ગુણવ્રત છે.

સામાયકિ—મન, વચન, કાયાવડે કૃત, કારિત, અનુમોદનાથી હિંસાદિ પાંચ પાપોનો ત્યાગ કરવો તે સામાયિક છે; આ સામાયિક શુભભાવરૂપ છે. (સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ નવમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે.)

પ્રૌષધોપવાસ—પહેલા અને પછીના દિવસે એકાશનપૂર્વક આઠમ અને ચૌદશ આદિ દિવસે ઉપવાસાદિ કરી, એકાંતવાસમાં રહી, સંપૂર્ણ સાવદ્યયોગને છોડી, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં રહેવું તે પ્રૌષધોપવાસ છે.

ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત— શ્રાવકોને ભોગનાં નિમિત્તથી હિંસા થાય છે. ભોગ અને ઉપભોગની વસ્તુઓનું માપ કરી (મર્યાદા બાંધી) પોતાની શકિત અનુસાર ભોગઉપભોગને છોડવા તે ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત છે.

અતિથિસંવિભાગવ્રત—અતિથિ અર્થાત્ મુનિ વગેરેને માટે આહાર, કમંડળ, પીંછી, વસતિકા આદિનું દાન દેવું તે અતિથિસંવિભાગવત છે.

—આ ચાર શિક્ષાવ્રત છે.

૩. લક્ષમાં રાખવા લાયક સિદ્ધાંત

અનર્થદંડવ્રત નામે આઠમા વ્રતમાં દુઃશ્રુતિનો ત્યાગ કહ્યો છે, તે સૂચવે છે કે—જીવોએ દુઃશ્રુતિરૂપ શાસ્ત્ર કયા છે અને સુશ્રુતિરૂપ શાસ્ત્રો કયા છે તેનો વિવેક કરવો જોઈએ. જે જીવને ધર્મના નિમિત્ત તરીકે દુઃશ્રુતિ હોય તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે જ નહિ. અને ધર્મના નિમિત્ત તરીકે જેણે સુશ્રુતિ (સત્શાસ્ત્રો) હોય તેણે પણ તેનો મર્મ જાણવો જોઈએ; જો તેનો મર્મ સમજે તો જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરી શકે, અને જો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તો જ અણુવ્રતધારી શ્રાવક કે મહાવ્રતધારી મુનિ થઈ શકે. જે સુશાસ્ત્રનો મર્મ જાણે તે જ જીવ, આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં સત્યવ્રત સંબંધી કહેલી અનુવિચી ભાષણ એટલે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર નિર્દોષ વચન બોલવાની ભાવના કરી શકે. સુશાસ્ત્ર અને કુશાસ્ત્રનો વિવેક કરી શકવા માટે દરેક મનુષ્ય લાયક છે; માટે મુમુક્ષુ જીવોએ તે વિવેક બરાબર કરવો જોઈએ. જો સત્ અસત્નો વિવેક જીવ નહિ સમજે તો સાચો વ્રતધારી થઈ શકશે નહિ. ॥૨૧॥

વ્રતીને સલ્લેખના ધારણ કરવાનો ઉપદેશ

मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥२२॥

અર્થઃ—વ્રતધારી શ્રાવક [मारणांतिकीं] મરણ વખતે થનારી [सल्लेखनां] સલ્લેખનાનું [जोषिता] પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરે છે.

ટીકા

૧. આ લોક કે પરલોક સંબંધી કાંઈ પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા કર્યા વગર શરીર અને કષાયને કૃશ કરવાં (—સમ્યક્ પ્રકારે પાતળાં પાડવા) તે સલ્લેખના છે.

૨. **પ્રશ્ન**—શરીર તો પર વસ્તુ છે, જીવ, તેને કૃશ કરી શકે નહિ, છતાં અહીં શરીરને કૃશ કરવાનું કેમ કહ્યું?

ઉત્તરઃ-કષાયને કૃશ કરતાં શરીર તેના પોતાના કારણે ઘણે ભાગે કૃશ થાય છે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ બતાવવા માટે ઉપચારથી તેમ કહ્યું છે. વાત-પીત્ત-કફ વગેરેના પ્રકોપથી મરણ અવસરે પરિણામમાં આકુળતા આવવા ન દેવી અને આરાધનાથી ચલાયમાન ન થવું તે જ ખરી કાય સલ્લેખના છે; મોહ-રાગ-દ્વેષાદિથી પોતાના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પરિણામ મરણ અવસરે મલિન ન થવા દેવા તે કષાય સલ્લેખના છે.

૩. **પ્રશ્નઃ**--સમાધિપૂર્વક દેહનો ત્યાગ થયો માટે તેમાં આત્મઘાત છે કે નહિ?

ઉત્તરઃ--રાગ-દ્વેષ-મોહથી લેપાયેલ જીવ ઝેર, શસ્ત્ર વગેરેથી ઘાત કરે તે આત્મઘાત છે, પણ સમાધિપૂર્વક સલ્લેખના મરણ કરે તેમાં રાગાદિક નથી અને આરાધના છે તેથી તેને આત્મઘાત નથી. પ્રમત્તયોગ રહિત અને આત્મજ્ઞાન સહિત જે જીવ, કલેવર અવશ્ય વિનાશિક છે એમ જાણીને તે પ્રત્યેનો રાગ ઓછો કરે છે તેને હિંસા નથી. ॥૨૨॥

સમ્યગ્દર્શનના પાંચ અતિચાર

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः
सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥२३॥

અર્થઃ-[शंका कांक्षा विचिकित्सा] શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, [अन्यदृष्टिप्रशंसा संस्तवाः] અન્યદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને અન્યદૃષ્ટિનું સંસ્તવ— એ પાંચ [सम्यग्दृष्टेः अतीचाराः] સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો છે.

ટીકા

૧. જે જીવનું સમ્યગ્દર્શન નિર્દોષ હોય તે વ્રત બરાબર પાળી શકે છે તેથી અહીં પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનના અતિચારો જણાવ્યા છે,

કે જેથી તે અતિચાર ટાળી શકાય. ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો નિર્મળ હોય છે, તેમાં અતિચાર હોતા નથી. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ચળ, મળ અને અગાઢ એ દોષ સહિત હોય છે એટલે તેમાં અતિચાર લાગે છે.

૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિને આઠ ગુણ (-અંગ, લક્ષણ અર્થાત આચાર) હોય છે, તેનાં નામ—નિઃશંકા, નિઃકાંક્ષા, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદૃષ્ટિ, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના.

૩. સમ્યગ્દર્શનના જે પાંચ અતિચાર કહ્યા તેમાંથી પહેલા ત્રણ તો નિઃશંકિતાદિ પહેલા ત્રણ ગુણોમાં આવતા દોષો છે. અને બાકીના બે અતિચારોનો સમાવેશ છેલ્લા પાંચ ગુણોના દોષમાં થાય છે. આ અતિચારો ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાનવાળા ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે—એટલે કે ક્ષાયોશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા મુનિ, શ્રાવક કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ—એ ત્રણેને આ અતિચાર હોઈ શકે છે. આ અતિચારમાં સમ્યક્ત્વમોહનિયનો ઉદય નિમિત્ત છે. અંશે ભંગ થાય (અર્થાત્ દોષ લાગે) તેને અતિચાર કહે છે, તેના પરિણામે સમ્યગ્દર્શન નિર્મૂળ થતું નથી, માત્ર મલિન થાય છે.

૪. શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રતીતિરૂપ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવમાં, સમ્યગ્દર્શન સંબંધી વ્યવહાર દોષો હોવા છતાં ત્યાં મિથ્યાત્વપ્રકૃતિઓનું બંધન થતું નથી. વળી બીજા ગુણસ્થાને પણ સમ્યગ્દર્શન સંબંધી વ્યવહાર દોષો હોવા છતાં ત્યાં પણ મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિનું બંધન નથી.

૫. સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મરૂપી વૃક્ષની જડ છે, મોક્ષ મહેલનું પહેલું પગથિયું છે; તેના વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્પણાને પામતા નથી. માટે લાયક જીવોને માટે એ ઉચિત છે કે, જે પ્રકારે બને તે રીતે અર્થાત્ ગમે તેમ કરીને આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજીને સમ્યગ્દર્શનરૂપી રત્નથી પોતાના આત્માને ભૂષિત કરે અને તે સમ્યગ્દર્શનને અતિચારરહિત બનાવે. ધર્મરૂપી કમળની મધ્યમાં

સમ્યગ્દર્શનરૂપી કળી શોભાયમાન છે, નિશ્ચય વ્રત, શીલ વગેરે તે કળીનાં પાંદડાં છે. માટે ગૃહસ્થોએ અને મુનિઓએ તે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કળીમાં અતિચાર આવવા ન દેવો.

૬. પાંચ અતિચારનું સ્વરૂપ

શંકા—પોતાના આત્માને જ્ઞાતા-દૃષ્ટા, અખંડ, અવિનાશી, અને પુદ્ગલથી ભિન્ન જાણીને પણ આલોક, પરલોક, મરણ, વેદના, અરક્ષા, અગુપ્તિ અને અકસ્માત્—એ સાત ભયને પ્રાપ્ત થવું અથવા તો અર્હંત સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહેલા તત્ત્વના સ્વરૂપમાં સંદેહ થવો તે શંકા નામનો અતિચાર છે.

કાંક્ષા—આ લોક કે પરલોક સંબંધી ભોગોમાં તથા મિથ્યાદૃષ્ટિઓના જ્ઞાન કે આચરણાદિમાં વાંછા થઈ આવવી તે વાંછા-અતિચાર છે. આ રાગ છે.

વિચિકિત્સા—રત્નત્રય વડે પવિત્ર પણ બાહ્યમાં મલિનશરીર-એવા ધર્માત્મા મુનિઓને દેખીને તેમના પ્રત્યે અથવા ધર્માત્માના ગુણો પ્રત્યે કે દુઃખી-દારિદ્રી જીવોને દેખીને તેમના પ્રત્યે ગ્લાનિ થઈ આવવી તે વિચિકિત્સા-અતિચાર છે. આ દ્વેષ છે.

અન્યદૃષ્ટિ પ્રશંસા—આત્મસ્વરૂપના અજાણ જીવોનાં જ્ઞાન, તપ, શીલ, ચારિત્ર, દાન વગેરેને પોતામાં પ્રગટ કરવાનો મનમાં વિચાર થવો અગર તો તેને સારાં જાણવાં તે અન્ય દૃષ્ટિ પ્રશંસા-અતિચાર છે. (અન્યદૃષ્ટિ એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ.)

અન્યદૃષ્ટિ સંસ્તવ—આત્મસ્વરૂપના અજાણ જીવોનાં જ્ઞાન, તપ, શીલ, ચારિત્ર, દાનાદિકનાં ફળને સારૂં જાણીને વચનદ્વારા તેની સ્તુતિ થઈ જવી તે અન્યદૃષ્ટિ સંસ્તવ-અતિચાર છે.

૭. આ બધાં દોષો થતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તેને દોષ તરીકે ગણે છે અને તે દોષોનો તેને ખેદ છે, માટે તે અતિચાર છે. પણ

જે જીવ તે દોષોને દોષ તરીકે ન જાણે અને ઉપાદેય ગણે તેને તો તે અનાચાર છે એટલે કે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.

૮. આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા માટે શંકા કરીને જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તે શંકા નથી પણ આશંકા છે; અતિચારોમાં જે શંકા દોષ કહ્યો છે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી.

પ્રશંસા અને સંસ્તવમાં એટલો ભેદ છે કે, પ્રશંસા મનદ્વારા થાય છે અને સંસ્તવ વચનદ્વારા થાય છે ।।૨૩।।

પાંચ વ્રત તથા સાત શીલોના અતિચાર

व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमम् ।।२४।।

અર્થઃ— [व्रतशीलेषु] વ્રત અને શીલોમાં પણ [यथाक्रमम्] અનુક્રમે દરેકમાં [पंच पंच] પાંચ-પાંચ અતિચારો છે.

નોંધઃ— વ્રત કહેતાં અહિંસાદિ પાંચ અણુવ્રત સમજવા અને શીલ કહેતાં ત્રણ ગુણવ્રત તથા ચાર શિક્ષાવ્રત એ સાત સમજવા. આ દરેકના પાંચ અતિચારોનું વર્ણન હવેના સૂત્રોમાં કરે છે.।।૨૪।।

અહિંસા-અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ।।२५।।

અર્થઃ— [बंध वध च्छेद] બંધ, વધ, છેદ, [अतिभार-आरोपण] ઘણો ભાર લાદવો અને [अन्नपाननिरोधाः] અન્ન-પાનનો નિરોધ કરવો—એ પાંચ અહિંસા-અણુવ્રતના અતિચાર છે.

ટીકા

બંધ— પ્રાણીઓને ઇચ્છિત સ્થાનમાં જતા રોકવા માટે રસ્સી વગેરેથી બાંધવા તે.

વધ— પ્રાણીઓને લાકડી વગેરેથી મારવું તે.

છેદ— પ્રાણીઓના નાક-કાન વગેરે અંગો છેદવા તે.

અતિભાર-આરોપણ— પ્રાણીની શક્તિથી અધિક ભાર લાદવો તે.

અન્નપાનનિરોધ— પ્રાણીઓને વખતસર ખાવા-પીવા ન દેવું તે.

અહીં અહિંસા-અણુવ્રતના અતિચાર તરીકે 'પ્રાણવ્યપરોપણ'ને ગણવું નહિ, કેમ કે પ્રાણવ્યપરોપણ તે હિંસાનું લક્ષણ છે એટલે તે અતિચાર નથી પણ અનાચાર છે. તે સંબંધી પૂર્વે સૂત્ર ૧૩માં કહેવાઈ ગયું છે. ॥૨૫॥

સત્ય-અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार-साकारमन्त्रभेदाः ॥२६॥

અર્થ:—[मिथ्या उपदेश] મિથ્યા ઉપદેશ, [रहोभ्याख्यान] રહોભ્યાખ્યાન, [कूटलेखक्रिया] કૂટલેખક્રિયા, [न्यास अपहार] ન્યાસ અપહાર અને [साकारमन्त्रभेदाः] સાકાર મંત્રભેદ—એ પાંચ સત્ય-અણુવ્રતના અતિચારો છે.

ટીકા

મિથ્યા ઉપદેશ—કોઈ જીવને અભ્યુદય અગર મોક્ષ સાથે સંબંધ રાખવાવાળી ક્રિયામાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે આવીને પૂછ્યું કે આ વિષયમાં મારે શું કરવું? તેનો ઉત્તર આપતાં સમ્યગ્દષ્ટિ વ્રતધારીએ પોતાની ભૂલથી વિપરીતમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો, તો તે મિથ્યાઉપદેશ કહેવાય છે; અને તે સત્ય-અણુવ્રતનો અતિચાર છે. જાણવા છતાં જો મિથ્યા ઉપદેશ કરે તો તે અનાચાર છે. વિવાદ ઉપસ્થિત થતાં સંબંધને ઉલંઘીને અસંબંધરૂપ ઉપદેશ આપવો તે પણ અતિચારરૂપ મિથ્યાઉપદેશ છે.

રહોભ્યાખ્યાન—કોઈની ખાનગી વાત પ્રગટ કરવી તે.

કૂટલેખક્રિયા—પરના પ્રયોગના વશે (અજાણતાં) કોઇ ખોટો લેખ લખવો તે.

ન્યાસ અપહાર—કોઈ માણસ કાંઈ વસ્તુ મૂકી ગયો અને તે પાછી માગતી વખતે તેણે ઓછી માંગી ત્યારે એ પ્રમાણે ઓછું કહીને 'તમારૂં જેટલું હોય તેટલું લઈ જાવ' એમ કહેવું તથા ઓછું પાછું આપવું તે ન્યાસ અપહાર છે.

સાકાર મંત્રભેદ—હાથ વગેરેની ચેષ્ટા ઉપરથી બીજાના અભિપ્રાયને જાણીને તે પ્રગટ કરી દેવો તે સાકાર મંત્રભેદ છે.

વ્રતધારીને આ દોષો પ્રત્યે ખેદ હોય છે તેથી તે અતિચાર છે, પણ જીવને જો તે પ્રત્યે ખેદ ન હોય તો તે અનાચાર છે એટલે કે ત્યાં વ્રતનો અભાવ જ છે એમ સમજવું. ॥૨૬॥

અચૌર્ય-અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥२७॥

અર્થ:—[स्तेन प्रयोग] ચોરી માટે ચોરને પ્રેરણા કરવી કે તેનો ઉપાય બતાવવો, [तत् आहृत आदान] ચોરે ચોરેલી વસ્તુને ખરીદવી, [विरुद्ध राज्य अतिक्रम] રાજ્યની આજ્ઞા વિરુદ્ધ ચાલવું, [हीनाधिकमानोन्मान] દેવા લેવાનાં માપ ઓછાં વધારે રાખવાં અને [प्रतिरूपक व्यवहाराः] કિંમતી વસ્તુમાં હલકી (-ઓછી કિંમતની) વસ્તુ મેળવીને અસલી ભાવે વેચવી-આ પાંચ અચૌર્ય-અણુવ્રતના અતિચારો છે.

ટીકા

સ્તેનપ્રયોગ:—ચોરને એમ કહેવું કે-'આજકાલ ધંધા વગરના કેમ છો? ભોજન વગેરે ન હોય તો મારી પાસેથી લઈ જજો;

તમારી પાસેની ચીજનો કોઈ ખરીદનાર ન મળે તો હું વેચી દઈશ' ઇત્યાદિ વચનોથી ચોરને ચોરીમાં પ્રવૃત્ત કરે, પણ પોતે પોતાની કલ્પનાથી ચોરી કરતો નથી તો તેને અચૌર્યવ્રત ટકી રહેવાથી વ્રતધારી કહેવાય છે. ચોરીને માટે ચોરને તે સહાયક થાય છે તેથી તેને સ્તેન પ્રયોગ અતિચાર છે.

બ્રહ્મચર્ય-અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमना-
नंगक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥२८॥

અર્થઃ—[परविवाहकरण] બીજાનાં પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહ કરવા-કરાવવા, [परिगृहीत इत्वरिकागमन] પતિસહિત વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પાસે આવવું-જવું, લેણદેણ રાખવી, રાગ-ભાવપૂર્વક વાતચીત કરવી, [अपरिगृहीत इत्वरिकागमन] પતિરહિત વ્યભિચારિણી સ્ત્રી (વેશ્યાદિ) ને ત્યાં આવવું-જવું, લેણ-દેણ વગેરેનો વ્યવહાર રાખવો, [अनंगक्रीडा] અનંગ ક્રીડા એટલે કે કામસેવન માટે નિશ્ચિત અંગોને છોડીને અન્ય અંગોથી કામસેવન કરવું અને [कामतीव्राभिनिवेशाः] કામસેવનની અત્યંત અભિલાષા-એ પાંચ બ્રહ્મચર્ય-અણુવ્રતના અતિચારો છે. ॥૨૮॥

પરિગ્રહ-પરિમાણ-અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणा-
तिक्रमाः ॥२९॥

અર્થઃ—[क्षेत्रवास्तु प्रमाणातिक्रमाः] ક્ષેત્ર અને રહેવાના સ્થાનના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું, [हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमाः] ચાંદી અને સોનાના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું, [धनधान्यप्रमाणातिक्रमाः] ધન (પશુ વગેરે) તથા ધાન્યના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું, [दासीदास-

प्रमाणातिक्रमाः] દાસી અને દાસના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તથા [कुप्यप्रमाणातिक्रमाः] વસ્ત્ર, વાસણ વગેરેના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું- એ પાંચ અપરિગ્રહ-અણુવ્રતના અતિચારો છે. ॥૨૯॥

આ રીતે પાંચ અણુવ્રતોના અતિચારોનું વર્ણન કર્યું, હવે ત્રણ ગુણવ્રતોના અતિચારો વર્ણવે છે.

દિગ્વ્રતના પાંચ અતિચાર

उर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥३०॥

અર્થઃ-[ऊर्ध्व व्यतिक्रम] માપથી અધિક ઊંચાઈવાળા સ્થળોએ જવું, [अधः व्यतिक्रम] માપથી નીચા (કૂવો, ખાણ વગેરે) સ્થળોએ ઉતરવું, [तिर्यक् व्यतिक्रम] ત્રાંસા અર્થાત્ સમાન સ્થાનના માપથી વધારે દૂર જવું, [क्षेत्रवृद्धि] મર્યાદા કરેલા ક્ષેત્રને વધારવું અને [स्मृति अन्तराधानानि] મર્યાદા કરેલા ક્ષેત્રને ભૂલી જવું-એ પાંચ દિગ્વ્રતના અતિચારો છે. ॥૩૦॥

દેશવ્રતના પાંચ અતિચાર

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥३१॥

અર્થઃ-[आनयन] મર્યાદા બહારની ચીજને મંગાવવી, [प्रेष्यप्रयोग] મર્યાદા બહાર નોકર વગેરેને મોકલવા, [शब्द अनुपात] ખાંસી, શબ્દ વગેરેથી મર્યાદા બહારના જીવોને પોતાનો અભિપ્રાય સમજાવી દેવો, [रूपानुपात] પોતાનું રૂપ વગેરે દેખાડીને મર્યાદા બહારના જીવોને ઈસારા કરવા અને [पुद्गल क्षेपाः] મર્યાદા બહાર કાંકરા વગેરે ફેંકવા—એ પાંચ દેશવ્રતના અતિચારો છે. ॥૩૧॥

અનર્થદંડવ્રતના પાંચ અતિચાર

कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्याऽसमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥३२॥

અર્થઃ-[कन्दर्प] રાગથી હાસ્યસહિત અશીષ્ટ વચન બોલવાં, [कौत्कुच्य] શરીરની કુચેષ્ટા કરીને અશીષ્ટ વચન બોલવાં, [मौखर्य]

દુષ્ટતાપૂર્વક જરૂર કરતાં વધારે બોલવું, [असमीक्ष्याधिकरण] પ્રયોજન વગર મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવી અને [उपभोग परिभोग अनर्थक्यानि] ભોગ-ઉપભોગના પદાર્થોનો જરૂર કરતાં વધારે સંગ્રહ કરવો—એ પાંચ અનર્થદંડવ્રતના અતિચારો છે. ॥૩૨॥

આ રીતે ત્રણ ગુણવ્રતના અતિચારોનું વર્ણન કર્યું, હવે ચાર શિક્ષાવ્રતના અતિચારો વર્ણવે છે.

સામાયિક-શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥३३॥

અર્થઃ—[(मन वचन काय) योग दुष्प्रणिधान] મન સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, વચન સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, કાયા સંબંધી પરિણામોની અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી, [अनादर] સામાયિક પ્રત્યે ઉત્સાહરહિત થવું :અને [स्मृति अनुपस्थानानि] એકાગ્રતાના અભાવને લીધે સામાયિકના પાઠ વગેરે ભૂલી જવા—એ પાંચ સામાયિક-શિક્ષાવ્રતના અતિચારો છે.

નોંધઃ—સૂત્રમાં 'योग दुष्प्रणिधान' શબ્દ છે તેને મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેમાં લાગુ પાડીને તે ત્રણ પ્રકારને ત્રણ અતિચાર ગણવામાં આવ્યા છે.

પ્રૌષધઉપવાસ-શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥३४॥

અર્થઃ—[अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित] જોયા વિનાની અને શોધ્યા વિનાની જમીનમાં—[उत्सर्ग] મળ-મૂત્રાદિનું ક્ષેપણ કરવું, [आदान] પૂજન વગેરેનાં ઉપકરણો લેવાં, [संस्तर उपक्रमण] વસ્ત્ર, ચટાઈ વગેરે બિછાવવી, [अनादर] ભૂખ વગેરેથી વ્યાકૂળ થઈ આવશ્યક ધર્મકાર્યો ઉત્સાહરહિત થઈને કરવાં અને [स्मृति अनुपस्थानानि]

આવશ્યક ધર્મકાર્યો ભૂલી જવાં—એ પાંચ પ્રૌષધોપવાસ-શિક્ષાવ્રતના અતિચારો છે. ॥૩૪॥

ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ-શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥३५॥

અર્થ:-[सचित्त] સચિત્ત—જીવવાળાં (કાચાં ફળ વગેરે) પદાર્થો, [संबंध] સચિત્ત પદાર્થની સાથે સંબંધવાળા પદાર્થો, [संमिश्र] સચિત્ત પદાર્થની સાથે મળેલા પદાર્થો, [अभिषव] ગરિષ્ટ પદાર્થો અને [दुःपक्व] દુઃપક્વ અર્થાત્ અર્ધ પાકેલ કે માઠી રીતે પાકેલ પદાર્થો-[आहाराः] તેમનો આહાર કરવો—એ પાંચ ઉપભોગ પરિભોગ-શિક્ષાવ્રતના અતિચારો છે.

ટીકા

ભોગ—જે વસ્તુ એક જ વખત વપરાય તે ભોગ, જેમ કે અન્ન; તેને પરિભોગ પણ કહેવાય છે.

ઉપભોગ—જે વસ્તુ વારંવાર વપરાય તે ઉપભોગ, જેમકે વસ્ત્ર વગેરે. ॥૩૫॥

અતિથિસંવિભાગ-શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥३६॥

અર્થ:—[सचितनिक्षेप] પત્ર-પાન વગેરે સચિત્ત વસ્તુમાં રાખીને ભોજન દેવું, [अभिधान] સચિત વસ્તુથી ઢાંકેલ ભોજન દેવું, [परव्यपदेश] બીજા દાતારની વસ્તુને દેવી, [मात्सर्य] અનાદરપૂર્વક દેવું અથવા બીજા દાતારની ઈર્ષાપૂર્વક દેવું અને [कालातिक्रमाः] યોગ્યકાળનું ઉલ્લંઘન કરીને દેવું-એ પાંચ અતિથિસંવિભાગ-શિક્ષાવ્રતના અતિચારો છે.

આ રીતે ચાર શિક્ષાવ્રતના અતિચારો કહ્યા. ॥૩૬॥

સલ્લેખનાના પાંચ અતિચાર

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥३७॥

અર્થ:—સલ્લેખના ધારણ કર્યા પછી [जीवित मरण आशंसा] જીવવાની ઇચ્છા કરવી કે વેદનાથી વ્યાકુળ થઇને શીઘ્ર મરવાની ઇચ્છા કરવી, [मित्रानुराग] અનુરાગવડે મિત્રોનું સ્મરણ કરવું, [सुखानुबंध] પૂર્વે ભોગવેલા સુખોનું સ્મરણ કરવું અને [निदानानि] નિદાન કરવું એટલે કે ભવિષ્યમાં વિષયો મળે એવી ઇચ્છા કરવી—એ પાંચ સલ્લેખના વ્રતના અતિચારો છે.

આ પ્રમાણે શ્રાવકના અતિચારોનું વર્ણન પુરું થયું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના ૫, બાર વ્રતના ૬૦ અને સલ્લેખનાના ૫ એ રીતે કુલ ૭૦ અતિચારોનો જે ત્યાગ કરે તે જ નિર્દોષ વ્રતી છે. ॥૩૭॥

દાનનું સ્વરૂપ

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥३८॥

અર્થ:—[अनुग्रह अर्थं] અનુગ્રહના હેતુથી [स्वस्य अतिसर्गः] ધન વગેરે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે [दानम्] દાન છે.

ટીકા

૧. **અનુગ્રહ**—પોતાના આત્માને અનુસરીને થતો ઉપકારનો લાભ—એમ અનુગ્રહનો અર્થ છે. પોતાના આત્માને લાભ થાય તેવા ભાવથી કરવામાં આવતું કોઇ કાર્ય બીજાને લાભમાં નિમિત્ત થાય ત્યારે તે પરનો અનુગ્રહ થયો એમ કહેવાય છે, પણ પર તો નિમિત્તમાત્ર છે.

ધન વગરેના ત્યાગથી ખરી રીતે પોતાને શુભભાવનો અનુગ્રહ છે, કેમ કે તેથી અશુભભાવ અટકે છે અને પોતાના લોભકષાયનો અંશે ત્યાગ થાય છે. જો તે વસ્તુ (ધન વગેરે) બીજાને લાભનું નિમિત્ત થાય તો બીજાને અનુગ્રહ (ઉપકાર) થયો એમ ઉપચારથી કહેવાય છે, પણ ખરેખર બીજાને જે ઉપકાર થયો છે તે તેના ભાવનો થયો છે. તેણે પોતાની આકુળતા મંદ કરી તેથી તેને ઉપકાર થયો, પણ જો આકુળતા મંદ ન કરે અને નારાજી કરે અથવા તો લોલુપતા કરી આકુળતા વધારે તો તેને ઉપકાર થાય નહિ. દરેક જીવને પોતાના ભાવનો ઉપકાર થાય છે. પરદ્રવ્યથી કે પર મનુષ્યથી કોઈ જીવને ઉપકાર થતો નથી.

૨. શ્રી મુનિરાજને દાન આપવાના અનુસંધાનમાં આ સૂત્ર કહેવાયું છે. મુનિને આહારનું અને ધર્મના ઉપકરણોનું દાન ભક્તિભાવપૂર્વક આપવામાં આવે છે. દાન દેવામાં પોતાનો અનુગ્રહ (-ઉપકાર) તો એ છે કે પોતાને અશુભ રાગ ટળીને શુભ થાય છે અને ધર્માનુરાગ વધે છે; અને પરનો અનુગ્રહ એ છે કે દાન લેનારા મુનિને સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે ગુણોની વૃદ્ધિનું નિમિત્ત થાય છે. કોઇ જીવ વડે પરને ઉપકાર થયો એમ કહેવું તે કથન માત્ર છે.

૩. આ વાત લક્ષમાં રાખવી કે આ દાન શુભરાગરૂપ છે, તેનાથી પુણ્યનો બંધ થાય છે તેથી તે ધર્મ નથી; પોતાને પોતાના શુદ્ધસ્વભાવનું દાન તે જ ધર્મ છે. જેવો શુદ્ધસ્વભાવ છે તેવી શુદ્ધતા પર્યાયમાં પ્રગટ કરવી તેનું નામ શુદ્ધસ્વભાવનું દાન છે.

બીજાઓદ્વારા પોતાની ખ્યાતિ, લાભ કે પૂજા થાય એવા હેતુથી જે કાંઈ આપવામાં આવે તે દાન નથી, પણ પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે તથા પાત્ર જીવોને રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ માટે, રક્ષા માટે કે પુષ્ટિ માટે શુભભાવ પૂર્વક જે કાંઇ દેવામાં આવે તે દાન છે; આમાં શુભભાવ તે દાન છે, વસ્તુ દેવા-લેવાની ક્રિયા તે તો પર દ્રવ્યની ક્રિયા છે.

૪. જેનાથી પોતાને તથા પરને આત્મધર્મની વૃદ્ધિ થાય એવું દાન તે ગૃહસ્થોનું એક મુખ્ય વ્રત છે, એ વ્રતને અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય છે. શ્રાવકોએ પ્રતિદિન કરવાયોગ્ય છ કર્તવ્યોમાં પણ દાનનો સમાવેશ થાય છે.

૫. આ અધિકારમાં શુભાસ્રવનું વર્ણન છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને શુદ્ધતાના લક્ષે શુભભાવરૂપ દાન કેવું હોય તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. શુભભાવથી ધર્મ થાય એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ કદી માનતા નથી પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહી શકતા નથી તેથી શુદ્ધતાના લક્ષે અશુભભાવ ટાળીને શુભભાવ કરે છે, ત્યાં જેટલો અશુભરાગ ટળ્યો તેટલો લાભ છે એમ સમજે છે અને જે શુભરાગ રહ્યો તે આસ્રવ છે એમ સમજીને તેને પણ ટાળવાની ભાવના વર્તે છે; તેથી તેમને અંશે શુદ્ધતાનો લાભ થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો આ પ્રકારનું દાન કરી શકે નહિ; સમ્યગ્દૃષ્ટિના જેવી દાનની બાહ્ય ક્રિયા તેઓ કરે પણ આ સૂત્રમાં કહેલું 'દાન' તેઓને લાગુ પડે નહિ કેમ કે શુદ્ધતાનું તેને ભાન નથી અને શુભને તે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. આ સૂત્રમાં કહેલું દાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ લાગુ પડે છે.

૬. આ સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ કરવામાં આવે તો તે બધા જીવોને લાગુ પડે; આહાર, પાત્ર, ધર્મ-ઉપકરણ કે ધન વગેરે આપવાની જે બાહ્ય ક્રિયા તે દાન નથી પરંતુ તે વખતે જીવનો શુભભાવ તે દાન છે. શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી સર્વાર્થસિદ્ધિમાં આ સૂત્રનું મથાળું બાંધતાં દાનની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરે છે—

'શીલવિધાનમાં અર્થાત્ શિક્ષાવ્રતોના વર્ણનમાં અતિથિસંવિભાગવ્રત કહેવામાં આવ્યું, પણ તેમાં દાનનું લક્ષણ જાણવામાં ન આવ્યું માટે તે કહેવું જોઈએ, તેથી આચાર્ય દાનના લક્ષણનું સૂત્ર કહે છે.'

ઉપરના કથનથી જણછે કે યાઆ સૂત્રમાં કહેલું દાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવના શુભભાવરૂપ છે.

૭. આ સૂત્રમાં વાપરેલ સ્વ શબ્દનો અર્થ ધન થાય છે અને ધનનો અર્થ 'પોતાની માલિકીની વસ્તુ' એમ થાય છે.

૮. કરુણા દાન

કરુણાદાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ બંને કરી શકે છે, પણ તેઓના ભાવમાં મહાન અંતર હોય છે. આ દાનના ચાર પ્રકાર છે—૧. આહારદાન ૨. ઔષધિદાન ૩. અભયદાન અને ૪. જ્ઞાનદાન. જરૂરીયાતવાળા જૈન, અજૈન, મનુષ્ય કે તિર્યંચ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે અનુકંપાબુદ્ધિથી આ દાન થઈ શકે છે. મુનિને જે આહારદાન દેવામાં આવે છે તે કરુણાદાન નથી પણ ભકિતદાન છે. પોતાથી મહાન ગુણો ધરાવનાર હોય તેમના પ્રત્યે ભકિતદાન હોય છે. આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત હવે પછીના સૂત્રની ટીકામાં જણાવી છે. ।।૩૮।।

દાનમાં વિશેષતા

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ।।३९।।

અર્થ:—[विधि द्रव्य दातृ पात्र विशेषात्] વિધિ, દ્રવ્ય, દાતૃ અને પાત્રની વિશેષતાથી [तत् विशेषः] દાનમાં વિશેષતા હોય છે.

ટીકા

૧. **વિધિવિશેષ**—નવધા ભકિતના ક્રમને વિધિવિશેષ કહે છે.

દ્રવ્યવિશેષ—તપ, સ્વાધ્યાય વગેરેની વૃદ્ધિમાં કારણ એવા આહારાદિને દ્રવ્યવિશેષ કહે છે.

દાતૃવિશેષ—જે દાતાર શ્રદ્ધા વગેરે સાત ગુણો સહિત હોય તેને દાતૃવિશેષ કહે છે. (દાતૃ=દાતાર)

પાત્રવિશેષ—જે સમ્યક્ચારિત્ર વગેરે ગુણોસહિત હોય એવા મુનિ વગેરેને પાત્રવિશેષ કહે છે.

૨. નવધા ભક્તિનું સ્વરૂપ

(૧) **સંગ્રહ (-પ્રતિગ્રહણ)**—'પધારો, પધારો, અહીં શુદ્ધ આહાર-પાણી છે' ઇત્યાદિ શબ્દો વડે ભક્તિ-સત્કારપૂર્વક વિનયથી મુનિને આવકાર આપવો તે.

(૨) **ઉચ્ચસ્થાન**—તેમને ઉંચા સ્થાન ઉપર બેસાડવા તે.

(૩) **પાદોદક**—ગરમ કરેલા શુદ્ધ જળ વડે તેમના ચરણ ધોવા.

(૪) **અર્ચન**—તેમની ભક્તિ-પૂજા કરવી.

(૫) **પ્રણામ**—તેમને નમસ્કાર કરવો.

(૬-૭-૮) **મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ અને કાયશુદ્ધિ**

(૯) **એષણાશુદ્ધિ**—આહારની શુદ્ધિ.

આ નવે ક્રિયાઓ ક્રમસર હોવી જોઈએ; આવો ક્રમ ન હોય તો મુનિ આહાર લઈ શકે નહિ.

પ્રશ્નઃ-સ્ત્રી એ પ્રમાણે નવધા ભક્તિવડે મુનિને આહાર આપે કે નહિ?

ઉત્તરઃ-હા, સ્ત્રીનો કરેલો અને સ્ત્રીના હાથથી પણ સાધુઓ આહાર લે છે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે છદ્મસ્થ મુનિ હતા ત્યારે ચંદનબાળાએ નવધાભક્તિપૂર્વક તેમને આહાર આપ્યો હતો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

મુનિને તથા ક્ષુલ્લકને 'તિષ્ઠ! તિષ્ઠ! તિષ્ઠ! (અહીં બિરાજો) એમ અતિ અનુરાગ અને અતિ પૂજ્યભાવથી કહેવું તથા અન્ય શ્રાવકાદિક યોગ્ય પાત્ર જીવોને તેમના પદ અનુસાર આદરનાં વચન કહેવાં તે સંગ્રહ છે. જેને હૃદયમાં નવધાભક્તિ નથી તેને ત્યાં મુનિ ભોજન કરે જ નહિ અને અન્ય ધર્માત્મા પાત્ર જીવો પણ આદર વગર, લોભી થઈને ધર્મનો નિરાદર કરાવીને ભોજનાદિક કદી ગ્રહણ કરે નહિ. જૈનીપણું તો દીનતારહિત પરમસંતોષ ધારણ કરવો તે છે.

૩. દ્રવ્ય વિશેષ

પાત્રદાનની અપેક્ષાએ દેવા યોગ્ય ચાર પ્રકારના પદાર્થો છે- ૧. આહાર ૨. ઔષધ ૩. ઉપકરણ (પીંછી, કમંડળ, શાસ્ત્ર વગેરે) અને ૪. આવાસ. આ પદાર્થો તપ, સ્વાધ્યાયાદિ ધર્મકાર્યમાં વૃદ્ધિનાં કારણ થાય એવાં હોવા જોઈએ. (તપ=મુનિપણું)

૪. દાતૃવિશેષ

દાતારમાં નીચેના સાત ગુણો હોવા જોઈએ—

(૧) **ઐહિક ફળ અનપેક્ષા**—સાંસારિક લાભની ઇચ્છા ન હોવી તે.

(૨) **ક્ષાંતિ**—દાન આપતાં ગુસ્સારહિત શાંતપરિણામ હોવા તે.

(૩) **મુદિત**—દાન આપતાં પ્રસન્નતા હોવી તે.

(૪) **નિષ્કપટતા**—કપટરહિતપણું હોવું તે.

(૫) **અનસુયત્વ**—ઈર્ષારહિતપણું હોવું તે.

(૬) **અવિષાદિત્વ**—વિષાદ (ખેદ) રહિતપણું હોવું તે.

(૭) **નિરહંકારિત્વ**—અભિમાનરહિતપણું હોવું તે.

દાતારમાં રહેલા આ ગુણોની હિનાધિકતા પ્રમાણે તેને દાનનું ફળ થાય છે.

૫. પાત્રવિશેષ

સત્પાત્રના ત્રણ પ્રકાર છે.—

(૧) **ઉત્તમપાત્ર**—સમ્યક્ચારિત્રવંત મુનિ.

(૨) **મધ્યમપાત્ર**—વ્રતધારી સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

(૩) **જઘન્યપાત્ર**—અવ્રતી સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

આ ત્રણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી સુપાત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન વગરના જે જીવો બાહ્યવ્રત સહિત હોય તે કુપાત્ર છે અને સમ્યગ્દર્શન રહિત તેમજ બાહ્યવ્રત-ચારિત્રથી પણ રહિત હોય તે જીવો અપાત્ર છે.

૬. દાન સંબંધી જાણવા યોગ્ય વિશેષ બાબતો

(૧) અપાત્ર જીવોને દુઃખથી પીડિત દેખીને તેમના ઉપર દયાભાવ વડે તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના ગૃહસ્થ અવશ્ય કરે, પણ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ન કરે; કેમ કે તેવા પ્રત્યે ભક્તિભાવ કરવો તે તેમના પાપની અનુમોદના છે. કુપાત્રને યોગ્ય રીતે (કરુણાબુદ્ધિવડે) આહારાદિ દાન દેવું જોઈએ.

(૨) **પ્રશ્નઃ**—અપાત્રને દાન આપતાં અજ્ઞાનીને જો શુભભાવ હોય તો તેનું ફળ શું? અપાત્રને દાન આપવાનું ફળ નરક નિગોદ છે—એમ કોઈ કહે છે તે ખરું છે?

ઉત્તરઃ-અપાત્રને દાન આપતાં શુભભાવ છે, તેનું ફળ નરક-નિગોદ હોઈ શકે નહિ. આત્માનું જ્ઞાન અને આચરણ નહિ હોવાથી જે પરમાર્થશૂન્ય છે એવા અજ્ઞાની છદ્મસ્થ વિપરીત ગુરુ પ્રત્યે સેવા-ભક્તિથી વૈયાવૃત્ય, તથા આહારાદિક દાન દેવાની ક્રિયાથી જે પુણ્ય થાય છે તેનું ફળ નીચ દેવ અને નીચ મનુષ્યપણું છે.

[જુઓ, હિંદી પ્રવચનસાર પાનું ૩૫૦ તથા ચર્ચા સમાધાન પાનું ૪૮]

(૩) આહાર, ઔષધ, અભય અને જ્ઞાનદાન—એવા ચાર પ્રકાર પણ દાનના છે. કેવળીભગવાનને દાનાંતરાયનો સર્વથા નાશ થવાથી ક્ષાયિક દાનશક્તિ પ્રગટ થઈ છે, તેનું મુખ્ય કાર્ય એ છે કે સંસારના શરણાગત જીવોને અભય પ્રદાન કરે. આ અભયદાનની પૂર્ણતા કેવળજ્ઞાનીઓને હોય છે. તેમજ દિવ્ય વાણીદ્વારા તત્ત્વોપદેશ દેવાથી ભવ્ય જીવોને જ્ઞાનદાનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. બાકીનાં બે દાન (આહાર અને ઔષધ) રહ્યાં તે ગૃહસ્થનાં કાર્ય છે, એ બે સિવાયનાં પહેલાં બે દાન પણ ગૃહસ્થોને યથાશક્તિ હોય છે. કેવળી ભગવાન વીતરાગી છે તેમને દાનની ઇચ્છા હોતી નથી. ॥૩૯॥

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા. ૨૫૬)

ઉપસંહાર

૧. આ અધિકારમાં પુણ્યાસ્રવનું વર્ણન છે; વ્રત તે પુણ્યાસ્રવનું કારણ છે. અઢારમા સૂત્રમાં વ્રતીની વ્યાખ્યા આપી છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે, જે જીવ મિથ્યાત્વ, માયા અને નિદાન એ ત્રણ શલ્યરહિત હોય તે જ વ્રતી હોઈ શકે. 'જેને વ્રત હોય તે વ્રતી' એવી વ્યાખ્યા કરી નથી, માટે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું કે વ્રતી થવા માટે સમ્યગ્દર્શન અને વ્રત બંને હોવા જોઈએ.

૨. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અંશે વીતરાગચારિત્રપૂર્વક મહાવ્રતાદિરૂપ શુભોપયોગ હોય તેને સરાગચારિત્ર કહેવાય છે, તે સરાગચારિત્ર અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી છોડવાયોગ્ય છે. જેમાં કષાયકણ વિદ્યમાન હોવાથી જીવને જે પુણ્યબંધની પ્રાપ્તિનું કારણ છે એવું તે સરાગચારિત્ર વચ્ચે આવી પડયું હોવા છતાં તેને દૂર ઓળંગી જવાનો પ્રયત્ન સમ્યગ્દષ્ટિને ચાલુ હોય છે.

(જુઓ પ્રવચનસાર ગાથા. ૧-૫,૬)

૩. મહાવ્રતાદિ શુભોપયોગને ઉપાદેયપણાથી ગ્રહણરૂપ માનવું તે મિથ્યાદૃષ્ટિપણું છે. આ અધ્યાયમાં તે વ્રતોને આસ્રવરૂપે વર્ણવ્યા છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આસ્રવ તો બંધનો સાધક છે અને ચારિત્ર તો મોક્ષનું સાધક છે, તેથી એ મહાવ્રતાદિરૂપ આસ્રવભાવોમાં ચારિત્રપણું સંભવતું નથી. ચારિત્રમોહના દેશઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદયમાં જોડાવાથી જે મહામંદ પ્રશસ્ત રાગ થાય છે તે તો ચારિત્રનો દોષ છે. તેને નહિ છૂટતો જાણીને જ્ઞાનીઓ તેનો ત્યાગ કરતા નથી અને સાવદ્યયોગનો જ ત્યાગ કરે છે. પણ જેમ કોઇ પુરુષ કંદમૂળાદિ ઘણા દોષવાળી હરિતકાયનો ત્યાગ કરે છે અને કોઈ હરિતકાયને વાપરે છે પણ તેને ધર્મ માનતો નથી તેમ મુનિ હિંસાદિ તીવ્ર કષાયરૂપ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મંદ કષાયરૂપ મહાવ્રતાદિને પાળે છે પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

(જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૩)

૪. આ આસ્રવ અધિકારમાં અહિંસાદિ વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે તેથી એમ સમજવું કે, કોઇ જીવને ન મારવો એવા શુભભાવરૂપ અહિંસા, સત્ય, અચૌર્યતા, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ભાવ એ બધા પુણ્યાસ્રવ છે. આ અધિકારમાં સંવર-નિર્જરાનું વર્ણન નથી. તે અહિંસાદિ જો સંવર-નિર્જરાનું કારણ હોત તો આ આસ્રવ-અધિકારમાં તેમનું વર્ણન આચાર્યદેવ કરત નહિ.

૫. વ્રતાદિના શુભભાવ વખતે પણ ચાર ઘાતિકર્મો બંધાય છે અને ઘાતિકર્મો તો પાપ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સાચી શ્રદ્ધા હોવાથી દર્શનમોહ, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તથા નરકગતિ ઇત્યાદિ કુલ ૪૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નથી, તે તો ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દર્શનનું ફળ છે અને ઉપરની દશામાં જેટલે અંશે ચારિત્રની શુદ્ધતા પ્રગટે છે તે વીતરાગચારિત્રનું ફળ છે, પરંતુ મહાવ્રત કે દેશવ્રતનું ફળ તે શુદ્ધતા નથી. મહાવ્રત કે દેશવ્રતનું ફળ તો બંધન છે.

૬. અશુભભાવમાં તો ધર્મ નથી એમ તો સાધારણ જીવો ઓઘદૃષ્ટિએ માને છે એટલે તે સંબંધી વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ, પોતાને ધર્મી તરીકે માનતા જીવો પણ મોટે ભાગે શુભભાવને ધર્મ અગર તો ધર્મનો સહાયક માને છે-તે માન્યતા ખરી નથી. શુભભાવ તે ધર્મનું કારણ નથી પણ કર્મબંધનું કારણ છે એ વાત છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયમાં કરી છે, તેની ટૂંક નોંધ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. શુભભાવ પુણ્યનો આસ્રવ છે. અ. ૬ સૂ. ૩
૨. સમ્યક્ત્વક્રિયા, ઈર્યાપથ સમિતિ. અ. ૬ સૂ. ૫
૩. મંદ કષાય તે આસ્રવ છે. અ. ૬ સૂ. ૬
૪. સર્વ પ્રાણીઓ અને વ્રતધારી પ્રત્યે અનુકંપા. અ. ૬ સૂ. ૧૮
૫. માર્દવ. અ. ૬ સૂ. ૧૮
૬. સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ. અ. ૬ સૂ. ૨૦

૭. યોગોની સરળતા.	અ. ૬ સૂ. ૨૩
૮. તીર્થંકરકર્મબંધના કારણરૂપ સોળ ભાવના.	અ. ૬ સૂ. ૨૪
૯. પર પ્રશંસા, આત્મનિંદા, નમ્રવૃત્તિ, મદનો અભાવ.	અ. ૬ સૂ. ૨૬
૧૦. મહાવ્રત, અણુવ્રત.	અ. ૭ સૂ. ૧થી૮ તથા ૨૧
૧૧. મૈત્રિ વગેરે ચાર ભાવનાઓ.	અ. ૭ સૂ. ૧૧
૧૨. જગત્ અને કાયના સ્વભાવનો વિચાર.	અ. ૭ સૂ. ૧૨
૧૩. સલ્લેખના.	અ. ૭ સૂ. ૨૨
૧૪. દાન.	અ. ૭ સૂ. ૩૮-૩૯

ઉપર કહેલા બધા બોલોને આસ્રવ તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા અધિકારમાં આસ્રવનું વર્ણન પૂરું કરીને હવે આઠમા અધિકારમાં બંધનું વર્ણન કહેવામાં આવશે.

૭. હિંસા, જૂઠું, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ તે વ્રત છે-એમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે તત્ત્વાર્થસારના ચોથા અધ્યાયની ૧૦૧ મી ગાથામાં કહ્યું છે, એટલે કે તે વ્રત પુણ્યાસ્રવ છે એમ જણાવ્યું છે. ગાથા ૧૦૩ માં કહ્યું કે-સંસારમાર્ગમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે ભેદ છે; પણ ત્યારપછી ગાથા ૧૦૪ માં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે-મોક્ષમાર્ગમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે ભેદ (વિશેષ, જુદાપણું) નથી. કેમકે તે બન્ને સંસારનું કારણ છે.—આ પ્રમાણે જણાવીને આસ્રવ અધિકાર પૂરો કર્યો છે.

૮. **પ્રશ્ન:**-વ્રત તો ત્યાગ છે, જો ત્યાગને પુણ્યાસ્રવ કહેશો પણ ધર્મ નહિ કહો તો ત્યાગનો ત્યાગ તે ધર્મ કેમ થઇ શકે?

ઉત્તર:-(૧) વ્રત તે શુભભાવ છે; શુભભાવનો ત્યાગ બે પ્રકારે થાય છે-એક તો શુભને છોડીને અશુભમાં જવું તે; આ પ્રકારનો ત્યાગ તો જીવ અનાદિથી કરતો આવ્યો છે, પણ આ ત્યાગ તે ધર્મ નથી પણ પાપ છે. બીજો પ્રકાર એ છે કે-સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધતા પ્રગટ કરતાં શુભનો ત્યાગ થાય છે; આ ત્યાગ તે ધર્મ છે. તેથી

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો વ્રતરૂપ શુભભાવનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનમાં સ્થિરતા કરે છે, એ સ્થિરતા તે જ ચારિત્રધર્મ છે. આ રીતે, જેટલે અંશે વીતરાગચારિત્ર વધે તેટલે અંશે વ્રતનો ત્યાગ થાય છે.

(૨) એ ધ્યાનમાં રાખવું કે-વ્રતમાં શુભ-અશુભ બંનેનો ત્યાગ નથી પરંતુ વ્રતમાં અશુભભાવનો ત્યાગ અને શુભભાવનું ગ્રહણ છે એટલે કે વ્રત તે રાગ છે; અને અવ્રત તેમજ વ્રત (અશુભ તેમજ શુભ) બંનેનો ત્યાગ તે વીતરાગતા છે. શુભ-અશુભ બન્નેનો ત્યાગ તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રપૂર્વક જ હોઈ શકે.

(૩) 'ત્યાગ' તો નાસ્તિવાચક છે; યથાર્થ નાસ્તિ ત્યારે કહેવાય કે જો તે અસ્તિસહિત હોય. હવે જો વ્રતને ત્યાગ કહીએ તો તે ત્યાગરૂપ નાસ્તિ થતાં આત્મામાં અસ્તિરૂપે શું થયું ? વીતરાગતા તો સમ્યક્ચારિત્ર વડે પ્રગટે છે અને વ્રત તો આસ્રવ છે-એમ આ અધિકારમાં જણાવ્યું છે, તેથી વ્રત તે ખરો ત્યાગ નથી, પણ જેટલા અંશે વીતરાગતા પ્રગટી તેટલો ખરો ત્યાગ છે. કેમ કે જ્યાં જેટલે અંશે વીતરાગતા હોય ત્યાં તેટલા અંશે સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ્યું હોય છે, અને તેમાં શુભ-અશુભ બંનેનો (અર્થાત્ વ્રત-અવ્રત બંનેનો) ત્યાગ હોય છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામાં
સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

આઠમો અધ્યાય

: ટીકા-સંગ્રાહક :
રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર—ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય આઠમો

—: ભૂમિકા :—

પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં કહ્યું કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. બીજા સૂત્રમાં કહ્યું કે તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે, ત્યારપછી ચોથા સૂત્રમાં સાત તત્ત્વોનાં નામ જણાવ્યાં; તેમાંથી જીવ, અજીવ અને આસ્રવ એ ત્રણ તત્ત્વોનું વર્ણન સાત અધ્યાય સુધીમાં કર્યું. આસ્રવ પછી બંધતત્ત્વ આવે છે, તેથી આચાર્યદેવ આ અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વનું વર્ણન કરે છે.

બંધના બે પ્રકાર છે—ભાવબંધ અને દ્રવ્યબંધ. આ અધ્યાયના પહેલા બે સૂત્રોમાં જીવના ભાવબંધનું અને તે ભાવબંધનું નિમિત્ત પામીને થતા દ્રવ્યકર્મના બંધનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારપછીના સૂત્રોમાં દ્રવ્યબંધના પ્રકાર, તેની સ્થિતિ અને તે ક્યારે છૂટે એ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.

બંધનાં કારણો

मिथ्यादर्शनाऽविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतवः ॥१॥

અર્થ:-[मिथ्यादर्शन अविरति प्रमाद कषाय योगाः]મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ—એ પાંચ [बंधहेतवः] બંધનાં કારણો છે.

ટીકા

૧. આ સૂત્ર ઘણું ઉપયોગી છે, સંસાર શું કારણે છે તે આ સૂત્ર બતાવે છે. ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા જીવો તથા ઉપદેશકો,

જ્યાં સુધી આ સૂત્રનો મર્મ ન સમજે ત્યાંસુધી એક મહાન ભૂલ કરે છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ બંધનાં પાંચ કારણોમાંથી સૌથી પહેલાં મિથ્યાદર્શન ટળે છે અને પછી અવિરતિ વગેરે ટળે છે, છતાં પ્રથમ મિથ્યાદર્શનને ટાળ્યા વગર અવિરતિને ટાળવા મથે છે અને તે હેતુથી તેમણે માનેલા બાળવ્રત વગેરે ગ્રહણ કરે છે તથા બીજાને પણ તેવો ઉપદેશ આપે છે; વળી આ બાળવ્રત વગેરે ગ્રહણ કરવાથી અને તેનું પાલન કરવાથી મિથ્યાદર્શન ટળી જશે—એમ માને છે. તે જીવોની આ માન્યતા સંપૂર્ણપણે જુઠી છે એમ આ સૂત્રમાં 'મિથ્યાદર્શન' પહેલું જણાવીને સૂચવ્યું છે.

૨. આ સૂત્રમાં બંધના કારણોનાં નામ જે ક્રમથી આપ્યા છે તે જ ક્રમથી તે ટળે છે, પરંતુ પહેલું કારણ વિદ્યમાન હોય અને ત્યારપછીનું કારણ ટળી જાય એ રીતે ક્રમભંગ થતો નથી. તેમના ટળવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે-(૧) મિથ્યાદર્શન ચોથા ગુણસ્થાને ટળે છે. (૨) અવિરતિ પાંચમા—છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ટળે છે. (૩) પ્રમાદ સાતમા ગુણસ્થાને ટળે છે. (૪) કષાય બારમા ગુણસ્થાને ટળે છે. અને (૫) યોગ ચૌદમા ગુણસ્થાને ટળે છે. વસ્તુસ્થિતિનો આ નિયમ નહિ સમજવાથી અજ્ઞાનીઓ પ્રથમ બાળવ્રત અંગીકાર કરે છે અને તેને ધર્મ માને છે; એ રીતે અધર્મને ધર્મ માનવાના કારણે તેઓને મિથ્યાદર્શન અને અનંતાનુબંધી કષાયનું પોષણ થાય છે. માટે જિજ્ઞાસુઓએ વસ્તુસ્થિતિનો આ નિયમ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. આ નિયમ સમજીને ખોટા ઉપાયો છોડી પ્રથમ મિથ્યાદર્શન ટાળવા માટે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે.

૩. મિથ્યાત્વાદિ કે જેઓ બંધના કારણો છે તેઓ જીવ અને અજીવ એમ બે પ્રકારના છે. જે મિથ્યાત્વાદિ પરિણામો જીવમાં થાય છે તેઓ જીવ છે, તેને ભાવબંધ કહેવાય છે; અને જે મિથ્યાત્વાદિ પરિણામો પુદ્‌ગલમાં થાય છે તેઓ અજીવ છે, તેને દ્રવ્યબંધ કહેવામાં આવે છે.

(જુઓ શ્રી સમયસારજી ગાથા-૮૭-૮૮)

૪. બંધના પાંચ કારણો કહ્યા તેમાં અંતરંગ ભાવોની ઓળખાણ કરવી જોઇએ

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગના ભેદોને જીવ બાહ્યરૂપથી જાણે પણ અંતરંગમાં એ ભાવોની જાતને ઓળખે નહિ તો મિથ્યાત્વ ટળે નહિ. અન્ય કુદેવાદિના સેવનરૂપ ગૃહીતમિથ્યાત્વને તો મિથ્યાત્વ તરીકે જાણે પણ અનાદિ અગૃહીતમિથ્યાત્વ છે તેને ન ઓળખે, તેમજ બાહ્ય ત્રસ-સ્થાવરની હિંસાને તથા ઇંદ્રિય-મનના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેને અવિરતિ જાણે પણ હિંસામાં પ્રમાદ પરિણતિ તે મૂળ છે તથા વિષયસેવનમાં અભિલાષા મૂળ છે તેને અવલોકે નહિ, તો ખોટી માન્યતા ટળે નહિ. બાહ્યક્રોધ કરવો તેને કષાય જાણે પણ અભિપ્રાયમાં જે રાગ-દ્વેષ રહે છે તે જ મૂળ ક્રોધ છે; જો તેને ન ઓળખે તો મિથ્યા માન્યતા ટળે નહિ. બાહ્ય ચેષ્ટા થાય તેને યોગ જાણે પણ શકિતભૂત (-આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પંદનરૂપ) યોગને ન જાણે તો મિથ્યા માન્યતા ટળે નહિ. માટે તેમના અંતરંગ ભાવને ઓળખીને તે સંબંધી અન્યથા માન્યતા ટાળવી જોઇએ.

૫. મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ

(૧) જીવને અનાદિથી મિથ્યાદર્શનરૂપ અવસ્થા છે. તમામ દુઃખનું મૂળ (સંસારની જડ) મિથ્યાદર્શન છે. જેવું જીવને શ્રદ્ધાન છે તેવું પદાર્થસ્વરૂપ ન હોય અને જેવું પદાર્થસ્વરૂપ ન હોય તેવું એ માને તેને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે. જીવ પોતાને અને શરીરને એકરૂપ માને છે; શરીર કોઈ વેળા દૂબળું થાય, કોઇ વેળા જાડું થાય, કોઈ વાર નષ્ટ થઈ જાય, કોઈ વાર નવીન ઉપજે ત્યારે એ બધી ક્રિયાઓ શરીરાધીન થવા છતાં આ જીવ તેને પોતાને આધીન માની ખેદખિન્ન થાય છે.

દૃષ્ટાંત-જેમ કોઇ જગ્યાએ એક ગાંડો બેઠો હતો ત્યાં અન્ય ઠેકાણેથી માણસ, ઘોડા અને ધનાદિક આવી ઉતર્યાં, તે સર્વેને આ ગાંડો પોતાના માનવા લાગ્યો, પણ એ બધાં પોતપોતાને આધીન

હોવાથી તેમાં કોઈ આવે, કોઇ જાય, કોઈ અનેક અવસ્થારૂપે પરિણમે, એમ સર્વેની ક્રિયા પોતપોતાને આધીન હોવા છતાં આ ગાંડો તેને પોતાને આધીન માની ખેદખિન્ન થાય છે.

સિદ્ધાંત—તેમ આ જીવ જ્યાં શરીર ધારણ કરે ત્યાં કોઈ અન્ય ઠેકાણેથી પુત્ર, ઘોડા, ધનાદિક આવીને સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વેને આ જીવ પોતાનાં જાણે છે, પણ એ બધાં તો પોતપોતાને આધીન હોવાથી કોઈ આવે, કોઈ જાય તથા કોઈ અનેક અવસ્થારૂપ પરિણમે, તે ક્રિયા તેમને આધીન છે, આ જીવને આધીન નથી, તોપણ તેને પોતાને આધીન માનીને આ જીવ ખેદખિન્ન થાય છે.

(૨) આ જીવ પોતે જેમ છે તેમ પોતાને માનતો નથી પણ જેમ નથી તેમ માને છે, તે મિથ્યાદર્શન છે. પોતે અમૂર્તિક પ્રદેશોનો પુંજ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ધારક અનાદિનિધન વસ્તુરૂપ છે, તથા મૂર્તિક પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો પિંડ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિ ગુણો રહિત નવીન જ જેનો સંયોગ થયો છે એવા આ શરીરાદિ પુદ્ગલ કે જે પોતાથી પર છે—એ બંનેના સંયોગરૂપ મનુષ્ય, તિર્યંચાદિ અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ થાય છે, તેમાં આ મૂઢ જીવ પોતાપણું ધારી રહ્યો છે, સ્વ-પરનો ભેદ કરી શકતો નથી, જે પર્યાય પામ્યો હોય તેને જ પોતાપણે માને છે. એ પર્યાયમાં (૧) જે જ્ઞાનાદિ ગુણો છે તે તો પોતાના ગુણો છે, (૨) જે રાગાદિક ભાવો થાય છે તે વિકારભાવો છે, તથા (૩) જે વર્ણાદિ છે તે પોતાના ગુણો નથી પણ શરીરાદિ પુદ્ગલના ગુણો છે અને (૪) શરીરાદિમાં પણ વર્ણાદિનું તથા પરમાણુઓનું પલટાવું ઘણા જુદા જુદા પ્રકારે થાય છે તે સર્વે પુદ્ગલની અવસ્થાઓ છે; આ બધાંને આ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, સ્વભાવ અને પરભાવનો વિવેક કરતો નથી; વળી પોતાથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન ધન-કુટુંબાદિકનો સંયોગ થાય છે તેઓ પોતપોતાને આધીન પરિણમે છે, પણ આ જીવને આધીન થઈ પરિણમતા નથી; છતાં તેમાં આ જીવ મમકાર કરે છે કે 'આ

બધાં મારાં છે,' પણ એ કોઇ પણ પ્રકારથી તેનાં થતાં નથી, માત્ર પોતાની માન્યતાથી જીવ તેને પોતાનાં માને છે.

(૩) મનુષ્યાદિ અવસ્થામાં કોઇ વેળા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અથવા ધર્મનું જે અન્યથા કલ્પિત સ્વરૂપ હોય તેની તો પ્રતીત કરે છે પણ તેઓનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ છે તેની પ્રતીત કરતો નથી.

(૪) જગતની દરેક વસ્તુ અર્થાત્ દરેક દ્રવ્યો પોતપોતાને આધીન પરિણમે છે, પણ આ જીવ તેમ માનતો નથી અને પોતે તેને પરિણમાવી શકે અથવા કોઈ વખતે અંશે પરિણમાવી શકે-એમ માને છે.

ઉપર પ્રમાણે બધી માન્યતા મિથ્યાદષ્ટિની છે. પોતાનું અને પરદ્રવ્યોનું જેવું સ્વરૂપ નથી તેવું માનવું તથા જેવું છે તેવું ન માનવું તે વિપરીત અભિપ્રાય હોવાથી મિથ્યાદર્શન છે.

(૫) જીવ અનાદિકાળથી અનેક શરીર ધારણ કરે છે, પૂર્વનું છોડી નવીન ધારણ કરે છે; ત્યાં એક તો પોતે આત્મા (જીવ) તથા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુમય શરીર-એ બંનેના એક પિંડ બંધનરૂપ એ અવસ્થા હોય છે, તેમાં તે સર્વમાં 'આ હું છું' એવી અહંબુદ્ધિ કરે છે. જીવ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને પુદ્ગલ પરમાણુઓનો સ્વભાવ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિ છે, એ સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ માની 'આ મારાં છે' એવી બુદ્ધિ કરે છે. હાલવું-ચાલવું ઇત્યાદિ ક્રિયા શરીર કરે છે તેને 'હું કરું છું' એમ જીવ માને છે. અનાદિથી ઇંદ્રિયજ્ઞાન તરફ લક્ષ છે તેથી અમૂર્તિક એવો પોતે તો પોતાને ભાસતો નથી અને મૂર્તિક એવું શરીર જ ભાસે છે, તેથી અન્યને પોતારૂપ જાણીને જીવ તેમાં અહંબુદ્ધિ ધારણ કરે છે. પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને પરથી જુદું ન ભાસ્યું એટલે શરીર, જ્ઞાનાદિગુણ, ક્રોધાદિ વિકાર તથા સગાસંબંધીનો સમુદાય તે સર્વમાં પોતે અહંબુદ્ધિ ધારે છે, વળી પોતાને અને શરીરને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ઘનિષ્ટ સંબંધ હોવાથી શરીરથી પોતાની ભિન્નતા યથાર્થપણે ભાસતી

નથી. (આત્માના સ્થાનનું ચલન થતું હોય ત્યારે શરીરનું સ્થાન પણ ચલનરૂપ હોય જ—તેથી ઘનિષ્ટ સંબંધ કહ્યો છે.)

(૬) પોતાનો સ્વભાવ તો જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે છતાં પોતે કેવળ દેખવા જાણવાવાળો તો રહેતો નથી, પણ જે જે પદાર્થોને દેખે-જાણે છે તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માને છે; એ ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનવું તે મિથ્યા છે કારણ કે કોઇ પણ પર પદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ નથી. પદાર્થોમાં જો ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું હોય તો જે પદાર્થ ઇષ્ટરૂપ હોય તે સર્વેને ઇષ્ટરૂપ જ થાય તથા જે પદાર્થ અનિષ્ટરૂપ હોય તે સર્વેને અનિષ્ટરૂપ જ થાય, પણ એમ તો થતું નથી. માત્ર જીવ પોતે જ કલ્પના કરીને તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ માને છે, એ માન્યતા જૂઠી છે—કલ્પિત છે.

(૭) જીવ કોઈ પદાર્થના સદ્ભાવ તથા કોઈના અભાવને ઇચ્છે છે પણ તેનો સદ્ભાવ કે અભાવ આ જીવનો કર્યો થતો નથી, કારણ કે કોઇ દ્રવ્ય કોઈ અન્યદ્રવ્યનું કે તેની પર્યાયનું કર્તા છે જ નહિ, પણ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાનાં સ્વરૂપે પોતાથી જ પરિણમે છે.

(૮) રાગાદિ ભાવો વડે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તો સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય પ્રકારે પરિણમાવવા ઇચ્છે છે પણ તે સર્વ દ્રવ્યો જીવની ઇચ્છાને આધીન પરિણમતા નથી, તેથી તેને આકુળતા થાય છે. જો સર્વ કાર્ય જીવની ઇચ્છાનુસાર જ થાય, અન્યથા ન થાય તો જ નિરાકુળતા રહે, પણ એમ તો થઈ શકતું જ નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્યનું પરિણમન કોઈ દ્રવ્યને આધીન નથી. માટે જીવને રાગાદિ ભાવ દૂર થાય તો જ નિરાકુળતા થાય છે—એમ ન માનતાં પોતે પર દ્રવ્યનો કર્તા, ભોક્તા, દાતા, હર્તા આદિ છે અને પરદ્રવ્યથી પોતાને લાભ-નુકશાન થાય છે-એમ માનવું તે મિથ્યા છે.

(૯) મિથ્યાદર્શનની ટૂંકી વ્યાખ્યાઓ

૧. સ્વ-પર એકત્વદર્શન ૨. પરની કર્તૃત્વબુદ્ધિ ૩. પર્યાયબુદ્ધિ ૪. વ્યવહાર-વિમૂઢ ૫. અતત્ત્વ શ્રદ્ધાન ૬. પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા

૭. રાગથી–શુભભાવથી આત્માને લાભ થાય એવી બુદ્ધિ ૮. બહિર્દૃષ્ટિ ૯. વિપરીત રુચિ ૧૦. વસ્તુસ્વરૂપ ન હોય તેમ માનવું, હોય તેમ ન માનવું ૧૧. અવિદ્યા ૧૨. પરથી લાભ–નુકશાન થાય એવી માન્યતા ૧૩. અનાદિઅનંત ચૈતન્યમાત્ર ત્રિકાળી આત્માને ન માનવો પણ વિકાર જેટલો જ આત્મા માનવો ૧૪. વિપરીત અભિપ્રાય ૧૫. પરસમય ૧૬. પર્યાયમૂઢ ૧૭. શરીરની ક્રિયા જીવ કરી શકે એવી માન્યતા ૧૮. પર દ્રવ્યોની વ્યવસ્થા કરનાર તથા તેનો કર્તા, ભોક્તા, દાતા, હર્તા જીવને માનવો ૧૯. જીવને જ ન માનવો ૨૦. નિમિત્તાધીનદૃષ્ટિ ૨૧. પરાશ્રયે લાભ થાય એવી માન્યતા ૨૨. શરીરાશ્રિત ક્રિયાથી લાભ થાય એવી માન્યતા ૨૩. સર્વજ્ઞની વાણીમાં જેવું આત્માનું પૂર્ણસ્વરૂપ કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપની અશ્રદ્ધા ૨૪. વ્યવહારનય ખરેખર આદરણીય હોવાની માન્યતા ૨૫. શુભાશુભભાવનું સ્વામીત્વ ૨૬. શુભવિકલ્પથી આત્માને લાભ થાય એવી માન્યતા ૨૭. વ્યવહારરત્નત્રય કરતાં કરતાં નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે એવી માન્યતા ૨૮. શુભ–અશુભમાં સરખાપણું ન માનવું તે અર્થાત્ શુભ સારાં અને અશુભ ખરાબ એવી માન્યતા ૨૯. મનુષ્ય અને તિર્યંચપ્રત્યે મમત્વબુદ્ધિથી કરુણા થવી તે.

૬. મિથ્યાદર્શનના બે પ્રકાર

(૧) મિથ્યાત્વના બે પ્રકાર છે–અગૃહીતમિથ્યાત્વ અને ગૃહીતમિથ્યાત્વ, અગૃહીતમિથ્યાત્વ અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે. જીવ પરદ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે કે શુભ વિકલ્પથી આત્માને લાભ થાય એવી માન્યતા તે અનાદિનું અગૃહીતમિથ્યાત્વ છે. જન્મ થયા પછી પરોપદેશના નિમિત્તથી જે અતત્ત્વશ્રદ્ધા જીવ ગ્રહણ કરે છે તે ગૃહીતમિથ્યાત્વ કહેવાય છે. અગૃહીતમિથ્યાત્વને નિસર્ગજ મિથ્યાત્વ અને ગૃહીતમિથ્યાત્વને બાહ્ય પ્રાપ્ત મિથ્યાત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. જેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય તેને તો અગૃહીતમિથ્યાત્વ હોય જ.

અગૃહીતમિથ્યાત્વ—શુભવિકલ્પથી આત્માને લાભ થાય એવી અનાદિથી ચાલી આવતી જીવની માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે; તે કોઈના શીખવવાથી થયું નથી માટે અગૃહીત છે.

ગૃહીતમિથ્યાત્વ—ખોટા દેવ, ખોટા ગુરુ અને ખોટાં શાસ્ત્રોની શ્રદ્ધા તે ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે.

(૨) **પ્રશ્નઃ**–જીવ જે કૂળમાં જન્મ્યો હોય તે કૂળમાં માનવામાં આવતા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર સાચાં હોય અને જીવ તેને ઓઘદૃષ્ટિએ સાચાં માનતો હોય તો તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળ્યું છે કે નહિ ?

ઉત્તરઃ–ના, તેને પણ ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે, કેમ કે સાચા દેવ, સાચા ગુરુ અને સાચાં શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ શું છે તથા કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્રમાં શું દોષો હોય તેનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને બધા પડખેથી તેના ગુણ (*merits*) અનેદોષ (*demerits*) નો યથાર્થ નિર્ણય ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી જીવને ગૃહીતમિથ્યાત્વ છે અને તે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવનો ખરો અનુયાયી નથી.

(૩) **પ્રશ્નઃ**–આ જીવે પૂર્વે કોઈ વાર ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડયું હશે કે નહિ ?

ઉત્તરઃ–હા; જીવે પૂર્વે અનંતવાર ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડયું અને દ્રવ્યલિંગી મુનિ થઈ નિરતિચાર મહાવ્રત પાળ્યાં, પરંતુ અગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડયું નહિ તેથી સંસાર ઉભો રહ્યો; ફરી પાછું ગૃહીત મિથ્યાત્વ અંગીકાર કર્યું. નિર્ગ્રંથદશાપૂર્વક પંચ મહાવ્રત તથા અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણાદિના શુભવિકલ્પ તે દ્રવ્યલિંગ છે; ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડયા વગર જીવ દ્રવ્યલિંગી થઇ શકે નહિ અને દ્રવ્યલિંગ વગર નિરતિચાર મહાવ્રત હોઇ શકે નહિ. દ્રવ્યલિંગીના નિરતિચાર મહાવ્રતને પણ વીતરાગ ભગવાને બાળવ્રત અને અસંયમ કહ્યાં છે, કેમ કે તેણે અગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડયું નથી.

૭. ગૃહીતમિથ્યાત્વના ભેદ

ગૃહીતમિથ્યાત્વના પાંચ ભેદ છે—(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ; (૨) સંશય મિથ્યાત્વ; (૩) વિનય મિથ્યાત્વ; (૪) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ; અને (૫) વિપરીત મિથ્યાત્વ. તે દરેકની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

(૧) **એકાંત મિથ્યાત્વ**—પદાર્થનું સ્વરૂપ અનેકાંતમય (અનેક ધર્મોવાળું) હોવા છતાં તેને સર્વથા એક જ ધર્મવાળો માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે. જેમ કે જીવને સર્વથા ક્ષણિક અથવા સર્વથા નિત્ય માનવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

(૨) **સંશય મિથ્યાત્વ**—આત્મા પોતાના કાર્યનો કર્તા થતો હશે કે પર વસ્તુના કાર્યનો કર્તા થતો હશે ? એ વગેરે પ્રકારે સંશય રહેવો તે સંશય મિથ્યાત્વ છે.

(૩) **વિપરીત મિથ્યાત્વ**—સગ્રંથને નિર્ગ્રંથ માનવા, મિથ્યાદૃષ્ટિ સાધુને સાચા ગુરુ માનવા, કેવળીના સ્વરૂપને વિપરીતપણે માનવું ઈત્યાદિ પ્રકારે ઊંધી રુચિ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે.

(૪) **અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ**—જ્યાં હિત-અહિતનો કાંઈ પણ વિવેક ન હોય, કે કાંઈ પણ પરિક્ષા કર્યા વગર ધર્મની શ્રદ્ધા કરવી તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે. જેમ કે પશુવધમાં ધર્મ માનવો તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે.

(૫) **વિનય મિથ્યાત્વ**—સમસ્ત દેવને તથા સમસ્ત ધર્મમતોને સરખા માનવા તે વિનય મિથ્યાત્વ છે.

૮. ગૃહીતમિથ્યાત્વના પાંચ ભેદોનો વિશેષ ખુલાસો

(૧) **એકાંત મિથ્યાત્વ**—વસ્તુને સર્વથા અસ્તિરૂપ, સર્વથા નાસ્તિરૂપ, સર્વથા એકરૂપ, સર્વથા અનેકરૂપ, સર્વથા નિત્ય, સર્વથા અનિત્ય, ગુણ-પર્યાયોથી સર્વથા અભિન્ન, ગુણ-પર્યાયોથી સર્વથા ભિન્ન ઇત્યાદિ સ્વરૂપે માનવી તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે. વળી, કાળ જ બધું કરે છે, કાળ જ બધાનો નાશ કરે છે, કાળ જ ફળ, ફૂલ વગેરેને ઉપજાવે છે, કાળ જ સંયોગ-વિયોગ કરાવે છે, કાળ જ ધર્મ પમાડે છે-ઇત્યાદિ માન્યતા જુઠ્ઠી છે, તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે. દરેક વસ્તુ પોતે પોતાના કારણે પોતાની પર્યાય ધારણ કરે છે, તે જ તે વસ્તુનો સ્વકાળ છે અને તે વખતે વર્તતી કાળદ્રવ્યની પર્યાય (સમય) તે નિમિત્ત છે; આમ સમજવું તે યથાર્થ સમજણ છે અને તે વડે એકાંત મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે.

કોઇ કહે છે કે–આત્મા તો અજ્ઞાની છે, આત્મા અનાથ છે, આત્માનાં સુખ–દુઃખ, જીવન–મરણ, લાભ–અલાભ, જ્ઞાનીપણું, પાપીપણું, ધર્મીપણું, સ્વર્ગગમન, નરકગમન ઇત્યાદિ બધું ઈશ્વર કરે છે, સંસારના કર્તા ઇશ્વર છે, હર્તા પણ ઈશ્વર છે, ઈશ્વરથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે,–ઇત્યાદિ પ્રકારે ઈશ્વરકર્તૃત્વની કલ્પના કરે છે તે મિથ્યા છે. ઇશ્વરપણું તો આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધ (સિદ્ધ) અવસ્થા છે. આત્મા નિજસ્વભાવે જ્ઞાની છે પણ પોતાના સ્વરૂપની અનાદિથી ખોટી માન્યતાના કારણે પર્યાયમાં અજ્ઞાનીપણું, દુઃખ, જીવન, મરણ, લાભ, અલાભ, પાપીપણું વગેરે પોતે પ્રાપ્ત કરે છે, અને જ્યારે પોતે પોતાના સ્વરૂપની ખોટી માન્યતા ટાળે ત્યારે પોતે જ જ્ઞાની, ધર્મી થાય છે, ઇશ્વર (સિદ્ધ) તો તેના જ્ઞાતા–દૃષ્ટા છે.

(૨) **વિપરીત મિથ્યાત્વ**—૧-સ્ત્રીના રાગી, રોટલા ખાનાર, પાણી પીનાર, માંદા થનાર, મંદવાડ થતાં દવા લેનાર ઇત્યાદિ દોષ સહિત જીવને પરમાત્મા કે કેવળજ્ઞાની માનવા, ૨–સતિ સ્ત્રીને પાંચ ભરથારવાળી માનવી, ૩–ગૃહસ્થદશામાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી, ૪–કેવળજ્ઞાની ભગવાન છદ્મસ્થ જીવની વૈયાવચ્ચ કરે એમ માનવું, ૫–છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ઉપર પણ વંદ્યવંદકભાવ હોય અને કેવળી ભગવાનને છદ્મસ્થગુરુ પ્રત્યે, ચતુર્વિધ સંઘ અર્થાત્ તીર્થ પ્રત્યે કે બીજા કેવળી પ્રત્યે વંદ્યવંદકભાવ હોય એમ માનવું, ૬–વસ્ત્રોને પરિગ્રહ તરીકે ન ગણવા અર્થાત્ વસ્ત્ર સહિત હોવા છતાં અપરિગ્રહીપણું માનવું, ૭–વસ્ત્રવડે આત્માનું સાધન વધારે થઇ શકે એવી બધી માન્યતાઓ તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે.

૮–સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં અને પછી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જે શુભભાવો થાય છે તે શુભભાવમાં જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વ્યકતિઓને જુદા જુદા પદાર્થો નિમિત્ત હોય છે, કેમ કે શુભભાવ તે વિકાર છે અને વિકારને પરાવલંબન હોય છે. કેટલાક જીવોને શુભરાગ વખતે વીતરાગદેવની તદાકાર પ્રતિમાનાં દર્શન–પૂજનાદિ નિમિત્તરૂપે હોય છે. વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન–પૂજન તે

પણ રાગ છે, પરંતુ કોઈ પણ જીવને શુભરાગ વખતે વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન-પૂજનાદિનું નિમિત્ત ન જ હોય એમ માનવું તે શુભભાવના સ્વરૂપની વિપરીત માન્યતા હોવાથી વિપરીત મિથ્યાત્વ છે.

૯-વીતરાગી પ્રતિમાના દર્શન-પૂજનાદિના શુભરાગને ધર્માનુરાગ કહેવામાં આવે છે; ધર્મ તો નિરાવલંબી છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના અવલંબનથી છૂટીને સ્વભાવનો આશ્રય કરે ત્યારે ધર્મ પ્રગટે છે. જો તે શુભરાગને ધર્મ માને તો તે શુભભાવના સ્વરૂપની વિપરીત માન્યતા હોવાથી વિપરીત મિથ્યાત્વ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયના તેરમા સૂત્રની ટીકામાં અવર્ણવાદનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેનો સમાવેશ વિપરીત મિથ્યાત્વમાં થાય છે.

(જુઓ અ. ૬ સૂ. ૧૩ ની ટીકા પાનું-૫૩૩ થી ૫૪૨)

(૩) સંશય મિથ્યાત્વ—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, તે જ સાચો મોક્ષમાર્ગ હશે કે અન્ય સમસ્ત મતોમાં જુદા જુદા માર્ગ પ્રરુપ્યા છે તે માર્ગ સાચો હશે? તેમના વચનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા છે અને કોઈ પ્રત્યક્ષ જાણવાવાળા સર્વજ્ઞ નથી, શાસ્ત્રો પરસ્પર એકબીજાને મળતાં નથી તેથી કોઈ નિશ્ચય-નિર્ણય થઈ શકતો નથી,-ઇત્યાદિ પ્રકારનો અભિપ્રાય તે સંશય મિથ્યાત્વ છે.

(૪) વિનય મિથ્યાત્વ—૧-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ-સંયમ-ધ્યાનાદિ વગર માત્ર ગુરુ પૂજનાદિક વિનયથી જ મુક્તિ થશે એમ માનવું તે, ૨-સર્વ દેવ, સર્વ શાસ્ત્ર, સમસ્ત મત તથા સમસ્ત વેષધારકોને સમાન માનીને તે બધાયનો વિનય કરવો તે અને ૩-વિનય માત્રથી જ પોતાનું કલ્યાણ થઇ જશે એમ માનવું તે વિનય મિથ્યાત્વ છે. ૪-સંસારમાં જેટલા દેવો પૂજાય છે અને જેટલા શાસ્ત્રો કે દર્શનો પ્રચલિત છે તે બધાય સુખદાયી છે, તેમનામાં ભેદ નથી, તે બધાથી મુક્તિ (અર્થાત્ આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ) થઇ શકે છે એવી માન્યતા તે વિનય મિથ્યાત્વ છે અને તે માન્યતાવાળા જીવો વૈનયિક મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ગુણગ્રહણની અપેક્ષાથી અનેક ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ સત્-અસત્નો વિવેક કર્યા વગર સાચા તથા ખોટા બધા ધર્મોને સમાનપણે જાણીને તેનું સેવન કરવું તેમાં અજ્ઞાનની મુખ્યતા નથી પણ વિનયના અતિરેકની મુખ્યતા છે તેથી તેને વિનય મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે.

(૫) **અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ**—૧-સ્વર્ગ, નરક, મુક્તિ કોણે દીઠાં ? ૨-સ્વર્ગના સમાચાર કોને આવ્યાં ? બધાં ધર્મશાસ્ત્ર જુઠ્ઠાં છે, કોઇ સાચું જ્ઞાન બતાવી શકતા નથી, ૩-પુણ્ય-પાપ ક્યાં લાગે અથવા પુણ્ય-પાપ કાંઇ છે જ નહિ, ૪-પરલોકને કોણે જાણ્યો ? શું પરલોકના સમાચાર-પત્ર કે તાર કોઇને આવ્યા ? ૫-સ્વર્ગ, નરક ઇત્યાદિ બધું કહેવામાત્ર છે, સ્વર્ગ-નરક તો અહીં જ છે, અહીં સુખ ભોગવે તે સ્વર્ગ, દુઃખ ભોગવે તે નરક; ૬-હિંસાને પાપ કહે છે તથા દયાને પુણ્ય કહે છે તે કહેવામાત્ર છે, કોઈ ઠેકાણું હિંસારહિત નથી, સર્વમાં હિંસા છે, ક્યાંય પગ મૂકવાનું ઠેકાણું નથી, જમીન પવિત્ર છે તે પગ મૂકવા આપે છે, ૭-આ ભક્ષ્ય અને આ અભક્ષ્ય—એવો વિચાર પણ નિરર્થક છે, એકેંદ્રિય વૃક્ષ તથા અન્ન વગેરે ભક્ષણ કરવામાં અને માંસભક્ષણ કરવામાં તફાવત નથી, તે બંનેમાં જીવહિંસા સમાન છે, ૮-જીવને જીવનો જ આહાર ભગવાને બતાવ્યો છે અથવા જગતની બધી વસ્તુઓ ખાવા ભોગવવા માટે જ છે ઇત્યાદિ—આ બધા અભિપ્રાયો અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે.

૯. ઉપર પ્રમાણે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જાણીને સર્વ જીવોએ ગૃહીત તથા અગૃહીત મિથ્યાત્વ છોડવું જોઇએ. સર્વ પ્રકારનાં બંધનું મૂળકારણ મિથ્યાત્વ છે, અને તે જ સૌથી પહેલાં ટળે છે. મિથ્યાત્વ ટળ્યા વગર અન્ય બંધના કારણો (અવિરતિ આદિ) પણ ટળતાં નથી, માટે સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વ ટાળવું જોઇએ.

૧૦. અવિરતિનું સ્વરૂપ

પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનના વિષયો અને પાંચ સ્થાવર તથા એક ત્રસની હિંસા એ બાર પ્રકારના ત્યાગરૂપ ભાવ ન થવા તે બાર પ્રકારની અવિરતિ છે.

જેને મિથ્યાત્વ હોય તેને તો અવિરતિ હોય જ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ છૂટી જવા છતાં તે કેટલોક કાળ રહે છે. અવિરતિને અસંયમ પણ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યા પછી દેશચારિત્રના બળવડે એકદેશવિરતિ થાય તેને અણુવ્રત કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ છૂટયા પછી તરત અવિરતિનો પૂર્ણ અભાવ થઇ જાય અને સાચાં મહાવ્રત તથા મુનિદશા પ્રગટ કરે એવા જીવો તો થોડા વિરલા જ હોય છે.

૧૧. પ્રમાદનું સ્વરૂપ

ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મોમાં ઉત્સાહ ન રાખવો તેને સર્વજ્ઞદેવે પ્રમાદ કહ્યો છે.

જેને મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ હોય તેને તો પ્રમાદ હોય જ છે. પરંતુ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ ટળ્યા પછી પ્રમાદ તરત ટળી જ જાય એવો નિયમ નથી, તેથી સૂત્રમાં અવિરતિ પછી પ્રમાદ કહ્યો છે, તે અવિરતિથી જુદો છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતાં જ પ્રમાદ ટાળીને અપ્રમત્તદશા પ્રગટ કરે એવા જીવો વિરલા જ હોય છે.

૧૨. કષાયનું સ્વરૂપ

કષાયના ૨૫ પ્રકાર છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તે દરેકના અનંતાનુબંધી આદિ ચાર પ્રકાર–એ રીતે ૧૬ તથા હાસ્યાદિક ૯ નોકષાય એ બધા કષાય છે, અને તે બધામાં આત્મહિંસા કરવાનું સામર્થ્ય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણે અથવા અવિરતિ અને પ્રમાદ એ બે અથવા તો પ્રમાદ જ્યાં હોય ત્યાં તો કષાય અવશ્ય હોય જ છે, પણ એ ત્રણે ટળી જવા છતાં પણ કષાય હોઈ શકે છે.

૧૩. યોગનું સ્વરૂપ

યોગનું સ્વરૂપ છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રની ટીકામાં આવી ગયું છે. (જુઓ, પા. ૫૦૮) મિથ્યાદૃષ્ટિથી ઠેઠ તેરમા ગુણસ્થાન સુધી યોગ રહે છે. ૧૧, ૧૨ ને ૧૩ મા ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વાદિ ચારનો નાશ થવા છતાં યોગનો સદ્‌ભાવ રહે છે.

કેવળજ્ઞાની ગમનાદિ ક્રિયારહિત થયા હોય તોપણ તેમને ઘણો યોગ છે અને બેઇંદ્રિયાદિ જીવો ગમનાદિ ક્રિયા કરે છે તોપણ તેમને અલ્પ યોગ હોય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યોગ તે બંધનું ગૌણકારણ છે, તે તો પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધનું કારણ છે. બંધનું મુખ્ય કારણ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય છે અને તે ચારમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ તો મિથ્યાત્વ જ છે. મિથ્યાત્વ ટાળ્યા વિના અવિરતિ આદિ બંધનાં કારણો ટળે જ નહિ—એ અબાધિત સિદ્ધાંત છે.

૧૪. કયા ગુણસ્થાને કયા બંધ હોય ?

મિથ્યાદૃષ્ટિ (ગુણસ્થાન-૧) ને પાંચે બંધ હોય છે, સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ (ગુણસ્થાન ૨-૩-૪) ને મિથ્યાત્વ સિવાયના અવિરતિ આદિ ચારે બંધ હોય છે, દેશસંયમી (ગુણસ્થાન-૫) ને અંશે અવિરતિ તથા પ્રમાદાદિ ત્રણે બંધ હોય છે, પ્રમત્ત સંયમી (ગુણસ્થાન-૬) ને મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ સિવાયના પ્રમાદાદિ ત્રણ બંધ હોય છે, અપ્રમત્ત સંયમીને (ગુણસ્થાન ૭ થી ૧૦ સુધી) કષાય અને યોગ એ બે જ બંધ હોય છે. ૧૧-૧૨ ને ૧૩ મા ગુણસ્થાને એક માત્ર યોગનો સદ્‌ભાવ છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાને એકે પ્રકારનો બંધ નથી, તે અબંધ છે અને ત્યાં સંપૂર્ણ સંવર છે.

૧૫. મહાપાપ

પ્રશ્નઃ—જીવને સૌથી મહાન પાપ કયું ?

ઉત્તરઃ—મિથ્યાત્વ એક જ. મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં અન્ય સર્વે પાપોનો સદ્‌ભાવ છે, મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી.

૧૯. આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત

આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણવડે મિથ્યાત્વ ટાળતાં તેની સાથે અનંતાનુબંધી કષાયનો તેમ જ એકતાલીસ પ્રકૃતિઓના બંધનો અભાવ થાય છે, તથા બાકીના કર્મોની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અંતઃકોડાકોડી સાગરની રહી જાય છે, અને જીવ થોડા જ કાળમાં મોક્ષપદને પામે છે. સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે અને મિથ્યાત્વનો અભાવ કર્યા સિવાય અન્ય અનેક ઉપાય કરવા છતાં મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગ થતો નથી. માટે સૌથી પહેલાં યથાર્થ ઉપાયોવડે સર્વ પ્રકારથી ઉદ્યમ કરી એ મિથ્યાત્વનો સર્વથા નાશ કરવો યોગ્ય છે. ॥૧॥

બંધનું લક્ષણ

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते स बंधः ॥२॥

અર્થઃ- [जीवः सकषायत्वात्] જીવ કષાય સહિત હોવાથી [कर्मणः योग्यान्] કર્મને યોગ્ય [पुद्गलान्] પુદ્‌ગલ પરમાણુઓનું [आदत्ते] ગ્રહણ કરે છે [स बंधः] તે બંધ છે.

ટીકા

૧. આખા લોકમાં કાર્મણવર્ગણારૂપ પુદ્‌ગલો ભર્યાં છે. જ્યારે જીવ કષાય કરે ત્યારે તે કષાયનું નિમિત્ત પામીને કાર્મણવર્ગણા પોતે કર્મરૂપે પરિણમે છે અને જીવની સાથે સંબંધ પામે છે, તેને બંધ કહેવામાં આવે છે. અહીં જીવ અને પુદ્‌ગલના એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધને બંધ કહ્યો છે. બંધ થવાથી જીવ અને કર્મ એક વસ્તુ થઇ જતાં નથી, તેમ જ તે બે ભેગાં થઇને કોઇ કાર્ય કરતાં નથી એટલે જીવ અને કર્મ એ બંને ભેગાં થઇને આત્મામાં વિકાર કરતાં નથી તેમજ જીવ અને કર્મ ભેગાં થઇને પુદ્‌ગલ કર્મમાં વિકાર કરતા નથી. કર્મોનો ઉદય જીવમાં વિકાર કરતો નથી, જીવ

કર્મોમાં વિકાર કરતો નથી, પણ બંને સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની પર્યાયના કર્તા છે. જ્યારે જીવ પોતાની વિકારી અવસ્થા કરે ત્યારે જુનાં કર્મોના વિપાકને 'ઉદય' કહેવામાં આવે છે, અને જો જીવ વિકારી અવસ્થા ન કરે તો તેને મોહકર્મની નિર્જરા થઈ-એમ કહેવામાં આવે છે. પરલક્ષ વગર જીવમાં વિકાર થાય નહિ, જીવ જ્યારે પરલક્ષે પોતાની અવસ્થામાં વિકારભાવ કરે ત્યારે તે ભાવ અનુસાર નવાં કર્મો બંધાય છે—આટલો જીવ પુદ્ગલનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે, તે આ સૂત્ર બતાવે છે.

૨. જીવ અને પુદ્ગલનો જે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે તે ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં નથી પણ માત્ર એક સમયની અવસ્થા પુરતો છે. જીવમાં કદી બે સમયનો વિકાર ભેગો થતો નથી તેથી તેનો કર્મ સાથેનો સંબંધ પણ બે સમયનો નથી.

પ્રશ્નઃ—જો તે સંબંધ એક જ સમય પુરતો છે તો જીવ સાથે લાંબી સ્થિતિવાળાં કર્મનો સંબંધ કેમ બતાવ્યો છે ?

ઉત્તરઃ—ત્યાં પણ સંબંધ તો વર્તમાન એક સમય પુરતો જ છે; પરંતુ જીવ જો વિભાવ પ્રત્યેનો જ પુરુષાર્થ ચાલુ રાખશે અને જો સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ સત્ય પુરુષાર્થ નહિ કરે તો તેનો કર્મ સાથેનો સંબંધ કયાં સુધી રહેશે તે જણાવ્યું છે.

૩. આ સૂત્રમાં सकषायत्वात् શબ્દ છે તે જીવ અને કર્મ બંનેને (અર્થાત્ કષાયરૂપ ભાવ અને કષાયરૂપ કર્મ એ બંનેને) લાગુ પડી શકે છે; અને એ પ્રમાણે લાગુ પાડતાં તેમાંથી નીચેના નિયમો નીકળે છે.

(૧) અનાદિથી જીવ કદી પણ શુદ્ધ થયો નથી પણ કષાયરહિત જ છે અને તેથી જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિથી છે.

(૨) કષાયભાવવાળો જીવ કષાય-કર્મના નિમિત્તે નવો બંધ કરે છે.

(૩) કષાય-કર્મને મોહકર્મ કહેવાય છે, આઠ કર્મોમાંથી તે એક જ કર્મ બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૪) પહેલા સૂત્રમાં બંધના જે પાંચ કારણો જણાવ્યાં છે તેમાંથી પહેલાં ચારનો સમાવેશ અહીં કહેલા કષાય શબ્દમાં થઈ જાય છે.

(૫) અહીં જીવ સાથે કર્મનો બંધ થવાનું કહ્યું છે; તે કર્મ પુદ્‌ગલો છે એમ બતાવવા માટે સૂત્રમાં પુદ્‌ગલ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી 'કર્મ આત્માનો અદૃષ્ટ ગુણ છે' એવી કેટલાક જીવોની જે માન્યતા છે તે દૂર થાય છે.

૪. 'सकषायत्वात्'-અહીં પાંચમી વિભક્તિ લગાડવાનો હેતુ એવો છે કે જેવો તીવ્ર, મધ્યમ કે મંદ કષાય જીવ કરે તે મુજબ જ કર્મોમાં સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

૫. કર્મના નિમિત્તે જીવ સકષાય થાય છે એટલે કે જે જીવની અવસ્થામાં વિકારી થવાયોગ્ય લાયકાત હોય તેને કર્મનું નિમિત્ત હાજર હોય છે અને જે જીવને કર્મનો સંબંધ ન હોય તે જીવની પોતાની લાયકાત પણ સકષાયરૂપ થવાની હોતી નથી. એ ધ્યાન રાખવું કે સામે કર્મ ઉદય હોય માટે જીવને કષાય કરવો જ પડે એમ નથી, કર્મ હાજર હોવા છતાં જીવ પોતે જો સ્વલક્ષમાં ટકીને કષાયરૂપે ન પરિણમે તો તે કર્મોને બંધનું નિમિત્ત કહેવાતું નથી.

૬. જીવને કર્મ સાથે જે સંબંધ છે તે પ્રવાહે અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે એક જ સમય પુરતો છે. દરેક સમયે પોતાની યોગ્યતાથી જીવ નવો નવો વિકાર કરે છે તેથી તે સંબંધ ચાલુ રહે છે. પણ જડ કર્મો જીવને વિકાર કરાવતાં નથી. જીવ પોતાની યોગ્યતાથી વિકાર કરે તો થાય અને ન કરે તો ન થાય. જેમ ઘણાં કાળથી ઊનું થયેલું પાણી ક્ષણમાં ઠરી જાય છે તેમ અનાદિથી વિકાર ચાલ્યો આવતો હોવા છતાં, વિકારની યોગ્યતા એક જ સમય પુરતી હોવાથી સ્વભાવના લક્ષે તે ટળી શકે છે. વિકાર ટળતાં કર્મ સાથેનો સંબંધ પણ ટળે છે.

૭. **પ્રશ્ન:**-આત્મા તો અમૂર્તિક છે, હાથ-પગ વગરનો છે, અને કર્મો તો મૂર્તિક છે, તો તે કર્મોને કઇ રીતે ગ્રહણ કરે ?

ઉત્તર:-ખરેખર એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરી શકતું નથી તેથી અહીં જે 'ગ્રહણ' કરવાનું કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે એમ સમજવું. જીવને અનાદિથી કર્મપુદ્ગલો સાથે સંબંધ છે અને જીવના વિકારનું નિમિત્ત પામીને સમયે સમયે જુનાં કર્મો સાથે નવાં કર્મો સ્કંધરૂપ થાય છે-એટલો સંબંધ બતાવવા માટે આ ઉપચાર કર્યો છે; ખરેખર જીવ સાથે કર્મપુદ્ગલો બંધાતાં નથી પણ જુનાં કર્મપુદ્ગલો સાથે નવાં કર્મપુદ્ગલોનો બંધ થાય છે; પરંતુ જીવમાં વિકારની યોગ્યતા છે અને તે વિકારનું નિમિત્ત પામીને નવાં કર્મ-પુદ્ગલો બંધાય છે માટે ઉપચારથી જીવને કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કહ્યું છે.

૮. જગતમાં ઘણા પ્રકારનાં 'બંધ' હોય છે જેમ કે-ગુણગુણી બંધ વગેરે. તે બધા પ્રકારના બંધથી આ બંધ જુદો છે એમ બતાવવા માટે આ સૂત્રમાં બંધ પહેલાં 'સઃ' શબ્દ વાપર્યો છે.

જીવ અને પુદ્ગલને ગુણગુણીસંબંધ કે કર્તાકર્મસંબંધ નથી એમ 'સઃ' શબ્દથી બતાવ્યું છે, તેથી અહીં તેમનો એક ક્ષેત્રા-વગાહરૂપસંબંધ અથવા તો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ સમજવો. કર્મનો બંધ જીવના તમામ પ્રદેશોએ થાય છે અને બંધમાં અનંતાનંત પરમાણુઓ હોય છે.

(જુઓ, આ અધ્યાયનું સૂત્ર ૨૪ મું)

૯. અહીં બંધ શબ્દનો અર્થ વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ નીચે જણાવેલ ચાર પ્રકારે સમજવો—

(૧) આત્મા બંધાયો તે બંધ, એ કર્મસાધન છે.

(૨) આત્મા પોતે જ બંધરૂપ પરિણમે છે તેથી બંધને કર્તા કહેવાય, એ કર્તૃસાધન છે.

(૩) પહેલા બંધની અપેક્ષાએ આત્મા બંધ વડે નવીન બંધ કરે છે તેથી બંધ કરણસાધન છે.

(૪) બંધનરૂપ ક્રિયા તે જ ભાવ, એવી ક્રિયારૂપ પણ બંધ છે તે ભાવ સાધન છે. ॥૨॥

બંધના ભેદ

प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः ॥३॥

અર્થઃ-[तत्] તે બંધના [प्रकृति स्थिति अनुभाग प्रदेशाः] પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ [विधयः] એ ચાર ભેદ છે.

ટીકા

૧. **પ્રકૃતિબંધ**—કર્મોના સ્વભાવને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.

સ્થિતિબંધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો પોતાના સ્વભાવરૂપે જેટલો કાળ રહે તે સ્થિતિબંધ છે.

અનુભાગબંધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના રસવિશેષને અનુભાગબંધ કહે છે.

પ્રદેશબંધ—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોરૂપે થનાર પુદ્ગલસ્કંધોના પરમાણુઓની સંખ્યા તે પ્રદેશબંધ છે. બંધના-ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારમાંથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગના નિમિત્તે થાય છે અને સ્થિતિબંધ તથા અનુભાગબંધ કષાયના નિમિત્તે થાય છે.

૨. અહીં જે બંધના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે પુદ્ગલકર્મબંધના છે; તે દરેક પ્રકારના ભેદ-ઉપભેદ હવે અનુક્રમે કહે છે. ॥૩॥

પ્રકૃતિબંધના મૂળ ભેદ

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नाम-गोत्रान्तरायाः ॥४॥

અર્થઃ-[आद्यो] પહેલો અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ [ज्ञानदर्शनावरण] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, [वेदनीय मोहनीय] વેદનીય, મોહનીય, [आयुः नाम गोत्र अन्तरायाः] આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય-એ આઠ પ્રકારનો છે.

ટીકા

૧. **જ્ઞાનાવરણ**—જ્યારે આત્મા પોતે પોતાના જ્ઞાનભાવનો ઘાત કરે ત્યારે આત્માના જ્ઞાનગુણના ઘાતમાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને જ્ઞાનાવરણ કહે છે.

દર્શનાવરણ—જ્યારે આત્મા પોતે પોતાના દર્શનભાવનો ઘાત કરે ત્યારે આત્માના દર્શનગુણના ઘાતમાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને દર્શનાવરણ કહે છે.

વેદનીય—જ્યારે આત્મા પોતે મોહભાવ વડે પરલક્ષે આકુળતા કરે ત્યારે સગવડતા કે અગવડતારૂપ સંયોગો પ્રાપ્ત થવામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને વેદનીય કહે છે.

મોહનીય—જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને અન્યને પોતાના સમજે અથવા સ્વરૂપાચરણમાં અસાવધાની કરે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને મોહનીય કહે છે.

આયુ—જ્યારે જીવ પોતાની યોગ્યતાથી નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય કે દેવના શરીરમાં રોકાઈ રહે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને આયુકર્મ કહે છે.

નામ—જીવ જે શરીરમાં હોય તે શરીરાદિની રચનામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને નામકર્મ કહે છે.

ગોત્ર—જીવને ઉંચ કે નીચ આચરણવાળા કુળમાં પેદા થવામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને ગોત્રકર્મ કહે છે.

અંતરાય—જીવને દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યના વિઘ્નમાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને અંતરાયકર્મ કહે છે.

૨. પ્રકૃતિબંધના આ આઠ ભેદોમાંથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતિકર્મ કહેવાય છે કેમ કે તેઓ જીવના અનુજીવી ગુણોની પર્યાયના ઘાતમાં નિમિત્ત છે. અને બાકીના વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ચારને અઘાતિકર્મ કહેવાય છે કેમ કે તેઓ જીવના અનુજીવી ગુણોની પર્યાયના ઘાતમાં નિમિત્ત નથી પણ પ્રતિજીવી ગુણોની પર્યાયના ઘાતમાં નિમિત્ત છે.

વસ્તુમાં સદ્‌ભાવરૂપ ગુણ અનુજીવી ગુણ અને અભાવરૂપ ગુણ પ્રતિજીવી ગુણ કહેવાય છે.

૩. જેમ એક જ વખતે ખાધેલો આહાર ઉદરાગ્નિના સંયોગે રસ, લોહી વગેરે જુદા જુદા પ્રકારે થઈ જાય છે, તેમ એક જ વખતે ગ્રહણ થયેલાં કર્મો જીવના પરિણામો અનુસાર જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ અનેક ભેદરૂપ થઈ જાય છે. અહીં ઉદાહરણથી એટલો ફેર છે કે આહાર તો રસ, લોહી વગેરે રૂપે ક્રમેક્રમે થાય છે પરંતુ કર્મો તો જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે એક સાથે થઈ જાય છે. ॥૪॥

પ્રકૃતિબંધના ઉત્તર ભેદ

पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदा यथाक्रमम् ॥५॥

અર્થઃ—[यथाक्रमम्] ઉપર કહેલાં જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના અનુક્રમે [पंच नव द्वि अष्टाविंशति] પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીસ;

[चतुः द्वि चत्वारिंशत्द्वि पंचभेदा] ચાર, બે, બેંતાલીસ અને પાંચ ભેદો છે.

નોંધઃ-તે ભેદોનાં નામ હવે પછીના સૂત્રોમાં અનુક્રમે જણાવે છે. ।।૫।।

જ્ઞાનાવરણકર્મના પાંચ ભેદ

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।।६।।

અર્થઃ-[मति श्रुत अवधि] મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, [मनःपर्यय केवलानाम्] મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ—એ પાંચ ભેદો જ્ઞાનાવરણકર્મના છે.

ટીકા

પ્રશ્નઃ-અભવ્યજીવને મનઃપર્યયજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, જો તે સામર્થ્ય હોય તો અભવ્યપણું કહી શકાય નહિ; માટે તે બે જ્ઞાનના સામર્થ્ય વગર તેને એ બે જ્ઞાનના આવરણ કહેવાં તે શું નિરર્થક નથી?

ઉત્તરઃ-દ્રવ્યાર્થિકનયે અભવ્યજીવને પણ તે બંને જ્ઞાનની શકિત વિદ્યમાન છે માટે તે અપેક્ષાએ તેને પણ મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન બંને છે; અને પર્યાયાર્થિકનયે અભવ્યને તે બે જ્ઞાન નથી કેમ કે તેને કોઈ કાળે પણ તેની વ્યકિત નહિ થાય; શકિતમાત્ર છે પણ પ્રગટ-રૂપે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અભવ્યને થતાં નથી. માટે શકિતમાંથી વ્યકિત નહિ થવાના નિમિત્ત તરીકે આવરણ હોવું જ જોઈએ, તેથી અભવ્ય જીવને પણ તે બે આવરણો છે. ।।૬।।

દર્શનાવરણકર્મના નવ ભેદ

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ।।७।।

અર્થઃ-[चक्षुः अचक्षुः अवधि केवलानां] ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ, [निद्रा निद्रानिद्रा]

નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, [प्रचला प्रचलाप्रचला] પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા [स्त्यानगृद्धयः च] અને સ્ત્યાનગૃદ્ધિ–એ નવ ભેદ દર્શનાવરણકર્મના છે.

ટીકા

૧. છદ્મસ્થ જીવોને દર્શન અને જ્ઞાન ક્રમથી હોય છે અર્થાત્ પહેલાં દર્શન અને પછી જ્ઞાન હોય છે; પરંતુ કેવળી ભગવાનને દર્શન અને જ્ઞાન બંને એક સાથે હોય છે કેમ કે દર્શન અને જ્ઞાન બંનેના બાધક કર્મોનો ક્ષય એક સાથે થાય છે.

૨. મનઃપર્યયદર્શન હોતું નથી, કેમ કે મનઃપર્યયજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ થાય છે; તેથી મનઃપર્યયદર્શનાવરણકર્મ નથી.

૩. આ સૂત્રમાં આવેલ શબ્દોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાંત પ્રવેશિકામાંથી જોઈ લેવા. ॥૭॥

વેદનીયકર્મના બે ભેદ

सदसद्वेद्ये ॥८॥

અર્થઃ–[सत् असत्वेद्ये] સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય–એ બે ભેદ વેદનીયકર્મના છે. ॥૮॥

મોહનીયકર્મના અઠ્ઠાવીસ ભેદ

**दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्या-
स्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यि
कषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्री-
पुंनपुंसकवेदा अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यान-
संज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥९॥**

અર્થઃ–[दर्शन चारित्रमोहनीय अकषाय कषायवेदनीय आख्याः] દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, અકષાયવેદનીય અને કષાયવેદનીય

એ ચાર ભેદરૂપ મોહનીયકર્મ છે, અને તેના પણ અનુક્રમે [त्रि द्वि नव षोडशभेदाः] ત્રણ, બે, નવ અને સોળ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે–[सम्यक्त्व मिथ्यात्व तदुभयानि] સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય અને સમ્યગ્મિથ્યાત્વમોહનીય આ ત્રણ ભેદ દર્શનમોહનીયના છે; [अकषायकषायौ] અકષાય વેદનીય અને કષાયવેદનીય–આ બે ભેદ ચારિત્ર મોહનીયના છે; [हास्य रति अरति शोक भय जुगुप्सा स्त्री पुं नपुंसकवेदाः] હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ—આ નવ ભેદ અકષાયવેદનીયના છે; અને [अनंतानुबंधी अप्रत्याख्यान प्रत्याख्यान संज्वलन] અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન તથા સંજ્વલન [विकल्पाः च एकशः क्रोध मान माया लोभाः] એ દરેકના ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એ ચાર પ્રકાર—એ સોળ ભેદ કષાય વેદનીયના છે. આ રીતે કુલ અઠાવીસ ભેદ મોહનીયકર્મના છે.

નોંધ—અકષાયવેદનીય અને કષાયવેદનીય એ બેનો સમાવેશ ચારિત્રમોહમાં થઈ જાય છે તેથી તેમને ગણતરીમાં જુદા લેવામાં આવ્યા નથી.

ટીકા

૧. મોહનીયકર્મના મુખ્ય બે ભેદ છે—દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. જીવનો મિથ્યાત્વભાવ એ જ સંસારનું મૂળ છે તેમાં નિમિત્ત મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ છે તે દર્શનમોહનીયનો એક ભેદ છે. દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદ છે—મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ, સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ અને સમ્યક્મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ. આ ત્રણમાંથી બંધ એક મિથ્યાત્વપ્રકૃતિનો જ થાય છે. જીવનો એવો કોઈ ભાવ નથી કે જેનું નિમિત્ત પામીને સમ્યક્ત્વમોહનીયપ્રકૃતિ કે સમ્યક્મિથ્યાત્વમોહનીયપ્રકૃતિ બંધાય; જીવને પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાના કાળમાં (–ઉપશમ કાળમાં) મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિના ત્રણ ટુકડા થઈ જાય છે, તેમાંથી એક મિથ્યાત્વરૂપે રહે છે, એક સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિરૂપે

થાય છે અને એક સમ્યગ્મિથ્યાત્વપ્રકૃતિરૂપે થાય છે. ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદ છે તેનાં નામ સૂત્રમાં જ જણાવ્યાં છે. એ રીતે બધાં મળીને ૨૮ ભેદ મોહનીયકર્મના છે.

૨. આ સૂત્રમાં આવેલ શબ્દોના અર્થ જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકામાંથી જોઈ લેવા.

૩. અહીં હાસ્યાદિક નવને અકષાયવેદનીય કહેલ છે, તેને નોકષાયવેદનીય પણ કહેવાય છે.

૪. **અનંતાનુબંધીનો અર્થ**— અનંત=મિથ્યાત્વ, સંસાર; અનુબંધી=તેને અનુસરીને બંધાય તે. મિથ્યાત્વને અનુસરીને જે કષાય બંધાય છે તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહેવામાં આવે છે. અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે—

(૧) આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની અરુચિ તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ છે.

(૨) 'હું પરનું કરી શકું' એવી માન્યતાપૂર્વક જે અહંકાર તે અનંતાનુબંધી માન-અભિમાન છે.

(૩) પોતાનું સ્વાધીનસ્વરૂપ ન સમજાય એવી આડ મારીને વિકારીદશા વડે આત્માને ઠગવો તે અનંતાનુબંધી માયા છે.

(૪) પુણ્યાદિ વિકારથી લાભ માનીને પોતાની વિકારીદશાને વધાર્યા કરવી તે અનંતાનુબંધી લોભ છે.

અનંતાનુબંધી કષાય આત્માના સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રને રોકે છે. શુદ્ધાત્માના અનુભવને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર કહેવાય છે, તેની શરુઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી થાય છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાને તેની પૂર્ણતા થઈને સિદ્ધદશા પ્રગટે છે. ॥૯॥

આયુકર્મના ચાર ભેદ

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥१०॥

અર્થ:—[नारकतैर्यग्योन] નરકાયુ, તિર્યંચાયુ, [मानुष दैवानि] મનુષ્યાયુ અને દેવાયુ—એ ચાર ભેદ આયુકર્મના છે. ॥૧૦॥

નામકર્મના બેંતાલીસ ભેદ

૪ ૫ ૫ ૩ ૨ ૫ ૫ ૬
गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थान-
૬ ૮ ૫ ૨ ૫ ૪
संहननस्पर्शरसगंधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघाता-
૨
तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससु-
भगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेत-
राणि तीर्थंकरत्वं च ॥११॥

અર્થઃ-[गति जाति शरीर अंगोपांग निर्माण] ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, નિર્માણ, [बंधन संघात संस्थान संहनन] બંધન, સંઘાત, સંસ્થાન, સંહનન, [स्पर्श रस गंध वर्ण] સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, [आनुपूर्व्य अगुरुलघु उपघात परघात] આનુપૂર્વ્ય, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરઘાત, [आतप उद्योत उच्छ्वास विहायोगतयः] આતપ, ઉદ્યોત, ઉશ્વાસ અને વિહાયોગતિ-એ એકવીસ, તથા [प्रत्येकशरीर त्रस सुभग सुस्वर शुभ सूक्ष्म पर्याप्ति स्थिर आदेय यशःकीर्ति] પ્રત્યેક શરીર, ત્રસ, સુભગ, સુસ્વર, શુભ, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્તિ, સ્થિર, આદેય અને યશઃકીર્તિ એ દસ તથા [स इतराणि] તેમનાથી ઉલટા દસ અર્થાત્ સાધારણ, સ્થાવર, દુર્ભગ, દુસ્વર, અશુભ, બાદર (-સ્થુળ), અપર્યાપ્ત, અસ્થિર, અનાદેય અને અયશઃકીર્તિ-એ દસ, [तीर्थंकरत्वं च] અને તીર્થંકરત્વ—એ રીતે કુલ બેંતાલીસ ભેદ નામકર્મના છે.

ટીકા

સૂત્રના જે શબ્દ ઉપર જે આંકડો લખેલ છે તે, તે શબ્દના તેટલા પેટા ભેદ છે—એમ સુચવે છે; ઉદા૦ ગતિ શબ્દ ઉપર ચારનો આંકડો છે તે એમ સુચવે છે કે ગતિના ચાર પેટા ભેદ છે ગતિ

વગેરેના પેટા ભેદ સહિત ગણવામાં આવે તો નામકર્મના કુલ ૯૩ ભેદ થાય છે.

આ સૂત્રમાં આવેલા શબ્દોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકામાંથી જોઇ લેવા. ॥૧૧॥

ગોત્રકર્મના બે ભેદ

उच्चैर्नीचैश्च ॥१२॥

અર્થઃ—(उच्चैः नीचैः च) ઉંચગોત્ર અને નીચગોત્ર એ બે ભેદ ગોત્રકર્મના છે. ॥૧૨॥

અંતરાયકર્મના પાંચ ભેદ

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥१३॥

અર્થઃ—(दान लाभ भोग उपभोग वीर्याणाम्) દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને વીર્યાંતરાય—એ પાંચ ભેદ અંતરાય કર્મના છે.

પ્રકૃતિબંધના પેટા ભેદોનું વર્ણન અહીં પુરું થયું. ॥૧૩॥

હવે સ્થિતિબંધના ભેદોનું વર્ણન કરે છે—

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः परा स्थितिः ॥१४॥

અર્થઃ—[आदितः तिसृणाम्] પહેલેથી ત્રણ (અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા વેદનીય) [अंतरायस्य च] અને અંતરાય—એ ચાર કર્મોની [परा स्थितिः] ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ [त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः] ત્રીસ ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમ છે.

નોંધઃ—(૧) આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય પર્યાપ્તક જીવને જ થાય છે. (૨) એક કરોડને એક કરોડથી ગુણતાં જે ગુણાકાર આવે તે ક્રોડાક્રોડી છે. ॥૧૪॥

મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥१५॥

અર્થઃ—[मोहनीयस्य] મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [सप्ततिः] સીત્તેર ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમ છે.

નોંધઃ—આ સ્થિતિ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય પર્યાપ્તક જીવને જ બંધાય છે. ॥૧૫॥

નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥१६॥

અર્થઃ—[नामगोत्रयोः] નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [विंशतिः] વીસ ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમ છે. ॥૧૬॥

આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥१७॥

અર્થઃ—[आयुषः] આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ [त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि] તેત્રીસ સાગરોપમ છે. ॥૧૭॥

વેદનીયકર્મની જઘન્યસ્થિતિ

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥१८॥

અર્થઃ—[वेदनीयस्य अपरा] વેદનીયકર્મની જઘન્યસ્થિતિ [द्वादशमुहूर्ता] બાર મુહૂર્ત છે. ॥૧૮॥

નામ અને ગોત્રકર્મની જઘન્યસ્થિતિ

नामगोत्रयोरष्टौ ॥१९॥

અર્થઃ—[नामगोत्रयोः] નામ અને ગોત્રકર્મની જઘન્યસ્થિતિ [अष्टौः] આઠ મુહૂર્તની છે. ॥૧૯॥

બાકીનાં જ્ઞાનાવરણાદિ પાંચ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥२०॥

અર્થઃ—[शेषाणाम्] બાકીનાં એટલે કે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય અને આયુ—એ પાંચ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ [अंतर्मुहूर्ता] અંતર્મુહૂર્ત છે.

સ્થિતિબંધના પેટાભેદનું વર્ણન અહીં પુરું થયું. ॥૨૦॥

હવે અનુભાગબંધનું વર્ણન કરે છે (અનુભાગબંધને અનુભવ-બંધ પણ કહેવાય છે)—

અનુભવબંધનું લક્ષણ

विपाकोऽनुभवः ॥२१॥

અર્થઃ—[विपाकः] વિવિધ પ્રકારનો પાક [अनुभवः] તે અનુભવ છે.

ટીકા

(૧) મોહકર્મનો વિપાક થતાં જીવ જે પ્રકારનો વિકાર કરે તે પ્રકારે જીવે ફળ ભોગવ્યું કહેવાય છે; તેનો અર્થ એટલો છે કે જીવને વિકાર કરવામાં મોહકર્મનો વિપાક નિમિત્ત છે. કર્મનો વિપાક કર્મમાં થાય, જીવમાં થાય નહિ. જીવને પોતાના વિભાવભાવનો અનુભવ થાય તે જીવનો વિપાક અનુભવ છે.

(૨) આ સૂત્ર પુદ્‌ગલકર્મના વિપાક અનુભવને સુચવનારું છે. બંધ થતી વખતે જીવનો જેવો વિકારીભાવ હોય તેને અનુસરીને પુદ્‌ગલ-

કર્મમાં અનુભાગબંધ થાય છે અને તે ઉદયમાં આવે ત્યારે કર્મનો વિપાક, અનુભાગ કે અનુભવ થયો-એમ કહેવાય છે. ॥૨૧॥

અનુભાગબંધ કર્મના નામ અનુસાર થાય છે

स यथानाम ॥२२॥

અર્થઃ—[स] તે અનુભાગબંધ [यथानाम] કર્મોના નામ પ્રમાણે જ થાય છે.

ટીકા

જે કર્મનું જે નામ છે તે કર્મમાં તેવો જ અનુભાગબંધ પડે છે. જેમ કે-જ્ઞાનાવરણકર્મમાં 'જ્ઞાન જ્યારે રોકાય ત્યારે નિમિત્ત થાય' એવો અનુભાગ હોય છે; દર્શનાવરણકર્મમાં ' દર્શન જ્યારે રોકાય ત્યારે નિમિત્ત થાય ' એવો અનુભાગ હોય છે. ॥૨૨॥

ફળ આપ્યા પછી કર્મોનું શું થાય છે

ततश्च निर्जरा ॥२३॥

અર્થઃ—[ततः च] તીવ્ર, મધ્યમ કે મંદ ફળ (અનુભાગ) આપ્યા પછી [निर्जरा] તે કર્મોની નિર્જરા થઇ જાય છે અર્થાત્ ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મ આત્માથી જુદાં થઇ જાય છે.

ટીકા

૧. આઠે કર્મો ઉદય થયા પછી નિર્જરી જાય છે; તેમાં મોહકર્મની નિર્જરાના બે ભેદ છે—સવિપાક નિર્જરા અને અવિપાક નિર્જરા.

(૧) સવિપાક નિર્જરા—આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે રહેતાં કર્મ પોતાની સ્થિતિ પુરી થતાં જુદાં થઇ ગયાં તે સવિપાક નિર્જરા છે.

(૨) **અવિપાક નિર્જરા—** ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જે કર્મો આત્માના પુરુષાર્થના કારણે આત્માથી જુદાં થઇ ગયાં તે અવિપાક નિર્જરા છે. તેને સકામ-નિર્જરા પણ કહેવાય છે.

૨. નિર્જરાના બે ભેદ બીજી રીતે પણ પડે છે તેનું વર્ણન—

(૧) **અકામનિર્જરા**—તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત તો ઇચ્છા રહિત ભૂખ-તૃષા સહન કરવી એ છે અને ત્યાં જો મંદ કષાયરૂપ ભાવ હોય તો પાપની નિર્જરા થાય અને દેવાદિ પુણ્યનો બંધ થાય-તેને અકામનિર્જરા કહે છે.

જે અકામનિર્જરાથી જીવની ગતિ કંઈક ઊંચી થાય છે તે પ્રતિકૂળ સંયોગો વખતે જીવ મંદકષાય કરે છે તેથી થાય છે, પણ કર્મો જીવને ઊંચી ગતિમાં લઈ જતાં નથી.

(૨) **સકામનિર્જરા**—તેની વ્યાખ્યા ઉપર આવી ગઈ છે.

૩. આ સૂત્રમાં च શબ્દ છે તે નવમા અધ્યાયના ત્રીજા સૂત્ર (तपसा निर्जरा च) સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

અનુભાગબંધનું વર્ણન અહીં પુરું થયું. ॥૨૩॥

હવે પ્રદેશબંધનું વર્ણન કરે છે—

પ્રદેશબંધનું સ્વરૂપ

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥२४॥

અર્થઃ—[नाम प्रत्ययाः] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું કારણ, [सर्वतो] સર્વ તરફથી અર્થાત્ સમસ્ત ભવોમાં, [योगविशेषात्] યોગ

-વિશેષથી, [सूक्ष्म एकक्षेत्रावगाहस्थिताः] સૂક્ષ્મ, એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સ્થિત [सर्वात्मप्रदेशेषु] અને સર્વ આત્મપ્રદેશોએ [अनंतानंत प्रदेशा] જે કર્મપુદ્ગલના અનંતાનંત પ્રદેશો (પરમાણુઓ) છે તે પ્રદેશબંધ છે.

નીચેની છ બાબતો આ સૂત્રમાં જણાવી છે-

(૧) સર્વ કર્મના જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળપ્રકૃતિરૂપ, ઉત્તરપ્રકૃતિરૂપ અને ઉત્તરોત્તરપ્રકૃતિરૂપ થવાનું કારણ કાર્મણવર્ગણા છે.

(૨) ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત ભવોમાં (-જન્મોમાં) મન-વચન -કાયાના યોગના નિમિત્તે તે કર્મો આવે છે.

(૩) તે કર્મો સૂક્ષ્મ છે-ઇન્દ્રિયગોચર નથી.

(૪) આત્માના સર્વ પ્રદેશોની સાથે દૂધ-પાણીની જેમ એક ક્ષેત્રમાં તે કર્મો વ્યાપ્ત છે.

(૫) આત્માના સર્વ પ્રદેશોએ અનંતાનંત પુદ્ગલો સ્થિત થાય છે.

(૬) એક આત્માના અસંખ્યપ્રદેશ છે, તે દરેક પ્રદેશે સંસારી જીવને અનંતાનંત પુદ્ગલસ્કંધો વિદ્યમાન છે.

પ્રદેશબંધનું વર્ણન અહીં પુરું થયું. ।।૨૪।।

આ રીતે ચારે પ્રકારના બંધનું વર્ણન કર્યું, હવે કર્મપ્રકૃતિઓમાંથી પુણ્યપ્રકૃતિ કેટલી છે તથા પાપપ્રકૃતિ કેટલી છે તે જણાવીને આ અધ્યાય પુરો કરે છે.

પુણ્ય પ્રકૃતિઓ

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।।२५।।

અર્થ:—[सत् वेद्य शुभायुः नाम गोत्राणि] સાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ અને શુભ ગોત્ર [पुण्यम्] એ પુણ્યપ્રકૃતિઓ છે.

ટીકા

૧. ઘાતિકર્મોની ૪૭ પ્રકૃતિઓ છે, તે બધી પાપરૂપ છે; અઘાતિકર્મોની ૧૦૧ પ્રકૃતિઓ છે તેમાં પુણ્ય અને પાપ બંને પ્રકાર છે; તેમાંથી ૬૮ પ્રકૃતિઓ પુણ્યરૂપ છે, તે નીચે પ્રમાણે-

૧. સાતાવેદનીય ૨. તિર્યંચાયુ ૩. મનુષ્યાયુ ૪. દેવાયુ ૫. ઉચ્ચ ગોત્ર ૬. મનુષ્યગતિ ૭. મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી ૮. દેવગતિ ૯. દેવ ગત્યાનુપૂર્વી ૧૦. પંચેન્દ્રિય જાતિ ૧૧-૧૫. પાંચ પ્રકારના શરીર ૧૬-૨૦. શરીરનાં પાંચ પ્રકારના બંધન ૨૧-૨૫. પાંચ પ્રકારના સંઘાત ૨૬-૨૮. ત્રણ પ્રકાર અંગોપાંગ ૨૯-૪૮. પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્પર્શ, વર્ણાદિક પર્યાયો ૪૯. સમચતુરસ્રસંસ્થાન ૫૦. વજ્રર્ષભનારાચસંહનન ૫૧. અગુરુલઘુ ૫૨. પરઘાત ૫૩. ઉચ્છ્વાસ ૫૪. આતપ ૫૫. ઉદ્યોત ૫૬. પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૫૭. ત્રસ ૫૮. બાદર ૫૯. પર્યાપ્તિ ૬૦. પ્રત્યેક શરીર ૬૧. સ્થિર ૬૨. શુભ ૬૩. સુભગ ૬૪. સુસ્વર ૬૫. આદેય ૬૬. યશઃકીર્તિ ૬૭. નિર્માણ અને ૬૮ તીર્થંકરત્વ. ભેદ વિવક્ષાએ આ ૬૮ પુણ્યપ્રકૃતિ છે અને અભેદ વિવક્ષાથી ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ છે, કેમ કે વર્ણાદિકના ૧૬ ભેદ, શરીરમાં અંતર્ગત ૫ બંધન અને ૫ સંઘાત એમ કુલ ૨૬ પ્રકૃતિઓ ઘટાડવાથી ૪૨ પ્રકૃતિ રહે છે.

૨. પૂર્વે ૧૧ મા સૂત્રમાં નામકર્મની ૪૨ પ્રકૃતિ જણાવી છે તેમાં ગતિ, જાતિ, શરીરાદિના પેટા ભેદો જણાવ્યા નથી, પણ પુણ્યપ્રકૃતિ અને પાપપ્રકૃતિ એવા ભેદ પાડતાં તેમના પેટા ભેદ આવ્યા વગર રહેતા નથી. ॥૨૫॥

પાપપ્રકૃતિઓ

अतोऽन्यत्पापम् ॥२६॥

અર્થઃ-[अतः अन्यत्] તે પુણ્યપ્રકૃતિઓથી અન્ય અર્થાત્ અસાતાવેદનીય, અશુભ આયુ, અશુભ નામ અને અશુભ ગોત્ર [पापम्] એ પાપપ્રકૃતિઓ છે.

ટીકા

૧. પાપપ્રકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે-

૧-૪૭ ઘાતિકર્મોની સર્વ પ્રકૃતિઓ ૪૮. નીચ ગોત્ર ૪૯. અસાતા વેદનીય ૫૦. નરકગતિ ૫૧. નરકગત્યાનુપૂર્વી ૫૨. તિર્યંચગતિ ૫૩. તિર્યંચગત્યાનુપૂર્વી ૫૪-૫૭. એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય એ ચાર જાતિ ૫૮-૬૩. પાંચ સંસ્થાન ૬૪-૬૮. પાંચ સંહનન ૬૯-૮૮. વર્ણાદિક વીસ પ્રકાર ૮૯. ઉપઘાત ૯૦. અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૯૧. સ્થાવર ૯૨. સૂક્ષ્મ. ૯૩. અપર્યાપ્તિ ૯૪. સાધારણ ૯૫. અસ્થિર ૯૬. અશુભ ૯૭. દુર્ભગ ૯૮. દુઃસ્વર ૯૯. અનાદેય અને ૧૦૦. અયશઃકીર્તિ. ભેદ વિવક્ષાએ આ ૧૦૦ પાપપ્રકૃતિઓ છે; અને અભેદવિવક્ષાએ ૮૪ છે, કેમ કે વર્ણાદિકના ૧૬ પેટા ભેદ ઘટાડવાથી ૮૪ રહે છે. આમાંથી પણ સમ્યક્‌મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ તથા સમ્યક્‌ત્વમોહનીયપ્રકૃતિ એ બે પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નહિ હોવાથી તે બે બાદ કરતાં ભેદવિવક્ષાએ ૯૮ અને અભેદવિવક્ષાએ ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે; પરંતુ તે બે પ્રકૃતિઓની સત્તા તથા ઉદય હોય છે તેથી સત્તા અને ઉદય તો ભેદવિવક્ષાએ ૧૦૦ તથા અભેદવિવક્ષાએ ૮૪ પ્રકૃતિઓના થાય છે.

૨. વર્ણાદિક ચાર અથવા તો તેના ભેદ ગણવામાં આવે તો વીસ પ્રકૃતિઓ છે તેઓ પુણ્યરૂપ પણ છે અને પાપરૂપ પણ છે તેથી તે પુણ્ય અને પાપ બંનેમાં ગણાય છે.

૩. આ સૂત્રમાં આવેલા શબ્દોના અર્થ શ્રી જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકામાંથી જોઈ લેવા. ॥૨૬॥

ઉપસંહાર

૧. આ અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વનું વર્ણન છે; પહેલા સૂત્રમાં મિથ્યાત્વાદિ પાંચ વિકારી પરિણામોને બંધના કારણ તરીકે જણાવ્યાં છે, તેમાં પહેલું મિથ્યાદર્શન જણાવ્યું છે કેમ કે તે પાંચે કારણોમાં સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે. તે પાંચે પ્રકારના જીવના વિકારી પરિણામોનું નિમિત્ત પામીને આત્માના એકેક પ્રદેશે અનંતાનંત કાર્મણવર્ગણારૂપ પુદ્ગલ પરમાણુઓ એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે બંધાય છે, તે દ્રવ્યબંધ છે.

૨. બંધના ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. કર્મબંધ જીવ સાથે કેટલા વખત સુધી રહીને પછી તેનો વિયોગ થાય એ પણ આમાં જણાવ્યું છે. પ્રકૃતિબંધમાં મુખ્ય આઠ ભેદ પડે છે, તેમાંથી એક મોહનીય-પ્રકૃતિ જ નવા કર્મબંધમાં નિમિત્ત થાય છે.

૩. વર્તમાનગોચર જે દેશો છે તેમાં કોઈ પણ સ્થળે આવી સ્પષ્ટ અને વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિએ જીવના વિકારી ભાવોનું તથા તેના નિમિત્તે થતા પુદ્ગલબંધના પ્રકારોનું સ્વરૂપ જૈનદર્શન સિવાયના બીજા કોઈ દર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું નથી. અને તે પ્રકારનું કથન સર્વજ્ઞ-વીતરાગતા વગર આવી શકે જ નહિ. માટે જૈનદર્શનનું બીજા કોઈ પણ દર્શનની સાથે સમાનપણું માનવું તે વિનયમિથ્યાત્વ છે.

૪. મિથ્યાત્વ સંબંધમાં પહેલા સૂત્રમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે બરાબર સમજવું.

૫. બંધતત્ત્વ સંબંધી ખાસ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે શુભ તેમ જ અશુભ બંને ભાવો બંધનું જ કારણ છે તેથી તેમનામાં તફાવત નથી અર્થાત્ બંને બુરાં છે. જે અશુભભાવ વડે નરકાદિરૂપ પાપબંધ થાય તેને તો જીવ બુરા જાણે છે, પણ જે શુભભાવો વડે દેવાદિરૂપ પુણ્યબંધ થાય તેને તે ભલા જાણે છે, એ રીતે દુઃખ સામગ્રીમાં (-પાપબંધના ફળમાં) દ્વેષ અને સુખસામગ્રીમાં

(-પુણ્યબંધના ફળમાં) રાગ થયો. એ રીતે, જો પુણ્ય સારું અને પાપ ખરાબ એમ માનીએ તો રાગ-દ્વેષ કરવાયોગ્ય છે એવી શ્રદ્ધા થઈ; અને જેવા આ પર્યાય સંબંધી રાગ-દ્વેષ કરવાની શ્રદ્ધા થઈ તેમ ભાવી પર્યાય સંબંધી પણ સુખ-દુઃખ સામગ્રીમાં રાગ-દ્વેષ કરવાયોગ્ય છે એવી શ્રદ્ધા થઈ. અશુદ્ધ (શુભ-અશુભ) ભાવોવડે જે કર્મબંધ થાય તેમાં અમુક ભલો અને અમુક બુરો એવા ભેદ માનવા તે જ મિથ્યાશ્રદ્ધા છે, એવી શ્રદ્ધાથી બંધતત્ત્વનું સત્ય શ્રદ્ધાન થતું નથી. શુભ કે અશુભ બંને બંધભાવ છે, તે બંનેથી ઘાતિકર્મોનો બંધ તો નિરંતર થાય છે, સર્વે ઘાતિકર્મો પાપરૂપ જ છે અને તે જ આત્મગુણના ઘાતમાં નિમિત્ત છે. તો પછી શુભભાવથી જે બંધ થાય તેને સારો કેમ કહેવાય ?

૬. જીવના એક સમયના વિકારી ભાવમાં સાત કર્મો અને કોઈ વખતે આઠે પ્રકારના કર્મના બંધમાં નિમિત્ત થવાની લાયકાત કેવી રીતે છે તે અહીં બતાવવામાં આવે છે—

(૧) જીવ પોતાના સ્વરૂપની અસાવધાની રાખે છે તે મોહ કર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૨) સ્વરૂપની અસાવધાની હોવાથી જીવ તે સમયે પોતાનું જ્ઞાન પોતાના તરફ ન વાળતાં પર તરફ વાળે છે તે ભાવ જ્ઞાનાવરણકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૩) તે જ સમયે, સ્વરૂપની અસાવધાનીને લીધે પોતાનું દર્શન પોતાના તરફ ન વાળતાં પર તરફ વાળે છે તે ભાવ દર્શનાવરણકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૪) તે જ સમયે, સ્વરૂપની અસાવધાની હોવાથી પોતાનું વીર્ય પોતાના તરફ ન વાળતાં પર તરફ વાળે છે તે ભાવ અંતરાયકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૫) પર તરફના લક્ષે પરનો સંયોગ થાય છે તેથી તે સમયનો (-સ્વરૂપની અસાવધાની સમયનો) ભાવ શરીર વગેરે નામકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૬) જ્યાં શરીર હોય ત્યાં ઊંચ-નીચ આચારવાળા કુળમાં ઉત્પત્તિ હોય, તેથી તે જ સમયનો વિકારી ભાવ ગોત્રકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

(૭) જ્યાં શરીર હોય ત્યાં બહારની સગવડ, અગવડ, સાજું, માંદુ વગેરે હોય, તેથી તે સમયનો ભાવ વેદનીયકર્મના બંધનું નિમિત્ત થાય છે.

અજ્ઞાનદશામાં આ સાત કર્મો તો સમયે સમયે બંધાયા જ કરે છે, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી ક્રમે ક્રમે જેમ જેમ ચારિત્રની અસાવધાની દૂર થાય તેમ તેમ જીવમાં અવિકારીદશા વધતી જાય અને તે અવિકારી ભાવ પુદ્‌ગલકર્મના બંધમાં નિમિત્ત થાય નહિ તેથી તેટલે અંશે બંધન ટળે છે.

(૮) શરીર તે સંયોગી વસ્તુ છે, તેથી જ્યાં તે સંયોગ હોય ત્યાં વિયોગ પણ થાય જ, એટલે કે શરીરની સ્થિતિ અમુક કાળની હોય. ચાલુ ભવમાં જે ભવને લાયક ભાવ જીવને થાય તેવા આયુનો બંધ નવા શરીર માટે થાય છે.

૭. કર્મબંધનાં જે પાંચ કારણો છે તેમાં મુખ્ય મિથ્યાત્વ છે અને તે કર્મબંધનો અભાવ કરવા માટે સૌથી પહેલું કારણ સમ્યગ્દર્શન જ છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં જ મિથ્યાદર્શનનો અભાવ થાય છે અને ત્યારપછી જ ક્રમે ક્રમે અવિરતિ વગેરેનો અભાવ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયની
ગુજરાતી ટીકા પુરી થઈ.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષ શાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

નવમો અધ્યાય

: ટીકા-સંગ્રાહક :

રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય નવમો

—ભૂમિકા—

૧. આ અધ્યાયમાં સંવર અને નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન છે. આ મોક્ષશાસ્ત્ર હોવાથી સૌથી પહેલાં મોક્ષનો ઉપાય બતાવ્યો કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. પછી સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું અને સાત તત્ત્વોનાં નામ દર્શાવ્યા, ત્યાર પછી અનુક્રમે તે તત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું છે; તેમાંથી જીવ, અજીવ, આસ્રવ અને બંધ એ ચાર તત્ત્વોનું વર્ણન અત્યાર સુધીમાં કર્યું, હવે આ અધ્યાયમાં સંવર તથા નિર્જરા એ બંને તત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યારપછી છેલ્લા અધ્યાયમાં મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કરીને આ શાસ્ત્ર આચાર્યદેવે પૂરું કર્યું છે.

૨. અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સાચાં સંવર અને નિર્જરાતત્ત્વ કદી પ્રગટયાં નથી, અને તેથી તેને આ સંસારરૂપ વિકારીભાવો ઊભા રહ્યા છે અને સમયે સમયે અનંત દુઃખ પામે છે; તેનું મૂળકારણ મિથ્યાત્વ જ છે. ધર્મની શરુઆત સંવરથી થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન તે જ પ્રથમ સંવર છે, તેથી ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સંવરનો અર્થ જીવના વિકારીભાવોને અટકાવવા તે છે; સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરતાં મિથ્યાત્વભાવ અટકે છે તેથી સૌથી પહેલાં મિથ્યાત્વભાવનો સંવર થાય છે.

૩. સંવરનું સ્વરૂપ

(૧) 'સંવર' શબ્દનો અર્થ 'રોકવું' થાય છે. છઠ્ઠા-સાતમા અધ્યાયમાં જણાવેલા આસ્રવને રોકવો તે સંવર છે. જીવ જ્યારે આસ્રવભાવને રોકે ત્યારે જીવમાં કોઇ ભાવનો ઉત્પાદ તો થવો જ જોઇએ.

જે ભાવનો ઉત્પાદ થતાં આસ્રવભાવ રોકાય તે સંવરભાવ છે. સંવરનો અર્થ વિચારતાં તેમાં નીચેના ભાવો આવે છેઃ—

૧. આસ્રવ રોકાતાં આત્મામાં જે પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે તે શુદ્ધોપયોગ છે, તેથી ઉત્પાદ અપેક્ષાએ સંવરનો અર્થ શુદ્ધોપયોગ થાય છે. ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મામાં ઉપયોગનું રહેવું—ટકવું તે સંવર છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૮૧)

૨. ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મામાં જ્યારે જીવનો ઉપયોગ રહે છે ત્યારે નવી વિકારી પર્યાય (—આસ્રવ) અટકે છે અર્થાત્ પુણ્ય—પાપના ભાવ અટકે છે. તે અપેક્ષાએ સંવરનો અર્થ 'જીવના નવા પુણ્ય—પાપના ભાવ રોકાવા' એવો થાય છે.

૩. ઉપર જણાવેલ ભાવ પ્રગટતાં નવાં કર્મો આત્મા સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે આવતાં અટકે છે, તેથી કર્મ અપેક્ષાએ સંવરનો અર્થ 'નવાં કર્મનો આસ્રવ અટકવો' એવો થાય છે.

(૨) ઉપરના ત્રણે અર્થો નય અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—૧—પહેલો અર્થ આત્માની શુદ્ધપર્યાય પ્રગટયાનું જણાવે છે તેથી પર્યાય અપેક્ષાએ તે કથન શુદ્ધનિશ્ચયનયનું છે. ૨—બીજો અર્થ આત્મામાં કઈ પર્યાય અટકી તે જણાવે છે તેથી તે કથન વ્યવહારનયનું છે. અને ૩—ત્રીજો અર્થ જીવની તે પર્યાય વખતે પર વસ્તુની સ્થિતિ કેવી હોય તેનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી તે કથન અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું છે. તેને અસદ્ભૂત કહેવાનું કારણ એ છે કે, આત્મા જડ કર્મનું કાંઈ કરી શકતો નથી પણ આત્માના તે પ્રકારના શુદ્ધભાવને અને નવા કર્મના આસ્રવના રોકાઈ જવાને માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે.

(૩) આ ત્રણે વ્યાખ્યાઓ નય અપેક્ષાએ હોવાથી તે દરેક વ્યાખ્યામાં બાકીની બે વ્યાખ્યાઓ ગર્ભિત રીતે અંતર્ભૂત થાય છે કેમ કે નય અપેક્ષાના કથનમાં એકની મુખ્યતા અને બીજાની ગૌણતા હોય છે. જે કથન મુખ્યતાએ કર્યું હોય તેને આ શાસ્ત્રના

પાંચમા અધ્યાયના ૩૨ મા સૂત્રમાં 'અર્પિત' કહેવામાં આવેલ છે અને જે કથન ગૌણ રાખવામાં આવ્યું હોય તેને 'અનર્પિત' કહેવામાં આવેલ છે. અર્પિત અને અનર્પિત એ બંને કથનોને એકત્રિત કરતાં જે અર્થ થાય તે પૂર્ણ (-પ્રમાણ) અર્થ છે, તેથી તે સર્વાંગ વ્યાખ્યા છે. અર્પિત કથનમાં અનર્પિતની જો ગૌણતા રાખવામાં આવી હોય તો તે નય કથન છે. સર્વાંગ વ્યાખ્યારૂપ કથન કોઈ પડખું ગૌણ નહિ રાખતાં બધાં પડખાંને એકી સાથે બતાવે છે. શાસ્ત્રમાં નયદૃષ્ટિથી વ્યાખ્યા કરી હોય કે અનેકાન્તદૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા કરી હોય પણ ત્યાં અનેકાંત સ્વરૂપ સમજીને અનેકાંતસ્વરૂપે જે વ્યાખ્યા હોય તે પ્રમાણે સમજવું.

(૪) સંવરની સર્વાંગ વ્યાખ્યા શ્રી સમયસારજી ગાથા ૧૮૭ થી ૧૮૯ સુધીમાં નીચે મુજબ આપી છે—

"આત્માને આત્મા વડે બે પુણ્ય-પાપરૂપ શુભાશુભયોગોથી રોકીને દર્શનજ્ઞાનમાં સ્થિત થયો થકો અને અન્ય વસ્તુની ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો, જે આત્મા, સર્વ સંગથી રહિત થયો થકો પોતાના આત્માને આત્મા વડે ધ્યાવે છે,-કર્મ અને નોકર્મને ધ્યાતો નથી, ચેતયિતા હોવાથી એકત્વને જ ચિંતવે છે-ચેતે છે-અનુભવે છે, તે આત્મા, આત્માને ધ્યાતો, દર્શનજ્ઞાનમય અને અનન્યમય થયો થકો અલ્પકાળમાં જ કર્મથી રહિત આત્માને પામે છે."

આ વ્યાખ્યામાં સંપૂર્ણ કથન હોવાથી આ કથન અનેકાન્તદૃષ્ટિએ છે; માટે કોઈ શાસ્ત્રમાં નયદૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા કરી હોય, કે કોઈ શાસ્ત્રમાં અનેકાંતદૃષ્ટિએ સર્વાંગ વ્યાખ્યા કરી હોય તો ત્યાં વિરોધ ન સમજતાં બંનેમાં સમાન પ્રકારે વ્યાખ્યા કરી છે—એમ સમજવું.

(૫) શ્રી સમયસાર કળશ ૧૨૫ માં સંવરનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

૧. આસ્રવનો તિરસ્કાર કરવાથી જેણે સદા વિજય મેળવ્યો છે એવા સંવરને ઉત્પન્ન કરતી જ્યોતિ.......

૨. પરરૂપથી જુદી પોતાના સમ્યક્ સ્વરૂપમાં નિશ્ચલપણે પ્રકાશતી, ચિન્મય, ઉજ્જવળ અને નિજરસના ભારવાળી જ્યોતિનું પ્રગટવું.

(આ વર્ણનમાં આત્માની શુદ્ધ પર્યાય અને આસ્રવનો નિરોધ એ રીતે આત્માના બંને પડખાં આવી જાય છે.)

(૬) શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૫ માં બાર અનુપ્રેક્ષાના નામ કહ્યાં છે તેમાં એક સંવર અનુપ્રેક્ષા છે, ત્યાં :પંડિત ઉગ્રસેન કૃત ટીકા પા. ૨૧૮ માં ‘સંવર’નો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—

‘ જિન પુણ્ય પાપ નહીં કીના, આતમ અનુભવ ચિત દીના;
તિન હિ વિધિ આવત રોકે, સંવર લહિ સુખ અવલોકે. ’

અર્થઃ—જે જીવોએ પોતાના ભાવને પુણ્ય-પાપરૂપ કર્યાં નથી અને આત્મઅનુભવમાં પોતાના જ્ઞાનને જોડયું છે તેઓએ કર્મોને આવતાં રોકયાં છે અને સંવરની પ્રાપ્તિરૂપ સુખને તેઓ અવલોકે છે.

(આ વ્યાખ્યામાં ઉપર કહેલ ત્રણે પડખાં આવી જાય છે તેથી તે અનેકાંત અપેક્ષાએ સર્વાંગ વ્યાખ્યા છે.)

(૭) શ્રી જયસેનાચાર્યે પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૨ ની ટીકામાં સંવરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

‘ अत्र शुभाशुभसंवर समर्थः शुद्धोपयोगो भावसंवरः,
भावसंवराधारेण नवतरकर्मनिरोधो द्रव्यसंवर इति तात्पर्यार्थः ॥

અર્થઃ—અહીં શુભાશુભભાવને રોકવાને સમર્થ જે શુદ્ધોપયોગ તે ભાવસંવર છે, ભાવસંવરના આધારે નવા કર્મનો નિરોધ થવો તે દ્રવ્યસંવર છે. એ તાત્પર્ય અર્થ છે.’ (પંચાસ્તિકાય પા. ૨૦૭)

(સંવરની આ વ્યાખ્યા અનેકાંતદૃષ્ટિએ છે, તેમાં પહેલા ત્રણે અર્થો આવી જાય છે.)

(૮) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે પંચાસ્તિકાય ગાથા. ૧૪૪ ની ટીકામાં સંવરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

'शुभाशुभपरिणामनिरोधः संवरः शुद्धोपयोगः એટલે કે શુભાશુભ પરિણામના નિરોધરૂપ સંવર તે શુદ્ધોપયોગ છે.' (પા. ૨૦૯)

(સંવરની આ વ્યાખ્યા અનેકાંતદૃષ્ટિએ છે, તેમાં પહેલા બે અર્થો આવી જાય છે.)

(૯) **પ્રશ્નઃ**—આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં સંવરની વ્યાખ્યા 'आस्रव निरोधः संवरः' એટલી કરી છે, પણ સર્વાંગ વ્યાખ્યા કરી નથી, તેનું શું કારણ છે?

ઉત્તરઃ—આ શાસ્ત્રમાં વસ્તુસ્વરૂપનું વર્ણન નય અપેક્ષાએ ઘણું જ ટૂંકામાં આપવામાં આવ્યું છે. વળી આ શાસ્ત્રનું વર્ણન મુખ્યપણે પર્યાયાર્થિકનયથી હોવાથી 'आस्रवनिरोधः संवरः' એવી વ્યાખ્યા પર્યાય અપેક્ષાએ કરી છે અને તેમાં દ્રવ્યાર્થિકનયનું કથન ગૌણ છે.

(૧૦) પાંચમા અધ્યાયના ૩૨ મા સૂત્રની ટીકામાં જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ જણાવી છે. (જુઓ પા. ૪૫૫) તે પદ્ધતિ પ્રમાણે આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રનો અર્થ કરતાં શ્રી સમયસાર, શ્રી પંચાસ્તિકાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં સંવરનો જે અર્થ કર્યો છે તે જ અર્થ અહીં કહ્યો છે એમ સમજવું.

૪. લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય કેટલીક બાબતો

(૧) પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં જે સાત તત્ત્વો કહ્યાં છે તેમાં સંવર અને નિર્જરા એ બે તત્ત્વો મોક્ષમાર્ગરૂપ છે. પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા 'सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः' એ પ્રમાણે કરી છે, તે વ્યાખ્યા મોક્ષમાર્ગ

થતાં આત્માની શુદ્ધ પર્યાય કેવી હોય તે જણાવે છે. અને આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં 'आस्रवनिरोधः संवरः' એમ કહીને મોક્ષ-માર્ગરૂપ શુદ્ધપર્યાય થતાં અશુદ્ધપર્યાય તથા નવાં કર્મો અટકે છે તે જણાવ્યું છે.

(૨) એ રીતે એ બંને સૂત્રોમાં (અ. ૧ સૂ. ૧ તથા અ. ૯ સૂ. ૧ માં) જણાવેલી મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા સાથે લેતાં આ શાસ્ત્રમાં સર્વાંગ કથન આવી જાય છે. શ્રી સમયસાર, શ્રીપંચાસ્તિકાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં મુખ્યપણે દ્રવ્યાર્થિકનયે કથન છે, તેમાં સંવરની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે જ વ્યાખ્યા પર્યાયાર્થિકનયે કથન કરનાર આ શાસ્ત્રમાં જુદા શબ્દોથી આપી છે.

(૩) શુદ્ધોપયોગનો અર્થ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય છે.

(૪) આ શાસ્ત્રમાં આચાર્યદેવે નિર્જરાની વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ સંવર થતાં જે અશુદ્ધિ ટળી અને શુદ્ધિ વધી તે જ નિર્જરા છે તેથી 'શુદ્ધોપયોગ' કે 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર' કહેતાં તેમાં જ નિર્જરા આવી જાય છે.

(૫) સંવર તથા નિર્જરા એ બંને એક જ સમયે હોય છે, કેમ કે જે સમયે શુદ્ધપર્યાય (-શુદ્ધોપયોગ) પ્રગટે તે જ સમયે નવી અશુદ્ધપર્યાય (-શુભાશુભોપયોગ) અટકે તે સંવર છે અને તે જ સમયે જુની અશુદ્ધિ ટળે અને શુદ્ધતા વધે તે નિર્જરા છે.

(૬) આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં સંવરની વ્યાખ્યા કર્યા પછી બીજા સૂત્રમાં તેના છ ભેદ કહ્યા છે. તે ભેદોમાં સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને ચારિત્ર એ પાંચ ભેદો ભાવવાચક (-અસ્તિસૂચક) છે, અને છઠ્ઠો ભેદ ગુપ્તિ છે તે અભાવવાચક (-નાસ્તિસૂચક) છે. પહેલા સૂત્રમાં સંવરની વ્યાખ્યા નય અપેક્ષાએ નિરોધવાચક કરી છે, તેથી તે વ્યાખ્યા 'સંવર થતાં કેવો ભાવ થયો' તે ગૌણપણે સૂચવે છે અને 'કેવો ભાવ અટકયો' તે મુખ્યપણે સૂચવે છે.

(૭) 'આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ' એ સૂત્રમાં 'નિરોધ' શબ્દ જો કે અભાવવાચક છે તોપણ તે શૂન્યવાચક નથી; અન્ય પ્રકારના સ્વભાવપણાનું તેમાં સામર્થ્ય હોવાથી, જો કે આસ્રવનો નિરોધ થાય છે તોપણ, આત્મા સંવૃત સ્વભાવપણે થાય છે, તે એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધપર્યાય છે. સંવરથી નિરોધ થતો હોવાથી અને બંધનું કારણ આસ્રવ હોવાથી સંવર થતાં બંધનો પણ નિરોધ થાય છે. (જુઓ, શ્લોકવાર્તિકસંસ્કૃત ટીકા, આ સૂત્ર નીચેની કારિકા ૨ પા.૪૮૬)

(૮) શ્રી સમયસારજીની ૧૮૬ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-'શુદ્ધ આત્માને જાણતો-અનુભવતો જીવ શુદ્ધ આત્માને જ પામે છે અને અશુદ્ધ આત્માને જાણતો-અનુભવતો જીવ અશુદ્ધ આત્માને જ પામે છે.'

આમાં શુદ્ધ આત્માને પામવો તે સંવર છે અને અશુદ્ધ આત્માને પામવો તે આસ્રવ-બંધ છે.

(૯) સમયસાર નાટકની ઉત્થાનિકામાં ૨૩ મે પાને સંવરની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરી છે—

જો ઉપયોગ સ્વરૂપ ધરિ, વરતે જોગ વિરત્ત,
રોકે આવત કરમકોં, સો હૈ સંવર તત્ત ॥૩૧॥

અર્થઃ—આત્માનો જે ભાવ જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગને પામીને યોગોની ક્રિયાથી વિરક્ત થાય છે અને નવા કર્મના આસ્રવને રોકે છે તે સંવરતત્ત્વ છે.

૫. નિર્જરાનું સ્વરૂપ

ઉપર કહેલા ૯ બોલોમાં નિર્જરા સંબંધી કેટલીક હકીકત આવી ગઈ છે. સંવરપૂર્વકની નિર્જરા તે મોક્ષમાર્ગ છે, તેથી તે નિર્જરાની વ્યાખ્યા જાણવાની જરુર છે.

(૧) શ્રી પંચાસ્તિકાયની ૧૪૪ મી ગાથામાં નિર્જરાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે-

संवरजोगेहिं जुदो तवेहिं जो चिट्ठदे बहुविहेहिं ।
कम्माणं णिज्जरणं बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥

અર્થ:-જે ભેદવિજ્ઞાની જીવ શુભાશુભાસ્રવના નિરોધરૂપ સંવર અને શુદ્ધોપયોગરૂપ યોગોથી સંયુક્ત અનેક પ્રકારના અંતરંગ-બહિરંગ તપોદ્વારા ઉપાય કરે છે તે પુરુષ નિશ્ચયથી ઘણા પ્રકારના કર્મોની નિર્જરા કરે છે.'

આ વ્યાખ્યામાં 'કર્મોની નિર્જરા થાય છે' એમ કહ્યું છે; તે વખતે આત્માની શુદ્ધપર્યાય કેવી હોય છે તે તેમાં ગર્ભિત રાખ્યું છે; આ ગાથાની ટીકા કરતાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

'....स खलु बहूनां कर्मणां निर्जरणं करोति । तदत्र कर्मवीर्य-शातनसमर्थो बहिरंगान्तरंगतपोभिर्बृंहितः शुद्धोपयोगो भावनिर्जरा ।'

અર્થ:—તે (જીવ) ખરેખર ઘણા કર્મોની નિર્જરા કરે છે તેથી એ સિદ્ધાંત થયો કે, અનેક કર્મોની શક્તિઓને ગાળવામાં સમર્થ બહિરંગ-અંતરંગ તપોથી વૃદ્ધિ પામેલો જે શુદ્ધોપયોગ તે ભાવ નિર્જરા છે. (જુઓ, પંચાસ્તિકાય પા. ૨૦૯)

(૨) શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૦૬ માં નિર્જરાનું સ્વરૂપ નીચે જણાવ્યું છે—

' एदह्मि रदो णिच्चं संतुट्ठो होहि णिच्चमेदह्मि ।
एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोक्खं ॥२०६॥

અર્થ:—હે ભવ્ય પ્રાણી! તું આમાં (-જ્ઞાનમાં) નિત્ય રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, આમાં નિત્ય સંતુષ્ટ થા અને આનાથી તૃપ્ત થા; આમ કરવાથી તને ઉત્તમ સુખ થશે.'

નિર્જરા થતાં આત્માની શુદ્ધપર્યાય કેવી હોય છે તે આમાં જણાવ્યું છે.

(૩) સંવરની સાથે અવિનાભાવપણે નિર્જરા હોય છે. નિર્જરાના આઠ આચાર (-અંગ, લક્ષણ) છે, તેમાં ઉપબૃંહણ અને પ્રભાવના એ બે આચાર શુદ્ધિની વૃદ્ધિ બતાવે છે. આ સંબંધમાં શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૩ ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

" કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે સમસ્ત આત્મશક્તિઓની વૃદ્ધિ કરતો હોવાથી, ઉપબૃંહક અર્થાત્ આત્મશક્તિનો વધારનાર છે, તેથી તેને જીવની શક્તિની દુર્બળતાથી (અર્થાત્ મંદતાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે. "

(૪) વળી ગાથા ૨૩૯ ની ટીકા તથા ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે:—

' **ટીકાઃ**—કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે જ્ઞાનની સમસ્ત શક્તિને પ્રગટ કરવા–વિકસાવવા ફેલાવવા વડે પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, પ્રભાવના કરનાર છે, તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રભાવનાના અપ્રકર્ષથી (અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રભાવના નહિ વધવાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રભાવના એટલે પ્રગટ કરવું, ઉદ્યોત કરવો વગેરે; માટે જે પોતાના જ્ઞાનને નિરંતર અભ્યાસથી પ્રગટ કરે છે-વધારે છે, તેને પ્રભાવના અંગ હોય છે. તેને અપ્રભાવનાકૃત કર્મબંધ નથી, કર્મ રસ દઈને ખરી જાય છે તેથી નિર્જરા જ છે.

(૫) આ પ્રમાણે અનેકાંત દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે સર્વાંગ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે. જ્યાં વ્યવહારનયે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે ત્યાં ' જુના વિકારનું તથા જુનાં કર્મનું ખરી જવું ' એવો નિર્જરાનો અર્થ કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાંય ' શુદ્ધિની વૃદ્ધિ તે નિર્જરા' એવો અર્થ ગર્ભિતપણે કહ્યો છે એમ સમજવું.

(૬) અષ્ટપાહુડમાં ભાવપ્રાભૃતની ૧૧૪ મી ગાથાના ભાવાર્થમાં સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે—

'પાંચમું સંવરતત્ત્વ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ જીવના વિભાવનું ન હોવું અને દર્શનજ્ઞાનરૂપ ચેતનાભાવનું સ્થિર થવું તે સંવર છે; તે જીવનો પોતાનો ભાવ છે અને તેનાથી પુદ્ગલકર્મ જનિત ભ્રમણ મટે છે. એ રીતે એ તત્ત્વોની ભાવનામાં આત્મતત્ત્વની

ભાવના પ્રધાન છે; તેનાથી કર્મની નિર્જરા થઈને મોક્ષ થાય છે. આત્માના ભાવ અનુક્રમે શુદ્ધ થવા તે નિર્જરાતત્ત્વ છે અને સર્વ કર્મનો અભાવ થવો તે મોક્ષતત્ત્વ છે. '

૬. એ રીતે સંવરતત્ત્વમાં આત્માની શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટવું હોય છે અને નિર્જરાતત્ત્વમાં આત્માની શુદ્ધ પર્યાયની વૃદ્ધિ થાય છે. આ શુદ્ધ પર્યાયને એક શબ્દથી 'શુદ્ધોપયોગ' કહેવાય છે, બે શબ્દોથી કહેવું હોય તો 'સંવર, નિર્જરા' કહેવાય છે અને ત્રણ શબ્દોથી કહેવું હોય તો 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન--ચારિત્ર' કહેવાય છે. સંવર-નિર્જરામાં અંશે શુદ્ધ પર્યાય હોય છે એમ સમજવું.

આ શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં સંવર–નિર્જરાનું વિવરણ હોય ત્યાં ત્યાં આત્માની પર્યાય જે અંશે શુદ્ધ છે તે સંવર–નિર્જરા છે એમ સમજવું. વિકલ્પ રાગ કે શુભભાવ તે સંવર–નિર્જરા નથી. પરંતુ તેનો નિરોધ થવો અને જુની અશુદ્ધિનું ખરી જવું તે સંવર–નિર્જરા છે.

૭. મોક્ષના બીજરૂપ સંવર-નિર્જરાભાવ અનાદિથી અજ્ઞાની જીવે કદી પ્રગટ કર્યાં નથી અને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણ સમજ્યો નથી. સંવર-નિર્જરા પોતે ધર્મ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ધર્મ કેમ થાય ? માટે મુમુક્ષુ જીવોએ તેનું સ્વરૂપ સમજવાની ખાસ જરૂર છે; આચાર્યદેવ આ અધ્યાયમાં તેમનું વર્ણન ટુંકામાં કરે છે, તેમાં પ્રથમ સંવરનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

સંવરનું લક્ષણ

आस्रवनिरोधः संवरः ॥१॥

અર્થઃ— [आस्रवनिरोधः] આસ્રવને રોકવા તે [સંવરઃ] સંવર છે અર્થાત્ આત્મામાં જે કારણોથી કર્મોનો આસ્રવ થાય છે તે કારણોને દૂર કરવાથી કર્મોનું આવવું અટકી જાય છે તેને સંવર કહે છે.

ટીકા

૧ સંવરના બે ભેદ છે—ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવર. તે બન્નેની વ્યાખ્યા ભૂમિકાના પારામાં આપી છે.

૨. સંવર તે ધર્મ છે; સંવરની શરુઆત જીવ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે ત્યારે થાય છે, સમ્યગ્દર્શન વગર કદી પણ સાચો સંવર હોતો નથી. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવા માટે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપે યથાર્થપણે વિપરીત અભિનિવેશરહિત જાણવું જોઇએ.

૩. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી જીવને અંશે વીતરાગભાવ અને અંશે સરાગભાવ હોય છે; ત્યાં વીતરાગભાવ વડે સંવર થાય છે અને સરાગભાવવડે બંધ થાય છે એમ સમજવું.

૪. અહિંસા વગેરે શુભાસ્રવને ઘણા જીવો સંવર માને છે, પણ તે ભૂલ છે. શુભાસ્રવથી તો પુણ્યબંધ થાય છે.. જે ભાવવડે બંધ થાય તે જ ભાવવડે સંવર થાય નહિ.

૫. આત્માને જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શન છે તેટલે અંશે સંવર છે અને બંધ નથી, પણ જેટલે અંશે રાગ છે તેટલે અંશે બંધ છે; જેટલે અંશે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેટલે અંશે સંવર છે અને બંધ નથી, પણ જેટલે અંશે રાગ છે તેટલે અંશે બંધ છે; તથા જેટલે અંશે સમ્યક્ચારિત્ર છે તેટલે અંશે સંવર છે અને બંધ નથી, પણ જેટલે અંશે રાગ છે તેટલે અંશે બંધ છે-(જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૧૨ થી ૨૧૪).

૬. **પ્રશ્ન:**—સમ્યગ્દર્શન તે સંવર છે અને બંધનું કારણ નથી તો પછી અ. ૬ સૂ. ૨૧ માં સમ્યક્ત્વને પણ દેવાયુકર્મના આસ્રવનું કારણ કેમ કહ્યું ? તેમજ અ. ૬ સૂ. ૨૪ માં દર્શનવિશુદ્ધિથી તીર્થંકરનામકર્મનો આસ્રવ થાય છે એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર:—તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ ચોથા ગુણસ્થાનથી આઠમા ગુણ સ્થાનના છઠ્ઠા ભાગ સુધી થાય છે, અને ત્રણે પ્રકારના સમ્ય-

ક્ત્વની ભૂમિકામાં તે બંધ થાય છે. ખરેખર (ભૂતાર્થનયથી) સમ્યગ્દર્શન પોતે કદી પણ બંધનું કારણ નથી પણ તે ભૂમિકામાં રહેલા રાગથી જ બંધ થાય છે. તીર્થંકરનામકર્મના બંધનું કારણ પણ સમ્યગ્દર્શન પોતે નથી પરંતુ સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકામાં રહેલો રાગ તે બંધનું કારણ છે. જ્યાં સમ્યગ્દર્શનને આસ્રવ કે બંધનું કારણ કહ્યું હોય ત્યાં માત્ર ઉપચારથી વ્યવહાર કથન છે એમ સમજવું; તેને અભૂતાર્થનયનું કથન પણ કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વડે નયવિભાગના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા જ આ કથનના આશયને અવિરુદ્ધપણે સમજે છે.

પ્રશ્નમાં જે સૂત્રોનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે તે સૂત્રોની ટીકામાં પણ ખુલાસો કર્યો છે કે સમ્યગ્દર્શન પોતે બંધનું કારણ નથી (જુઓ પા. ૫૫૧-૫૫૨ તથા ૫૫૫).

૭. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો બે પ્રકારના છે-સરાગી અને વીતરાગી. તેમાંથી સરાગ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો રાગ સહિત હોવાથી રાગના કારણે તેમને કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ થાય છે; તે જીવોને સરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ પણ કહેવાય છે, પણ ત્યાં એમ સમજવું કે જે રાગ છે તે સમ્યક્ત્વનો દોષ નથી પણ ચારિત્રનો દોષ છે. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને નિર્દોષ ચારિત્ર છે તેમને વીતરાગસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે ખરેખર એ બે જીવોના સમ્યગ્દર્શનમાં ભેદ નથી પણ ચારિત્રના ભેદની અપેક્ષાએ એ બે ભેદ છે. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ચારિત્રના દોષસહિત છે તેમને સરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ કહેવાય છે અને જે જીવને નિર્દોષ ચારિત્ર છે તેમને વીતરાગસમ્યક્ત્વ છે એમ કહેવાય છે; એ રીતે ચારિત્રની સદોષતા કે નિર્દોષતાની અપેક્ષાએ તે ભેદ છે. સમ્યગ્દર્શન પોતે સંવર છે અને તે તો શુદ્ધભાવ જ છે તેથી તે આસ્રવ કે બંધનું કારણ નથી.

(જુઓ, પા. ૧૩૧.) ॥૧॥

સંવરના કારણો

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥२॥

અર્થઃ—[गुप्ति समिति] ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, [धर्म अनुप्रेक्षा] દશ ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, [परीषहजय चारित्रैः] બાવીસ પરિષહજય અને પાંચ ચારિત્ર એ છ કારણોથી [सः] તે સંવર થાય છે.

ટીકા

૧. જે જીવને સમ્યગ્દર્શન હોય તેને જ સંવરના આ છ કારણો હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને આ છ કારણોમાંથી એક પણ સાચું હોતું નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થને તેમજ સાધુને આ છએ કારણો યથાસંભવ હોય છે (જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૩, ટીકા). સંવરના આ છ કારણોનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર સંવરનું સ્વરૂપ સમજવામાં પણ જીવની ભૂલ થયા વગર રહે નહિ. માટે આ છ કારણોનું યથાર્થસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

૨ ગુપ્તિનું સ્વરૂપ

(૧) મન-વચન-કાયાની ચેષ્ટા મટે, પાપચિંતવન ન કરે, મૌન ધારે તથા ગમનાદિ ન કરે તેને કેટલાક જીવો ગુપ્તિ માને છે; પણ તે ગુપ્તિ નથી. કેમ કે જીવને મનમાં ભક્તિ વગેરે પ્રશસ્તરાગાદિના ઘણા પ્રકારના વિકલ્પો થાય છે અને વચન-કાયાની ચેષ્ટા રોકવાનો ભાવ તે તો શુભપ્રવૃત્તિ છે, પ્રવૃત્તિમાં ગુપ્તિપણું બને નહિ. વીતરાગભાવ થતાં જ્યાં મન-વચન-કાયાની ચેષ્ટા થાય નહિ ત્યાં સાચી ગુપ્તિ છે. ખરી રીતે ગુપ્તિનો એક જ પ્રકાર છે અને તે વીતરાગભાવરૂપ છે. ગુપ્તિના ત્રણ પ્રકાર નિમિત્તની અપેક્ષાએ કહ્યા છે. મન-વચન-કાયા એ તો પરદ્રવ્ય છે, તેની કોઈ ક્રિયા બંધનું કે અબંધપણાનું કારણ નથી. વીતરાગભાવ થતાં જેટલે અંશે મન-વચન-કાયા તરફ જીવ જોડાતો નથી તેટલે અંશે નિશ્ચયગુપ્તિ છે, અને તે જ સંવરનું કારણ છે.

(૨) નયોના રાગને છોડી, જે જીવો પોતાના સ્વરૂપમાં ગુપ્ત થાય છે તે જીવોને ગુપ્તિ હોય છે, તેમનું ચિત્ત વિકલ્પજાળથી રહિત શાંત થાય છે અને તેઓ સાક્ષાત્ અમૃતરસ પીએ છે. આ સ્વરૂપગુપ્તિની શુદ્ધક્રિયા છે. જેટલા અંશે વીતરાગદશા થઈને સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તેટલા અંશે ગુપ્તિ છે; તે દશામાં ક્ષોભ મટે છે અને અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવાય છે (જુઓ, શ્રી સમયસાર કલશ ૬૯ પા. ૧૭૫).

(૩) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક લૌકિક વાંછારહિત થઇને યોગોનો યથાર્થ નિગ્રહ કરવો તે ગુપ્તિ છે. યોગોના નિમિત્તથી આવનારા કર્મોનું આવવું બંધ પડી જવું તે સંવર છે (જુઓ તત્ત્વાર્થસાર અ. ૬ ગાથા ૫ પા. ૩૪૦).

(૪) આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં ગુપ્તિનું લક્ષણ કહ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે ' સમ્યગ્યોગોનો નિગ્રહ ' તે ગુપ્તિ છે. આમાં સમ્યક્ શબ્દ ઘણો ઉપયોગી છે; તે એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દર્શન વગર યોગોનો યથાર્થ નિગ્રહ હોતો નથી એટલે કે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ યોગોનો નિગ્રહ હોઈ શકે છે.

(૫) **પ્રશ્નઃ**—યોગ ચૌદમાં ગુણસ્થાને અટકે છે, તેરમા ગુણસ્થાન સુધી તો તે હોય છે; તો પછી નીચલી ભૂમિકાવાળાને ' યોગનો નિગ્રહ ' (ગુપ્તિ) ક્યાંથી થાય ?

ઉત્તરઃ—મન-વચન-કાયા તરફ આત્માનો ઉપયોગ જેટલો ન જોડાય તેટલો યોગનો નિગ્રહ થયો કહેવાય છે. અહીં યોગ શબ્દનો અર્થ 'પ્રદેશોનું કંપન' એમ સમજવાનો નથી. પ્રદેશોના કંપનનો નિગ્રહ થાય તેને ગુપ્તિ કહેવામાં આવતી નથી પણ તેને તો અકંપપણું કે અયોગપણું કહેવામાં આવે છે, તે ચૌદમા ગુણસ્થાને પ્રગટે છે. અને ગુપ્તિ તો કેટલેક અંશે ચોથે ગુણસ્થાને પણ હોય છે.

(૬) ખરેખર આત્માનું સ્વરૂપ (નિજરૂપજ) પરમ ગુપ્તિ છે, તેથી આત્મા જેટલે અંશે પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે તેટલે અંશે ગુપ્તિ છે [જુઓ, શ્રી સમયસાર કળશ ૧૫૮ પા. ૨૯૧].

૩. આત્માનો વીતરાગભાવ એકરૂપ છે અને નિમિત્ત અપેક્ષાએ ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને ચારિત્ર એવા જુદા જુદા ભેદ પાડીને સમજાવવામાં આવે છે; તે ભેદો દ્વારા પણ અભેદતા બતાવી છે. સ્વરૂપની અભેદતા તે સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે.

૪. ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન ચોથા સૂત્રથી શરુ કરીને ક્રમે ક્રમે કહેવામાં આવશે. ॥૨॥

નિર્જરા અને સંવરનું કારણ

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

અર્થઃ—[तपसा] તપથી [निर्जरा च] નિર્જરા અને સંવર પણ થાય છે.

ટીકા

૧. દશ પ્રકારના ધર્મમાં તપનો સમાવેશ થઇ જાય છે, તોપણ તેને અહીં જુદું કહેવાનું કારણ એ છે કે તે સંવર અને નિર્જરા બંનેનું કારણ છે અને તેમાં સંવરનું તે પ્રધાન કારણ છે.

૨. અહીં જે તપ કહ્યું છે તે સમ્યક્તપ છે, કેમ કે તે તપ જ સંવર નિર્જરાનું કારણ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ સમ્યક્તપ હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિના તપને બાળતપ કહેવામાં આવે છે અને તે આસ્રવ છે, એમ અ. ૬ સૂ. ૧૨ ની ટીકામાં કહ્યું છે; તે સૂત્રમાં આપેલા 'આદિ' શબ્દમાં બાળતપનો સમાવેશ થાય છે (જુઓ પા. ૫૩૩). જેઓ સમ્યગ્દર્શન અને આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે એવા જીવો ગમે તેટલું તપ કરે તોપણ તેના બધા તપને બાળતપ (અર્થાત્ અજ્ઞાનતપ, મૂર્ખતાવાળો તપ) કહેવાયછે (જુઓ, સમય-

સાર ગાથા ૧૫૨ પા. ૧૯૮). સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકના તપને ઉત્તમ તપ તરીકે આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં વર્ણવ્યો છે.

૩. તપનો અર્થ

શ્રી પ્રવચનસાર અ. ૧ ગાથા ૧૪ માં તપનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે-'स्वरूपविश्रांत निस्तरंग चैतन्यप्रतपनाच्च तपः અર્થાત્ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત તરંગ વિનાના ચૈતન્યનું પ્રતપન તે તપ છે.'

૪. તપનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભુલ

(૧) ઘણા જીવો અનશનાદિને તપ માને છે અને તે તપથી નિર્જરા માને છે, પણ બાહ્યતપથી નિર્જરા થાય નહિ. નિર્જરાનું કારણ તો શુદ્ધોપયોગ છે. શુદ્ધોપયોગમાં જીવની રમણતા થતાં અનશન વગેરે 'શુભ-અશુભ ઇચ્છાનો નિરોધ થાય છે' તે સંવર છે. જો બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું તે નિર્જરા હોય તો તિર્યંચાદિક પણ ભૂખ-તરસાદિક દુઃખ સહન કરે છે તેથી તેને પણ નિર્જરા થાય.

(૨) **પ્રશ્નઃ**-તિર્યંચાદિક તો પરાધીનપણે ભૂખ-તરસાદિ સહન કરે છે, પણ જે સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિથી ઉપવાસાદિરૂપ તપ કરે તેને તો નિર્જરા થાય ને?

ઉત્તરઃ-ધર્મબુદ્ધિથી બાહ્ય ઉપવાસાદિક તો કરે પણ ત્યાં ઉપયોગ અશુભ, શુભ કે શુદ્ધરૂપ જેમ પરિણમે તે અનુસાર જ બંધ કે નિર્જરા થાય છે. જો અશુભ કે શુભરૂપ ઉપયોગ હોય તો બંધ થાય છે અને સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક શુદ્ધોપયોગ હોય તો ધર્મ થાય છે. જો બાહ્ય ઉપવાસથી નિર્જરા થતી હોય તો ઘણા ઉપવાસાદિ કરતાં ઘણી નિર્જરા થાય અને થોડા કરતાં થોડી થાય-એવો નિયમ ઠરે, તથા નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિ જ ઠરે. પણ એમ તો બને નહિ, કેમકે બાહ્ય ઉપવાસાદિ કરવા છતાં જો દુષ્ટપરિણામ કરે તો તેને નિર્જરા કેમ થાય? આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અશુભ, શુભ કે શુદ્ધરૂપે જેવો ઉપયોગ પરિણમે તે અનુસાર બંધ

કે નિર્જરા થાય છે, તેથી ઉપવાસાદિ તપ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ નથી, પણ અશુભ તથા શુભ પરિણામ એ બંને બંધના કારણ છે અને શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાનું કારણ છે.

(૩) **પ્રશ્નઃ**—જો એમ છે તો આ સૂત્રમાં ' તપથી નિર્જરા પણ થાય છે ' એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તરઃ—બાહ્ય ઉપવાસાદિ તે તપ નથી પણ તપની વ્યાખ્યા એમ છે કે 'इच्छानिरोधस्तपः' અર્થાત્ ઇચ્છાને રોકવી તે તપ છે. શુભ-અશુભ ઇચ્છા તે તપ નથી પણ શુભ-અશુભ ઇચ્છા મટતાં ઉપયોગ શુદ્ધ થાય છે તે સમ્યક્તપ છે અને તે તપથી જ નિર્જરા થાય છે.

(૪)**પ્રશ્નઃ**—આહારાદિ લેવારૂપ અશુભભાવની ઇચ્છા દૂર થતાં તપ થાય પણ ઉપવાસાદિ કે પ્રાયશ્ચિતાદિ શુભકાર્ય છે તેની ઇચ્છા તો રહે જ ને ?

ઉત્તરઃ—જ્ઞાની પુરુષોને ઉપવાસાદિની ઇચ્છા નથી પણ એક શુદ્ધોપયોગની જ ભાવના છે. જ્ઞાની પુરુષો ઉપવાસાદિ કરતાં શુદ્ધોપયોગ વધારે છે પણ જ્યાં ઉપવાસાદિથી શરીરની કે પરિણામોની શિથિલતાવડે શુદ્ધોપયોગ શિથિલ થતો જાણે ત્યાં આહારાદિક ગ્રહણ કરે છે. જો ઉપવાસાદિથી જ સિદ્ધિ થતી હોય તો શ્રી અજીતનાથાદિ ત્રેવીસ તીર્થંકરો દીક્ષા લઇને બે ઉપવાસ જ કેમ ધારણ કરે ? તેમની તો શકિત પણ ઘણી હતી, પરંતુ જેવા પરિણામ થયા તેવા સાધનવડે એક વીતરાગ શુદ્ધોપયોગનો અભ્યાસ કર્યો.

(૫)**પ્રશ્ન.**—જો એમ છે તો અનશનાદિને તપસંજ્ઞા કેમ કહી છે ?

ઉત્તર—અનશનાદિને બાહ્યતપ કહ્યાં છે. બાહ્ય એટલે બહારમાં બીજાઓને દેખાય કે આ તપસ્વી છે. છતાં ત્યાં પણ પોતે જેવા અંતરંગ પરિણામ કરશે તેવું જ ફળ પામશે. શરીરની ક્રિયા

જીવને કાંઈ ફળદાતા નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને વીતરાગતા વધે છે તે ખરું તપ છે, અનશનાદિને નિમિત્ત અપેક્ષાએ 'તપ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

૫. તપના ફળ સંબંધી ખુલાસો

સમ્યગ્દૃષ્ટિને તપ કરતાં નિર્જરા થાય છે અને સાથે પુણ્યકર્મનો બંધ પણ થાય છે; પણ જ્ઞાનીઓને તપનું પ્રધાનફળ નિર્જરા છે તેથી આ સૂત્રમાં સાચા તપથી નિર્જરા થાય-એમ કહ્યું. જેટલી તપમાં (અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગમાં) કાંઈક ન્યૂનતા હોય છે તેટલો પુણ્યકર્મનો બંધ પણ થઈ જાય છે; આ અપેક્ષાએ પુણ્યનો બંધ થવો તે તપનું ગૌણ ફળ કહેવાય છે. જેમ ખેતી કરવાનું પ્રધાનફળ તો ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવું તે છે પણ રાડાં વગેરે ઉત્પન્ન થવું તે તેનું ગૌણ ફળ છે, તેમ અહીં એટલું સમજવું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તપનો જે વિકલ્પ આવે છે તે રાગ હોવાથી તેના ફળમાં પુણ્ય બંધાઈ જાય છે અને જેટલો રાગ તૂટીને વીતરાગભાવ-શુદ્ધોપયોગ વધે છે તે નિર્જરાનું કારણ છે. આહાર પેટમાં જવો કે ન જવો તે બંધ કે નિર્જરાનું કારણ નથી કેમ કે તે પરદ્રવ્ય છે અને પરદ્રવ્યનું પરિણમન આત્માને આધીન નથી તેથી તેના પરિણમનથી આત્માને લાભ કે નુકશાન નથી. જીવને પોતાના પરિણામથી જ લાભ કે નુકશાન થાય છે.

૬. અ. ૮ સૂ. ૨૩ માં પણ નિર્જરા સંબંધી વર્ણન હોવાથી તે સૂત્રની ટીકા અહીં પણ વાંચવી. તપના બાર ભેદ કહ્યા છે તે સંબંધી વિશેષ ખુલાસો આ અધ્યાયના સૂ. ૧૯-૨૦ માં કરવામાં આવ્યો છે માટે ત્યાંથી જોઈ લેવો. ॥૩॥

ગુપ્તિનું લક્ષણ અને ભેદ

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥४॥

અર્થઃ—[सम्यक् योगनिग्रहो] સમ્યક્ પ્રકારે યોગનો નિગ્રહ તે [गुप्तिः] ગુપ્તિ છે.

ટીકા

૧. આ સૂત્રમાં સમ્યક્ શબ્દ ઘણો ઉપયોગી છે, તે એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ ગુપ્તિ હોય છે; અજ્ઞાનીને ગુપ્તિ હોતી નથી. તથા જેને ગુપ્તિ હોય તે જીવને વિષયસુખની અભિલાષા હોતી નથી એમ પણ 'સમ્યક્' શબ્દ બતાવે છે. જો જીવને સંક્લેશતા (આકૂળતા) થાય તો તેને ગુપ્તિ હોતી નથી. બીજા સૂત્રની ટીકામાં ગુપ્તિનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે.

૨. ગુપ્તિની વ્યાખ્યા

(૧) જીવના ઉપયોગનું મન સાથે જોડાણ તે મનોયોગ છે, વચન સાથે જોડાણ તે વચનયોગ છે અને કાય સાથે જોડાણ તે કાયયોગ છે, તથા તેનો અભાવ તે અનુક્રમે મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ છે. આ રીતે નિમિત્તના અભાવની અપેક્ષાએ ગુપ્તિના ત્રણ ભેદ છે.

પર્યાયમાં શુદ્ધોપયોગની હીનાધિકતા હોવા છતાં તેમાં શુદ્ધતા તો એક જ પ્રકારની છે, નિમિત્ત અપેક્ષાએ તેના અનેક પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

જીવ જ્યારે વીતરાગભાવવડે પોતાની સ્વરૂપગુપ્તિમાં રહે ત્યારે મન, વચન ને કાયા તરફનું લક્ષ છૂટી જાય છે તેથી તેની નાસ્તિ અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદ પડે છે; એ બધા ભેદ નિમિત્તના છે એમ જાણવું.

(૨) સર્વ મોહ–રાગદ્વેષને દૂર કરીને ખંડરહિત અદ્વૈત પરમ ચૈતન્યમાં સારી રીતે સ્થિત થવું તે નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે; સંપૂર્ણ અસત્ય ભાષાને એવી રીતે ત્યાગવી કે (અથવા એવી રીતે મૌનવ્રત રાખવું કે) મૂર્તિક દ્રવ્યમાં, અમૂર્તિક દ્રવ્યમાં કે બંનેમાં વચનની પ્રવૃત્તિ અટકે અને જીવ પરમ ચૈતન્યમાં સ્થિર થાય, તે નિશ્ચયવચનગુપ્તિ છે. સંયમધારી મુનિ જ્યારે પોતાના આત્મસ્વરૂપ ચૈતન્યમય શરીરથી જડ શરીરનું ભેદજ્ઞાન કરે છે (અર્થાત્ શુદ્ધાત્માના

અનુભવમાં લીન થાય છે) ત્યારે અંતરંગમાં પોતાના આત્માની ઉત્કૃષ્ટ મૂર્તિનું નિશ્ચલપણું થવું તે કાયગુપ્તિ છે.
(જુઓ, શ્રી નિયમસાર ગાથા. ૬૯–૭૦ તથા તેની ટીકા પાનું. ૮૪–૮૫)

(૩) અનાદિ અજ્ઞાની જીવોએ કદી સમ્યગ્ગુપ્તિ ધારણ કરી નથી. અનેકવાર દ્રવ્યલિંગી મુનિ થઈને જીવે શુભોપયોગરૂપ ગુપ્તિ-સમિતિ વગેરે નિરતિચાર પાળી, પણ તે સમ્યક્ ન હતી. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા વગર કોઈ જીવને સમ્યગ્ગુપ્તિ થઈ શકે નહિ અને તેનું ભવભ્રમણ ટળે નહિ. માટે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને ક્રમેક્રમે આગળ વધીને સમ્યગ્ગુપ્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ.
(જુઓ, પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા; મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૪૭)

(૪) છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી સાધુને શુભભાવરૂપ ગુપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; તે શુભવિકલ્પ છે તેથી તે જ્ઞાનીને હેયબુદ્ધિએ હોય છે, કેમ કે તેનાથી બંધ થાય છે. તેને વ્યવહારગુપ્તિ કહેવાય છે. તે ટાળીને સાધુ નિર્વિકલ્પદશામાં સ્થિર થાય છે તે સ્થિરતાને નિશ્ચયગુપ્તિ કહેવાય છે, તે નિશ્ચયગુપ્તિ સંવરનું કારણ છે (જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર અ. ૩ ગાથા. ૨). ॥૪॥

બીજા સૂત્રમાં સંવરના છ કારણો બતાવ્યાં છે તેમાંથી ગુપ્તિનું વર્ણન પુરું થયું. હવે સમિતિનું વર્ણન કરે છે.

સમિતિના પાંચ ભેદ

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥५॥

અર્થઃ—[ईर्या भाषा एषणा आदाननिक्षेप उत्सर्गाः] સમ્યક્ ઈર્યા, સમ્યક્ ભાષા, સમ્યક્ એષણા, સમ્યક્ આદાનનિક્ષેપ અને સમ્યક્ ઉત્સર્ગ-એ પાંચ [समितयः] સમિતિ છે. (ચોથા સૂત્રનો 'સમ્યક્' શબ્દ આ સૂત્રમાં પણ લાગુ પડે છે.)

ટીકા

૧. સમિતિનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભૂલ

(૧) પરજીવોની રક્ષાર્થે યત્નાચાર પ્રવૃત્તિને ઘણા જીવો સમિતિ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી. કેમ કે હિંસાના પરિણામોથી તો પાપ થાય છે; અને જો રક્ષાના પરિણામોથી સંવર થાય છે એમ માનવામાં આવે તો પુણ્યબંધનું કારણ કોણ ઠરશે? વળી એષણાસમિતિમાં પણ તે અર્થ ઘટતો નથી, કેમ કે ત્યાં તો દોષ ટળે છે, પણ કાંઈ પર જીવની રક્ષાનું પ્રયોજન નથી.

(૨) પ્રશ્નઃ—તો પછી સમિતિનું ખરું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તરઃ—મુનિને કિંચિત્ રાગ થતાં ગમનાદિ ક્રિયા થાય છે; ત્યાં તે ક્રિયામાં અતિ આસક્તિના અભાવથી તેમને પ્રમાદરૂપ પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તથા બીજા જીવોને દુઃખી કરીને પોતાનું ગમનાદિ પ્રયોજન સાધતા નથી તેથી તેમનાથી સ્વયં દયા પળાય છે; એ પ્રમાણે સાચી સમિતિ છે (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૨).

અ. અભેદ, ઉપચારરહિત જે રત્નત્રયનો માર્ગ તે માર્ગરૂપ પરમધર્મદ્વારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં 'સમ' અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે 'ઇતા' અર્થાત્ ગમન તથા પરિણમન તે સમિતિ છે. અથવા બ. પોતાના આત્માના પરમતત્ત્વમાં લીન સ્વાભાવિક પરમજ્ઞાનાદિ પરમધર્મોની એકતા તે સમિતિ છે. આ સમિતિ સંવર-નિર્જરારૂપ છે (જુઓ, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૬૧).

(૩) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જાણે છે કે આત્મા પર જીવોને હણી શકે નહિ, પર દ્રવ્યોનું કાંઈ કરી શકે નહિ, ભાષા બોલી શકે નહિ, શરીરનું હલનચલનાદિ કરી શકે નહિ; શરીર ચાલવા લાયક હોય ત્યારે સ્વયં ચાલે, પરમાણુઓ ભાષારૂપે પરિણમવાના હોય ત્યારે સ્વયં પરિણમે, પર જીવ તેના આયુષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે જીવે કે મરે; પણ તે કાર્યો વખતે પોતાની યોગ્યતાનુસાર જીવને

રાગ હોય છે એટલો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે તેથી નિમિત્ત અપેક્ષાએ સમિતિના પાંચ પ્રકાર પડે છે. ઉપાદાનમાં તો ભેદ પડતા નથી.

(૪) ગુપ્તિ નિવૃત્તિસ્વરૂપ છે અને સમિતિ પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમિતિમાં જેટલે અંશે વીતરાગભાવ છે તેટલે અંશે સંવર છે અને જેટલે અંશે રાગ છે તેટલે અંશે બંધ છે.

(૫) મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તો એમ માને છે કે હું પર જીવોને બચાવી શકું તથા હું પર દ્રવ્યોનું કરી શકું. તેથી તેને સમિતિ હોતી જ નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિને શુભોપયોગરૂપ સમિતિ હોય છે પણ તે સમ્યક્સમિતિ નથી અને સંવરનું કારણ નથી; વળી તે તો શુભોપયોગને ધર્મ માને છે તેથી તે મિથ્યાત્વી છે (જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા).

૨. પૂર્વે સમિતિને આસ્રવરૂપ કહી હતી અને અહીં સંવરરૂપ કહી, તેનું કારણ

અ. ૬ સૂ. ૫ માં પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓને આસ્રવનું કારણ કહ્યું છે, ત્યાં ગમન વગેરેમાં થતી ક્રિયા તે ઈર્યાપથ ક્રિયા છે અને તે પાંચ સમિતિરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે અને તેને બંધના કારણમાં ગણી છે. પરંતુ અહીં સમિતિને સંવરના કારણમાં ગણી છે તેનું કારણ એ છે કે, જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પાંચ સમિતિ સંવરનું કારણ થાય છે તેમ તેને જેટલે અંશે રાગ છે તેટલે અંશે તે આસ્રવનું પણ કારણ થાય છે. અહીં સંવર અધિકારમાં સંવરની મુખ્યતા હોવાથી સમિતિને સંવરના કારણરૂપે વર્ણવી છે અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આસ્રવની મુખ્યતા હોવાથી ત્યાં સમિતિમાં જે રાગ છે તેને સાસ્રવના કારણરૂપ વર્ણવેલ છે.

૩. ઉપર પ્રમાણે સમિતિ તે મિશ્રભાવરૂપ છે; એવા ભાવ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે; તેમાં અંશે વીતરાગતા છે અને અંશે રાગ છે. જે અંશે વીતરાગતા છે તે અંશ વડે તો સંવર જ છે તથા જે

અંશે સરાગતા છે તે અંશવડે બંધ થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને આવા મિશ્રરૂપ ભાવથી તો સંવર અને બંધ એ બંને કાર્ય બને, પણ એકલા રાગવડે એ બે કાર્ય બને નહિ, તેથી 'એકલા પ્રશસ્ત રાગ' થી પુણ્યાસ્રવ પણ માનવો અને સંવર-નિર્જરા પણ માનવા તે ભ્રમ છે. મિશ્રરૂપ ભાવમાં પણ, આ સરાગતા છે અને આ વીતરાગતા છે એવી યથાર્થ ઓળખાણ સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે, તેથી તેઓ બાકી રહેલા સરાગભાવને હેયરૂપ શ્રદ્ધે છે. પણ મિથ્યાદષ્ટિને સરાગભાવ અને વીતરાગભાવની યથાર્થ ઓળખાણ નથી તેથી તે સરાગભાવને સંવરરૂપ માને છે અને પ્રશસ્તરાગરૂપ કાર્યોને ઉપાદેયરૂપ શ્રદ્ધે છે, તે ભ્રમ છે–અજ્ઞાન છે.

૪. સમિતિના પાંચ ભેદો

સાધુ જ્યારે ગુપ્તિરૂપ પ્રવર્તનમાં સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિમાં તેઓ પ્રવર્તે છે; તે પ્રવર્તનથી અસંયમના નિમિત્તે બંધાતા કર્મ બંધાતા નથી તેટલો સંવર થાય છે.

આ સમિતિ મુનિ અને શ્રાવકો બંને યથાયોગ્ય પાળે છે.

(જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય ગાથા ૨૦૩ ભાવાર્થ)

પાંચ સમિતિની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે—

ઈર્યાસમિતિ—ચાર હાથ આગળ ભૂમિ જોઈને શુદ્ધમાર્ગમાં ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ છે.

ભાષાસમિતિ—હિત, મિત અને પ્રિય વચન બોલવાં તે ભાષાસમિતિ છે.

એષણાસમિતિ—દિવસમાં એક જ વાર નિર્દોષ આહાર લેવો તે એષણાસમિતિ છે.

આદાનનિક્ષેપસમિતિ—સાવધાનીપૂર્વક જોઈને વસ્તુ રાખવી, મૂકવી તથા ઉપાડવી તે આદાનનિક્ષેપસમિતિ છે.

ઉત્સર્ગસમિતિ—જીવરહિત સ્થળમાં મળ-મૂત્રાદિનું ક્ષેપણ કરવું તે ઉત્સર્ગસમિતિ છે.

આ વ્યવહાર-વ્યાખ્યા છે, તે માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ બતાવે છે, પરંતુ જીવ પરદ્રવ્યનો કર્તા છે અને પરદ્રવ્યની અવસ્થા જીવનું કર્મ છે-એમ સમજવું નહિ. ॥૫॥

બીજા સૂત્રમાં સંવરના છ કારણો જણાવ્યાં છે તેમાંથી સમિતિ અને ગુપ્તિનું વર્ણન પુરું થયું. હવે દશ ધર્મનું વર્ણન કરે છે.

દશ ધર્મ

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥६॥

અર્થ:—[उत्तम क्षमा मार्दव आर्जव शौच सत्य] ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સત્ય, [संयम तपः त्याग आकिंचन्य ब्रह्मचर्याणि] ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આકિંચન્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય [धर्मः] એ દશ ધર્મો છે.

ટીકા

૧. **પ્રશ્નઃ**—આ દશ પ્રકારનો ધર્મ શા માટે કહ્યો?

ઉત્તરઃ—પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે પ્રથમ ગુપ્તિ જણાવી; તે ગુપ્તિમાં પ્રવર્તવા જીવ જ્યારે અસમર્થ હોય ત્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉપાય કરવા માટે સમિતિ કહી. એ સમિતિમાં પ્રવર્તનારા મુનિને પ્રમાદ દૂર કરવા માટે આ દશ પ્રકારનો ધર્મ જણાવ્યો છે.

૨. **ઉત્તમ**—આ સૂત્રમાં જણાવેલો 'ઉત્તમ' શબ્દ ક્ષમા વગેરે દશે બોલોને લાગુ પડે છે; તે શબ્દ ગુણવાચક છે. ઉત્તમ ક્ષમાદિ કહેવાથી અહીં રાગરૂપ ક્ષમા ન લેવી પણ

સ્વરૂપના ભાનસહિત ક્રોધાદિ કષાયના અભાવરૂપ ક્ષમા સમજવી. ઉત્તમક્ષમાદિ ગુણો પ્રગટતાં ક્રોધાદિ કષાયનો અભાવ થાય છે, તેથી આસ્રવની નિવૃત્તિ થાય છે એટલે કે સંવર થાય છે.

૩. ધર્મનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભૂલ

રાગ-દ્વેષ નહિ, પુણ્ય નહિ, કષાય નહિ, ઓછું-અધુરું કે વિકારીપણું નહિ; એવા પૂર્ણ વીતરાગ જ્ઞાયકમાત્ર એકરૂપ સ્વભાવની પ્રતીતિ, લક્ષ અને તેમાં ટકવું તે ધર્મ છે, તે વીતરાગની આજ્ઞા છે.

(આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા. ૪૮૭)

ઘણા જીવો એમ માને છે કે, બંધાદિકના ભયથી અથવા તો સ્વર્ગ-મોક્ષની ઇચ્છાથી ક્રોધાદિ ન કરવા તે ધર્મ છે. પણ તેમની એ માન્યતા ખોટી છે, કેમ કે તેનો ક્રોધાદિક કરવાનો અભિપ્રાય તો ટળ્યો નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય રાજાદિકના ભયથી કે મંહતપણાના લોભથી પરસ્ત્રી સેવતો નથી તો તેથી તેને ત્યાગી કહી શકાય નહિ, તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત માન્યતાવાળા જીવો પણ ક્રોધાદિકના ત્યાગી નથી, તેમને ધર્મ થતો નથી.

પ્રશ્નઃ-તો ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય?

ઉત્તરઃ-પદાર્થો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાસતાં ક્રોધાદિ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્યારે કોઇ પદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે સ્વયં ક્રોધાદિ ઉપજતા નથી અને ત્યારે જ સાચો ધર્મ થાય છે.

૪ ક્ષમાદિની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ક્ષમા—નિંદા, ગાળ, હાસ્ય, અનાદર, માર, શરીરનો ઘાત વગેરે થતાં અથવા તો તે પ્રસંગ નજીક આવતાં દેખીને ભાવોમાં મલિનતા ન થવી તે ક્ષમા છે.

(૨)**માર્દવ**—જાતિ વગેરે આઠ પ્રકારના મદના આવેશથી થતા અભિમાનનો અભાવ તે માર્દવ છે, અથવા તો પરદ્રવ્યનું હું કરી શકું એવી માન્યતારૂપ અહંકારભાવને જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખવો તે માર્દવ છે.

(૩)**આર્જવ**—માયા-કપટથી રહિતપણું, સરળતા, સીધાપણું તે આર્જવ છે.

(૪)**શૌચ**—લોભથી ઉત્કૃષ્ટપણે ઉપરામ પામવું-નિવૃત થવું તે શૌચ-પવિત્રતા છે.

(૫)**સત્ય**—સત્ જીવોમાં—પ્રશંસનીય જીવોમાં સાધુવચન (સરળ વચન) બોલવાનો ભાવ તે સત્ય છે.

[**પ્રશ્નઃ**—ઉત્તમ સત્ય અને ભાષા સમિતિમાં શું તફાવત છે?

ઉત્તરઃ-સમિતિરૂપે પ્રવર્તનાર મુનિ, સાધુ અને અસાધુ પુરુષો પ્રત્યે વચન વ્યવહાર હોય છે અને તે હિત, પરિમિત વચન છે. તે મુનિ, શિષ્યો તથા તેમના ભક્તો (-શ્રાવકો) માં ઉત્તમસત્ય જ્ઞાન, ચારિત્રનાં લક્ષણાદિક શીખવા-શીખવવામાં ઘણો ભાષા વ્યવહાર કરવો પડે છે તેને ઉત્તમસત્યધર્મ કહેવાય છે.]

(૬) **સંયમ**-સમિતિમાં પ્રવર્તનારા મુનિને પ્રાણીઓને પીડા કરવાનો ત્યાગ છે તે સંયમ છે.

(૭) **તપ**-ભાવકર્મના નાશ માટે પોતાની શુદ્ધતાનું પ્રતપન તે તપ છે.

(૮) **ત્યાગ**-સંયમી જીવોને યોગ્ય જ્ઞાનાદિક દેવાં તે ત્યાગ છે.

(૯) **આકિંચન્ય**-વિદ્યમાન શરીરાદિમાં પણ સંસ્કારના ત્યાગ માટે, 'આ મારું છે' એવા અનુરાગની નિવૃત્તિ તે આકિંચન્ય છે. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન એવા શરીરાદિકમાં કે રાગાદિકમાં મમત્વરૂપ પરિણામોનો અભાવ તે આકિંચન્ય છે.

(૧૦)બ્રહ્મચર્ય—સ્ત્રી માત્રનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય છે. પૂર્વે ભોગવેલી સ્ત્રીઓના ભોગનું સ્મરણ તથા તેની કથા સાંભળવાના ત્યાગથી તથા સ્ત્રીઓ પાસે બેસવાનું છોડવાથી અને સ્વચ્છંદ પ્રવર્તન રોકવા માટે ગુરુકૂળમાં રહેવાથી બ્રહ્મચર્ય પરિપૂર્ણ પળાય છે.

આ દશે બોલમાં 'ઉત્તમ' શબ્દ લગાડતાં 'ઉત્તમક્ષમા' વગેરે દશ ધર્મ થાય છે. ઉત્તમક્ષમા વગેરે કહેતાં તે શુભરાગરૂપ ન સમજવા પણ કષાયરહિત શુદ્ધભાવરૂપ સમજવા.

૫ દશ પ્રકારના ધર્મોનું વર્ણન

ક્ષમાના નીચે મુજબ પાંચ પ્રકાર છે—

(૧) જેમ નિર્બળ પોતે સબળનો વિરોધ ન કરે તેમ, 'હું ક્ષમા કરું તો મને કોઈ હેરાન ન કરે' એવા ભાવથી ક્ષમા રાખવી તે. આ ક્ષમામાં 'હું ક્રોધરહિત ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવે છું' એવું ભાન ન આવ્યું પણ રાગભાવ આવ્યો તેથી તે ખરી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી.

(૨) ક્ષમા કરું તો બીજા તરફથી મને નુકશાન ન થાય પણ લાભ થાય-એવા ભાવથી શેઠ વગેરેનો ઠપકો સહન કરે, સામો ક્રોધ ન કરે, પણ તે ખરી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી.

(૩) હું ક્ષમા કરું તો કર્મબંધન અટકે, ક્રોધ કરવાથી નરકાદિ હલકી ગતિમાં જવું પડશે માટે ક્રોધ ન કરું-એવા ભાવે ક્ષમા કરે પણ તે સાચી ક્ષમા નથી, તે ધર્મ નથી; કેમ કે તેમાં ભય છે, નિર્ભયતા-નિસંદેહતા નથી.

(૪) ક્રોધાદિ ન કરવા એવી વીતરાગની આજ્ઞા છે તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે માટે મારે ક્ષમા રાખવી જોઈએ, જેથી મને પાપ નહિ થાય અને લાભ થશે-એવા ભાવે શુભપરિણામ રાખે અને તેને વીતરાગની આજ્ઞા માને તે પણ સાચી ક્ષમા નથી, કારણ કે તે પરાધીન ક્ષમા છે, તે ધર્મ નથી.

(૫) 'સાચી ક્ષમા' અર્થાત્ 'ઉત્તમ ક્ષમા'નું સ્વરૂપ એ છે કે, આત્મા અવિનાશી, અબંધ, નિર્મળ જ્ઞાયક જ છે, તેના સ્વભાવમાં પ્રકૃતિના નિમિત્તે થતા શુભપરિણામનું કર્તાપણું પણ નથી. પોતે જેવો છે તેવો પોતાને જાણીને, માનીને તેમાં ઠરવું તે વીતરાગ આજ્ઞા છે અને તે ધર્મ છે. આ પાંચમી ક્ષમા તે ક્રોધમાં નહિ નમવું, ક્રોધનો પણ જ્ઞાતા એવો સહજ અકષાય ક્ષમાસ્વરૂપ નિજ-સ્વભાવ છે. જે ભાવો નિત્ય ટકે નહિ તે ગુણ નથી, શુદ્ધસ્વરૂપમાં રહેવું તે ઉત્તમ ક્ષમા છે. 'ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે' એમ કહેવાય છે ત્યાં આ જ ક્ષમા સમજવી.

(જુઓ, આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા. ૪૮૬ થી ૪૯૪)

નોંધઃ—અહીં જેમ ક્ષમાના પાંચ પ્રકાર જણાવ્યા તથા તેમાં પાંચમા પ્રકારને ઉત્તમક્ષમાધર્મ જણાવ્યો, તે જ પ્રમાણે માર્દવ, આર્જવાદિ સર્વ બોલોમાં એ પાંચ પ્રકાર સમજવા અને તે દરેકમાં પાંચમો પ્રકાર ધર્મ છે એમ સમજવું.

૬. ક્ષમાના શુભવિકલ્પનો હું કર્તા નથી એમ સમજીને રાગ-દ્વેષથી છૂટી સ્વરૂપની સાવધાની કરવી તે સ્વની ક્ષમા છે. 'ક્ષમા કરવી, સરળતા રાખવી ' એમ નિમિત્તની ભાષામાં બોલાય તથા લખાય, પણ તેનો અર્થ એમ સમજવો કે-શુભ કે શુદ્ધપરિણામ કરવાના વિકલ્પ કરવા તે પણ નિત્ય સહજ સ્વભાવનો ક્ષમાગુણ નથી. હું સરળતા રાખું, ક્ષમા કરું-એમ ભંગરૂપ વિકલ્પ તે રાગ છે, તે નિત્ય જ્ઞાયકતત્ત્વને ગુણ કરતો નથી; કેમ કે તે પુણ્ય પરિણામ પણ બંધભાવ છે; તેનાથી અબંધ અરાગી તત્ત્વને ગુણ થાય નહિ. ॥૬॥

બીજા સૂત્રમાં કહેલા સંવરના છ કારણોમાંથી પહેલા ત્રણ કારણોનું વર્ણન પુરું થયું. હવે ચોથું કારણ બાર અનુપ્રેક્ષા છે તેનું વર્ણન કરે છે.

બાર અનુપ્રેક્ષા

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा-लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्वानुचिंतनमनुप्रेक्षाः ॥७॥

અર્થ:—[अनित्य अशरण संसार एकत्व अन्यत्व] અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, [अशुचि आस्रव संवर निर्जरा] અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, [लोक वोधिदुर्लभ धर्म] લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ [स्वाख्याततत्वानुचिंतनं अनुप्रेक्षाः]–એ બારના સ્વરૂપનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે.

ટીકા

૧. અનિત્યાદિ ચિંતવનથી શરીરાદિને બૂરાં જાણી–હિતકારી ન જાણી તેનાથી ઉદાસ થવું તેનું નામ અનુપ્રેક્ષા છે એમ કેટલાક માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી; એ તો, જેમ પહેલાં કોઈ મિત્ર હતો ત્યારે તેના પ્રત્યે રાગ હતો અને ગાછળથી તેના અવગુણ જોઈ ઉદાસીન થયો તેમ પહેલાં શરીરાદિકથી રાગ હતો પણ પાછળથી તેના અનિત્યપણું વગેરે અવગુણ દેખીને ઉદાસીન થયો, તેની એ ઉદાસીનતા દ્વેષરૂપ છે, તે સાચી અનુપ્રેક્ષા નથી.

પ્રશ્નઃ—તો સાચી અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તરઃ–જેવો પોતાનો અને શરીરાદિકનો સ્વભાવ છે તેવો ઓળખીને ભ્રમ છોડવો અને તે શરીરાદિકને ભલાં જાણી રાગ ન કરવો તથા બૂરાં જાણી દ્વેષ ન કરવો; આવી સાચી ઉદાસીનતા અર્થે અનિત્યત્વ વગેરેનું યથાર્થ ચિંતવન કરવું તે જ સાચી અનુપ્રેક્ષા છે. તેમાં જેટલી વીતરાગતા વધે છે તેટલો સંવર છે અને જે રાગ રહે છે તે બંધનું કારણ છે. આ અનુપ્રેક્ષા સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે કેમ કે અહીં સમ્યક્‌અનુપ્રેક્ષા જણાવી છે. અનુપ્રેક્ષાનો અર્થ (અનુ+પ્રેક્ષા) આત્માને અનુસરીને તેને જોવો–એમ થાય છે.

૨. જેમ અગ્નિથી તપાવવામાં આવતાં લોઢાનો પિંડ તન્મય (-અગ્નિમય) થઇ જાય છે તેમ જ્યારે આત્મા ક્ષમાદિકમાં તન્મય થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાદિક ઉત્પન્ન થતા નથી. તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓનું વારંવાર ચિંતવન કરવાની જરૂરીઆત છે, તે બાર ભાવનાઓ આચાર્યદેવે આ સૂત્રમાં જણાવી છે.

૩.

બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ

(૧) **અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા**—સંસારના સમસ્ત પદાર્થો ઇન્દ્રધનુષ, વીજળી અથવા પાણીના પરપોટા સમાન શીઘ્ર નાશ થઈ જાય તેવા છે, એવો વિચાર કરવો તે અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા છે.

શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્માનું સ્વરૂપ દેવ, અસુર, અને મનુષ્યના વૈભવાદિથી વ્યતિરિક્ત છે, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી સદા શાશ્વત છે અને સંયોગી ભાવો અનિત્ય છે—એમ ચિંતવવું તે અનિત્યભાવના છે.

(૩) **અશરણ અનુપ્રેક્ષા**—જેમ નિર્જનવનમાં ભૂખ્યા સિંહે પકડેલા હરણના બચ્ચાને કોઇ શરણ નથી તેમ સંસારમાં જીવને કોઇ શરણભૂત નથી. જો જીવ પોતે પોતાના સ્વભાવને ઓળખીને શુદ્ધભાવથી ધર્મનું સેવન કરે તો તે દુઃખથી બચી શકે છે, નહિ તો તે સમયે સમયે ભાવમરણથી દુઃખી છે—એમ ચિંતવવું તે અશરણ અનુપ્રેક્ષા છે.

આત્મામાં જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ રહે છે તેથી આત્મા જ શરણભૂત છે અને તેનાથી પર બધું અશરણ છે—એમ ચિંતવવું તે અશરણભાવના છે.

(૩) **સંસાર અનુપ્રેક્ષા**—આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર વિષે ભ્રમણ કરતાં જીવ જેનો પિતા હતો તેનો જ પુત્ર, જેનો પુત્ર હતો તેનો જ પિતા, જેનો સ્વામી હતો તેનો જ દાસ, જેનો દાસ હતો તેનો જ સ્વામી થઈ જાય છે અથવા તો પોતે પોતાનો જ પુત્ર થઈ જાય છે ઈત્યાદિ પ્રકારે સંસારના સ્વરૂપનો અને તેના કારણરૂપ વિકારીભાવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે સંસાર અનુપ્રેક્ષા છે.

જો કે આત્મા કર્મના નિમિતે થતા રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ ભાવોથી સંસારરૂપ ઘોર વનમાં ભટક્યા કરે છે તોપણ નિશ્ચયનયે આત્મા વિકારીભાવોથી અને કર્મોથી રહિત છે—એમ ચિંતવવું તે સંસારભાવના છે.

(૪) **એકત્વ અનુપ્રેક્ષા**—જીવ પોતે એકલો જ છે, પોતે પોતાથી જ વિકાર કરે છે, પોતે પોતાથી જ ધર્મ કરે છે, પોતે પોતાથી જ સુખી-દુઃખી થાય છે. જીવમાં પરદ્રવ્યોનો અભાવ છે માટે કર્મ કે પરદ્રવ્યો જીવને કાંઇ લાભ-નુકશાન કરે નહિ-એવું ચિંતવન કરવું તે એકત્વ અનુપ્રેક્ષા છે.

હું એક છું, મમતારહિત છું, શુદ્ધ છું, જ્ઞાનદર્શનલક્ષણ છું, કાંઈ અન્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારૂં નથી, શુદ્ધ એકત્વ જ ઉપાદેય છે-એમ ચિંતવવું તે એકત્વ ભાવના છે.

(૫) **અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા**—આત્મા અને સર્વ પદાર્થો ભિન્ન છે, તેઓ દરેક પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. જીવ પરપદાર્થોને કાંઇ કરી શકતો નથી અને પર પદાર્થો જીવને કાંઇ કરી શકતા નથી. જીવના

વિકારી ભાવો પણ જીવના સ્વભાવથી અન્ય છે કેમ કે તેઓ જીવથી છૂટા પડી જાય છે. વિકારી ભાવ તીવ્ર હોય કે મંદ હોય તો પણ તેનાથી આત્માને લાભ થાય નહિ. પરદ્રવ્યોથી અને વિકારથી આત્માને અન્યત્વપણું છે એવા તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવનાપૂર્વક વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થવાથી છેવટે મોક્ષ થાય છે—આ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું તે અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા છે.

આત્મા જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ છે અને શરીરાદિ જે બાહ્ય દ્રવ્ય તે સર્વે આત્માથી ભિન્ન છે. પર દ્રવ્ય છેદાય કે ભેદાય, કોઇ લઇ જાય કે નષ્ટ થઈ જાય અથવા તો ગમે તેમ થાવ પણ પર દ્રવ્યનો પરિગ્રહ મારો નથી—એમ ચિંતવવું તે અન્યત્વ ભાવના છે.

(૬) **અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષા**—શરીર સ્વભાવથી જ અશુચિમય છે અને જીવ સ્વભાવથી શુચિમય (શુદ્ધસ્વરૂપી) છે; શરીર લોહી, માંસ વગેરેથી ભરેલું છે, તે કદી પવિત્ર થઈ શકતું નથી; ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્માની શુદ્ધતાનું અને શરીરની અશુચિનું જ્ઞાન કરીને શરીર ઉપરનું મમત્વ તથા રાગ છોડવાં અને આત્માનું લક્ષ વધારવું. શરીર પ્રત્યે દ્વેષ કરવો તે અનુપ્રેક્ષા નથી પણ શરીર પ્રત્યેના રાગદ્વેષ મટાડવા અને આત્માના પવિત્ર સ્વભાવ તરફ લક્ષ કરવું તથા સમ્યગ્દર્શનાદિકની ભાવના વડે આત્મા અત્યંત પવિત્ર થાય છે—એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષા છે.

આત્મા દેહથી જુદો, કર્મરહિત, અનંત સુખનું પવિત્ર ધામ છે એની નિત્ય ભાવના કરવી અને વિકારી ભાવો અનિત્ય દુઃખરૂપ અશુચિમય છે એમ જાણીને તેનાથી પાછા ફરવાની ભાવના કરવી તે અશુચિ ભાવના છે.

(૭) આસ્રવ અનુપ્રેક્ષાઃ–મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષરૂપ ભાવોથી સમયે સમયે નવા નવા વિકારી ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યાત્વ તે મુખ્ય આસ્રવ છે કેમકે તે સંસારની જડ છે; માટે તેનું સ્વરૂપ જાણીને તેને છોડવાનું ચિંતવન કરવું તે આસ્રવ અનુપ્રેક્ષા છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ આસ્રવના ભેદ કહ્યાં છે તે આસ્રવો નિશ્ચયનયે જીવને નથી. દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના આસ્રવરહિત શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન કરવું તે આસ્રવ ભાવના છે.

(૮) સંવર અનુપ્રેક્ષા—મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષરૂપ ભાવો અટકવા તે ભાવસંવર છે, તેનાથી નવા કર્મનું આવવું અટકી જાય તે દ્રવ્યસંવર છે. પ્રથમ તો આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપના લક્ષે મિથ્યાત્વ અને તેના સહગામી અનંતાનુબંધી કષાયનો સંવર થાય છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ શુદ્ધભાવ તે સંવર છે અને તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે—એવું ચિંતવન કરવું તે સંવર અનુપ્રેક્ષા છે.

પરમાર્થનયે શુદ્ધભાવે આત્મામાં સંવર જ નથી, તેથી સંવરભાવ રહિત શુદ્ધઆત્માને નિત્ય ચિંતવવો તે સંવરભાવના છે.

(૯) **નિર્જરા અનુપ્રેક્ષા**—અજ્ઞાનીને સવિપાક નિર્જરાથી આત્માનું કાંઈ પણ ભલું થતું નથી, પણ આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને તેના ત્રિકાળી સ્વભાવના લક્ષે શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાથી જે નિર્જરા થાય છે, તેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે.—એ વગેરે પ્રકારે નિર્જરાના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું તે નિર્જરા અનુપ્રેક્ષા છે.

સ્વકાળ પક્વ નિર્જરા (સવિપાક નિર્જરા) ચારે ગતિવાળાને હોય છે પણ તપકૃત નિર્જરા (અવિપાક નિર્જરા) સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક વ્રતધારીઓને જ હોય છે એમ ચિંતવવું તે નિર્જરા ભાવના છે.

(૧૦) **લોક અનુપ્રેક્ષાઃ**—અનંત લોકાલોકની મધ્યમાં ચૌદ રાજુ પ્રમાણ લોક છે તેનો આકાર તથા તેની સાથે જીવનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ વિચારવો, અને પરમાર્થ દૃષ્ટિએ આત્મા પોતે જ પોતાનો લોક છે માટે પોતે પોતામાં જ જોવું તે લાભદાયક છે; આત્માની અપેક્ષાએ પર વસ્તુ તેનો અલોક છે માટે આત્માને તેના તરફ લક્ષ કરવાની જરૂર નથી. પોતાના આત્મસ્વરૂપ લોક (દેખવા) માં સ્થિર થતાં પર વસ્તુઓ જ્ઞાનમાં સહેજે જણાય છે—આવું ચિંતવન કરવું તે લોક અનુપ્રેક્ષા છે, તેનાથી તત્ત્વજ્ઞાનની શુદ્ધિ થાય છે.

આત્મા પોતાના અશુભભાવથી નરક તથા તિર્યંચગતિ પામે છે, શુભ ભાવથી દેવ તથા મનુષ્યગતિ પામે છે. અને શુદ્ધ ભાવથી મોક્ષ પામે છે.—એમ ચિંતવવું તે લોક ભાવના છે.

(૧૧) બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા—રત્નત્રયરૂપ બોધિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણા પુરુષાર્થની જરૂર છે માટે તે માટેનો પુરુષાર્થ વધારવો અને તેનું ચિંતવન કરવું તે બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા છે.

નિશ્ચયનયે જ્ઞાનમાં હેય ઉપાદેયપણાનો વિકલ્પ નથી માટે મુનિઓએ સંસારથી વિરક્ત થવાનું ચિંતવન કરવું તે બોધિદુર્લભ ભાવના છે.

(૧૨) ધર્મ અનુપ્રેક્ષા—સમ્યગ્ધર્મના યથાર્થ તત્ત્વોનું વારંવાર ચિંતવન કરવું; ધર્મ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે, આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ તે પોતાનો ધર્મ છે તથા આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ધર્મ અથવા દશલક્ષણરૂપ ધર્મ અથવા સ્વરૂપની હિંસા નહિ કરવારૂપ અહિંસાધર્મ આત્માને ઇષ્ટસ્થાને (સંપૂર્ણ પવિત્રદશાએ) પહોંચાડે છે; ધર્મ જ પરમ રસાયન છે, ધર્મ જ ચિંતામણી-રત્ન છે, ધર્મ જ કલ્પવૃક્ષ છે, ધર્મ જ કામધેનુ ગાય છે, ધર્મ જ મિત્ર છે, ધર્મ જ સ્વામી છે, ધર્મ જ બંધુ, હિતુ, રક્ષક અને સાથે રહેનારો છે. ધર્મ જ શરણ છે, ધર્મ જ ધન છે, ધર્મ જ અવિનાશી છે, ધર્મ જ સહાયક છે, જિનેશ્વરભગવાને ઉપદેશેલો ધર્મ તે જ ધર્મ છે-એ પ્રકારે ચિંતવન કરવું તે ધર્મ અનુપ્રેક્ષા છે.

નિશ્ચયનયે આત્મા શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મથી ભિન્ન છે, માટે માધ્યસ્થભાવ અર્થાત્ રાગદ્વેષ-રહિત શુદ્ધાત્માનું ચિંતવન કરવું તે ધર્મ ભાવના છે.

આ બારે ભેદો નિમિત્ત અપેક્ષાએ છે. ધર્મ તો વીતરાગભાવરૂપ એક જ છે, તેમાં ભેદ પડતાં નથી. જ્યાં રાગ હોય ત્યાં ભેદ પડે છે.

૪. આ બાર ભાવના જ પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને સમાધિ છે માટે નિરંતર અનુપ્રેક્ષાનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. (ભાવના અને અનુપ્રેક્ષા એ બંને એકાર્થવાચક છે.)

૫. આ અનુપ્રેક્ષાઓનું ચિંતવન કરવાવાળા જીવો ઉત્તમક્ષમાદિ ધર્મો પાળે છે અને પરિષહોને જીતે છે તેથી તેનું કથન બંનેની વચ્ચે કરવામાં આવ્યું છે. ॥૭॥

બીજા સૂત્રમાં કહેલા સંવરના છ કારણોમાંથી પહેલા ચાર કારણોનું વર્ણન પુરું થયું. હવે પાંચમું કારણ પરિષહજય છે તેનું કરે છે.

પરિષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिसोढव्याः परिषहाः ॥८॥

અર્થઃ—[मार्ग अच्यवन निर्जरार्थं] સંવરના માર્ગથી ચ્યૂત ન થવા માટે અને કર્મોની નિર્જરાને માટે [परिसोढव्याः परिषहाः] બાવીસ પરિષહો સહન કરવા યોગ્ય છે. (આ સંવરનું વર્ણન ચાલતું હોવાથી, આ સૂત્રમાં કહેલા ' मार्ग ' શબ્દનો અર્થ ' સંવરનો માર્ગ ' એમ સમજવો.)

ટીકા

૧. અહીંથી શરુ કરીને સત્તરમા સૂત્ર સુધી પરિષહનું વર્ણન છે. આ વિષયમાં જીવોની ઘણી ભૂલો થાય છે માટે તે ભૂલો ટાળવા પરિષહજયનું યથાર્થ સ્વરૂપ અહીં જણાવ્યું છે. આ સૂત્રમાં પહેલો શબ્દ ' मार्ग अच्यवन ' વાપર્યો છે તેનો અર્થ ' માર્ગથી ચ્યૂત ન થવા માટે ' એવો થાય છે. જે જીવ માર્ગથી (સમ્યગ્દર્શ-

નાદિથી) ચ્યૂત થઈ જાય તેને સંવર ન થાય પણ બંધ થાય, કેમ કે તેણે પરિષહજય ન કર્યો પરંતુ પોતે વિકારથી હણાઈ ગયો. હવે પછીના સૂત્ર ૯-૧૦-૧૧ ની સાથે આ સૂત્રને મેળવવાની ખાસ જરુર છે.

૨. દસમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને બાવીસ પરિષહોમાંથી આઠ તો હોતા જ નથી એટલે તેને જીતવાપણું નથી, અને બાકીના ચૌદ પરિષહ હોય છે તેને તે જીતી લે છે એટલે કે ક્ષુધા, તૃષા વગેરે પરિષહોથી તે ગુણસ્થાનવર્તી જીવ હણાતા નથી પણ તેના ઉપર જય મેળવે છે અર્થાત્ તે ગુણસ્થાનોએ ક્ષુધા, તૃષા વગેરે ઉત્પન્ન થવાના નિમિત્તકારણરૂપ કર્મનો ઉદય હોવા છતાં તે નિર્મોહી જીવો તેમાં જોડાતા નથી તેથી તેમને ક્ષુધા, તૃષા વગેરે સંબંધી વિકલ્પ પણ ઊઠતો નથી, એ રીતે તે પરિષહો ઉપર તે જીવ સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. આથી તે ગુણસ્થાને વર્તતા જીવોને રોટલા વગેરેનો આહાર, પાણી વગેરે લેવાનું હોતું જ નથી એવો નિયમ છે.

૩. પરિષહ સંબંધે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, સંક્લેશ રહિત ભાવોથી પરિષહોને જીતી લેવાથી જ સંવર થાય છે. જો દસ-અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને ખાવા પીવા વગેરેનો વિકલ્પ આવે તો સંવર કેમ થાય ? અને પરિષહજય થયો કેમ કહેવાય ? ચૌદે પરિષહો ઉપર જય મેળવવાથી સંવર થાય છે એમ દસમા સૂત્રમાં કહ્યું છે. સાતમા ગુણસ્થાને જ જીવને ખાવા પીવાનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી કેમ કે ત્યાં નિર્વિકલ્પ દશા છે, ત્યાં અબુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પો હોય છે પણ ખાવા પીવાના વિકલ્પો ત્યાં હોતા નથી, તેમ જ તે વિકલ્પો સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ રાખનારી આહાર-પાનની ક્રિયા પણ હોતી નથી. તો પછી દસમા ગુણસ્થાને તો કષાય તદ્દન સૂક્ષ્મ થઈ ગયો છે અને અગીઆરમા તથા બારમા ગુણસ્થાને તો કષાયનો અભાવ થવાથી નિર્વિકલ્પદશા જામી જાય છે, ત્યાં ખાવા પીવાનો વિકલ્પ હોય જ ક્યાંથી ? ખાવા પીવાનો વિકલ્પ

અને તેની સાથે નિમિત્તપણે સંબંધ રાખનાર ખાવા પીવાની ક્રિયા તો બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પદશામાં જ હોય છે, તેથી તે વિકલ્પ અને ક્રિયા તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જ હોય શકે, પણ તેનાથી ઉપર તે હોતાં નથી. આથી દસ-અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને તો તે પ્રકારનો વિકલ્પ તથા બાહ્યક્રિયા અશક્ય છે.

૪. દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને અજ્ઞાન પરિષહનો જય હોય છે એમ દસમા સૂત્રમાં કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય હવે વિચારીએ.

અજ્ઞાન પરિષહનો જય એમ સૂચવે છે કે ત્યાં હજી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, પણ અપૂર્ણજ્ઞાન છે અને તેના નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય છે. ઉપર કહેલા ગુણસ્થાનોએ જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોવા છતાં જીવને તે સંબંધી લેશમાત્ર આકુળતા નથી. દસમા ગુણસ્થાને સુક્ષ્મ કષાય છે પણ ત્યાં ‘ મારું જ્ઞાન ઓછું છે ’ એવો વિકલ્પ ઉઠતો નથી, અને અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને તો અકષાયભાવ વર્તે છે તેથી ત્યાં પણ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાનો વિકલ્પ હોઈ શકે નહિ. આ રીતે તેમને અજ્ઞાન (જ્ઞાનની અપૂર્ણતા) હોવા છતાં તેનો પરિષહજય વર્તે છે. એ જ પ્રમાણે તે ગુણસ્થાનોએ અશન-પાનના પરિષહજય સંબંધી સિદ્ધાંત પણ સમજવો.

૫. આ અધ્યાયના ૧૬ મા સૂત્રમાં વેદનીયના ઉદયથી ૧૧ પરિષહ કહ્યા છે, તેનાં નામ-૧. ક્ષુધા ૨. તૃષા ૩. શીત ૪. ઉષ્ણ ૫. દંશમશક ૬. ચર્યા ૭. શય્યા ૮.વધ ૯. રોગ ૧૦. તૃણસ્પર્શ અને ૧૧. મળ.

દસ-અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાને જીવને પોતાના સ્વભાવથી જ આ અગીઆર પરિષહોનો જય વર્તે છે.

૬. કર્મનો ઉદય બે પ્રકારે હોય છે-પ્રદેશઉદય અને વિપાકઉદય. જ્યારે જીવ વિકાર કરે ત્યારે તે ઉદયને વિપાકઉદય કહેવાય છે અને જીવ વિકાર ન કરે તો તેને પ્રદેશઉદય કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં સંવર-નિર્જરાનું વર્ણન છે. જીવ જો વિકાર કરે તો તેને પરિષહ-

જય થાય નહિ અને સંવર-નિર્જરા થાય નહિ. પરિષહજયથી સંવર-નિર્જરા થાય છે. દસ--અગીઆર અને બારમા ગુણસ્થાનોએ અશન-પાનનો પરિષહજય કહ્યો છે તેથી ત્યાં તે સંબંધી વિકલ્પ કે બાહ્ય ક્રિયા હોતી નથી.

૭. પરિષહજયનું આ સ્વરૂપ તેરમા ગુણસ્થાને બિરાજતા તીર્થંકર ભગવાન અને સામાન્ય કેવળીઓને પણ લાગુ પડે છે તેથી તેમને પણ ક્ષુધા, તૃષા વગેરેના ભાવ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ અને અશન-પાનની બાહ્યક્રિયા પણ હોય નહિ. જો તે હોય તો પરિષહજય કહેવાય નહિ; પરિષહજય તો સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે. જો ક્ષુધા તૃષા વગેરેના વિકલ્પ હોવા છતાં ક્ષુધાપરિષહજય, તૃષાપરિષહજય વગેરે માનવામાં આવે તો પરિષહજય સંવર-નિર્જરાનું કારણ ઠરશે નહિ.

૮. શ્રીનિયમસારની છઠ્ઠી ગાથામાં ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે કહ્યું છે કે-૧. ક્ષુધા ૨. તૃષા ૩. ભય ૪. રોષ ૫. રાગ ૬. મોહ ૭. ચિંતા ૮. જરા ૯. રોગ ૧૦. મરણ ૧૧. સ્વેદ ૧૨. ખેદ ૧૩. મદ ૧૪. રતિ ૧૫. વિસ્મય ૧૬. નિદ્રા ૧૭. જન્મ અને ૧૮. ઉદ્વેગ-એ અઢાર મહાદોષ આપ્ત અર્હંત વીતરાગ ભગવાનને હોતા નથી.

૯. ભગવાને ઉપદેશેલા માર્ગથી નહિ ડગતાં તે માર્ગમાં લગાતાર પ્રવર્તન કરવાથી કર્મના દ્વાર બંધ થાય છે અને તેથી સંવર થાય છે, તથા પુરુષાર્થના કારણે નિર્જરા થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે માટે પરિષહ સહવા યોગ્ય છે.

૧૦. પરિષહનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધી થતી ભૂલ

પરિષહનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે ક્ષુધાદિ લાગતાં તે સંબંધી વિકલ્પ પણ ન ઉઠવો તેનું નામ પરિષહ છે. ક્ષુધાદિ લાગતાં તેના નાશનો ઉપાય ન કરવો તેને કેટલાક જીવો પરિષહ માને છે, પણ તે મિથ્યા છે. ક્ષુધાદિ દૂર કરવાનો ઉપાય ન કર્યો

પરંતુ અંતરંગમાં તો ક્ષુધાદિ અનિષ્ટ સામગ્રી મળતાં દુઃખી થયો તથા રતિ આદિનું કારણ (-ઇષ્ટ સામગ્રી) મળતાં સુખી થયો એવા દુઃખ-સુખરૂપ પરિણામ છે તે જ આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન છે, એ ભાવોથી સંવર કેવી રીતે થાય? અને તેને પરિષહ કેમ કહેવાય? જો દુઃખના કારણો મળતાં દુઃખી ન થાય તથા સુખનાં કારણો મળતાં સુખી ન થાય, પણ જ્ઞેયરૂપથી તેનો જાણનાર જ રહે તો જ તે પરિષહજય છે. ॥૮॥

પરિષહના બાવીસ પ્રકાર

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानाऽदर्शनानि ॥९॥

અર્થઃ—[क्षुत् पिपासा शीत उष्ण दंशमशक] ક્ષુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, [नाग्न्य अरति स्त्री चर्या निषद्या शय्या] નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નિષદ્યા, શય્યા, [आक्रोश वध याचना अलाभ रोग तृणस्पर्श] આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, [मल सत्कारपुरस्कार प्रज्ञा अज्ञान अदर्शनानि] મલ, સત્કારપુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન—એ બાવીશ પ્રકારના પરિષહ છે.

ટીકા

૧. આઠમા સૂત્રમાં આપેલા 'परिसोढव्याः' શબ્દનું અવતરણ આ સૂત્રમાં સમજવું, તેથી દરેક બોલની સાથે 'परिसोढव्याः' શબ્દ લાગુ પાડીને અર્થ કરવો. એટલે કે આ સૂત્રમાં કહેલા બાવીશ પરિષહો સહન કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રદશા હોય ત્યાં પરિષહનું સહન હોય છે. મુખ્યપણે મુનિદશામાં પરિષહજય હોય છે. અજ્ઞાનીને પરિષહજય હોય જ નહિ, કેમ કે પરિષહજય તે તો સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકનો વીતરાગભાવ છે.

૨. અજ્ઞાનીઓ એમ માને છે કે પરિષહ સહન કરવા તે દુઃખ છે પણ તેમ નથી; 'પરિષહ સહન કરવા' તેનો અર્થ દુઃખ ભોગવવું એમ થતો નથી. કેમ કે જે ભાવથી જીવને દુઃખ થાય તે તો આર્તધ્યાન છે અને તે પાપ છે, તેનાથી અશુભબંધન છે અને અહીં તો સંવરના કારણોનું વર્ણન ચાલે છે. લોકોની દૃષ્ટિએ બાહ્ય સંયોગ ગમે તેવા પ્રતિકૂળ હોય કે અનુકૂળ હોય તોપણ દ્વેષ કે રાગ થવા ન દેવો એટલે કે વીતરાગભાવ પ્રગટ કરવો તેનું જે નામ પરિષહજય છે-અર્થાત્ તેને જ પરિષહ સહન કર્યા કહેવાય છે. જો ઠીક અઠીકનો વિકલ્પ ઊઠે તો પરિષહ સહન કર્યા કહેવાય નહિ, પણ રાગ-દ્વેષ કર્યો કહેવાય; રાગ-દ્વેષથી કદી સંવર થાય જ નહિ પણ બંધ જ થાય. માટે જેટલે અંશે વીતરાગતા છે તેટલે અંશે પરિષહજય છે એમ સમજવું અને આ પરિષહજય સુખ-શાંતિરૂપ છે. લોકો પરિષહજયને દુઃખ કહે છે તે મિથ્યા છે. વળી પાર્શ્વનાથ ભગવાને અને મહાવીર ભગવાને પરિષહનાં ઘણાં દુઃખ ભોગવ્યાં—એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે; પરંતુ ભગવાન તો પોતાના શુદ્ધોપયોગ વડે આત્માનુભવમાં સ્થિર હતા અને પોતાના આત્માનુભવના શાંતરસમાં ઝુલતા હતા—લીન હતા, તેનું જ નામ પરિષહજય છે. જો તે પ્રસંગે ભગવાનને દુઃખ થયું હોત તો તે દ્વેષ છે અને દ્વેષથી બંધ થાત, પણ સંવર—નિર્જરા થાત નહિ. લોકો જેને પ્રતિકૂળ ગણે છે એવા સંયોગોમાં પણ ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાંથી ચ્યૂત થયા ન હતા તેથી તેમને દુઃખ ન હતું પણ સુખ હતું અને તેનાથી તેમને સંવર-નિર્જરા થયા હતા. એ ધ્યાન રાખવું કે ખરેખર કોઈ પણ સંયોગો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળરૂપ નથી, પણ જીવ પોતે જે પ્રકારના ભાવ કરે છે તેવો તેમાં આરોપ કરવામાં આવે છે અને તેથી લોકો તેને અનુકૂળસંયોગ કે પ્રતિકૂળસંયોગ કહે છે.

૩. બાવીસ પરિષહજયનું સ્વરૂપ

(૧) **ક્ષુધા**—ક્ષુધાપરિષહ સહન કરવા યોગ્ય છે, સાધુનું ભોજન તો ગૃહસ્થો ઉપર જ નિર્ભર છે, ભોજન માટે

કોઈ વસ્તુ તેમની પાસે હોતી નથી, તેઓ કોઇ પાત્રમાં ભોજન કરતા નથી પણ પોતાના હાથમાં જ ભોજન કરે છે, તેમને શરીર ઉપર વસ્ત્રાદિક પણ હોતાં નથી, એક શરીર માત્ર ઉપકરણ છે. વળી અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન વગેરે તપ કરતાં બે દિવસ, ચાર દિવસ, આઠ દિવસ, પક્ષ, માસ વગેરે વ્યતિત થઈ જાય છે; અને શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર અંતરાય રહિત, યોગ્ય કાળમાં, યોગ્ય ક્ષેત્રમાં ન મળે તો તેઓ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતા નથી અને ચિત્તમાં કાંઈ પણ વિષાદ કે ખેદ કરતા નથી પણ ધૈર્ય ધારણ કરે છે. આ રીતે ક્ષુધારૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થવા છતાં પણ ધૈર્યરૂપી જળથી તેને શાંત કરી દે છે અને રાગ-દ્વેષ કરતા નથી એવા મુનિઓને ક્ષુધાપરિષહનું સહન કરવું હોય છે.

અસાતાવેદનીય કર્મની ઉદીરણા હોય ત્યારે જ ક્ષુધા ઉપજે છે અને તે વેદનીયકર્મની ઉદીરણા છઠ્ઠાગુણસ્થાન સુધી જ હોય છે, તેના ઉપરના ગુણસ્થાનોએ હોતી નથી. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં વર્તતા મુનિને ક્ષુધા ઉપજવા છતાં તેઓ આકૂળતા કરતા નથી અને આહાર લેતા નથી પણ ધૈર્યરૂપી જળથી તે ક્ષુધાને શાંત કરે છે ત્યારે તેમણે પરિષહ જય કર્યો કહેવાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વર્તતા મુનિને પણ એટલો પુરુષાર્થ હોય છે કે જો યોગ્ય વખતે નિર્દોષ ભોજનનો યોગ ન બને તો આહારનો વિકલ્પ તોડીને નિર્વિકલ્પદશામાં લીન થાય છે, ત્યારે તેમને પરિષહજય કહેવાય છે.

(૨) **તૃષાઃ**—પિપાસા (તૃષા)ને ધૈર્યરૂપી જળથી શાંત કરવી તે તૃષાપરિષહજય છે.

(૩) **શીતઃ**—શીત (ઠંડી)ને શાંતભાવે અર્થાત્ વીતરાગભાવે સહન કરવી તે શીતપરિષહજય છે.

(૪) ઉષ્ણઃ—ગરમીને શાંતભાવે સહન કરવી અર્થાત્ જ્ઞાનમાં-જ્ઞેયરૂપ કરવી તે ઉષ્ણપરિષહજય છે.

(૫) દંશમશકઃ—ડાંસ, મચ્છર, કીડી, વીંછી વગેરે કરડે ત્યારે શાંતભાવ રાખવો તે દંશમશકપરિષહજય છે.

(૬) નાગ્ન્યઃ—નગ્ન રહેવા છતાં પોતામાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર ન થવા દેવો તે નાગ્ન્યપરિષહજય છે. પ્રતિકૂળ પ્રસંગ આવતાં વસ્ત્રાદિ પહેરી લેવાં તે નાગ્ન્યપરિષહ નથી પણ એ તો માર્ગથી જ ચ્યૂતપણું છે, અને પરિષહ તો માર્ગથી ચ્યૂત ન થવું તે છે.

(૭) અરતિઃ—અરતિનું કારણ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ સંયમમાં અરતિ ન કરવી તે અરતિપરિષહજય છે.

(૮) સ્ત્રીઃ—સ્ત્રીઓના હાવભાવ પ્રદર્શન વગેરે ચેષ્ટાને શાંતભાવે સહન કરવી અર્થાત્ તે દેખીને મોહિત ન થવું તે સ્ત્રીપરિષહજય છે.

(૯) ચર્યાઃ—ગમન કરતાં ખેદખિન્ન ન થવું તે ચર્યાપરિષહજય છે.

(૧૦) નિષદ્યાઃ—ધ્યાનને માટે નિયમિત કાળ સુધી આસનથી ચ્યૂત ન થવું તે નિષદ્યાપરિષહજય છે.

(૧૧) શય્યાઃ—વિષમ, કઠોર કાંકરીવાળા સ્થાનોમાં એક પડખે નિદ્રા લેવી અને અનેક ઉપસર્ગ આવવા છતાં પણ શરીરને ચલાયમાન ન કરવું તે શય્યાપરિષહજય છે.

(૧૨) વધઃ—તલવાર વગેરેથી શરીર પર પ્રહાર કરવાવાળા પ્રત્યે પણ ક્રોધ ન કરવો તે વધ પરિષહજય છે.

(૧૩) **યાચના:**—પોતાના પ્રાણોનો વિયોગ થવાનો સંભવ હોય તોપણ આહારાદિની યાચના ન કરવી તે યાચના પરિષહજય છે.

નોંધઃ—યાચના કરવી તેનું નામ યાચના પરિષહ નથી પણ યાચના ન કરવી તેનું નામ યાચનાપરિષહજય છે. જેમ અરતિ કરવાનું નામ અરતિપરિષહ નથી પણ અરતિ ન કરવી તે અરતિપરિષહજય છે, તેમ યાચનામાં પણ સમજવું. જો યાચના કરવી તે પરિષહજય હોય તો, રંક વગેરે ઘણી યાચના કરે છે તેથી તેમને ઘણો ધર્મ થાય માટે તેમ નથી. કોઈ કહે છે કે 'યાચના કરી તેમાં માન ઘટાડવાથી પરિષહજય કહીએ છીએ.' તે પણ યથાર્થ નથી, કેમ કે કોઈ પ્રકારના તીવ્રકષાયીકાર્યને અર્થે કોઈ પ્રકારનો કષાય છોડે તોપણ તે પાપી જ છે, જેમ કોઈ લોભ અર્થે પોતાના અપમાનને ન ગણે તો તેને લોભની અતિ તીવ્રતા જ છે તેથી એ અપમાન કરાવવાથી પણ મહાપાપ થાય છે; તથા પોતાને કાંઈ પણ ઇચ્છા નથી અને કોઈ સ્વયં અપમાન કરે તો તે સહન કરનારને મહા ધર્મ થાય છે. ભોજનના લોભથી યાચના કરીને અપમાન કરાવવું તે તો પાપ જ છે, ધર્મ નથી. વળી વસ્ત્રાદિક માટે યાચના કરવી તે પાપ છે, ધર્મ નથી, (મુનિને તો વસ્ત્ર હોતાં જ નથી) કેમ કે વસ્ત્રાદિ કાંઈ ધર્મનું અંગ નથી, તે તો શરીરસુખનું કારણ છે તેથી તેની યાચના કરવી તે યાચનાપરિષહ નથી પણ યાચના દોષ છે. માટે યાચનાનોનિષેધ છે એમ જાણવું.

યાચના તો ધર્મરૂપ ઉચ્ચ પદને નીચું કરે છે અને યાચના કરવાથી ધર્મની હીનતા થાય છે.

(૧૫) **અલાભઃ**—આહારાદિ પ્રાપ્ત ન થવા છતાં સંતોષ ધારણ કરવો તે અલાભપરિષહજય છે.

(૧૬) **રોગઃ**—શરીરમાં અનેક રોગ થવા છતાં શાંતભાવથી તે સહન કરી લેવા તે રોગપરિષહજય છે.

(૧૭) **તૃણસ્પર્શઃ**—ચાલતી વખતે પગમાં તૃણ, કાંટો, કાંકરી વગેરે લાગતાં કે સ્પર્શ થતાં આકુળતા ન કરવી તે તૃણસ્પર્શ પરિષહજય છે.

(૧૮) **મલઃ**—મલિન શરીર દેખીને ગ્લાનિ ન કરવી તે મલપરિષહજય છે.

(૧૯) **સત્કારપુરસ્કારઃ**—પોતામાં ગુણોની અધિકતા હોવા છતાં પણ જો કોઇ સત્કારપુરસ્કાર ન કરે તો ચિત્તમાં કલુષતા ન કરવી તે સત્કારપુરસ્કાર પરિષહજય છે. [પ્રશંસા તે સત્કાર છે. અને કોઈ સારા કાર્યમાં મુખી બનાવવા તે પુરસ્કાર છે.]

(૨૦) **પ્રજ્ઞાઃ**—જ્ઞાનની અધિકતા હોવા છતાં પણ માન ન કરવું તે પ્રજ્ઞાપરિષહજય છે.

(૨૧) **અજ્ઞાનઃ**—જ્ઞાનાદિકની હીનતા હોય ત્યારે લોકોદ્વારા કરવામાં આવતો તિરસ્કાર શાંતભાવથી સહન કરી લેવો અને પોતે પણ પોતાના જ્ઞાનની હીનતાનો ખેદ ન કરવો તે અજ્ઞાનપરિષહજય છે.

(૨૨) **અદર્શનઃ**—ઘણા વખત સુધી કઠોર તપશ્ચર્યા કરવા છતાં પણ મને અવધિજ્ઞાન તથા ચારણઋદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ ન થઈ માટે તપશ્ચર્યા વગેરે ધારણ કરવાં વ્યર્થ છે—એવો અશ્રદ્ધાનો ભાવ ન થવા દેવો તે અદર્શન પરિષહજય છે.

આ બાવીસ પરિષહોને આકુળતારહિત જીતી લેવાથી સંવર-નિર્જરા થાય છે.

૪. આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

પરદ્રવ્ય અર્થાત્ જડ કર્મનો ઉદય કે શરીરાદિ નોકર્મનો સંયોગ-વિયોગ જીવને કાંઈ વિક્રિયા (વિકાર) કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાંત આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે. તે કઈ રીતે પ્રતિપાદન થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

(૧) ક્ષુધા અને તૃષા એ નોકર્મરૂપ શરીરની અવસ્થા છે, તે અવસ્થા ગમે તેવી થાય તોપણ જીવને કાંઈ કરી શકે નહિ. જીવ જો શરીરની તે અવસ્થાને જ્ઞેય તરીકે જાણે-તેમાં રાગાદિ ન કરે તો તેને શુદ્ધતા પ્રગટે છે અને જો તે વખતે રાગ-દ્વેષ કરે તો અશુદ્ધતા પ્રગટે છે. જો જીવ શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ કરે તો પરિષહજય કહેવાય તથા સંવર-નિર્જરા થાય અને જો તે અશુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ કરે તો બંધ થાય. શુદ્ધ અવસ્થા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જ પ્રગટ કરી શકે, મિથ્યાદૃષ્ટિને શુદ્ધ અવસ્થા હોય નહિ, તેથી તેને પરિષહજય પણ હોય નહિ.

(૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને નીચલી અવસ્થામાં ચારિત્ર મિશ્રભાવે હોય છે અર્થાત્ અંશે શુદ્ધતા અને અંશે અશુદ્ધતા હોય છે. જેટલે અંશે શુદ્ધતા થાય છે તેટલે અંશે સંવર-નિર્જરા છે અને તે ખરું ચારિત્ર છે. અને જેટલે અંશે અશુદ્ધતા છે તેટલે અંશે બંધ છે. અસાતાવેદનીયનો ઉદય જીવને કાંઇ વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરતો નથી. કર્મનો ઉદય કે નોકર્મનો પ્રતિકૂળ સંયોગ જીવને વિક્રિયા કરાવતા નથી.

(જુઓ, સમયસાર ગાથા ૩૭૨ થી ૩૮૨ પા. ૪૩૫ થી ૪૪૪)

(૩) શીત અને ઉષ્ણ એ બંને શરીર સાથે સંબંધ રાખનાર બાહ્ય જડ દ્રવ્યોની અવસ્થા છે અને દંશમશક તે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનાર જીવ-પુદ્ગલના પિંડરૂપ તિર્યંચાદિ જીવોના નિમિત્તે થતી શરીરની અવસ્થા છે, તે સંયોગ કે શરીરની અવસ્થા જીવને દોષનું કારણ નથી પણ શરીર પ્રત્યેનો પોતાનો મમત્વભાવ તે જ દોષનું કારણ છે. શરીર વગેરે તો પરદ્રવ્યો છે અને તેઓ જીવને

વિક્રિયા ઉપજાવી શકતાં નથી એટલે કે તે પરદ્રવ્યો જીવને લાભ કે નુકશાન [-ગુણ કે દોષ] ઉપજાવી શકતાં નથી. જો તે પરદ્રવ્યો જીવને કાંઈ કરતાં હોય તો જીવ કદી મુક્ત થઈ શકે જ નહિ.

(૪) નાગ્ન્ય એટલે નગ્નપણું, તે શરીરની અવસ્થા છે. શરીર તે અનંત જડ પરદ્રવ્યનો સ્કંધ છે. એક રજકણ બીજા રજકણને કાંઈ કરી શકે નહિ, તેમ જ રજકણો જીવને કાંઈ કરી શકે નહિ, છતાં જીવ વિકાર કરે તો તે તેની પોતાની અસાવધાની છે, તે અસાવધાની ન થવા દેવી તે પરિષહજય છે. ચારિત્રમોહનો ઉદય જીવને વિક્રિયા કરાવી શકે નહિ કેમ કે તે પણ પરદ્રવ્ય છે.

(૫) અરતિ એટલે દ્વેષ; અરતિના નિમિત્તરૂપ ગણાતાં કાર્યો ઉપસ્થિત હોય તો તે જીવને અરતિ ઉપજાવી શકતાં નથી, કેમ કે તે તો નોકર્મરૂપ પરદ્રવ્ય છે. જીવ પોતે વિકારી લાગણી કરે ત્યારે ચારિત્રમોહનીયકર્મનો જે ઉદય હોય છે, તે પણ જડદ્રવ્યોનો સ્કંધ છે, તે જીવને કાંઈ વિક્રિયા કરાવતો નથી.

(૬) આ જ નિયમ સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કાર-પુરસ્કાર એ પાંચ પરિષહોમાં પણ લાગુ પડે છે.

(૭) પ્રજ્ઞાપરિષહ કહ્યો છે, ત્યાં એમ સમજવું કે પ્રજ્ઞા તો જ્ઞાનની દશા છે તે કાંઈ દોષનું કારણ નથી પણ જીવને જ્ઞાનનો અપૂર્ણ ઉઘાડ હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય પણ હોય છે અને તે વખતે જીવ જો મોહમાં જોડાય તો જીવમાં પોતાના કારણે વિકાર થાય છે; માટે અહીં 'પ્રજ્ઞા' નો અર્થ માત્ર 'જ્ઞાન' નહિ કરતાં 'જ્ઞાનમાં થતો મદ' એમ કરવો. પ્રજ્ઞા શબ્દ તો અહીં ઉપચારથી વાપર્યો છે પણ તેના નિશ્ચય અર્થમાં તે વાપર્યો નથી એમ સમજવું. બીજા પરિષહો સંબંધમાં કહેલી બધી બાબતો પણ અહીં લાગુ પડે છે.

(૮) અજ્ઞાન તે જ્ઞાનની ગેરહાજરી છે, તે જ્ઞાનની ગેરહાજરી કાંઈ બંધનું કારણ નથી પણ તે ગેરહાજરીને નિમિત્ત બનાવીને

જીવ મોહ કરે તો જીવમાં વિકાર થાય છે. અજ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયની હાજરી બતાવે છે. પરદ્રવ્ય બંધનું કારણ નથી પણ પોતાનો દોષ બંધનું કારણ છે. જીવ જેટલો મોહ-રાગ-દ્વેષ કરે તેટલો બંધ થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વમોહ હોતો નથી પણ ચારિત્રની અસ્થિરતાથી રાગ-દ્વેષ હોય છે. જેટલે અંશે તે રાગ-દ્વેષને તોડે તેટલા અંશે પરિષહજય કહેવાય છે.

(૯) અલાભ અને અદર્શન એ બે પરિષહોમાં પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું, ફેર માત્ર એટલો છે કે અદર્શન તે દર્શનમોહના ઉદયની હાજરી બતાવે છે અને અલાભ તે અંતરાયકર્મના ઉદયની હાજરી બતાવે છે. કર્મનો ઉદય, અદર્શન કે અલાભ તે કોઈ બંધનાં કારણો નથી. અલાભ એ તો પરદ્રવ્યનો વિયોગ (અભાવ) સૂચવે છે, તે કાંઈ જીવને વિક્રિયા કરી શકે નહિ, માટે તે બંધનું કારણ નથી.

(૧૦) ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એ છએ શરીર અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારા પરદ્રવ્યોની અવસ્થા છે. તે માત્ર વેદનીયનો ઉદય સૂચવે છે, પણ તે કોઈ પણ જીવને વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. ॥૯॥

બાવીસ પરિષહોનું વર્ણન કર્યું તેમાંથી ક્યા ગુણસ્થાને કેટલા પરિષહો હોય છે તેનું વર્ણન હવે કરે છે.

દસમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિષહો

सूक्ष्मसांपरायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥१०॥

અર્થઃ—[सूक्ष्मसापराय] સૂક્ષ્મ સાંપરાયવાળા જીવો [च] અને [छद्मस्थवीतरागयोः चतुर्दश] છદ્મસ્થ વીતરાગોને ચૌદ પરિષહ હોય છે.

૧.

ટીકા

મોહ અને યોગના નિમિત્તે થતા આત્મપરિણામોની તારતમ્યતાને ગુણસ્થાન કહે છે, તે ચૌદ છે. સૂક્ષ્મસાંપરાય તે દસમું ગુણસ્થાન છે અને છદ્મસ્થ વીતરાગપણું અગીઆર તથા બારમા ગુણસ્થાને

હોય છે; આ ત્રણ ગુણસ્થાને ચૌદ પરિષહ હોય છે, તે આ પ્રમાણે–૧.–ક્ષુધા; ૨. તૃષા; ૩. શીત; ૪. ઉષ્ણ; ૫. દંશમશક; ૬. ચર્યા; ૭. શય્યા; ૮. વધ; ૯. અલાભ; ૧૦. રોગ; ૧૧. તૃણસ્પર્શ; ૧૨. મલ; ૧૩. પ્રજ્ઞા અને ૧૪. અજ્ઞાન. આ સિવાયના ૧. નગ્નતા; ૨. સંયમમાં અપ્રીતિ (-અરતી); ૩. સ્ત્રીઅવલોકન-સ્પર્શ; ૪. આસન; ૫. દુર્વચન; ૬. યાચના; ૭. સત્કાર પુરસ્કાર અને અદર્શન એ આઠ મોહકર્મજનિત પરિષહો ત્યાં હોતા નથી.

૨. **પ્રશ્ન**.—દશમા સૂક્ષ્મસાંપરાય ગુણસ્થાને તો લોભકષાયનો ઉદય છે તો પછી ત્યાં આ આઠ પરિષહ કેમ નથી ?

ઉત્તર—સૂક્ષ્મસાંપરાય ગુણસ્થાને મોહનો ઉદય અત્યંત અલ્પ છે અર્થાત્ નામમાત્ર છે તેથી ત્યાં ઉપર કહેલા ચૌદ પરિષહનો સદ્ભાવ અને બાકીના આઠ પરિષહનો અભાવ કહ્યો તે યુક્ત છે; કેમ કે તે ગુણસ્થાને એકલા સંજ્વલન લોભકષાયનો ઉદય છે અને તે પણ ઘણો અલ્પ છે-કહેવા માત્ર છે, તેથી સૂક્ષ્મસાંપરાય અને વીતરાગ છદ્મસ્થની તૂલ્યતા ગણીને ચૌદ પરિષહ કહ્યા છે તે નિયમ બરાબર છે.

૩. **પ્રશ્ન**:—અગીઆરમાં અને બારમા ગુણસ્થાને મોહકર્મના ઉદયનો અભાવ છે તથા દસમા ગુણસ્થાને તે અતિ સૂક્ષ્મ છે તેથી તે જીવોને ક્ષુધા,તૃષાદિ ચૌદે પ્રકારની વેદના હોતી નથી, તો પછી એ ગુણસ્થાનોમાં પરિષહ વિદ્યમાન છે એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર:–ત્યાં વેદના નથી એ તો ખરું છે, પણ સામર્થ્ય (શકિત) અપેક્ષાએ ત્યાં ચૌદ પરિષહોનું વિદ્યમાનપણું કહેવું તે યુકત છે. જેમ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનના દેવોને સાતમી નરકમાં જવાનું સામર્થ્ય છે, પણ તે દેવોને ત્યાં જવાનું પ્રયોજન નથી તેમ જ તેવો રાગભાવ નથી તેથી ગમન નથી, તેમ દસ, અગીયાર અને બારમા ગુણસ્થાનોમાં ચૌદે પરિષહનું કથન ઉપચારથી કહ્યું છે.

પ્રશ્નઃ—આ સૂત્રમાં નય વિભાગ કઈ રીતે લાગુ પડે છે. ?

ઉત્તરઃ—નિશ્ચયનયે કોઈ પણ પરિષહ દસ, અગીયાર કે બારમા ગુણસ્થાને નથી, પણ વ્યવહારનયે ત્યાં ચૌદ પરિષહ છે; વ્યવહારનયે છે એટલે કે ખરેખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તે ઉપચાર કર્યો છે—એમ સમજવું. એ પ્રમાણે જાણવાથી જ બંને નયોનું ગ્રહણ થાય છે પણ બંને નયોના જ્ઞાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી 'આ પ્રમાણે પણ છે અને આ પ્રમાણે પણ છે' અર્થાત્ ત્યાં પરિષહો છે એ પણ ખરૂં અને નથી એ પણ ખરૂં એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયોનું ગ્રહણ થતું નથી (જુઓ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૫૬). સારાંશ એ છે કે, તે ગુણસ્થાનોએ ખરેખર કોઈ પણ પરિષહ હોતા નથી, માત્ર તે ચૌદ પ્રકારના વેદનીય કર્મના મંદ ઉદય છે એટલું બતાવવા માટે ઉપચારથી ત્યાં પરિષહ કહ્યા છે. પણ જીવ ત્યાં તે ઉદયથી જોડાઈ દુઃખી થાય છે અથવા તેને વેદના થાય છે એમ માનવું તે અસત્ય છે. ॥ ૧૦ ॥

તેરમા ગુણસ્થાનના પરિષહો

एकादशजिने ॥११॥

અર્થઃ— [जिने] તેરમા ગુણસ્થાને જિનેન્દ્રદેવને [एकादश] ઉપર લખેલા ચૌદમાંથી અલાભ, પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ ત્રણ છોડીને બાકીના અગીઆર પરિષહ હોય છે.

૧. ટીકા

જો કે મોહનીયકર્મનો ઉદય નહિ હોવાથી ભગવાનને ક્ષુધાદિકની વેદના હોતી નથી તેથી તેમને પરિષહો પણ હોતા નથી, તોપણ તે પરિષહોના નિમિત્તકારણરૂપ વેદનીયકર્મનો ઉદય વર્તતો હોવાથી ત્યાં પણ ઉપચારથી અગીઆર પરિષહો કહ્યા છે. ખરેખર તેમને એક પણ પરિષહ નથી.

૨. પ્રશ્નઃ—મોહકર્મના ઉદયની સહાયતાના અભાવે ભગવાનને ક્ષુધા વગેરેની વેદના નથી, છતાં અહીં તે પરિષહ કેમ કહ્યા છે?

ઉત્તરઃ—ભગવાનને ક્ષુધાદિ વેદના નથી એ તો ખરું છે, પણ મોહકર્મજનિત વેદના ન હોવા છતાં દ્રવ્યકર્મનું વિદ્યમાનપણું બતાવવા માટે ત્યાં ઉપચારથી પરિષહ કહેવામાં આવ્યા છે. જેમ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ નષ્ટ થવાથી યુગપત્ સમસ્ત વસ્તુઓને જાણવાવાળા કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવથી તેમને ચિંતા નિરોધરૂપ ધ્યાનનો અસંભવ હોવા છતાં, ધ્યાનનું ફળ જે શેષ કર્મોની નિર્જરા તેનું વિદ્યમાનપણું બતાવવા માટે ત્યાં ઉપચારથી ધ્યાન જણાવ્યું છે તેમ ત્યાં આ પરિષહો પણ ઉપચારથી જણાવ્યા છે.

૨. પ્રશ્નઃ—આ સૂત્રમાં નયવિભાગ કઇ રીતે લાગુ પડે છે?

ઉત્તરઃ—તેરમા ગુણસ્થાને અગીઆર પરિષહ કહેવા તે વ્યવહારનય છે. વ્યવહારનયનો અર્થ કરવાની રીત એ છે કે- 'ખરેખર તેમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તે ઉપચાર કર્યો છે.' નિશ્ચય નયે કેવળી ભગવાનને તેરમા ગુણસ્થાને પરિષહ હોતા નથી.

પ્રશ્નઃ—વ્યવહારનયનું દૃષ્ટાંત શું છે અને તે અહીં કઈ રીતે લાગુ પડે છે?

ઉત્તરઃ—'ઘીનો ઘડો' એ વ્યવહારનયનું કથન છે, તેનો અર્થ એવો છે કે 'ઘડો છે તે માટીમય છે, ઘીમય નથી' (જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૬૭ તથા કળશ ૪૦ પા. ૯૬- ૯૭); તેમ 'જિનને અગીઆર પરિષહો છે' એ વ્યવહારનયનું કથન છે, તેનો અર્થ એવો છે કે 'જિન અનંત પુરુષાર્થમય છે, પરિષહનાદુઃખમય નથી' નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યની હાજરીનું જ્ઞાન કરાવવા માટે 'પરિષહ છે' એમ કથન કર્યું છે, પરંતુ વીતરાગને દુઃખ કે વેદના છે એમ તે કથનથી સમજવું નહિ. જો વીતરાગને દુઃખ કે વેદના છે એવો તે કથનનો અર્થ માનવામાં આવે તો, વ્યવહારનયના કથનનો અર્થ

નિશ્ચયનયના કથન મુજબ જ કર્યો, અને તેવો અર્થ કરવો તે મહાન ભ્રમણા છે—અજ્ઞાન છે.

(જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૩૨૪થી ૩૨૭ પા. ૩૯૨ થી ૩૯૫)

પ્રશ્નઃ—આ શાસ્ત્રમાં, આ સૂત્રમાં ‘ જિનને અગીઆર પરિષહ છે ’ એવું કથન કર્યું તે વ્યવહારનયનું કથન નિમિત્ત બતાવવા માટે છે-એમ કહ્યું, તો આ સંબંધી નિશ્ચયનયનું કથન કયા શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉત્તરઃ—શ્રીનિયમસારજી ગાથા ૬ પા. ૯ માં કહ્યું છે કે વીતરાગભગવાન તેરમા ગુણસ્થાને હોય ત્યારે તેમને અઢાર મહાદોષો હોતા નથી. તે દોષો આ પ્રમાણે છે—૧. ક્ષુધા ૨. તૃષા ૩. ભય ૪. ક્રોધ ૫. રાગ ૬. મોહ ૭. ચિંતા ૮. જરા. ૯. રોગ ૧૦. મત્યુ ૧૧. પરસેવો ૧૨. ખેદ ૧૩. મદ ૧૪. રતિ ૧૫. આશ્ચર્ય ૧૬. નિદ્રા ૧૭. જન્મ અને ૧૮. આકુળતા.

આ કથન નિશ્ચયનયનું છે અર્થાત્ તે યથાર્થ સ્વરૂપ છે.

૪. કેવળી ભગવાનને આહાર ન હોય તે સંબંધી કેટલાક ખુલાસા

(૧) આ સૂત્રમાં કહેલા પરિષહોની વેદના ભગવાનને ખરેખર થાય છે એમ માનવામાં આવે તો ઘણા દોષો આવે છે. જો ક્ષુધાદિક દોષ હોય તો આકુળતા થાય, અને આકુળતા હોય તો પછી ભગવાનને અનંત સુખ કેમ બને ? અહીં જો કોઈ એમ કહે કે, શરીરમાં ભૂખ લાગે છે, તેથી આહાર લે છે પણ આત્મા તદ્રુપ થતો નથી. તો તેનો ખુલાસો એમ છે કે, જો આત્મા તદ્રુપ થતો નથી તો ક્ષુધાદિક મટવાના ઉપાયરૂપ આહારાદિનું ગ્રહણ કર્યું એમ શા માટે કહો છો ? જો ક્ષુધાદિક વડે પીડિત થાય તો જ આહાર ગ્રહણ કરે. વળી જો એમ માનવામાં આવે કે- જેમ કર્મોદયથી વિહાર થાય છે તેમ આહાર ગ્રહણ પણ થાય છે, તો તે

પણ બરાબર નથી, કેમ કે વિહાર તો વિહાયોગતિ નામના નામકર્મના ઉદયથી થાય છે, તથા તે પીડાનું કારણ નથી અને ઇચ્છા વિના પણ કોઈ જીવને થતો જોવામાં આવે છે; પરંતુ આહાર ગ્રહણ તો પ્રકૃતિના ઉદયથી નથી પણ ક્ષુધાવડે પીડિત થાય ત્યારે જ જીવ તે ગ્રહણ કરે છે. વળી આત્મા પવનાદિકને પ્રેરવાનો ભાવ કરે ત્યારે જ આહારનું ગળી જવું થાય છે, માટે વિહારવત્ આહાર સંભવતો નથી અર્થાત્ કેવળી ભગવાનને વિહાર તો સંભવે છે પણ આહાર સંભવતો નથી.

(૨) જો એમ કહેવામાં આવે કે–કેવળી ભગવાનને સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી આહારનું ગ્રહણ થાય છે તો એમ પણ બનતું નથી, કારણ કે જે જીવ ક્ષુધાદિવડે પીડિત હોય અને આહારાદિક ગ્રહણથી સુખ માને તેને આહારાદિ સાતાના ઉદયથી થયાં કહી શકાય, સાતાવેદનીયના ઉદયથી આહારાદિનું ગ્રહણ સ્વયં તો થતું નથી; કેમ કે જો તેમ હોય સો દેવોને તો સાતાવેદનીયનો મુખ્ય ઉદય વર્તે છે છતાં તેઓ નિરંતર આહાર કેમ કરતા નથી ? વળી મહામુનિ ઉપવાસાદિ કરે છે, તેમને સાતાનો ઉદય પણ હોય છે છતાં આહારનું ગ્રહણ નથી અને નિરંતર ભોજન કરવાવાળાને પણ અસાતાનો ઉદય સંભવે છે. માટે કેવળી ભગવાનને ઇચ્છા વગર પણ જેમ વિહાયોગતિના ઉદયથી વિહાર સંભવે છે તેમ ઇચ્છા વગર કેવળ સાતાવેદનીયકર્મના ઉદયથી જ આહારગ્રહણ સંભવતું નથી.

(૩) વળી કોઈ એમ કહે કે—સિદ્ધાંતમાં કેવળીને ક્ષુધાદિક અગીઆર પરિષહ કહ્યા છે તેથી તેમને ક્ષુધાનો સદ્ભાવ સંભવે છે, અને આહાર વિના તે ક્ષુધા ઉપશાંત કેવી રીતે થાય ? માટે તેમને આહારાદિક પણ માનવા જોઇએ. તેનું સમાધાન-કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય મંદ-તીવ્ર ભેદસહિત હોય છે. તે અતિ મંદ થતાં તેના ઉદયજનિતકાર્યની વ્યકતતા ભાસતી નથી તેથી મુખ્યપણે તેનો

અભાવ કહેવામાં આવે છે પણ તારતમ્યપણે તેનો સદ્‌ભાવ કહેવામાં આવે છે. જેમ નવમા ગુણસ્થાનમાં વેદાદિકનો મંદ ઉદય છે; ત્યાં મૈથુનાદિક ક્રિયા વ્યકત નથી તેથી ત્યાં બ્રહ્મચર્ય જ કહ્યું છે છતાં પણ તારતમ્યતાથી ત્યાં મૈથુનાદિકનો સદ્‌ભાવ કહેવાય છે. તેમ કેવળીભગવાનને અસાતાનો ઉદય અતિ મંદ છે, તેના ઉદયમાં એવી ક્ષુધા થતી નથી કે જે શરીરને ક્ષીણ કરે; વળી મોહના અભાવથી ક્ષુધાજનિત દુઃખ પણ નથી અને તેથી આહાર લેવાપણું નથી. માટે કેવળીભગવાનને ક્ષુધાદિકનો અભાવ છે પણ ઉદય અપેક્ષાએ તારતમ્યતાથી તેનો સદ્‌ભાવ કહેવામાં આવે છે.

(૪) 'આહારાદિક વિના ક્ષુધાની ઉપશાંતતા કેવળી ભગવાનને કેવી રીતે થાય?' એ શંકાનું સમાધાન એમ છે કે—કેવળી અસાતાનો ઉદય અત્યંત મંદ છે; જો આહારાદિક વડે જ ઉપશાંત થાય એવી ક્ષુધા લાગે તો મંદ ઉદય ક્યાં રહ્યો? દેવો, ભોગભૂમિયા વગેરેને અસાતાનો કિંચિત્ મંદ ઉદય થતાં પણ તેમને ઘણા કાળ પછી કિંચિત્ જ આહાર ગ્રહણ હોય છે, તો પછી કેવળીને તો અસાતાનો ઉદય ઘણો જ મંદ છે તેથી તેમને આહારનો અભાવ જ છે. અસાતાનો તીવ્ર ઉદય હોય અને મોહ વડે તેમાં જોડાણ હોય તો જ આહાર હોઈ શકે.

(૫) **શંકા.**—દેવો તથા ભોગભૂમિયાનું તો શરીર જ એવું છે કે તેને ઘણા કાળ પછી થોડી ભૂખ લાગે, પણ કેવળીભગવાનનું શરીર તો કર્મભૂમિનું ઔદારિક છે તેથી તેમનું શરીર આહાર વિના ઉત્કૃષ્ટપણે દેશેન્યૂન ક્રોડપૂર્વ સુધી કેવી રીતે રહી શકે?

સમાધાનઃ—દેવાદિકનું શરીર પણ કર્મના જ નિમિત્તથી છે. અહીં કેવળીભગવાનને શરીરમાં પહેલાં કેશ-નખ વધતા હતા, છાયા થતી હતી અને નિગોદ જીવો થતા હતા, પણ કેવળજ્ઞાન થતાં હવે કેશ-નખ વધતા નથી, છાયા થતી નથી અને નિગોદ જીવો

થતા નથી. આ રીતે ઘણા પ્રકારથી શરીરની અવસ્થા અન્યથા થઈ તેમ આહાર વગર પણ શરીર જેવું ને તેવું ટકી રહે—એવી અવસ્થા પણ થઈ.

પ્રત્યક્ષ જુઓ! અન્ય જીવોને ઘડપણ વ્યાપતાં શરીર શિથિલ થઈ જાય છે પરંતુ કેવળીભગવાનને તો આયુના અંત સુધી પણ શરીર શિથિલ થતું નથી. તેથી અન્ય મનુષ્યોના શરીરને અને કેવળી ભગવાનના શરીરને સમાનતા સંભવતી નથી.

(૬) **શંકાઃ**—દેવ વગેરેને તો આહાર જ એવો છે કે ઘણા કાળની ભૂખ મટી જાય, પણ કેવળી ભગવાનને આહાર વિના શરીર કેવી રીતે પુષ્ટ રહે?

સમાધાનઃ—ભગવાનને અસાતાનો ઉદય મંદ હોય છે તથા સમયે સમયે પરમ ઔદારિક શરીરવર્ગણાઓનું ગ્રહણ થાય છે તેથી એવી નોકર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ થાય છે કે જેથી તેમને ક્ષુધાદિક વ્યાપતા જ નથી, શરીર શિથિલ થતું જ નથી.

(૭) વળી અન્ન વગેરેનો આહાર જ શરીરની પુષ્ટતાનું મુખ્ય કારણ નથી. પ્રત્યક્ષ જુઓ, કે, કોઈ થોડો આહાર કરે છે છતાં શરીર ઘણું પુષ્ટ હોય છે અને કોઈ ઘણો આહાર કરે છે છતાં શરીર ક્ષીણ રહે છે.

પવનાદિક સાધવાવાળા ઘણા કાળ સુધી આહાર લેતા નથી છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ રહે છે અને ઋદ્ધિધારી મુનિઓ ઘણા ઉપવાસ કરે છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ રહે છે. તો પછી કેવળી ભગવાનને તો સર્વોત્કૃષ્ટપણું છે એટલે તેમને અન્નાદિક વિના પણ શરીર પુષ્ટ બન્યું રહે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે?

(૮) વળી કેવળીભગવાન કેવી રીતે આહાર માટે જાય તથા કેવી રીતે યાચના કરે? તેઓ આહાર અર્થે જાય ત્યારે સમવસરણ ખાલી કેમ રહે? અથવા તો કોઈ અન્ય તેમને આહાર લાવી આપે

એમ માનીએ તો તેમના મનની વાત કોણ જાણે? અને પૂર્વે ઉપવાસાદિકની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય? વળી જીવ-અંતરાય સર્વજ્ઞ ભાસે ત્યાં કેવી રીતે આહાર કરે? માટે કેવળીને આહાર માનવો તે વિરુદ્ધતા છે.

(૯) વળી કોઈ એમ કહે કે 'તેઓ આહાર ગ્રહે છે પરંતુ કોઈને દેખાતો નથી એવો અતિશય છે.' તો તે પણ મિથ્યા છે; કેમ કે આહાર ગ્રહણ તો નિંદ્ય ઠર્યું, તેને ન દેખે એવો અતિશય ગણીએ તોપણ તે આહારગ્રહણનું નિંદ્યપણું રહે. વળી ભગવાનના પુણ્યના કારણે બીજાના જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ શી રીતે અવરાઈ જાય? માટે ભગવાનને આહાર માનવો અને બીજા તે ન દેખે એવો અતિશય માનવો એ બંને ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

૫. કર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવળીને અન્નાહાર હોય જ નહિ.

(૧) અસાતાવેદનીયની ઉદીરણા હોય ત્યારે ક્ષુધા ઉપજે છે, તે વેદનીયની ઉદીરણા છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પર્યંત જ છે, તેથી ઉપર નથી. તેથી વેદનીયની ઉદીરણા વગર કેવળીને ક્ષુધાદિ બાધા ક્યાંથી હોય?

(૨) જેમ નિદ્રા, પ્રચલા એ બે દર્શનાવરણ પ્રકૃતિનો ઉદય બારમા ગુણસ્થાન પર્યંત છે પરંતુ ઉદીરણા વગર નિદ્રા વ્યાપે નહિ, અને જો નિદ્રાકર્મના ઉદયથી જ ઉપરના ગુણસ્થાનોમાં નિદ્રા આવી જાય તો ત્યાં પ્રમાદ થાય અને ધ્યાનનો અભાવ થઈ જાય. નિદ્રા, પ્રચલાનો ઉદય બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોવા છતાં અપ્રમત્તદશામાં મંદ ઉદય હોવાથી નિદ્રા વ્યાપતી નથી. વળી સંજ્વલનનો મંદ ઉદય હોવાથી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનોમાં પ્રમાદનો અભાવ છે કેમ કે પ્રમાદ તો સંજ્વલનના તીવ્ર ઉદયમાં જ હોય છે. વેદના તીવ્ર ઉદયથી સંસારી જીવને મૈથુન સંજ્ઞા થાય છે અને વેદનો ઉદય નવમા ગુણસ્થાન સુધી છે, પરંતુ શ્રેણીના ચડેલા સંયમી

મુનિને વેદના મંદ ઉદયથી મૈથુનસંજ્ઞાનો અભાવ છે, મંદ ઉદયથી તેમને મૈથુનની વાંછા ઉપજતી નથી.

(૩) કેવળી ભગવાનને વેદનીયનો અતિ મંદ ઉદય છે તેનાથી ક્ષુધાદિક ઉપજતા નથી, શક્તિ રહિત અસાતાવેદનીય કેવળીને ક્ષુધાદિક ઉપજાવવા સમર્થ નથી. જેમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના સમસ્ત જળમાં અનંતમા ભાગે ઝેરની કટકી તે પાણીને વિષરૂપ કરવા સમર્થ નથી તેમ અનંતગુણ અનુભાગવાળા સાતાવેદનીયના ઉદય સહિત કેવળી ભગવાનને અનંતમા ભાગે અસંખ્યાત વાર જેનો ખંડ થઈ ગયો છે એવું અસાતાવેદનીયકર્મ ક્ષુધાદિક વેદના ઉપજાવી શકતું નથી.

(૪) અધઃપ્રવૃત્તકરણમાં અશુભકર્મપ્રકૃતિઓની વિષ, હળાહળરૂપ જે શક્તિ છે તેનો અભાવ થાય છે અને નિમ્બ(લીંબડા) કાંજીરૂપ રસ રહી જાય છે. અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં ગુણશ્રેણીનિર્જરા, ગુણસંક્રમણ, સ્થિતિકાંડોત્કિર્ણ અને અનુભાગકાંડોત્કિર્ણ એ ચાર આવશ્યક થાય છે, તેથી કેવળીભગવાનને અસાંતાવેદનીયાદિ અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓનો રસ અસંખ્યાત વાર ઘટીને અનંતાનંતમો ભાગ રહી ગયો છે તેથી અસાતામાં સામર્થ્ય કયાં રહ્યું છે કે જેથી કેવળી ભગવાનને ક્ષુધાદિક ઉપજાવવામાં તે નિમિત્ત થાય ? (અર્થપ્રકાશિકા પા. ૪૮૯ આવૃત્તિ પહેલી)

૬. સુત્ર ૧૦–૧૧નો સિદ્ધાંત અને સુત્ર ૮ સાથેનો સંબંધ

વેદનીયકર્મનો ઉદય હોય પણ જો મોહનીયકર્મનો ઉદય ન હોય તો જીવને વિકાર થાય નહિ (સૂ. ૧૧) કેમ કે જીવને અનંતવીર્ય પ્રગટયું છે.

વેદનીયકર્મનો ઉદય હોય અને જો મોહનીયકર્મનો મંદ ઉદય હોય તો તે પણ વિકારનું નિમિત્ત થાય નહિ (સૂ. ૧૦) કેમ કે જીવને ત્યાં ઘણો પુરુષાર્થ પ્રગટયો છે.

દસથી તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને સંપૂર્ણ પરિષહજય વર્તે છે અને તેથી તેમને વિકાર થતો નથી. જો ઉત્તમ ગુણસ્થાનકવાળા

જીવો પરિષહજય ન કરી શકે તો પછી, 'સંવરના માર્ગથી ચ્યૂત ન થવા માટે અને નિર્જરાને અર્થે પરિષહ સહન કરવા યોગ્ય છે' એવો આઠમા સૂત્રનો ઉપદેશ વ્યર્થ જાય. દસમા તથા અગીઆરમા સૂત્રમાં ઉત્તમ ગુણસ્થાનોએ જે પરિષહ કહ્યા છે તે ઉપચારથી છે પણ નિશ્ચયથી નથી એમ સમજવું. ॥૧૧॥

છઠ્ઠાથી નવમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિષહો

बादरसाम्पराये सर्वे ॥१२॥

અર્થઃ—[बादरसाम्पराये] બાદરસાંપરાય અર્થાત્ સ્થૂળકષાયવાળા જીવોને [सर्वे] સર્વે પરિષહો હોય છે.

ટીકા

૧. છઠ્ઠાથી નવમા ગુણસ્થાનને બાદરસાંપરાય કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોમાં પરિષહના કારણભૂત બધા કર્મોનો ઉદય છે, પણ જીવ જેટલે અંશે તેમાં જોડાતો નથી તેટલે અંશે (આઠમા સૂત્રની માફક) પરિષહજય કરે છે.

૨. સામાયિક, છેદોપસ્થાન અને પરિહારવિશુદ્ધિ એ ત્રણ સંયમોમાંથી કોઈ એકમાં બધા પરિષહોનો સંભવ છે. ॥૧૨॥

આ રીતે કયા ગુણસ્થાને કેટલા પરિષહજય હોય છે તેનું વર્ણન કર્યું. હવે કયા કર્મના ઉદયથી કયા કયા પરિષહો થાય છે તે જણાવે છે.

જ્ઞાનાવરણકર્મના ઉદયથી થતા પરિષહો

ज्ञानवरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥१३॥

અર્થઃ—[ज्ञानावरणे] જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી [प्रज्ञा अज्ञाने] પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બે પરિષહો થાય છે.

ટીકા

પ્રજ્ઞા આત્માનો ગુણ છે, તે પરિષહનું કારણ થાય નહિ; પણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ હોય અને તેના મદજનિત પરિષહ હોય તો તે વખતે જ્ઞાનાવરણકર્મનો ઉદય હોય છે. જ્ઞાની જીવ જો મોહનીયકર્મના ઉદયમાં જોડાય તો તેમને અનિત્ય મદ આવી જાય છે, પણ પુરુષાર્થ પૂર્વક જ્ઞાની જીવ જેટલે અંશે તેમાં ન જોડાય તેટલે અંશે તેમને પરિષહજય છે. (જુઓ, સૂત્ર ૮.) ॥૧૩॥

દર્શનમોહનીય તથા અંતરાયકર્મના ઉદયથી થતા પરિષહો

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनाऽलाभौ ॥१४॥

અર્થ:—[दर्शनमोह] દર્શનમોહનીયના ઉદયથી [अदर्शन] અદર્શનપરિષહ અને [अंतराययोः अलाभौ] અંતરાયકર્મના ઉદયથી અલાભપરિષહ થાય છે.

તેરમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું. ॥૧૪॥

ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી થતા પરિષહો

चारित्रमोहेनाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥१५॥

અર્થ:—[चारित्रमोहे] ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી [नाग्न्य अरति स्त्री] નાગ્ન્ય, અરતિ, સ્ત્રી, [निषद्या आक्रोश याचना सत्कारपुरस्काराः] નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર એ સાત પરિષહો થાય છે.

તેરમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું. ॥૧૫॥

વેદનીયકર્મના ઉદયથી થતા પરિષહો

वेदनीये शेषाः ॥१६॥

અર્થઃ—[वेदनीये] વેદનીયકર્મના ઉદયથી [शेषाः] બાકીના અગીઆર અર્થાત્ ક્ષુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મળ એ પરિષહો થાય છે.

તેરમા સૂત્રની ટીકા મુજબ અહીં સમજવું. ॥૧૬॥

એક જીવને એક સાથે થતા પરિષહોની સંખ્યા

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥१७॥

અર્થઃ-[एकस्मिन् युगपत्] એક જીવને એક સાથે [एकादयो आ एकोनविंशतेः] એકથી શરુ કરીને ઓગણીસ પરિષહો સુધી [भाज्याः] જાણવા જોઈએ.

ટીકા

૧. એક જીવને એક વખતે વધારેમાં વધારે ઓગણીસ પરિષહ હોઈ શકે છે કેમકે શીત અને ઉષ્ણ એ બેમાંથી એક વખતે એક જ હોય છે અને શય્યા, ચર્યા તથા નિષદ્યા (-સુવું, ચાલવું તથા આસનમાં રહેવું) એ ત્રણમાંથી એક કાળે એક જ હોય છે; આ રીતે એ ત્રણ પરિષહો બાદ કરવાથી બાકીના ઓગણીસ પરિષહો હોઈ શકે છે.

૨. **પ્રશ્નઃ**-પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બંને પણ એકી સાથે હોઈ શકે નહિ માટે એક પરિષહ વધારે બાદ કરવો જોઈએ.

ઉત્તરઃ-પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ બંનેને સાથે રહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. એક જ કાળમાં એક જીવને શ્રુતજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞા અને અવધિજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ અજ્ઞાન એ બંને સાથે રહી શકે છે.

૩. **પ્રશ્ન:**—ઔદારિક શરીરની સ્થિતિ કવળાહાર (અન્નપાણી) વિના દેશોનક્રોડપૂર્વ (કરોડ પૂર્વમાં થોડું ઓછું) કેમ રહે?

ઉત્તર:—આહારના છ ભેદ છે-૧. નોકર્મ આહાર ૨. કર્માહાર ૩. કવળાહાર ૪. લેપાહાર ૫. ઓજાહાર અને ૬. મનસાહાર. એ છ પ્રકાર યથાસંભવ દેહની સ્થિતિનું કારણ છે. જેમ કે-(૧) કેવળીને નોકર્મ આહાર બતાવ્યો છે. તેમને લાભાંતરાયકર્મના ક્ષયથી અનંત લાભ પ્રગટ થયો હોવાથી તેમના શરીર સાથે અપૂર્વ અસાધારણ પુદ્ગલોનો પ્રતિસમય સંબંધ થાય છે, તે નોકર્મ કેવળીને દેહની સ્થિતિનું કારણ છે, બીજું નથી; એ હેતુથી કેવળીને નોકર્મનો આહાર કહ્યો છે. (૨) નારકીઓને નરકાયુનામકર્મનો ઉદય છે તે તેને દેહની સ્થિતિનું કારણ છે તેથી તેને કર્મઆહાર કહેવાય છે. (૩) મનુષ્યો અને તિર્યંચને કવળાહાર પ્રસિદ્ધ છે. (૪) વૃક્ષ જાતિને લેપાહાર છે. (૫) પંખીના ઈંડાને ઓજાહાર છે. શુક્ર નામની ધાતુની ઉપધાતુ ઓજ છે. ઈંડાને પંખી સેવે તેને ઓજ આહાર ન સમજવો. (૬) દેવો મનથી તૃપ્ત થાય છે, તેમને મનસાહાર કહેવાય છે.

આ છ પ્રકારના આહાર દેહની સ્થિતિનું કારણ છે તેની ગાથા નીચે મુજબ છે—

णोकम्मकम्महारोकवलाहारो य लेव आहारो ।
उज्जमणोविय कमसो आहारो छव्विहो भणिहो ॥
णोकमतित्थयरे कम्मं च णयरे मानसो अमरे ।
णरपसु कवलाहारो पंखीं उज्जो णरे लेओ ॥

(ભાવ સંગ્રહ ગાથા ૧૧૦)

અર્થ:—૧. નોકર્મ આહાર, ૨. કર્માહાર, ૩. કવળાહાર, ૪. લેપાહાર, ૫. ઓજાહાર અને ૬. મનોઆહાર એમ ક્રમથી છ પ્રકારના આહાર છે; તેમાં નોકર્મ આહાર તીર્થંકરને, કર્માહાર નારકીને, મનોઆહાર દેવને, કવળાહાર મનુષ્યો તથા પશુને, ઓજાહાર પક્ષીના ઈંડાને અને લેપાહાર વૃક્ષને હોય છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવળીભગવાનને કવળાહાર હોતો નથી.

૪. **પ્રશ્ન:**—મુનિ અપેક્ષાએ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી શરુ કરીને તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના પરિષહોનું કથન આ અધ્યાયના ૧૩ થી ૧૬ સુધીના સૂત્રોમાં કર્યું છે તે વ્યવહારનય અપેક્ષાએ છે કે નિશ્ચયનય અપેક્ષાએ ?

ઉત્તર:—તે કથન વ્યવહારનય અપેક્ષાએ છે, કેમ કે તે, જીવનો પરવસ્તુ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે; તે કથન નિશ્ચય અપેક્ષાએ નથી.

પ્રશ્ન:—વ્યવહારનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન હોય તેને ' એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે ' એ પ્રમાણે જાણવાનું મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૫૬ માં કહ્યું છે, તે ઉપર્યુક્ત સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ ના કથનમાં તે કઈ રીતે લાગુ પડે છે ?

ઉત્તર:—તે સૂત્રોમાં જીવને જે પરિષહોનું વર્ણન કર્યું છે તે વ્યવહારથી છે, તેનો ખરો અર્થ એવો છે કે– જીવ જીવમય છે, પરિષહમય નથી. જેટલે દરજ્જે જીવમાં પરિષહવેદન થાય તેટલે દરજ્જે સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ માં કહેલ કર્મનો ઉદય નિમિત્તરૂપ કહેવાય, પણ નિમિત્તે જીવને કાંઈ કર્યું નથી.

૫. **પ્રશ્ન:**—સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં પરિષહો સંબંધમાં જે કર્મનો ઉદય કહ્યો છે તેને અને સૂત્ર ૧૭ માં પરિષહોની એકી સાથે જે સંખ્યા કહી તેને આ અધ્યાયના ૮ મા સૂત્રમાં કહેલો નિર્જરાનો વ્યવહાર ક્યારે લાગુ પડે ?

ઉત્તર:—જીવ પોતાના પુરુષાર્થ વડે જેટલે અંશે પરિષહવેદન ન કરે તેટલે અંશે તેણે પરિષહજય કર્યો અને તેથી તેટલે અંશે સૂત્ર ૧૩ થી ૧૬ માં કહેલા કર્મોની નિર્જરા કરી એમ આઠમા સૂત્ર અનુસાર કહી શકાય; તેને વ્યવહારકથન કહેવામાં આવે છે

કેમ કે પરવસ્તુ (-કર્મ) સાથેના સંબંધનો કેટલો અભાવ થયો તે તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

એ રીતે પરિષહજયનો વિષય પુરો થયો. ॥૧૭॥

બીજા સૂત્રમાં કહેલા સંવરના છ કારણોમાંથી પાંચ કારણોનું વર્ણન અહીં પુરું થયું, હવે છેલ્લું કારણ ચારિત્ર છે તેનું વર્ણન કરે છે.

ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराय-यथाख्यातमिति चारित्रम् ॥१८॥

અર્થઃ—[सामायिक छेदोपस्थापना परिहारविशुद्धि] સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, [सूक्ष्मसांपराय यथाख्यातम्] સૂક્ષ્મ સાંપરાય અને યથાખ્યાત [इति चारित्रम्]—એ પાંચ ભેદો ચારિત્રના છે.

ટીકા

૧. સુત્રમાં કહેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) **સામાયિક**—સમસ્ત સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપમાં અભેદ થતાં શુભાશુભ ભાવોનો ત્યાગ થવો તે સામાયિક ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર છઠ્ઠાથી નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

(૨) **છેદોપસ્થાપના**—કોઈ જીવ સામાયિક ચારિત્રરૂપ થયો હોય અને તેમાંથી ખસીને સાવદ્ય વ્યાપારરૂપ થઈ જાય, પછી પ્રાયશ્ચિતદ્વારા તે સાવદ્ય વ્યાપારથી ઉપજેલા દોષોને છેદીને આત્માને સંયમમાં સ્થિર કરે તે છેદોપસ્થાપના ચારિત્ર છે. વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ ભેદરૂપ ચારિત્ર તે પણ છેદોપસ્થાના ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર છઠ્ઠાથી નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

(૩)**પરિહારવિશુદ્ધિ**—જે જીવ જન્મથી ત્રીસ વર્ષ સુધી સુખી રહીને પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરે અને શ્રીતીર્થંકરભગવાનના પાદમૂળમાં આઠ વર્ષ સુધી પ્રત્યાખ્યાન નામના નવમા પૂર્વનું અધ્યયન કરે તેને આ સંયમ હોય છે. જીવોની ઉત્પત્તિ-મરણનાં સ્થાન, કાળની મર્યાદા, જન્મ યોનિના ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રના સ્વભાવ, વિધાન તથા વિધિ—એ બધાનાં જાણનારા હોય અને પ્રમાદરહિત મહાવીર્યવાન હોય તેમને શુદ્ધતાના બળથી કર્મની પ્રચૂર નિર્જરા થાય છે. અતિ કઠિન આચરણ કરવાવાળા મુનિઓને આ સંયમ હોય છે. જેમને આ સંયમ હોય છે તેમના શરીરથી જીવોની વિરાધના થતી નથી. આ ચારિત્ર ઉપર કહ્યા તેવા સાધુને છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે.

(૪)**સુક્ષ્મસાંપરાય**—જ્યારે અતિ સૂક્ષ્મ લોભ કષાયનો ઉદય હોય ત્યારે જે ચારિત્ર હોય છે તે સૂક્ષ્મસાંપરાય છે. આ ચારિત્ર દસમા ગુણસ્થાને હોય છે.

(૫)**યથાખ્યાત**—તમામ મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ઉપશમથી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે યથાખ્યાત્ ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર ૧૧ થી ૧૪મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

૨. સંવર શુદ્ધભાવથી થાય પણ શુભભાવથી ન થાય, માટે આ પાંચે પ્રકારમાં જેટલો શુદ્ધભાવ છે તેટલું ચારિત્ર છે એમ સમજવું.

૩. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની દશા

સાતમા ગુણસ્થાનથી તો નિર્વિકલ્પદશા હોય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિને આહાર વિહારાદિનો વિકલ્પ હોય છે ત્યારે પણ તેમને ત્રણ કષાય નહિ હોવાથી સંવર-નિર્જરા થાય છે અને શુભભાવનો અલ્પ બંધ થાય છે; જે વિકલ્પ ઉઠે છે તે વિકલ્પના સ્વામીત્વનો તેમને નકાર વર્તે છે અને અકષાયદૃષ્ટિએ જેટલે દરજ્જે રાગ ટળે છે તેટલે દરજ્જે સંવર-નિર્જરા છે, તથા જેટલો શુભભાવ થાય છે તેટલું બંધન છે. (જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૫)

૪. ચારિત્રનું સ્વરૂપ

કેટલાક જીવો માત્ર હિંસાદિક પાપના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે અને મહાવ્રતાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેયપણાથી ગ્રહણ કરે છે, પણ તે યથાર્થ નથી. આ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં આસ્રવ પદાર્થનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં મહાવ્રત અને અણુવ્રતને આસ્રવરૂપ માન્યાં છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય ? આસ્રવ તો બંધનું કારણ છે અને ચારિત્ર તો મોક્ષનું કારણ છે, માટે તે મહાવ્રતાદિરૂપ આસ્રવભાવોને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી; પણ જે સર્વ કષાયરહિત ઉદાસીન ભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જીવને કંઈક ભાવ વીતરાગ થયા હોય છે અને કંઇક ભાવ સરાગ હોય છે; તેમાં જે અંશ વીતરાગરૂપ છે તે જ ચારિત્ર છે અને તે સંવરનું કારણ છે.

(જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પા. ૨૩૧-૨૩૩)

૫. ચારિત્રમાં ભેદો શા માટે બતાવ્યા ?

પ્રશ્ન:-વીતરાગભાવ તે ચારિત્ર છે અને વીતરાગભાવ તો એક જ પ્રકારનો છે તો પછી ચારિત્રના ભેદો શા માટે કહ્યા ?

ઉત્તર:-વીતરાગભાવ એક પ્રકારનો છે પરંતુ તે એક સાથે આખો પ્રગટતો નથી પણ ક્રમેક્રમે પ્રગટે છે તેથી તેમાં ભેદ પડે છે. જેટલે અંશે વીતરાગભાવ પ્રગટે છે તેટલે અંશે ચારિત્ર પ્રગટે છે, માટે ચારિત્રના ભેદો કહ્યા છે.

પ્રશ્ન:-જો એમ છે તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને જે શુભભાવ છે તેને પણ ચારિત્ર કેમ કહો છો ?

ઉત્તર:--ત્યાં શુભભાવને ખરૂં ચારિત્ર કહેવામાં આવતું નથી પણ તે શુભભાવ વખતે જે અંશે વીતરાગભાવ છે તેને ખરું ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નઃ-શુભભાવરૂપ સમિતિ, ગુપ્તિ, મહાવ્રતાદિને પણ કેટલેક ઠેકાણે ચારિત્ર કહે છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તરઃ-ત્યાં તેને વ્યવહાર ચારિત્ર કહ્યું છે. વ્યવહાર એટલે ઉપચાર; છઠ્ઠા ગુણસ્થાને જે વીતરાગચારિત્ર હોય છે તેની સાથે મહાવ્રતાદિ હોય છે એવો સંબંધ જાણીને એ ઉપચાર કર્યો છે. એટલે કે તે નિમિત્ત અપેક્ષાએ અર્થાત્ વિકલ્પના ભેદો બતાવવા માટે કહ્યું છે, પણ ખરી રીતે તો નિષ્કષાય ભાવ તે જ ચારિત્ર છે, શુભરાગ તે ચારિત્ર નથી.

પ્રશ્નઃ-નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ છે, તે વખતે સવિકલ્પ (-સરાગ, વ્યવહાર) મોક્ષમાર્ગ નથી હોતો, તો પછી તે સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગને સાધક કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તરઃ-ભૂતનૈગમનયની અપેક્ષાએ તે સવિકલ્પપણાને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, એટલે કે ભૂતકાળમાં તે વિકલ્પો (રાગમિશ્રિત વિચારો) થયા હતા, તે વર્તમાનમાં નથી, છતાં પણ 'તે વર્તમાન છે' એમ ભૂતનૈગમનયની અપેક્ષાએ ગણી શકાય છે, તેથી તે નયની અપેક્ષાએ સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગને સાધક કહ્યો છે એમ સમજવું. (જુઓ પરમાત્મા પ્રકાશ પા. ૧૪૨ અ. ૨. ગાથા-૧૪ સંસ્કૃત ટીકા તથા છેલ્લે પરિશિષ્ટ ૧ માં આપેલ 'મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન'-એ વિષય.)

૬. સામાયિકનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન-મોક્ષના કારણભૂત સામાયિકનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તરઃ-જે સામાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વભાવવાળા પરમાર્થ જ્ઞાનના ભવનમાત્ર (પરિણમન માત્ર) છે, એકાગ્રતા લક્ષણવાળી છે તે સામાયિક મોક્ષના કારણભૂત છે.

(જુઓ, સમયસાર ગાથા. ૧૫૪ પા. ૨૦૦)

શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૨૫ થી ૧૩૩ માં ખરી સામાયિકનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે-

જે કોઈ મુનિ એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના સમૂહને દુઃખ દેવાના કારણરૂપ જે સંપૂર્ણ પાપભાવ સહિત વેપાર તેનાથી અલગ થઈ મન, વચન અને કાયાના શુભ અશુભ સર્વ વ્યાપારોને ત્યાગીને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ રહે છે તથા જિતેન્દ્રિય રહે છે તેવા સંયમીને ખરું સામાયિક વ્રત હોય છે. (ગાથા. ૧૨૫)

જે સર્વ ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓમાં સમતાભાવ રાખે છે, માધ્યસ્થ ભાવમાં આરૂઢ છે તેને જ ખરી સામાયિક હોય છે. (ગાથા. ૧૨૬)

સંયમ પાળતાં, નિયમ કરતાં તથા તપ ધરતાં જેને એક આત્મા જ નિકટ વર્તી રહ્યો છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગા. ૧૨૭).

જેને રાગ-દ્વેષ વિકાર પ્રગટ નથી થતા તેને ખરી સામાયિક હોય છે (ગાથા ૧૨૮).

જે આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનને ટાળે છે તેને ખરું સામાયિક વ્રત થાય છે. (ગાથા. ૧૨૯)

જે પુણ્ય અને પાપ એ બંને ભાવોને નિત્ય છોડે છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે. (ગાથા. ૧૩૦)

જે જીવ નિત્ય ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનને ધ્યાવે છે તેને ખરી સામાયિક હોય છે. (ગાથા. ૧૩૩)

સામાયિક ચારિત્રને પરમ સમાધિ પણ કહેવામાં આવે છે.

૭. **પ્રશ્ન:**-આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં સંવરના કારણ તરીકે જે દસ પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે તેમાં સંયમ આવી જાય છે અને સંયમ તે જ ચારિત્ર છે, છતાં અહીં ફરીથી ચારિત્રને સંવરના કારણ તરીકે કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર:-જો કે સંયમધર્મમાં ચારિત્ર આવી જાય છે તોપણ આ સૂત્રમાં ચારિત્રનું કથન નિરર્થક નથી. ચારિત્ર તે મોક્ષપ્રાપ્તિનું

સાક્ષાત્ કારણ છે એમ જણાવવા માટે અહીં અંતમાં ચારિત્રનું કથન કર્યું છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનને અંતે ચારિત્રની પૂર્ણતા થતાં જ મોક્ષ થાય છે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ચારિત્ર પ્રત્યક્ષ હેતુ છે- એવું જ્ઞાન કરાવવા માટે આ સૂત્રમાં તે જુદું જણાવ્યું છે.

૮. વ્રત અને ચારિત્ર વચ્ચે તફાવત.

શુભ-અશુભની નિવૃત્તિ તે સંવર છે, અને આસ્રવ અધિકારમાં (અ. ૭ સૂ. ૧ માં) હિંસા, અનૃત, અદત્તાદાન વગેરેના ત્યાગથી અહિંસા, સત્ય, દત્તાદાન વગેરે ક્રિયામાં શુભ પ્રવૃત્તિ છે તેથી (ત્યાં અવ્રતોની જેમ વ્રતોમાં) પણ કર્મોનો પ્રવાહ ચાલે છે, પણ તે વ્રતોથી કર્મોની નિવૃત્તિ થતી નથી. એ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખીને ગુપ્તિ વગેરેને સંવરનો પરિવાર કહ્યો છે. જેટલી આત્માના સ્વરૂપમાં અભેદતા થાય છે તેટલો સંવર છે. શુભાશુભભાવનો ત્યાગ તે નિશ્ચય વ્રત અથવા વીતરાગ ચારિત્ર છે. જે શુભભાવરૂપ વ્રત છે તે વ્યવહારચારિત્રરૂપ રાગ છે અને તે સંવરનું કારણ નથી. (જુઓ, શ્રીસર્વાર્થસિદ્ધિ, અધ્યાય ૭, પા. ૫ થી ૭) ॥૧૮॥

બીજા સૂત્રમાં કહેલાં સંવરના છ કારણોનું વર્ણન અહીં પુરું થયું. એ રીતે સંવર તત્ત્વનું વર્ણન પુરું થયું. હવે નિર્જરા તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે.

નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન

ભૂમિકા

૧. પહેલાં અઢાર સૂત્રોમાં સંવર તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું, હવે ઓગણીસમા સૂત્રથી નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન શરુ થાય છે. જેને સંવર થાય તેને નિર્જરા થાય. પ્રથમ સંવર તો સમ્યગ્દર્શન છે, તેથી જે જીવ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે તેને જ સંવર-નિર્જરા થઈ શકે. મિથ્યાદૃષ્ટિને સંવર-નિર્જરા હોય નહિ.

૨. અહીં નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન કરવું છે અને નિર્જરાનું કારણ તપ છે (જુઓ, અધ્યાય ૯. સૂ. ૩) તેથી તપનું અને તેના ભેદોનું

વર્ણન કર્યું છે. તપની વ્યાખ્યા ૧૯ મા સૂત્રની ટીકામાં આપી છે અને ધ્યાનની વ્યાખ્યા ૨૭ મા સૂત્રમાં આપી છે.

૩. નિર્જરાના કારણો સંબંધી થતી ભૂલો અને તેનું નિરાકરણ

(૧) કેટલાક જીવો અનશનાદિ તપથી નિર્જરા માને છે પણ તે તો બાહ્યતપ છે. હવે પછીનાં સૂત્ર ૧૯-૨૦ માં બાર પ્રકારનાં તપ કહ્યાં છે તે બધાં બાહ્યતપ છે, પણ તેઓ એક બીજાની અપેક્ષાએ બાહ્ય અભ્યંતર છે તેથી તેનાં બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે ભેદ કહ્યાં છે. કેવળ બાહ્ય તપ કરવાથી નિર્જરા થાય નહિ. જો ઘણા ઉપવાસાદિ કરવાથી ઘણી નિર્જરા થાય અને થોડા કરવાથી થોડી થાય એમ હોય તો નિર્જરાનું કારણ ઉપવાસાદિક જ ઠરે, પણ તેવો નિયમ નથી. ઇચ્છાનો નિરોધ તે તપ છે તેથી સ્વાનુભવની એકાગ્રતા વધતાં શુભાશુભ ઇચ્છા ટળે છે તેને તપ કહેવાય છે.

(૨) અહીં અનશનાદિકને તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિકને તપ કહ્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે-જો જીવ અનશનાદિ તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિરૂપ પ્રવર્તે અને રાગને ટાળે તો વીતરાગભાવરૂપ સત્ય તપ પોષી શકાય છે તેથી તે અનશનાદિ તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિને ઉપચારથી તપ કહ્યાં છે. જો કોઈ જીવ વીતરાગભાવરૂપ સત્ય તપને તો ન જાણે અને તે અનશનાદિને જ તપ જાણી સંગ્રહ કરે તો તે સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે.

(૩) આટલું ખાસ સમજી લેવું કે-નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગભાવ છે, અન્ય અનેક પ્રકારના જે ભેદો કહેવાય છે તે ભેદો બાહ્ય નિમિત્ત અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યાં છે, તેને વ્યવહારમાત્ર ધર્મ સંજ્ઞા જાણવી. આ રહસ્યને જે જીવ જાણતો નથી તેને નિર્જરાતત્ત્વની સાચી શ્રદ્ધા નથી.

તપ, તે નિર્જરાનું કારણ છે, તેથી તેનું વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ તપના પ્રકારો કહે છે—

બાહ્ય તપના છ પ્રકારો

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्त-शय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥१९॥

અર્થ [अनशन अवमौदर्य वृत्तिपरिसंख्यान] સમ્યક્ પ્રકારે અનશન, સમ્યક્ અવમૌદર્ય, સમ્યક્ વૃતિપરિસંખ્યાન, [रसपरित्याग विविक्तशय्यासन कायक्लेशाः] સમ્યક્ રસપરિત્યાગ, સમ્યક્ વિવિક્ત શય્યાસન અને સમ્યક્ કાયક્લેશ [बाह्यंतपः] એ છ પ્રકારના બાહ્ય તપ છે.

નોંધ—આ સૂત્રમાં 'સમ્યક્' શબ્દનું અનુસંધાન આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રથી આવે છે. અનશનાદિ છએ પ્રકારમાં 'સમ્યક્' શબ્દ લાગુ પડે છે.

ટીકા

૧. સુત્રમાં કહેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) **સમ્યક્ અનશન**— સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને આહાર ત્યાગનો ભાવ થતાં વિષય કષાયનો ભાવ ટળી અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૨) **સમ્યક્ અવમૌદર્ય**—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને રાગ ભાવ દૂર કરવા માટે ભૂખ હોય તે કરતાં ઓછું ભોજન કરવાનો ભાવ થતાં અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૩) **સમ્યક્ વૃત્તિપરિસંખ્યાન**—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સંયમના હેતુએ નિર્દોષ આહારની ભિક્ષા માટે જતી વખતે ભોજનની વૃત્તિ તોડનારો નિયમ કરતાં અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૪) **સમ્યક્ રસ પરિત્યાગ**—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ઇન્દ્રિયો ઉપરના રાગનું દમન કરવા માટે ઘી, દૂધ, દહીં. તેલ, મીઠાઇ,

લવણ વગેરે રસોનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવાનો ભાવ થતાં અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૫) **સમ્યક્ વિવિક્ત શય્યાશન**–સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ એકાન્ત નિર્દોષ સ્થાનમાં પ્રમાદરહિત સૂવા-બેસવાની વૃત્તિ થતાં અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૬) **સમ્યક્ કાયક્લેશ**–સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને શરીર ઉપરની આસક્તિ ઘટાડવા આતપન વગેરે યોગ ધારણ કરતી વખતે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

૨. ‘સમ્યક્’ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ આ તપ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિને તપ હોતું નથી.

૩. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અનશનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે વખતે નીચે પ્રમાણે જાણે છે—

(૧) આહાર ન લેવાનો જે રાગમિશ્રિત વિચાર આવે છે તે શુભભાવ છે અને તેનું ફળ પુણ્ય-બંધન છે; હું તેનો સ્વામી નથી.

(૨) અન્ન, પાણી વગેરે પર વસ્તુઓ છે, આત્મા તેને કોઇ પ્રકારે ગ્રહી કે છોડી શકે નહિ. પણ જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરવસ્તુ ઉપરનો તે પ્રકારનો રાગ છોડે છે ત્યારે પુદ્ગલ પરાવર્તનના નિયમ પ્રમાણે એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ હોય છે કે તેટલો વખત તેને અન્ન, પાણી વગેરેનો સંબંધ હોતો નથી.

(૩) અન્ન, પાણી વગેરેનો સંયોગ ન થયો તે પર દ્રવ્યની ક્રિયા છે, તેનાથી આત્માને ધર્મ કે અધર્મ થતો નથી.

(૪) સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગનું સ્વામીત્વ નહિ હોવાની જે સમ્યક્ માન્યતા છે તે દૃઢ થાય છે, અને તેથી સાચા અભિપ્રાયપૂર્વક જે અન્ન, પાણી વગેરે લેવાનો રાગ ટળ્યો તે સમ્યક્ અનશન તપ છે, તે વીતરાગતાનો અંશ છે તેથી તે ધર્મનો અંશ છે. તેમાં જેટલે અંશે અંતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થઇ અને શુભાશુભ ઇચ્છાનો નિરોધ થયો તેટલે અંશે સમ્યક્તપ છે, અને તે જ નિર્જરાનું કારણ છે.

છ પ્રકારનાં બાહ્ય અને છ પ્રકારના અંતરંગ એ બારે પ્રકારના તપ સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવું.

૪. સમ્યક્ તપની વ્યાખ્યા

(૧) स्वरूपविश्रांत निस्तरंग चैतन्य प्रतपनात् तपः એટલે કે સ્વરૂપની સ્થિરતારૂપ તરંગ વગરનું (-નિર્વિકલ્પ) ચૈતન્યનું પ્રતપન (દેદીપ્યમાન થવું) તે તપ છે.

(જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર અ. ૧ ગા. ૧૪ ની ટીકા.)

(૨) सहजनिश्चयनयात्मकपरमस्वभावात्मपरमात्मनि प्रतपनं तपः એટલે કે સહજનિશ્ચયનયરૂપપરમસ્વભાવમયપરમાત્માનું પ્રતપન (અર્થાત્ દૃઢતાથી તન્મય થવું) તે તપ છે. (નિયમસાર ગા. ૫૫ ટીકા)

(૩) प्रसिद्धशुद्धकारणपरमात्मतत्त्वे सदान्तर्मुखतया प्रतपनं यत्तत्तपः એટલે કે પ્રસિદ્ધશુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વમાં સદા અંતરમુખપણે જે પ્રતપન (અર્થાત્ લીનતા) તે તપ છે. (નિયમસાર ટીકા, ગા. ૧૧૮નું હેડીંગ)

(૪) आत्मानमात्मना संधत्त इत्यध्यात्मं तपनं એટલે કે આત્માને આત્માદ્વારા ધરવો તે અધ્યાત્મ તપ છે. (નિયમસાર ગા. ૧૨૩ ટીકા)

(૫) इच्छानिरोधः तपः એટલે કે શુભાશુભ ઇચ્છાનો નિરોધ તે તપ છે.

૫. તપના ભેદો શા માટે ?

પ્રશ્ન:-જો તપની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે છે તો તે તપના ભેદ પડી શકે નહિ, છતાં અહીં તપના બાર ભેદ કેમ કહ્યા છે ?

ઉત્તર:-શાસ્ત્રોનું કથન કોઈ વાર ઉપાદાન (-નિશ્ચય)ની અપેક્ષાએ અને કોઈ વાર નિમિત્ત (-વ્યવહાર) ની અપેક્ષાએ હોય છે. નિમિત્ત જુદા જુદા હોવાથી તેમાં ભેદ પડે, પણ ઉપાદાન તો આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ હોવાથી તેમાં ભેદ પડે નહિ. અહીં તપના જે બાર ભેદ જણાવ્યા છે તે ભેદો નિમિત્ત અપેક્ષાએ છે. આ શાસ્ત્ર મુખ્યપણે પર્યાયાર્થિકનયથી કથન કરતું હોવાથી તે ભેદો જણાવ્યા છે.

૬. જે જીવને સમ્યગ્દર્શન ન હોય તે જીવ વનમાં રહે, ચોમાસામાં ઝાડ નીચે રહે, ગરમીમાં અત્યંત તીવ્ર

કિરણોથી સંતપ્ત પર્વતના શિખર ઉપર આસન લગાવે, શીયાળામાં ખુલ્લા મેદાનમાં ધ્યાન કરે, બીજા અનેક પ્રકારના કાયક્લેશ કરે, ઘણા ઉપવાસો કરે, શાસ્ત્રો ભણવામાં ઘણો ચતુર હોય, મૌનવ્રત ધારે ઈત્યાદિ બધું કરે પણ તેનું તે બધું વૃથા છે-સંસારનું કારણ છે, તેનાથી ધર્મનો અંશ પણ થતો નથી. જે જીવ સમ્યગ્દર્શનથી રહિત હોય તે જીવ અનશનાદિ બાર તપો કરે તોપણ તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે હે જીવ! આકુળતારહિત સમતાદેવીનું કુળમંદિર જે પોતાનું આત્મિકતત્ત્વ તેનું જ તું ભજન કર. (જુઓ, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૧૨૪) ॥૧૯॥

આભ્યંતર તપના છ પ્રકારો

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥२०॥

અર્થઃ—[प्रायश्चित विनय वैयावृत्य] સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત, સમ્યક્ વિનય, સમ્યક્ વૈયાવૃત્ય, [स्वाध्याय व्युत्सर्ग ध्यानानि] સમ્યક્ સ્વાધ્યાય, સમ્યક્ વ્યુત્સર્ગ અને સમ્યક્ ધ્યાન [उत्तरम्] એ છ પ્રકાર આભ્યંતર તપના છે.

નોંધ—આ સૂત્રમાં 'સમ્યક્' શબ્દનું અનુસંધાન આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રથી આવે છે; પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છએ પ્રકારમાં તે લાગુ પડે છે. જો 'સમ્યક્' શબ્દનું અનુસંધાન ન લેવામાં આવે તો નાટક વગેરે સંબંધી અભ્યાસ કરવો તે પણ સ્વાધ્યાય તપ ઠરશે. પરંતુ 'સમ્યક્' શબ્દ વડે તેનો નિષેધ થાય છે.

ટીકા

૧. ઉપરના સૂત્રની જે ટીકા છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે.

૨. સુત્રમાં કહેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) **સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્ત**–પ્રમાદ અથવા અજ્ઞાનથી લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરતાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૨) **સમ્યક્ વિનય**–પૂજ્ય પુરુષોનો આદર કરતાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૩) **સમ્યક્ વૈયાવૃત્ય**–શરીર તથા અન્ય વસ્તુઓથી મુનીઓની સેવા કરતાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૪) **સમ્યક્ સ્વાધ્યાય**–જ્ઞાનની ભાવનામાં આળસ ન કરવી–તેમાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૫) **સમ્યક્ વ્યુત્સર્ગ**–બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહના ત્યાગની ભાવનાથી વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

(૬) **સમ્યક્ ધ્યાન**–ચિત્તની ચંચળતાને રોકીને તત્ત્વના ચિંતવનમાં લાગવું, તેમાં વીતરાગ સ્વરૂપના લક્ષ વડે અંતરંગ પરિણામોની જે શુદ્ધતા થાય છે તે.

૩. આ છએ પ્રકારના તપ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે. આ છએ પ્રકારમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાના સ્વરૂપના લક્ષે જેટલી અંતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થાય તેટલું જ તપ છે. જે શુભ વિકલ્પ છે તેને ઉપચારથી તપ કહેવાય છે, પણ ખરેખર તો તે રાગ છે, તપ નથી. ॥૨૦॥

આભ્યંતર તપના પેટા ભેદો

नवचतुर्दशपंचद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥२१॥

અર્થઃ—[प्राक् ध्यानात्] ધ્યાન પહેલાંના પાંચ તપના [यथाक्रमं नव चतुः दश पंच द्विभेदाः] અનુક્રમે નવ, ચાર, દસ, પાંચ અને

બે ભેદો છે, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્તના નવ, વિનયના ચાર, વૈયાવૃત્યના દસ, સ્વાધ્યાયના પાંચ અને વ્યુત્સર્ગના બે ભેદ છે.

નોંધ—આભ્યંતર તપનો છઠ્ઠો પ્રકાર ધ્યાન છે તેના ભેદોનું વર્ણન ૨૮ મા સૂત્રમાં આવશે. ॥૨૧॥

સમ્યક્ પ્રાયશ્ચિત્તતપના નવ ભેદો

आलोचनाप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥२२॥

અર્થ:— [आलोचना प्रतिक्रमण तदुभय] આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, [विवेक व्युत्सर्ग तप] વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, [च्छेद परिहार उपस्थापनाः] છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન—આ નવ ભેદો પ્રાયશ્ચિત્તતપના છે.

ટીકા

૧. સૂત્રમાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રાયશ્ચિત્ત—પ્રાયઃ=અપરાધ, ચિત્ત=શુદ્ધિ; અપરાધની શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૧) **આલોચના**—પ્રમાદથી થયેલા દોષોને ગુરુ પાસે જઈને નિષ્કપટ રીતે કહેવા તે.

(૨) **પ્રતિક્રમણ**—પોતે કરેલા અપરાધ મિથ્યા થાઓ—એવી ભાવના.

(૩) **તદુભય**—તે બંને અર્થાત્ આલોચના અને પ્રતિક્રમણ બંને કરવાં તે.

(૪) **વિવેક**—આહાર-પાણીનો નિયમિત સમય સુધી ત્યાગ કરવો તે.

(૫) **વ્યુત્સર્ગ**—કાયોત્સર્ગ કરવો તે.

(૬) **તપ**—ઉપવાસાદિ કરવા તે.

(૭) છેદ— એક દિવસ, પખવાડિયું, મહિનો વગેરે વખત સુધી દીક્ષાનો છેદ કરવો તે.

(૮) પરિહાર—એક દિવસ, પખવાડિયું, મહિનો વગેરે નિયમિત સમય સુધી સંઘથી પૃથક્ કરવો તે.

(૯) ઉપસ્થાપન—દીક્ષાનો સંપૂર્ણ છેદ કરીને ફરીથી નવી દીક્ષા દેવી તે.

૨. આ બધા ભેદો વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્તના છે. જે જીવને નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત પ્રગટયું હોય તે જીવના આ નવ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને વ્યવહારપ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય. પણ જો નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત ન પ્રગટયું હોય તો તે વ્યવહારાભાસ છે.

૩. નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ

પોતાના જ આત્માના જે ઉત્કૃષ્ટ બોધ, જ્ઞાન તથા ચિત્ત છે તેને જે જીવ નિત્ય ધારણ કરે છે તેને જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. (બોધ, જ્ઞાન ને ચિત્તનો અર્થ એક જ છે.) પ્રાયઃ=પ્રકૃષ્ટપણે અને ચિત્ત=જ્ઞાન; પ્રકૃષ્ટપણે જે જ્ઞાન તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ક્રોધાદિ વિભાવભાવોનો ક્ષય કરવાની ભાવનામાં વર્તવું તથા પોતાના આત્મિક ગુણોની ચિંતા કરવી તે ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પોતાના આત્મિકતત્ત્વમાં રમણરૂપ જે તપશ્ચરણ તે જ શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે. (જુઓ, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૧૧૩ થી ૧૨૧)

૪. નિશ્ચયપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ

વચનની રચનાને છોડીને તથા રાગદ્વેષાદિ ભાવોનું નિવારણ કરીને જે કોઇ પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે તેને પ્રતિક્રમણ હોય છે. સર્વે વિરાધના અર્થાત્ અપરાધને છોડીને જે મોક્ષાર્થિ જીવ સ્વરૂપની આરાધનામાં વર્તન કરે છે તેને ખરું પ્રતિક્રમણ છે.

(શ્રીનિયમસાર ગાથા ૮૩-૮૪)

૫. નિશ્ચયઆલોચનાનું સ્વરૂપ

જે જીવ પોતાના આત્માને નોકર્મ, દ્રવ્યકર્મ તથા વિભાવ ગુણપર્યાયથી રહિત ધ્યાવે છે તેને ખરી આલોચના હોય છે. સમતાભાવમાં પોતાના પરિણામને ધરીને પોતાના આત્માને દેખવો તે ખરી આલોચના છે. (જુઓ, શ્રીનિયમસાર ગાથા ૧૦૭ થી ૧૧૨) ॥૨૨॥

સમ્યક્ વિનયતપના ચાર ભેદ

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥२३॥

અર્થઃ—[ज्ञान दर्शन चारित्र उपचाराः] જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય—આ ચાર ભેદ વિનયતપના છે.

ટીકા

(૧) **જ્ઞાનવિનય**—આદરપૂર્વક યોગ્યકાળમાં સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, મોક્ષને માટે જ્ઞાનનું ગ્રહણ-અભ્યાસ-સંસ્મરણ વગેરે કરવું તે જ્ઞાનવિનય છે.

(૨) **દર્શનવિનય**—શંકા, કાંક્ષા વગેરે દોષરહિત સમ્યગ્દર્શનને ધારણ કરવું તે દર્શનવિનય છે.

(૩) **ચારિત્રવિનય**—ચારિત્રને નિર્દોષ રીતે પાળવું તે ચારિત્રવિનય છે.

(૪) **ઉપચારવિનય**—આચાર્ય વગેરે પૂજ્ય પુરુષોને દેખીને ઊભા થવું, નમસ્કાર કરવા એ વગેરે ઉપચારવિનય છે.

આ બધા ભેદો વ્યવહારવિનયના છે.

નિશ્ચયવિનયનું સ્વરૂપ

શુદ્ધભાવ તે નિશ્ચયવિનય છે. પોતાના અકષાયભાવમાં અભેદપરિણમન સહિત શુદ્ધતારૂપે ટકવું તે નિશ્ચયવિનય છે; તેથી જ

કહેવાય છે કે 'વિનયવંત ભગવાન કહાવૈ, નહિ કિસીકો શિષ નમાવે' (આત્મસિદ્ધિ-પ્રવચનો પા. ૧૭૩) અર્થાત્ ભગવાન વિનયવંત કહેવાય છે પણ કોઇને શિષ નમાવતા નથી. ॥૨૩॥

સમ્યક્ વૈયાવૃત્યતપના દસ ભેદ

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानाम् ॥२४॥

અર્થઃ—[आचार्य उपाध्याय तपस्वि] આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, [शैक्ष्य ग्लान गण कुल] શૈક્ષ્ય, ગ્લાન, ગણ, કુળ, [संघ साधु मनोज्ञानाम्] સંઘ, સાધુ અને મનોજ્ઞ—એ દસ પ્રકારના મુનિઓની સેવા કરવી તે દસ પ્રકાર વૈયાવૃત્યતપના છે,

ટીકા

૧. સુત્રમાં આવેલા શબ્દોના અર્થ

(૧) **આચાર્ય**—જે મુનિ પોતે પાંચ આચારને આચરે અને બીજાને આચરણ કરાવે તે.

(૨) **ઉપાધ્યાય**—જેની પાસે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવામાં આવે તે.

(૩) **તપસ્વી**—મહાન ઉપવાસ કરનાર સાધુ.

(૪) **શૈક્ષ્ય**—શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં તત્પર મુનિ.

(૫) **ગ્લાન**—રોગથી પીડિત મુનિ.

(૬) **ગણ**—વૃદ્ધ મુનિઓ અનુસાર ચાલનારા મુનિઓનો સમુદાય.

(૭) **કુળ**—દીક્ષા દેનાર આચાર્યના શિષ્યો.

(૮) **સંઘ**—ઋષિ, યતિ, મુનિ અને અણગાર એ ચાર પ્રકારના મુનિઓનો સમૂહ. (સંઘના બીજા પ્રકારે ચાર ભેદો આ પ્રમાણે છે-સાધુ, અર્જિકા, શ્રાવક અને શ્રાવિકા.)

(૯) **સાધુ**—જેણે ઘણા કાળથી દીક્ષા લીધી હોય તે, અથવા રત્નત્રયભાવનાથી પોતાના આત્માને સાધે તે.

(૧૦) **અનોજ્ઞ**—લોકમાં જેની ઘણી પ્રશંસા થઈ રહી હોય એવા મુનિ.

૨. આ દરેકની સેવા કરવી તે વૈયાવૃત્ય છે. આ વૈયાવૃત્ય શુભભાવરૂપ છે તેથી વ્યવહાર છે. (જુઓ, શ્રીપ્રવચનસાર અ. ૩ ગા. ૫૨–૫૩) વૈયાવૃત્યનો અર્થ સેવા છે. પોતાના અકષાયભાવની સેવા તે નિશ્ચયવૈયાવૃત્ય છે. (આત્મસિદ્ધિ–પ્રવચનો પા. ૧૭૪)

૩. સંઘના ચાર ભેદ કહ્યા તેના અર્થ

ઋષિ=ઋદ્ધિધારી સાધુ. યતિ=ઇંદ્રિયોને વશ કરનારા સાધુ અથવા ઉપશમ કે ક્ષપકશ્રેણી માંડનારા સાધુ. મુનિ=અવધિજ્ઞાની કે મનઃપર્યયજ્ઞાની સાધુ. અણગાર=સામાન્ય સાધુ.

વળી ઋષિના પણ ચાર ભેદ છે—(૧) રાજર્ષિ=વિક્રિયા અક્ષીણ ઋદ્ધિપ્રાપ્ત. (૨) બ્રહ્મર્ષિ=બુદ્ધિ ઔષધયુકત ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત. (૩) દેવર્ષિ=ગગનગમન ઋદ્ધિપ્રાપ્ત. (૪) પરમઋષિ=કેવળજ્ઞાની. ॥૨૪॥

સમ્યક્ સ્વાધ્યાયતપના પાંચ ભેદ

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः ॥२५॥

અર્થઃ— [वाचना पृच्छना अनुप्रेक्षा] વાચના, પૂછવું, અનુપ્રેક્ષા, [आम्नाय धर्मोपदेशाः] આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ કરવો—આ પાંચ ભેદો સ્વાધ્યાયતપના છે.

ટીકા

વાચના—નિર્દોષ ગ્રંથ, તેના અર્થ તથા તે બંનેનું ભવ્ય જીવોને શ્રવણ કરાવવું તે.

પૃચ્છના—સંશયને દૂર કરવા માટે અથવા નિશ્ચયને દૃઢ કરવા માટે પ્રશ્ન પૂછવા તે.

પોતાનું ઉચ્ચપણું પ્રગટ કરવા માટે, કોઈને ઠગવા માટે, કોઈનો પરાજય કરવા માટે, બીજાનું હાસ્ય કરવા માટે ઇત્યાદિ ખોટા પરિણામોથી પ્રશ્ન કરવા તે પૃચ્છનાસ્વાધ્યાયતપ નથી.

અનુપ્રેક્ષા—જાણેલા પદાર્થોનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તે.

આમ્નાય—નિર્દોષ ઉચ્ચારણ કરીને પાઠ બોલવા તે.

ધર્મોપદેશ—ધર્મનો ઉપદેશ કરવો તે.

પ્રશ્ન:—આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય શા માટે છે?

ઉત્તર:—પ્રજ્ઞાની અધિકતા, પ્રશંસનીય અભિપ્રાય કે આશય, ઉત્કૃષ્ટ ઉદાસીનતા, તપની વૃદ્ધિ, અતિચારની વિશુદ્ધિ એ વગેરેના હેતુથી આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવ્યા છે. ॥૨૫॥

સમ્યક્ વ્યુત્સર્ગતપના બે ભેદ

बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥२६॥

અર્થ:—[बाह्य आभ्यंतर उपध्योः] બાહ્ય ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ અને આભ્યંતર ઉપધિ વ્યુત્સર્ગ—એ બે ભેદ વ્યુત્સર્ગતપના છે.

ટીકા

૧. બાહ્ય ઉપધિ એટલે બાહ્ય પરિગ્રહ અને આભ્યંતર ઉપધિ એટલે અંતરંગ પરિગ્રહ. દસ પ્રકારના બાહ્યપરિગ્રહ અને ચૌદ પ્રકારના અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગતપ છે. આત્માના વિકારી પરિણામ તે અંતરંગ પરિગ્રહ છે, તેને બાહ્યપરિગ્રહ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે.

૨. **પ્રશ્ન:**—આ વ્યુત્સર્ગતપ શા માટે છે?

ઉત્તર:—નિસંગપણું, નિડરતા, જીવિતની આશાનો અભાવ એ વગેરે માટે આ તપ છે.

૩. જે ચૌદ અંતરંગ પરિગ્રહ છે તેમાં સૌથી પ્રથમ મિથ્યાત્વ ટળે છે; તે ટાળ્યા સિવાય બીજા કોઈ પણ પરિગ્રહ ટળે જ નહિ. એ સિદ્ધાંત બતાવવા માટે આ શાસ્ત્રના પહેલા જ સૂત્રમાં મોક્ષમાર્ગ તરીકે આત્માના જે ત્રણ શુદ્ધ ભાવોના એકત્વની જરુરિયાત બતાવી છે તેમાં પણ પહેલાં જ સમ્યગ્દર્શન જણાવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન વગર જ્ઞાન કે ચારિત્ર પણ સમ્યક્ હોતાં નથી. ચારિત્ર માટે જે 'સમ્યક્' વિશેષણ મૂકવામાં આવે છે તે અજ્ઞાનપૂર્વકના

આચરણની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. પહેલાં સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયા પછી જે યથાર્થ ચારિત્ર હોય તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. માટે મિથ્યાત્વ ટાળ્યા વગર કોઈ પ્રકારનું તપ કે ધર્મ થાય નહિ. ॥૨૬॥

આ નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન ચાલે છે. નિર્જરાનું કારણ તપ છે; તપના ભેદોનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં આભ્યંતર તપના પહેલા પાંચ ભેદોનું વર્ણન પુરું થયું. હવે છઠ્ઠો ભેદ ધ્યાન છે, તેનું વર્ણન કરે છે.

સમ્યક્ ધ્યાનતપનું લક્ષણ

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिंतानिरोधोध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥२७॥

અર્થઃ— [उत्तमसंहननस्य] ઉત્તમ સંહનનવાળાને [आअन्तर्मुहूर्तात्] અંતર્મુહૂર્ત સુધી [एकाग्रचिंतानिरोधः ध्यानम्] એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતાનો નિરોધ તે ધ્યાન છે.

ટીકા

૧. **ઉત્તમસંહનન**—વજ્રર્ષભનારાચ, વજ્રનારાચ અને નારાચ એ ત્રણ ઉત્તમસંહનન છે. તેમાં મોક્ષ પામનાર જીવને પહેલું સંહનન હોય છે.

એકાગ્ર—એકાગ્રનો અર્થ મુખ્ય, સહારો, અવલંબન, આશ્રય, પ્રધાન અથવા સન્મુખ થાય છે. વૃત્તિને અન્ય ક્રિયાથી ખેંચીને એક જ વિષયમાં રોકવી તે એકાગ્ર ચિંતાનિરોધ છે અને તે જ ધ્યાન છે. જ્યાં એકાગ્રતા નથી ત્યાં ભાવના છે.

૨. આ સૂત્રમાં ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાનનો કાળ એ ચાર બાબતો નીચે પ્રમાણે આવી જાય છે—

(૧) ઉત્તમસંહનનધારી પુરુષ તે ધ્યાતા.

(૨) એકાગ્રચિંતાનિરોધ તે ધ્યાન.

(૩) જે એક વિષયને પ્રધાન કર્યો તે ધ્યેય.

(૪) અંતર્મુહૂર્ત તે ધ્યાનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ.

મુહૂર્ત એટલે ૪૮ મિનિટ, અને અંતર્મુહૂર્ત એટલે ૪૮ મિનિટની અંદરનો કાળ. ૪૮ મિનિટમાં એક સમય ઓછો તે ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત છે.

૩. ઉત્તમ સંહનનવાળાને અંતર્મુહૂર્ત સુધી ધ્યાન રહી શકે છે એમ અહીં કહ્યું છે, તેનો અર્થ એવો થયો કે અનુત્તમ સંહનન વાળાને સામાન્ય ધ્યાન થાય છે, એટલે કે જેટલો વખત ઉત્તમ સંહનનવાળાને રહે છે તેટલો વખત તેને રહેતું નથી. આ સૂત્રમાં કાળનું કથન કર્યું છે તેમાં આ બાબત ગર્ભિતપણે આવી જાય છે.

૪. અષ્ટપ્રાભૃતના મોક્ષપ્રાભૃતમાં કહ્યું છે કે-જીવ આજે પણ ત્રિરત્નવડે શુદ્ધાત્માને ધ્યાવીને સ્વર્ગલોકમાં વા લૌકાંતિકમાં દેવપણું પામે છે અને ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય થઈ મોક્ષ પામે છે. (ગાથા-૭૭) માટે પંચમકાળના અનુત્તમ સંહનનવાળા જીવોને પણ ધર્મધ્યાન થઈ શકે છે.

૫. પ્રશ્નઃ-ધ્યાનમાં ચિંતાનો નિરોધ છે, અને ચિંતાનો નિરોધ તે અભાવ છે, તેથી તે અભાવના કારણે ધ્યાન પણ ગધેડાના શિંગડાની જેમ અસત્ થયું ?

ઉત્તરઃ-ધ્યાન અસત્‌રૂપ નથી. બીજા વિચારોથી નિવૃત્તિની અપેક્ષાએ અભાવ છે, પરંતુ સ્વવિષયના આકારની અપેક્ષાએ સદ્ભાવ છે એટલે કે તેમાં સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ છે, એમ 'એકાગ્ર' શબ્દથી નક્કી કરી શકાય છે. સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ધ્યાન વિદ્યમાન -સત્‌રૂપ છે.

૬. આ સૂત્રનો એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે, જે જ્ઞાન ચળાચળતા રહિત અચલ પ્રકાશવાળું અથવા દેદિપ્યમાન થાય છે તે ધ્યાન છે. ॥૨૭॥

ધ્યાનના ભેદ

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥२८॥

અર્થઃ—[आर्त्त रौद्र धर्म्य शुक्लानि] આર્ત્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ–એ ચાર ભેદ ધ્યાનના છે.

ટીકા

પ્રશ્નઃ—આ સંવર-નિર્જરાનો અધિકાર છે અને અહીં નિર્જરાના કારણનું વર્ણન ચાલે છે. આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાન તો બંધનાં કારણ છે, તો તેને અહીં કેમ લીધાં ?

ઉત્તરઃ—નિર્જરાના કારણરૂપ જે ધ્યાન છે તેનાથી આ ધ્યાનને જુદાં બતાવીને ધ્યાનના બધા પ્રકારો સમજાવ્યા છે.

આર્ત્તધ્યાન—દુઃખ-પીડા વિષે ચિંતવન.

રૌદ્રધ્યાન—નિર્દય-ક્રૂર આશયનું ચિંતવન.

ધર્મધ્યાન—ધર્મસહિત ચિંતવન.

શુક્લધ્યાન—શુદ્ધ પવિત્ર ઉજ્જ્વળ પરિણામવાળું ચિંતવન.

આ ચાર ધ્યાનોમાં પહેલા બે અશુભ છે અને બીજાં બે ધર્મરૂપ છે. ॥૨૮॥

મોક્ષના કારણરૂપ ધ્યાન

परे मोक्षहेतू ॥२९॥

અર્થઃ—[परे] જે ચાર પ્રકારના ધ્યાન કહ્યાં તેમાંથી પાછળનાં બે અર્થાત્ ધર્મ અને શુક્લધ્યાન [मोक्षहेतू] મોક્ષનાં કારણ છે.

ટીકા

પહેલાં બે—આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સંસારનાં કારણ છે અને ધર્મ તથા શુક્લધ્યાન મોક્ષનાં કારણ છે.

પ્રશ્નઃ-છેલ્લાં બે ધ્યાન મોક્ષનાં કારણ છે એ તો સૂત્રમાં કહ્યું છે, પરંતુ પહેલાં બે ધ્યાન સંસારનું કારણ છે એવો અર્થ સૂત્રમાંથી શી રીતે કાઢયો ?

ઉત્તરઃ-મોક્ષ અને સંસાર એ બે સિવાય વચલો કોઈ સાધવા યોગ્ય પદાર્થ નથી. આ જગતમાં બે જ માર્ગ છે-મોક્ષમાર્ગ અને સંસારમાર્ગ. આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ સાધનીય પદાર્થ નથી, તેથી આ સૂત્ર એમ પણ સ્થાપન કરે છે કે ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન સિવાયના આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાન સંસારનાં કારણ છે. ॥૨૯॥

આર્ત્તધ્યાનના ચાર ભેદ છે, તેનું વર્ણન હવે અનુક્રમે ચાર સૂત્રોદ્વારા કરે છે.

आर्त्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

અર્થઃ-[अमनोज्ञस्य संप्रयोगे] અનિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ થતાં [तत् विप्रयोगाय] તેને દૂર કરવા માટે [स्मृति समन्वाहारः] વારંવાર વિચાર કરવો તે [आर्त्तम्] અનિષ્ટ સંયોગજ નામનું આર્ત્તધ્યાન છે. ॥૩૦॥

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥३१॥

અર્થઃ—[मनोज्ञस्य] ઈષ્ટ પદાર્થ સંબંધી [विपरीतं] ઉપર કરતાં વિપરીત અર્થાત્ ઈષ્ટ પદાર્થનો વિયોગ થતાં તેના સંયોગ માટે વારંવાર વિચાર કરવો તે 'ઈષ્ટ વિયોગજ' નામનું આર્ત્તધ્યાન છે. ॥૩૧॥

वेदनायाश्च ॥३२॥

અર્થઃ—[वेदनायाः च] રોગજનિત પીડા થતાં તેને દૂર કરવા માટે વારંવાર ચિંતવન કરવું તે વેદનાજન્ય આર્ત્તધ્યાન છે. ॥૩૨॥

निदानं च ॥३३॥

અર્થ:—[निदानं च] ભવિષ્યકાળ સંબંધી વિષયોની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તને તલ્લીન કરી દેવું તે નિદાનજ આર્ત્તધ્યાન છે. ॥૩૩॥

ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ આર્ત્તધ્યાનના સ્વામી

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥३४॥

અર્થ:—[तत्] તે આર્ત્તધ્યાન [अविरत] અવિરત—પહેલા ચાર ગુણસ્થાન, [देशविरत] દેશવિરત—પાંચમું ગુણસ્થાન અને [प्रमत्तसंयतानाम्] પ્રમત્ત સંયત—છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય છે.

નોંધ—'નિદાનજ' આર્ત્તધ્યાન છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોતું નથી.

ટીકા

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તો અવિરત છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ અવિરત હોય છે. તેથી ચાર પ્રકારના જીવોને આર્ત્તધ્યાન હોય છે—(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સમ્યગ્દૃષ્ટિ—અવિરતિ (૩) દેશવિરત અને (૪) પ્રમત્ત સંયત. મિથ્યાદૃષ્ટિને સૌથી ખરાબ આર્ત્તધ્યાન હોય છે અને ત્યારપછી પ્રમત્તસંયત સુધી તે ક્રમેક્રમે મંદ થતું જાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન પછી આર્ત્તધ્યાન હોતું નથી.

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પરવસ્તુના સંયોગ-વિયોગને આર્ત્તધ્યાનનું કારણ માને છે, તેથી તેને આર્ત્તધ્યાન ખરેખર મંદ પણ થતું નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને આર્ત્તધ્યાન ક્વચિત થાય છે અને તેનું કારણ તેઓના પુરુષાર્થની નબળાઈ છે, તેથી તેઓ પોતાનો પુરુષાર્થ વધારીને ક્રમે ક્રમે આર્ત્તધ્યાન મંદ કરીને છેવટે તેનો નાશ કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની અરુચિ છે તેથી તેને સર્વજ્ઞ નિરંતર દુઃખમય એવું આર્ત્તધ્યાન વર્ત્તે છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવની અખંડ રુચિ વર્ત્તે છે તેથી તેને નિત્ય ધર્મધ્યાન

વર્તે છે, માત્ર પુરુષાર્થની નબળાઈથી કોઈક વખત અશુભભાવરૂપ આર્તધ્યાન હોય છે, પણ તે મંદ હોય છે. ॥૩૪॥

રૌદ્રધ્યાનના ભેદ અને સ્વામી

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥३५॥

અર્થઃ—[हिंसा अनृत स्तेय विषयसंरक्षणेभ्यो] હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયસંરક્ષણના ભાવથી ઉત્પન્ન થતું ધ્યાન [रौद्रम्] રૌદ્ર ધ્યાન છે; આ ધ્યાન [अविरत देशविरतयोः] અવિરત અને દેશવિરત (પહેલેથી પાંચ) ગુણસ્થાનોએ હોય છે.

ટીકા

ક્રૂર પરિણામોથી જે ધ્યાન થાય છે તે રૌદ્રધ્યાન છે. નિમિત્તના ભેદની અપેક્ષાએ રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર પડે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

૧. **હિંસાનંદી**—હિંસામાં આનંદ માની તેના સાધન મેળવવામાં તલ્લીન રહેવું તે.

૨. **મૃષાનંદી**—અસત્ય બોલવામાં આનંદ માની તેનું ચિંતવન કરવું તે.

૩. **ચૌર્યાનંદી**—ચોરીમાં આનંદ માની તેનું ચિંતવન કરવું તે.

૪. **પરિગ્રહાનંદી**—પરિગ્રહની રક્ષાની ચિંતા કરવામાં તલ્લીન થઈ જવું તે. ॥૩૫॥

ધર્મધ્યાનના ભેદ

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥३६॥

અર્થઃ—[आज्ञा अपाय विपाक संस्थान विचयाय] આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચયને માટે ચિંતવન કરવું તે [धर्म्यम्] ધર્મધ્યાન છે.

ટીકા

૧. ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) આજ્ઞાવિચય-આગમની પ્રમાણતાથી અર્થનો વિચાર કરવો તે.

(૨) અપાયવિચય-સંસારી જીવોના દુઃખનો અને તેમાંથી છૂટવાના ઉપાયનો વિચાર કરવો તે.

(૩) વિપાકવિચય-કર્મના ફળનો (-ઉદયનો) વિચાર કરવો તે.

(૪) સંસ્થાનવિચય-લોકના આકારનો વિચાર કરવો તે.

૨. ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારોનો વિચાર

(૧) વીતરાગ આજ્ઞા વિચાર, સાધક દશાનો વિચાર, હું વર્તમાનમાં કેટલી ભૂમિકામાં છું એ સંબંધી વિચાર કરવો તે આજ્ઞાવિચય છે.

(૨) બાધકતાનો વિચાર, વિઘ્ન કેટલું બાકી છે તેનો તથા દુઃખના કારણોનો વિચાર તે અપાયવિચય છે.

(૩) વિપાકનો વિચાર, કર્મોદયજન્ય કષાયભાવની અસ્થિરતા ટાળવાનો વિચાર કરવો તે વિપાકવિચય છે.

(૪) સંસ્થાન વિચાર કર્મોદયની સત્તાનો ક્યારે નાશ થશે અને મારા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું પ્રગટ નિરાવરણ સંસ્થાન કેવા પુરુષાર્થથી પ્રગટ થાય, શુદ્ધોપયોગની આકૃતિ સહિત સ્વભાવ વ્યંજન પર્યાયનો સ્વયં સ્થિર શુદ્ધ આકાર ક્યારે પ્રગટ થશે તે સંબંધી વિચાર કરવો તે સંસ્થાન વિચય છે.

૩. પ્રશ્નઃ-છઠ્ઠા ગુણસ્થાને તો નિર્વિકલ્પ દશા હોતી નથી તો ત્યાં ધર્મધ્યાન કેમ સંભવે?

ઉત્તરઃ—છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિકલ્પ હોય છે એ ખરું, પરંતુ ત્યાં તે વિકલ્પનું સ્વામિત્વ નથી અને સમ્યગ્દર્શનની દઢતા થઈને અશુભરાગ ટળતો જાય છે તેથી તેટલે દરજ્જે ત્યાં ધર્મધ્યાન છે અને તેનાથી સંવર-નિર્જરા થાય છે. ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાને પણ એજ રીતે ધર્મધ્યાન હોય છે અને તેનાથી તે ગુણસ્થાનને લાયક સંવર-નિર્જરા થાય છે. જે શુભભાવ હોય તે તો બંધનું કારણ થાય છે, તે ખરું ધર્મધ્યાન નથી.

૪. **ધર્મધ્યાન**—(ધર્મ=સ્વભાવ; ધ્યાન=એકાગ્રતા;) પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા તે નિશ્ચયધર્મધ્યાન છે; જેમાં ક્રિયાકાંડના સર્વ આડંબરોનો ત્યાગ છે એવી અંતરંગક્રિયાના આધારરૂપ જે આત્મા તેને, મર્યાદારહિત તથા ત્રણે કાળના કર્મોની ઉપાધિરહિત એવા સ્વરૂપે, જે જાણે છે તે જ્ઞાનની વિશેષપરિણતિ—કે જેમાં આત્મા પોતાના આશ્રયમાં સ્થિર થાય છે—તે નિશ્ચયધર્મધ્યાન છે, અને તે જ સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે.

વ્યવહારધર્મધ્યાન તે શુભભાવ છે; કર્મના ચિંતવનમાં મન લાગ્યું રહે એ તો શુભપરિણામરૂપ ધર્મધ્યાન છે. જેઓ કેવળ શુભપરિણામથી મોક્ષ માને છે તેને સમજાવ્યા છે કે શુભપરિણામથી અર્થાત્ વ્યવહારધર્મધ્યાનથી મોક્ષ થતો નથી. [જુઓ, શ્રીસમયસાર ગાથા ૨૯૧ ટીકા તથા ભાવાર્થ] ॥૩૬॥

શુક્લધ્યાનના સ્વામી

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥३७॥

અર્થઃ—[शुक्ले च आद्ये] પહેલા બે પ્રકારનાં શુક્લધ્યાન અર્થાત્ પૃથક્ત્વવિતર્ક અને એકત્વવિતર્ક એ બે ધ્યાન પણ [पूर्वविदः] પૂર્વજ્ઞાનધારી શ્રુતકેવળીને હોય છે.

નોંધ—આ સૂત્રમાં च શબ્દ છે તે એમ સૂચવે છે કે શ્રુતકેવળીને ધર્મધ્યાન પણ હોય છે.

ટીકા

૧. શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર ૩૯ મા સૂત્રમાં કહેશે. શુક્લધ્યાનનો પહેલો ભેદ આઠમા ગુણસ્થાને શરુ થાય છે અને દસમા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે; તેના નિમિત્તે મોહનીયકર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ થાય છે. બીજો ભેદ બારમા ગુણસ્થાને હોય છે; તેના નિમિત્તે બાકીનાં ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થાય છે. અગીઆરમા ગુણસ્થાને પહેલો ભેદ હોય છે.

૨. આ સૂત્રમાં પૂર્વધારી શ્રુતકેવળીને શુક્લધ્યાન હોવાનું કહ્યું છે તે ઉત્સર્ગ કથન છે, તેમાં અપવાદ કથનનો સમાવેશ ગૌણપણે થઈ જાય છે. અપવાદ કથન એ છે કે કોઈ જીવને નિશ્ચયસ્વરૂપ-આશ્રિત આઠ પ્રવચનમાતા પુરતું સમ્યગ્જ્ઞાન હોય તો તે પુરુષાર્થ વધારીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ શુક્લધ્યાન પ્રગટ કરે છે. તેનું દૃષ્ટાંત શિવભૂતિ મુનિ છે; તેઓને વિશેષ શાસ્ત્રજ્ઞાન ન હોવા છતાં નિશ્ચયસ્વરૂપઆશ્રિત સમ્યગ્જ્ઞાન હતું અને તેથી પુરુષાર્થ વધારી શુક્લધ્યાન પ્રગટ કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા હતા.

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર અ. ૬. ગાથા ૪૬ ની ટીકા) ॥૩૭॥

શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદોમાંથી પહેલા બે ભેદ કોને હોય તે જણાવ્યું, હવે બાકીના બે ભેદ કોને હોય છે તે જણાવે છે.

परे केवलिनः ॥३८॥

અર્થઃ—[परे] શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે ભેદ અર્થાત્ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તી એ બે ધ્યાન [केवलिनः] કેવળી ભગવાનને હોય છે.

ટીકા

ત્રીજો ભેદ તેરમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા ભાગમાં હોય છે; તેના નિમિત્તથી ૭૨ પ્રકૃતિઓનો નાશ થઈને ચૌદમું ગુણસ્થાન પ્રગટે છે.

અને ચોથો ભેદ ચૌદમા ગુણસ્થાને હોય છે; તેના નિમિત્તથી ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થઈને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૮॥

શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદો

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया-निवर्तीनि ॥३९॥

અર્થઃ—[पृथक्त्व एकत्ववितर्क] પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, [सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवर्तीनि] સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તી—એ ચાર ભેદ શુક્લધ્યાનના છે. ॥૩૯॥

યોગ અપેક્ષાએ શુક્લધ્યાનના સ્વામી

त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥४०॥

અર્થઃ—[त्रि एकयोग काययोग अयोगानाम्] ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના શુક્લધ્યાન અનુક્રમે ત્રણ યોગવાળા, એક યોગવાળા, માત્ર કાયયોગવાળા અને અયોગી જીવોને હોય છે.

ટીકા

૧. પહેલું પૃથક્ત્વવિતર્કધ્યાન મન, વચન, કાય એ ત્રણ યોગના ધારક જીવોને હોય છે. (ગુણસ્થાન ૮ થી ૧૧)

બીજું એકત્વવિતર્કધ્યાન ત્રણમાંથી કોઈ એક યોગના ધારકને હોય છે. (ગુણસ્થાન ૧૨)

ત્રીજું સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિધ્યાન માત્ર કાયયોગના ધારકને હોય છે. (ગુણસ્થાન ૧૩)

ચોથું વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તીધ્યાન યોગરહિત-અયોગી જીવોને હોય છે. (ગુણસ્થાન ૧૪)

૨. કેવળીના મનોયોગસંબંધી સ્પષ્ટીકરણ

(૧) કેવળી ભગવાનને અતીન્દ્રિયજ્ઞાન હોય છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમને દ્રવ્યમન નથી. દ્રવ્યમનનો તેમને સદ્‌ભાવ છે, પણ તેમને મનોનૈમિત્તિક જ્ઞાન નથી કેમ કે માનસિક જ્ઞાન તો ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને કેવળી ભગવાનને ક્ષાયિકજ્ઞાન હોવાથી તેનો અભાવ છે.

(૨) મનોયોગ ચાર પ્રકારના છે-૧-સત્ય મનોયોગ ૨-મૃષા મનોયોગ ૩-સત્યમૃષા મનોયોગ ૪-અસત્યમૃષા મનોયોગ એટલે કે જેમાં સત્યપણું અને મૃષાપણું એ બંને નથી; આને અનુભય મનોયોગ પણ કહેવાય છે. કેવળી ભગવાનને આ ચારમાંથી પહેલો અને ચોથો મનોયોગ વચનના નિમિત્તે ઉપચારથી કહેવામાં આવેછે.

(૪) પ્રશ્ન:—કેવળીને સત્યમનોયોગનો સદ્‌ભાવ હોય તે તો બરાબર છે, પણ તેમને વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન છે અને સંશય તથા અધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી તેમને અનુભય અર્થાત્ અસત્યમૃષા મનોયોગ કેવી રીતે સંભવે છે?

ઉત્તર:—સંશય અને અનધ્યવસાયના કારણરૂપ જે વચન તેનું નિમિત્તકારણ મન હોય છે, તેથી તેમાં શ્રોતાના ઉપચારથી અનુભયધર્મ રહી શકે છે, માટે સયોગી જિનને અનુભય મનોયોગનો સદ્‌ભાવ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. આ રીતે સયોગી જિનને અનુભયમનોયોગ સ્વીકારવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. કેવળીના જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો અનંત હોવાથી, અને શ્રોતાને આવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ અતિશયરહિત હોવાથી કેવળીનાં વચનોના નિમિતે સંશય અને અનધ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે તેથી અનુભય મનોયોગનો સદ્‌ભાવ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. (શ્રી ધવલા પુસ્તક ૧ પા. ૨૮૨ થી ૨૮૪ તથા ૩૦૮)

૩. કેવળીને બે પ્રકારના વચનયોગ

કેવળી ભગવાનને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન (ભાવમન) નહિ હોવા છતાં તેમને સત્ય અને અનુભય એ બે પ્રકારના મનોયોગની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે તે ઉપચારથી કહેવામાં આવી છે. ઉપચારથી મનદ્વારા એ બંને પ્રકારના વચનોની ઉત્પત્તિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ બે પ્રકારના મનોયોગ કહ્યા છે તેમ બે પ્રકારના વચનયોગ પણ કહેવામાં આવ્યા છે, તે પણ ઉપચારથી છે કેમ કે કેવળી ભગવાનને બોલવાની ઇચ્છા નથી, સહજપણે દિવ્યધ્વનિ છે.

(શ્રી ધવલા પુસ્તક ૧ પા. ૨૮૩ તથા ૩૦૮)

૪. ક્ષપક તથા ઉપશમક જીવોને ચારે મનોયોગ કઈ રીતે છે

શંકા—ક્ષપક (–ક્ષપકશ્રેણીવાળા) અને ઉપશમક (-ઉપશમશ્રેણીવાળા) જીવોને સત્યમનોયોગ અને અનુભયમનોયોગનો સદ્ભાવ ભલે હો, પણ બાકીનાં બે—અસત્યમનોયોગ અને ઉભયમનોયોગનો સદ્ભાવ શી રીતે છે? કેમ કે તે બંનેમાં રહેવાવાળો અપ્રમાદ તે અસત્ય અને ઉભયમનોયોગના કારણભૂત પ્રમાદનો વિરોધી છે અર્થાત્ ક્ષપક અને ઉપશમક પ્રમાદરહિત હોય છે, માટે તેને અસત્યમનોયોગ અને ઉભયમનોયોગ કઈ રીતે હોય?

સમાધાન:—આવરણકર્મયુક્ત જીવોને વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ અજ્ઞાનના કારણભૂત મનનો સદ્ભાવ માનવામાં અને તેથી અસત્ય તથા ઉભય મનોયોગ માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તે કારણે ક્ષપક અને ઉપશમક જીવો પ્રમત્ત માની શકાય નહિ, કેમ કે પ્રમાદ મોહની પર્યાય છે.

(શ્રી ધવલા પુ. ૧, પા. ૨૮૫-૨૮૬)

નોંધ-સમનસ્ક (–મનસહિત) જીવોને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ મનોયોગથી થાય છે—એમ માનવામાં દોષ છે. કેમ કે એમ માનવામાં કેવળજ્ઞાનથી વ્યભિચાર આવે છે. પણ સમનસ્ક જીવોને ક્ષાયોપશમિક-

જ્ઞાન થાય છે તેમાં મનોયોગ નિમિત્ત છે-એ વાત સાચી છે. બધાં વચનો થવામાં મન નિમિત્ત છે એમ માનવામાં દોષ છે, કેમ કે એમ માનવાથી કેવળીભગવાનને મન નિમિત્ત નથી. તેથી તેમને વચનનો અભાવ થશે. (શ્રીધવલા પુ. ૧. પા. ૨૮૭-૨૮૮)

૫. ક્ષપક અને ઉપશમક જીવોના વચનયોગ સંબંધી

શંકાઃ—જેને કષાય ક્ષીણ થઈ ગયા છે તે જીવોને અસત્યવચનયોગ કેમ હોઇ શકે ?

સમાધાનઃ—અસત્યવચનનું કારણ અજ્ઞાન છે તે બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તે અપેક્ષાએ અસત્યવચનનો સદ્‌ભાવ બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે; અને તેથી ઉભયસંયોગજ સત્યમૃષાવચન પણ બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

શંકાઃ—વચનગુપ્તિનું પૂરી રીતે પાલન કરનારા કષાયરહિત જીવોને વચનયોગ કેમ સંભવે ?

સમાધાનઃ—કષાયરહિત જીવોમાં અન્તર્જલ્પ હોવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. (શ્રીધવલા પુ. ૧. પા. ૨૮૯) ॥૪૦॥

શુક્લધ્યાનના પહેલા બે ભેદોની વિશેષતા

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥४१॥

અર્થઃ-[एकाश्रये] એક (શ્રુતજ્ઞાની)ના આશ્રયે રહેનારાં [पूर्वे] શુક્લધ્યાનના પહેલા બે ભેદો [सवितर्क वीचारे] વિતર્ક અને વીચારસહિત છે. પરંતુ—

अवीचारं द्वितीयम् ॥४२॥

અર્થઃ—[द्वितीयम्] ઉપર કહેલાં બે શુક્લધ્યાનમાંથી બીજું [अवीचारं] વીચારથી રહિત છે, (પણ સવિતર્ક હોય છે).

ટીકા

૧. ૪૨ મું સૂત્ર ૪૧ મા સૂત્રના અપવાદરૂપ છે, એટલે કે શુકલધ્યાનનો બીજો ભેદ વીચારરહિત છે. જેમાં વિતર્ક અને વીચાર બંને હોય તે પહેલું પૃથક્ત્વવિતર્ક શુકલધ્યાન છે, અને જે વીચારરહિત તથા વિતર્કસહિત, મણીના દીપકની સમાન અચલ છે તે બીજું-એકત્વવિતર્ક શુકલધ્યાન છે; તેમાં અર્થ, વચન અને યોગનું પલટવું દૂર થયું હોય છે એટલે કે તે સંક્રાંતિરહિત છે. વિતર્કની વ્યાખ્યા ૪૩ મા સૂત્રમાં અને વીચારની વ્યાખ્યા ૪૪ મા સૂત્રમાં આવશે.

૨. સૂક્ષ્મ કાયયોગના અવલંબનથી જે ધ્યાન થાય છે તેને સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ (ત્રીજું) શુકલધ્યાન કહેવાય છે; અને જેમાં આત્મપ્રદેશોમાં પરિસ્પંદ પેદા કરવાવાળી શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ સમસ્ત ક્રિયાઓ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેને વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તી (ચોથું) શુકલધ્યાન કહેવાય છે. ॥ ૪૧-૪૨ ॥

વિતર્કનું લક્ષણ

वितर्कः श्रुतम् ॥४३॥

અર્થઃ—[श्रुतम्] શ્રુતજ્ઞાનને [वितर्कः] વિતર્ક કહેવાય છે.

નોંધ—'શ્રુતજ્ઞાન' શબ્દ શ્રવણપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ સૂચવે છે. મતિજ્ઞાનના ભેદરૂપ ચિંતાને પણ તર્ક કહેવાય છે, તે અહીં ગ્રહણ કરવો નહીં. ॥૪૩॥

વીચારનું લક્ષણ

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः ॥४४॥

અર્થઃ—[अर्थ व्यंजन योगसंक्रान्तिः] અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાન્તિ (=બદલવું) તે [वीचारः] વીચાર છે.

ટીકા

અર્થસંક્રાન્તિ—અર્થ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ અને સંક્રાંતિ એટલે બદલવું તે. ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થમાં દ્રવ્યને છોડી તેની પર્યાયને ધ્યાવે અથવા પર્યાયને છોડી દ્રવ્યને ધ્યાવે તે અર્થસંક્રાંતિ છે.

વ્યંજનસંક્રાંતિ—વ્યંજન એટલે વચન અને સંક્રાંતિ એટલે બદલવું તે. શ્રુતના કોઈ એક વચનને છોડીને અન્યનું અવલંબન કરવું તથા તેને છોડીને કોઈ અન્યનું અવલંબન કરવું તથા તેને છોડીને કોઈ અન્યતું અવલંબન કરવું તે વ્યંજનસંક્રાંતિ છે.

યોગસંક્રાંતિ—કાયયોગને છોડીને મનોયોગ કે વચનયોગને ગ્રહણ કરવો અને તે છોડીને અન્ય યોગને ગ્રહણ કરવો તે યોગસંક્રાંતિ છે.

એ લક્ષમાં રાખવું કે જે જીવને શુક્લધ્યાન વર્તે છે તે જીવ નિર્વિકલ્પદશામાં જ છે, તેથી તેને આ સંક્રાંતિની ખબર નથી; પણ તે દશામાં તેવી પલટના થાય છે તે કેવળજ્ઞાની જાણે છે.

ઉપર કહેલ સંક્રાંતિ—પરિવર્તનને વીચાર કહેવાય છે. જ્યાં સુધી એ વીચાર રહે ત્યાં સુધી તે ધ્યાનને સવીચાર (અર્થાત્ પહેલું પૃથક્ત્વવિતર્ક) કહેવાય છે. પછી ધ્યાનમાં દૃઢતા થાય છે ત્યારે તે પરિવર્તન બંધ થઈ જાય છે; તે ધ્યાનને અવીચાર (અર્થાત્ બીજું એકત્વવિતર્ક કહેવાય છે.

પ્રશ્નઃ—કેવળીભગવાનને ધ્યાન હોય ?

ઉત્તરઃ—ધ્યાનનું લક્ષણ 'એકાગ્ર ચિંતાનિરોધ' છે. એક એક પદાર્થનું ચિંતવન તો ક્ષયોપશમજ્ઞાનીને હોય, કેવળીભગવાનને તો યુગપત્ સકલ પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વર્તે છે; એવો કોઇ પદાર્થ બાકી રહ્યો નથી કે જેનું તેઓ ધ્યાન કરે. કેવળીભગવાન કૃતકૃત્ય

છે, તેમને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી; આથી તેમને ખરેખર ધ્યાન નથી. તોપણ આયુ પૂર્ણ થતાં તથા અન્ય ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં યોગનો નિરોધ અને કર્મોની નિર્જરા સ્વયમેવ થાય છે, અને ધ્યાનનું કાર્ય પણ યોગનો નિરોધ અને કર્મની નિર્જરા થવી તે છે, તેથી કેવળીભગવાનને ધ્યાન જેવું કાર્ય દેખીને ઉપચારથી તેમને શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. સત્યાર્થ ધ્યાન તેમને નથી. ॥૪૪॥

અહીં ધ્યાનતપનું વર્ણન પુરું થયું.

અનુપ્રેક્ષા તથા ધ્યાન

જો કે અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાનમાં કાંઈ અંતર નથી, પણ તેના ફળ અપેક્ષાએ ભિન્નતા છે. અનુપ્રેક્ષાનું ફળ એ છે કે તેમાં અનિત્યતા વગેરેનું ચિંતવન કરવાથી ઉપેક્ષાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે અને તેને વધારી શકાય છે. ધ્યાનનું ફળ એ છે કે તેમાં ચિત્તને અનેક વિષયોથી હઠાવીને એક વિષયમાં સ્થિર કરી શકાય છે. આ કારણે અનુપ્રેક્ષા પછી ધ્યાનનું સ્વરૂપ, લક્ષણ તથા ભેદ વર્ણવીને તે બંનેને જુદા લખવામાં આવ્યા છે.

(તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૭ ગાથા ૪૩ ટીકા)

આ નવમા અધ્યાયના પહેલા અઢાર સૂત્રોમાં સંવર અને તેના કારણોનું વર્ણન કર્યું. ત્યારપછી નિર્જરા અને તેના કારણોનું વર્ણન શરુ કર્યું. નિર્જરા તપથી થાય છે (तपसा निर्जरा च-सूत्र ३) તેથી સૂ. ૧૯-૨૦ માં તપના બાર પ્રકાર વર્ણવ્યા, ત્યારપછી છ પ્રકારના અંતરંગતપના પેટા ભેદોનું વર્ણન અહીં સુધી કર્યું.

વ્રત, ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપેક્ષા, પરિષહજય, બાર પ્રકારના તપ વગેરે સંબંધી ખાસ લક્ષમાં રાખવા લાયક સ્પષ્ટીકરણ

૧. કેટલાક જીવો કેવળ વ્યવહારનયનું જ અવલંબન કરે છે, તેમને પરદ્રવ્યરૂપ ભિન્ન સાધનસાધ્યભાવની દૃષ્ટિ છે તેથી તેઓ વ્યવહારમાં જ ખેદખિન્ન રહે છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે વર્તે છે—

શ્રદ્ધા સંબંધમાં–ધર્મદ્રવ્યાદિ પરદ્રવ્યોની શ્રદ્ધા કરે છે.

જ્ઞાન સંબંધમાં–દ્રવ્યશ્રુતના પઠન પાઠનાદિ સંસ્કારોથી અનેક પ્રકારના વિકલ્પ જાળથી કલંકિત ચૈતન્યવૃત્તિને ધારણ કરે છે.

ચારિત્ર સંબંધમાં–યતિના સમસ્ત વ્રતસમૂદાયરૂપ તપ (સાધુ)–પ્રવૃત્તિરૂપ કર્મકાંડોને અચલિતપણે આચરે છે, તેમાં કોઈ વેળા પુણ્યની રુચિ કરે છે, કદાચિત્ દયાવંત થાય છે.

દર્શનાચાર સંબંધમાં–કોઈ વાર પ્રશમતા, કોઈવાર વૈરાગ્ય, કોઈવાર અનુકંપા અને કોઈવાર આસ્તિક્યમાં વર્તે છે; તથા શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મૂઢદૃષ્ટિ આદિ ભાવો ઉત્પન્ન ન થાય તેવી શુભોપયોગરૂપ સાવધાની રાખે છે; કેવળ વ્યવહારનયરૂપ ઉપબૃંહણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના એ અંગોની ભાવના ચિંતવે છે અને તે બાબતનો ઉત્સાહ વારંવાર વધારે છે.

જ્ઞાનાચાર સંબંધમાં—સ્વાધ્યાયનો કાળ વિચારે છે, ઘણા પ્રકારના વિનયમાં પ્રવર્તે છે, શાસ્ત્રની ભક્તિ અર્થે દુર્ધર ઉપધાન કરે છે—આરંભ કરે છે, શાસ્ત્રનું રૂડા પ્રકારે બહુમાન કરે છે, ગુરુ વગેરેમાં ઉપકારપ્રવૃત્તિને ભૂલતા નથી, અર્થ, વ્યજંન અને તે બંનેની શુદ્ધતામાં સાવધાન રહે છે.

ચારિત્રાચાર સંબંધમાં—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, સ્ત્રીસેવન અને પરિગ્રહ એ બધાથી વિરતિરૂપ પંચમહાવ્રતમાં સ્થિરવૃત્તિ ધારણ કરે છે, યોગ(–મન–વચન–કાય)ના નિગ્રહરૂપ ગુપ્તિઓનાં અવલંબનનો ઉદ્યોગ કરે છે; ઇર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપણ અને ઉત્સર્ગ એ પાંચ સમિતિમાં સર્વથા પ્રયત્નવંત છે.

તપાચાર સંબંધમાં—અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવક્તશય્યાસન અને કાયક્લેશમાં નિરંતર

ઉત્સાહ રાખે છે; પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનને અર્થે ચિત્તને વશ કરે છે.

વીર્યાચાર સંબંધમાં-કર્મકાંડમાં સર્વશક્તિપૂર્વક વર્તે છે.

આ જીવો ઉપર પ્રમાણે કર્મચેતનાની પ્રધાનતાપૂર્વક અશુભભાવની પ્રવૃત્તિ છોડે છે પણ શુભભાવની પ્રવૃત્તિને આદરવા યોગ્ય માનીને અંગીકાર કરે છે; તેથી સકલ ક્રિયાકાંડના આડંબરથી પર, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઐક્ય પરિણતિરૂપ જ્ઞાન ચેતનાને તેઓ કોઈ પણ કાળે પામતા નથી.

તેઓ ઘણા પુણ્યના ભારથી ગર્ભિત ચિત્તવૃત્તિ ધારી રહે છે તેથી સ્વર્ગલોકાદિ ક્લેશપ્રાપ્તિ કરીને પરંપરાએ લાંબા કાળ સુધી સંસાર-સાગરમાં પરિભ્રમણ કરે છે. (જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા)

૨. **પ્રશ્નઃ**—આ અધિકારમાં જે જે કાર્યો સંવર-નિર્જરારૂપ કહ્યાં છે તે કાર્યોને કેવળ વ્યવહારાલંબી જીવ પણ આદરે છે, છતાં તેને સંવર-નિર્જરા કેમ થતાં નથી?

ઉત્તરઃ—આ અધિકારમાં જે કાર્યો સંવર-નિર્જરારૂપ કહ્યાં છે તે વ્યવહારાલંબી જીવના શુભભાવરૂપ નથી. કેવળ વ્યવહારાલંબી તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમ કે તે શુભભાવને ધર્મ માને છે તથા તેને ધર્મમાં મદદગાર માને છે તેથી તેને શુદ્ધતા પ્રગટે નહિ અને સંવર-નિર્જરા થાય નહિ. જે જીવોને શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું આલંબન હોય તેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તેઓ શુભ ભાવને ધર્મ માનતા નથી. તેમને રાગદ્વેષ ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરતાં અશુભ ટળીને જે શુભ રહી જાય છે તેને તેઓ ધર્મ માનતા નથી તેથી ક્રમેક્રમે વીતરાગભાવ વધારીને તે શુભભાવને પણ તેઓ ટાળે છે. એવા જીવોના વ્યવહારને આ અધિકારમાં ઉપચારથી સંવર-નિર્જરાનું કારણ કહેલ છે.

આ ઉપચાર પણ જ્ઞાનીના શુભભાવરૂપ વ્યવહારને લાગુ પડે છે કેમ કે તેમને તે વ્યવહારની હેયબુદ્ધિ હોવાથી તેને ટાળે છે, પણ અજ્ઞાની તો વ્યવહારને જ ધર્મ માનીને આદરે છે તેથી તેના શુભરાગને તો ઉપચારથી પણ સંવર-નિર્જરાનું કારણ કહેવાય નહિ.

ખરી રીતે તો શુદ્ધભાવ જ સંવર-નિર્જરારૂપ છે. જો શુભભાવ ખરેખર સંવર-નિર્જરાનું કારણ હોય તો કેવળ વ્યવહારાવલંબીને બધા પ્રકારનો નિરતિચાર વ્યવહાર છે તેથી તેને શુદ્ધતા પ્રગટવી જોઈએ. પરંતુ રાગ તે સંવર નિર્જરાનું કારણ છે જ નહિ, અજ્ઞાની શુભભાવને ધર્મ માનતો હોવાથી તથા શુભ કરતાં કરતાં ધર્મ થશે એમ માનતો હોવાથી અને શુભ-અશુભ બંને ટાળતાં ધર્મ થશે એમ નહિ માનતો હોવાથી તેનો તમામ વ્યવહાર નિરર્થક છે, તેથી તેને વ્યવહારાભાસી કહેવામાં આવે છે.

આવો વ્યવહાર (-જે ખરેખર વ્યવહારાભાસ છે તે) ભવ્ય તેમજ અભવ્ય જીવોએ અનંતવાર કર્યો છે અને તેના ફળમાં અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયકે ગયા છે, પણ તેનાથી ધર્મ થયો નથી. ધર્મ તો શુદ્ધ નિશ્ચયસ્વભાવના આશ્રયે થતા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જ થાય છે.

શ્રી સમયસારજીમાં કહ્યું છે કે-

वदसमिदीगुत्तीओ सीलतवं जिणवरेहि पण्णत्तं ।
कुव्वंतो वि अभव्वो अण्णाणी मिच्छदिट्ठी दु ॥२७३॥

જિનવરકહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ વળી તપ-શીલને
કરતાં છતાં ય અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૨૭૩.

અર્થ:-જિનવરોએ કહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, શીલ, તપ કરવા છતાં પણ અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ટીકા:—શીલ અને તપથી પરિપૂર્ણ, ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિ પ્રત્યે સાવધાની ભરેલું, અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતરૂપ

વ્યવહારચારિત્ર અભવ્ય પણ કરે છે અર્થાત્ પાળે છે; તોપણ તે નિશ્ચારિત્ર (–ચારિત્રરહિત) અજ્ઞાની અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કારણ કે નિશ્ચયચારિત્રના કારણરૂપ જ્ઞાન શ્રદ્ધાનથી શૂન્ય છે.

ભાવાર્થઃ—અભવ્ય જીવ મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિરૂપ ચારિત્ર પાળે તોપણ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન શ્રદ્ધા વિના તે ચારિત્ર 'સમ્યક્-ચારિત્ર' નામ પામતું નથી માટે તે અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને નિશ્ચારિત્ર જ છે. (શ્રી સમયસાર પા. ૩૩૫-૩૩૬)

નોંધઃ—અહીં અભવ્ય જીવનો દાખલો આપ્યો છે, પણ આ સિદ્ધાંત વ્યવહારનો આશ્રય લેનાર બધા જીવોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

૩. શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે તેથી તેને નિશ્ચય કહ્યો છે. વ્રત, તપાદિ કાંઈ સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, તેથી તેને વ્યવહાર કહેવાય છે. **એ પ્રમાણે ભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે નિશ્ચયનય અને અભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે વ્યવહારનય કહ્યા છે એમ જાણવું. પણ એ બંનેને સાચા મોક્ષમાર્ગ જાણીને તેને ઉપાદેય માનવા તે તો મિથ્યાબુદ્ધિ જ છે.** (જુઓ, શ્રીમોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પા. ૨૫૪)

૪. નિશ્ચય-વ્યવહારનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર કોઈ જીવને ધર્મ કે સંવર-નિર્જરા થાય નહિ. શુદ્ધ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર નિશ્ચય-વ્યવહારનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય નહિ, માટે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની પહેલી જરુર છે.

પાત્રની અપેક્ષાએ નિર્જરામાં થતી ન્યૂનાધિકતા

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाःक्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

અર્થ:—[सम्यग्दृष्टि श्रावक विरत] સમ્યગ્દષ્ટિ, પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક, વિરત મુનિ, [अनन्तवियोजक दर्शनमोहक्षपक] અનંતાનુબંધીનું વિસંયોજન કરનાર, દર્શનમોહનો ક્ષય કરનાર, [उपशमक उपशान्तमोह] ઉપશમશ્રેણી માંડનાર, ઉપશાંતમોહ, [क्षपक क्षीणमोह] ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર, ક્ષીણમોહ અને [जिनाः] જિન—એ સર્વેને (અંતર્મુહૂર્તપર્યંત પરિણામોની વિશુદ્ધતાની અધિકતાથી, આયુકર્મને છોડીને) પ્રતિસમય [क्रमशः असंख्येयगुणनिर्जराः] ક્રમથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે.

ટીકા

(૧) અહીં પ્રથમ સમ્યગ્દષ્ટિની ચોથા ગુણસ્થાનની દશા જણાવી છે. જે અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા કહી છે તે, સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની તદ્દન નજીકની આત્માની દશામાં થતી નિર્જરા કરતાં અસંખ્યાતગુણી સમજવી. પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ પહેલાં ત્રણ કરણ થાય છે તેમાં અનિવૃત્તિકરણના અંત સમયમાં વર્તતી વિશુદ્ધતાથી વિશુદ્ધ જે સમ્યક્ત્વ સન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિ તેને આયુ સિવાયના સાત કર્મોની જે નિર્જરા થાય છે તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં અંતર્મુહૂર્તપર્યંત સમયે સમયે થાય છે એટલે કે સમ્યક્ત્વ સન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિની નિર્જરા કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને ગુણશ્રેણી નિર્જરામાં અસંખ્યગુણા દ્રવ્ય છે. આ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની નિર્જરા છે.

(૨) તે જીવ જ્યારે પાંચમું ગુણસ્થાન—શ્રાવકપણું પ્રગટ કરે ત્યારે અંતર્મુહૂર્તપર્યંત નિર્જરા થવા યોગ્ય કર્મ પુદ્‌ગલરૂપ ગુણશ્રેણી નિર્જરાદ્રવ્ય ચોથા ગુણસ્થાન કરતાં અસંખ્યાતગુણા છે.

(૩) પાંચમાથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા સકળસંયમરૂપ અપ્રમત્તસંયત (સાતમું) ગુણસ્થાન પ્રગટે ત્યારે થાય છે. પાંચમા

પછી પ્રથમ સાતમું ગુણસ્થાન પ્રગટે છે અને પછી વિકલ્પ ઉઠતાં છઠ્ઠું પ્રમત્ત ગુણસ્થાન આવે છે. સૂત્રમાં 'વિરત' શબ્દ કહ્યો છે તેમાં સાતમું અને છઠ્ઠું બંને ગુણસ્થાનવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) ત્રણ કરણના પ્રભાવથી ચાર અનંતાનુબંધી કષાયને બાર કષાય તથા નવ નોકષાયરૂપ પરિણમાવી દે તે જીવોને અંતર્મુહૂર્ત-પર્યંત સમયે સમયે અસંખ્યાતગુણી દ્રવ્યનિર્જરા થાય છે. અનંતાનુબંધીની આ વિસંયોજના ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું એ ચાર ગુણસ્થાનોમાં થાય છે; તે ચારે ગુણસ્થાનમાં જે અનંતવિયોજક છે તે પોતાના ગુણસ્થાનમાં પોતાની પૂર્વની નિર્જરાથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા કરે છે;

(૫) અનંત વિયોજકથી અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા દર્શનમોહના ક્ષપકને (તે જ જીવને) થાય છે. પહેલાં અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના કર્યા પછી દર્શનમોહના ત્રિકને ક્ષપાવે એવો ક્રમ છે.

(૬) દર્શનમોહના ક્ષપક કરતાં 'ઉપશમક'ને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે.

પ્રશ્નઃ-ઉપશમકની વાત દર્શનમોહના ક્ષપક પછી કેમ કરી ?

ઉત્તરઃ-ક્ષપકનો અર્થ ક્ષાયિક થાય છે, અહીં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનની વાત છે; અને 'ઉપશમક' કહેતાં દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ-યુક્ત ઉપશમશ્રેણીવાળો જીવ સમજવો. ક્ષાયકસમ્યગ્દૃષ્ટિ કરતાં ઉપશમશ્રેણીવાળાને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે તેથી પહેલાં ક્ષપકની વાત કરી છે અને ક્ષપક પછી ઉપશમકની વાત કરી છે. ક્ષાયકસમ્યગ્દર્શન ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે ગુણસ્થાને હોય છે અને જે જીવ ચારિત્રમોહનો ઉપશમ કરવાને ઉદ્યમી થએલ છે તેને આઠમું, નવમું અને દસમું ગુણસ્થાન હોય છે.

(૭) ઉપશમક જીવ કરતાં અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા અગીઆરમા ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાને હોય છે.

(૮) ઉપશાન્તમોહવાળા જીવ કરતાં ક્ષપકશ્રેણીવાળાને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા હોય છે; આ જીવને આઠમું, નવમું અને દસમું ગુણસ્થાન હોય છે.

(૯) ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવ કરતાં બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા હોય છે.

(૧૦) બારમા ગુણસ્થાન કરતાં જિનને (તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાને) અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા હોય છે. જિનના ત્રણ ભેદ છે—(૧) સ્વસ્થાન કેવળી, (૨) સમુદ્ઘાત કેવળી અને (૩) અયોગ કેવળી. આ ત્રણેમાં પણ વિશુદ્ધતાના કારણે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે. અત્યંત વિશુદ્ધતાને કારણે સમુદ્ઘાત કેવળીને નામ, ગોત્ર, અને વેદનીયકર્મની સ્થિતિ આયુકર્મ સમાન થઈ જાય છે.

આ સુત્રનો સિદ્ધાંત

આ સૂત્રમાં નિર્જરા માટે પ્રથમ પાત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જણાવેલ છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મની શરુઆત થાય છે.

આ સૂત્રમાં નિર્જરાના દસ પાત્રોનો જે અનુક્રમ આપ્યો છે તેનો અર્થ એમ ન સમજવો કે વિરત ગુણસ્થાનવાળા જીવ કે જેને ત્રીજા પાત્રમાં મૂકેલ છે તેના કરતાં ચોથા અને પાંચમાં પાત્રમાં મૂકેલા ચોથા કે પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી અનંતાનુબંધીના વિસંયોજકને કે દર્શનમોહના ક્ષપકને વધારે નિર્જરા થાય છે. પણ એમ સમજવું કે તે તે ગુણસ્થાનવર્તી જીવ જો અનંતવિયોજક થાય કે દર્શનમોહ ક્ષપક થાય તો તે જીવને પહેલાં કરતાં અસંખ્યાતગુણી દ્રવ્યનિર્જરા થાય છે. ॥૪૫॥

નિર્ગ્રંથ (-સાધુઓ) ના ભેદ

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रंथस्नातका निर्ग्रंथाः ॥४६॥

અર્થઃ-[पुलाक बकुश कुशील निर्ग्रंथ स्नातकाः] પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક—એ પાંચ પ્રકારના [निर्ग्रंथाः] નિર્ગ્રંથ (-સાધુ) છે.

ટીકા

૧. સુત્રમાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા

(૧) **પુલાક**—જે ઉત્તરગુણોની ભાવનાથી રહિત હોય અને કોઈ ક્ષેત્ર તથા કાળમાં કોઈ મૂળગુણમાં પણ અતિચાર લગાડે, તથા જેને અલ્પ વિશુદ્ધતા હોય તેને પુલાક કહે છે. (જુઓ સૂત્ર ૪૭ માં આપેલ પ્રતિસેવનાની વિગત)

(૨) **બકુશ**—જે મૂળગુણોનું નિર્દોષ પાલન કરે છે પણ શરીર તથા ઉપકરણોની શોભા વધારવા માટે ધર્માનુરાગના કારણે કાંઈક ઇચ્છા રાખે છે તેને બકુશ કહે છે.

(૩) **કુશીલ**—તેના બે પ્રકાર છે-૧- પ્રતિસેવના કુશીલ અને ૨- કષાય કુશીલ. જેને શરીરાદિ તથા ઉપકરણાદિથી પૂર્ણ વિરક્તતા ન હોય, અને મૂળગુણ તથા ઉત્તરગુણની પરિપૂર્ણતા હોય પરંતુ ઉત્તરગુણમાં કાંઈક વિરાધના કોઈ વાર થતી હોય તેને પ્રતિસેવના કુશીલ કહે છે. અને જેમણે સંજ્વલન સિવાય બીજા કષાયોને જીતી લીધા હોય તેને કષાય કુશીલ કહે છે.

(૪) **નિર્ગ્રંથ**—જેમને મોહકર્મ ક્ષીણ થઈ ગયું છે તથા જેમને મોહકર્મના ઉદયનો અભાવ છે એવા બારમા તથા અગીઆરમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને નિર્ગ્રંથ કહે છે.

(૫) **સ્નાતક**—સમસ્ત ઘાતિકર્મોનો નાશ કરનાર કેવળી ભગવાનને સ્નાતક કહે છે. (આમાં તેરમું તથા ચૌદમું બંને ગુણસ્થાન સમજવા.)

૨. પરમાર્થનિર્ગ્રંથ અને વ્યવહારનિર્ગ્રંથ

બાર, તેર અને ચૌદમા ગુણસ્થાને બિરાજતા જીવો પરમાર્થનિર્ગ્રંથ છે, કેમ કે તેમને સમસ્ત મોહનો નાશ થયો છે; તેઓને નિશ્ચયનિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. બીજા સાધુઓ જો કે સમ્યગ્દર્શન અને નિષ્પરિગ્રહપણાને લીધે નિર્ગ્રંથ છે અર્થાત્ તેઓ મિથ્યાદર્શન તથા વસ્ત્ર, આભરણ, હથિયાર, કટક, ધન-ધાન્ય વગેરે પરિગ્રહથી રહિત હોવાથી નિર્ગ્રંથ છે, તોપણ તેમને મોહનીયકર્મનો અંશે સદ્ભાવ છે તેથી તેઓ વ્યવહારનિર્ગ્રંથ છે.

૩. કેટલાક ખુલાસા

(૧) **પ્રશ્ન**:—પુલાક મુનિને કોઈ અવસરમાં કોઈ એક વ્રતનો ભંગ ક્ષેત્ર-કાળને વશ હોય છે, છતાં તેને નિર્ગ્રંથ કહ્યા, તો શ્રાવકને પણ નિર્ગ્રંથપણું કહેવાનો પ્રસંગ આવશે?

ઉત્તર:—પુલાક મુનિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને પરવશથી કે જબરજસ્તીથી વ્રતમાં ક્ષણિક દોષ થઈ જાય છે; પણ યથાજાતરૂપ છે તેથી નૈગમનયે તે નિર્ગ્રંથ છે; શ્રાવકને યથાજાતરૂપ (નગ્નપણું) નથી તેથી તેને નિર્ગ્રંથપણું કહેવાય નહિ.

(૨) **પ્રશ્ન**:—જો યથાજાતપણાને લીધે જ પુલાક મુનિને નિર્ગ્રંથ કહેશો તો ઘણા મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ નગ્ન રહે છે, તેમને પણ નિર્ગ્રંથ કહેવાનો પ્રસંગ આવશે?

ઉત્તર:—તેમને સમ્યગ્દર્શન નથી. એકલું નગ્નપણું તો ગાંડાને, બાળકને તથા તિર્યંચોને પણ હોય છે, પરંતુ તેથી તેને નિર્ગ્રંથ કહેવાય નહિ. જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક સંસાર અને દેહ ભોગથી વિરક્ત થઈ નગ્નપણું ધારે તેને નિર્ગ્રંથ કહેવાય, બીજાને નહિ.॥૪૬॥

પુલાકાદિ મુનિઓમાં વિશેષતા

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपादस्थान-विकल्पतः साध्याः ॥४७॥

અર્થ:-ઉપર કહેલા મુનિઓ [संयम श्रुत प्रतिसेवना तीर्थ] સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, [लिंग लेश्या उपापाद स्थान] લિંગ લેશ્યા, ઉપપાદ અને સ્થાન—એ આઠ અનુયોગોદ્વારા [विकल्पतः साध्याः] ભેદરૂપથી સાધ્ય છે અર્થાત્ આ આઠ પ્રકારથી તે પુલાકાદિ મુનિઓમાં વિશેષ ભેદ પડે છે.

ટીકા

(૧) **સંયમ**—પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ સાધુને સામાયિક અને છેદોપસ્થાપન એ બે સંયમ હોય છે; કષાય કુશીલ સાધુને સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસાંપરાય એ ચાર સંયમ હોય છે; નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને યથાખ્યાતચારિત્ર હોય છે.

(૨) **શ્રુત**—પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ સાધુ વધારેમાં વધારે સંપૂર્ણ દસ પૂર્વધારી હોય છે; પુલાકને જઘન્ય આચારંગમાં આચારવસ્તુનું જ્ઞાન હોય છે અને બકુશ તથા પ્રતિસેવના કુશીલને જઘન્ય આઠ પ્રવચનમાતાનું જ્ઞાન હોય છે એટલે કે આચારાંગના ૧૮૦૦૦ પદોમાંથી પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પરમાર્થ વ્યાખ્યાન સુધી આ સાધુઓનું જ્ઞાન હોય છે; કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રંથને ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન ચૌદપૂર્વનું હોય છે અને જઘન્ય જ્ઞાન આઠ પ્રવચનમાતાનું હોય છે. સ્નાતક તો કેવળજ્ઞાની છે તેથી તેઓ શ્રુતજ્ઞાનથી પર છે.

(૩) **પ્રતિસેવના(=વિરાધના)**—પાંચમહાવ્રતો અને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ એ છમાંથી કોઈ એકની વિરાધના પુલાકમુનિને

પરવશથી કે જબરજસ્તીથી થઇ જાય છે. મહાવ્રતોમાં તથા રાત્રિભોજન ત્યાગમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનાથી પાંચે પાપોનો ત્યાગ છે તેમાં કોઈ પ્રકારમાં સામર્થ્યની હીનતાથી દૂષણ લાગે છે; ઉપકરણ-બકુશ મુનિને કમંડળ પીંછી, પુસ્તકાદિ ઉપકરણની શોભાની અભિલાષાના સંસ્કારનું સેવન હોય છે તે વિરાધના જાણવી, તેમ જ શરીર-બકુશ મુનિને શરીરના સંસ્કારરૂપ વિરાધના હોય છે; પ્રતિસેવનાકુશીલ મુનિ પાંચ મહાવ્રતની વિરાધના કરતા નથી પણ ઉત્તરગુણમાં કોઈ એકની વિરાધના કરે છે; કષાયકુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને વિરાધના હોતી નથી.

(૪) તીર્થ—આ પુલાકાદિ પાંચે પ્રકારના નિર્ગ્રંથો સમસ્ત તીર્થંકરોના ધર્મશાસનમાં થાય છે.

(૫) લિંગ—તેના બે પ્રકાર છે-૧- દ્રવ્યલિંગ અને ૨- ભાવલિંગ. ભાવલિંગી પાંચે પ્રકારના નિર્ગ્રંથો હોય છે, તેઓ સમ્યગ્દર્શનસહિત સંયમ પાળવામાં સાવધાન છે. ભાવલિંગને દ્રવ્યલિંગ સાથે નિમિત્ત સંબંધ છે. યથાજાતરૂપ લિંગમાં કોઇને ભેદ નથી પણ પ્રવૃત્તિરૂપ લિંગમાં ફેર હોય છે, જેમ કે-કોઈ આહાર કરે છે, કોઈ અનશનાદિ તપ કરે છે, કોઈ ઉપદેશ કરે છે, કોઈ અધ્યયન કરે છે, કોઈ તીર્થમાં વિહાર કરે છે, કોઈ અનેક આસનરૂપ ધ્યાન કરે છે, કોઈ દૂષણ લાગ્યા હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે, કોઈ દૂષણ લગાડતા નથી, કોઈ આચાર્ય છે, કોઈ ઉપાધ્યાય છે, કોઈ પ્રવર્તક છે, કોઈ નિર્યાપક છે, કોઈ વૈયાવૃત્ય કરે છે, કોઈ ધ્યાનમાં શ્રેણીનો પ્રારંભ કરે છે ઇત્યાદિ રાગ-વિકલ્પરૂપ દ્રવ્યલિંગમાં મુનિગણોને ભેદ હોય છે. મુનિના શુભભાવને દ્રવ્યલિંગ કહેવામાં આવે છે. તેના પ્રકારો ઘણા છે, તે પ્રકારોને દ્રવ્યલિંગો કહેવામાં આવે છે.

(૬) **લેશ્યા**—પુલાક મુનિને ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ હોય છે, બકુશ તથા પ્રતિસેવના કુશીલ મુનિને છએ લેશ્યા પણ હોય છે. કષાયથી અનુરંજિત યોગ પરિણતિ તે લેશ્યા છે.

પ્રશ્નઃ—બકુશ તથા પ્રતિસેવનાકુશીલ મુનિને કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ કઈ રીતે હોય ?

ઉત્તર-તે બંને પ્રકારના મુનિને ઉપકરણની કાંઈક આસક્તિ હોવાથી કોઈક વખતે આર્ત્તધ્યાન પણ થઈ જાય છે અને તેથી તેમને કૃષ્ણાદિ અશુભલેશ્યા પણ હોઈ શકે છે.

કષાયકુશીલમુનિને કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુક્લ એ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. સૂક્ષ્મસાંપરાય ગુણસ્થાનવર્તીને તથા નિર્ગ્રંથને શુક્લલેશ્યા હોય છે. સ્નાતકને ઉપચારથી શુક્લલેશ્યા છે, અયોગકેવળી લેશ્યારહિત છે.

(૭) ઉપપાદ (=જન્મ)—પુલાક મુનિનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ અઢાર સાગરના આયુ સાથે બારમા સહસ્રાર કલ્પમાં થાય છે; બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ બાવીસ સાગરના આયુ સાથે પંદરમા આરણ અને સોળમા અચ્યૂત સ્વર્ગમાં થાય છે. કષાયકુશીલ અને નિર્ગ્રંથનો ઉત્કૃષ્ટ જન્મ તેત્રીસ સાગર આયુ સાથે સર્વાર્થસિદ્ધિમાં થાય છે. આ સર્વેનો જઘન્ય જન્મ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં બે સાગર આયુ સાથે થાય છે. સ્નાતક કેવળી ભગવાન છે તેમનો ઉપપાદ નિર્વાણ—મોક્ષપણે થાય છે.

(૮) **સ્થાન**—તીવ્ર કે મંદ કષાય હોવાના કારણે અસંખ્યાત સંયમલબ્ધિસ્થાનો હોય છે; તેમાં સૌથી નાનું સંયમ-લબ્ધિસ્થાન પુલાક મુનિને અને કષાયકુશીલને હોય છે. એ બંને યુગપત્ અસંખ્યાતા લબ્ધિસ્થાનો પ્રાપ્ત કરે

છે, એ અસંખ્યાત લબ્ધિસ્થાનો પછી આગળનાં લબ્ધિસ્થાનો પુલાક મુનિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કષાયકુશીલ મુનિ તેનાથી આગળ અસંખ્યાત[૨] લબ્ધિસ્થાનો પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં બીજી વાર કહેલા આ અસંખ્યાત લબ્ધિસ્થાનથી કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ મુનિ એ ત્રણે યુગપત્ (-એકસાથે) અસંખ્યાત[૩] લબ્ધિસ્થાનો પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ત્રીજી વાર કહેલા અસંખ્યાત લબ્ધિસ્થાને બકુશ મુનિ અટકી જાય છે-આગળનાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી, પ્રતિસેવનાકુશીલ ત્યાંથી આગળ અસંખ્યાત[૪] લબ્ધિસ્થાનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ ચોથી વાર કહેલાં અસંખ્યાત લબ્ધિસ્થાનોથી આગળ અસંખ્યાત[૫] લબ્ધિસ્થાનો કષાયકુશીલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી આગળનાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી.

આ પાંચમી વાર કહેલા લબ્ધિસ્થાનોથી આગળ કષાયરહિત સંયમ લબ્ધિસ્થાનોને નિર્ગ્રંથ મુનિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે નિર્ગ્રંથમુનિ પણ આગળના અસંખ્યાત લબ્ધિસ્થાનોની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, પછી અટકી જાય છે. ત્યાર પછી એક સંયમલબ્ધિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને સ્નાતક નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે સંયમલબ્ધિનાં સ્થાનો છે, તેમાં અવિભાગ પ્રતિચ્છેદોની અપેક્ષાએ સંયમની પ્રાપ્તિ અનંત અનંતગુણી થાય છે. ॥૪૭॥

ઉપસંહાર

૧. આ અધ્યાયમાં આત્માની ધર્મપરિણતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પરિણતિને 'જિન' કહેવામાં આવે છે.

૨. અપૂર્વકરણ પરિણામને પામેલા પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવોને 'જિન' કહેવામાં આવે છે. (ગોમટ્ટસાર–જીવકાંડ ગાથા ૧ ટીકા, પાનું ૧૬) ત્યાંથી શરુ થઈને પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા બધા જીવો સામાન્યપણે 'જિન' કહેવાય છે. શ્રી પ્રવચનસારના ત્રીજા અધ્યાયની પહેલી ગાથામાં શ્રીજયસેનાચાર્ય કહે છે કે– “બીજા ગુણસ્થાનથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો 'એકદેશ જિન' છે, કેવળીભગવાન 'જિનવર' છે અને તીર્થંકરભગવાન 'જિનવરવૃષભ' છે.” મિથ્યાત્વ, રાગાદિને જીતવાથી અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ, શ્રાવક તથા મુનિને 'જિન' કહેવામાં આવે છે; તેમાં ગણધરાદિ શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેમને 'શ્રેષ્ઠ જિન' અથવા જિનવર' કહેવાય છે અને તીર્થંકરદેવ તેમનાથી પણ પ્રધાન છે તેથી તેમને 'જિનવરવૃષભ' કહેવાય છે. (જુઓ, દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૧ ટીકા) શ્રી સમયસારજીની ૩૧ મી ગાથામાં પણ સમ્યગ્દષ્ટિને 'જિતેન્દ્રિય જિન' કહ્યા છે.

સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ તથા અનિવૃત્તિકરણનું સ્વરૂપ શ્રીમોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પા. ૨૬૨ થી ૨૭૦ સુધીમાં આપ્યું છે. ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ શ્રી જૈનસિદ્ધાંતપ્રવેશિકાના છેલ્લા અધ્યાયમાં આપ્યું છે, ત્યાંથી સમજી લેવું.

૩. સમ્યગ્દર્શનથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે એમ બતાવવા આ શાસ્ત્રમાં પહેલા અધ્યાયનું પહેલું જ સૂત્ર 'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' મૂક્યું છે. ધર્મમાં પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતી વખતના અપૂર્વકરણથી સંવર-નિર્જરાની શરુઆત થાય છે. આ અધિકારના બીજા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનને

સંવર-નિર્જરાના કારણ તરીકે જુદું કહ્યું નથી. તેનું કારણ એ છે કે આ અધ્યાયના ૪૫ મા સૂત્રમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૪. 'જિનધર્મ'નો અર્થ 'વસ્તુસ્વભાવ' થાય છે. જેટલે અંશે આત્માની સ્વભાવદશા (-શુદ્ધદશા) પ્રગટે તેટલે અંશે જીવને 'જિનધર્મ' પ્રગટ્યો કહેવાય. જિનધર્મ એ કોઇ સંપ્રદાય, વાડો કે સંઘ નથી પણ આત્માની શુદ્ધદશા છે; અને આત્માની શુદ્ધતામાં તારતમ્યતા હોવા છતાં શુદ્ધપણું તો એક જ પ્રકારનું હોવાથી જિનધર્મમાં ફાંટાઓ હોઈ શકે નહિ. જૈનધર્મના નામે જે વાડાઓ જોવામાં આવે છે તેને ખરી રીતે 'જિનધર્મ' કહી શકાય નહીં. જિનધર્મ ભરતક્ષેત્રમાં પાંચમા આરાના છેડા સુધી રહેવાનો છે એટલે ત્યાંસુધી પોતાની શુદ્ધતા પ્રગટ કરનારા મનુષ્યો આ ક્ષેત્રે હોય જ, અને તેમને શુદ્ધતાના ઉપાદાનકારણની તૈયારી હોવાથી આત્મજ્ઞાની ગુરુ અને સત્‌શાસ્ત્રોનું નિમિત્ત પણ હોય જ. જૈનધર્મના નામે કહેવામાં આવતા શાસ્ત્રોમાંથી કયા શાસ્ત્રો પરમ સત્યના ઉપદેશક છે તેનો નિર્ણય ધર્મ કરવા માગતા જીવોએ અવશ્ય કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી પોતે યથાર્થ પરીક્ષા કરીને સત્શાસ્ત્રો કયા છે તેનો નિર્ણય જીવ ન કરે ત્યાં સુધી ગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળે નહિ; ગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળ્યા વગર અગૃહીતમિથ્યાત્વ ટળીને સમ્યગ્દર્શન તો થાય જ શી રીતે? તેથી પોતામાં જિનધર્મ પ્રગટ કરવા માટે અર્થાત્ સાચા સંવર-નિર્જરા પ્રગટ કરવા માટે જીવોએ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું જ જોઈએ.

૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ આત્મસ્વભાવનું ભાન કરીને, અજ્ઞાનમોહને જીતીને રાગ-દ્વેષના સ્વામી થતા નથી; તે હજારો રાણીઓના સંયોગ વચ્ચે હોવા છતાં 'જિન' છે. ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાને વર્તતા જીવોનું આવું સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શનનું મહાત્મ્ય કેવું છે એ બતાવવા માટે અનંત જ્ઞાનીઓએ આ સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને પોતાની શુદ્ધપર્યાયના પ્રમાણમાં સંવર-નિર્જરા થાય છે.

૬. સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યને નહિ સમજનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની બાહ્ય સંયોગો અને બાહ્ય ત્યાગ ઉપર દૃષ્ટિ હોય છે, તેથી તેઓ

ઉપરના કથનનો આશય સમજી શકતા નથી, અને સમ્યદૃષ્ટિના અંતર પરિણમનને તેઓ જાણી શકતા નથી. માટે ધર્મ કરવા માંગતા જીવોએ સંયોગદૃષ્ટિ છોડીને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની અને યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા છે. સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન અને તે પૂર્વકના સમ્યક્ચારિત્ર વિના સંવર-નિર્જરા પ્રગટ કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. આ નવમા અધ્યાયના ૧૯ મા સૂત્રની ટીકા ઉપરથી માલુમ પડશે કે મોક્ષ અને સંસાર એ બે સિવાય વચલો કોઈ સાધવાયોગ્ય પદાર્થ નથી. આ જગતમાં બે જ માર્ગ છે-મોક્ષમાર્ગ અને સંસારમાર્ગ.

૭. સમ્યક્ત્વ તે મોક્ષમાર્ગનું મૂળ છે અને મિથ્યાત્વ તે સંસારમાર્ગનું મૂળ છે. જેઓ સંસારમાર્ગથી વિમુખ થાય તે જીવો જ મોક્ષમાર્ગ (અર્થાત્ ધર્મ) પામી શકે છે. સમ્યગ્દર્શન વગર જીવને સંવર-નિર્જરા થાય નહીં, તેથી બીજા સૂત્રમાં સંવરના કારણો જણાવતાં તેમાં પ્રથમ ગુપ્તિ જણાવ્યા પછી બીજાં કારણો કહ્યાં છે.

૮. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે કે આ શાસ્ત્રમાં આચાર્ય મહારાજે મહાવ્રતો કે દેશવ્રતોને સંવરના કારણો તરીકે ગણાવ્યાં નથી; કેમ કે સાતમા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે શુભાસ્રવ છે. મહાવ્રત તે સંવરનું કારણ નથી એમ ૧૮ મા સૂત્રની ટીકામાં જણાવ્યું છે.

૯. ગુપ્તિ, સમિતિ, અનુપ્રેક્ષા, દશ પ્રકારના ધર્મ, પરિષહજય અને ચારિત્ર એ સર્વે સમ્યગ્દર્શન વગર હોય નહિ—એમ સમજાવવા માટે ચોથા સૂત્રમાં 'सम्यक्' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

૧૦. ધર્મના દસ પ્રકાર છઠ્ઠા સૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તેમાં 'उत्तम' વિશેષણ વાપર્યું છે તે એમ સૂચવે છે કે તે ધર્મના પ્રકારો સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ હોઇ શકે. ત્યારપછી અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ સાતમા સૂત્રમાં અને પરિષહજયનું સ્વરૂપ ૮ થી ૧૭ સુધીના સૂત્રોમાં કહ્યું છે.

નોકર્મ અને બીજી બાહ્ય વસ્તુઓની જે અવસ્થાને લોકો પ્રતિકૂળ ગણે છે તેને અહીં પરિષહ કહેવામાં આવ્યા છે. આઠમા સૂત્રમાં 'પરિસોઢવ્યા' શબ્દ વાપરીને તે પરિષહોને સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નિશ્ચયથી પરિષહ શું છે અને ઉપચારથી પરિષહ શું કહેવાય-એ નહિ જાણનારા જીવો સૂત્ર ૧૦-૧૧ નો આશ્રય લઈ (-કુતર્કવડે) એમ માને છે કે—'કેવળીભગવાનને ક્ષુધા અને તૃષાના વ્યાધિરૂપ નિશ્ચયપરિષહ હોય છે, અને છદ્મસ્થ રાગી જીવોની માફક કેવળીભગવાન પણ ક્ષુધા અને તૃષાનો વ્યાધિ ટાળવા અશન-પાન ગ્રહણ કરે છે. અને રાગી જીવોની માફક ભગવાન પણ અતૃપ્ત રહે છે.' પરંતુ તેમની એ માન્યતા ખોટી છે. સાતમા ગુણસ્થાનથી જ આહારસંજ્ઞા હોતી નથી, (ગોમટ્ટસાર જીવકાંડ ગાથા-૧૩૯ મોટી ટીકા પા. ૩૫૧-૩૫૨) એમ છતાં જેઓ ભગવાનને અશન-પાન માને છે તેઓ ભગવાનને આહારસંજ્ઞાથી પણ પર થયેલા માનતા નથી. (જુઓ, સૂત્ર ૧૦-૧૧ ની ટીકા.)

૧૧. ભગવાન જ્યારે મુનિપદે હતા ત્યારે તો કરપાત્રી હોવાથી પોતે જ આહાર માટે નીકળતા અને દાતાર શ્રાવક જો યોગ્ય ભકિત-પૂર્વક તે વખતે વિનંતિ કરે તો ઊભા રહી કરપાત્રમાં તેઓ આહાર લેતા. પરંતુ વીતરાગી થયા પછી પણ અસહ્ય વેદનાના કારણે ભગવાન આહાર લે છે એમ જેઓ માને છે તેઓને 'ભગવાનને કોઈ ગણધર કે મુનિ આહાર લાવી દે છે, તેઓ પોતે જતા નથી' એમ માનવું પડે છે. હવે છદ્મસ્થદશામાં તો ભગવાન આહાર માટે કોઈ પાસે માગણી કરે નહિ અને વીતરાગ થયા પછી આહાર લાવવા માટે શિષ્યો પાસે માગણી કરે—એ તો ઘણી તાજૂબી ભરેલી વાત છે. વળી ભગવાનને અશન-પાનના સીધા દાતાર તો તે આહાર લાવનાર મુનિ થયા. ભગવાન કેટલો આહાર લેશે, શું શું લેશે, પોતે જે કાંઈ લઈ જશે તે બધું ભગવાન લેશે, તેમાંથી કાંઈ વધારશે કે નહિ ?--એ વગેરે બાબત ભગવાન પોતે પ્રથમથી નક્કી કરીને મુનિને કહે, કે આહાર લાવનાર મુનિ પોતે

નક્કી કરે ? તે પણ વિચારવા લાયક પ્રશ્નો છે. વળી નગ્ન મુનિ પાસે પાત્ર તો હોય નહિ તેથી તે તો આહાર લાવવા માટે નિરુપયોગી છે; તેથી, ભગવાન પોતે મુનિદશામાં નગ્ન હતા છતાં તેઓ વીતરાગ થયા પછી તેમના ગણધરાદિને પાત્ર રાખનારાં એટલે કે પરિગ્રહધારી કલ્પવા પડે અને ભગવાને તે પાત્રધારી મુનિને આહાર લાવવાની આજ્ઞા કરી એમ માનવું પડે, પણ એ બધું અસંગત છે.

૧૨. વળી જો ભગવાન જાતે અશન-પાન કરતા હોય તો ભગવાનની ધ્યાનમૂદ્રા ટળી જાય, કેમ કે અધ્યાનમૂદ્રા સિવાય પાત્રોમાં રહેલો આહાર જોવાનું, તેના કટકા કરવાનું, કોળિયા લેવાનું, દાંતથી ચાવવાનું, ગળે ઉતારવાનું-એ વગેરે ક્રિયાઓ થઈ શકે નહિ. હવે જો ભગવાનને અધ્યાનમૂદ્રા કે ઉપરની ક્રિયાઓ સ્વીકારીએ તો તે પ્રમાદદશા થાય છે. વળી આઠમા સૂત્રમાં પરિષહો 'परिसोढव्या' એવો ઉપદેશ આપે છે, અને ભગવાન પોતે જ તેમ કરી શકતા નથી એટલે કે ભગવાન અશક્ય કાર્યોનો ઉપદેશ આપે છે એવો તેનો અર્થ થતાં ભગવાનને મિથ્યા ઉપદેશી કહેવા પડે.

૧૩. ૪૬ મા સૂત્રમાં નિર્ગ્રંથોના ભેદ જણાવ્યા છે તેમાં 'બકુશ' નામનો એક પ્રકાર જણાવ્યો છે; તેમને ધર્મ પ્રભાવનાના રાગથી શરીર ઉપરનો તથા શાસ્ત્ર, કમંડળ, પીંછી ઉપરનો મેલ કાઢવાનો રાગ થઈ આવે છે. તે ઉપરથી કેટલાક એમ કહેવા માગે છે કે તે 'બકુશ' મુનિને વસ્ત્ર હોવામાં વાંધો નથી. પરંતુ તેમનું એ કથન ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એમ છઠ્ઠા અધ્યાયના તેરમા સૂત્રની ટીકામાં જણાવ્યું છે. (જુઓ પા. ૫૪૦) વળી મુનિનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા એમ પણ કહેવા માગે છે કે મુનિને શરીરની રક્ષા માટે વસ્ત્રની ભાવના હોય તોપણ તેઓ ક્ષપકશ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરી શકે છે. એ વાત પણ ખોટી છે. આ અધ્યાયના ૪૭ મા સૂત્રની ટીકામાં સંયમલબ્ધિસ્થાનોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ઉપરથી માલુમ પડશે કે બકુશમુનિ ત્રીજીવારના સંયમલબ્ધિસ્થાને અટકી જાય છે અને કષાય-

રહિત દશા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; તોપછી ઋતુ વગેરેની વિષમતાથી શરીરની રક્ષાને માટે રાખવામાં આવતી વસ્ત્ર વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યે રાગવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો મુનિપદ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ અને સર્વથા અકષાયદશાની પ્રાપ્તિ તો તેઓ ન જ કરી શકે એ દેખીતું જ છે.

૧૪. ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને ચારિત્રના સ્વરૂપ સંબંધમાં થતી ભૂલો અને તેનું નિરાકરણ તે તે વિષયોને લગતા સૂત્રોની ટીકામાં આપ્યું છે, ત્યાંથી સમજી લેવું. કેટલાક જીવો આહાર ન લેવો તેને તપ માને છે; પણ તે માન્યતા યથાર્થ નથી. તપની તે વ્યાખ્યામાં થતી ભૂલો ટાળવા માટે સમ્યક્તપનું સ્વરૂપ ૧૯ મા સૂત્રની ભૂમિકામાં તથા ટીકા-પારા ૫ માં આપ્યું છે, તે સમજવું.

૧૫. મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરવા માટે મુમુક્ષુ જીવોએ ઉપરની બાબતોનો યથાર્થ વિચાર કરીને સંવર-નિર્જરાતત્ત્વોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું જોઈએ. જે જીવો અન્ય પાંચ તત્ત્વો સહિત આ સંવર તથા નિર્જરાતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરે છે, જાણે છે તે પોતાના ચૈતન્ય-સ્વરૂપ સ્વભાવભાવ તરફ વળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે તથા સંસારચક્રને તોડી નાંખીને અલ્પકાળમાં વીતરાગચારિત્રને પ્રગટ કરી નિર્વાણને પામે છે.

૧૬. આ અધ્યાયમાં સમ્યક્ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહેતાં તેના અનુસંધાનમાં ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે. (જુઓ સૂત્ર-૩૬-૩૯) ચારિત્રના વિભાગમાં યથાખ્યાતચારિત્ર પણ સમાઈ જાય છે, ચૌદમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયે પરમયથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થતાં ચારિત્રની પૂર્ણતા થાય છે, અને તે જ સમયે જીવ

નિર્વાણદશા પામે છે-મોક્ષ પામે છે. ૪૯ મા સૂત્રમાં સંયમલબ્ધિસ્થાનનું કથન કરતાં તેમાં નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થવા સુધીની દશાનું વર્ણન જણાવ્યું છે. એ રીતે આ અધ્યાયમાં સર્વે પ્રકારની 'જિન'-દશાનું સ્વરૂપ ઘણા ટૂંકા સૂત્રોદ્વારા આચાર્યભગવાને જણાવ્યું છે.

એ પ્રમાણે શ્રીઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામાં
નવમો અધ્યાય પુરો થયો.

શ્રી ઉમાસ્વામી વિરચિત

મોક્ષશાસ્ત્ર (સટીક)

ગુજરાતી ટીકા

દસમો અધ્યાય

: ટીકા-સંગ્રાહક :

રામજી માણેકચંદ દોશી

મોક્ષશાસ્ત્ર—ગુજરાતી ટીકા

અધ્યાય દસમો

—ભૂમિકા—

૧. આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતાં આચાર્યદેવે પહેલા અધ્યાયના પહેલા જ સૂત્રમાં કહ્યું હતું કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ-કલ્યાણમાર્ગ છે. ત્યારપછી સાત તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ જણાવીને તે સાત તત્ત્વોનાં નામ જણાવ્યા. અને દસ અધ્યાયમાં તે સાત તત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું, તેમાં આ છેલ્લા અધ્યાયમાં મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન કરીને આ શાસ્ત્ર પુરું કર્યું છે.

૨. મોક્ષ સંવર-નિર્જરાપૂર્વક થાય છે તેથી નવમા અધ્યાયમાં સંવર-નિર્જરાનું સ્વરૂપ કહ્યું; અને અપૂર્વકરણ પ્રગટ કરનારા સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવોથી શરૂ કરીને ચૌદમા ગુણસ્થાને બિરાજતા કેવળીભગવાન સુધીના તમામ જીવોને સંવર-નિર્જરા થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું. તે નિર્જરાની પૂર્ણતા થતાં જીવ પરમ સમાધાનરૂપ નિર્વાણપદમાં બિરાજે છે; તે દશાને મોક્ષ કહેવાય છે. મોક્ષદશા પ્રગટ કરનાર જીવોએ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હોવાથી 'સિદ્ધ ભગવાન' કહેવાય છે.

૩. કેવળીભગવાનને (તેરમા તથા ચૌદમા ગુણસ્થાને) સંવર-નિર્જરા થતા હોવાથી તેમનો ઉલ્લેખ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો છે પણ ત્યાં કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવ્યું નથી. કેવળજ્ઞાન તે ભાવમોક્ષ છે અને તે ભાવમોક્ષના બળે દ્રવ્યમોક્ષ (સિદ્ધદશા) થાય છે. (જુઓ પ્રવચનસાર અ. ૧ ગા. ૮૪ જયસેનાચાર્યની ટીકા) તેથી આ અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાવમોક્ષરૂપ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવીને પછી દ્રવ્યમોક્ષનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.

કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—[मोहक्षयात्] મોહનો ક્ષય થવાથી (અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત ક્ષીણકષાય નામનું ગુણસ્થાન પામ્યા બાદ) [ज्ञानदर्शनावरण अंतराय क्षयात् च] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય–એ ત્રણે કર્મોનો એકી સાથે ક્ષય થવાથી [केवलम्] કેવળજ્ઞાન– ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકા

૧. જીવદ્રવ્ય એક પૂર્ણ અખંડ હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય સંપૂર્ણ છે, સંપૂર્ણ વીતરાગ થતાં સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞતા પ્રગટે છે. જ્યારે જીવ સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય ત્યારે કર્મ સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ એવો હોય છે કે મોહકર્મ જીવના પ્રદેશે સંયોગરૂપે રહે જ નહિ, એને મોહકર્મનો ક્ષય થયો કહેવાય છે. જીવની સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ થયા પછી અલ્પકાળમાં તુરત જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટે છે તેને કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાન શુદ્ધ, નિર્ભેળ, અખંડ, રાગ વગરનું છે. તે દશામાં જીવને 'કેવળી ભગવાન' કહેવાય છે. ભગવાન સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે તેથી કાંઈ તેઓ કેવળી કહેવાતા નથી, પરંતુ 'કેવળ' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણતા અનુભવતા હોવાથી તેઓ 'કેવળી' કહેવાય છે. ભગવાન યુગપદ્ પરિણમતા સમસ્ત ચૈતન્યવિશેષોવાળા કેવળજ્ઞાનવડે અનાદિનિધન નિષ્કારણ અસાધારણ સ્વસંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય જેનો મહિમા છે તથા ચેતક સ્વભાવવડે એકપણું હોવાથી જે કેવળ (—એકલો, નિર્ભેળ, શુદ્ધ, અખંડ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્મામાં અનુભવવાને લીધે કેવળી છે.

(જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર અધ્યાય ૧ ગાથા. ૩૩)

૨. આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહીયે કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩.

ભગવાન પરને જાણે છે-એ વ્યવહાર કથન છે. વ્યવહારે કેવળજ્ઞાન લોકાલોકને યુગપત્ જાણે છે એમ કહેવાય છે, કેમકે ભગવાન સંપૂર્ણ જ્ઞાનપણે પરિણમતા હોવાથી કોઈ પણ દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાય તેમના જ્ઞાન બહાર નથી. નિશ્ચયથી તો કેવળજ્ઞાન પોતાના શુદ્ધસ્વભાવને જ અખંડપણે જાણે છે.

૩. કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયું છે, સ્વતંત્ર છે તથા અક્રમ છે. તે જ્ઞાન પ્રગટ થાય ત્યારે જ્ઞાનાવરણકર્મનો કાયમને માટે ક્ષય થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનને ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ સમયે કેવળદર્શન અને સંપૂર્ણ વીર્ય પણ પ્રગટે છે અને દર્શનાવરણ તથા અંતરાયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે.

૪. કેવળજ્ઞાન થતાં ભાવમોક્ષ થયો કહેવાય છે (આ અરિહંતદશા છે) અને આયુષ્યની સ્થિતિ પુરી થતાં ચાર અઘાતિ કર્મનો અભાવ થઈને દ્રવ્યમોક્ષ થાય છે, તે સિદ્ધદશા છે. કેવળજ્ઞાનપૂર્વક જ મોક્ષ થાય છે માટે મોક્ષનું વર્ણન કરતાં તેમાં પહેલાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું સૂત્ર જણાવ્યું છે.

૫. **પ્રશ્ન:**—જીવને તેરમા ગુણસ્થાને અનંત વીર્ય પ્રગટયું હોવા છતાં યોગ વગેરે ગુણનો વિકાર રહે છે અને સંસારીપણું રહે છે તેનું કારણ અઘાતિકર્મનો ઉદય છે-એ માન્યતા ખરી છે ?

ઉત્તર:—એ માન્યતા ખરી નથી. તેરમા ગુણસ્થાને સંસારીપણું રહેવાનું ખરું કારણ એ છે કે ત્યાં જીવના યોગ ગુણનો વિકાર છે તેમજ જીવના પ્રદેશોની વર્તમાન લાયકાત તે ક્ષેત્રે (-શરીર સાથે) રહેવાની છે, તથા જીવના અવ્યાબાધ, નિર્નામી, નિર્ગોત્રી અને અનાયુષ્યી ધર્મો હજી પૂર્ણ પ્રગટ થયા નથી. આ પ્રમાણે જીવ પોતાના જ કારણે સંસારમાં રહે છે. જડ અઘાતિ કર્મના ઉદયના કારણે કે કોઈ પરના કારણે જીવ સંસારમાં ખરેખર રહે છે એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. 'તેરમા ગુણસ્થાને ચાર અઘાતિ કર્મોનો ઉદય છે તેથી જીવ સિદ્ધપણું પામતો નથી' એ તો માત્ર

વ્યવહારકથન છે; જ્યારે જીવને પોતાના વિકારીભાવને કારણે સંસાર હોય ત્યારે તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાને- જડકર્મની સાથેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ કેવો હોય છે તે બતાવવા માટે કર્મ-શાસ્ત્રોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબનું વ્યવહારકથન કર્યું હોય છે. ખરેખર કર્મના ઉદય-સત્તા વગેરેને કારણે કોઈ જીવ સંસારમાં રહે છે એમ માનવું તે, જીવ અને જડકર્મોને એકમેક માનવારૂપ મિથ્યા માન્યતા છે. શાસ્ત્રોના અર્થ કરવામાં અજ્ઞાનીઓની મૂળભૂત ભૂલ એ છે કે વ્યવહારનયના કથનોને તે નિશ્ચયનયના કથનો માનીને વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની લે છે. તે ભૂલ ટાળવા માટે આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં પ્રમાણ તથા નયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવાની આચાર્યભગવાને આજ્ઞા કરી છે. (प्रमाणनयैरधिगमः) જેઓ વ્યવહારના કથનોને જ નિશ્ચયના કથનો માનીને શાસ્ત્રોના તેવા અર્થો કરે છે તેમનું તે અજ્ઞાન ટાળવા માટે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે સમયસારજીમાં ❀ ૩૨૪ થી ૩૨૬ ગાથા કહી છે. ...માટે જિજ્ઞાસુઓએ શાસ્ત્રોનાં કથનો ક્યા નયથી છે અને તેનો પરમાર્થ (-ભૂતાર્થ, સાચો) અર્થ શું થાય છે તે બરાબર સમજીને શાસ્ત્રકારના કથનના મર્મને જાણી લેવો જોઈએ, પરંતુ ભાષાના શબ્દોને વળગવું ન જોઈએ.

૬. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

(૧) **પ્રશ્ન**-કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે મોક્ષના કારણભૂત રત્નત્રયની પૂર્ણતા થઈ જાય છે તો પછી તે જ સમયે મોક્ષ થવો

---

* તે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

વ્યવહારમૂઢ અતત્ત્વવિદ્ પરદ્રવ્યને 'મારું' કહે,
'પરમાણુમાત્ર ન મારું' જ્ઞાની જાણતા નિશ્ચય વડે. ૩૨૪.
જ્યમ પુરુષ કોઈ કહે 'અમારું' ગામ, પુર ને દેશ છે,'
પણ તે નથી તેનાં, અરે! જીવ મોહથી 'મારાં' કહે; ૩૨૫.
એવી જ રીત જે જ્ઞાની પણ 'મુજ' જાણતો પરદ્રવ્યને,
નિજરૂપ કરે પરદ્રવ્યને, તે જરૂર મિથ્યાત્વી બને. ૩૨૬.

જોઈએ; આ રીતે, જે સયોગી તથા અયોગી કેવળીનાં બે ગુણસ્થાનો કહ્યાં છે તે રહેવાનો કોઈ સમય જ રહેતો નથી ?

ઉત્તરઃ—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે જો કે યથાખ્યાત ચારિત્ર થઈ ગયું છે તોપણ હજી પરમયથાખ્યાતચારિત્ર થયું નથી. કષાય અને યોગ અનાદિથી અનુસંગી હોવા છતાં પ્રથમ કષાયનો નાશ થાય છે; તેથી કેવળી ભગવાનને વીતરાગતારૂપ યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટયું હોવા છતાં પણ યોગના વ્યાપારનો નાશ થયો નથી. યોગનો વેપાર તે ચારિત્રને દુષણ ઉત્પન્ન કરનારો છે. તે યોગના વિકારની ક્રમેક્રમે ભાવનિર્જરા થાય છે. તે યોગના વ્યાપારની સંપૂર્ણ ભાવનિર્જરા થઈ જતાં સુધી તેરમું ગુણસ્થાન રહે છે. યોગનો વ્યાપાર બંધ પડયા પછી પણ કેટલાક વખત સુધી અવ્યાબાધ, નિર્નામ (નામરહિતપણું), નિર્આયુષ (આયુષ્યરહિતપણું) અને નિર્ગોત્ર—એ ધર્મો પ્રગટ થતાં નથી, તેથી ચારિત્રમાં દુષણ રહે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયનો વ્યય થતાં તે દોષનો અભાવ થઈ જાય છે અને તે જ સમયે પરમયથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થતાં અયોગી જિન મોક્ષરૂપ અવસ્થા ધારણ કરે છે; એ રીતે, મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટયા પહેલાં સયોગીકેવળી અને અયોગીકેવળી એવા બે ગુણસ્થાનો દરેક કેવળીભગવાનને હોય છે.

(૨) પ્રશ્નઃ—જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ વખતે મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ થઈ જાય એમ માનીએ તો શું દોષ આવે ?

ઉત્તરઃ તેમ થતાં નીચેના દોષો અવે—

૧—જીવમાં યોગગુણનો વિકાર હોવા છતાં, તેમજ બીજા (અવ્યાબાધઆદિ) ગુણોમાં વિકાર હોવા છતાં, અને પરમયથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થયા સિવાય જીવની સિદ્ધદશા પ્રગટ થઈ જાય કે જે અશકય છે.

૨—જો કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય તે જ સમયે સિદ્ધદશા પ્રગટ થઈ જાય તો ધર્મતીર્થ જ રહે નહિ; જો અરિહંતદશા જ ન રહે

તો કોઈ સર્વજ્ઞઉપદેશક—આપ્તપુરુષ થાય જ નહિ. તેનું પરિણામ એ આવે કે ભવ્ય જીવો પોતાના પુરુષાર્થથી ધર્મ પામવા લાયક પર્યાય પ્રગટ કરવા તૈયાર હોય છતાં તેને નિમિત્તરૂપ સત્યધર્મના ઉપદેશનો (-દિવ્યધ્વનિનો) સંયોગ ન થાય એટલે કે ઉપાદાન નિમિત્તનો મેળ તૂટી જાય. આ પ્રમાણે બની શકે જ નહિ, કેમકે એવો નિયમ છે કે જે સમયે જે જીવ પોતાના ઉપાદાનની જાગૃતિથી ધર્મ પામવાની યોગ્યતા મેળવે તે સમયે તે જીવને એટલા પુણ્યનો તો સંયોગ હોય જ કે જેથી તેને ઉપદેશાદિક યોગ્ય નિમિત્તો (-સામગ્રી) સ્વયં આવી મળે જ. ઉપાદાનની પર્યાયનો અને નિમિત્તની પર્યાયનો આવો જ સહજ સ્વાભાવિક નિમિત્તનૈમિત્તિક-સંબંધ છે. જો આમ ન થતું હોય તો જગતમાં કોઈ જીવ ધર્મ પામી શકે જ નહિ. અર્થાત્ બધા જીવો દ્રવ્યદૃષ્ટિએ પૂર્ણ હોવા છતાં પોતાની શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરી શકે જ નહિ, તેમ થતાં જીવોનું દુઃખ કદી ટળે નહિ અને સુખસ્વરૂપે તેઓ કદી થઈ શકે નહિ.

૩—જગતમાં જો કોઈ જીવ ધર્મ ન પામી શકે તો તીર્થંકર, સિદ્ધ, અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, શ્રાવક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેતા ઉપદેશક એ વગેરે પદો પણ જગતમાં રહે નહિ; જીવની સાધક અને સિદ્ધ દશા પણ રહે નહિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભૂમિકા જ પ્રગટ થાય નહિ, તેમ જ તે ભૂમિકામાં થતો ધર્મપ્રભાવનાદિનો રાગ—પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, સમ્યગ્દૃષ્ટિને લાયક દેવગતિ-દેવક્ષેત્રો એ વગેરે વ્યવસ્થાનો પણ નાશ થાય.

(૩) આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જીવના ઉપાદાનની દરેક સમયની પર્યાયની જે પ્રકારની યોગ્યતા હોય તે મુજબ તે જીવને તે સમયે યોગ્ય નિમિત્તનો સંયોગ સ્વયં મળે છે-એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ તેરમા ગુણસ્થાનની હૈયાતિ સિદ્ધ કરે છે; એક બીજાનાં કર્તારૂપે કોઈ છે જ નહિ, તેમ જ ઉપાદાનની પર્યાયમાં જે સમયે લાયકાત હોય તે સમયે તેને નિમિત્તની રાહ જોવી પડે એમ પણ નથી, બંનેનો સહજપણે એવો જ મેળ હોય જ છે-તે જ

નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે, છતાં બંને દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે. નિમિત્ત પરદ્રવ્ય છે તેને જીવ મેળવી શકે નહિ તેમ જ તે નિમિત્ત જીવમાં કાંઈ કરી શકે નહિ કેમકે કોઈ દ્રવ્ય પરદ્રવ્યની પર્યાયનું કર્તાહર્તા નથી. ॥૧॥

મોક્ષનું કારણ અને લક્ષણ

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥२॥

અર્થ:-[बंधहेतु अभाव] બંધનાં કારણો (-મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ)નો અભાવ તથા [निर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो] નિર્જરાવડે સમસ્ત કર્મોનો અત્યંત નાશ [मोक्षः] તે મોક્ષ છે.

ટીકા

૧. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે-(૧) ભાવકર્મ (૨) દ્રવ્યકર્મ અને (૩) નોકર્મ. ભાવકર્મ તે જીવનો વિકાર છે અને દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મ તે જડ છે. ભાવકર્મનો અભાવ થતાં દ્રવ્યકર્મનો અભાવ થાય છે અને દ્રવ્યકર્મનો અભાવ થતાં નોકર્મ (-શરીર)નો અભાવ થાય છે. અસ્તિથી કહીએ તો જીવની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા તે મોક્ષ છે અને નાસ્તિથી કહીએ તો જીવની સંપૂર્ણ વિકારથી મુક્ત દશા તે મોક્ષ છે. આ દશામાં જીવ કર્મ તથા શરીર રહિત હોય છે અને તેનો આકાર છેલ્લા શરીરથી સહેજ ન્યૂન હોય છે.

૨. મોક્ષ યત્નથી સાધ્ય છે.

(૧) **પ્રશ્ન:**-મોક્ષ યત્નસાધ્ય છે કે અયત્નસાધ્ય છે?

ઉત્તર:-મોક્ષ યત્ન સાધ્ય છે. જીવ પોતાના યત્નથી (-પુરુષાર્થથી) પ્રથમ મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે અને પછી વિશેષ પુરુષાર્થથી ક્રમેક્રમે વિકાર ટાળીને મુક્ત થાય છે. પુરુષાર્થના વિકલ્પથી મોક્ષ સાધ્ય નથી.

(૨) મોક્ષનું પ્રથમ કારણ સમ્યગ્દર્શન છે અને તે પુરુષાર્થથી જ પ્રગટે છે. શ્રીસમયસાર કલશ ૩૪ માં અમૃતચંદ્રસૂરિ કહે છે કે—

હે ભવ્ય! તને નકામો કોલાહલ કરવાથી શું લાભ છે? એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચળ થઈ દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે? અર્થાત્ એવો પ્રયત્ન કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

વળી કલશ ૨૩ માં પણ કહે છે કે—

હે ભાઈ! તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ (એટલે કે ઘણા પ્રયત્ન વડે) તત્ત્વોનો કૌતુહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્તદ્રવ્યોનો એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) પાડોશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર કે જેથી પોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો દેખી આ શરીરાદિ મૂર્તિક પુદ્‌ગલદ્રવ્ય સાથે એકપણાના મોહને તું તુરત જ છોડશે.

ભાવાર્થઃ—જો આ આત્મા બે ઘડી પુદ્‌ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે (તેમાં લીન થાય), પરિષહ આવ્યે પણ ડગે નહિ, તો ઘાતીકર્મનો નાશ કરી, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય છે.

આમાં આત્માનુભવ માટેનો પુરુષાર્થ કરવાનું જણાવ્યું છે.

(૩) સમ્યક્ પુરુષાર્થવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમ્યક્પુરુષાર્થ કારણ છે અને મોક્ષ કાર્ય છે. કારણ વિના કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પુરુષાર્થથી મોક્ષ થાય છે એમ સૂત્રકારે પોતે, આ અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં 'पूर्व प्रयोगात्' શબ્દ વાપરીને જણાવ્યું છે.

(૪) સમાધિશતકમાં શ્રીપૂજ્યપાદઆચાર્ય જણાવે છે કે—

अयत्नसाध्यं निर्वाणं चित्तत्त्वं भूतजं यदि ।
अन्यथा योगतस्मान्न दुखं योगिनां क्वचित् ॥१०॥

અર્થ:—જો પૃથિવ્યાદિ ભૂતથી જીવતત્ત્વની ઉત્પત્તિ હોય તો નિર્વાણ અયત્નસાધ્ય છે, પણ જો તેમ ન હોય તો યોગથી એટલે કે સ્વરૂપસંવેદનનો અભ્યાસ કરવાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય; તે કારણે નિર્વાણ માટે પુરુષાર્થ કરનારા યોગીઓને ગમે તેવા ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થવા છતાં દુઃખ થતું નથી.

(૫) શ્રી અષ્ટપ્રાભૃતમાં દર્શનપ્રાભૃત ગા. ૬, સૂત્રપ્રાભૃત ગા. ૧૬ અને ભાવપ્રાભૃત ગા. ૮૭થી૯૦ માં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે ધર્મ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ આત્માના વીર્ય-બળ-પ્રયત્ન વડે જ થાય છે; તે શાસ્ત્રની વચનિકા પા. ૧૫-૧૬ તથા ૨૪૨ માં પણ તેમ જ કહ્યું છે.

(૬) **પ્રશ્ન:**—આમાં અનેકાંતસ્વરૂપ ક્યાં આવ્યું ?

ઉત્તર:—આત્માના સત્ય પુરુષાર્થથી જ ધર્મ-મોક્ષ થાય છે, અને બીજા કોઈ પ્રકારે થતો નથી, તે જ સમ્યક્ અનેકાંત થયો.

(૭) **પ્રશ્ન:**—આપ્તમીમાંસાના ૮ મા પ્રકરણની ૮૮ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે પુરુષાર્થ અને દૈવ બંનેની જરૂરીયાત છે તેનો શું ખુલાસો છે ?

ઉત્તર:—જ્યારે જીવ મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે પરમ પુણ્યનો ઉદય હોય છે એટલું બતાવવા માટે તે કથન છે. પુણ્યથી ધર્મ કે મોક્ષ નથી, પરંતુ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ એવો છે કે મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરનારા જીવને તે વખતે ઉત્તમસંહનન વગેરે બાહ્ય-સંયોગ હોય છે. ખરેખર પુરુષાર્થ અને પુણ્ય એ બંનેથી મોક્ષ થાય છે—એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે તે કથન નથી. પણ તે વખતે પુણ્યનો ઉદય હોતો નથી એમ કહેનારની ભૂલ છે—એમ બતાવવા માટે તે ગાથાનું કથન છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષની સિદ્ધિ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે, તે સિવાય થઈ શકતી નથી. ॥૨॥

મોક્ષમાં સર્વ કર્મોનો અત્યંત અભાવ થાય છે તે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યું; કર્મો સિવાય બીજા શેનો અભાવ થાય છે તે હવે જણાવે છે–

औपशमिकादि भव्यत्वानां च ॥३॥

અર્થઃ—[च] વળી [औपशमिकादि भव्यत्वानां] ઔપશમિકાદિ ભાવોનો તથા પારિણામિક ભાવોમાંથી ભવ્યત્વભાવનો મુક્ત જીવને અભાવ થાય છે.

ટીકા

'ઔપશમિકાદિ' કહેતાં ઉદય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ એ ત્રણ ભાવો સમજવા, ક્ષાયકભાવ તેમાં ગણવો નહિ.

જે જીવોને સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા હોય તે ભવ્યજીવ કહેવાય છે. અને જ્યારે જીવને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પૂર્ણરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મામાં 'ભવ્યત્વ'નો વ્યવહાર મટી જાય છે. આ સંબંધમાં વિશેષ એ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે 'ભવ્યત્વ' જો કે પારિણામિકભાવ છે તોપણ, જેમ પર્યાયાર્થિકનયે જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોને નિમિત્તપણે ઘાતક દેશઘાતિ તથા સર્વઘાતિ નામના મોહાદિક કર્મસામાન્ય છે તેમ, જીવના ભવ્યત્વ-ગુણને પણ કર્મસામાન્ય નિમિત્તપણે પ્રચ્છાદક કહી શકાય છે. (જુઓ, હિંદી સમયસાર, શ્રી જયસેનાચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા, પા.-૪૨૩) સિદ્ધપણું પ્રગટ થતાં ભવ્યત્વગુણની વિકારી પર્યાયનો નાશ થાય છે એ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખીને ભવ્યત્વ ભાવનો નાશ થાય છે–એમ અહીં કહ્યું છે. અધ્યાય–૨ સૂત્ર–૭ પાનું–૨૪૦ માં ભવ્યત્વભાવની પર્યાયની અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું છે–માટે તે ટીકા પણ અહીં વાંચવી. ॥૩॥

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥४॥

અર્થઃ—[केवलसम्यक्त्व ज्ञान दर्शन] કેવળસમ્યકત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને [सिद्धत्वेभ्यः अन्यत्र] સિદ્ધત્વ–એ ભાવો સિવાયના બીજા ભાવોના અભાવથી મોક્ષ થાય છે.

ટીકા

મુક્ત અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો સાથે જે ગુણોનો સહભાવસંબંધ છે એવાં અનંત વીર્ય, અનંત સુખ, અનંત દાન, અનંત લાભ, અનંત ભોગ, અનંત ઉપભોગ વગેરે ગુણો પણ હોય છે. ।।૪।।

મુક્ત જીવોનું સ્થાન

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकांतात् ।।५।।

અર્થ:—[तदनंतरम्] તુરત જ [ऊर्ध्वं गच्छति आलोक अंतात्] ઊર્ધ્વગમન કરીને આ લોકના છેડા સુધી જાય છે.

ટીકા

ચોથા સૂત્રમાં કહેલ સિદ્ધત્વગુણ જ્યારે પ્રગટે છે ત્યારે ત્રીજા સૂત્રમાં કહેલા ભાવો હોતા નથી, તેમ જ કર્મોનો પણ અભાવ થાય છે; તે જ સમયે જીવ ઊર્ધ્વગમન કરીને સીધો લોકને છેડે જાય છે અને ત્યાં કાયમ સ્થિત રહે છે. ઊર્ધ્વગમન થવાનું કારણ છઠ્ઠા-સાતમાં સૂત્રમાં જણાવ્યું છે અને લોકના છેડાથી આગળ નહિ જવાનું કારણ આઠમા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. ।।૫।।

મુક્તજીવના ઊર્ધ્વગમનનું કારણ

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ।।६।।

અર્થ:—[पूर्वप्रयोगात्] ૧-પૂર્વપ્રયોગથી, [असंगत्वात्] ૨-સંગરહિત થવાથી, [बंधच्छेदात्] ૩-બંધનો નાશ થવાથી [तथागतिपरिणामात् च] અને ૪-તથાગતિપરિણામ અર્થાત ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવ હોવાથી—મુક્તજીવને ઊર્ધ્વગમન થાય છે.

નોંધ-પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વે કરેલો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન, ઉદ્યમ; આ સંબંધમાં આ અધ્યાયના બીજા સૂત્રની ટીકા તથા સાતમા સૂત્રના પહેલા દૃષ્ટાંત ઉપરની ટીકા વાંચીને સમજવી. ।।૬।।

ઉપરના સુત્રમાં કહેલાં ચારે કારણોનાં દૃષ્ટાંત

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥७॥

અર્થઃ—મુક્તજીવ [आविद्ध कुलालचक्रवत्] ૧-કુંભારદ્વારા ઘૂમાવેલા ચાકની માફક પૂર્વપ્રયોગથી, [व्यपगत लेप आलाबुवत्] ૨-લેપ દૂર થયેલા તૂંબડાની માફક અસંગપણાથી, [एरण्डबीजवत्] ૩-એરંડના બીજની માફક બંધનરહિત થવાથી [च] અને [अग्निशिखावत्] ૪-અગ્નિશિખાની માફક ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમર્ન કરે છે.

ટીકા

૧-પૂર્વપ્રયોગનું દૃષ્ટાંત—જેમ કુંભાર ચાકને ફેરવીને હાથ લઈ લે છતાં તે ચાક પૂર્વના વેગથી ફરે છે, તેમ જીવ પણ સંસાર અવસ્થામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે વારવાર અભ્યાસ (ઉદ્યમ, પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ) કરતો હતો તે અભ્યાસ છૂટી જાય છે તોપણ પહેલાના અભ્યાસના સંસ્કારથી મુક્તજીવને ઊર્ધ્વગમન થાય છે.

૨-અસંગનું દૃષ્ટાંત—જેમ તૂંબડાને જ્યાં સુધી લેપનો સંયોગ રહે છે ત્યાં સુધી તે પોતાના ઉપાદાનની લાયકાતના કારણે પાણીમાં ડુબેલું રહે છે પણ જ્યારે લેપ (-માટી) ગળીને દૂર થાય છે ત્યારે તે પાણીની ઉપર સ્વયં પોતાની લાયકાતથી આવી જાય છે, તેમ જીવ જ્યાં સુધી સંગવાળો હોય ત્યાંસુધી પોતાની યોગ્યતાથી સંસારસમુદ્રમાં ડુબેલો રહે છે અને અસંગી થતાં ઊર્ધ્વગમન કરીને લોકના છેડે ચાલ્યો જાય છે.

૩-બંધછેદનું દૃષ્ટાંત—જેમ એરંડાના ઝાડનું સૂકું બી જ્યારે છટકે છે ત્યારે ઉપરનું પડ (-બંધન) છૂટી જવાથી તેનું મિંજ ઉપર જાય છે, તેમ જ્યારે જીવની પકવદશા (-મુક્તદશા) થતાં કર્મબંધનો છેદ થાય છે ત્યારે તે મુક્તજીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે.

૪-ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવનું દૃષ્ટાંત—જેમ અગ્નિની શિખાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન કરવાનો છે અર્થાત્ હવાના અભાવમાં જેમ અગ્નિ (—દીપકાદિ)ની શિખા ઊર્ધ્વ જાય છે તેમ જીવનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે, તેથી મુક્ત દશા થતાં જીવ પણ ઊર્ધ્વગમન કરે છે. ॥૭॥

લોકાગ્રથી આગળ નહિ જવાનું કારણ

धर्मास्तिकायाभावात् ॥८॥

અર્થઃ—[धर्मास्तिकाय अभावात्] આગળ (—અલોકમાં) ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી મુક્ત જીવ લોકના અંત સુધી જ જાય છે.

ટીકા

૧. આ સૂત્રનું કથન નિમિત્તની મુખ્યતાથી છે. ગતિ કરતાં દ્રવ્યોને નિમિત્તરૂપ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય લોકાકાશ જેવડું છે; તે એમ સૂચવે છે કે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ જ સ્વભાવથી એટલી છે કે તે લોકના છેડા સુધી જ ગમન કરે. જો એમ ન હોય તો એકલા આકાશમાં 'લોકાકાશ' અને 'અલોકાકાશ' એવા બે ભેદ પડે જ નહિ. છ દ્રવ્યનો બનેલો લોક છે અને અલોકાકાશમાં એકલું આકાશ જ છે. જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોમાં ગમનશક્તિ છે, તેમની ગતિશક્તિ જ સહજપણે એવી છે કે તે લોકમાં જ રહે. ગતિનું નિમિત્ત જે ધર્માસ્તિકાય તેનો અલોકાકાશમાં અભાવ છે તે એમ સૂચવે છે કે ગતિ કરનારા દ્રવ્યોની ઉપાદાન શક્તિ જ લોકના છેડા સુધી ગમન કરવાની છે. એટલે ખરેખર તો જીવની પોતાની યોગ્યતા જ અલોકમાં જવાની નથી તેથી જ તે અલોકમાં જતો નથી, ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ તે તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર છે.

૨. બૃહત્દ્રવ્યસંગ્રહમાં સિદ્ધના અગુરુલઘુગુણનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે—જો સિદ્ધસ્વરૂપ સર્વથા ગુરુ (—ભારે) હોય તો લોઢાના ગોળાની જેમ તેનું સદા અધઃપતન થયા કરે અર્થાત્ તે નીચે જ પડ્યા કરે, અને જો તે સર્વથા લઘુ (હલકું) હોય તો જેમ પવનના

ઝપાટાથી આકોલીયા વૃક્ષનું રૂ ઊડયા કરે છે તેમ તે સિદ્ધસ્વરૂપનું પણ નિરંતર ભ્રમણ જ થયા કરે; પરંતુ સિદ્ધસ્વરૂપ એવું નથી, તેથી તેમાં અગુરુલઘુગુણ કહેવામાં આવ્યો છે. (બૃહતદ્રવ્યસંગ્રહ પા. ૩૮) આ અગુરુલઘુગુણના કારણે સિદ્ધ જીવ સદા લોકાગ્રે સ્થિર રહે છે, ત્યાંથી આગળ જતા નથી અને નીચે આવતા નથી. ॥૮॥

મુક્તજીવોમાં વ્યવહારનયે ભેદ

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥९॥

અર્થઃ—[क्षेत्र काल गति लिंग तीर्थ चारित्र] ક્ષેત્ર, કાળ, ગતિ, લિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, [प्रत्येकबुद्धबोधित ज्ञान अवगाहना अन्तर संख्या अल्पबहुत्वतः] પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અંતર, સંખ્યા અને અલ્પબહુત્વ—આ બાર અનુયોગોથી [साध्याः] મુક્ત જીવો (-સિદ્ધો)માં પણ ભેદ સાધી શકાય છે.

ટીકા

૧. **ક્ષેત્ર**—ઋજુસૂત્રનય અપેક્ષાએ (-વર્તમાન અપેક્ષાએ) આત્મપ્રદેશોમાં સિદ્ધ થાય છે, આકાશપ્રદેશોમાં સિદ્ધ થાય છે, સિદ્ધક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થાય છે. ભૂતનૈગમનયની અપેક્ષાએ પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા પુરુષો જ સિદ્ધ થાય છે. પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા પુરુષનું કોઈ દેવાદિ અન્યક્ષેત્રમાં સંહરણ કરે તો અઢી દ્વીપપ્રમાણ સમસ્ત મનુષ્યક્ષેત્રથી સિદ્ધ થાય છે.

૨. **કાળ**-ઋજુસૂત્રનય અપેક્ષાએ એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે. ભૂતનૈગમનયે ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી બંને કાળમાં સિદ્ધ થાય છે; તેમાં અવસર્પિણીકાળના ત્રીજા આરાના અંત ભાગમાં ચોથા આરામાં અને પાંચમા આરાની શરુઆતમાં (-ચોથા આરામાં જન્મ્યા હોય તેવા જીવો)

સિદ્ધ થાય છે. ઉત્સર્પિણી કાળના 'દુષમદુષમ' કાળમાં ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે અને તે કાળમાં જીવો સિદ્ધ થાય છે (ત્રિલોકપ્રજ્ઞપ્તિ પા.-૩૫૦) વિદેહક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી એવા કાળના ભેદ નથી. પંચમકાળમાં જન્મેલા જીવો સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ પામે પણ તે ભવે મોક્ષ પામે નહિ. વિદેહક્ષેત્રમાં જન્મેલા જીવો અઢીદ્વીપના કોઈ પણ ભાગમાં સર્વકાળે મોક્ષ પામે છે.

૩. **ગતિ**-ઋજુસૂત્રનયે સિદ્ધગતિ વિષે જ મોક્ષ પામે છે, ભૂતનૈગમનયે મનુષ્યગતિમાં જ મોક્ષ પામે છે.

૪. **લિંગ**-ઋજુસૂત્રનયે લિંગ (-વેદ) રહિત જ મોક્ષ પામે છે, ભૂતનૈગમનયે ત્રણે પ્રકારના ભાવવેદમાં ક્ષપકશ્રેણી ચડીને મોક્ષ પામે છે, અને દ્રવ્યવેદમાં તો પુરુષલિંગ અને યથાજાતરૂપ લિંગે જ મોક્ષ પામે છે.

૫. **તીર્થ**—કોઈ જીવો તીર્થંકર થઈને મોક્ષ પામે અને કોઈ જીવો સામાન્ય કેવળી થઈને મોક્ષ પામે છે. સામાન્ય કેવળીમાં પણ કોઈ તો તીર્થંકર વિદ્યમાન હોય ત્યારે મોક્ષ પામે અને કોઈ તીર્થંકરોની પછી તેમના તીર્થમાં મોક્ષ પામે છે.

૬. **ચારિત્ર**—ઋજુસૂત્રનયે ચારિત્રના ભેદનો અભાવ કરીને મોક્ષ પામે; ભૂતનૈગમનયે-નજીકની અપેક્ષાએ યથાખ્યાતચારિત્રથી જ મોક્ષ પામે, દૂરની અપેક્ષાએ સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, સૂક્ષ્મસાંપરાય તથા યથાખ્યાતથી અને કોઈને પરિહારવિશુદ્ધ હોય તો તેનાથી-એ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રથી મોક્ષ પામે છે.

૭. **પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત**—પ્રત્યેક બુદ્ધ જીવો વર્તમાનમાં નિમિત્તની હાજરી વગર પોતાની શક્તિથી બોધ પામે, પણ ભૂતકાળમાં

સમ્યગ્દર્શન થયું ત્યારે કે ત્યાર પહેલાં સમ્યગ્જ્ઞાનીના ઉપદેશનું નિમિત્ત હોય; અને બોધિત જીવો વર્તમાનમાં સમ્યગ્જ્ઞાનીના ઉપદેશના નિમિત્તથી ધર્મ પામે. આ બંને પ્રકારના જીવો મોક્ષ પામે છે.

૮. **જ્ઞાન**—ઋજુસૂત્રનયે કેવળજ્ઞાનથી જ સિદ્ધ થાય છે; ભૂતનૈગમનયે કોઇ મતિ, શ્રુત એ બે જ્ઞાનથી, કોઈ મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણથી અથવા તો મતિ, શ્રુત, મનઃપર્યય એ ત્રણથી અને કોઈ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાનથી (–કેવળજ્ઞાનપૂર્વક) સિદ્ધ થાય છે.

૯. **અવગાહના**—કોઈને ઉત્કૃષ્ટ–પાંચસો પચીસ ધનુષની, કોઈને જઘન્ય–સાડાત્રણ હાથમાં કંઈક ઓછી અને કોઈને મધ્યમ અવગાહના હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાના ઘણા ભેદ છે.

૧૦. **અંતર**–એક સિદ્ધ પછી બીજા સિદ્ધ થવાનું જઘન્ય અંતર એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર છ માસનું છે.

૧૧. **સંખ્યા**–જઘન્યપણે એક સમયમાં એક જીવ સિદ્ધ થાય છે, ઉત્કૃષ્ટપણે એક સમયમાં એકસો આઠ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

૧૨. **અલ્પબહુત્વ**–સંખ્યામાં હીન–અધિકતા. ઉપરના અગીઆરે પ્રકારમાં અલ્પબહુત્વ લાગુ પડે છે તે નીચે મુજબ–

(૧) ક્ષેત્ર–સંહરણ સિદ્ધો કરતાં જન્મસિદ્ધ સંખ્યાત ગુણા છે. સમુદ્રવગેરે જળક્ષેત્રોથી થોડા સિદ્ધ થાય છે અને મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રોથી અધિક સિદ્ધ થાય છે.

(૨) કાળ–ઉત્સર્પિણીકાળમાં થયેલા સિદ્ધો કરતાં અવસર્પિણીકાળમાં થયેલા સિદ્ધોની સંખ્યા અધિક છે, અને તે બંને કાળ વિના સિદ્ધ થયેલા જીવોની સંખ્યા તેનાથી સંખ્યાત ગુણી છે, કેમકે વિદેહક્ષેત્રોમાં અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી એવા ભેદ નથી.

(૩) **ગતિ**—બધા જીવો મનુષ્ય ગતિથી જ સિદ્ધ થાય છે માટે તે અપેક્ષાએ ગતિમાં અલ્પબહુત્વ નથી; પરંતુ એક ગતિના અંતર અપેક્ષાએ (અર્થાત્ મનુષ્યભવ પહેલાની ગતિ અપેક્ષાએ) તિર્યંચગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયા તેવા જીવ થોડા છે, તેનાં કરતાં સંખ્યાતગુણા જીવો મનુષ્યગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા જીવો નરકગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે, અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા જીવો દેવગતિથી આવીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય છે.

(૪) **લિંગ**—ભાવનપુંસકવેદવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માંડીને સિદ્ધ થાય એવા જીવો થોડા છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા ભાવસ્ત્રીવેદવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માંડીને સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા ભાવપુરુષવેદવાળા પુરુષો ક્ષપકશ્રેણી માંડીને સિદ્ધ થાય છે.

(૫) **તીર્થ**—તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ થનારા જીવો થોડા છે અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા સામાન્ય કેવળી થઈને સિદ્ધ થાય છે.

(૬) **ચારિત્ર**—પાંચે ચારિત્રથી સિદ્ધ થનારા જીવો થોડા છે અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા જીવો પરિહારવિશુદ્ધ સિવાયના ચાર ચારિત્રથી સિદ્ધ થનારા છે.

(૭) **પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત**—પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ થનારા જીવો અલ્પ છે અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા બોધિતબુદ્ધ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

(૮) **જ્ઞાન**—મતિ,શ્રુત એ બે જ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થનારા જીવો અલ્પ છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા ચાર જ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય છે અને

તેનાથી સંખ્યાતગુણા ત્રણ જ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવી સિદ્ધ થાય છે.

(૯) **અવગાહના**—જઘન્ય અવગાહનાથી સિદ્ધ થનારા જીવો અલ્પ છે, તેનાથી સંખ્યાતગુણા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાથી અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા મધ્યમ અવગાહનાથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦) **અંતર**-છ માસના અંતરવાળા સિદ્ધ સર્વથી થોડા છે અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા એક સમયના અંતરવાળા સિદ્ધ થાય છે.

(૧૧) **સંખ્યા**-ઉત્કૃષ્ટપણે એક સમયમાં એકસો આઠ જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અનંતગુણા એક સમયમાં ૧૦૭ થી લઈને ૫૦ સુધી સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અસંખ્યાતગુણા જીવો એક સમયમાં ૪૯ થી ૨૫ સુધી સિદ્ધ થનારા છે, અને તેનાથી સંખ્યાતગુણા એક સમયમાં ૨૪ થી માંડીને ૧ સુધી સિદ્ધ થનારા જીવો છે.

એ રીતે બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષાએ સિદ્ધોમાં ભેદની કલ્પના કરવામાં આવી છે; વાસ્તવમાં અવગાહનાગુણ સિવાયના બીજા આત્મિય ગુણોની અપેક્ષાએ તેમનામાં કાંઇ ભેદ નથી. અહીં એમ ન સમજવું કે 'એક સિદ્ધમાં બીજા સિદ્ધ ભળી જાય છે—માટે ભેદ નથી.' સિદ્ધદશામાં પણ દરેક જીવો જુદે જુદા જ રહે છે, કોઈ જીવો એક બીજામાં ભળી જતા નથી. ॥૯॥

ઉપસંહાર

૧. મોક્ષતત્ત્વની માન્યતા સંબંધી થતી ભૂલ અને તેનું નિરાકરણ

કેટલાક જીવો એમ માને છે કે, સ્વર્ગના સુખ કરતાં અનંતગણું સુખ મોક્ષમાં છે. પણ તે માન્યતા મિથ્યા છે, કેમ કે એ ગુણાકારમાં તે સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખની જાતિ એક ગણે છે; સ્વર્ગમાં તો વિષયાદિ સામગ્રીજનિત ઈન્દ્રિય-સુખ હોય છે તેની જાતિ તેને ભાસે છે, પણ મોક્ષમાં વિષયાદિ સામગ્રી નથી એટલે ત્યાંના અતીન્દ્રિય સુખની જાતિ તેને ભાસતી નથી, પરંતુ મહાપુરુષો મોક્ષને સ્વર્ગથી ઉત્તમ કહે છે તેથી તે અજ્ઞાની પણ સમજ્યા વગર બોલે છે. જેમ કોઈ ગાયનના સ્વરૂપને તો ઓળખતો નથી પણ બધી સભા ગાયનને વખાણે તેથી તે પણ વખાણે છે, તેમ જ્ઞાની જીવો તો મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણીને તેને ઉત્તમ કહે છે, તેથી અજ્ઞાની જીવ પણ સમજ્યા વગર ઉપર પ્રમાણે કહે છે.

પ્રશ્નઃ-અજ્ઞાની જીવ સિદ્ધ સુખ અને સ્વર્ગના સુખની જાતિ એક જાણે છે-એમ શા ઉપરથી કહી શકાય?

ઉત્તરઃ-જે સાધનનું ફળ તે સ્વર્ગ માને છે તે જ જાતના સાધનનું ફળ તે મોક્ષ માને છે. તે એમ માને છે કે તે જાતનું થોડું સાધન હોય તો તેનાથી ઇંદ્રાદિ પદ મળે અને જેને તે સાધન સંપૂર્ણ હોય તે મોક્ષ પામે છે. એ પ્રમાણે બંનેના સાધનની એક જાતિ માને છે, તેથી તેનાં કાર્યની (સ્વર્ગ તથા મોક્ષની) પણ એક જાતિ હોવાનું તેને શ્રદ્ધાન છે-એમ નકકી થાય છે. ઇંદ્ર વગેરેને જે સુખ છે તે તો કષાયભાવોથી આકુળતારૂપ છે તેથી પરમાર્થે તે દુઃખી છે, અને સિદ્ધને તો કષાયરહિત અનાકુળ સુખ છે. માટે એમ સમજવું કે તે બંનેની જાતિ એક નથી. સ્વર્ગનું કારણ તો પ્રશસ્ત રાગ છે અને મોક્ષનું કારણ વીતરાગભાવ છે, એ રીતે તે

બંનેના કારણમાં ફેર છે. જે જીવોને આ ભાવ ભાસતો નથી તેને મોક્ષતત્ત્વનું સાચું શ્રદ્ધાન નથી.

૨. અનાદિ કર્મબંધ નષ્ટ થવાની સિદ્ધિ

શ્રી તત્ત્વાર્થસારના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

आद्यभावान्नभावस्य कर्मबंधनसंततेः
अन्ताभाव प्रसज्येत दृष्टत्वादन्त बीजवत् ॥६॥

ભાવાર્થ—જે વસ્તુની ઉત્પત્તિનો આદ્યસમય ન હોય તે અનાદિ કહેવાય છે, તેનો કદી અંત થતો નથી. જો અનાદિ પદાર્થનો અંત થઈ જાય તો સત્‌નો વિનાશ થાય છે એમ માનવું પડે. પરંતુ સત્‌નો નાશ થવો તે સિદ્ધાંતથી અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

આ ન્યાયને કારણે, આ પ્રકરણમાં એવી શંકા ઉપસ્થિત થઈ શકે કે—અનાદિ કર્મબંધનની સંતતિનો નાશ કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ કર્મબંધનનો કોઈ આદ્યસમય નથી તેથી તે અનાદિ છે, અને જે અનાદિ હોય તેનો અંત પણ થવો ન જોઈએ, માટે જેમ કર્મબંધન અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે તેમ અનંતકાળ સુધી સદા જીવની સાથે રહેવું જોઈએ. એટલે તેનું ફળ એ થશે કે કર્મબંધનથી જીવ કદી મુક્ત થઈ શકશે નહિ.

આ શંકામાં બે પ્રકાર રહેલા છે—(૧) આ જીવને કર્મબંધ કદી છૂટવો ન જોઈએ. અને (૨) કર્મત્વરૂપ જે પુદ્‌ગલો છે તેમાં કર્મત્વ સદા ચાલુ રહેવું જોઈએ. કેમ કે કર્મત્વ એક જાતિ છે, તે સામાન્ય હોવાથી ધ્રુવ છે તેથી તેની ગમે તેટલી પર્યાયો બદલે તોપણ તે સર્વે કર્મરૂપ જ રહેશે. જે સ્વભાવનું જે હોય તે તે જ સ્વભાવનું હંમેશાં રહે છે. જીવ પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવને છોડતો નથી અને પુદ્‌ગલો પોતાના રસ, રૂપાદિ સ્વભાવને છોડતાં નથી; આ રીતે જ્યારે બીજાં દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી તો પછી કર્મદ્રવ્ય પણ પોતાના કર્મત્વસ્વભાવને કેમ છોડે?

ઉપરની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે—કર્મનો સંબંધ જો કે અનાદિથી છે પરંતુ તે અનાદિ સંબંધ તેને તે જ (*identical*) રજકણોનો નથી, પણ એકેક કર્મનો સંબંધ કેટલીક મુદ્દત સુધી જ રહે છે. એકેક કર્મની ઉત્પત્તિનો પણ કોઈને કોઈ સમય હોય છે અને તેના છૂટવાનો પણ નિયત સમય હોય છે. એટલું ખરું છે કે, જીવને વિકારી અવસ્થામાં કોઈને કોઈ કર્મનો સંયોગ ચાલુ રહે છે. સંસારી જીવોને વિકારી અવસ્થા અનાદિથી થઈ રહી છે, તેથી કર્મનો સંબંધ કોઈ નિયતકાળથી થયો નથી તે કારણે તે અનાદિ છે. આ તો સમુચ્ચય કર્મની અપેક્ષાએ વાત છે; પણ કોઈ એક કર્મ અનાદિકાળથી જીવની સાથે લાગેલું ચાલુ છે–એવો તેનો અર્થ નથી. આ રીતે, એકેક કર્મના સંબંધની અવધિ–મર્યાદા છે તેમ જ જે રીતે ઉત્પત્તિનો વખત હોય છે તેમ તેના નાશનો પણ વખત હોય છે. કેમ કે જેનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થાય જ. જ્યારે કર્મોનો વિયોગ થાય ત્યારે જો જીવ નવીન કર્મોનું બંધન ન થવા દે તો કર્મનો સંબંધ નિર્મૂળ નષ્ટ થઇ શકે છે. આથી એ તાત્પર્ય સિદ્ધ થયું કે જુદી જુદી ચીજોનો સંબંધ અનાદિકાળથી હોય તોપણ તે નષ્ટ થઇ શકે છે. તેનું ઉદાહરણ પણ મળે છે—બીજ–વૃક્ષનો સંબંધ સંતતિ પ્રવાહપણે અનાદિથી છે. કોઇ પણ બીજ પોતાથી પૂર્વના વૃક્ષ વગર પેદા થઈ શકતું નથી અને વૃક્ષ પોતાથી પૂર્વના બીજ વગર હોતું નથી. બીજનું ઉપાદાનકારણ પૂર્વ વૃક્ષ કહી શકાય અને પૂર્વ બીજ પણ કહી શકાય. પ્રત્યેક બીજના પૂર્વમાં કોઇને કોઇ ઉપાદાન હોય છે, એ રીતે બીજ–વૃક્ષની અથવા તો બીજ–બીજની સંતતિ અનાદિ થઇ જાય છે. એ સંતતિ અનાદિ હોવા છતાં પણ તે સંતતિના અંતિમ બીજને જો પીસી નાંખે અગર બાળી નાંખે તો તેનો સંતતિપ્રવાહ નષ્ટ થઈ જાય છે. એવી રીતે કર્મોની સંતતિ અનાદિ હોવા છતાં પણ કર્મનાશના પ્રયોગોદ્વારા પૂર્વોપાર્જિતકર્મોમાંથી અંતિમ રહેલાં કર્મોનો નાશ કરી દેવામાં આવે તો પછી તેની સંતતિ નિઃશેષ—નષ્ટ થઈ જાય છે. પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના નાશનો

અને નવાં કર્મોની ઉત્પત્તિ ન થવા દેવાનો ઉપાય સંવર-નિર્જરા-પ્રકરણમાં (નવમા અધ્યાયમાં) જણાવ્યો છે. આ ઉત્તરથી ' કર્મોનો સંબંધ જીવથી કદી છૂટી ન શકે ' એવો શંકાનો પહેલો પ્રકાર દૂર થાય છે.

શંકાનો બીજો પ્રકાર એ છે કે-જો કોઈ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવને છોડતું નથી તો પછી કર્મરૂપ પદાર્થ પણ અકર્મરૂપ કેમ થાય ? તેનું સમાધાન એ છે કે, કર્મ એ કોઈ દ્રવ્ય નથી પણ સંયોગી પર્યાય છે. જે દ્રવ્યમાં કર્મપણાની પર્યાય થાય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, અને તે તો સદા ટકી રહે છે તથા પોતાના વર્ણાદિ સ્વભાવને છોડતું નથી. પુદ્ગલદ્રવ્યમાં તેની લાયકાત અનુસાર શરીરાદિ તથા માટી, પત્થર વગેરે કાર્યરૂપ અવસ્થા થાય છે અને તેની અવધિ પૂરી થતાં તે વિનાશ પામી જાય છે, તેવીજ રીતે કોઈ પુદ્ગલોમાં જીવ સાથે એકક્ષેત્રે બંધન થવારૂપ સામર્થ્ય અને જીવને પરાધીન થવામાં નિમિત્તપણું પ્રગટ થાય છે, જ્યાં સુધી પુદ્ગલોની એ દશા રહે છે ત્યાં સુધી તેને ' કર્મ ' કહેવાય છે. કર્મ એ મૂળ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી, પણ પર્યાય હોવાથી તે પર્યાય ટળીને અન્ય પર્યાય થઇ શકે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યોની એક કર્મપર્યાય નષ્ટ થઈને બીજી જે પર્યાય થાય તે કર્મરૂપ પણ થઇ શકે છે અને અકર્મરૂપ પણ થઈ શકે છે. કોઇ એક દ્રવ્યને ઉત્તરોત્તર કાળમાં જો એક સરખી લાયકાત રહ્યા કરે તો તેની પર્યાય એક સરખી થતી રહે, અને જો તેની લાયકાત બદલે તો તેની પર્યાય જુદી જુદી જાતની થાય. જેમ કોઇ માટીમાં ઘડારૂપે થવાની લાયકાત હોય ત્યારે કુંભાર નિમિત્ત મળે અને તે માટી સ્વયં ઘડારૂપે થઇ જાય છે. ફરી પહેલી અવસ્થા બદલીને બીજી વાર ઘડો બની શકે છે, અગર કોઈ બીજી પર્યાય પણ થઈ શકે છે. એવી રીતે કર્મરૂપ પર્યાયમાં પણ સમજવું. જો ' કર્મ ' એ કોઇ નિરાળું દ્રવ્ય જ હોય તો તેનું અકર્મરૂપ થવું બની શકે નહિ, પરંતુ કર્મ એ કોઈ ખાસ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તે જીવથી છૂટી શકે છે અને કર્મપણું છોડીને અકર્મરૂપે થઇ શકે છે.

૩. એ પ્રકારે, જીવમાંથી કર્મરૂપ અવસ્થાને છોડીને પુદ્ગલો અકર્મરૂપ ઘટ-પટાદિપણે થઈ શકે છે-એ સિદ્ધ કર્યું. પરંતુ જીવમાંથી અમુક કર્મો જ અકર્મરૂપે થવાથી જીવ કર્મરહિત થઈ જતો નથી, કેમ કે જેમ એક કર્મરૂપ પુદ્ગલો કર્મત્વને છોડીને અકર્મરૂપે બની જાય છે તેમ, જીવના વિકારનું નિમિત્ત પામીને, અકર્મરૂપે રહેલાં પુદ્ગલો કર્મરૂપે પણ પરિણમ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી જીવ વિકાર કરે ત્યાં સુધી તેની પરતંત્રતા ચાલુ રહે છે અને બીજાં પુદ્ગલો કર્મરૂપ થઈને તેની સાથે બંધાયા કરે છે; એ રીતે સંસારમાં કર્મશૃંખલા ચાલુ રહે છે. અમુક કર્મોનું છૂટવું અને તેનું જ અથવા તો અન્ય અકર્મરૂપ પરમાણુઓનું નવા કર્મરૂપે થવું એવી પ્રક્રિયા સંસારી જીવોને ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ કર્મ સદા કર્મ જ રહે છે, અથવા તો જીવો સદાય કોઈ અમુક જ કર્મોથી બંધાયેલા રહે છે, અથવા બધાં જ કર્મો સર્વ જીવોને છૂટી જાય છે અને સર્વ જીવો સર્વથા મુક્ત થઇ જાય છે—એમ નથી.

૪. એ રીતે અનાદિકાળની કર્મશૃંખલા અનેક કાળ સુધી ચાલતી જ રહે છે એમ દેખવામાં આવે છે; પરંતુ શૃંખલાઓનો નિયમ એવો નથી કે જે અનાદિકાલીન હોય તે અનંતકાળ પર્યંત રહેવી જ જોઈએ. કેમ કે શૃંખલા સંયોગથી થાય છે અને સંયોગનો કોઈને કોઈ વખતે વિયોગ થઈ શકે છે. જો તે વિયોગ અંશતઃ હોય તો તો શૃંખલા ચાલુ રહે છે, પણ જ્યારે તેનો આત્યંતિક વિયોગ થઇ જાય છે ત્યારે શૃંખલાનો પ્રવાહ તૂટી જાય છે. જેમ શૃંખલા બળવાન કારણદ્વારા તૂટે છે તેમ કર્મશૃંખલા અર્થાત્ સંસારશૃંખલા પણ જીવના સમ્યગ્દર્શનાદિ સત્ય પુરુષાર્થદ્વારા નિર્મૂળ નષ્ટ થઇ જાય છે. વિકારીશૃંખલામાં અર્થાત્ વિકારી પર્યાયમાં પણ અનંતતાનો નિયમ નથી તેથી જીવ વિકારી પર્યાયનો અભાવ કરી શકે છે અને વિકારનો અભાવ કરતાં કર્મનો સંબંધ પણ છૂટી જાય છે અને તેનું કર્મત્વ નષ્ટ થઈને અન્યરૂપે પરિણમી જાય છે.

૫. આત્માને બંધન છે તેની સિદ્ધિ

કોઈ જીવો કહે છે કે આત્માને બંધન હોતું જ નથી. તેઓની એ માન્યતા ખોટી છે, કેમકે બંધન વગર પરતંત્રતા હોય નહીં. જેમ ગાય ભેંસ વગેરે પશુઓ જ્યારે બંધનમાં નથી હોતાં ત્યારે પરતંત્ર હોતાં નથી, પરતંત્રતા તે બંધનની હયાતી સૂચવે છે; માટે આત્માને બંધન માનવું યોગ્ય છે. આત્માને ખરું બંધન પોતાના વિકારીભાવનું જ છે; તેનું નિમિત્ત પામીને જડકર્મનું બંધન થાય છે અને તેના ફળ તરીકે શરીરનો સંયોગ થાય છે. શરીરના સંયોગમાં આત્મા રહે છે તે પરતંત્રતા સૂચવે છે. એ ધ્યાન રાખવું કે કર્મ, શરીર ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યો કાંઈ આત્માને પરતંત્ર કરતાં નથી પણ જીવ પોતે અજ્ઞાનતાથી પોતાને પરતંત્ર માને છે અને પરવસ્તુથી પોતાને લાભ-નુકશાન થાય એવી ઊંધી પકકડ કરીને પરમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું કલ્પે છે. દુઃખનું કારણ પરાધીનતા છે. શરીરના નિમિત્તે જીવને દુઃખ થાય છે, તેથી જે જીવ શરીરથી પોતાને લાભ-નુકશાન માને તે પરતંત્ર રહે જ છે. કર્મ કે પરવસ્તુ જીવને પરતંત્ર કરતી નથી પણ જીવ સ્વયં પરતંત્ર થાય છે. એ રીતે સંસારી આત્માને ત્રણ પ્રકારનું બંધન સિદ્ધ થાય છે—એક તો પોતાનો વિકારીભાવ, બીજું તેનું નિમિત્ત પામીને સૂક્ષ્મકર્મ સાથે થતો સંબંધ અને ત્રીજું તેના નિમિતે સ્થૂળ શરીર સાથે થતો સંબંધ. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પાનું ૩૯૪)

૬. મુક્ત થયા પછી ફરી બંધ કે જન્મ ન થાય

જીવના મિથ્યાદર્શનાદિ વિકારી ભાવોનો અભાવ થવાથી કર્મનો કારણ-કાર્યસંબંધ પણ છૂટી જાય છે. જાણવું-દેખવું તે કાંઈ કર્મબંધનું કારણ નથી પણ પર વસ્તુઓમાં રાગ-દ્વેષરૂપ આત્મીયપણાની ભાવના તે બંધનું કારણ થાય છે. મિથ્યાભાવનાના કારણે જીવના જ્ઞાન તથા દર્શનને (-શ્રદ્ધાને) મિથ્યાજ્ઞાન તથા મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે. એ મિથ્યાભાવના છૂટી જવાથી જગતની ચરાચર વસ્તુઓનું જાણવું-દેખવું થાય છે, કેમ કે જ્ઞાન-દર્શન તો જીવના સ્વાભાવિક

અસાધારણ ધર્મો છે. વસ્તુના સ્વાભાવિક અસાધારણ ધર્મોનો કદી નાશ થતો નથી; જો તેનો નાશ થાય તો વસ્તુનો પણ નાશ થઈ જાય. તેથી મિથ્યાવાસનાના અભાવમાં પણ જાણવું-દેખવું તો હોય છે; પણ બંધના કારણ-કાર્યનો અભાવ મિથ્યાવાસનાના અભાવની સાથે જ થઈ જાય છે. કર્મને આવવાના કારણોનો અભાવ થયા પછી, જાણવા-દેખવા છતાં પણ જીવને કર્મોનો બંધ થતો નથી. અને કર્મોનો બંધ નહિ થવાથી તેના ફળરૂપે સ્થૂળ શરીરનો સંયોગ પણ મળતો નથી, તેથી તેને ફરીને જન્મ હોતો નથી.

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા. ૩૯૪)

૭. બંધ તે જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી

જો બંધ તે જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે બંધ જીવને સદા રહેવો જોઈએ; પણ તે તો સંયોગ-વિયોગરૂપ છે તેથી જુનો ટળે છે અને જીવ વિકાર કરે તો નવો બંધાય છે. જો બંધ સ્વાભાવિક હોય તો બંધથી જુદો કોઈ મુક્તાત્મા હોઈ શકે નહિ. વળી બંધ જો સ્વાભાવિક હોય તો જીવોમાં પરસ્પર અંતર ન દેખાય. ભિન્ન કારણ વિના એક જાતિના પદાર્થોમાં અંતર હોય નહિ. પણ જીવોમાં અંતર જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, જીવોનું લક્ષ ભિન્ન ભિન્ન પર વસ્તુ ઉપર છે. પર વસ્તુઓ અનેક પ્રકારની હોવાથી તેના લક્ષે જીવની અવસ્થા એક સરખી રહે નહિ. જીવ પોતે પરાધીન થતો રહે છે, તે પરાધીનતા જ બંધનનું કારણ છે. જેમ બંધન સ્વાભાવિક નથી તેમ તે આકસ્મિક પણ નથી અર્થાત્ કારણ વગર તેની ઉત્પત્તિ નથી. દરેક કાર્ય પોતપોતાના કારણ અનુસાર થાય છે. સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા લોકો તેનું કારણ ન જાણતા હોવાથી તેને અકસ્માત કહે છે. બંધનું કારણ જીવના વિકારી ભાવ છે. જીવના વિકારી ભાવોમાં તારતમ્યતા દેખાય છે, તેથી તે ક્ષણિક છે અને વિકારભાવ ક્ષણિક હોવાથી, તેના કારણે થતો કર્મબંધ પણ ક્ષણિક છે. કેમ કે જેનું કારણ શાશ્વત હોય તેનું કાર્ય પણ

શાશ્વત હોય. તારતમ્યતા સહિત હોવાથી કર્મબંધ શાશ્વત નથી. શાશ્વતપણું અને તારતમ્યતા એ બંનેને શીત અને ઉષ્ણતાની માફક પરસ્પર વિરોધ છે. તારતમ્યતાનું કારણ ક્ષણભંગુર છે; જેનું કારણ ક્ષણિક હોય તે કાર્ય શાશ્વત કેમ હોઇ શકે ? કર્મનો બંધ અને ઉદય તારતમ્યતા સહિત જ થાય છે માટે બંધ શાશ્વતિક કે સ્વાભાવિક ચીજ નથી; તેથી બંધના હેતુઓનો અભાવ થતાં મોક્ષ થાય છે—એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પાનું ૩૯૬)

૮. સિદ્ધોનું લોકાગ્રથી સ્થાનાંતર થતું નથી

'**પ્રશ્ન**-આત્મા મુક્ત થતાં પણ સ્થાનવાળો હોય છે. જેને સ્થાન હોય તે એક સ્થાનમાં જ સ્થિર ન રહે પણ નીચે જાય અથવા તો વિચલિત થતા રહે છે, તેથી મુક્ત આત્મા પણ ઊર્ધ્વલોકમાં જ સ્થિર ન રહેતાં, નીચે જાય અથવા તો એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન જાય-એમ શા માટે નથી બનતું ?

ઉત્તરઃ-પદાર્થમાં સ્થાનાંતર થવાનું કારણ સ્થાન નથી પરંતુ સ્થાનાંતરનું કારણ તો તેની ક્રિયાવતીશક્તિ છે. જેમ નાવમાં જ્યારે પાણી આવીને ભરાય છે ત્યારે તે ડગમગ થાય છે અને નીચે ડુબી જાય છે, તેમ આત્મામાં પણ જ્યારે કર્માસ્રવ થતો રહે છે ત્યારે તે સંસારમાં ડુબે છે અને સ્થાનો બદલતો રહે છે. પણ મુક્ત અવસ્થામાં તો જીવ કર્માસ્રવથી રહિત થઇ જાય છે તેથી ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવને કારણે લોકાગ્રે સ્થિત થયા પછી સ્થાનાંતર થવાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી.

જો સ્થાનાંતરનું કારણ સ્થાનને માનીએ તો, એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જે સ્થાનવાળો ન હોય; કેમકે જેટલા પદાર્થો છે તે બધાય કોઇક ને કોઇક સ્થાનમાં રહેલા છે અને તેથી તે બધાય પદાર્થોનું સ્થાનાંતર થવું જોઇએ. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાળ આદિ સ્થાનાંતર રહિત દ્રવ્યો દેખાવાથી તે હેતુ મિથ્યા ઠરે છે.

માટે સિદ્ધ થયું કે—સંસારી જીવોને પોતાની ક્રિયાવતીશક્તિના પરિણમનની તે વખતની લાયકાત તે ક્ષેત્રાંતરનું મૂળકારણ છે અને કર્મનો ઉદય તે માત્ર નિમિત્તકારણ છે. અને મુક્તાત્મા કર્માસ્રવથી સર્વથા રહિત હોવાથી તેઓ પોતાના સ્થાનથી વિચલિત થતા નથી. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા. ૩૯૭) વળી તત્ત્વાર્થસાર અ. ૮ ની ગા. ૧૨ માં જણાવ્યું છે કે—ગુરુત્વના અભાવને લીધે મુક્તાત્માનું નીચે પતન થતું નથી.

૯. જીવની મુક્તદશા મનુષ્યપર્યાયથી જ થાય છે અને મનુષ્યો અઢી દ્વીપમાં જ હોય છે; તથા સિદ્ધશિલા પણ બરાબર અઢી દ્વીપ-સમાન વિસ્તારની (૪૫ લાખ યોજનની) અઢી દ્વીપની ઉપર છે. તેથી મુક્ત થનાર જીવ મોડા (વળાંક) વગર સીધા ઊર્ધ્વગતિથી લોકાંતે જાય છે તેમાં તેને એક જ સમય લાગે છે.

૧૦. અધિક જીવો થોડા ક્ષેત્રમાં રહે છે

પ્રશ્નઃ—સિદ્ધક્ષેત્રના પ્રદેશો તો અસંખ્યાત છે અને મુક્ત જીવો તો અનંત છે, તો અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અનંત જીવો કઈ રીતે રહી શકે?

ઉત્તરઃ—સિદ્ધ જીવોને શરીર નથી અને જીવ સૂક્ષ્મ (—અરૂપી) છે, તેથી એક જગ્યાએ અનંત જીવો સાથે રહી શકે છે. જેમ એક જ જગ્યાએ અનેક દીપકોનો પ્રકાશ રહી શકે છે, તે પ્રકાશ તો પુદ્ગલ છે; પુદ્ગલ વસ્તુઓ પણ આ રીતે રહી શકે, તો પછી અનંત શુદ્ધ જીવોને એક ક્ષેત્રે સાથે રહેવામાં કાંઈ બાધ નથી.

૧૧. સિદ્ધ જીવોને આકાર છે

કેટલાક જીવો એમ માને છે કે જીવ અરૂપી છે માટે તેને આકાર હોય નહીં. એ માન્યતા ખોટી છે. દરેક વસ્તુમાં પ્રદેશત્વ નામનો ગુણ છે તેથી વસ્તુનો કોઈને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય છે. જેનો આકાર ન હોય એવી કોઈ ચીજ હોઈ શકે નહિ. જે વસ્તુ

હોય તેને પોતાનો આકાર હોય છે. જીવ અરૂપી—અમૂર્તિક છે, અમૂર્તિકવસ્તુને પણ અમૂર્તિક—આકાર હોય છે. જે શરીરને છોડીને જીવ મુક્ત થાય તે શરીરના આકાર કરતાં સહેજ ન્યૂન આકાર મુક્ત દશામાં પણ જીવને હોય છે.

પ્રશ્નઃ—આત્માને જો આકાર હોય તો પછી તેને નિરાકાર કઇ રીતે કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તરઃ—આકારના બે અર્થ થાય છે—એક તો લંબાઇ-પહોળાઈ-મોટાઈરૂપ આકાર અને બીજો મૂર્તિકપણારૂપ આકાર. મૂર્તિકપણારૂપ આકાર એક પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ હોય છે, અન્ય કોઈ દ્રવ્યોમાં હોતો નથી. તેથી જ્યારે આકારનો અર્થ મૂર્તિકપણું કરવામાં આવે ત્યારે પુદ્ગલ સિવાયના સર્વે દ્રવ્યોને નિરાકાર કહેવાય છે. એ રીતે પુદ્ગલનો મૂર્તિક આકાર નહિ હોવાની અપેક્ષાએ જીવને નિરાકાર કહેવાય છે. પરંતુ પોતાના સ્વક્ષેત્રની લંબાઇ-પહોળાઇ-મોટાઈ અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યો આકારવાન છે. આમ જ્યારે સદ્ભાવથી આકારનો સંબંધ માનવામાં આવે ત્યારે આકારનો અર્થ લંબાઇ-પહોળાઇ-મોટાઇ જ થાય છે. આત્માને પોતાનો આકાર છે, તેથી તે સાકાર છે.

સંસારદશામાં જીવની લાયકાતના કારણે તેના આકારની પર્યાય સંકોચ-વિસ્તારરૂપ થતી હતી. હવે પૂર્ણ શુદ્ધતા થતાં સંકોચ-વિસ્તાર થતો નથી. સિદ્ધદશા થતાં જીવને સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય પ્રગટે છે અને તે જ પ્રમાણે અનંતકાળ સુધી રહ્યા કરે છે.

(જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પાનું-૩૯૮ થી ૪૦૬)

એ પ્રમાણે શ્રીઉમાસ્વામીવિરચિત
મોક્ષશાસ્ત્રની ગુજરાતી ટીકામાં
દસમો અધ્યાય પૂરો થયો.

મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા:

પરિશિષ્ટ-૧

આ મોક્ષશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ 'શ્રી તત્ત્વાર્થસાર' શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે; તેના ઉપસંહારમાં તે ગ્રંથનો સારાંશ ૨૩ ગાથાદ્વારા આપ્યો છે. તે આ શાસ્ત્રને લાગુ પડતો હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે.

ગ્રંથનો સારાંશ

प्रमाणनयनिक्षेपनिर्देशादि सदादिभिः ।
सप्ततत्त्वमिति ज्ञात्वा मोक्षमार्गं समाश्रयेत् ॥१॥

અર્થઃ-જે સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ ક્રમથી કહેવામાં આવ્યું છે તેને પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, નિર્દેશાદિ તથા સત્ આદિ અનુયોગોદ્વારા જાણીને મોક્ષમાર્ગનો યથાર્થપણે આશ્રય કરવો જોઇએ.

પ્રશ્નઃ-આ શાસ્ત્રના પહેલા સૂત્રનો અર્થ નિશ્ચયનય, વ્યવહારનય અને પ્રમાણદ્વારા શું થાય?

ઉત્તરઃ-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે-એ કથનમાં અભેદસ્વરૂપ નિશ્ચયનયની વિવક્ષા હોવાથી તે નિશ્ચયનયનું કથન જાણવું; મોક્ષમાર્ગને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એવા ભેદથી કહેવો તેમાં ભેદસ્વરૂપ વ્યવહારનયની વિવક્ષા હોવાથી તે વ્યવહારનયનું કથન જાણવું. અને તે બંનેનું યથાર્થજ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. મોક્ષમાર્ગ એ પર્યાય છે તેથી આત્માના ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવની અપેક્ષાએ તે સદ્ભૂતવ્યવહાર છે.

પ્રશ્ન—નિશ્ચયનય એટલે શું?

ઉત્તર—'સત્યાર્થ એમ જ છે' એમ જાણવું તે.

પ્રશ્ન—વ્યવહારનય એટલે શું?

ઉત્તર—'સત્યાર્થ એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે' એમ જાણવું તે. અથવા પર્યાયભેદનું કથન તે પણ વ્યવહારનયે કથન છે.

મોક્ષમાર્ગનું બે પ્રકારે કથન

निश्चयव्यवहाराभ्यां मोक्षमार्गो द्विधा स्थितः ।
तत्राद्यः साध्यरूपः स्याद् द्वितीयस्तस्य साधनम् ॥२॥

અર્થ—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ એમ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું કથન છે; તેમાં પહેલો સાધ્યરૂપ છે અને બીજો તેના સાધનરૂપ છે.

૧. પ્રશ્ન-વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ સાધન છે તેનો અર્થ શું?

ઉત્તર—પ્રથમ રાગરહિત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું સ્વરૂપ જાણવું અને તે જ વખતે 'રાગ તે ધર્મ નથી કે ધર્મનું સાધન નથી' એમ માનવું, એમ માન્યા પછી જીવ જ્યારે રાગને તોડીને નિર્વિકલ્પ થાય ત્યારે તેને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ થાય છે અને તે જ વખતે રાગ-સહિત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો વ્યય થયો તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે; એ રીતે 'વ્યય' તે સાધન છે.

૨. આ સંબંધમાં શ્રી પરમાત્મપ્રકાશમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે-

પ્રશ્નઃ—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ છે અને તે વખતે સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ નથી, તો તે (સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ) શી રીતે સાધક થાય છે?

ઉત્તરઃ—ભૂતનૈગમનયથી પરંપરાએ સાધક થાય છે એટલે કે પૂર્વે તે હતો પણ વર્તમાનમાં નથી છતાં ભૂતનૈગમનયે તે વર્તમાનમાં છે એવો સંકલ્પ કરીને તેને સાધક કહ્યો છે. (પા. ૧૪૨ સંસ્કૃત ટીકા) આ સંબંધમાં અધ્યાય ૯ સૂત્ર ૧૮ ની ટીકા પારા ૫ માં છેલ્લો પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર છે તે વાંચવો.

૩. શુદ્ધનિશ્ચયનયે વીતરાગ (-નિશ્ચય) સમ્યક્‌ત્વનું કારણ નિત્ય આનંદસ્વભાવ નિજ શુદ્ધાત્મા જ છે. (પા. ૧૪૫)

૪. મોક્ષમાર્ગ બે નથી

મોક્ષમાર્ગ તો કાંઇ બે નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ તરીકે નિરૂપણ કર્યો છે તે નિશ્ચય (ખરો) મોક્ષમાર્ગ છે; તથા જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે અથવા સાથે હોય છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખરો મોક્ષમાર્ગ નથી.

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ

श्रद्धानाधिगमोपेक्षाः शुद्धस्य स्वात्मनो हि याः ।
सम्यक्त्वज्ञानवृत्तात्मा मोक्षमार्गः स निश्चयः ॥३॥

અર્થઃ—નિજ શુદ્ધાત્માની અભેદરૂપથી શ્રદ્ધા કરવી, અભેદરૂપથી જ જ્ઞાન કરવું તથા અભેદરૂપથી જ તેમાં લીન થવું—એ પ્રકારે જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે.

વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ

श्रद्धानाधिगमोपेक्षा याः पुनः स्युः परात्मना ।
सम्यक्त्वज्ञानवृत्तात्मा स मार्गो व्यवहारतः ॥४॥

અર્થઃ—આત્મામાં જે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્‌ચારિત્ર ભેદની મુખ્યતાથી પ્રગટ થઇ રહ્યાં છે તે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્‌ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયને વ્યવહારમાર્ગ સમજવો જોઇએ.

વ્યવહારી મુનિનું સ્વરૂપ

श्रद्धानं परद्रव्यं बुध्यमानस्तदेव हि ।
तदेवोपेक्षमाणश्च व्यवहारी स्मृतो मुनिः ॥५॥

અર્થઃ—જે પરદ્રવ્યની (-સાતે તત્ત્વોની, ભેદરૂપે) શ્રદ્ધા કરે છે, તેવી જ રીતે ભેદરૂપ જાણે છે અને તેવી જ રીતે ભેદરૂપે ઉપેક્ષા કરે છે તે મુનિને વ્યવહારી કહેવાય છે.

નિશ્ચયી મુનિનું સ્વરૂપ.

स्वद्रव्यं श्रद्धानस्तु बुध्यमानस्तदेव हि ।
तदेवोपेक्षमाणश्च निश्चयान्मुनिसत्तमः ॥ ६॥

અર્થ:—જે સ્વદ્રવ્યને જ શ્રદ્ધામય તથા જ્ઞાનમય બનાવી લે છે અને ઉપેક્ષારૂપ પણ જેને આત્માની જ પ્રવૃત્તિ થઇ જાય છે એવા શ્રેષ્ઠ મુનિ નિશ્ચયરત્નત્રયયુક્ત છે.

નિશ્ચયીનું અભેદસમર્થન

आत्मा ज्ञातृतया ज्ञानं सम्यक्त्वं चरितं हि सः ।
स्वस्थो दर्शनचारित्रमोहाभ्यामनुपप्लुतः ॥ ७ ॥

અર્થ:— જે જાણે છે તે આત્મા છે, જ્ઞાન જાણે છે તેથી જ્ઞાન જ આત્મા છે; એવી જ રીતે જે સમ્યક્શ્રદ્ધા કરે છે તે આત્મા છે. શ્રદ્ધા કરનાર સમ્યગ્દર્શન છે તેથી તે જ આત્મા છે. જે ઉપેક્ષિત થાય છે તે આત્મા છે. ઉપેક્ષા ગુણ ઉપેક્ષિત થાય છે તેથી તે જ આત્મા છે અથવા આત્મા જ તે છે. આ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ છે. આવી અભેદરૂપ સ્વસ્થદશા તેમને જ થઈ શકે છે કે જેઓ દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહના ઉદયાધીન રહેતા નથી.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે; મોક્ષનું કારણ રત્નત્રય બતાવ્યું છે; તે રત્નત્રયને મોક્ષનું કારણ માનીને તેના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી સાધુ તે રત્નત્રયને વિષયરૂપ (ધ્યેયરૂપ) માનીને તેનું ચિંતવન કરે છે, તે રત્નત્રયના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે. જ્યાં સુધી એવી દશા રહે છે ત્યાં સુધી પોતાના વિચારદ્વારા રત્નત્રય ભેદરૂપ જ જાણવામાં આવે છે, તેથી સાધુના તે પ્રયત્નને ભેદરૂપ રત્નત્રય કહેવામાં આવે છે; તે વ્યવહારની દશા છે, એવી દશામાં અભેદરત્નત્રય કદી થઈ શકતાં નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એવી દશા પણ ન હોય અથવા એ પ્રકારે મુમુક્ષુ સમજી ન લે ત્યાં સુધી

તેને નિશ્ચયદશા કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે? વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચયદશા પ્રગટે જ નહીં.

એ ખ્યાલમાં રાખવું કે વ્યવહારદશા વખતે રાગ છે તેથી મુમુક્ષુને તે ટાળવાયોગ્ય છે, તે લાભદાયક નથી, સ્વાશ્રિત એકતારૂપ નિશ્ચયદશા જ લાભદાયક છે—એવું જો પહેલેથી જ લક્ષ હોય તો જ તેને વ્યવહારદશા હોય છે. જો પહેલેથી જ એવી માન્યતા ન હોય અને તે રાગદશાને જ ધર્મ અગર ધર્મનું કારણ માને તો તેને કદી ધર્મ થાય નહિ અને તેને તે વ્યવહારદશા પણ કહેવાય નહીં, પણ તે વ્યવહારાભાસ છે—એમ સમજવું. માટે રાગરૂપ વ્યવહારદશા ટાળીને નિશ્ચયદશા પ્રગટ કરવાનું લક્ષ પહેલેથી જ હોવું જોઈએ.

એવી દશા થઈ જતાં જ્યારે સાધુ સ્વલક્ષ તરફ વળે છે, ત્યારે સ્વયમેવ સમ્યગ્દર્શનમય-સમ્યગ્જ્ઞાનમય તથા સમ્યક્ચારિત્રમય થઈ જાય છે. તેથી તે પોતાથી અભેદરૂપ રત્નત્રયની દશા છે અને તે યથાર્થ વીતરાગદશા હોવાથી નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ કહેવામાં આવે છે.

આ અભેદ અને ભેદનું તાત્પર્ય સમજી જતાં એ વાત માનવી પડશે કે વ્યવહારરત્નત્રય તે યથાર્થ રત્નત્રય નથી. તેથી તેને હેય કહેવામાં આવે છે. જો સાધુ તેમાં જ લાગ્યા રહે તો તેનો તે વ્યવહારમાર્ગ મિથ્યામાર્ગ છે, નિરૂપયોગી છે. એમ કહેવું જોઈએ કે તે સાધુએ તેને હેયરૂપ ન જાણતાં યથાર્થરૂપ જાણી રાખ્યો છે. જે જેને યથાર્થરૂપ જાણે અને માને તે તેને કદી છોડે નહિ; તેથી તે સાધુનો વ્યવહારમાર્ગ મિથ્યામાર્ગ છે અથવા તે અજ્ઞાનરૂપ સંસારનું કારણ છે.

વળી તેવી જ રીતે જે વ્યવહારને હેય સમજીને અશુભભાવમાં રહે છે અને નિશ્ચયનું અવલંબન કરતા નથી તે ઉભયભ્રષ્ટ (શુદ્ધ

અને શુભ બંનેથી ભ્રષ્ટ) છે. નિશ્ચયનયનું અવલંબન પ્રગટ્યું નથી અને વ્યવહારને તો હેય માનીને અશુભમાં રહ્યા કરે છે તેઓ નિશ્ચયને લક્ષે શુભમાં પણ જતા નથી તો પછી તેઓ નિશ્ચય સુધી પહોંચી શકે નહીં—એ નિર્વિવાદ છે;

આ શ્લોકમાં અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ કૃદંત શબ્દોદ્વારા કર્તૃ-ભાવસાધન શબ્દોનું અભેદપણું બતાવીને સિદ્ધ કર્યું. હવે આગળના શ્લોકોમાં ક્રિયાપદોદ્વારા કર્તાકર્મભાવ વગેરેમાં સર્વ વિભક્તિનું રૂપ દેખાડીને અભેદ સિદ્ધ કરે છે.

નિશ્ચયરત્નત્રયનું કર્તા સાથે અભેદપણું

पश्यति स्वस्वरूपं यो जानाति च चरत्यपि ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव स स्मृतः ॥ ८ ॥

અર્થઃ—જે નિજસ્વરૂપને દેખે છે, નિજસ્વરૂપને જાણે છે અને નિજસ્વરૂપ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આત્મા જ છે, તેથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેરૂપ આત્મા જ છે.

કર્મરૂપ સાથે અભેદપણું

पश्यति स्वस्वरूपं यं जानाति च चरत्यपि ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ ९ ॥

અર્થઃ—જે પોતાના સ્વરૂપને દેખવામાં આવે છે, પોતાના સ્વરૂપને જાણવામાં આવે છે અને પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરવામાં આવે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે, પરંતુ તન્મય આત્મા જ છે તેથી આત્મા જ અભેદરૂપથી રત્નત્રયરૂપ છે.

કરણરૂપની સાથે અભેદપણું

दृश्यते येन रूपेण ज्ञायते चर्यतेपि च ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥१०॥

અર્થઃ—જે નિજસ્વરૂપદ્વારા દેખવામાં આવે છે, નિજસ્વરૂપદ્વારા જાણવામાં આવે છે અને નિજસ્વરૂપદ્વારા સ્થિરતા થાય છે તે દર્શન-

જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે, તે કોઇ જુદી ચીજ નથી, પણ તન્મય આત્મા જ છે તેથી આત્મા જ અભેદરૂપથી રત્નત્રયરૂપ છે.

સંપ્રદાનરૂપની સાથે અભેદપણું

यस्मै पश्यति जानाति स्वरूपाय चरत्यपि ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ ११ ॥

અર્થ:—જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે દેખે છે. જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે જાણે છે તથા જે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નામવાળાં રત્નત્રય છે; તે કોઈ જુદી ચીજ નથી પરંતુ તે-મય આત્મા જ છે અર્થાત્ આત્મા તે રત્નત્રયથી જુદો નથી પણ તન્મય જ છે.

અપાદાનસ્વરૂપની સાથે અભેદપણું

यस्मात्पश्यति जानाति स्वस्वरूपाच्चरत्यपि ।
दर्शनज्ञान चारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ १२ ॥

અર્થ:—જે નિજસ્વરૂપથી દેખે છે, નિજસ્વરૂપથી જાણે છે તથા નિજસ્વરૂપથી વર્તે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ રત્નત્રય છે, તે બીજું કોઈ નથી પણ તન્મય થયેલો આત્મા જ છે.

સંબંધી સ્વરૂપ સાથે અભેદપણું

यस्य पश्यति जानाति स्वस्वरूपस्य चरत्यपि ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ १३ ॥

અર્થ:—જે નિજસ્વરૂપના સંબંધને દેખે છે, નિજસ્વરૂપના સંબંધને જાણે છે તથા નિજસ્વરૂપના સંબંધની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે. તે આત્માથી જુદી બીજી કોઈ ચીજ નથી પણ આત્મા જ તન્મય છે.

આધારસ્વરૂપ સાથે અભેદપણું

यस्मिन् पश्यति जानाति स्वस्वरूपे चरत्यपि ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ १४ ॥

અર્થઃ-જે નિજસ્વરૂપમાં દેખે છે, નિજસ્વરૂપમાં જાણે છે તથા નિજસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે. તે આત્માથી કોઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી પણ આત્મા જ તન્મય છે.

ક્રિયાસ્વરૂપનું અભેદપણું

ये स्वभावाद् दृशिज्ञप्तिचर्यारूपक्रियात्मकाः ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ १५ ॥

અર્થઃ-જે દેખવારૂપ, જાણવારૂપ તથા ચારિત્રરૂપ ક્રિયાઓ છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે; પરંતુ એ ક્રિયાઓ આત્માથી કોઈ જુદી ચીજ નથી. તન્મય આત્મા જ છે.

ગુણસ્વરૂપનું અભેદપણું

दर्शनज्ञानचारित्रगुणानां य इहाश्रयः ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव तन्मयः ॥ १६ ॥

અર્થઃ—જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ગુણોનો આશ્રય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે. દર્શનાદિ ગુણો આત્માથી જુદી કોઈ ચીજ નથી પરંતુ આત્મા જ તન્મય થયો માનવો જોઈએ અથવા આત્મા તન્મય જ છે.

પર્યાયોના સ્વરૂપનું અભેદપણું

दर्शनज्ञानचारित्रपर्यायाणां य आश्रयः ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयमात्मैव स स्मृतः ॥ १७ ॥

અર્થઃ—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય પર્યાયોનો જે આશ્રય છે તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે. રત્નત્રય આત્માથી કોઈ

જુદી ચીજ નથી, આત્મા જ તન્મય થઈને રહે છે અથવા તન્મય જ આત્મા છે. આત્મા તેનાથી કોઈ જુદી ચીજ નથી.

પ્રદેશસ્વરૂપનું અભેદપણું

दर्शनज्ञानचारित्रप्रदेशाये प्ररुपिताः ।
दर्शनज्ञानचारित्रमयस्यात्मन एव ते ॥ १८ ॥

અર્થ:-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના જે પ્રદેશો બતાવવામાં આવ્યા છે તે આત્માના પ્રદેશોથી કાંઈ ભિન્ન નથી. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્માના જ તે પ્રદેશો છે. અથવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પ્રદેશરૂપ જ આત્મા છે અને તે જ રત્નત્રય છે. જેમ આત્માના પ્રદેશો અને રત્નત્રયના પ્રદેશો ભિન્ન ભિન્ન નથી તેમ પરસ્પર દર્શનાદિ ત્રણેના પ્રદેશો પણ ભિન્ન નથી, તેથી આત્મા અને રત્નત્રય ભિન્ન નથી પણ આત્મા તન્મય જ છે.

અગુરુલઘુસ્વરૂપનું અભેદપણું

दर्शनज्ञानचारित्रागुरुलघ्वाह्वया गुणाः ।
दर्शनज्ञानचारित्रत्रयस्यात्मन एव ते ॥ १९ ॥

અર્થ:—અગુરુલઘુ નામનો ગુણ હોવાથી વસ્તુમાં જેટલા ગુણો છે તે સીમાથી અધિક પોતાની હાનિ-વૃદ્ધિ કરતા નથી, એ જ બધા દ્રવ્યોમાં અગુરુલઘુ ગુણનું પ્રયોજન છે. એ ગુણના નિમિત્તથી બધા ગુણોમાં જે સીમાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી તેને પણ અગુરુલઘુ કહેવાય છે; તેથી અહીં અગુરુલઘુને દર્શનાદિકનું વિશેષણ કહેવું જોઈએ.

અર્થાત્-અગુરુલઘુરૂપ પ્રાપ્ત થવાવાળા જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે તે આત્માથી જુદાં નથી અને પરસ્પરમાં પણ તેઓ કાંઈ જુદાં જુદાં નથી; દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે રત્નત્રય છે તેનું તે (અગુરુલઘુ) સ્વરૂપ છે અને તે તન્મય જ છે. એ રીતે અગુરુલઘુરૂપ રત્નત્રયમય આત્મા છે. પણ આત્મા તેનાથી જુદી ચીજ નથી. કેમ

કે આત્માનો અગુરુલઘુસ્વભાવ છે અને આત્મા રત્નત્રયસ્વરૂપ છે તેથી તે સર્વ આત્માથી અભિન્ન છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપનું અભેદપણું

दर्शनज्ञानचारित्रध्रौव्योत्पादव्ययास्तु ये ।
दर्शनज्ञानचारित्रमयस्यात्मन एव ते ॥ २० ॥

અર્થ:—દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે તે સર્વ આત્માના જ છે; કેમ કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જે રત્નત્રય છે તે આત્માથી ભિન્ન નથી. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રયમય જ આત્મા છે, અથવા તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્મામય જ છે, તેથી રત્નત્રયના જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય આત્માના જ છે. પરસ્પરમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પણ અભિન્ન જ છે.

આ રીતે, જો રત્નત્રયનાં જેટલાં વિશેષણો છે તે સર્વ આત્માનાં જ છે અને આત્માથી અભિન્ન છે તો રત્નત્રયને પણ આત્મસ્વરૂપ જ માનવાં જોઈએ.

આ પ્રકારે અભેદરૂપથી જે નિજાત્માનાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે તે નિશ્ચયરત્નત્રય છે, તેના સમુદાયને (-એકતાને) નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. આ જ મોક્ષમાર્ગ છે.

નિશ્ચય વ્યવહાર માનવાનું તાત્પર્ય

स्यात् सम्यक्त्वज्ञानचारित्ररूपः पर्यायार्थादेशतो मुक्तिमार्गः ।
एको ज्ञाता सर्वदैवाद्वितीयः स्याद् द्रव्यार्थादेशतो मुक्तिमार्गः ॥२१॥

અર્થ:-સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ જુદી જુદી પર્યાયોદ્વારા જીવને જાણવો તે પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ મોક્ષમાર્ગ છે. અને એ સર્વ પર્યાયોમાં જ્ઞાતા જીવ એક જ સદા રહે છે, પર્યાય તથા જીવનો કોઈ ભેદ નથી-એમ રત્નત્રયથી આત્માને અભિન્ન જાણવો તે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ મોક્ષમાર્ગ છે.

અર્થાત્ રત્નત્રયથી જીવ અભિન્ન છે અથવા ભિન્ન છે એમ જાણવું તે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ છે; પરંતુ રત્નત્રયમાં ભેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે અને અભેદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવી તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે તેથી ઉપરના શ્લોકોનું તાત્પર્ય એ છે કેઃ—

આત્માને પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયદ્વારા જાણીને પર્યાય ઉપરથી લક્ષ ઉઠાવી પોતાનો ત્રિકાળી સામાન્ય ચૈતન્ય સ્વભાવ—જે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે તે તરફ વળતાં શુદ્ધતા અને નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે છે.

તત્ત્વાર્થસાર ગ્રંથનું પ્રયોજન

(વસંતતિલકા)

तत्त्वार्थसारमिति यः समधिर्विदित्वा,
निर्वाणमार्गमधितिष्ठति निष्प्रकम्पः ।
संसारबन्धमवधूय स धूतमोह—
श्चैतन्यरूपमचलं शिवतत्त्वमेति ॥ २२ ॥

અર્થઃ—બુદ્ધિમાન અને સંસારથી ઉપેક્ષિત થયેલ જે જીવ આ ગ્રંથને અથવા તત્ત્વાર્થના સારને આ ઉપર કહેલા પ્રકારે સમજીને નિશ્ચલતાપૂર્વક મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થશે તે જીવ મોહનો નાશ કરી સંસારબંધનને દૂર કરી, નિશ્ચળ ચૈતન્યસ્વરૂપી મોક્ષતત્ત્વને (—શીવ-તત્ત્વને) પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ ગ્રંથના કર્તા પુદ્ગલો છે, આચાર્ય નથી

वर्णाः पदानां कर्तारो वाक्यानां तु पदावलिः ।
वाक्यानि चास्य शास्त्रस्य कर्तृणि न पुनर्वयम् ॥ २३ ॥

અર્થઃ—વર્ણો (અર્થાત અનાદિસિદ્ધ અક્ષરોનો સમૂહ) છે તે આ પદોના કર્તા છે, પદ વાકયોના કર્તા છે અને વાકયોએ આ શાસ્ત્ર કર્યું છે. આ શાસ્ત્ર મેં (—આચાર્યે) બનાવ્યું છે—એમ કોઈએ ન સમજવું. (જુઓ, તત્ત્વાર્થસાર પા. ૪૨૧ થી ૪૨૮)

નોંધ—(૧) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કર્તા થઇ શકતું નથી—એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરીને અહીં આચાર્યભગવાને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે જીવ જડશાસ્ત્રને બનાવી શકે નહીં.

(૨) શ્રી સમયસારની ટીકા, શ્રી પ્રવચનસારની ટીકા, શ્રી પંચાસ્તિકાયની ટીકા અને શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય શાસ્ત્રના કર્તૃત્વસંબંધમાં પણ આચાર્યભગવાનશ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ જણાવ્યું છે કે—આ શાસ્ત્રના અથવા ટીકાના કર્તા પુદ્ગલદ્રવ્યો છે, હું (આચાર્ય) નથી. આ તત્ત્વ જિજ્ઞાસુઓએ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરુરીયાત હોવાથી આચાર્યભગવાને તત્ત્વાર્થસાર પુરું કરતાં પણ તે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. માટે પ્રથમ ભેદવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ કરી શકે નહીં એમ નકકી કરવું; એ નકકી કરતાં જીવને પોતા તરફ જ વળવાનું રહે છે. હવે પોતા તરફ વળતાં પોતામાં બે પડખાં છે તેમાં એક ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવભાવ—જે પરમપરિણામિકભાવ કહેવાય છે—તે છે. અને બીજું પોતાની વર્તમાન પર્યાય છે. પર્યાય ઉપર લક્ષ કરતાં વિકલ્પ(—રાગ) ટળતા નથી માટે ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવભાવ તરફ વળવા માટે સર્વ વીતરાગીશાસ્ત્રોની અને શ્રીગુરુઓની આજ્ઞા છે માટે તે તરફ વળી પોતાની શુદ્ધદશા પ્રગટાવવી એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે. માટે તે પ્રમાણે જ કરવા સર્વ જીવોએ પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ. તે શુદ્ધદશાને જ મોક્ષ કહે છે. 'મોક્ષ'નો અર્થ નિજશુદ્ધતાની પૂર્ણતા અથવા સર્વ સમાધાન છે. અને તે જ અવિનાશી અને શાશ્વત—ખરું સુખ છે. જીવ દરેક સમયે સાચું કાયમી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે અને પોતાના જ્ઞાન અનુસાર ઉપાય પણ કરે છે, પણ તેને મોક્ષના સાચા ઉપાયની ખબર ન હોવાથી ઊંધા ઉપાય હરસમયે કર્યા કરે છે. તે ઊંધા ઉપાયથી પાછા હઠીને સવળા ઉપાય તરફ લાયક જીવો વળે—એટલો આ શાસ્ત્રનો હેતુ છે.

પરિશિષ્ટ—૨

દરેક દ્રવ્ય અને તેની દરેક પર્યાયની
卐 સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો 卐

૧. દરેક દ્રવ્ય તે ત્રિકાળી પર્યાયોનો પિંડ છે, અને તેથી તે ત્રણેકાળની વર્તમાન પર્યાયોને લાયક છે; અને પર્યાય એક એક સમયની છે તેથી દરેક દ્રવ્ય દરેક સમયે તે તે સમયની પર્યાયને લાયક છે; અને તે તે સમયની પર્યાય તે તે સમયે થવા લાયક હોવાથી થાય છે; કોઈ દ્રવ્યની પર્યાય આઘી-પાછી થતી જ નથી.

૨. માટીદ્રવ્ય (-માટીના પરમાણુઓ) પોતાની ત્રણે કાળની પર્યાયોને લાયક છે, છતાં ત્રણે કાળે એક ઘડો થવાની જ તેમાં લાયકાત છે એમ માનવામાં આવે તો, માટી દ્રવ્ય એક પર્યાય પૂરતું જ થઈ જાય અને તેના—દ્રવ્યપણાનો નાશ થાય.

૩. માટીદ્રવ્ય ત્રણે કાળે ઘડો થવાને લાયક છે એમ કહેવામાં આવે છે તે, પરદ્રવ્યોથી માટીને જુદી પાડીને એમ બતાવવા માટે છે કે માટી સિવાય બીજા દ્રવ્યો માટીનો ઘડો થવાને કોઈ કાળે લાયક નથી. પરંતુ જે વખતે માટીદ્રવ્યની તથા તેની પર્યાયની લાયકાતનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે, 'માટીદ્રવ્ય ત્રણે કાળે ઘડો થવાને લાયક છે' એમ માનવું તે મિથ્યા છે; કેમ કે તેમ માનતાં, માટીદ્રવ્યની બીજી જે જે પર્યાયો થાય છે તે પર્યાયો થવાને માટીદ્રવ્ય લાયક નથી, તોપણ થાય છે- એમ થયું કે જે સર્વથા ખોટું છે.

૪. ઉપરનાં કારણોએ, 'માટી દ્રવ્ય ત્રણેકાળ ઘડો થવાને લાયક છે. અને કુંભાર ન આવે ત્યાં સુધી ઘડો થતો નથી' એમ માનવું

તે મિથ્યા છે; પણ માટી દ્રવ્યની પર્યાય જે સમયે ઘડાપણે થવાને લાયક છે તે એક સમયની જ લાયકાત હોવાથી તે જ સમયે ઘડારૂપ પર્યાય થાય, આઘી-પાછી થાય નહિ. અને તે વખતે કુંભાર વગેરે નિમિત્તો સ્વયં યોગ્ય સ્થળે હોય જ.

૫. દરેક દ્રવ્ય પોતે જ પોતાની પર્યાયનું સ્વામી હોવાથી તેની પર્યાય તે તે સમયની લાયકાત પ્રમાણે સ્વયં થયા જ કરે છે; એ રીતે દરેક દ્રવ્યની પોતાની પર્યાય દરેક સમયે તે તે દ્રવ્યને જ આધીન છે, બીજા કોઇ દ્રવ્યને આધીન તે પર્યાય નથી.

૬. જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળ પર્યાયોનો પિંડ છે. તેથી તે ત્રિકાળ વર્તમાન પર્યાયોને લાયક છે. અને પ્રગટ પર્યાય એક સમયની હોવાથી તે તે પર્યાયને પોતે લાયક છે.

૭. જો એમ ન માનવામાં આવે તો, એક પર્યાય પુરતું જ દ્રવ્ય થઇ જાય. દરેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનું સ્વામી હોવાથી તેની વર્તમાન વર્તતી એક એક સમયની પર્યાય છે તે, તે દ્રવ્યને હાથ છે-આધીન છે.

૮. જીવને ' પરાધીન ' કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ ' પર દ્રવ્યો તેને આધીન કરે છે અથવા તો પરદ્રવ્યો તેને પોતાનું રમકડું બનાવે છે ' એમ નથી, પણ તે તે સમયની પર્યાય જીવ પોતે પર દ્રવ્યની પર્યાયને આધીન થઇ કરે છે. પરદ્રવ્યો કે તેની કોઇ પર્યાય જીવને કદી પણ આશ્રય આપી શકે, તેને રમાડી શકે, હેરાન કરી શકે કે સુખી-દુઃખી કરી શકે—એ માન્યતા જુઠ્ઠી છે.

૯. દરેક દ્રવ્ય સત્ છે, માટે તે દ્રવ્યે-ગુણે ને પર્યાયે પણ સત્ છે અને તેથી તે હંમેશા સ્વતંત્ર છે. જીવ પરાધીન થાય છે તે પણ સ્વતંત્રપણે પરાધીન થાય છે. કોઈ પરદ્રવ્ય કે તેની પર્યાય તેને પરાધીન કે પરતંત્ર બનાવતાં નથી.

૧૦. એ રીતે શ્રીવીતરાગદેવોએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો પીટયો છે.

પરિશિષ્ટ-૩

સાધક જીવની દૃષ્ટિનું સળંગ ધોરણ

અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ‘અભેદ તે નિશ્ચયનય’ એમ કહ્યું નથી. જો અભેદ તે નિશ્ચયનય એવો અર્થ કરીએ તો કોઈ વખતે નિશ્ચયનય મુખ્ય થાય, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય મુખ્ય થાય, કેમ કે આગમશાસ્ત્રોમાં કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય અને નિશ્ચયનયને ગૌણ કરીને કથન કરવામાં આવે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં હંમેશા ‘મુખ્ય તે નિશ્ચયનય’ છે, અને તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય-એમ સમજાવવામાં આવે છે; અને તેમાં નિશ્ચયનય સદા મુખ્ય જ રહે છે. જ્યાં વિકારી પર્યાયોનું વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ મુખ્ય અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે-એમ સમજવું. કારણ કે પુરુષાર્થવડે પોતામાં શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્યાય ટાળવા માટે હંમેશા નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે; તે વખતે બંને નયોનું જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે બંને નયો કદી આદરણીય નથી. વ્યવહારનયના આશ્રયે કદી ધર્મ અંશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશ્રયે તો રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો જ ઊઠે છે.

છ એ દ્રવ્યો, તેના ગુણો અને તેની પર્યાયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામાં આવે, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામાં આવે; પોતે વિચાર કરે તેમાં પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની મુખ્યતા કરવામાં આવે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ જીવની વિકારીપર્યાય જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે

અને તે જીવનાં અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં—સમજાવવામાં આવે, પણ તે દરેક વખતે નિશ્ચયનય એક જ મુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે. કોઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે. ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે એમ સમજવું.

પ્રશ્ન:—શું સાધક જીવને નય હોતા જ નથી ?

ઉત્તર:—સાધકદશામાં જ નય હોય છે. કેમ કે કેવળીને તો પ્રમાણ હોવાથી તેમને નય હોતા નથી, અજ્ઞાનીઓ વ્યવહારનયના આશ્રયે ધર્મ થાય એમ માને છે તેથી તેમનો વ્યવહારનય તો નિશ્ચયનય જ થઈ ગયો, એટલે અજ્ઞાનીને સાચા નય હોતા નથી. એ રીતે સાધક જીવોને જ તેમના શ્રુતજ્ઞાનમાં નય પડે છે. નિર્વિકલ્પદશા સિવાયના કાળમાં જ્યારે તેમને શ્રુતજ્ઞાનના ભેદરૂપ ઉપયોગ નયપણે હોય છે ત્યારે, અને સંસારના કામમાં હોય કે સ્વાધ્યાય, વ્રત, નિયમાદિ કાર્યોમાં હોય ત્યારે, જે વિકલ્પો ઊઠે છે તે બધા વ્યવહારનયના વિષય છે; પરંતુ તે વખતે પણ તેમના જ્ઞાનમાં નિશ્ચયનય એક જ આદરણીય હોવાથી (—અને વ્યવહારનય તે વખતે હોવા છતાં પણ તે આદરણીય નહિ હોવાથી—) તેમની શુદ્ધતા વધે છે. એ રીતે સવિકલ્પ દશામાં નિશ્ચયનય આદણીય છે અને વ્યવહારનય ઉપયોગરૂપ હોવા છતાં જ્ઞાનમાં તે જ વખતે હેયપણે છે, એ રીતે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય—એ બંને સાધક જીવોને એકી વખતે હોય છે.

માટે સાધક જીવોને નય હોતા જ નથી એ માન્યતા સાચી નથી, પણ સાધક જીવોને જ નિશ્ચય અને વ્યવહાર—બંને નયો એકી સાથે હોય છે. નિશ્ચયનયના આશ્રય વિના સાચો વ્યવહારનય હોય જ નહિ. જેને અભિપ્રાયમાં વ્યવહારનયનો આશ્રય હોય તેને તો નિશ્ચયનય રહ્યો જ નહિ; કેમ કે તેને તો, જે વ્યવહારનય છે તે જ નિશ્ચયનય થઈ ગયો.

ચારે અનુયોગમાં કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે નિશ્ચયનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે, પણ તે દરેક અનુયોગમાં કથનનો સાર એક જ છે અને તે એ છે કે-નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને જાણવા યોગ્ય છે, પણ શુદ્ધતા માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય નિશ્ચયનય એક જ છે અને વ્યવહારનય કદી પણ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી-તે હમેશા હેય જ છે એમ સમજવું.

વ્યવહારનયના જ્ઞાનનું ફળ તેનો આશ્રય છોડીને નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરવો-તે છે. જો વ્યવહારનયને ઉપાદેય માનવામાં આવે તો તે વ્યવહારનયના સાચા જ્ઞાનનું ફળ નથી પણ વ્યવહારનયના અજ્ઞાનનું એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાનનું ફળ છે.

નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરવો-તેનો અર્થ એ છે કે, નિશ્ચયનયના વિષયભૂત આત્માના ત્રિકાળી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો; અને વ્યવહારનયનો આશ્રય છોડવો-તેને હેય સમજવો-તેનો અર્થ એ છે કે, વ્યવહારનયના વિષયરૂપ વિકલ્પ, પરદ્રવ્યો કે સ્વદ્રવ્યની અધૂરી અવસ્થા તરફનો આશ્રય છોડવો.

અધ્યાત્મનું રહસ્ય

અધ્યાત્મમાં મુખ્ય તે નિશ્ચય અને ગૌણ તે વ્યવહાર-એ ધોરણ હોવાથી તેમાં સદાય મુખ્યતા નિશ્ચયની જ છે, ને વ્યવહાર સદાય ગૌણપણે જ છે. અધ્યાત્મનું અર્થાત સાધક જીવનું આ ધોરણ છે. સાધક જીવની દૃષ્ટિનું સળંગ ધોરણ એ જ રીતે છે.

સાધક જીવો શરૂઆતથી અંત સુધી નિશ્ચયની જ મુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ કરતા જાય છે, તેથી સાધકદશામાં **નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે** સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે. એ રીતે નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થતાં ત્યાં મુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને નય પણ હોતા નથી.

વસ્તુસ્વભાવ અને તેમાં કઇ તરફ ઢળવું ?

વસ્તુમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય, નિત્યપણું અને અનિત્યપણું ઇત્યાદિ જે વિરુદ્ધ ધર્મસ્વભાવ છે તે કદી ટળતો નથી. પણ જે બે વિરુદ્ધ-ધર્મો છે તેમાં એકના લક્ષે વિકલ્પ તૂટે છે અને બીજાના લક્ષે રાગ થાય છે, અર્થાત્ દ્રવ્યના લક્ષે વિકલ્પ તૂટે છે અને પર્યાયના લક્ષે રાગ થાય છે, એથી બે નયોનો વિરોધ છે. હવે, દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા અને અવસ્થાની ગૌણતા કરીને સાધક જીવ જ્યારે સ્વભાવ તરફ ઢળી ગયો ત્યારે વિકલ્પ તૂટીને સ્વભાવમાં અભેદ થતાં જ્ઞાન પ્રમાણ થઈ ગયું. હવે તે જ્ઞાન જો પર્યાયને જાણે તો પણ ત્યાં મુખ્યતા તો સદાય દ્રવ્યસ્વભાવની જ રહે છે. એ રીતે, જે દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા કરીને ઢળતાં જ્ઞાન પ્રમાણ થયું તે જ દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા સાધકદશાની પૂર્ણતા સુધી નિરંતર રહ્યા કરે છે. અને જ્યાં દ્રવ્યસ્વભાવની જ મુખ્યતા છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શનથી પાછા પડવાનું કદી હોતું જ નથી; તેથી સાધક જીવને સળંગપણે દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતાના જોરે શુદ્ધતા વધતાં વધતાં જ્યારે કેવળજ્ઞાન થાય છે ત્યારે વસ્તુના પરસ્પર વિરૂદ્ધ બંને ધર્મોને (દ્રવ્ય અને પર્યાયને) એક સાથે જાણે છે, પણ ત્યાં હવે એકની મુખ્યતા ને બીજાની ગૌણતા કરીને ઢળવાનું રહ્યું નથી. ત્યાં સંપૂર્ણ પ્રમાણ થઇ જતાં બે નયોનો વિરોધ ટળી ગયો (અર્થાત્ નયો જ ટળી ગયા) તોપણ વસ્તુમાં જે વિરુદ્ધ ધર્મસ્વભાવ છે તે તો ટળતા નથી.

* * *

પરિશિષ્ટ-૪

શાસ્ત્રનો ટૂંક સાર

૧. આ જગતમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે, તેને ટૂંકામાં 'વિશ્વ' કહેવાય છે. (અધ્યાય—૫)

૨. તે સત્ હોવાથી તેના કોઇ કર્તા નથી, કે તેના કોઈ નિયામક નથી, પણ વિશ્વના તે દરેક દ્રવ્યો પોતે સ્વતંત્રપણે નિત્ય ટકીને સમયે સમયે પોતાની નવી અવસ્થા પ્રગટ કરે છે અને જુની અવસ્થા ટાળે છે. (અ. ૫ સૂ. ૩૦)

૩. તે છ દ્રવ્યોમાંથી જીવ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો જડ છે, તેમનામાં જ્ઞાન, આનંદ ગુણ નહિં હોવાથી તેઓ સુખી-દુઃખી નથી; જીવોમાં જ્ઞાન, આનંદ ગુણ છે પણ તે પોતાની ભૂલથી અનાદિથી દુઃખી થઈ રહ્યા છે; તેમાં જે જીવો મનવાળાં છે તેઓ હિત-અહિતની પરીક્ષા કરવાની શકિત ધરાવતા હોવાથી તેમને દુઃખ ટાળી અવિનાશી સુખ પ્રગટ કરવાનો ઉપદેશ જ્ઞાનીઓએ આપ્યો છે.

૪. શરીરની ક્રિયા, પર જીવોની દયા, દાન, વ્રત વગેરે તે સુખનો ઉપાય હોવાનું અજ્ઞાની જીવો માને છે, તે ઉપાયો ખોટા છે એમ જણાવવા આ શાસ્ત્રમાં સૌથી પહેલાં જ 'સમ્યગ્દર્શન તે સુખનું મૂળ કારણ છે' એમ જણાવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી તે જીવને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થયા વિના રહેતું જ નથી.

૫. જીવ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે અને તેનો વ્યાપાર કે જેને ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે તે તેનું લક્ષણ છે; રાગ, વિકાર, પુણ્ય, વિકલ્પ, કરુણા વગેરે જીવનું લક્ષણ નથી-એમ તેમાં ગર્ભિતપણે કહ્યું છે. (અ. ૨ સૂ. ૮)

૬. દયા, દાન અણુવ્રત, મહાવ્રત, બાર ભાવના વગેરે શુભભાવો તેમ જ હિંસા જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ વગેરે અશુભભાવો આસ્રવનાં કારણો છે—એમ કહીને પુણ્ય—પાપ બંનેને આસ્રવ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. (અ. ૬ તથા ૭)

૭. મિથ્યાદર્શન તે સંસારનું મૂળ છે એમ અ. ૮ સૂ. ૧ માં જણાવ્યું છે, તથા બંધનાં બીજાં કારણો અને બંધના પ્રકારોનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે.

૮. સંસારનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન છે તે સમ્યગ્દર્શન વડે જ ટળી શકે, તે સિવાય ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ વડે પણ તે ટળી શકે નહિ. સંવર-નિર્જરારૂપ ધર્મની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે અને તે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી અંશેઅંશે શુદ્ધિ પ્રગટતાં શ્રાવકદશા તથા મુનિદશા કેવી હોય છે તે પણ જણાવ્યું છે. મુનિઓ બાવીસ પ્રકારના પરિષહો ઉપર જય મેળવે છે એમ જણાવ્યું છે. જો કોઈ પણ વખતે મુનિ પરિષહજય ન કરે તો તેને બંધ થાય છે, તે વિષયનો સમાવેશ આઠમા બંધ અધિકારમાં આવી ગયો છે, અને પરિષહજય જ સંવર-નિર્જરા હોવાથી તે વિષય નવમા અધ્યાયમાં જણાવ્યો છે.

૯. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાની પૂર્ણતા થતાં (અર્થાત્ સંવર-નિર્જરાની પૂર્ણતા થતાં) અશુદ્ધતાનો સર્વથા નાશ થઈને જીવ સંપૂર્ણપણે જડકર્મ અને શરીરથી ભિન્ન થાય છે અને અવિચળ સુખદશા પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ મોક્ષતત્ત્વ છે, એનું વર્ણન દસમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

એ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રના વિષયોનો ટૂંક સાર છે.

ઇતિશ્રી મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા

સમાપ્ત

—મોક્ષશાસ્ત્રના મૂળ સૂત્રોમાં આવેલા વિષયોનું—

કક્કાવાર સુચીપત્રક

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અ		
અકામનિર્જરા	૬	૧૨
અક્ષિપ્ર	૧	૧૬
અગારી	૭	૨૦
અગૃહીત મિથ્યાદર્શન	૮	૧
અઘાતિયા	,,	૪
અઙ્ગોપાઙ્ગ	,,	૧૧
અચક્ષુદર્શન	,,	૭
અચૌર્યાણુવ્રત	૭	૨૦
અજીવ	૧	૪
અજ્ઞાતભાવ	૬	૬
અજ્ઞાન	૮	૧
અજ્ઞાન પરીષહજય	૯	૯
અંડજ	૨	૩૩
અણુ	૫	૨૫
અણુવ્રત	૭	૨
અતિથિસંવિભાગ વ્રત	,,	૨૧
અતિચાર	,,	૨૩
અતિભારારોપણ	,,	૨૫
અદર્શન પરીષહજય	૯	૯
અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન	૧	૩
અધિકરણ ક્રિયા	૬	૫
અધિકરણ	૬	૬
અધ્રુવ	૧	૧૬
અધોવ્યતિક્રમ	૭	૩૦
અન્તર	૧	૮
અનિઃસૃત	૧	૧૬
અનુક્ત	,,	,,
અનુગામી અવધિજ્ઞાન	,,	૨૨
અનનુગામી ,,	,,	,,
અનવસ્થિત ,,	,,	,,
અનીક	૪	૪
અનર્પિત	૫	૩૨
અનાભોગ	૬	૫
અનાકાંક્ષા	,,	,,
અનુમત	૬	૮
અનાભોગનિક્ષેપાધિકરણ	૬	૯
અન્તરાય	૬	૧૦
અનુવીચિભાષણ	૭	૫
અનૃત–અસત્ય	,,	૧૪
અનગારી	,,	૨૦
અનર્થદંડવ્રત	,,	૨૧
અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા	,,	૨૩
અન્નપાનનિરોધ	,,	૨૫
અનંગક્રીડા	૭	૨૮
અનાદર	,,	૩૩

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અનાદર	૭	૩૪
અનુભાગબંધ	૮	૩
અન્તરાય	૮	૪
અનંતાનુબંધી ક્રો. મા. મા. લો.	„	૯
અન્તર્મુહૂર્ત	„	૨૦
અનુભવબન્ધ	„	૨૧
અનુપ્રેક્ષા	૯	૨
અનિત્યાનુપ્રેક્ષા	„	૭
અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા	„	„
અનશન	„	૧૯
અનુપ્રેક્ષા	૯	૨૫
અનિષ્ટસંયોગજ આર્તધ્યાન	૯	૩૦
અનન્ત વિયોજક	૯	૪૫
અન્તર	૧૦	૯
અપ્રત્યાખ્યાન	૬	૫
અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણ	૬	૯
અપધ્યાન	૭	૨૧
અપરિગૃહીતેત્વરિકાગમન	૭	૨૮
અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગ	૭	૩૪
અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતાદાન	૭	૩૪
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ-ક્રો. મા. મા. લો.	૮	૯

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અપર્યાપ્ત નામકર્મ	૮	૧૧
અપર્યાપ્તક	„	„
અપાયવિચય	૯	૩૬
અબ્રહ્મ-કુશીલ	૭	૧૬
અભિનિબોધ	૧	૧૩
અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ	૬	૨૪
અભિષવાહાર	૭	૩૫
અમનસ્ક	૨	૧૧
અયશઃકીર્તિ	૮	„
અરતિ	„	૯
અરતિ પરિષહજય	૯	„
અર્થ સક્રાંતિ	„	૪૪
અર્થ વિગ્રહ	૧	૧૮
અર્પિત	૫	૩૨
અર્હંદ્ભકિત	૬	૨૪
અલ્પબહુત્વ	૧	૮
અલાભ પરિષહજય	૯	૯
અલ્પબહુત્વ	૧૦	૯
અવધિજ્ઞાન	૧	૯
અવગ્રહ	„	૧૫
અવાય	„	„
અવસ્થિત	„	૨૨
અવિગ્રહગતી	૨	૨૭
અવર્ણવાદ	૬	૧૩
અવિરતિ	૮	૧
અવધિજ્ઞાનાવરણ	„	૬
અવધિદર્શનાવરણ	„	૭
અવિપાક નિર્જરા	„	૨૩

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
અવમૌદર્ય	૯	૧૯
અવગાહન	૧૦	૯
અશુભ યોગ	૬	૩
અશરણાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
અશુભ	૮	૧૧
અસ્તિકાય (ટીકા)	૫	૧
અસમીક્ષ્યાધિકરણ	૭	૩૨
અસદ્વેદ્ય	૮	૮
અસંપ્રાપ્તસુપાટિકા સં૦	૮	૧૧
અસ્થિર	,,	,,
અહિંસાણુવ્રત	૭	૨૦

[આ]

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
આક્રંદન	૬	૧૧
આક્રોશ	૯	૨
આચાર્યભક્તિ	૬	૨૪
આચાર્ય	૯	,,
આજ્ઞા વ્યાપાદિકી	૯	૩૫
આજ્ઞા વિચય	૯	૩૬
આત્મરક્ષ	૪	૪
આતપ	૮	૧૧
આદાનનિક્ષેપણસમિતિ	૭	૪
આદેય	૮	૧૧
આદાન નિક્ષેપ	૯	૫
આનયન	૭	૩૧
આનુપૂર્વ્ય	૮	૧૧
આભિયોગ્ય	૪	૪
આભ્યન્તરોપધિ	૯	૨૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
આમ્નાય	,,	૨૫
આર્ય	૩	૩૬
આરમ્ભ	૬	૮
આર્તધ્યાન	૯	૩૩
આલોકિતપાનભોજન	૭	૪
આલોચના	૯	૨૨
આવશ્યકાપરિહાણિ	૬	૨૪
આસાદન	૬	૧૦
આસ્રવ	૧	૪
આસ્રવાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
આસ્રવ	૬	૧
આહાર	૨	૨૭
આહારક	૨	૩૬

[ઇ-ઈ]

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ઇષ્ટવિયોગજઆર્તધ્યાન	૯	૩૧
ઇન્દ્રિય	૨	૧૪
ઈન્દ્ર	૪	૪
ઈર્યાપથ આસ્રવ	૬	૪
ઈર્યાપથક્રિયા	,,	૫
ઈર્યાસમિતિ	૭	૪
ઈર્યા	૯	૫
ઈહા	૧	૧૫

[ઉ]

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ઉચ્છ્વાસ	૮	૧૧
ઉચ્ચ ગોત્ર	,,	૧૨
ઉત્સર્પિણી	૩	૨૭
ઉત્પાદ	૫	૩૦

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ઉત્તમ ક્ષમા	૯	૬
ઉત્તમ માર્દવ	,,	,,
ઉત્તમ આર્જવ	,,	,,
ઉત્તમ શૌચ	૯	૬
ઉત્તમ સત્ય	,,	,,
ઉત્તમ સંયમ	,,	,,
ઉત્તમ તપ	,,	,,
ઉત્તમ ત્યાગ	,,	,,
ઉત્તમ આકિંચન	,,	,,
ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય	,,	,,
ઉત્સર્ગ	,,	૫
ઉદય-ઔદયિકભાવ	૨	૧
ઉદ્યોત	૮	૧૧
ઉપશમ-ઔપશમિકભાવ	૨	૧
ઉપયોગ	૨	૮
ઉપકરણ	,,	૧૭
ઉપયોગ	,,	૧૮
ઉપપાદ જન્મ	,,	૩૧
ઉપકરણ સંયોગ	૬	૯
ઉપઘાત	,,	૧૦
ઉપભોગ પરિભોગ—પરિમાણવ્રત	૭	૨૧
ઉપઘાત	૮	૧૧
ઉપસ્થાપન	૯	૨૨
ઉપચાર વિનય	,,	૨૩
ઉપાધ્યાય	,,	૨૪
(ઊ)		
ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ	૭	૩૦

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ઋજુમતિ મનઃપર્યય	૧	૨૩
ઋજુસૂત્રનય	૧	૩૩
(એ-ઓ)		
એકવિધ	૧	૧૬
એકાન્ત મિથ્યાત્વ	૮	૧
એકત્વાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
એકત્વવિતર્ક	,,	૪૨
એવંભૂત નય	૧	૩૩
એષણાસમિતિ	૯	૫
ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ	૨	૩
ઔપશમિક ચારિત્ર	,,	,,
(ક)		
કર્મયોગ	૨	૨૫
કર્મભૂમિ	૩	૩૭
કલ્પોપપન્ન	૪	૧૭
કલ્પાતીત	,,	,,
કલ્પ	,,	૨૩
કષાય	૬	૪
કૃત	,,	૮
કન્દર્પ	૭	૩૨
કષાય	૮	૧
કષાય કુશીલ	૯	૪૬
કાળ	૧	૮
કાર્મણ શરીર	૨	૩૬
કાયયોગ	૬	૧
કાયિકી ક્રિયા	૬	૫
કારિત	,,	૮
કાય નિસર્ગ	,,	૯

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
કારુણ્ય	૭	૧૧
કાંક્ષા	,,	૨૩
કામતીવ્રાભિનિવેશ	,,	૨૮
કાયયોગ દુષ્પ્રણિધાન	,,	૩૩
કાલાતિક્રમ	,,	૩૬
કાયક્લેશ	૯	૧૯
કાળ	૧૦	૯
કિલ્વિષક	૪	૪
ક્રિયા	૫	૨૨
કીલક સંહનન	૮	૧૧
કુપ્ય પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૯
કુબ્જક સંસ્થાન	૮	૧૧
કુળ	૯	૨૪
કુશીલ	,,	૪૬
કૂટલેખ ક્રિયા	૭	૨૬
કૃત	૬	૮
કેવળજ્ઞાન	૧	૯
કેવળજ્ઞાન	૨	૪
કેવળદર્શન	૨	૪
કેવળીનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩
કેવળજ્ઞાનાવરણ	૮	૬
કેવલ દર્શનાવરણ	,,	૭
ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
કોડાકોડી	૮	૧૪
કૌત્કુચ્ય	૭	૩૨
[ક્ષ]		
ક્ષય-ક્ષાયિકભાવ	૨	૧

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ક્ષયોપશમ-ક્ષાયોપશમિક-ભાવ	૨	૧
ક્ષયોપશમ દાનાદિ	,,	૪
ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ	,,	,,
ક્ષાયિક ચારિત્ર	,,	,,
ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ	,,	૫
ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર	,,	,,
ક્ષાન્તિ	૬	૧૨
ક્ષિપ્ર	૧	૧૬
ક્ષુધાપરીષહજય	૯	૯
ક્ષેત્ર	૧	૮
ક્ષેત્ર	૧૦	૯
ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૯
ક્ષેત્રવૃદ્ધિ	,,	૩૦
(ગ)		
ગર્ભ જન્મ	૨	૩૧
ગતિનામ કર્મ	૮	૧૧
ગન્ધ	,,	,,
ગણ	૯	૨૪
ગતિ	૧૦	૯
ગ્લાન	૯	૨૦
ગુણપ્રત્યય	૧	૨૧
ગુણ	૫	૩૮
ગુણ	,,	૩૪
ગુણ	,,	૪૧
ગુણવ્રત	૭	૨૦
ગુપ્તિ	૯	૨
ગુણસ્થાન	,,	૧૦

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
ગૃહીત મિથ્યાત્વ	૮	૧
ગોત્ર	„	૪
(ઘ)		
ઘાતિયાકર્મ	૮	૪
(ચ)		
ચક્ષુદર્શનાવરણ	૮	૭
ચર્યાપરિષહ જય	૯	૨
ચારિત્ર	„	„
ચારિત્ર વિનય	„	૨૩
ચારિત્ર	૧૦	૯
ચિન્તા	૧	૧૩
(છ)		
છેદ	૭	૨૫
છેદોપસ્થાપના	૯	૧૮
છેદ	„	૨૨
(જ)		
જઘન્ય ગુણ	૫	૩૪
જરાયુજ	૨	૩૨
જાતિ નામકર્મ	૮	૩૧
જીવ	૧	૪
જીવિતાશંસા	૭	૩૭
જુગુપ્સા	૮	૯
(જ્ઞ)		
જ્ઞાતભાવ	૬	૬
જ્ઞાનોપયોગ	૨	૯
જ્ઞાનાવરણ	૮	૪
જ્ઞાનવિનય	૯	૨૩
જ્ઞાન	૧૦	૯
(ત)		
તદાહૃતાદાન	૭	૧૭
તદુભય	૯	૨૨
તન્મનોહરાંગ નિરીક્ષણ-ત્યાગ	૭	૭
તપ	૯	૨૨
તપસ્વી	૯	૨૪
તાપ	૬	૧૧
તિર્યંચ	૪	૨૭
તિર્યગ્વ્યતિક્રમ	૭	૩૦
તીવ્રભાવ	૬	૬
તીર્થંકરત્વ	૮	૧૧
તીર્થ	૧૦	૯
તૃષા પરીષહજય	૯	૯
તૃણસ્પર્શ પરીષહજય	૯	૯
તૈજસ શરીર	૨	૩૬
(ત્ર]		
ત્રસ	૨	૧૪
ત્રસ	૮	૧
ત્રાયસ્ત્રિંશ	૪	૪
(દ)		
દર્શનોપયોગ	૨	૯
દર્શન ક્રિયા	૬	૫
દર્શનવિશુદ્ધિ	૬	૨૪
દર્શનાવરણ	૮	૪
દર્શનવિનય	૯	૨૩
દંશમશક પરીષહજય	૨	૯
દ્રવ્ય	૧	૫
દ્રવ્યાર્થિકનય	૧	૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
દ્રવ્યેન્દ્રિય	૨	૧૭
દ્રવ્ય	૫	૨૯
દ્રવ્યવિશેષ	૫	૩૯
દ્રવ્યસંવર	૯	૯
દાતૃવિશેષ	૭	૩૯
દાનાન્તરાય આદિ	૮	૧૩
દાન	૭	૩૮
દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૯
દિગ્વ્રત	૭	૨૧
દુઃપ્રમૃષ્ટ નિક્ષેપાધિકરણ	૬	૯
દુઃખ	૬	૧૧
દુઃશ્રુતિ	૭	૨૧
દુઃસ્વર	૮	૧૧
દુર્ભગ	૮	૧૧
દુષ્પક્વાહાર	૭	૩૫
દેવ	૪	૧
દેવનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩
(ધ)		
ધનધાન્ય પ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૯
ધર્મના અવર્ણવાદ	૬	૧૩
ધર્મ	૯	૨
ધર્માનુપ્રેક્ષા	૯	૭
ધર્મોપદેશ	૯	૨૫
ધારણા	૧	૧૫
ધ્યાન	૯	૨૦
ધ્યાન	૯	૨૭
ધ્રુવ	૧	૧૬
ધ્રૌવ્ય	૫	૩૧

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
(ન)		
નય	૧	૫
નપુંસકવેદ	૮	૯
નરકાયુ	૮	૧૦
નરકગત્યાનુપૂર્વ્ય આદિ	૮	૧૧
નામ	૧	૫
નામ	૮	૪
નારાચ સંહનન	૮	૧૧
નાગ્ન્ય પરિષહજય	૯	૯
નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન	૧	૩
નિર્જરા	,,	૪
નિક્ષેપ	,,	૫
નિર્દેશ	,,	૭
નિઃસૃત	,,	૧૬
નિર્વૃત્તિ	૨	૧૦
નિશ્ચય કાળદ્રવ્ય	૫	૪૦
નિસર્ગ ક્રિયા	૬	૫
નિર્વર્તના	૬	૯
નિક્ષેપ	૬	૯
નિસર્ગ	૬	૯
નિહ્નવ	૬	૧૦
નિદાન શલ્ય	૭	૧૮
નિદાન	૭	૩૭
નિદ્રા	૮	૭
નિદ્રાનિદ્રા	૮	૭
નિર્માણ	૮	૧૧
નિર્વૃત્ત્યપર્યાપ્તિક	૮	૧૧
નિર્જરાનુપ્રેક્ષા	૯	૭

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
નિષદ્યાપરિષહજય	૯	૯
નિદાન આર્તધ્યાન	૯	૩૧
નિર્ગ્રન્થ	૯	૪૬
નીચગોત્ર	૮	૧૨
નૈગમ નય	૧	૩૩
ન્યાસાપહાર	૭	૨૬
ન્યગ્રોધપરિમણ્ડલસં-સ્થાન	૮	૧૧
(પ)		
પરોક્ષપ્રમાણ	૧	૬
પરિણામ	૫	૨૨
પરિણામ પર્યાય	૫	૪૨
પરિદેવન	૬	૧૧
પરોપરોધાકરણ	૭	૬
પરિગ્રહ	૭	૧૭
પરિગ્રહપરિમાણવ્રત	૭	૨૦
પરવિવાહકરણ	૭	૨૮
પરિગૃહીતેત્વરિકાગમન	૭	૨૮
પરવ્યપદેશ	૭	૩૬
પરઘાત	૮	૧૧
પરીષહજય	૯	૨
પરિહારવિશુદ્ધિ	૯	૧૮
પરિહાર	૯	૨૨
પરિગ્રહાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫
પરત્વાપરત્વ	૫	૨૨
પર્યાપ્તક	૮	૧૧
પર્યાપ્તિ નામકર્મ	૮	૧૧
પર્યાય	૫	૩૨

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
પર્યાયાર્થિક નય	૧	૬
પ્રમાણ	૧	૫
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ	૧	૬
પ્રકીર્ણક	૪	૪
પ્રવીચાર	૪	૭
પ્રદેશ	૫	૮
પ્રદોષ	૬	૧૦
પ્રવચનભક્તિ	૬	૨૪
પ્રવચનવત્સલત્વ	૬	૨૪
પ્રમોદ	૭	૧૧
પ્રમાદચર્યા	૭	૨૧
પ્રતિરૂપક વ્યવહાર	૭	૨૭
પ્રમાદ	૮	૧
પ્રકૃતિબન્ધ	૮	૩
પ્રદેશબન્ધ	૮	૩
પ્રતિજીવિગુણ	૮	૪
પ્રચલા	૮	૭
પ્રચલાપ્રચલા	૮	૭
પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	૮	૯
પ્રત્યેક શરીર	૮	૧૧
પ્રદેશબન્ધ	૯	૨૪
પ્રજ્ઞાપરીષહજય	૯	૯
પ્રતિક્રમણ	૯	૨૨
પૃચ્છના	૯	૨૫
પ્રતિસેવના કુશીલ	૯	૪૬
પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત	૧૦	૯
પારિષદ	૪	૪
પાપ	૬	૩

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
પારિતાપિકી ક્રિયા	૬	૫
પારિગ્રહકી ક્રિયા	૬	૫
પાપોપદેશ	૬	૨૧
પાત્રવિશેષ	૬	૩૯
પ્રાયશ્ચિત્ત	૯	૨૦
પ્રાયોગ ક્રિયા	૬	૫
પ્રાદોષિકી ક્રિયા	૬	૫
પારિતાપિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રાત્યયિકી ક્રિયા	૬	૫
પ્રારમ્ભ ક્રિયા	૬	૫
પુંવેદ	૮	૯
પુદ્ગલ	૫	૨૨
પુદ્ગલક્ષેપ	૭	૩૧
પુણ્ય	૬	૩
પુરસ્કાર	૯	૫
પુલાક	૯	૪૬
પૂર્વરતાનુસ્મરણયોગ	૭	૭
પૃથક્ત્વવિતર્ક	૯	૪૨
પ્રેષ્યપ્રયોગ	૭	૩૧
પોત	૨	૩૩
પ્રૌષધોપવાસ	૭	૨૧

(બ)

બકુશ	૯	૪૬
બન્ધ	૧	૪
બન્ધ	૫	૩૩
બન્ધ	૭	૨૫

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
બન્ધતત્ત્વ	૮	૨
બન્ધન	૮	૧૧
બહુ	૧	૧૬
બહુવિધ	૧	૧૬
બહુશ્રુતભકિત	૬	૨૪
બાદર	૮	૧૧
બાલતપ	૬	૧૨
બાહ્યોપધિવ્યુત્સર્ગ	૯	૨૬
બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા	૯	૭

(ભ)

ભકતપાનસંયોગ	૬	૯
ભય	૭	૯
ભવપ્રત્યય	૧	૨૧
ભાવ	૧	૫
ભાવ	૧	૮
ભાવેન્દ્રિય	૨	૧૮
ભાવના	૭	૩
ભાવસંવર	૯	૧
ભાષાસમિતિ	૯	૫
ભીરુત્વ પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા	૬	૧૧
ભૈક્ષ્યશુદ્ધિ	૭	૬
ભોગભૂમિ	૩	૨૮
ભોગ	૭	૨૧

(મ)

મતિજ્ઞાન	૧	૮
મતિજ્ઞાન	૧	૮

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
મતિ	૧	૧૩
મતિજ્ઞાનાવરણ	૮	૬
મન્દભાવ	૬	૬
મનોનિસર્ગ	૬	૧૦
મનોવાગ્ગુપ્તિ	૭	૪
મનોયોગ દુષ્પ્રણિધાન	૭	૩૫
મનઃપર્યયજ્ઞાન	૧	૯
મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ	૮	૬
મનોજ્ઞ	૯	૨૪
મરણાશંસા	૭	૩૭
મલપરીષહ જય	૭	૯
મહાવ્રત	૭	૨
માયાક્રિયા	૬	૫
માત્સર્ય	૬	૨૪
માર્ગપ્રભાવના	૭	૨૪
માધ્યસ્થ	૭	૧૧
માયાશલ્ય	૭	૧૮
માત્સર્ય	૭	૩૬
મિથ્યાત્વક્રિયા	૬	૫
મિથ્યાદર્શન ક્રિયા	૬	૫
મિથ્યાત્વશલ્ય	૭	૧૮
મિથ્યોપદેશ	૭	૨૬
મિથ્યાદર્શન	૮	૧
મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ	૮	૯
મુક્ત	૨	૧૦
મુહૂર્ત	૮	૧૮
મૂળગુણનિર્વર્તના	૬	૯

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
મૂર્છા	૭	૧૭
મૃષાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫
મૈત્રી	૭	૧૧
મોક્ષ	૧	૪
મોક્ષ	૧૦	૨
મોહનીય	૮	૪
મૌખર્ય	૭	૩૨
મ્લેચ્છ	૩	૩૬
(ય)		
યથાખ્યાતચારિત્ર	૮	૯
યથાખ્યાતચારિત્ર	૯	૧૮
યશઃકીર્તિ	૮	૧૧
યાચનાપરીષહજય	૯	૯
યોગ	૬	૧૨
યોગ	૮	૧
યોગ સંક્રાન્તિ	૯	૪૪
(ર)		
રતિ	૮	૯
રસ	૮	૧૧
રસ પરિત્યાગ	૯	૧૯
રહોભ્યાખ્યાન	૭	૨૬
રૂપાનુપાત	૭	૩૧
રોગપરીષહજય	૯	૯
(લ)		
લબ્ધિ	૨	૧૮
લબ્ધિ	૨	૪૭
લબ્ધ્યપર્યાપ્તક	૮	૧૧
લિંગ	૧૦	૯
લેશ્યા	૨	૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
લોકપાલ	૪	૪
લોકાનુપ્રેક્ષા	૧	૫
લોભ પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
લોકાન્તિક દેવ	૪	૨૪
(વ)		
વર્ધમાન	૯	૨૧
વર્તના	૫	૨૨
વચનયોગ	૬	૧
વજ્રનારાચ સંહનન	૮	૧૧
વધ	૮	૧૧
વ્રત	૭	૧
વધ	૭	૨૫
વર્ણ	૮	૧૧
વાઙ્નિસર્ગ	૬	૯
વાગ્ગુપ્તિ	૭	૪
વામનસંસ્થાન	૮	૧૧
વાગ્યોગદુષ્પ્રણિધાન	૮	૩૩
વાચના	૯	૨૫
વિધાન	૧	૭
વિપુલમતિ	૧	૨૩
વિગ્રહગતિ	૨	૨૫
વિગ્રહગતિ	૨	૨૭
વિવૃત્તયોનિ	૨	૩૨
વિમાન	૪	૧૬
વિદારણક્રિયા	૬	૫
વિસંવાદન	૬	૨૨
વિનયસંપન્નતા	૬	૨૪
વિમોચિતાવાસ	૭	૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
વિચિકિત્સા	૭	૨૩
વિનય	૯	૨૯
વિવેક	૯	૨૨
વિપાકવિચય	૯	૩૬
વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ	૭	૨૫
વિધિવિશેષ	૭	૩૯
વિપરીત મિથ્યાત્વ	૮	૧
વિહાયોગતિ	૮	૧૧
વિવિક્ત શય્યાસન	૯	૧૯
વીર્યભાવ	૬	૬
વીચાર	૯	૪૪
વૃત્તિપરિસંખ્યાન	૯	૧૯
વૃત્યેષ્ટરસત્યાગ	૭	૭
વેદનીય કર્મ	૮	૪
વેદનાજન્ય આર્ત્તધ્યાન	૯	૩૨
વૈક્રિયિક શરીર	૨	૩૬
વૈમાનિક	૪	૧૬
વૈયાવૃત્યકરણ	૬	૨૪
વૈયાવૃત્ય	૯	૨૦
વૈનયિક મિથ્યાત્વ	૮	૧
વ્યંજનાવગ્રહ	૧	૧૮
વ્યવહારનય	૧	૩૩
વ્યય	૫	૩૦
વ્યુત્સર્ગ	૯	૨૦
વ્યુત્સર્ગ	૯	૨૨
વ્યુપરતક્રિયાનિવર્તિ	૯	૪૩
વ્યંજનસંક્રાંતિ	૯	૪૪

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
(શ)		
શબ્દનય	૧	૩૩
શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ	૬	૨૪
શક્તિ પ્રમાણે તપ	૬	૨૪
શલ્ય	૭	૧૮
શબ્દાનુપાત	૮	૩૧
શરીર નામકર્મ	૮	૧૧
શય્યાપરિષહ જય	૯	૯
શંકા	૭	૩૩
શિક્ષાવ્રત	૭	૨૧
શીલવ્રતોમાં અનતિચાર	૬	૨૪
શીતપરિષહ જય	૯	૯
શુભોપયોગ	૬	૩
શુન્યાગારવાસ	૭	૬
શૈક્ષ્ય	૯	૨૪
શોક	૬	૧૧
શોક	૮	૯
શૌચ	૬	૧૨
શ્રુત	૧	૯
શ્રુતનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩
શ્રુતજ્ઞાનાવરણ	૮	૬
શ્રેણી	૨	૨૫
(સ)		
સમ્યગ્જ્ઞાન	૧	૧
સમ્યક્ચારિત્ર	૧	૧
સમ્યગ્દર્શન	૧	૨
સંવર	૧	૪
સત	૧	૮

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
સંજ્ઞા	૧	૧૩
સંગ્રહનય	૧	૩૩
સમભિરૂઢ નય	૧	૩૩
સંયમાસંયમ	૨	૫
સંસારી	૨	૧૦
સમનસ્ક	૨	૧૧
સંજ્ઞા	૨	૨૪
સમ્મૂર્છન જન્મ	૨	૩૧
સચિત્તયોનિ	૨	૩૨
સંવૃત્તયોનિ	૨	૩૨
સમુદ્ઘાત	૨	૧૬
સમય	૫	૪૪
સમ્યકત્વ ક્રિયા	૬	૫
સમાદાન ક્રિયા	૬	૫
સત્	૫	૩૦
સમન્તાનુપાત ક્રિયા	૬	૫
સંરમ્ભ	૬	૮
સમારમ્ભ	૬	૮
સહસા નિક્ષેપાધિકરણ	૬	૯
સંયોગ નિક્ષેપાધિકરણ	૬	૯
સરાગ સંયમાદિયોગ	૬	૧૨
સંઘનો અવર્ણવાદ	૬	૧૩
સંવેગ	૬	૨૪
સધર્મીવિસંવાદ	૭	૬
સત્યાણુવ્રત	૭	૨૦
સલ્લેખના	૭	૨૨
સચિત્તાહાર	૭	૩૫
સચિત્ત સંબન્ધાહાર	૭	૩૫

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
સચિત્ત સમ્મિશ્રાહાર	૭	૩૫
સચિત્ત નિક્ષેપ	૭	૩૬
સંશય મિથ્યાત્વ	૮	૧
સદ્વેદ્ય	૮	૮
સમ્યક્મિથ્યાત્વ	૮	૯
સંજ્વલન ક્રોધાદિ	૮	૯
સંઘાત	૮	૧૧
સંસ્થાન	૮	૧૧
સમચતુઃસ્ર સંસ્થાન	૮	૧૧
સંહનન	૮	૧૧
સવિપાકનિર્જરા	૮	૨૩
સંવર	૯	૧
સમિતિ	૯	૨
સંસારાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
સંવરાનુપ્રેક્ષા	૯	૭
સત્કારપુરસ્કારપરીષહજય	૯	૯
સત્કાર	૯	૯
સંઘ	૯	૨૪
સંસ્થાન	૯	૩૬
સંખ્યા	૧૦	૯
સાધન	૧	૭
સામાનિક	૪	૪
સામ્પરાયિક આસ્રવ	૬	૪
સાધુસમાધિ	૬	૨૪
સામાયિક	૭	૨૧
સાકાર મન્ત્રભેદ	૭	૨૬
સાધારણ શરીર	૮	૧૧

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
સામાયિક	૯	૧૮
સાધુ	૯	૨૪
સુખાનુબન્ધ	૭	૩૭
સુભગ	૮	૧૧
સુસ્વર	૮	૧૧
સૂક્ષ્મ	૮	૧૧
સૂક્ષ્મસામ્પરાય	૯	૧૮
સ્થાપના	૧	૫
સ્વામિત્વ	૧	૭
સ્થિતિ	૧	૭
સ્પર્શન	૧	૮
સ્મૃતિ	૧	૧૩
સ્થાવર	૨	૧૩
સ્કન્ધ	૫	૨૫
સ્પર્શન ક્રિયા	૬	૫
સ્વહસ્ત ક્રિયા	૬	૫
સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ	૭	૭
સ્વશરીરસંસ્કાર ત્યાગ	૭	૭
સ્તેય-ચોરી	૭	૧૫
સ્તેનપ્રયોગ	૭	૨૭
સ્મૃત્યન્તરાધાન	૭	૩૦
સ્મૃત્યનુપસ્થાન	૭	૩૩
સ્મૃત્યનુપસ્થાન	૭	૩૪
સ્થિતિબન્ધ	૮	૩
સ્ત્યાનગૃદ્ધિ	૮	૭

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
સ્ત્રીવેદ	૮	૯
સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર	૮	૯
સ્વાતિ સંસ્થાન	૮	૧૧
સ્પર્શ	૮	૧૧
સ્થાવર નામકર્મ	૮	૧૧
સ્થિર	૮	૧૧
સ્ત્રીપરીષહજય	૯	૯
સ્વાધ્યાય	૯	૨૦
સ્તેયાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫
સ્નાતક	૯	૪૬

શબ્દ	અધ્યાય	સુત્ર
હાસ્ય પ્રત્યાખ્યાન	૭	૫
હાસ્ય	૮	૯
હિરણ્યસુવર્ણપ્રમાણાતિક્રમ	૭	૨૯
હિંસા	૭	૧૩
હિંસાદાન	૭	૨૧
હિંસાનન્દી રૌદ્રધ્યાન	૯	૩૫
હીનાધિકમાનોન્માન	૭	૩૭
હીયમાન અવધિ	૧	૨૧
હુણ્ડક સંસ્થાન	૮	૧૧

: મોક્ષશાસ્ત્ર-ગુજરાતી ટીકા :

—આવશ્યક શુદ્ધિપત્રક—

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૭	સંખ્યા 'શબ્દ'	'સંખ્યા' શબ્દ
૫૫	૧	ક્યાં જ્ઞાન	ક્યા જ્ઞાનો
૫૫	૧૭	થાય તો એ	થાય-એ તો
૫૮	૫-૬	-પાનું)	-પાનું ૧૭)
૫૯	૨૧	(ઈષત્=પરોક્ષ)	(ઈષત્=કિંચિત્)
૬૪	૭	સંબંધથી	સંબંધી
૭૪	૧	મંદતાને લીધે	વિશુદ્ધિની મંદતાને લીધે,
૮૦	૧	અવગ્રહાદિ	અવગ્રહાદિના
૯૨	૧-૨	ઈન્દ્રિય્અને મનદ્વારા	ઈન્દ્રિયદ્વારા
૯૬	૧૮-૨૦	દેશઘાતિ...કહે છે.	દેશઘાતિ સ્પર્દ્ધકોમાં ગુણનો સર્વથા ઘાત કરવાની શકિતનો ઉપશમ-તેને ક્ષયોપશમ કહે છે.
૯૬	૨૧-૨૨	સ્પર્દ્ધકોનો ક્ષય	સ્પર્દ્ધકોને 'ક્ષય,'
૯૬	૨૨-૨૩	ઉદયાભાવને કહે છે. —ઉપશમ	ઉદયાભાવને 'ઉપશમ' કહે છે.
૧૦૦	૪	કોશ=૪ ગાઉ	કોશ=૧ ગાઉ
૧૦૨	૫	અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર-પર્યંત	અસંખ્યાત લોક-પ્રમાણ સુધી
૧૨૧	૧	જાણેલા શબ્દનું	જાણેલા પદાર્થનું
૧૪૩	૧૧	પ્રત્યજ્ઞ માફક	પ્રત્યક્ષ માફક
૧૪૫	૧૬	सर्वंऽकर्षेस्मि	सर्वंकर्षेऽस्मि
૨૧૨	૬	તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનાં	તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૬	૨૧	એ લક્ષણોનો	એ લક્ષણોને
૨૩૮	૧૨	ક્ષાયોપશિકમ	ક્ષાયોપશમિક
૨૪૦	૩	સંસ્કૃતટીકા પા. ૪૮૩	સંસ્કૃતટીકા પા. ૪૨૩
૨૫૨	૧	સમસ્ત લોકોને	સમસ્ત લોકને
૨૫૪	૧૭	અંતઃકોડાકોડી સાગરથી	અંતઃકોડાકોડી સાગરની
૨૫૬	૨૧	પરિધ કરતાં વ્યાસ	વ્યાસ કરતાં પરિધ
૨૮૪	૪	રહે છે.	રહે છે અર્થાત્
૨૮૮	૧૦	ફળ વિક્રિયા છે.	ફળ છે,
૨૯૨	૧૭	ચરમોત્તમઽ દેહા	ચરમોત્તમદેહા
૨૯૪	૬–૭	તેમને........હોતો નથી,	———
૨૯૫	૨	[સૂત્ર ૧૧]	[સૂત્ર ૧]
૨૯૮	૫	મિથ્યા અનેકાંત	મિથ્યા એકાંત
૩૦૩	૨૦	ધર્માસ્તિકાયના	ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના
૩૦૩	૨૨	કાળના પરમાણુઓ	કાળાણુ દ્રવ્યો
૩૦૭	૨	આ સૂત્રમાં	આ અધ્યાયમાં
૩૧૨	૧૪	[૨૦૦૦ હજાર	[૨૦૦૦–બે હજાર
૩૧૪	૩	જે કોઈ અગવડતા	જે કોઇ બીજાને મારીને અગવડતા
૩૨૨	૧૫	हरण्य–	हैरण्यव–
૩૨૯	૭	કાળની શરૂઆતથી	કાળના અંતથી
૩૨૯	૮	અવસર્પિણીના અંત સુધી	ઉત્સર્પિણીના અંત સુધી
૩૨૯	૨૪	બેગ (ફળ)	બેડા (ફળ)
૩૩૮	૧૦	તપદ્ધિ	તપ ઋદ્ધિ
૩૩૯	૫	રોગરહિત	રોગસહિત

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૦	૧૮	-૮.	-૭. અહીં દૃષ્ટિવિષ ઔષધિનું સ્વરૂપ લખવું રહી ગયું છે તે આ પ્રમાણે છેઃ-જેને દેખવાથી મહાન વિષધારી જીવનું વિષ જતું રહે તથા કોઈને ઝેર ચડ્યું હોય તો તે ઉતરી જાય-એવી ઋદ્ધિ તે દૃષ્ટિવિષ ઋદ્ધિ છે.-૮.
૩૪૨	૧૫	અવિતર દશામાં	અવિરત દશામાં
૩૫૭	૧૬	છોડીના	છોડીને
૩૫૯	૧૫	તૃપ્ત થઇ છે.	તૃપ્ત થઈ જાય છે.
૩૭૧	૧૩	ઉપરના તિર્યંચ સમ્યગ્દૃષ્ટિ	ઉપરના તિર્યંચ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (સ્વયંપ્રભાચળથી બહારના ભાગમાં રહેનારા)
૩૭૨	૮	અણુવ્રતધારી તિર્યંચ	અણુવ્રતધારી તિર્યંચ (સ્વયંપ્રભાચળની અંદરના)
૪૧૧	૭,૯,૧૩,૧૫	દ્ર ય	દ્રવ્ય
૪૧૨	૧૨	સૂત્ર ૨૦ ની ટીકા	સૂત્ર ૧૯ ની ટીકા.
૪૩૮	૮	(જોઈન્ટ)	—
૪૩૯	૧૬	સંખ્યાત	સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે
૪૪૯	૭	કૌન હૈ	તુમ કૌન હૈ
૪૫૫	૨૭	જડ ઇન્દ્રિયોને	દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોને
૪૫૮	૧૨,૧૭	અપ્રતિપાતિદોષ	અપ્રતિપત્તિદોષ
૪૫૯	૨૨	પરમાઓનો	પરમાણુઓનો
૪૬૨	૨૨	નવા કર્મના	નવા મોહ કર્મના
૪૬૩	૧૬	[द्वि अधिक	[द्वि आदि अधिक
૪૬૩	૧૬	બે અધિક	બેથી શરુ કરીને અધિક
૫૧૩	૧૯	આસ્રવ નિરંતર થાય છે	આસ્રવ રાગી જીવને નિરંતર થાય છે

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૩	૨૨	સંસારી જીવને	સંસારી રાગી જીવને
૫૧૫	૨	અગર	વગર
૫૫૬	૧૮	તે અહિંસાદિ વ્રતના	જે અહિંસાદિ વ્રતના
૫૫૯	૨૭	તેમના પ્રત્યે ચાહે	તેમના પ્રત્યે હોય
૬૧૯	૧૭	निक्षेपापिधान	निक्षेपाभिधान
૬૨૨	૨૫	જણ છે કે યાઆ	જણાય છે કે આ
૬૨૪	૯	કાર્યશુદ્ધિ	કાયશુદ્ધિ
૬૪૮	૨૩	કષાયરહિત	કષાયસહિત
૭૨૧	૫	૪. આસ્રવ;	૪. આસન;
૭૨૬	૧૧	કેવળી	કેવળીને
૭૨૮	૩	સર્વજ્ઞ	સર્વત્ર

આ ગ્રંથમાં આધાર લેવામાં આવેલા
—સત્શાસ્ત્રોનું લીસ્ટ—

૧. સર્વાર્થસિદ્ધિ
૨. રાજવાર્તિક
૩. શ્લોકવાર્તિક
૪. અર્થપ્રકાશિકા
૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ–પ્રશ્નોત્તર
૬. મોક્ષશાસ્ત્ર (પન્નાલાલ સાહિત્યાચાર્યકૃત)
૭. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અંગ્રેજી)
૮. તત્ત્વાર્થસાર
૯. સમયસાર
૧૦. પ્રવચનસાર
૧૧. પંચાસ્તિકાય
૧૨. નિયમસાર
} સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત
૧૩. અષ્ટપાહુડ
૧૪. બારસઅણુવેકખા
૧૫. સમયસાર–પ્રવચનો ભાગ ૧ થી ૩
૧૬. નિયમસાર-પ્રવચનો ભાગ-૧
૧૭. સમયસાર નાટક
૧૮. પંચાધ્યાયી
૧૯. ધવલાશાસ્ત્ર (ભાગ ૧ થી ૭)
૨૦. જયધવલા (ભાગ-૧)
૨૧. તિલોય-પણ્ણત્તિ
૨૨. ત્રિલોકસાર.
૨૩. ગોમટ્ટસાર.
૨૪. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
૨૫. મોક્ષમાળા.
૨૬. આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર
૨૭. આત્મસિદ્ધિ–પ્રવચનો
૨૮. બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ
૨૯. દ્રવ્યસંગ્રહ (નાનું)
૩૦. પરમાત્મપ્રકાશ. (સંસ્કૃત ટીકાસહિત)
૩૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય
૩૨. કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા
૩૩. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક
૩૪. ચર્ચા–સમાધાન
૩૫. પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા
૩૬. રત્નકરંડશ્રાવકાચાર.
૩૭. ભગવતીઆરાધના
૩૮. યોગસાર (યોગીન્દ્રદેવકૃત)
૩૯. પ્રમેયરત્નમાળા
૪૦. અધ્યાત્મ કમલમાર્તંડ.
૪૧. આલાપપદ્ધતિ.
૪૨. ભાવસંગ્રહ
૪૩. જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા
૪૪. આપ્તમીમાંસા.
૪૫. ચારિત્રસાર
૪૬. અનુભવ પ્રકાશ
૪૭. સત્તાસ્વરૂપ
૪૮. ટોડરમલજીની રહસ્યપૂર્ણ ચીઠ્ઠી
૪૯. છહઢાળા
૫૦. જૈનસિદ્ધાંતદર્પણ—વગેરે